

ZALAI MÚZEUM

4

1992
ZALAEGRSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
(Mitteilungen der Museen des Komitates Zala)

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ (sorozatszerkesztő)

Szerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:
FRANKOVICS TIBOR

Lektorok:
KALICZ NÁNDOR
MÜLLER RÓBERT
KATONA IMRE
MOJZER MIKLÓS
SZILÁRDFY ZOLTÁN
VÁNDOR LÁSZLÓ
NAGYBÁKAY PÉTER
PETÁNOVICS KATALIN

Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai
Nagykanizsa, 1990. 11. 30—12. 01.

Vorträge auf der internationalen wissenschaftlichen Konferenz zum 300. Jubiläum
der Befreiung von Nagykanizsa von der Türkenherrschaft
Nagykanizsa, 11. 30—12. 01. 1990

Tartalomjegyzék

VÁNDOR LÁSZLÓ:	A kanizsai vár építési korszakainak kérdései (Die Fragen der Bauperioden der Burg von Kanizsa)	7
ŐZE SÁNDOR:	Kanizsa környéki végvárak viszonya a környék lakosságához, Csányi Ákos jelentései alapján (Das Verhältnis der Grenzfestungen um Kanizsa zur Bevölkerung der Umgebung auf Grundlage der Berichte von Ákos Csányi)	17
SZAKÁLY FERENC:	Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt (Kanizsa und sein Gut vor Von der türkischen Eroberung der Burg)	21
KERECSÉNYI EDIT:	A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594-96 közötti protokollumai tükrében (Die Lage der Grenzfestungen um Kanizsa im Spiegel der Protokolle aus den Jahren 1594 bis 1596)	29
VARGA J. JÁNOS:	Katonai bíraskodás a 16—17. századi Dunántúlon (Die Militärgerichtsbarkeit in Transdanubien im 16. und 17. Jahrhundert)	35
IVANICS MÁRIA:	A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16—október 13.) (Der Weg der kaiserlichen Befreiungstruppen nach Kanizsa im Spiegel der zeitgenössischen Darstellungen (16. September—13. Oktober 1600)	44
DÁVID GÉZA:	A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban (Die Verwaltung Südtransdanubiens in der Türkenzeit)	55
ÁGOSTON GÁBOR:	A török hadsereg löporellátása a 16—17. századi magyarországi hadjáratokban (Die Versorgung des türkischen Heeres mit Schießpulver zur Zeit der ungarischen Feldzüge im 16. und 17. Jahrhundert)	65
MOAČANIN, NENAD:	Verwaltungsgeschichte Mittelslawoniens als Bestandteil des eyâlets Kanizsa (Közép-Szlavóniának, mint a kanizsai eyâlet részének közigazgatás-története)	73
SZÉKELY GYÖRGY:	Az oszmán birodalom hanyatlásának belső okai (Die inneren Motive des Niederganges des Osmanenreiches)	77
PICKL, OTHMAR:	Die Kapitulation der Festung (Nagy) Kanizsa der „Hauptfestung des Ottomanischen Reiches“ am 13. April 1690 (Zum 300. Jubiläum der Kapitulation der letzten türkischen Garnison Transdanubiens) [A (nagy) kanizsai várnak, mint az „Ottomán Birodalom fő erőssége”-nek kapitulációja 1690. április 13-án (Az utolsó dunántúli török helyőrség kapitulációjának 300. évfordulójára)]	85
RÓZSÁNÉ LENDVAI ANNA:	A pozsonyi csizmadiák 1602. évi céhlevelének „út”-ja Kanizsáig [Der Weg des Zunftbriefes der Stiefelmacher von Pozsony (Preßburg) bis Kanizsa aus dem Jahre 1602]	95
HALÁSZ IMRE:	Nagykanizsa címere (Das Wappen von Nagykanizsa)	103

Közlemények

BONDÁR MÁRIA:	Korabronzkori kocsimodell Börzöncéről (Das Frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce)	113
SZŐKE BÉLA MIKLÓS:	7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. és 9. Jh. in Nagykanizsa)	129
BOGYAY TAMÁS:	Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához) (Probleme historischer Quellenkritik und kunstgeschichtlicher Stilkritik um Zalavár (Bemerkungen zu Sándor Tóth's Studie „Das mittelalterliche Lapidarium des Balatoni-Museum zu Keszthely”))	169
MOLNÁR LÁSZLÓ:	A lenti vár üvegleletei (Die Glasfunde von der Burg Lenti)	179
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Adatok a Szent István-ikonográfiához néhány zalai ábrázolás alapján (Angaben zur Ikonographie des Heiligen Stephan auf Grundlage einiger Abbildungen aus dem Komitat Zala)	195
KUNICS ZSUZSA:	A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében (Die Geschichte des Deák-Platzes in Nagykanizsa im Spiegel der Entwicklung der Stadt)	205
RÓZSA MIKLÓS:	Vándorkönyvek a nagykanizsai Thúry György Múzeumban (A vándorkönyvek típusai, rendeltetésük és forrásértékük Magyarországon) (Die Wanderbücher im György Thúry Museum zu Nagykanizsa)(Typen funktion und Quellenwert der Wanderbücher in Ungarn)	223
KERECSÉNYI EDIT:	A kender termelése és feldolgozása Letenyén II. A szövés és a késztermék (Hanfbau und -verarbeitung in Letenye, Ungarn II. Weberei und Endprodukte)	269

Nagykanizsa török alóli felszabadulásának
300. évfordulóján tartott
nemzetközi tudományos konferencia előadásai
Nagykanizsa, 1990. 11. 30—12. 01.

Vorträge auf der internationalen wissenschaftlichen
Konferenz zum 300. Jubiläum
der Befreiung von Nagykanizsa von der Türkenherrschaft
Nagykanizsa, 11. 30.—12. 01. 1990

Vándor László	Göcseji Múzeum, H—8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Őze Sándor	Magyar Nemzeti Múzeum, H—1088 Budapest, Múzeum krt. 14—16.
Szakály Ferenc	MTA Történettudományi Intézete, H—1014 Budapest, Úri u. 53.
Kerecsényi Edit	Thúry György Múzeum, H—8800 Nagykanizsa, Erzsébet tér 11.
Varga J. János	MTA Történettudományi Intézete, H—1014 Budapest, Úri u. 53.
Ivanics Mária	József Attila Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék, H—6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Dávid Géza	ELTE BTK Török Tanszék, H-1052 Budapest, Piarista köz 1—3.
Ágoston Gábor	ELTE BTK Középkori Magyar Történeti Tanszék, H—1052 Budapest, Piarista köz 1—3.
Moačanin, Nenad	CRO—4100 Zagreb, Mletacka 5/II.
Székely György	ELTE BTK Középkori Egyetemes Tanszék, H—1052 Budapest, Piarista köz 1—3.
Pickl, Othmar	Historisches Institut der Universität Graz, Abteilung Wirtschafts und Sozialgeschichte, A—8010 Graz, Heinrichstraße 26/III.
Rózsáné Lendvai Anna	H—8800 Nagykanizsa, Rózsa u. 2. B.
Halász Imre	Pénzügyi és Számviteli Főiskola, H—8900 Zalaegerszeg, Ságvári Endre u. 21—25.

Vándor László:

A kanizsai vár építési korszakainak kérdései

A kanizsai várnak a 13–14. század fordulójától 1702-ig tartó mintegy négy évszázados története öt jelentős építési, átépítési periódust foglal magába. A Nagykanizsa monográfia írása közben ezeknek az építkezéseknek a történeti és régészeti adatait vizsgálva szembetalálkoztam ezek megoldott és megoldásra váró kérdéseivel. Mivel Méri István, a vár tudós ásatója postumus művében elsősorban a régészeti kutatás eredményeit foglalta össze, a történeti kérdéseket csak azokban az esetekben vizsgálta, amikor ásatási megfigyeléseinek összevetéséhez feltétlenül szüksége volt, jelen előadásomban — a meglehetősen szűkresabott keretek között — megpróbálom az általa nyitva hagyott kérdések körét körüljárni, az építési korszakokat meghatározni, azokat a történeti adatokkal és az ásatás eredményeivel összevetni. Abban az esetben, amikor Méri István megoldásával teljesen egyetértek, csak a teljesség kedvéért az ő véleményét foglalom össze tömören. Megjegyezni kívánom továbbá azt, hogy a vár történetére vonatkozó források főleg a 16. század második felére és a 17. századra vonatkozóan még korántsem feltártak, így az általam vázolt képet tovább finomíthatják.¹

1. Az első kérdéskörbe a Kanizsa vár építési ideje, az építető személye, illetve az első kanizsai vár helyének problematikája tartozik. Kanizsa területe a 13. század közepétől, amikor a forrásokban felbukkan, nagyrészt két jelentősebb birtokos kezén van. Maga Kanizsa és a tőle északra fekvő Lazsna Renold fia Princé, illetve leszármazottai,² a délre található mocsárvidék és a keleti part pedig a Bikács nemzetségé.³ Utóbbiak birtoka a mocsaras völgyben Kanizsa település mellé is felnyúlik, 1262-ben Princ comes tőlük veszi meg a Kanizsa melletti szigetet.⁴

1296-ban tűnik fel Kanizsaszegi Einhard, aki a keleti részekben szerez birtokot, amelyeket 1308-ban tovább gyarapít.⁵ Einhardot nem tudjuk egyik Kanizsa körüli birtokos nemzetséghez sem sorolni, de a név alapján úgy tűnik, hogy a 13–14. század fordulóján egy Kanizsaszeg nevű településsel a jelzett területen számolnunk kell.

A kanizsai vár Kanizsaszeg néven abban az oklevélben szerepel először, amely ugyan évszám nélküli, de jól behatárolhatóan 1319 előtt keletkezett.⁶ Ebben Osl nembeli

Lőrinc kanizsaszegi várnagy nevével találkozunk, aki Héder nembeli Kakasok szolgálatában áll. Fügedi Erik véleménye szerint az oklevél keletkezésének valószínű évszáma vagy 1312, vagy 1314–15.⁷ Hitelesen a vár Károly Róbert 1323. évi adománylevelében szerepel, amikor Osl nembeli Lőrincnek, a Kanizsai család alapítójának adja Kanizsaszeg várát és tartozékait.⁸ Lőrinc, aki a király pártjára állt, 1319-ben foglalta el a várat Károly Róbert számára.⁹ Igénye és a királyi ígéret már nyilván korábban megvolt, hiszen a vár tartozékait képező bitorolt jószágokat az adományozás előtti években sorra megveszi eredeti tulajdonosaiktól. Az 1322-ben oklevélből, amelyben Kanizsa falut és a mellette lévő szigetet megveszi Princ fiaitól, várról nem esik szó.¹⁰ A Bikács nemzetség tagjaitól ugyanezen évben vásárolja meg a Kanizsa folyó szigetén lévő várhelyet (locus castris) Kerektóval és Csákánnyal.¹¹ Nem tudjuk, hogy ez a várhely a Bikácsok valaha létezett várát, várépítésre alkalmas helyet jelöl-e, avagy felvethetjük azt a kérdést is, hogy esetleg olyan helyről van szó, ahol a bitorlási időszakban vár épült, amelynek csak a helyre tarthattak igényt a jogos tulajdonosok.

Fügedi Erik a vár építési idejét 1296–1318 közötti időben, de bizonyosan 1312 előttre határozza meg.¹² Egyetértve ezzel a datálással, azon megállapítását, hogy a vár építetője bizonyosan a Héder nembeli (Köszegi) Miklós fia Miklós lett volna, vitatni kívánom. A 13–14. század fordulóján itt birtokos már említett Kanizsaszegi Einhard és Kanizsaszeg várának neve között nyilvánvaló az összefüggés. A századforduló zavaros viszonyai között számtalan kisebb-nagyobb erődítés épült. Nem tudjuk, milyen körülmények között lett itt birtokos Kanizsaszegi Eynard, de a várnak a létezése csak azon a területen képzelhető el, ahonnan ő az előnevét vette. Nagyon valószínű, hogy ő lehetett az itteni erődítmény építetője is, akitől azután az 1310-es évek elején a Kakasok elfoglalják. Eynard úgy tűnik nem volt jogos birtokos a területen, vagy magvaszakkadt, hiszen tőle vagy leszármazóitól Osl nembeli Lőrinc nem vesz meg birtokokat.

Fügedi Erik veti fel először annak lehetőségét, hogy az első kanizsai vár nem azonos helyen állt a Kanizsai család

későbbi várkastélyával.¹³ Bizonyítékként azt a már idézett 1322. évi oklevelet hozza fel, amely bizonyossá teszi, hogy ekkor sem Kanizsa falu területén, sem a mellette lévő szigeten (amit Princ 1262-ben vásárolt) nem állt vár. Ehhez még annyit lehetne hozzátenni, hogy a Kanizsaszeg név a későbbiekben, azaz a 15. század elejétől, amikor a vár újból feltűnik, az oklevelekben nem szerepel.

Méri István az ásatás eredményei alapján nem tudta igazolni az általa feltárt várkastély és a korai vár helyének azonosságát. Munkájában kétszer érinti ezt a kérdést. Egy helyen óvatosabban így fogalmaz: „Ami viszont a korábbi időköt illeti, az a néhány Árpád-korinak látszó edénytöredék, amire az épület környezetében rábukkantunk, amilyen építményhez nem köthető, s így másutt a külső vár területén találtakkal együtt azt jelzi, hogy az Árpád-korban is volt itt valamiféle település, s talán vár is. Helyének pontos rögzítésére és jellegének meghatározására azonban alig van remény.”¹⁴ Később már világosabban rögzíti álláspontját: „A vár területén folytatott ásatásainkon XII–XIII. századnak látszó edénytöredékek egymástól nagyobb távolságra is előkerültek. Ezek azonban önmagukban egyelőre nem bizonyítják az egykorú vár létezését, hanem — ugyanúgy, mint a belső vár területén talált őskori edénydarabok — csupán itteni településről tanúskodnak.”¹⁵

A Méri István féle ásatás eredményei, a későbbi vár és környezetének felszíni viszonyai nehezen valószínűsíthetővé teszik a — a Fügedi-féle megállapítással együtt — korai és a későbbi vár területi egybeesését. Ha ezt a véleményt elfogadjuk, akkor felvetődik az a kérdés, hol állhatott Kanizsaszeg vára? Az egyetlen számításba jöhető hely az általam végzett vizsgálatok szerint a nagykanizsai vasútállomástól nyugatra fekvő sziget, ahol a 16–17. századi ábrázolások szerint a Kanizsa vizét egy malom nagyobb tóvá duzzasztotta. Ezen a helyen még a múlt században leírták egy kisméretű vár felszínen látható maradványait. Ez a hely pedig nagyon is egybeesik az 1322-ben említett várhellyel, amely a Kerektónál található.¹⁶ Nagyobb bizonyosságot azonban csak a terület régészeti feltárásától várhatunk.

2. A második kérdéskör a Méri István által feltárt várkastély építési idejének és az építtető személyének meghatározása. A régész a Vár úton az egykori szeszgyár központi épülettömbje alatt egy szabálytalan négyzet alakú zárt udvaros várkastélyt tárt fel. Ennek déli oldalából nagyméretű kaputorony lépett ki a fal síkjára. Az udvarát árkádok folyosó övezte.¹⁷ Balogh Jolán korábban, a fennmaradt hiteles 16. századi alaprajz alapján a palotaépületet felsőolasz hatásra épült, négyszögletes alaprajzú, árkádos udvarú kastélyok típusába sorolta. Az általa reneszánsz épületnek tartott kastélyt Pietro Ferrabosco művének vélte, tehát a 16. század második felére datálta.¹⁸ Méri István ásatása rámutatott, hogy az itt talált leletek alapján az épület már a 15. században is bizonyosan állt, tehát Balogh Jolán véleménye tarthatatlan.¹⁹ Sajnálatos, hogy az itt előke-

rült leletanyag ennél pontosabb meghatározást nem tett lehetővé.

Az ásatási alaprajz és a leletanyag kormeghatározása a kanizsai vár központi épülettömbjét azoknak a szabályos alaprajzú palotáknak a csoportjába sorolhatjuk, amelyek az Anjou-korban jelentek meg a budai és visegrádi építkezéseken és építésük Zsigmond uralkodása alatt teljesedett ki. A visegrádi palota az 1370-es évek végén kapja meg ezt az elrendezését.²⁰ A vidéki királyi rezidenciák közül a négysaroktornyos várak hazai alap- és iskolapéldája a diósgyőri 1378 előtt készülhetett el.²¹ Zólyom ugyancsak az 1370-es években épült,²² míg a saroktoronyok nélküli Végles vára a 14–15. század fordulóján épült fel.²³ Az ilyen típusú várak építésénél a későbbiek során a palotajelleg erősödött, a saroktoronyok redukálódtak.

Ennek legszebb példája az ozorai várkastély, melyet Ozorai Pipo 1416–1426 között emeltetett.²⁴ Ennek a vártípusnak az itáliai eredeztetése a korábbi szakirodalomban közhely számba ment, újabban azonban a közvetlen analógiák hiányát kimutatva ennek a típusnak sajátos magyarországi kialakulási lehetőségét is felvetették.

Rendkívül sajnálatos, hogy a kanizsai vár okleveles anyaga pontosan erről a rendkívül fontos időszakról nem áll rendelkezésünkre. Az 1323. évi adományozás után csak 1406-ban kerül elő ismét, amikor a várnagyáról és kincseskamrájáról esik szó.²⁵ 1423-ban tudunk a várkápolna létezéséről.²⁶ 1443-ban, amikor a Rozgonyiak ostromolják bástyákkal erősített fallal körülvett kastélyként ismerhetjük meg.²⁷ A század végén pedig (1493) hídjáról és vizesárkáról,²⁸ 1530-ban pedig ugyancsak a hídról és a „Gyaloghíd”-ről jutunk ismeretekhez.²⁹

A közvetett források azonban sokkal közelebb visznek bennünket az építési idő és az építtető személyhez. Zsigmond uralkodásának ideje a Kanizsaiak fénykora. A három kanizsai fivér Miklós, János és István mind rangban, mind hatalomban a legmagasabbra emelkedett. Ebben az időszakban teljesedik ki az új szerzemények révén a kanizsai uradalom. A birtokszerzemények elsősorban János esztergomi érsek révén gyarapítják a Kanizsaiak hatalmát. A források alapján egyértelmű, hogy az ősi birtok Miklósnak, a legidősebb fiúnak, a tárnokmesternek lakhelye. A legkisebb fiú, István rezidenciájáról, amely Kismartonban épült fel, lényegesen többet tudunk.³⁰

1371-ben engedi meg Nagy Lajos a Kanizsai testvéreknek, hogy Kismarton nevű mezővárosukat az ország védelme érdekében fallal kerítsék be. Csak ezután kerülhetett sor a város északnyugati sarkán a négyzet alakú zártudvaros várkastély építésére.³¹ Az Eszterházi kastélyba belefoglalva ma is álló várnak 1392-ben már készen kellett lennie, amikor István Zsigmond király jelenlétében itt tartotta esküvőjét.³² Az itteni várkastély a királyi mintára épült magánvárak közül az oklevelek alapján a legkorábbi, nem véletlenül Kanizsai birtokon létesült.

Ezek alapján joggal vetődik fel az a kérdés, hogy a legidősebb fiúnak Miklós tárnokmesternek nem kellett-e legalább ilyen rangos rezidenciával rendelkeznie. A Kanizsán és környékén már az 1370-es években kimutatható donátor és építtető tevékenysége. 1374-ben búcsút eszközöl ki a kanizsai templomnak.³³ Az 1370-es években a pálos rendi remetéknek hatalmas kolostort épített a Kehida melletti Örményes hegyen.³⁴ Miklós 1385-ben magyaróvári vár-nagy,³⁵ 1387-ben Sopron és Vas vármegyék, majd a következő évben Zala megye főispánja is.³⁶ Még ugyanebben az évben tárnokmester lesz,³⁷ rangja ettől az időtől feltételezi reprezentatív rezidenciára a feltétlen igényét.

A kanizsai várkastély építése szempontjából nem elhanyagolható dátum 1393, amikor Zsigmond, Miklós várában köszönti az újévet.³⁸ Három évvel később a Lackfiakkal Kőrösön történt leszámolás után ismét a kanizsai vár vendége a király.³⁹ Ezek a vendéglátások bizonyosra vehetően már az új várkastély falai között történhettek. Úgy vélem, hogy ezen típusú várkastélyok építési időszakát figyelembe véve kizárólag Kanizsai Miklósnak volt szüksége és ugyanakkor lehetősége is, hogy rangjának megfelelő székelyet építtessen fel, amelynek a fenti adatok alapján legalább egyidőben kellett végbemennie az öccse kismartoni építkezésével. Tudjuk, hogy miután egészségi állapota miatt hivataláról leköszönt, Kanizsára vonult vissza és itt hunyt el 1404 márciusában. Az általa emeltetett örményesi kolostorban lett eltemetve.

3. A Nádasdy-féle építkezések ideje

A Kanizsai család férfiágon való kihalása után az örökös Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamás felesége lett. A török veszély a rablóportyákon túl ebben a térségben csak pár évtizeddel Mohács után jelentkezett, bár 1532-ben, amikor Szulejmán Köszeg ellen vonul, Kanizsa is az útjába esett.⁴⁰ De a nagy hódító megelégedett a vár jelképes birtokbavételével. Az 1540-es évek végén a törökök már jelentős pusztításokat követnek el az uradalom területén.⁴¹ A közvetlen veszély a somogyi várak török általi elfoglalása után fenyegetett. Miután 1555-ben Szigetvár bekerítése céljából Tojgum pasa elfoglalta Kaposvárt, Koroknát és Babócsát, Kanizsa a végvár vonal része lett.⁴²

Már az 1540-es években vannak adataink, hogy a nádorispán zsoldos katonai erő állomásoztat itt,⁴³ nagyszabású építkezésekről azonban csak az 1550-es években vannak adataink. Még 1555-ben Nádasdy Tamás Kanizsát a kisebb erődítések (fortaliciumok) közé sorolja,⁴⁴ 1556-ban azonban a török Szigetvár elfoglalására irányuló kísérlete felértékelte Kanizsa jelentőségét. Adataink ugyanakkor azt mutatják, hogy a Nádasdy-féle építkezések már 1554-ben megindulhattak. A rendelkezésünkre álló források, elsősorban a vár tisztségviselőinek levelei alapján úgy tűnik, hogy Kanizsa 1554-ben elég rossz állapotban volt. Zichy István ekkor a palánk egy részének eldőléséről és a Terjék Tamás által irányított javítási munkákról ír.⁴⁵ De még ebben az évben késő ősszel megke-

dődik a nagyobb szabású munka, amit a következő évben a somogyi várak török kézre kerülése csak siettetett.⁴⁶ Ugyanezen év őszén (okt. 6.) írt levélből a palánkfal épüléséről, majd 7-én két, ágyúk számára készülő halomtöltésről esik szó.⁴⁷

Az egyik a Rajki bástyánál lenne, ami azt jelzi, hogy a többi védművek kiépülése is már bizonyos állapotban volt. December 6-án Magyar Bálint már azt írja Nádasdy Tamásnak, „Továbbá a palánk felől írhatom, hogy állatása és fonása ez két nap alatt megkészül, de sározása nem tudom mi módon lehet az földnek fagyása miatt.”⁴⁸ Az építkezésekre az uradalom jobbágynál túl a környék más birtokairól is igyekeztek munkaerőt szerezni. Ezen év júniusában Magyar Bálint kapitány Széchy Margit jobbágynál akarta fenyegetéssel is Kanizsa építésére hajtani. Az úrnő azonban nem engedett és levelében megírta: „még a nádorispán ellen is megoltalmazzuk jószágunkat. Azért ha reájok mentek dúlni, bizonyos megbánjátok.”⁴⁹ Szele Jakab ugyan már január 2-án kérte az építkezéshez a megye segítségét, indokolva, hogy ahhoz a vár tartománya kevés, de mint látjuk a kérésnek nem mindenkinél volt foganatja.⁵⁰ 1556. januárban még a folytatást tervezték, ekkor Szele Jakab beszámol az építkezésről és pallért kér a további munkákhoz.⁵¹

Nyáron azonban a Szigetvár környéki hadiesemények a munkálatokat megakasztották. A felmentő sereg Kanizsa alatt szállt táborba. Július 15-én Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós visszafoglalja Babócsát, az augusztusban ugyancsak innen induló Ferdinánd főherceg Koroknát vívja meg.⁵²

Az építkezések a hadiesemények után folytatódtak. 1558-ban még mindig nagyszabású munkák folynak. Novemberben azt jelenti, hogy nincs elegendő palánkfa, a bástyák, palánkok, belső palánkok megerősítéséhez a megfelelő szeg hiányzik.⁵³ Zele Jakab 1559. januárjában összegzi az elvégzetteket.

A Rajki bástyája és a kapu mellett lévő bástya között palánkfal béléstését és fonását elvégezték, a harmadik középső falat is felállították. A kapu mellett lévő bástya is elkészült. Ennek temérdeksége kívül három öl, két belső oldalán pedig két-két öl. Máté deák bástyája is elkészült a felső lövőhelyekkel egyetemben. Már meg is gerendázták. Négy mestergerendát tettek bele. A Szalay Lénárt és a Máté deák bástyái között lévő fal belső részét is elvégezték, meg is fonták.⁵⁴ 1559. májusában a palánkfalak és a bástyák béléstésén dolgoztak, de ismételten nem lévén elég vasszögük, a kötéssel és a bélésekkel kissé hátramaradtak. Ezek a munkák már befejező stádiumot jeleznek.⁵⁵

Összegezve az elmondottakat Kanizsa Nádasdy Tamás által történt átépítése, amely teljes egészében a Ferabasco építkezéseinek első szakaszát mutató alaprajzon áll előtünk, 1554–1559 között ment végbe.

A három részből álló vár szerkezetének elemzését Méri István részletesen elvégezte. Annyi megjegyzést tehetünk

csupán, hogy mint az idézett forrásból kitűnik, a kapu mellett álló, a többi olasz típusútól elütő archaikus alakú bástya is ekkor készült és nem tekinthető — a nyilván korábban is létező — külső védművek maradványának, mint Méri István gondolta.⁵⁶

Bánfi Florio szerint Kanizsa kiépítésében Giovanni Maria Speciacasa nápolyi hadiépítész is közreműködött.⁵⁷ De a tervezésen túl itteni személyes működésének nyomait nem sikerült kimutatnunk.

4. Az udvari Haditanács építkezései, Kanizsa ötszögű erődde való kiépítése.

Kanizsa vára 1566-ban a Dunán inneni Főkapitányság kettéválasztásával létrejött Balaton-Dráva közti főkapitányság székhelye lett. Szigetvár eleste, a nagyszabású erődítmény pótlása elkerülhetetlenné tette a vár királyi kézbe vételét és egy korszerű, megfelelő létszámú katonaság befogadására alkalmas erődítmény megépítését. Kanizsának ez az építési korszaka a legkutatottabb, ezeknek az eredményeknek a régészeti adatokkal való összevetése részletesen megtalálható Méri István munkájában.⁵⁸ Csupán utalni szeretnénk rá, hogy Pietro Ferabosco által vezetett munkálatok 1568-ban indulnak. Ekkor kap megbízást a kanizsai vár körüli mocsár szabályozására. Ugyanezen év szeptember 3-án kelt Poppendorf Ferenc kanizsai főépítőmester kinevezési okmánya.⁵⁹

A munkálatok 1572. évi állását a már idézett alaprajz pontosan rögzíti. Az állandó pénz és munkaerő hiány miatt vontatottan halad az építkezés. 1575-ben azt írják „olyan rosszul és befejezetlenül hagyták félbe, hogy sokkal jobb lett volna, ha nem is építették volna tovább.” Csupán két „földből hányt” bástya van, de negyed részéig sincs befejezve. A többi bástyát melyből ötöt terveztek, még el sem kezdték.⁶⁰ 1577-ben villámcsapás következtében felrobbant a puskaporos torony. A robbanás szétvetette a bástyafalakat és ledöntötte a palánkot. Egyik szemtanú szerint „Canisa kettészakadt.”⁶¹ Az építkezés azonban folytatódott, Ferabosco 1577. júniusi jelentése három bástya elkészültéről számol be.⁶² 1578-ra nagyjából elkészült a palánk védőöv.⁶³

Az 1580-as években is folyamatosak a munkálatok egészen 1587-ig.⁶⁴ Az elkészült vár két részre tagozódott. A Nádasdy-féle építkezések területét és a lecsapolt mocsár helyén létesített nagyobb várrészt vizesárok választotta el. Ez utóbbi terület a 16. század második felében beépítetlen maradt.

Az ötszögű erődítményt az 1590. évi és későbbi földrendések nagymértékben megrongálták, — s mint Méri István írja — az elsüllyedt bástyákra és falakra már csak mint alapokra építhettek.⁶⁵ A természeti csapások és az elhanyagoltság miatt, a hevenyészett építkezések révén az 1590-es években jelentősen átalakult és mint Méri írja: „A török sem abban az alakban és főként nem abban az állapotban kapta meg a várat, ahogyan Ferabosco megtervezte és felépítette 1568–1587 között.”⁶⁶

Kutatásaim során teljesen azonosulva a Ferabosco-féle építkezésekről Méri István megállapításaival, egy másik Kanizsát érintő alaprajzzal kívánnék még röviden foglalkozni, illetve az ő következtetéseivel vitába szállni. Méri hosszabban foglalkozik a szakirodalomban Ferabosco első terveként számontartott alaprajzzal.⁶⁷ Teljesen egyetértek vele abban, hogy ez a terv semmiképpen nem azonos helyre készült a többivel. Méri arra a következtetésre jut, hogy a terv helyszíne a nagykanizsai vasútállomástól keletre lévő malommal és a Leányvárként nevezett területtel, illetve az ott állt Leányvár egykori településsel azonosítható, azaz azzal a hellyel, ahova én előadásom első részében a kanizsaszegi várat feltételezem.

Az alaprajzon látható 16. századi palánkkal övezett templomot azonosítja Kanizsa 13. század óta szereplő Szent Margit egyházával. Ennek az állításnak a tarthatatlanságára több érvet hoznék fel.

1. Az erődítmény egyértelműen a mocsár nyugati partjára lett tervezve, nem pedig egy szigetre. A helyszín jól látszik az 1664. évi ostromhoz készült térképen.

2. Leányfalu az oklevelekben a 15. század végéig szerepel, akkor elpusztásodik, temploma bizonyosan nem volt.⁶⁸

3. Kanizsa Szent Margit titulusú temploma Kanizsa faluban, a későbbi mezővárosban állt, amit a 16. századi forrással igazolni lehet, mégpedig a külső, tehát a nem kerített városban. Lokalizálása egyelőre nagyon problematikus, de bizonyosan a Kanizsa patak keleti partján volt.⁶⁹

Véleményem szerint az alaprajzon jelölt malom, amely Méri István kiindulópontja volt, a másik a mocsár nyugati partja melletti malom, amely jól látható és elhelyezkedése alapján is megegyezik a várterven lévővel.

A mai nyugati parton a Kiskanizsa helyén állt egykori település azonosítható Től faluval, amelynek Venéce (a mai Bajcsa) felé eső végén Kanizsai István és fia László 1423-ban kápolnát épített.⁷⁰ Ezt a templomot vette körül erődítés — a tervezett vár magja — ami ha leegyszerűsített formában is de jól látható Georg Keller 1600. évi metsetén.

5. A törökkori építkezések kérdései.

Kanizsa 1600 október 20-án hathetes ostrom után jutott török kézre.⁷¹ Pontosan egy esztendővel az ostrom kezdete után Ferdinánd főherceg 68 napos visszavívási kísérlete sikertelenül végződött, ami annak bizonyítéka, hogy a rendelkezésre álló rövid idő alatt a törököknek sikerült az erősséget jól védhető állapotba hozni, de komoly átépítésre ez az idő nagyon kevés volt.⁷²

A török uralom alatt Kanizsa jelentős átalakuláson esett át. A fennmaradt hiteles ábrázolások, amelyek közül a legfontosabb az 1664. évi Zrínyi Miklós nevével jelzett ostromról készült haditérkép és az 1687-ből származó képmelentéshez mellékelt vázlat azt mutatják, hogy a törökkori átépítés lényege az volt, hogy az ötszögű várat két részre osztó vizesárkot valamivel nyugatabbra helyezték. A vár

keleti felét — a 16. századi beépített várat nyugat felé megszélesítették, illetve a vár nyugati oldalán az északnyugati és a délnyugati sarkon állt kisméretű védművek helyén a keleti oldalhoz hasonló nagyméretű olasz bástyákat emeltek. Az ötszögű vár nyugati ék alakú részét széles vízesárokkal leválasztották. Ennek a résznek a vár felőli oldala nem volt megerősítve. A várnak mind a két fele sűrűn beépült, ugyanis a keleti parton lévő várost, melyet Paradeiser 1600-ban felgyújtatott, nem építették újjá, a török időkben a lakosság a vár falai között telepedett meg. A nyugati ék alakú részt a törökök Topráklik külvárosnak nevezték.⁷³ A vár átformálását Méri István kutatásai is megerősítették.⁷⁴

A török idők építkezéseire és általában Kanizsára a török források csak kismértékben állnak rendelkezésünkre. Az adatok csak ennek az átalakulásnak a vázlatát adhatják meg, de az átépítés lehetséges időpontjai azért valószínűsíthetők. Az 1601-es visszavívási kísérlet után nyilván megindult a vár újjáépítése.

1603-ban azonban Kollonics Siegfried hajdúi felgyújtják a várat, az okozott kár mértékét nem ismerjük.⁷⁵ 1604 második felében (augusztus 5. után) azonban fontos dokumentum kelt. Lala Mehmed pasa nagyvezér jelenti a szultánnak, hogy „amennyiben Kanizsa felől méltóztatnak érdeklődni (a helyzet a következő): a korábban betervezett jelentésnek megfelelően Kanizsát védelmező szolgálja, Hasszán pasa vezír a magasságos isten segedelmével a kanizsai várat oly rendkívüli alaposítással megépítette, hogy nem kétséges: a korábbinál sokszorta erősebb és szilár-

dabb lett.”⁷⁶ Ismét csak a rendelkezésre álló idő bizonyítja azt, hogy Hasszán építkezései csak a védművek kijavítására lehettek elegendők. A nagyszabású átépítés bizonyosan az 1630-as években ment végbe. Ekkor „sok ezer kocsí kő és mész a messze távolban fekvő Pécs környékéről hozatott.”⁷⁷ 1660-ban tűzvész tört ki az erődítményben. A jelentés szerint a vár és az egész város lángokban állt, bástyái erősen megrongálódtak, sok hadiszer és ágyú elpusztult, sőt a puszkaporos torony is felrobbant. Zrínyi Miklós a hírré a vár alatt termett és elvágta a külvilágtól. Csatlakoztak hozzá a többi környező végvárak katonái is. Mivel ez időben egybeesett Várad török ostromával, amely a török erőt lekötötte, jogos remény volt Kanizsa visszaszerzésére. A békét fenntartani kívánó udvar azonban a vállalkozást lefújta.⁷⁸ A vár és a város 1664-re teljesen újjáépült. Evlia Cselebi ekkor keletkezett leírása nagymértékben megegyezik a más adatokból nyert képpel, a város épületeiről szóló leírása pedig az 1690-es visszafoglalás utáni adatokkal.⁷⁹ A helyszínről kelt tudósítást a sokat vitatott szerző hitelességéről, legalábbis Kanizsa esetében néhány túlzástól eltekintve csak erősíteni tudjuk. Ugyanő a forrás arra, hogy az 1664-es ostrom során elsősorban a Topráklik külváros szenvedett károkat, ezt a nagyvezír rendeletére helyrehozták, mind a falakat, mind a sarokbástyákat újjáépítették.

A vár 1690-ben hosszú ostromzár után károsodás nélkül került újra magyar kézre,⁸⁰ hogy azután 1702-ben császári utasításra megsemmisüljön.⁸¹

Jegyzetek:

¹ Méri István: A kanizsai várásatás Bp. 1988.

² Á. U. O. VII. 27.; 191–192., 469–471.; VIII. 62–63.

³ Á. U. O. VII. 27.; VIII. 62–63.; Z. O. I. 162–164.

⁴ OL. DI. 37359. IV. Béla 1263. március 19. átiratokban. Közli Szentpéteri I. 410. (1343. sz.)

⁵ Z. O. I. 113–114.; A. O. I. 164.

⁶ Z. O. I. 119.

⁷ Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon Bp. 1977. 148.

⁸ Z. O. I. 164–168. (Fügedi im. 147. elfogadja az 1321. évi hamis adománylevelet is. A. O. I. 626.)

⁹ Z. O. I. 166.

¹⁰ Z. O. I. 161–162.

¹¹ Z. O. I. 161–164.

¹² Fügedi. im. 147.

¹³ Fügedi. im. 148.

¹⁴ Méri. im. 29.

¹⁵ Méri. im. 64, 36. lbj.

¹⁶ Halis István: Zalai Krónika. Nk. 1917. 402–403.

¹⁷ Méri. im. 20–31.

¹⁸ Balogh Jolán: A magyar renaissance építészet. Mérnöki továbbképző kiadványok. Bp. 1953.

¹⁹ Méri. im. 29.

²⁰ Marosi Ernő véleménye a Művészet története Magyarországon Bp. 1983. Szerk.: Aradi Nóra 74. Ez erősíti Búzás Gergely: a visegrádi palota. Valóság 1990/1. 93.

²¹ Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár. Bp. 1988.

²² Marosi im. 73.

²³ Magyarországi művészet 1300–1340 között. Szerk.: Marosi Ernő I–II. Bp. 1987. 393. A vonatkozó részt Entz Géza írta.

²⁴ U. O. 508–511.

²⁵ OL. DI. 25463.

²⁶ OL. DI. 11371.

²⁷ Z. O. II. 519–20.

²⁸ OL. DI. 36997.

²⁹ OL. U. et C. 27/55.

³⁰ Dümmerling Ödön: A kismaratonai középkori vár. Soproni szemle 1960/1. 80–87.

³¹ S. O. I. 394.

³² Dümmerling im. 85.

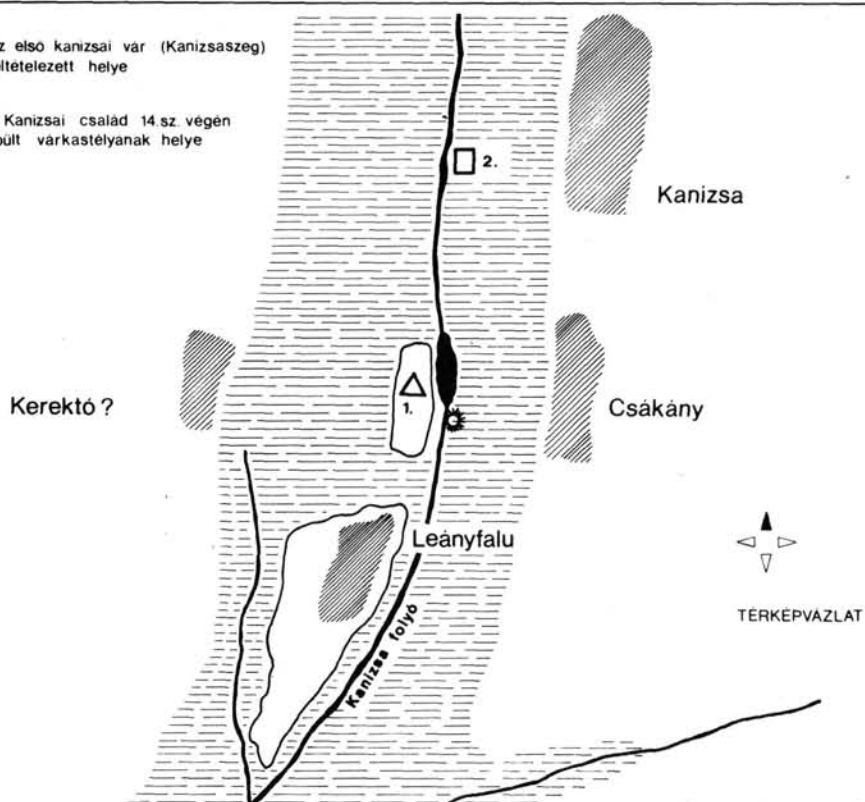
³³ Mon. Veszpr. II. 238.

³⁴ Guzsik Tamás — Fehérvári Rudolf: Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. Z. Gy. 16. 39–42.; Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai XIII.

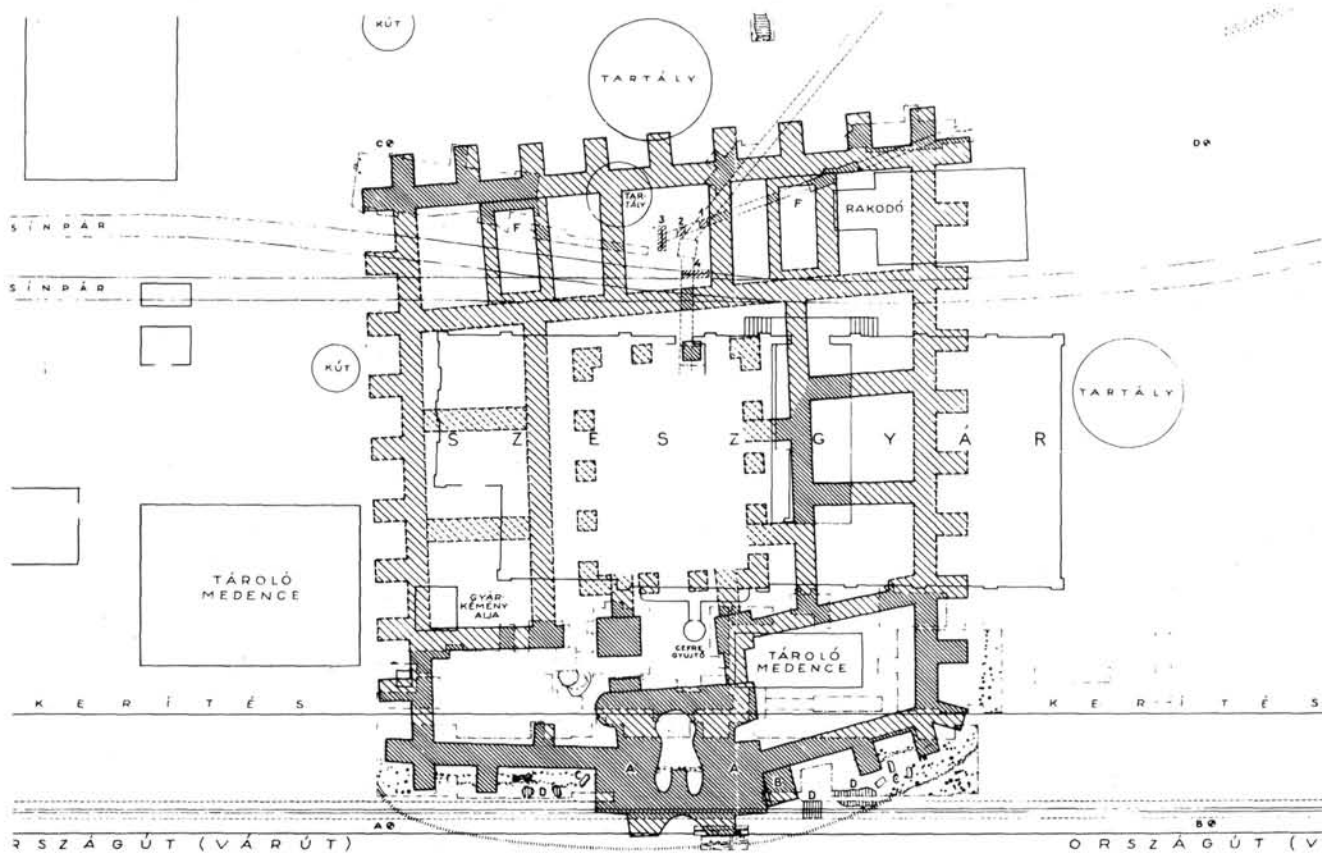
- Documenta Artis Paulinorum 2. füzet Bp. 1976.
- ³⁵ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története I. 1921. 209.
- ³⁶ S. O. I. 483., 488., 491., 495., 529. és Holub I. 460.
- ³⁷ S. O. I. 489., 491.
- ³⁸ Zs. I. I. 361. (3272)
- ³⁹ Zs. O. I. 513. (4655)
- ⁴⁰ Török hadak Magyarországon 1526—1566 Bp. 1984. 104.
- ⁴¹ Takáts Sándor: Magyar tüzes és löszerszámok. Századok 1908. 51. Uerről. Bécs Gemeinsames Finanzarchiv, Hungarien Fasc. nro. 14335. (1546).
- ⁴² Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp. 1984. 187.
- ⁴³ Thallóczy L.: Századok 1877. 172.; Szendrei J. HTK. 1888. 418.
- ⁴⁴ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. in. 57.
- ⁴⁵ Takáts Sándor: A magyar vár. Századok. 1907. 735. OL. Nádasdy lt. Missiles.
- ⁴⁶ Magyarország történeti kronológiája II. Szerk.: Benda Kálmán Bp. 1982. 389.
- ⁴⁷ Takáts Sándor: Rajzok a török világból II. 44. Uo.: A magyar vár. Századok 1907. 734.; Takáts, Századok 1908. 52.
- ⁴⁸ Takáts Sándor: A magyar vár. Századok 1907. 817.
- ⁴⁹ OL. Nádasdy cs. lt. Missiles. Széchy Margit Magyar Bálint-hoz és Zele Jakabhoz. 1556. június 12.
- ⁵⁰ OL. Nádasdy cs. lt. Missiles 1556. jan. 2. Zele Jakab levele.
- ⁵¹ OL. Nádasdy cs. lt. Missiles 1556. jan. 2. Zele Jakab levele Nádasdy Tamáshoz.
- ⁵² Magyarország hadtörténete I. szerk.: Liptai Ervin Bp. 1984. 187—188.
- ⁵³ OL. Nádasdy lt. Missiles. Zele Jakab levele Nádasdy Tamáshoz 1558. nov 6.
- ⁵⁴ OL. Nádasdy lt. Missiles 1559. jan. 27. Zele Jakab Nádasdy Tamáshoz; Barabás Samu: Zrínyi Miklós életére vonatkozó levelek és okiratok. I. k. 501—502.
- ⁵⁵ OL. Nádasdy lt. Missiles 1559. máj. 7.
- ⁵⁶ Lásd: 54. lbj. „...mind az kapu mellett való bástyával egyetemben elvégezték az fonását...”
- ⁵⁷ Bánfi, Florio, Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai, HK. 1940. 147.
- ⁵⁸ Méri im. 31—40.
- ⁵⁹ OL. E. KL. Ben. res. N. 117. 1568. június 21., Maggiarotti: Pietro Ferrabosco 163.; OL. E. 554. VKI. Fol. Lat. 1229. 1568. szept. 3.
- ⁶⁰ Franz Otto Roth: Vinitsch und Weitschawar. II. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark Bd. LXI. Graz 1970. 156.
- ⁶¹ Uo.: Takáts Sándor: Thengöldi Bornemissza János HTK 1914. 422.
- ⁶² Marosi Endre: Itáliai hadiépítések... HTK 1974/1. 53.
- ⁶³ Marosi u. o.
- ⁶⁴ Marosi u. o.; Bécs. Kriegsarchiv HKR. 1587. Prot. Exp. 152.; Magiarotti—Bánfi I. 178.
- ⁶⁵ Méri. im. 50
- ⁶⁶ Méri. im. uo.
- ⁶⁷ Méri. im. 34—36
- ⁶⁸ Holub III. Leányfalu címszó.; OL. Dl. 36997.
- ⁶⁹ Dr. Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554—1760). Veszprém 1947. 14—15.; Valószínűleg azonos az Egyesült Izzó építéskor elpusztított templommal.
- ⁷⁰ Holub III. Től címszó.
- ⁷¹ Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Liptai Ervin Bp. 1984. 224—226.
- ⁷² Uo. 226.
- ⁷³ Méri. im. 57—59.; Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. Ford.: Karácsony Imre Bp. 1985. 562—571.
- ⁷⁴ Méri. im. 58—59.
- ⁷⁵ Cennerné Wilhelmb Gizella: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. F. A. IX. 1957. (Katalógus: Kollonics és hajdúi felgyújtják Kanizsát 1603-ban.) 200.
- ⁷⁶ Dávid G.—Fodor P.: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK 83/3. 459.
- ⁷⁷ Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI—XVII. században HK 1979. 382—383.
- ⁷⁸ Rónai Horváth Jenő: Zrínyi Miklós a költő, mint hadvezér. HK 1891. 96.; Evlia Cselebi im. 563.
- ⁷⁹ Evlia Cselebi im. 564—569.; Tóth István György: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: A kanizsai vár házainak összeírása (1690) Zalai Múzeum 2. 1990. 221—230.
- ⁸⁰ Sugár István: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. Eger. 1987. 281—291.
- ⁸¹ Baranyai Béláné: Rendelet 1702-ből a magyar várak lerombolására. Műemlékvédelem 1975. 193—195.
- (A 2—7. sz. képeket Méri István: A kanizsai várásatás; Bp. 1988. című művéből vettem át.)

1. Az első kanizsai vár (Kanizsaszeg) feltételezett helye

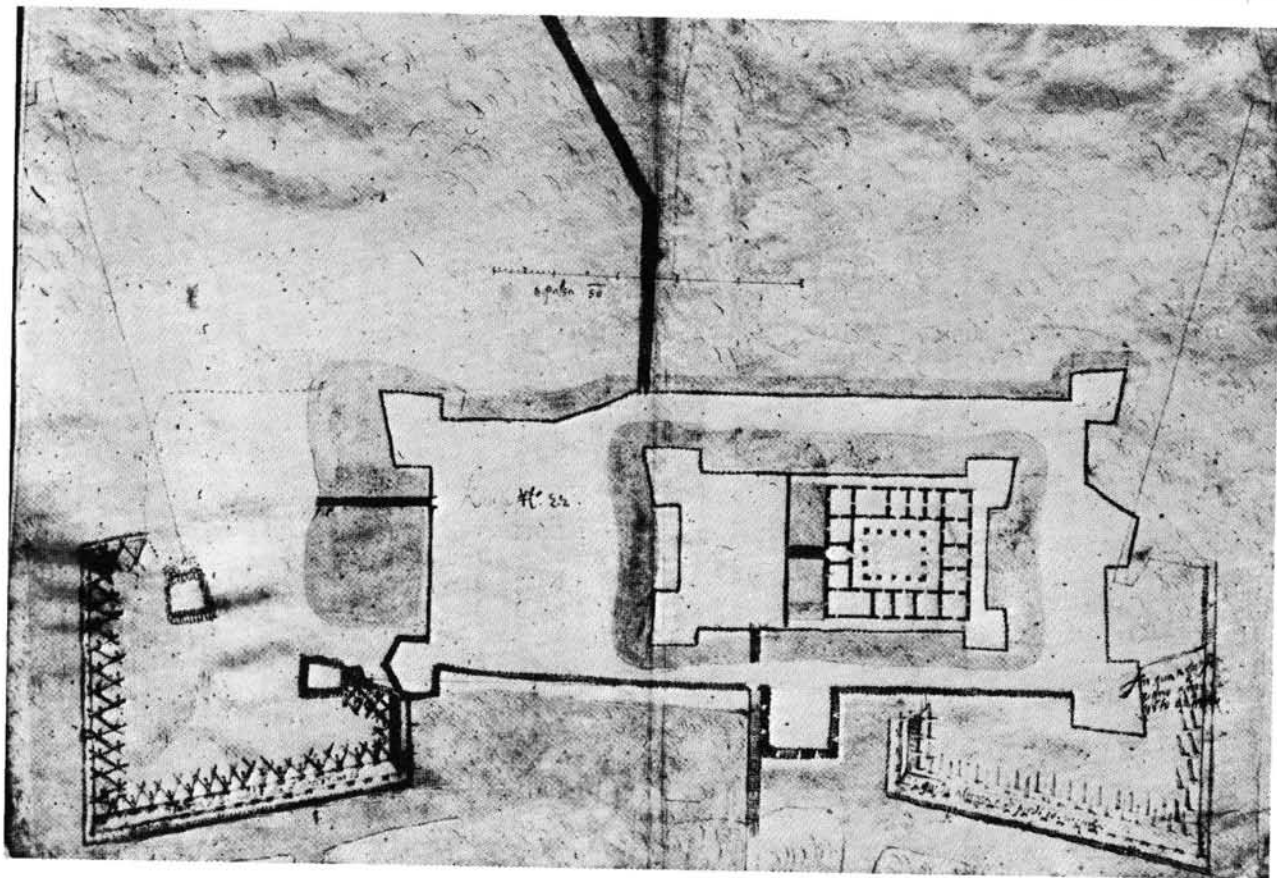
2. A Kanizsai család 14.sz. végén épült várkastélyának helye

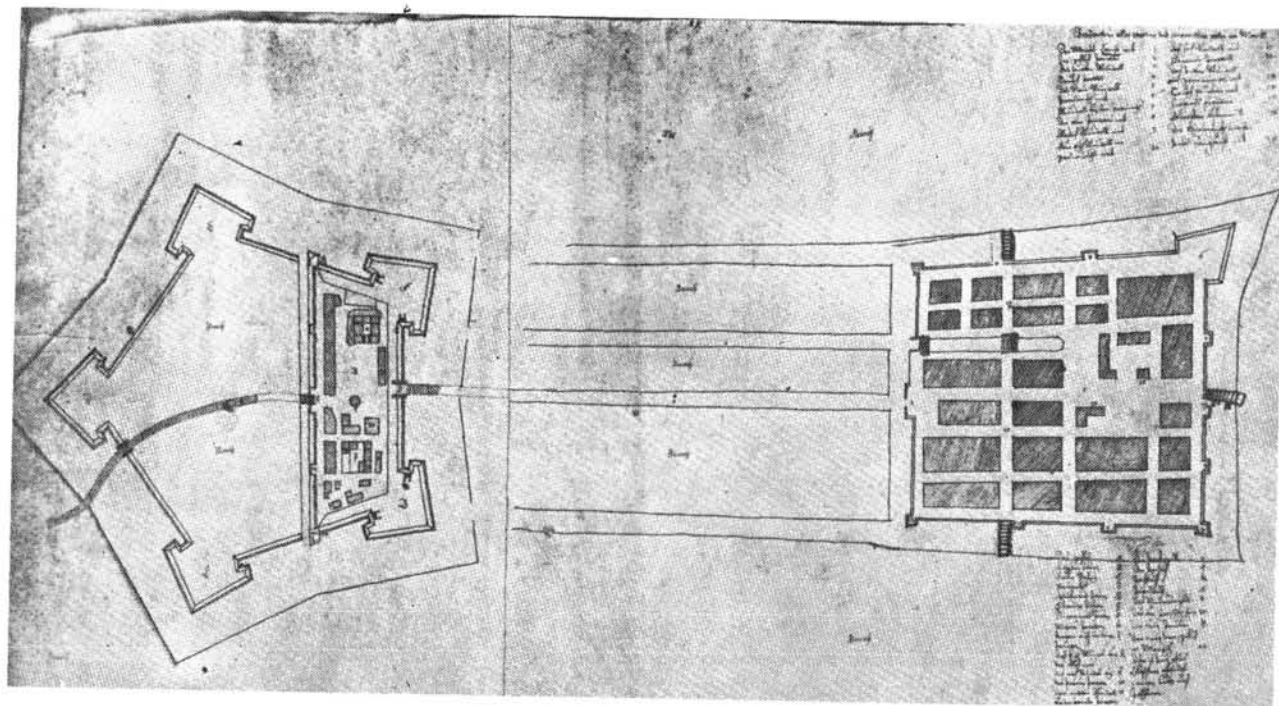
1. kép: Kanizsa a 14. szd. elején.

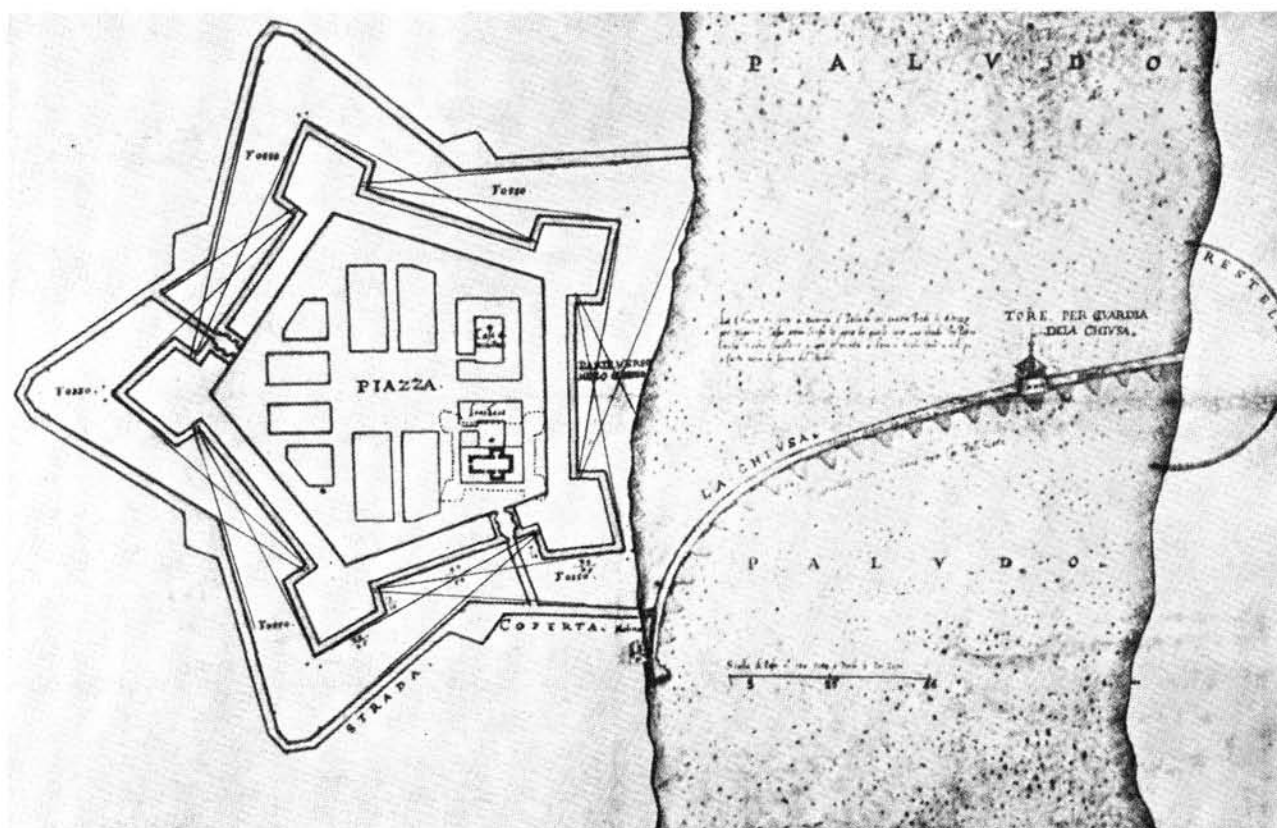
2. kép: Kanizsa alaprajza Méri István feltárása alapján.

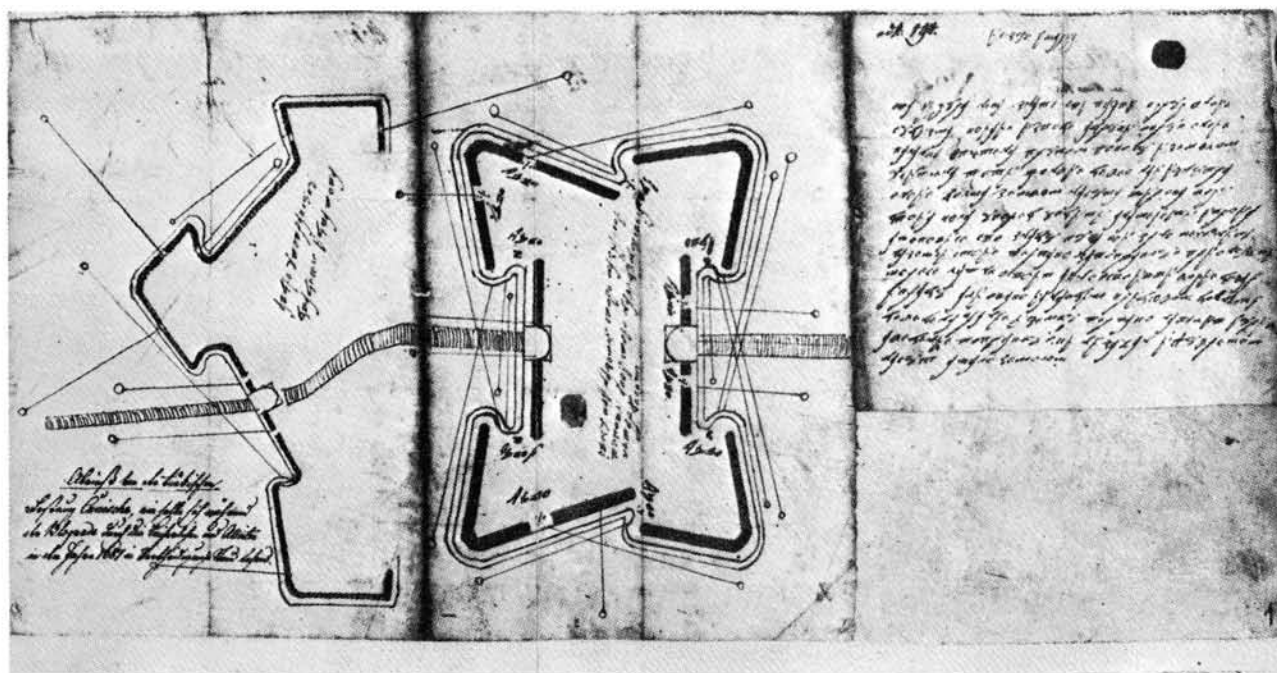
3. kép: A kanizsai vár átépítési tervrajza. Pietro Ferabosco, 1572. (Bécs, Hadilevéltár).

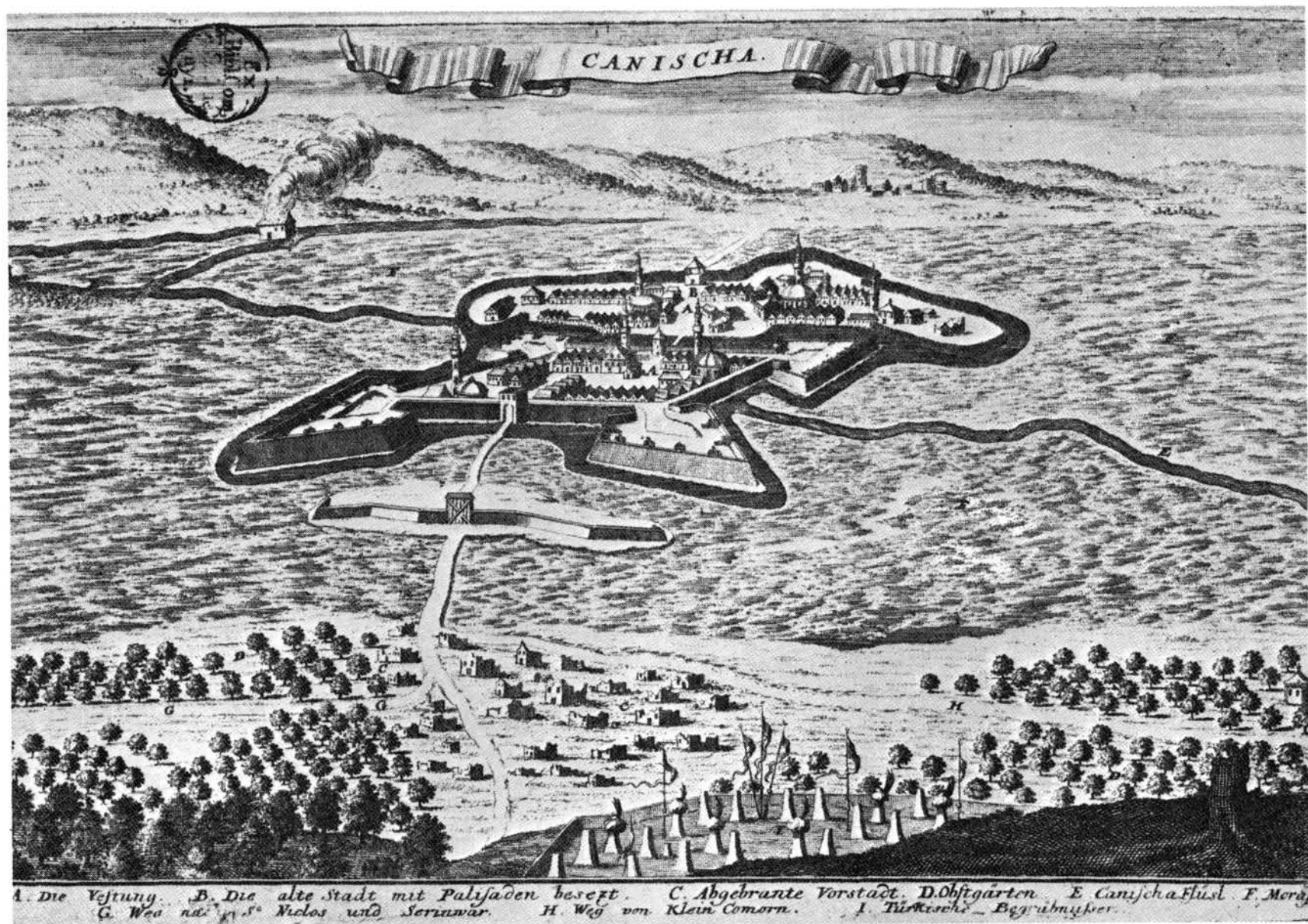
4. kép: A vár és mezőváros alaprajza, 1587–1594. (Bécs, Hadilevéltár).

5. kép: A kanizsai vár terve, Ferabosco első terveként számontartott változat (Bécs, Hadilevéltár).

6. kép: A kanizsai vár alaprajzának 1687. évi vázlata (Bécs, Hadilevéltár).

7. kép: Kanizsa látképe a felszabadítás után. Német mester metszete 1698.

Őze Sándor:

Kanizsa környéki végvárok viszonya a környék lakosságához, Csányi Ákos jelentései alapján

Csányi Ákos mintegy 523 darab levele Nádasdy Tamás nádorhoz a Nádasdy Levéltárnak sorrendben a harmadik legnagyobb forráscsoportját képezi. E missilis anyag szinte teljes egészében feltáratlan és ismeretlen a magyar történettudomány számára, annak ellenére, hogy az 1549–62 közötti levelek olykor naponta (mint például az 1556-os szigetvári ostrom idején) tesznek jelentést a délvidéki katonai helyzetről. A Nádasdy birtokok nagyhatalmú tisztartója a kémjelentések mellett a gazdasági helyzetre is figyelmet fordított és bőven jutott ideje a vidék lakosságának: vármegyei nemesség, hajdúk és parasztok hangulatának leírására is. Az országban összeomlásától való félelmet, kétségbeesett világvége váró, új Dózsa-felkeléstől rettegő korhangulatot rajzol meg a levelezés, amely bővelkedik művelődéstörténeti adatokban is. Így a 12 évet átfogó levelezés felbecsülhetetlen had- és kultúrtörténeti jelentőséggel bír.¹

Az anyag egyik központi témája a paraszt-, hajdú végvári katona réteg viszonya egymáshoz. A probléma átfogó elemzéséhez jó lehetőséget nyújtanak Berekalja falu 1560-ban történt feldúlásának adatai. A falu szomorú története érdekes módon az utolsó csepp a pohárban, Csányi jelentései már évekkel ezelőtt szólnak nagyobb hajdúrablásokról, de nádori intézkedés csak ez után az eset után történik.

A levelekből nem nagyon derül ki mi is történt tulajdonképpen, hány áldozata volt a dúlásnak, de Nádasdy rögtöni intézkedéseket követelhetett. Rögtön az első pillantásra feltűnik, hogy a hajdúkat Berekalji Imre nevezetű ember vezette a falu ellen. A 16. század közepén járunk, amikor a vezetékevek kezdenek kialakulni, megkülönböztető funkcióval. Hihető tehát, hogy Berekalji Imre valószínűleg arról a Berekaljáról származott és állt katonának (esetleg menekült), ahova ő vezette társait. Ő volt tehát a kalauz. Nem lehetetlen, hogy a támadás valami előző sérelemért éppen Berekalji Imre magánbosszúja volt az őt esetleg kidasztó közösségen. Bizonyítani látszik ezt az is, hogy Csányi egyik későbbi jelentésében arról számol be a nádornak, hogy a berekalji falu lakossága maga jelenti, hogy Berekalji Imre hol tartózkodik, melyik végvárban szolgál.

Tehát a faluban lenniük kellett olyan embereknek, esetleges rokonoknak vagy ismerősöknek, akik értesültek a hol létéről. A parasztság és a katonaság közötti kapcsolatok egyik példáját látjuk tehát, ami nem ritka a korban. A deviáns viselkedés miatt közösségből kidasztott ellenséges érzülettel viselkedik a közösségével szemben, vagy ha nem is ilyen múlt áll mögötte, egy új testületi tudat összetartó ereje annyira átfőrné, hogy adott esetben kénytelen előző közösségével szembefordulni.

1560. március 21-én írja Csányi, hogy elfogta Hídvégen Nagy Sebestyént „aki a berekaljaiak levágásában vajda volt.” Nagy Sebestyén neve ismerős az előző évek Kerecsényi és Horváth Márk leveleiből.² Ő komári hajdúkapitány, kinek hatalmaskodásaira évek óta panasszal van a környék. Rajta kívül elfogatta még Bakos Andrást, Nagy Gergelyt, Sós Imrét, Haszon Ambrust, akiket Szenyérbe, a Nádasdy-várba vitetett. „Az berekaljaiak megölésekbe még bizonytalannal nem tudom (részesek voltak-e), de gonosz életűek és az Bakos András egy jámbor kovácslegény többemagával az pincénél álltában megnyomták, megkötözték jó távol elvitte, levágta. Sok egyéb fertelmes dolgot mifelt. Szabó Balázs ki Zalavárba fogva vagyon, az volt egyik az berekaljaiaknak ölésében. Másik Jánosi Mihály ki Kanizsába vagyon, kire gondom vagyon.”

Csányi Nádasdy utasítását várja és arra való intézkedést, hogy lépjen a nádor valamilyen kapcsolatba ezeket a hajdúkat zsoldjukban tartó földesurakkal, várkapitányokkal és utasítsa őket a még szökésben lévők kiadatására. Berekalji Imrét, mint tudjuk a falu segítségével fogatja el Bárándon, Jánosi Mihály viszont megszökik. Március 25-én írja a nádornak, hogy Kerecsényi Lászlót utasítsa a kiadatására, mivel arról értesült, hogy Tótországba szegődött szolgálatra.

Kemény büntetést kér az elfogott hajdúkra a nádortól. „Félelmek nem volna az latrok számtalan kegyetlenségek emberöldöklések volnának nem kímélvén sem vén embereknek, sem asszonyi állatoknak, sem papoknak, barátoknak személyeket kegyetlen megöléseket. Bizony mióta Szenyér Nagyságod kezében vagyok sok apró embereknek esett büntetések, úgyannyira hogy az egész föld öfelségek

után, Nagyságodnak kezek felemelésével imádnak.” Pár nap múlva azonban biztonsági szempontokból kénytelen meggondolni magát. Március 30-án tanácsot kér a nádortól, hogy mit tegyen az elfogott hajdúkkal, akik Szenyérben vannak és törvényt készülnék ülni fölöttük. Ugyanis „ha Nagy Sebestyént megöli az törvény, soha Jánosit meg nem fogják. Törökké leszen, az is történhet, hogy az törvény szabadítani fogja őket. Mert mind Sebestyén, mind Balázs Jánosi Mihályra mutat.” Nem tudjuk pontosan mi lett az elfogott hajdúk sorsa, de peres eljárásuk idején értesülünk arról, hogy már régebben elfogott hajdúkat ekkor akasztanak fel Szenyérben. Az esetről Nádasdynak az a véleménye, hogy „az eféle mordályokat” keményebben kell büntetni, úgy hogy a keresztutakra kihelyezett ágú fákat kellene állítani s ezekre húzni rá a vétkeseket. Valószínűleg ilyen végre jutottak történetünk szereplői is.

A Berekalját kirabló hajdúkat tehát elérte a jogos bosszú, Csányi a törvény kezére adta őket. Példájuk valószínűleg mindenképpen riasztólag hatott. Ugyanakkor 1556-ban Szigetvár első nagy ostromakor a parasztság és a katonaság egymáshoz való viszonyát nagyon sötétnek és veszélyesnek tartja. Két okot nevez meg: az egyik a rabló végvári katonaság és a hajdúság elidegenítő szerepe, a másik a török hódolttatás eltűrése és annak bosszúatlansága.

Az első esetben szinte lutheri ihletettséggel beszél a reformáció frazeológiájában arról, hogy a török mint Isten büntetése ellen csak akkor harcolhat sikeresen a keresztény had, ha betartja a kereszténység erkölcsi normáit. Ez a gyakorlatban a fegyelmezett végvári katonaságot jelenti, s a magán földesúri várak hajdútartási jogának eltiltását, a szabad hajdúcsapatok szétverésében. „Télbe minden hajdúk az ő fészkekre mennek. Az fészkeknek urát kellene büntetni, az hajdút is ugyanott találnák, de ím arra jutott dolgunk, ha az kevés szolgáló népet sem bocsátják az urak oly helyekre az házakba, honnét rablástud oltalmazhatná az üfelsege népe.” A török hódolttatással kapcsolatban azt írja: „Átkozott legyen ki első oka az hódolás engedelme-nek s miulta az török az tengeren által jött ha akkor kezdett volna az hódolás ekként kereszténységnek vége volna, kit immár megoltani nem látom magát.”³

A hódolt nép szerint együtt rabol a törökkel, az elidegenített parasztság a töröknek szállít híreket.⁴ Különösen a kereskedőket látja veszélyesnek. Többször követeli a kálmáncsehi kereskedők járkálási jogának eltiltását.⁵ Üldözi a kálmáncsehi bírót, mert ő volt állítólag a közvetítő Babolcsa várának feladásakor, ő bírta rá a katonákat a vár feladására.

Ugyanakkor Csányi fél, mivel a végvárakban szolgáló katonák apjuk-anyjuk, rokonságuk a környező falvakban él. Egy történetet mond el erről: „Szigetbül egy darabontot elfogtak, kinek az anyja Pécssett lakott kit az anya a bég-tül meg szabadított. Kinek szavából az falukról vitet Pécs-csé a bég húsz embereket. Egyik nemes ember volt. Nég-yének kezeket, lábokat vasverővel megtörte. Az piacon

néhány napon fertengettek az tizenhatának hátokra egy egy nyást attak mezétláb hajadonfével egy egy ümegbe kivitték és az nyásokba vonták az bég szeme előtt.” Valószínű, hogy a fiát kiszabadító anya a fia értesülései alapján a magyaroknak kémkedő falusiakat jelentette a bégnek. Csányi azt kéri Nádasdytól az ügygel kapcsolatban, hogy „valamennyi török fogoly Szigetbe vagyon, kik pécsi bég azaz Arslán bég birodalmából estenek” különféle módon öles-senek meg. Szerinte ez sokat használna a fogságban lévő magyar raboknak is. Mi több, szerinte jó lenne ha a Zrínyi fogságában lévő vajda, aki Arslán bég szolgája halálával fizetne ura merészségéért. „Vonnák Sziget előtt oly módon nyásba, hogy hamar meg ne halna, a szintén fogság-ban lévő fiát pedig ugyanabba a nyásba az apja feje fölött vagy pedig előtte horogba tétessék.”⁶

Ugyanakkor megjegyzi, hogy nagyon sok olyan gyalog van Szigetváron, aki előzőleg már szolgált török végvárak-ban, Pécssett, Sellyén, Görösgálon. Mint láttuk, Jánosi Mi-hály esetében is azért kívánja enyhíteni a törvény szigorát, nehogy ő is török szolgálatba kényszerüljön. Ugyanakkor más levélben arról értesít bennünket, hogy a kálmáncse-hiek saját szavukon fogoly katonákat hoztak ki török rab-ságból, hogy ő szabad kereskedést engedélyezzen nekik. Látjuk tehát, hogy a viszony a katonaság és a környező la-kosság között nagyon sokrétű és elég ambivalens. Semmi-képpen sem lehet csoporttudati értelemben egyértelmű kö-vetkeztetéseket levonni. Így folytatva a vizsgálódást hadd mondjunk el még egy történetet, amelyhez elég sok jelen-tés kapcsolódik, és a hajdúság és a végvári katonaság vi-szonyára szolgáltat fontos adatokat.

1555. szeptember 20-i levelében ír először arról Csányi, hogy Szél Péter vezetésével mintegy másfélszáz hajdú ki-szökött az ostromlott Kaposvárból a kapitány ellenkezése dacára. Arról értesíti Nádasdyt, hogy a szökött hajdúk Ko-már és Zalavár irányában tartanak. Kéri a nádort, hogy a környező végvárak kapitányai kapjanak parancsot a hajdúk elpusztítására és a vajdák és tizedesek fejét Babolcsára, Szigetbe vigyék elrettentésképpen. November 26-i levelé-ben viszont leírja, hogy a kaposi hajdúk életben maradtak, Zöld István házánál szálltak meg és később „Dörsfi uram fejedelem módon megkegyelmezett nekik” és szolgálatába fogadta őket. Azóta a vidéket fosztogatják. „Az mult na-pokba mentek Korokna felé találtak egynehány szekeret kit a török Korokna épülésére kényszerített, kikbe ott hármat levágtak... a többi éjjel erős fogságba tartják nappal miel-tetik velek. Ím az elmúlt napokban egyik elfutnék hogy ha-zaszaladjon, utána az réten eléri azonnal levágták.” A ha-lottat Csányi jobbágyaival temetteti el éjszaka, mert azok is félnek, hogy megölik őket a hajdúk. Szél Péter az elfo-gottaktól 332 forintot követel életük fejében, amiért a tö-röknek szolgáltak. Csányinak a véleménye a dolgokról az, „ha az Úristen az birodalmat rajtok pogányoknak adta és keresztény birodalomtól odaengedte, és hódolást kivel ma-gukat megmondhatatlan nyomorúságokba oltalmazták,

miért kell efféle haszontalan apró emberektől ilyen kegyetlenül öletni, kíznatni.” E sorokat a hódolást keményen büntető Csányi írja le nemesi göggel, jutván ugyanazon véleményre, mint az ugyanezt prédikáló Méliusz Juhász Péter. Kegyetlenségük fölül följegyzí „mind férfiakat mind asszonyi állatokat és gyermekskéket ölnék és taglálnak. Asszonyi állatoknak ömleít (sic!) által karót azaz nyársat tolnak, kezét hátrakötik az karánál fogva fára függesztik. Férfiakat fákhöz kötöznek miképpen az asszonyi állatokat azokat is férgek eszik meg. A férfiaknak kezeket lábokat fúrókkal fúrják, mennyi efféle éktelen kegyetlenségeket mívelnek nem illik megírnom.”

Csányi egész magánháborút vív Szél Péterrel. Kál nevű falunál, amely Csány és Kanizsa között fekszik a hajdúk lest vetnek neki. Ő azonban szerencse folytán a sárvári udvarbírótól, aki zsoldot hozott Pozsonyból Nádasdytól, értesül a készülő veszedelemtől. Azonnal rájuk megy, de talán a hajdúknak is van beépített emberük Csányi környezetében, mert a nádor főembere már nem találja ott őket.

A hajdúk azonban nem csak garázdaságuk és amiatt voltak veszélyesek, hogy feladták a védelmükre bízott várat s ezzel rossz példát mutattak, de életformájukkal is negatív módon hatottak a rosszul fizetett végvári katonára. Csányi sem „pénzes darabontot az várakba, sem az szolgálónép katonát nem talál. Most is nagy nehezen tettem szerét az gyalognak. Ezek is csak addig lesznek míg meg nem melegszik az idő.”⁷⁷ A nagy török támadások idején minden fegyverforgató embert, így a rabló hajdúkat is igyekeztek felfogadni. 1556. február 13-án arról panaszkodik Csányi, hogy Zrínyi Miklós mindenkit, még a Kaposból szökött hajdúkat is felfogadja jargallásra, hópénzt, gabonát, szalonnát ad nekik. És merészen azt írja, hogy a fejedelemre Isten haragja fog szállani a kegyetlenség engedelmeért. Ugyanakkor ez év november 11-i levelében azt írja, hogy hajdúi Szél Péterrel a tolnai sokadalomban rabolnak.

Keserűen írja le „az dereka és legnagyobb része az őfelsége fizetett népének csak mustrába járnak és csak akkor vadnak jószérrel és az ű számok, mikor mustra leszen. Azt kedek néha egy hónappal néha többel tudtukra adják mind hajdúk, vargák, barbélok, kalmárok és egyéb helyekről való szolgáló népet rákérik keresik megmustrálják szépen meglesznek az mustramester fizeti, mestert szépen megajándékozzák, elbocsátják, azután oszlanak mindenfelé. Az török ezt jól tudja, Ő is emberét oda bocsátja szépen és szabadon rabol. Isten ű szentfelsége tudja minemű számtalan ez féle szertelenségek vadnak. És sok hónapok múlva felmennének őfelségéhez nagy somma pénzekkel adósítják mindaddég hogy megveszik maga az Űristen előtt hogy nem szolgáltak érte. ...Űfelsége mint fejedelem úgy hiszi aki egy lovat oroz azt felakasztják, aki keresztény embereket oroz feleségestül gyermekestül barmostul, háza-

kat megégetik ez nem bűn. Űristen légy kegyelmes hozzánk és könyörüll rajtunk azt te szent fiadnak érdemiért.”

Amint a mustráról írottak mutatják a fizetett, felfogadott katonát nehéz megkülönböztetni a hajdútól. Az, hogy ki katonára meddig, szerződés és idő kérdése volt csak. Csányi számára a hajdúk életformájuk miatt, tehát biztonsági okokból is veszélyesek voltak. A fizetetlen katonákat a vár elhagyására, rablásra csábították. A végváriaknak feladatuk lett volna a szabadon kóborló hajdú-réteg üldözése, azonban mint az adatokból többször kiviláglik szolidárisak voltak velük. Csányi egy Bali Péter nevezetű csurgói haramiáról írja egyik levelében, hogy 32 embert ölt már meg és a Horváth Márk által üldözésére küldött Dancsó Ambrus összetalálkozván vele, nemhogy megölte vagy elfogta volna, mi több, együtt csempésztek marhát.

A katonaság és a hajdúság szolidáris viszonya mellett Csányi leveleiből többször is nagyon érdekes utalást találhatunk a hajdúság és a környék parasztságának egy új, más jellegű kapcsolatára is. 1555. november 26-i levelében írja, hogy a hajdúk csak „az fejébe isznak hogy Szent György napján érhessék, ezernél többen lesznek, hogy Zalába sok falukból esküdtek közikbe, és hogy vadnak Zalában oly faluk kívül negyven puskás megyen közikbe, kívül én nagy gonosz felindulást várok, Székely György mását. Más az hogy az mi kevés szolgálónép vagy az ezen nem leszen katonája, miel közikbe fut, harmad az hogy sem várakba sem kastélokba pénzes darabontot nem találunk kívül hogy ennyi gonoszság árad most kellene elejét venni. Szél Pétert lecsapni és egynéhányat fejekbe és az többieket eloszlatani széllal.” Az adat nagyon érdekes. Az a hajdú-réteg, amely öli, gyilkolja, fosztogatja a környék lakosságát, akiktől Csányi fegyveres erővel próbálja a parasztokat megoltalmazni, ugyanennek a parasztságnak alkalomadtán vezető erejévé, katonai elit rétegévé is válhatott volna antifeudális harcában. Csányi agyában rögtön negyven évvel ezelőtti Dózsa-féle parasztfelkelés hajdú csapatai idéződnek fel paralellként az akkori helyzethez. Egy másik levelében a kor világ, csodaváró érzékenysége is utal, amely reális lehetőséget adhatott egy újabb parasztfelkelés ideológiájának kialakulásához.

Az egész problémát elég komplexen, minden ágában mutatja be Szél Péterék esete. A probléma tehát négyes. 1. A vár feladása: Csányi hiányol egyfajta hivatástudatot a várat feladó csellengő hajdúknál. Kapos, Korokna, Berzence lázadó Komáromi naszádosok, Babolcsa eleste mind-mind példa erre, amely közvetlen környezetében játszódik le. 2. Nincs katonai utánpótlás. Ha szabad a hajdúknak a rablás és büntetlen, a fizetetlen végvári katonaság inkább hozzájuk húz, védetlenül hagyva a várat vagy a katonának állni szándékozó férfilakosság zsákmány reményében inkább a hajdúkkal rabol. 3. A rablással tönkreteszik a váraknak élelmiszert szolgáltató paraszt réteget, nehezítik a hírszerzést, elidegenítvén a vártól a környező népességet. 4. Bár ellentmondásosan hat, de fennáll a veszélye annak, hogy

ez a hajdú-réteg antifeudális mozgalmak idején elit egységévé válhat a felkelésnek. Csányi megoldásként a fegyverforgató réteg várakhoz való kötését javasolja, egy új végvári katonai testületi tudat kialakításán munkálkodik. A várakat a hivatástudattal ellentétben feladó katonák szigorú megbüntetését követeli.⁸ Javasolja, tiltsák el a magánvárak hajdúfogadási jogát, elítéli a végvári katonaság szőlőhegyekben folytatott paraszti munkáját, melyet fizetés-kiegészítésként végzett; javasolja a szabad hajdúcsapatok felszámolását.

Ezt a testületi tudatot szorgalmazza, amikor a kanizsai katonák Bolok János tizedes személyében követet küldenek hozzá, mivel parancsnokuk, Becse hatalmaskodása elviselhetetlen számukra. Csányi a katonák kérését parancsnokuk elmozdítását támogatja a nádorhoz írt jelentésében. Itt ugyanaz az eset játszódott le, mint a Csányi által is sokat emlegetett Bornemissza Benedek gyulai kapitányé, aki szintén a végvári közösség katonáival került szembe és távoznia kellett tisztéből. Helyét a közösség által javasolt Kun Balázs vette át. Mint látjuk, létezik egy parasztságtól elhatárolódó vitézi⁹ testületi tudat, amelynek része a végvár közösségének tagja. Aki ez ellen vét, kitaszítják. Ilyen esetről tudósít bennünket Csányi, mikor egy Szenyérből büntetés elől Marcaliba szökött katona miatt a két végvár katonái között fegyveres összetűzésre került sor.

Ez a testületi tudat azonban szembekerülhetett nemcsak A faluközösség, hanem a nemesi kommunitas elveivel és azok rétegeinek érdekeivel is. Egy ilyen esetről ír 1557. június 15-én Csányi is. Takaró Mihály tihanyi kapitány két szentkirályszabadjai nemesembert kémkedés vádjával fel-

akasztatott. Csányi ezen felháborodott, mivel a kapitány ezt bosszúból, hatalmaskodásból tette. „Ű gyönyerkedik pór lévén az nemes emberek akasztásában.” A korra jellemző, hogy a csörtéből a nagy hatalmú tisztartóval szemben Takaró kerül ki győztesen. „Űtet nem nyúzzák sem négygő vágák, sem horogba nem veték, sőt csak tisztit sem vevék el sem fogságra nem veték.” Csányi panaszának semmi foganatja, a kapitányra szükség van. Az eset kapcsán Csányi maga sem veszi észre, hogy nemesi jogait védelmezve az őáltala is pártolt végvári tudatot is támadja.

Az eset mutatja, hogy ez a szükségszerűség, amely ebben az esetben Takarót juttatta győzelemhez, előbb-utóbb közjogilag is beilleszti a vitézi rendet a gazdagon rétegezett társadalom kiváltságolt rendjei közé. A hivatástudat kialakulását és ezzel együtt a katonaság várhoz való kötését Csányi is szükségszerűnek tartja. A rabló, fosztogató szabad hajdúréteg felszámolását szorgalmazza, amely a nép nyúzásával a hódolásba kergeti a falvakat, megfosztja élelmétől a várakat, elvonja a katona-utánpótlást, aláássa azok biztonsági rendszerét, ugyanakkor antifeudális mozgalmak esetén Székely György hajdúi mintájára azok szervezője lehet.

A levelekből mindenesetre az derül ki, hogy a hajdú-réteg, a végvári katonaság és a parasztság között elég sokirányú a kapcsolat. Gyakran egymás mellett élnek ellentétes tendenciák. Annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy a különböző rétegek között a korban elég nagy az átjárhatóság, nincsenek lezárt határok. A hajdúság pedig nem egy társadalmi zárvány. Semmiképpen nem hasonlítható az itt megjelenő idegen zsoldos katonasághoz.

Jegyzetek:

¹ Az idézett levelek a Nádasdy levéltár E 185—6882, 6883, 6884 szám alatt találhatók az Országos levéltárban.

Ebben a cikkben az idézett szövegrészeket a mai helyesírássra áttéve közlöm, bár egyes szavaknál figyelemmel voltam a nyelvi eltérésekre. Idézeteimnél közlöm a levél keltezését, ez segít az eligazodásban.

² Szalay Ágoston: 400 magyar levél 361.

Magyar Nyelv 1954. 202.

400 magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pest, 1861.

³ 1551. nov. 12.

⁴ 1551. jan. 29.

1555. júl. 21.

1556. dec. 12.

⁵ 1555. nov. 12.

⁶ 1557. jan. 25.

⁷ 1556. 22.

Ugyanerről 1558. nov. 18.

⁸ Esztergom, Lippa, Szolnok vesztéséért való büntetés, ha lészen valamost és ez után is használja, hogy azoknak tagjait az végházakba az kapukra szegezték volna, hol kezét, hol lábát, hol fejét.

Használt Temesvár megadása Eger megmaradásának az csapodi Toronyba lakó tolvajoknak, hogy kezeket lábakat az keresztutakra függesztették azulta senki nem tolvajlott az földön. 1557. szept.

⁹ Csánki Dezső: Hevesi Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága Békés vármegyei Régészeti és Művészettörténeti Emlékkönyve 1881—82. 57—104.

Szakály Ferenc:

Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt

Szigetvár bukását (1566)¹ követően, egészen 1600 októberében bekövetkezett elestéig,² vitathatatlanul Kanizsa volt a dél-dunántúli magyar végvárrendszer legfontosabb — úgy is mondhatnók: egyetlen igazán fontos, huzamosabb ideig helytállni képes — erőssége. Így vélekedtek róla a kortársak, például a belső-ausztriai rendek és kormányzervek is, amelyek biztonságuk zálogának, Stájerország, Karintia, Krajna, sőt bizonyos fokig Alsó-Ausztria „kulcsának” tekintették, s gyakran nyújtottak neki közvetlen katonai és anyagi segítséget.³

A rá irányuló megkülönböztetett figyelem ellenére Kanizsa a kifejezetten rossz forrásadottságú véghelyek közé tartozik. Noha a korabeli levelezésanyag hatalmas mennyiségű — részben mindmáig kiaknázatlan — kanizsai vonatkozású információtömeget tartalmaz,⁴ működésének feltárását nagyban akadályozza, hogy egyelőre nélkülöznünk kell ún. várgazdálkodási iratait. Miután Kanizsa és uradalma 1568 elején a Nádasdy családtól átkerült az uralkodó, közelebbről: a Hadi Tanács és a kamarák kezelésébe, megszakadni látszik az alattvalók viszonyait és kötelezettségeit regisztráló urbáriumok sora,⁵ s ismeretlen helyen lappanganak az olyasféle kanizsai vizsgálati jegyzőkönyvek, elszámolások, bevételi jegyzékek, sőt várleltárak is, amelyekből oly sok hasznos had-, gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretet meríthettek Sziget,⁶ Eger⁷ vagy Gyula⁸ kutatói.

Mielőtt azonban választott témánkra térnénk, jeleznünk kell, hogy Kanizsa Nádasdy-kori (1532—1567) urbáriumanyagának feltárása és ismertetése sem történt meg a kívánatos mértékben. Részletekbe itt nem bocsátkozunk, nem mehetünk el azonban szó nélkül amellett a furcsa jelenség mellett, hogy a témával foglalkozó kutatók hallgatással mellőzték a forráscsoportnak a város lakosságára — összetételére, jogállására és sorsára — vonatkozó információit is. Így aztán nem állhattuk meg, hogy ezt a Kanizsa történetére nézve oly fontos adatsort ne közöljük.

Kezdjük azon, hogy korábban Kanizsa nem minden paraszt és polgári sorban élő lakosa tartozott a város mindenkori földesurának fennhatósága alá. A Szombathely utcai 12 negyedtelek lakóinak földesura a helyi plébános volt,

akinek több környékbeli faluban voltak részbirtokai, sőt egész falvai; a később az uradalomhoz csatolt Fityeházát is ő uralta.⁹ Arra vonatkozólag, hogy ez a helyzet még fennállott-e a Nádasdy-korszak végén is, megoszlanak információink.¹⁰ A városban — ismeretlen időpontig — az elesettek befogadására létesített ispotály (hospitalis) is működött, amely ha jobbágyokkal nem is, de szántókkal rendelkezett a város határában.¹¹

Az 1568. február 18-án felfektetett urbárium ekként sorolja fel a lakosokat, illetve az elhagyott telkek egykori tulajdonosait:¹²

1. A most is a várban lakó és annak szolgáltatásokkal tartozó jobbágyok („coloni eiusdem nunc in vallo novo manentes et ad arcem sua servitia praestantes”):

Túrós György bíró	1/2 telkes
Buza Mátyás	1/2 telkes
Herceg Miklós	1/2 telkes
Bedők Tamás	1/2 és 1/4 telkes
Balog Imre	1/2 telkes
Bebők Pál	1/2 és 1/4 telkes
Pipo András	1/2 telkes
Kalmár Mihály	1/2 telkes
Bocskor Ferenc	1/2 telkes
Bagoly János	1/2 és 1/4 telkes
Szentes János	1/2 telkes
Hencse Máté	1/4 telkes
Lakatgyártó Lőrinc	1/2 telkes
Pajzsgyártó Antal	1/2 telkes

(Az utóbbi kettő — mivel mesterségével szolgált a várhoz [„qui tamen suo artificio servunt ad castrum”] — libertinus volt.)

2. A veszedelmes hadihelyzet miatt szétszóródott jobbágyok („coloni procul dispersi propter pericula”):

Kósa István	egész telkes
Kósa Imre	egész telkes
Bedők Barnabás	egész telkes
Bakos Mihály	1/2 telkes
Bagoly Ambrus	1/2 telkes
Bedők Kis Mihály	1/2 telkes
Nagy Gergely	1/2 telkes

Kalmár György	1/2 telkes
Kósa János	1/2 telkes
Tót Márton	1/2 telkes
Kósa Péter	1/2 telkes
Ilona, Varga Balázs özv.	1/2 telkes

3. A teljesen elpusztult telkek („sessiones penitus desertae et hominibus carentes”) tulajdonosai korábban ezek voltak:

Buza Ambrus	1/2 telkes
Pósa Illés	1/2 telkes
Bus Imre	1/2 telkes
Kovács Pál	1/2 telkes
Annyán Imre	1/2 telkes
Farkas István	1/2 telkes
Becske András	1/2 telkes
Bagoly Albert	1/2 telkes

4. Zsellérek, akiknek semmi földjük nincs, de szolgálnak a várhoz („inquinili de eodem oppido nullas terras habentes et servientes”):

Mészáros György deák	Kósa János
Mészáros János	Kalmár Tamás
Becske Barnabás	Kaza Benedek
Pósa Illés	Bus György
Pósa Kristóf	Tót Miklós özvegye
Szijgyártó János	Buza Ambrus özvegye
Varga Balázs	Bus Imre özvegye
Varga Antal	Varga András özvegye
Gyalus Balázs	Jánoska Gergely özvegye
Barbély András	Buza Balázs özvegye

Kósa Bálint özvegye

Mint látható, a közösség felbomlása már jócskán előrehaladt, s a folyamat valamikor a következő évtizedek folyamán odáig jutott, hogy Kanizsának immár nem volt többé polgári lakossága. Az alább bőven ismertetendő 1597. évi összeírás már úgy nyilatkozik, hogy a városban kívül és belül egyaránt csak katonák laknak („tam internum, quam externum milites Suae Maiestatis incolunt”). Meglehet, a fentiekben éppen a magyar polgári lakosság hosszú ideig utolsó névsorát adtuk közre.

Az ismertetett körülmények nagyon felértékelik azt a három, 16. század végi, kanizsai összeírást, amelyeket az ilyesfajta források természetes lelőhelyén, a Magyar (Pozsonyi) Kamara archivumának Urbaria et Conscriptiones című gyűjteményében sikerült felfedeznünk. Ezek az alábbiak:

1. Egy datálatlan, cím nélküli urbárium, amely 35 Zala és Somogy megyei helység lakóinak névsorát és úrbéri kötelezettségeit tartalmazza. Jelen formájában nyilván töredékes, hiszen az utolsó fennmaradt lap aljára a Fityeháza nevet írta az összeíró, amiből következik, hogy az elkallódott lapokon kerültek felsorolásra annak esetleges lakói és szolgáltatásai.¹³

2. Egy datálatlan jegyzék, amely kívül a „Verzaichnus aller vnd Jeder dörfer vnnd Vnderthanen, so zu der herrschaft Canischa gehören, was vnnd wieuul ydem dem Türkhen für Tribut jährlichen raichen vnd geben müssen”, belül „Die dörfer, so zu der herrschaft Canischa gehören, derselben sein allenthalben ausser Estering, Pämblin, welche vor ainen Jar Öd worden, auch das dorf Vynep, und Jez aller Erst gemach widerumb dieselben, da Irer nur was Wenig verschandt, Erfölgt, werden möchten. Neüne [?] vnd der Vnderthanen 139, vnd alle gehuldigt, geben dem Türkhen, wie nachuolgent Verzaichnet, den Tribut” címet viseli, s amely 9 Somogy és Zala megyei helység török részre teljesítendő szolgáltatásait részletezi.¹⁴

3. „Connumeratio bonorum presidy Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Canisiensis et inquisitio per egregios dominos Ladislaum Egeraly praefectum abbatiarum Zalawar et Kapornak, necnon Joannem Hollossy militem Canisiensem iuxta iuramentum Judicum et civium juratorum anno 1597 mense Junio et Julio facta”, amely 14 Zala és Somogy megyei helységnek a kanizsai vár, valamint 3 helység Kiskomár számára teljesítendő szolgáltatásait tartalmazza.¹⁵

A három összeírásban mindössze két olyan információ akad, amelyből készítésük időpontjára következtethetünk. Az egyiknek — miszerint az alattvalók elsősorban a Babócsára irányuló prófuntszállítás miatt („ob devehendam annonam ad castrum Babolcha”) zúgolódtak, amiből következik, hogy a forrás azután keletkezett, hogy a keresztény hadak 1595-ben Babócsát visszavették a töröktől¹⁶ — nem sok hasznát vehetjük, hiszen éppen abból a fentebb 3-as számmal jelölt feljegyzésből származik, amelyről egyébként is tudjuk, hogy 1597-ben készült. Számunkra fontosabb az az utalás, miszerint Berény, Dencs, Gelse, Iharos és Újudvar falvak a török torkában fekszenek („den Türkhen gar am Zaun”) és a dencsiek nemcsak szpáhijuknak, hanem a segesdi vajdának is adóznak. Mivel a Zrínyi György vezette magyar hadak 1594. március 14-én kényszerítették váruk elhagyására a csurgói és segesdi, majd két nappal később a szöcsényi török őrseget,¹⁷ nyilvánvaló, hogy az a — felsorolásunkban a 2. — forrás, amelyben ezt olvashatjuk, csakis e magyar támadás megindulása előtt keletkezhett. Mint címében olvasható, ezen összeírás elkészítésekor Esztregenyre, Pamlény és Újnép pusztán állott, s így megnyugodva tapasztaljuk, hogy Újnép az 1597. évi jegyzék szerint is pusztá — igaz, elpusztulásának időpontját ebben 1595-re teszik —, Pamlényt pedig csak nemrégiben kezdték megülni elszéledt lakói („ad hanc possessionem non ita diu redierunt inhabitatores, noviter suas sessiones aedificarunt et sunt illorum septem, qui jam sese mediocriter recollegerunt”). Ezzel szemben Esztregenyén — amelynek csak fele tartozott a várhoz — 9 olyan colonust talált az 1597. évi összeíró, akik már meglehetősen jól bírták magukat; vagyis —

ha feltevésünk helytálló — ennek a falunak az újjáépülése már korábban megkezdődött.

A minden bizonnyal csonka 1. számú urbárium, sajnos, semminő támponttal nem szolgál ön maga datálásához. Felvételének idején a felsorolt 35 helységből 9 — Almaszeg, Szepetnek (amelyet a törökök belátható időn belül már másodszor égettek fel), Venéce, Miháld, Szentpál, Páld, Csicsó, Szentpéter és Keresztúr — teljesen üresen állott, de nyugodt szívvel az elpusztult helyek közé számíthatjuk magát Kanizsát, Dencset és Berényt is. Kanizsának ugyanis ekkor sem volt polgári lakossága; egykori lakói a környékbeli falvakba húzódtak („was aber für Vnnderthanen verbleiben, die haltten sich auf anderen wmblickenden Dörffern”). Dencsnek ugyan volt még néhány lakosa, a telkek nagyobb része azonban üresen állt. Berény megmaradt népe nem a régi helyére tért vissza a legutóbbi pusztulás után, hanem új falut épített magának a határ egy másik pontján („Dieses Dorf ist gleichfalls öedt vnnd von dem Türggen gar verwüesst worden, vnnd wie Ballog Mathe vndt Todt Imbre, so vorhin alda gewohnt, anzaigen, so haben die Vnderthanen, so Verbleiben vnnd noch verhandten, aus bezwanngnus der Türggen, an ain anderen Ort ain neues Dörffl gebauet, welche gleichwol den Grundt zu Beren nachmalen gemüessen”).

Az összeíró kivétel nélkül minden esetben a törököket jelöli meg a pusztítás okozóiként anélkül azonban, hogy az időpontot megadná. Egyedül Miháldnál mondja meg, hogy a falu tizenhat esztendővel korábban néptelenedett el, Páldról pedig Somogy megye portális adóösszeírásaiból tudjuk, hogy már az 1540-es években is deserta volt.¹⁸ Joggal vélhetnők tehát, hogy az urbáriumot olvasva is az ún. tizenöt éves háború (1593–1606) első éveiben járunk; annál is inkább, mert nehéz lenne más magyarázatot találni rá, miért pusztították volna a törökök ily szenvedélyesen a nekik is adózó, némelykor az ő felségterületükön fekvő településeket. Ugyanerre utal az is, hogy az összeíró szerint Kanizsa polgárai a veszélyes hadjárás és az ellenséges fenyegetés miatt álltak odébb a mindenfelől pusztaságtól övezett erősségből („der gefährlichen Kriegsleüff vnd feindes Gfahr des westen herumb alles öedt”).

Az adott körülmények között végülis csupán az urbáriumban, illetve a másik két kanizsai jegyzékben — kivált a pontosan datált 1597. évben — megadott alattvaló (jobbágy+zsellér) — számok összevetéséből következtethetünk az előbbi keletkezési idejére. Az alattvaló-számok azokban a helységekben, amelyek mindhárom forrásban szerepelnek, a következőképpen alakultak:

	a l a t t v a l ó k s z á m a		
	a dátálatlan urbáriumban	török adóról felvett dátálatlan jegyzékben	az 1597. évi jegyzékben
Sármás	32	8	25
Szepetnek	puszta	8	21

	a l a t t v a l ó k s z á m a		
	a dátálatlan urbáriumban	török adóról felvett dátálatlan jegyzékben	az 1597. évi jegyzékben
Újudvar	39	20	21
Gelse	53	28	30
Újnép	puszta	puszta	puszta
Esztregeny	13	puszta	9
Iharos	21	13	22
Dencs	20	12	12
Berény	14	10	11
Bósfalva	10	8	14
Becsehely	37	32	31
Pamlény	17	puszta	7*
Összesen	256	139	223
*Újjáépülőben			

Ha kiindulópontunk — miszerint az alattvalók számának a tizenöt éves háború éveiben előrehaladva fokozatosan csökkenie kell — helytálló, úgy nyilvánvaló, hogy dátálatlan urbáriumunk mindenképpen a két másik összeírás, sőt valószínűleg még a háború megindulása előtt keletkezett, hiszen — a belőle leolvasható nyaranyú (közel 33%-os) falupusztulás ellenére is — messze épőbb uradalomról ad hírt, mint az utóbbiak. Csupán látszatra mond ellent az alkalmazott módszernek, hogy a török szolgáltatásokat regisztráló 1595. előttré datálható jegyzékben jóval kevesebb adófizetőt regisztráltak, mint az 1597. évben. Bár rejtély, hogy az összeíró ezúttal miért foglalkoztatta ez, — hiszen semmi köze az összeírás témájához —, maga meséli, hogy a felsorolt falvakban az általa megadottnál több subditus él, sokan ugyanis a haramiák közé adták magukat és Újvárbán, Bajcsavárott és Kanizsán szolgálnak („so begeben sy sich doch Vndter die haramia, vnd dienen aines thails zu Vyuar, Weitschauar vnd Canischa”). Ezek úgymond, jóllehet fisikális telken élnek, szolgálatukat katonai szolgálatnak fogják fel, s nem hajlandók sem robotot teljesíteni, sem tizedet, vámot és hadiadót fizetni. Rajtuk kívül Szepetneken és Becsehelyen van 1–1 libertinus is, akik szintén vonakodnak leróni tartozásaikat.

Visszatérve az 1. számú urbárium datálásához: ha az valóban a két másik összeírásnál jóval korábban, legkésőbb az 1580-as és 1590-es évek fordulóján — de meglehet, hogy még előbb — keletkezett, úgy a falvak benne leírt elpusztítása, felégetése, a lakosság elhajtása és legyilkolása nem valamely rendszeres hadművelet, hanem — ellentétben az elemi logikával — a békeévek török portyáinak számláját terheli. (Miként az a tizenhat éve pusztán álló Miháld esetében evidens is.) S valóban: a különféle keresztény források gyakorta panaszkodnak a Kanizsa környékét ért barbár török támadások miatt.¹⁹

Ad absurdum véve a dolgot persze elképzelhető lenne, hogy a frontvontaltól valamelyest távolabb került kanizsai uradalomba begyűltek a hadasabb vidékek menekülői, s

így annak falvaiban a század végére ismét népességyarapodás következett be. Erre utalhatna például, hogy Somogy megye 1599. évi portális összeírása Iharoson valamivel több (27) házat regisztrál,²⁰ mint az 1597. évi kanizsai összeírás. E lehetőségnek azonban kategórikusan ellentmond, hogy ugyancsak az 1599. évi portális összeírás tanúsága szerint mind Zala, mind pedig Somogy megye lakossága erőteljesen csökkenő tendenciát mutat.²¹ Így lehetett ez magában a kanizsai uradalomban is: nyilvánvalóan ekkortájt — a legkésőbb a vár elestének évében, 1600-ban — preparálhatta urbáriumunkat egy másik német tisztviselő olyképpen, hogy nemcsak már az eredeti felvétel idejére elpusztult, hanem más helységek (Szege-de; Bósfalva kivételével az összes Hegyföld-vidéki falu; Zsigárd; Mikefalva; Szentgyörgy; Falkos) neve mellé is odabiggyesztette az „ödt” szócskát, jelezvén, hogy időközben ezek is elnéptelenedtek. Így aztán immár csupán azok a helységek mutatkoznak népesnek, amelyeket az 1597. évi jegyzék is lakottnak tüntet fel.

Mivel, mint látható, az urbárium datálásában még számos megválaszolatlan kérdés maradt, ehelyütt — mellőzve az amúgy is meglehetősen semmitmondó kötelezettségeket — amelyek közül a censusfizetés 1597-ben már nem is terhelte az alattvalókat —, csupán a bennük található jobbágys- és zsellérszámokat s egyéb, a település belső viszonyaira vonatkozó adatokat gyűjtöttük ki belőle az eredeti sorrendben ([–vel jelezve az egy bíróság alá tartozó községeket]):

	jobbágys	zsellér	összesen
Esztregegy	13	7	20
Sármás	28	5	33
Almaszeg			puszta
Bánfalva			puszta
Újnép			puszta
Pamlény	17	—	17
Szepetnek			puszta
Becsehely	37	—	37
Szege-de	3	—	3
<i>Hegyföld vidék:</i>			
Gerecse	11	—	11
Perenye	9	—	9
Csornoha	5	—	5
Bósfalva	10	—	10
Gyanóc	5	—	5
Bükkalja	3	2	5
Cinegeföld	6	—	6
Kislagd	2	—	2
Gelse	42	11	53
Újudvar	39	—	39
Zsigárd	10	—	10
Mikefalva	18	—	18
Szentgyörgy	6	—	6
Venéce		(11 üres féltelek)	puszta

	jobbágys	zsellér	összesen
<i>Somogy megyei falvak:</i>			
Mihály			puszta*
Dencs	9	11	20
	(ezen kívül még 30 üres negyedtelek)		
Falkos	3	—	3
Szentpál	9	7	puszta**
Berény	9	7	16
Páld			puszta***
Iharos	21	—	21
Ság	5	—	5
Szentpéter			puszta
Keresztúr			puszta****
Fityeháza			puszta
Összesen	311	43	354

* Megmaradt lakosai közül 2 Dencsen, 1 Berényben.

** 5 megmaradt lakosa Berényben.

*** Megmaradt lakosai közül 13 jobbágys és 6 zsellér Iharoson.

**** 18 megmaradt jobbágys a szomszédos falvakban.

A fentebb kivonatolt urbárium nemcsak azért hiányos, mert cím nélkül kezdődik és éppen Fityeháza leírásának kezdetén megszakad — amely után, eredetileg akármennyi helység adatai következhetek még —, hanem azért is, mert semmilyen utalást nem tartalmaz Kanizsának a hódoltságba egészen a Dunáig benyúló tartományáról. Mint köztudott, a Kanizsához fogható nagy 16. századi magyar végvárak, mint például Sziget, Eger és Gyula, több száz, török megszállás alatt álló települést kényszerítettek fennhatóságuk alá, s terjedelmes hódoltsági befolyási övezettel rendelkeztek olyan másodrendű erősségek is, mint amilyen például Várpalota volt.²²

A kanizsaiak Sziget eleste után oly gyorsan jelentkeztek a gazdátlanra vált tehető Duna-melléki mezőváros, Tolna adójáért, mintha már régen erre a fejleményre vártak volna, illetve mintha eddig csupán csak a szigetiek iránti szolidaritás tartotta volna vissza őket attól, hogy befolyásukat egészen a Dunáig kiterjesszék. A tolnaiak — valamikor 1566/1567 fordulóján — éppen amiatt jelezték Gyulaffy László veszprémi főkapitánynak: szívesen elfogadnák őt uruknak, mert nem bíztak abban, hogy a távoli Kanizsáról megfelelő védelmet kaphatnak. Bár Gyulaffy tényleg felkérte Tolnát,²³ I. Miksa király 1567 őszén mégis a palotai kapitányságból a kanizsaiba frissen áthelyezett Thury Györgynek adományozta a mezőváros haszonélvezetét.²⁴ Nyilván azért, mert úgy vélekedett, hogy a dél-dunántúli hódoltság e legszélső pontját jobban kézben lehet tartani Kanizsáról, mint az egyébként nem kevésbé távoli Veszprémből. Thury — aki Palota hódoltsági tartományának megszervezése során gazdag tapasztalatokat szerzett az ilyesféle ügyekben — rá is szolgált a bizalomra: 1568 májusában maga a nagyvezír tiltakozott amiatt, hogy hódoltató levelekkel árasztotta el Pécs és Szigetvár vidékét, fegy-

verrel fenyegetvén az ottani lakosságot, ha nem akarna Kanizsára adózni és szolgálni.²⁵

Így volt ez a következő évtizedekben is; mivel azonban az erre vonatkozó adatokat másutt már összefoglaltuk, csak arra emlékeztetünk, hogy 1590-es évek elején a Dél-Dunántúl Kanizsától legtávolabb eső részén, Délnyugat-Tolnában legalább 44 olyan helységről tudunk, amely rendszeresen várunkhoz adózott.²⁶ Sajnos, azok az urbáriumok, amelyekből adataink származnak, nem árulják el,

hogy a szóban forgó helységeket maga a vár — vagyis: az ott szolgáló katonák közössége — vagy egyes katonái birtokolták-e.²⁷ Ez utóbbi esetben hiába várjuk, hogy a — majdan bizonyos előkerülő — kanizsai várvizsgálatok jegyzőkönyveiből információkat meríthetünk Kanizsa hódoltsági tartományáról, hiszen a biztosok ezek adóztatására és sorsára már nem terjeszkedhettek ki.

A kanizsai uradalom falvainak török adóztatására térve, az a következőképpen alakult:

	háztartás- szám	kézpénz tallér	egy háztartás- ra jut (tallér)	báránytized Ft	kaszapénz Ft	vaj pint	méz pint	szövet
Berény	10	125	12,50	1	1	10	10	
Iharos	13	200	15,40	1,30	1,30	20	20	1 vég karasia
Dencs	12	140	11,70	1,20	1,20	17	—	6 sing sája
Újudvar	20	400	20	—	—	52	52	
Gelse	28	350	12,50	—	—	32	32	
Becsehely	32	200	6,25	—	—	60	—	
Sármás	8	90	11,25	—	—	25	—	
Szepetnek	8	80	10	—	—	30	30	1 vég karasia
Vasfalva*	8	75	9,30	—	—	20	20	1 vég karasia
	139	1660	átlag: 11,90	3,50	3,50	266	154	3 vég karasia + 6 sing sája

* Ilyen nevű falu csak a középkorban volt az uradalomban; a Hegyföld-vidéki Bósfalvával azonos.

A fenti táblázat csupán a török földesúrnak (szpáhinak) beszolgáltatandó tételeket tartalmazza. Ezen túlmenően a dencsiek a segesdi vajdának családonként 1—1 pint vajat és mézet, 1—1 köböl lisztet és árpát, valamint közösen 1—1 szekér szénát és fát, a becsehelyiek két, ismeretlen helyen szolgáló vajdájuknak összesen 20 tallér tizedmegváltást, 12 tallér kézpénzt és 12 pint vajat, bizonyos ispánnak („dem Spann”) 4 tallért, a regisztrálásukat végző írnokoknak 5 tallér tiszteletdíjat és 1 bárányt (vagy helyette 70 dénárt) adnak. (A becsehelyiek a szpáhinak is tartoztak „ajándékkal”; felszólításra családonként 60—60 dénárt kellett adniuk.) Berény, Iharos, Dencs, Újudvar és Gelse oly közel esett a török várakhoz, hogy lakosaikat szinte naponként beszólították azokba — elsősorban nyilván Segesdre, esetleg Csurgóra — robotolni („werden etwas hörter [értsd: härter], dan die Andern von den Türckhen, welche täglich bey Inen mit der Robat oder andern beschwärt”). A török kincstárnak fizetendő adóról — a dzsijjé-

ről vagy harácsról — csupán Becsehelynél emlékezik meg az összeírás: évi 39 tallért fizetett.

Az összeírás köztörténetileg legérdekesebb része az, amelyben a készítő a török földesúri adókövetés módszereit jellemzi. Eszerint a jobbágy saját személye után 1 tallért fizet — ez azonban akár 2 tallérra is felmehet —, felesége és vele közös háztartásban élő, húsz év feletti fia után 1—1, tíz év körüli fiú- és leánygyermek, valamint minden ökre és lova után 1/2—1/2 tallért, minden hold bevetett földje után 20—20 dénárt ad. Tehene után jár a táblázatban feltüntetett vaj-adó. Mindezt családonként — nem számítva a robotot — átlagosan 15—18 tallérra becsülte.

Már az is meglepő, hogy ezek, a már magyar végvárval mögött fekvő helységek nem szabott évi összeggel (summával) és azt kiegészítő némi ajándékkal adóztak — amit maga a közösség bontott le egyes tagjaira —, hanem egyénenként, vagyis olyan módon, ami a családi és termelési viszonyok állandó ellenőrzését feltételezi. Még megle-

pőbb, hogy a törökök a feleséget, a leánygyermeket, az igaerőt és a vetésterületet is adóalapnak minősítették, s a háztartásra kivetendő összeget — differenciáltan — ennek alapján kalkulálták ki. Az elsősorban a várható adó megbecslését célzó török szandzsák-összeírások (*tahrir defterek*) ugyanis némileg más kivetési módszerre engednek következtetni. Bár ezek is számba veszik a háztartásfővel együtt élő nőtlen fiúgyermeket — hogy milyen életkortól kezdve, az szandzsákként eltérő²⁸ —, nőtlen testvéreket, némelykor a szolgálkat, s jelzik azt is, hogy a gazda nőtlen vagy nős-e, úgy tűnik, minden adóegységet (*hanet*) azonos összeggel kívánnak megterhelni. Annak jeleként, hogy sem az ígásállatok, sem a vetésterület nem érdekelte a török összeírókat, ezekre vonatkozó becslések a szandzsák-összeírásokban nem szerepelnek, annál inkább viszont a várható gabona- és bortized,²⁹ ami a kanizsai jegyzékben csupán Becsehelynél kerül említésre, tizedmegváltás formájában.

A kanizsai várnál teljesítendő „magyar” robotról a következő képet kapjuk az 1597. évi jegyzékből: Minden falu köteles volt igaerejéhez szabott mennyiségű szántót megművelni két vagy három ökör által vontatott ekével. Hogy ezt a kanizsai határban vagy saját határukban tették-e, az összeírás nem árulja el. Abból azonban, hogy a készítő — mivel az úgymond bővelkedik vetésterületben és rétben — Szepetneken allódium építésére tesz javaslatot, arra kell következtetnünk, hogy ezek a szántók a megnevezett helységben feküdtek. Az igényelt iga és a bevetett terület mennyisége így alakult:

	alattvalók száma	ekék száma	bevetett terület (hold)
Sármás	25	8	16
Szepetnek	21	5	10
Újudvar	21	7	14
Gelse	30	8	16
Újnép (elpusztulása előtt)	11	3—4	6—7
Iharos	22		
Fazokas			
Dencs	12	10	20
Berény			
Becsehely*	30+1 libertinus	8	16
Bósfalva	14	3	6
Pamlény**	7	2—3	6
Összesen	171+1 libertinus	61—69	110—111

* A Kanizsán szolgáló királyi gyalogosok táplálására is szolgál („in quaet pedites quoque Suae Maiestatis sese enutriunt”)

** Újjáépülőben

Ugyanezek a számok a Kiskomáromhoz tartozó helységben így alakultak:³⁰

	alattvalók száma	ekék száma	bevetett terület (hold)
Kiskomár*	38	6	12
Galambok (Somogy m.)**	34	8	16
Karos (Somogy m.)	16	4	8
Összesen:	88	18	36

* A lakosság panasza szerint Bakó Farkas kapitány elragadta a parasztok szántóit, s a maga számára műveltetni azokat.

** Tavaszai vetés alá annyit kell szántaniuk, amennyit a kapitány kíván.

A kanizsai uradalom falvai nem a szabott terhek, hanem elsősorban amiatt panaszkodtak egyetemlegesen, hogy azokon felül is mindenféle munkákat végeztetnek: szántatnak, szőlőt kapáltatnak, szénát kaszáltatnak és szállíttatnak, csépeltetnek, valamint fát vágatnak velük mind a katonák számára való kenyérsütéshez, mind pedig az éjszakai őrhelyekhez. Két, Kanizsa melletti helységben sokat kell dolgozniuk, mint ahogy a hidak karbantartásából is ki kell venniük a részüket. A legtöbb panasz azonban a Babócsára irányuló prófunt-szállítás miatt volt, amelynek során az uradalom parasztjainak úgymond 50 ökre pusztult el az útból. A kihallgatott parasztok a babócsai vecturázással magyarázták azt is, hogy a korábbi években jóval nagyobb területet tudtak robotban megszántani, mint a vizsgálat időpontjában. A jobbágyok, úgy tűnik, választhattak, hogy évi 250 szekér szénát kaszálnak a vár számára vagy pedig megművelik azt a három kincstári szőlőt, amelyről Sármásról és Becsehelynél tesz említést az összeírás. Az összeíró úgy találta, hogy a kocsmáltatást az uradalomban nem lehet bevezetni.

Annál buzgóbban mérette saját borát a karosi és a kiskomári jobbágyokkal a kiskomári kapitány, aki Galambokon és Karoson kilencedet is szedett a paraszti szőlők után, s gyakorta vett igénybe robotmunkát szőlői megkapáltatásához, gabonája kicsépelgetéséhez is anélkül, hogy a köteles cséplőrészt kiadta volna.

Jegyzetek:

- ¹ Szigetvár emlékkönyv (Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára). Szerkesztette RÚZSÁS LAJOS. Budapest, 1966, (Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete — Értekezések 1966) passim
- ² GÜNTHER CERWINKA: Die Eroberung Kanizsa durch die Türken. In: Graz als Residenz — Innerösterreich 1564—1619. Graz, 1968. (Johannea—Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek am Joanneum 3.) 409—510. 1.
- ³ FRANZ OTTO ROTH: Wihitsch und Weitschawar (Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innenösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen 'Friedensjahr' 1578). II. Erbauung und Einrichtung des Kastellen Bajcsavár (1578). Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 61 (1970) 154. 1., vö. Magyar országgyűlési emlékek V—IX. Szerkesztette FRAKNÓI VILMOS. Budapest, 1877—1885. (Monumenta Hungariae Historica. III. Monumenta Comitatus Regni Hungariae V—IX.) passim.
- ⁴ Az eddigi szakirodalom lényegében csupán ennek alapján rajzolta meg Kanizsa hadtörténetét a 16. század második felében. Vö. BALOGH JÁNOS: Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi múltja. Nagykanizsa, 1897. és V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Kanizsa vára. Budapest, 1987. 53—78. 1.
- ⁵ Az 1530. és 1563. évi urbárium kiadva: Urbáriumok (XVI—XVII. század). Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta MAKSAJ FERENC. Budapest, 1959. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.) 130—148. 1. Az 1568. évi urbárium ismertetése: MÜLLER VERONIKA: Thury György kanizsai kapitánysága. Hely és év nélkül 42—44. 1., V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Kanizsa vára a Nádasdyak korában (1532—1568). Veszprémi Történelmi Tár I. Szerkesztette VERESS D. CSABA. Veszprém, 1990. (A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa) 80—81. 1., V. MOLNÁR L.: Kanizsa vára i. m. 166—167. 1.
- ⁶ TIMÁR GYÖRGY: Királyi Sziget (Szigetvár várgazdaságának iratai, 1546—1565). Pécs, 1919. (Baranya megye török kori forrásai I. Szerkesztette SZITA LÁSZLÓ), vö. TAKÁTS SÁNDOR: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen = Emlékezzünk eleinkről. Hely és év nélkül 261—281. 1.
- ⁷ Az egri várgazdaság anyagának kiadásán SUGÁR ISTVÁN dolgozik, aki már eddig is számos tanulmányt publikált e témakörből. Vö. pl. Az egri vár 1594/5. évi számadása. Archivum (A Heves Megyei Levéltár közleményei) 5 (1975) 5—39. és 6 (1977) 5—48. 1., Bornemissza Gergely deák élete. Eger, 1984. (Studia Agriensia 4) 47—92. 1. passim, stb.
- ⁸ VERESS ENDRE: Gyula város oklevéltára 1313—1800. Gyula, 1938., vö. SCHERER FERENC: Gyula város története I. Gyula, 1938.
- ⁹ 1549-ben Fityeháza és Péterfalva teljesen az övé volt, Újudvaron pedig részbirtokos volt. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta MAKSAJ FERENC. II. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16.) 947., 966. és 981. 1.
- ¹⁰ Az 1567. szept. 17-i urbárium úgy nyilatkozik: haec platea fuit plebani Kanysiensis et continet sessiones quatuordecim, az 1568. febr. 18-i viszont úgy, hogy alie sessiones ad ecclesi-
- am et plebanum spectantes per parochum possidentur. Ratio conscriptionis pertinentiarum, proventuum Vniuersorum arcis Kanysa iussu Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis de consensu Magnificae Dominae Palatinissae per Egregios Dominos Petrum Simandy, Blasium Sejthery et Christophorum Aranyassy Commissarios ad id deputatos 17 Septembris Anni 1567 inchoata. OL E. 156. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: UetC) 27:59. és Anno domini 1568 die 18 Mensis February super pertinentiarum castris Kanisa proventulique conscriptione per Egregios Johannem Chwzy et Nicolaum Zenthpétery Commissarios Sacratissimae maiestatis Imperatoris. Uo. 27:60.; Mindenesetre Fityeháza még 1567-ben is a plébánosé volt: Ista possessio pertinet ad ecclesiam oppidi huius Kanysa.
- ¹¹ OL UetC 27:59. (idézett urbárium)
- ¹² OL UetC 29:9. (idézett urbárium)
- ¹³ OL UetC 84:44.
- ¹⁴ OL UetC Irregestrata 7:102.
- ¹⁵ OL UetC 27:61.
- ¹⁶ V. MOLNÁR L.: Kanizsa vára i. m. 74.1.; Eszerint helyesbítésre szorul a közhasznú kronológia, amely 1594. márc. 26. utánra teszi Babócsa visszafoglalását: Magyarország történelmi kronológiája a kezdetektől 1970-ig (Négy kötetben). Főszerkesztő: BENDA KÁLMÁN. Budapest, 1982. II. 413. 1.
- ¹⁷ V. MOLNÁR L.: Kanizsa vára i. m. 74. 1.
- ¹⁸ T. MÉREY KLÁRA: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Szigetvári emlékkönyv i. m. 193. 1.
- ¹⁹ PI. TAKÁTS SÁNDOR—ECKHART FERENC—SZEKFÜ GYULA: A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553—1589. Budapest, 1915. passim, TAKÁTS SÁNDOR: Thengöldi Bornemissza János = A török hódoltság korából. Hely és év nélkül (Rajzok a török világból IV.) 387—473. 1. passim
- ²⁰ T. MÉREY KL.: i. m. 191. 1.
- ²¹ ACSÁDY IGNÁC: A magyar adóztatás története 1598—1604-ben. Budapest, 1906. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XX. 6.) passim.
- ²² SZAKÁLY FERENC: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. 60—80. 1.
- ²³ TAKÁTS SÁNDOR: Ráthoti Gyulaffy László = Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bővített kiadás. Hely és év nélkül 280—281. 1.
- ²⁴ MÜLLER V.: i. m. 15. 1. és HUSZÁR PÁL: Thury György szerepe a dunántúli végvári harcokban, 1554—1566. Várpalota, 1974. 95—97. 1.
- ²⁵ TAKÁTS SÁNDOR: A nagy Thury György = Régi magyar kapitányok i. m. 120. 1.
- ²⁶ SZAKÁLY F.: i. m. 103—104. 1.
- ²⁷ Valószínűbbnek látszik az utóbbi, hiszen Kanizsa őrségének jelentős része idegen zsoldos volt, akik nem vettek részt a hódoltság népének magyar adóra kényszerítésében, s így nem formálhattak igényt azok szolgáltatásaira sem. Amikor Lorántffy Mihály ónodi kapitány 1600 tavaszán — Mátyás főherceg közvetítésével — védelmet kért Zrínyi György zalai főispántól 17 Tolna, valamint 52 Baranya és Somogy megyei faluja részére, nem valamely várat, hanem nemeseket és végvári katonákat jelölt meg bitorlóként. BILKEI IRÉN—

TURBULY ÉVA: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1555–1711) I. 1555–1609. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.) 743. (1600. ápr. 13–16.)

²⁸ DÁVID GÉZA: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 52–56. 1.

²⁹ KÁLDY-NAGY GYULA: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 9–54. 1. passim.

³⁰ Kiskomárhoz más falvak is tartoztak, de ezekről az összeírás csupán csak annyit közöl, hogy Merke — bár nem egészében Kiskomár tartozéka — szolgál, az egészében ide birtokolt Tapsón, Samson és Beke szántanak, szénát kaszálnak és más szükséges szolgálatot végeznek a kapitánynak.

Kerecsényi Edit:

A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594—96 közötti protokollumai tükrében

1953-ban kezdtük meg a kanizsai vár ásatását a kiváló régész, Méri István vezetésével.¹ Eredményeiről, egyúttal a munka nehézségeiről — a vár alapfalai felett működő gyár ugyanis hallatlan nehézségeket gördített az ásató elé — az országos és a helyi sajtó egyaránt beszámolt. Az újsághírek hatására 1954-ben legnagyobb meglepetésemre két értékes, a vár történetével kapcsolatos bőrkötésű és egy papírtáblás német nyelvű kézíratos kötetet kínáltak megvételeire múzeumunknak. Ezek a bécsi haditanács illetve az udvari kamara és báró Haym Kristóf kanizsai főkapitány levelezésének, valamint a Kanizsa körüli végházakból Kanizsára küldött leveleknek és a rájuk adott válaszoknak másolatait tartalmazták.²

Ezúttal a bennünket érdeklő két kötet alapján³ a Kanizsa környéki végházak és a végvári katonaság valamint a környező falvak népének 1594—96 közötti tragikus állapotára, siralmas helyzetére szeretnék rávilágítani.

Az I. kötet 1. levele 1594. június 1-én kelt. Benne Mátyás főherceg Rudolf császár parancsára felajánlja báró reichensteini Haym Kristóf alsó-ausztriai kamarai tanácsosnak a kanizsai főkapitányságot.

A levélre Haym gyorsan válaszolt, s ezzel kezdetét vette egy több hónapos egyre ingerültebb levélváltás Mátyás főherceg, a haditanács illetve Haym Kristóf között, melynek téje az utóbbi fizetésének és jogkörének meghatározása, valamint a kanizsai helyőrség többhónapos elmaradt zsoldjának utalványozása illetve a csaknem omladozó végvár helyreállításához szükséges anyagiak biztosítása volt.

A terjedelmes levelekből kitűnik, hogy Haym akkor már tisztában volt a vár és a környező végházak leromlott állapotával s a védők szorongatott helyzetével, fizetetlen-ségével. Közeli kinevezését azonban olyannyira biztosra vette, hogy július 9-én levelet írt a kanizsai hadnéphez, melyben megígérte, hogy amíg őbester marad, messzemenően képviseli a vár helyőrségének érdekeit, s addig nem jelenik meg Kanizsán, míg a várbeliek valamint a környező végházak katonaságának több hónapja elmaradt fizetését magával nem viszi. A pénz utalványozása azonban egyre késett. A türelmüket vesztett vitézek október elején ezért azt írták Haymnak, hogy ha néhány nap alatt pénz

nem látnak, kivonulnak a várból, és más úr után néznek. Am erre sem történt semmi...

Haym kinevezésének ügyét végül is az udvarhoz befutó azon kémjelentések mozdították el a holtpontról, mely szerint a szigetvári bég támadásra készül Kanizsa ellen... Ekkor a haditanács szigorúan megparancsolta, hogy Haym gyorskocsival éjjel-nappal vágtsa Kanizsára. Február 2-án meg is érkezett Hidvégre, ahol rossz hírral várták: az újudvari végház leégett.

Haym erre az irányt Újudvar felé vette, ahol megszemlélte a tűzkárt. Láta, hogy a kapuk és az egyik rondella, azaz csaknem a fél erőd leégett. Meggyőződött arról is, hogy az építési őrök, az ácsok és a többi munkások serényen dolgoznak a károk elhárításán. Február 9-én kelt első levelében elismerően jelentette is a főhercegnek, hogy Kauffmann kapitány és az építési őrök saját felelősségükre láttak munkához, mivel úgy vélték, hogy a károk mielőbbi helyreállítása nem tűr halasztást. Az engedély nélküli munkákhoz utólag kérték a hozzájárulást.

A válasz gyorsan megérkezett. A főherceg helyeselte az újjáépítés gyors megkezdését, egyúttal tájékoztatást kért, hogy gondatlanság vagy gyújtogatás következtében égett-e le a végház. Ez azonban nyitott kérdés maradt.

Haym első terjedelmes jelentéseiben főleg a kanizsai vár, az utak, a palánkok s a város állapotáról számolt be. Megítélése szerint Kanizsa olyannyira dűledező és rozszant, hogy egyes pontjain nem is védhető.

Újudvar, Kilimán (Khielman-sziget), Kacorlak, Rajk és a többi megszemlélte végházról is az volt a véleménye, hogy azok oly nyíltak és védtelenek, hogy az ellenségnek nem tudnának ellenállni.

A levelekből kiderül, hogy az említett végházakat magyar módra építették, s azokat palánk — helyenként dupla-palanék — övezi. A górék, őrházak és védművek többségét is gerendából készítették, s őket — miként a kanizsai várnál is — cölöpsorok közé döngölt földdel erősítették. Sajnos, részletes leírást sehol sem találunk. Megtudjuk, hogy a palánkok közül sok ledőlt már, úgy hogy helyenként ki-be lehet járni az erődítménybe. Újjáépítésükre elsősorban ácsokra, szegre és pénzre lenne szükség, hisz a mesterem-

berek munkabérét és a fuvarköltséget fedezniök kell. Ezzel kapcsolatban minduntalan hangsúlyozza, hogy a falvak népe oly nyomorult és kiszolgáltatott, hogy őket több robotra kötelezni már nem lehet. Miután felmérte az erődítmények helyzetét, közölte azt is, hogy az egyes végházakban milyen létszámú helyőrségre lenne szükség.

Főleg a vidék védelmében kulcsszerepet játszó Kiskomárom állapotát tartotta aggasztónak, azért hiányosságait részletesen ecsetelte. Hatására Mátyás főherceg felvetette, hogy ha a vár 200 német katonával és a magyarokkal nem védhető, jobb lenne belőle a hadinépet és a muníciót Kanizsára átmenteni, azt pedig felrobbantani és elhagyni.

A levelekből kitűnik az is, hogy Kanizsa és környéke ugyancsak megsínylette, hogy Haym és a haditanács hosszadalmas alkudozása következtében e vidéknek több mint fél éven keresztül nem volt főkapitánya. A helyettes komisszáriusként működő Püchler mustramester ugyanis elsősorban saját érdekét tartotta szem előtt, s az óbester megérkeztekor mindent megtett, hogy annak tekintélyét aláássa. Igaz, ez nem ütközött különösebb nehézségbe, mivel Haym kezdettől ellenszenvenessé, sőt bizonyos esetekben nevetségessé tette magát nagyúri allűrjeivel, például az udvartartással, mellyel Kanizsára érkezett. Nem találta meg a hangot sem a protestáns német katonákkal, sem a magyar hadinéppel, akik megérezték, hogy Haymnak Bécsben sincs komoly tekintélye. Erre következtethettek abból is, hogy félévi huzavona után sem volt képes a vitézek elmaradt zsoldját maradéktalanul utalványoztatni.

Sajnos, a haditanács nem mérte fel a helyzet súlyosságát, s egymás után küldte a teljesíthetetlen parancsokat. Elrendelte pl., hogy a török közeledtére a várak adjanak le riasztólövéseket, amit a falvakban a kijelölt jobbagyok adjanak tovább, majd a lövések hallatára minden faluból siesen bizonyos számú fegyveres paraszt a kijelölt végvárba illetve végházba, hogy az az ellenségnek jobban ellenállhasson. E parancs ellen Haym tiltakozott, mivel megvalósíthatatlannak tartotta, mint ahogy számos más, a fegyverhelyreállítására vonatkozó rendelkezést is.

Helyette azt javasolta, hogy ezen háborús időkben a végvárat — pl. Kiskomárt, melyet Kanizsa után a legjelentősebbnek tartott — valamint a végházakat: Újudvart, Kacorlakot, Kilimánt, Szigetet, Rajkot és Kapornakot (Kapernach?) — több hadinéppel és fegyverrel lássák el. Szükséges, írta, hogy Kiskomárba még 200 német és 50 haramia, Újudvarra 50 haramia és 60 német, Kacorlakra 20 haramia, Kilimánba, Rajkra és Kapornakra 100—100 haramia kerüljön erősítésül a szolgálatot ellátó német katonák mellé.

Fontosnak tartja — írta — az utak rendbehozatalát és mellettük néhány tönkrement góré és őrház újjáépítését, ám ehhez sem építési anyag, sem muníció nem állt rendelkezésre. Súlyosbította a helyzetet, hogy 1595 márciusában a vár kémei jelentették, hogy a török az elmúlt évben elhagyott erődöket: Berzencét és Segesdet újra fel akarja építe-

ni. Különben is gyakorta rajta ütött a végházakon miközben megsarcolta az útjába eső magyar falvakat. Azon év március első napjaiban is Rajkot támadta és rohamozta a szigeti Hasszán basa, ám a rajki vajda, Rajky Albert vitézül ellenállt. Végül Hasszán kénytelen volt csúfosan elvonulni. Haym elismeréssel írt a rajki vitézek helytállásáról, majd kérte a főherceget, hogy a nemes és tisztességből származó Rajky Albert havi 16 talléros fizetését jutalomként 20-ra, Belzi István hadnagyét pedig 5 tallérról 7-re emelje fel. Megjegyezte még, hogy a török támadás következtében a haramiák itteni állataikat elvesztették, a lovak pedig a vetést lelegették és összenyargalták. Javasolta, hogy a kárt a haditanács térítse meg. Ha pedig pénz nem lenne e célra, megfelelő mennyiségű posztót adjon helyette.

E 114. sz. levélből is kitűnik a végbeli katonák nyomorúságos élete. 1595 februárjában a rajkiak egy évi elmaradt zsoldja helyett mindössze 6 havit küldött a bécsi udvar az óbesterrel, aki szerint főleg az új német katonák enyhület nélkül halnak és pusztulnak az éhségtől.

A Kanizsa körüli erődök közül Komár (máskor Kiskomár) szerepel leggyakrabban a levelekben. Megtudjuk pl., hogy az elhunyt Rauschen Mihály német kapitány posztjáért Fränzl Mihály volt kanizsai építő- írnok és Bakó Farkas verseng egymással. Előbbi Győrben, Kanizsán majd Komárban szolgált hosszú ideig. Mátyás főherceg kezdetben Fränzl-t tervezte kinevezni azon megfontolásból, hogy jól ismeri a környékbeli helyzetet és beszél magyarul. Haym is az ő kinevezését sugallta, annál is inkább, mert Bakó szinte kezdettől ellenszenvenes volt neki. Türelmetlenül gögös emberként jellemezte, aki nem hajlandó engedelmeskedni, Komárból engedély nélkül ide-oda utazgat és kapitányként viselkedik.

A komári kapitány azonban mégis Bakó lett! A hír kézhezvétele után a csalódott Haym valóságos vádiratot nyújtott be a főhercegnek a nyakas Bakó Farkas ellen, akit nem képes fegyelemre szorítani. Nem tesz pl. eleget az engedelmisségi oklevélben foglaltaknak, melynek értelmében minden határvár, így Komár is köteles őt óbesterének elismerni és parancsait teljesíteni.

Panaszolta azt is, hogy a komáriak gyakorta kicsapnak tudta nélkül is a várból, hogy foglyul ejtsék az átutazó polgárokat és kereskedőket — nemegyszer a katonákat és törököket is — akiket aztán csak sarc ellenében engednek szabadon. Arról azonban nem szólt, hogy a végvárak népét részben fizetlenségük készítette arra, hogy ily módon segítsenek magukon. Hallgatott arról is, hogy a komáriak által szerzett zsákmány nagy részére nem is egyszer ő tette rá a kezét. Pedig ezt több irat is bizonyítja.

A 143. levélben pl. a haditanács megparancsolja, hogy a komáriaktól elvett, általuk zsákmányolt marhát, paripákat és pénzt adja vissza és a jövőben elégedjen meg azzal, amit jó akaratral és önként adnak. Így nem lesz okuk arra, hogy az engedelmisséget iránta megtagadják. Ugyanak-

kor a komáriakat arra utasítja, hogy az elfogott gyanús török személyeket, pribékeket, kalauzokat a kanizsai óbeszternek adják át.

Ilyen Bakó Farkas által elfogott, majd Haymnak kihallgatásra átadott, állítólag török szabadulólevéllel érkezett török kém volt a Csákány közelében született, paraszti származású Nagy Tamás, aki csak egy alapos botozás után tett beismerő vallomást. Elmondta, hogy 18 évesen Csurgón Bornemissza Antalnál, majd idősebb Zrínyi Antalnál szolgált, kinek rohamsisakját hordozta. Onnét 10 évre Segesdre került Nagy Imre várgrófhhoz, onnét Vécsey László ispánhoz Dencsre, tőle Batthyány Mihályhoz Csákányba stb. Egyszer Kéthelyről muníciót vitt Csákányra és elfogták. 20 évig volt fogoly a török császár fiánál, kinél paraszti munkát végzett. Ott kényszerítették, hogy török hitre térjen. Amikor kiszabadult, Komárba ment, de csakhamar újra fogságba esett és 11 évig szolgált Amhát bégnél. Most Ferhát basa küldte Kanizsára kikélni a vár állapotát.

Mivel Nagy Tamás jól ismerte a török erődök állapotát is és részletesen beszámolt török urai hadi előkészületeiről, Haym kísérettel Bécsbe küldte, hogy a haditanács is kihallgathassa.

Nagy Tamás fentebb vázolt regénybe illő életútja szemléletesen példázza a végvárak körzetében élő lakosság veszélyekkel terhes életét.

1595 nyarán sok panasz érkezett a haditanácshoz a végvári katonák féltelensége, fosztogatásai miatt. Július 20-án pl. egy Lukács nevű kém azt jelentette, hogy 9 kiskomári haramia Kaposhoz közel rajtaütött egy hódolt falun, s az embereket megverték. Erre a nép Kaposba futott és a török segítségét kérte. Azok megtámadták a haramiákat, közülük hetet el is fogtak, majd Kaposra vitték őket...

Más alkalommal Forgács Ferenc veszprémi püspök jelentette fel a komári és kanizsai hadinépét, hogy sorozatosan fosztogatják alattvalóit, a csökölyi, garabonci, merenyi és újlaki parasztokat: élelmüket, jószágaikat, takarmányukat elviszik.

Nem tűri, háborgott a főherceg, hogy a katonák egyházi javakhoz vagy bárki vagyonához nyúljanak. Különösképp megtiltotta a püspök jóvedelmének és népének sarcolását, mivel az a végbeliek rablásai miatt nem képes már a sümeget várát karbantartani és hadinépét saját költségén fenntartani.

Persze, a törökök magyar területen véghezvitt hatalmaskodásairól is gyakran érkezett hír. Haym már 80. levelében jelentette, hogy a török nemcsak a hódolt parasztokat, hanem a végváriak oltalma alatt állókat is oly hihetetlen mennyiségű gabona, liszt, posztó, pénz, deszka, szeg stb. előteremtésével zaklatja a rendes adón felül, hogy a nép képtelen annak eleget tenni. Ha egy falu természetben nem tud szolgálni, attól készpénzben követeli a szolgáltatást, s ha fizetni sem tud, elhajtja állataikat, az asszonyokat és gyermekeket, sőt még robotot is követel. Mivel pedig a császár alá tartozó falvak ily mértékű vagyoni és véráldo-

zatot megadni képtelenek, a török már két ízben is véres lándzsát küldött minden falura, sőt másodízben azzal fenyegette meg őket, hogy ha három nap alatt nem teljesítenek és a kocsikkal robotba nem mennek, családostul levágja és fölégeti őket.

Hogy milyen mértékű volt a török ez irányú kártétele, az bizonyítja leginkább, hogy a Rába körül fekvő hódolt falvaknak a végbeliek szigorúan megtiltották az új követelések s a vállalt rendes adó fizetését egyaránt. A török tehát még az Ausztria közelében fekvő falvak egy részét is megkísérelte újabb természetbeni adózások teljesítésére kényszeríteni.

Úgy tűnik, hogy Bakó Farkas kiterjedt és kiváló kémhálózattal rendelkezett. 1595. július 20-án pl. azt jelentették kémei, hogy a szigeti bég táborba szállt, az ágyúk elé vonómarhákat hozatott és seregével Komár felé indult. Kanizsától legalább 200 embert kért sürgős segítségül s azt, hogy Haym tudassa a veszélyt gróf Zrínyivel és a többi várkapitánnyal. Kérte, hogy őriztessék a passzusokat és a török sereg közeledtével küldjenek hírt annak létszámáról és felszereltségéről. Mi Isten segítségével hadfiak módján várjuk őket. — zárta levelét.

Másnap egy részletesebb kémjelentés is érkezett Bakótól, mely szerint a szigeti és a bosnya basa három béggel úton van, s már csatlakoztak hozzájuk a kaposiak és kopányiak is. Közülük Kanizsa alatt még aznap meg is jelent 60 török lovas, akik „nyelvet” akartak fogni, ám a huszárok és a gyalogság kivonult ellenük. Erre elvágtattak. A huszárok csak azért nem követték őket, mert észrevették, hogy a távolban többszáz jól felfegyverzett török lovas áll készenlétben.

Ismét másnap Fräncl kapitány jelentette Kanizsának, hogy már közel a török. Néki azonban csupán 124 embere van a komári várban, 15 abból is fekvő beteg, magyar pedig alig néhány lézeng. Ezért a palánkot nem is tudják védeni. Beszámolt arról is, hogy az ágyúk csak fél keréken állnak és ha azokból akárcsak egy lövést is leadnának, összerogynának. Elkecseregetten panaszkolt, hogy a tüzes holmik készítéséhez semmiféle nyersanyag sem áll rendelkezésre, azért a szertüzer nem tud tűzszerszámokat készíteni. Azonnal salétromot, ként, gyantát, szurkot, lenolajat, különféle zsinórokat, kis és durva spárgát, gyújtókötelet stb., stb. kért. Végül ismételten hosszú listát közölt a szükséges fegyverekről és különféle hadianyagokról.

Rimánkodása azonban nagyrészt eredménytelen maradt, mert első menetben a haditanács mindössze 15 font puskaport, 161 font ágyúport, 50 csomó gyújtózsinórt és 2 q ölmet küldött azzal az indoklással, hogy puskaaporban és munícióban oly nagy a hiány, hogy azt még Kanizsára sem tudnak küldeni.

Augusztus elején azonban mégis érkezhetett egy nagyobb szállítmány, mert Haym azt jelentette, hogy a komári várban 10 kerekaságyú van, köztük két 5–5 csöves or-

gona. Hozott melléjük Kanizsáról még 2 falkont, vagy 50 q ágyúport, 4 q és 20 font puskaport, 100 falkongolyót, 900 egyéb golyót. Van 2 q ólom, néhány csomó gyújtózsín, némi patron és egyéb tűzszeresanyag. Sajnos, az a későbbiekben sem derült ki, hogy mikor is érkezett az utánpótlás.

E rövid előadásban nem szólhatok részletesebben Haym azon erőfeszítéseiről, melyeket Berzence, Segesd és főleg Babócsa újjáépítése érdekében fejtett ki. Hónapokon át szinte minden energiáját a babócsai vár építési munkálatainak, majd az úgy-ahogy elkészült erőd védelmének és ellátásának megszervezésére koncentrált, annak árán is, hogy Kanizsáról és a környező végváraktól vonta el az anyagiakat és az embererőt.

1595. augusztus 7-én kelt jelentéséből kiderül pl. hogy a kiskomáromi Gayer Györgyöt szemelte ki Babócsára német kapitánynak. Ő azonban maradni akart, mivel csak nemrég szabadult váltságdíj ellenében a török fogságából, s éppen csak annyira jöttek rendbe pénzügyei, hogy berendezkedhessen Komárban. Emiatt vonakodott tábori körülmények között új életet kezdeni Babócsán. Végül is Fränzl lett a kapitány azon megokolással, hogy jól ismeri a török hadviselési módot, sőt ért a gazdasági ügyekhez is, mivel éveken át építési írnokként tevékenykedett Kanizsán.

A 188. levélben azt jelzi Haym, hogy ha Babócsa, Segesd és Berzence egyaránt felépülnének, az utóbbi két erődítménybe együttesen 800 német, 400 huszár, 200 archibusier és 600 haramia tartására lenne szükség.

Protokollumaink gyakorta tartalmaznak személyi vonatkozásokat is. 1595. június 27-én pl. Mátyás főherceg közölte, hogy Kacorlakra Nádasdy Pétert nevezte ki vajdának. Utasította a tábori főírnokot, vegye őt lajstromba és annyi zsoldot kapjon, amennyit a többi vajdák. Ugyanakkor megparancsolta az óbesternek, hogy a várható török támadás ellen a kacorlakai castellumot szerelje fel minden szükségességgel és tartson ott egy szorgalmas és becsületes vicevajdát is.

Eördögh Gergely zalai alispán halála után Eördögh György jelentkezett a pölöskei kapitányságra. Mivel ifjú kora óta jártas a hadi dolgokban, — írta Mátyás főherceg — kinevezi. Egyben utasította Haymot, hogy a szokásos módon iktassa be a kapitányságba és kihirdetését is végezze el.

Az iratokból kitűnik, hogy a végvári katonák között erős volt a fluktuáció. 1595. július 27-én pl. Richter Gábor kért paszportot azzal, hogy más végvárban akar szolgálni, augusztus 2-án pedig Horváth Miklós kapitány kérte a főhercegtől, bocsátaná el Kanizsáról, mivel más erődítménybe kíván átmenni. Mátyás néha gyorsan döntött a személyi

ügyekben, más alkalmakkor viszont kikérte az óbester véleményét, hogy a veszélyes időkben az illetőt elbocsáthatónak tartja-e?

Részben a babócsai kaland következtében az 1595-ös tél is nyomorúságos állapotban találta Kanizsát és a környező erődítményeket. A fizetatlenség, az éhség és ruhátlanság miatt ismét lázadtak a katonák és haramiák sőt őrhelyüket elhagyva a falvakat is fosztogatták. A Babócsára vezényelt vitézek helyett se küldött a haditanács újakat, pedig — amint Bakó Farkas több ízben is jelentette — a török minduntalan a vár alatt száguldozik, s riogatja a népet.

Haym többnyire hasztalan kísérlete a katonákat a szolgálat ellátására kényszeríteni, azok kifakadtak, hogy évek óta csak papírral fizetik őket, közülük senkit egy fillérrel nem segítenek, éheznek és ruhátlanok, noha ők is emberek és nem barmok, s a levegőből nem élhetnek meg. Pedig mint becsületes hadi emberek a végsőkig helytálltak, tették amit kellett... Ám mindez hasztalan volt, mert az udvartól még egy dicsérő szót sem kaptak, nemhogy több zsoldot vagy kitüntetést. Ezért elmennek más urat keresni, vagy valamelyik paraszthoz állnak be szolgálni...

Mivel az óbester is hasztalan sürgette Bécsben az elmaradt illetmények utalványozását, a főherceget kérte, engedélyezze, hogy Prágában a császár elé járulhasson és személyesen tájékoztathassa Kanizsa és környéke tragikus helyzetéről. Ám csak Bécsig jutott el. Ott megfeneklett az ügy, mivel nem kapott ellátmányt a prágai útra. (Bécsig a katonák adták össze útiköltségét.)

Keserűségében 1596. január 2-án egy 33 pontba foglalt hosszú jelentésben részletezte Kanizsa és környéke kétségbeejtő állapotát, a szükségesnek alig töredékét számláló védők botrányosan gyenge ellátottságát és harci készültségét. De ennek se lett foganatja...

Haym több hónapos távollétét kanizsai ellenségei: Püchler és köre arra használták fel, hogy koncentrált támadást indítsanak ellene, ami sikerült is. A feladatának ellátására alkalmatlan, önös érdekeit minduntalan előtérbe helyező óbester a Burg áristomába került, majd perbe fogták, s a parancsnokságtól megfosztották.

Összefoglalva az elmondottakat: a protokollumokban ugyan aránylag kevés adat található a Kanizsa környéki végházakról, a leveleken és jelentéseken keresztül mégis betekintést nyerhetünk történelmünk e tragikus korszakába, Kanizsa és a környező végházak vitézeinek a túlélésért folytatott mindennapos küzdelmeibe. Ugyanakkor szívszorító érzéssel tapasztaljuk, hogy sem Haym, sem a főtisztek, sem a katonák magatartásában nem nyilvánul meg együttérzés a töröknek és magyarnak egyaránt kiszolgáltott, szüntelenül robotoló parasztok iránt.

Jegyzetek:

¹ Méri István: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Bp. 1988.

² Thúry György Múzeum Okmánytár 72.1.1–72.1.3. Az I. kötet címe fordításban: A kanizsai protocollum könyv I. könyve, melyben a kanizsai főkapitányi tisztre és egyéb ügyekre vonatkozó, továbbá ezen vár és a hozzátartozó határ- (vég-) várak dolgaiban kiadott decretumok, parancsok s az udvarhoz intézett iratok foglaltatnak. 1594. június 1.—1595. augusztus 31.

Az I. kötet terjedelme 524 oldal, azaz 262 szöveges lap és 252 levelet tartalmaz.

A II. kötet — mely 201 lap terjedelmű — az 1595. szeptember 1.—1596. június 20. közötti leveleket tartalmazza, de ezeket már nem sorsámozták.

A III. kötet pedig az 1596. június 6. és 1597. október 26. között keltezetteket. Mivel némely levelek a másolás idején úton voltak, az időrendben több eltolódást tapasztalunk. Az első két kötet kötése csaknem azonos préselt mintázatú borjúbőr, a harmadiké azonban csupán kartonpapír. Előbbiek mérete: 220x310 mm, az utóbbié 205x315 mm. A bőrtáblás protokollumokat 2–2 pár szíjpánttal is ellátták. Az eladó azt állította, hogy a köteteket nagyszüleitől örökölte. Én ugyan ezt nem hittem el, mégis óvakodtam hangot adni kételkedésemnek, mert tartottam attól, hogy az illető meggondolván magát mégsem meri közintézménynek eladni e nagybecsű forrásmunkákat. Már akkor is azt tartottam valószínűbbnek, hogy az eladó az 1940-es évek végén vagy az 50-es évek elején — amikor a MÉH Vállalat dolgozója volt — bukkant rájuk az akkoriban a telepre kerülő

sok muzeális becsű könyv és irat között. Talán egy kitelepített magángyűjtő könyvtárból vagy egy családi levéltárból hurcolták őket oda. Az egykori tulajdonos gyűjteményének nagyságára egy — az I. és II. kötet borítójának belső oldalára piros krétával írott, ám gondosan kiradírozott, azért alig látható — 4505 (?) sorszám utal. Lehetséges az is, hogy ez a szám még a másolat készítésével egykorú.

E három kéziratos kötet létezésére és jelentőségére már egy 1840 után kiadott, feltehetően hungarológiai vonatkozású német nyelvű könyvjegyzék is felhívta a figyelmet. Egy ebből kitépett, s a második kötet belső címlapjára ragasztott papíroson ugyanis 468-as sorszám alatt a következő szöveg olvasható: Nagykanizsa — Prothocoll Buech aller decret, Beuelch vnnd Schreiben was wegen des Obrist Ambt Canischa wie auch anderer Nottwendigkhaiten derselben Vestung vnnd aller darzue incorporirten Gränitsheuser halber von vnnd geen Hoff geschriben vnd gehandelt worden. Von ersten Junij Anno 1594—1596. Gleichzeitige Handschrift. 3 Bde. Pol. Ca. 450 B II. 2 presste Kalblederbde. d. Z., 1 Bd. br. Wichtige Quelle zur Lokalgeschichte d. ungar. Grenzfestung Gross-Kanizsa am Ausgang d. 16. Jahrhunderts u. zur Verwaltungs- u. Kriegsgeschichte jener Zeit. Sauber u. deutlich Geschriebenes Manuskript, wahrscheinlich noch unpubliziert. (A cím szövegében több kisebb hiba, elírás található.)

³ A 3. kötet a Haym elleni per anyagát, iratait tartalmazza, azért számunkra kevésbé jelentős.

Irodalom:

BALOGH JÁNOS: Nagykanizsa város és vidékének hadtörténeti múltja. Nagykanizsa, 1897.

BARBARITS LAJOS: Nagykanizsa. Bp., 1929. (Magyar Városok monográfiája 4.)

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: A kanizsai vár metszet-ábrázolásainak típusai. A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi évkönyve, 1919—1969. Szerk. Kerecsényi Edit, Nagykanizsa, 1972. 69—85.

EVLIA CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai, 1660—1664. Ford. Karácson Imre. 2. kiad. Bp. 1985.

MAKOVICZKY GYULA: Nagykanizsa város településföldrajza. Nagykanizsa, 1934.

MAKOVICZKY GYULA: A kanizsai vár története. Kézirat. (TGYM) Nagykanizsa.

MÉRI ISTVÁN: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár

és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette Kovalovszki Júlia. Bp. 1988. 123 l.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Kanizsa vára. Bp. 1987. 167 l.

TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból I—III. Bp. 1914—1917.

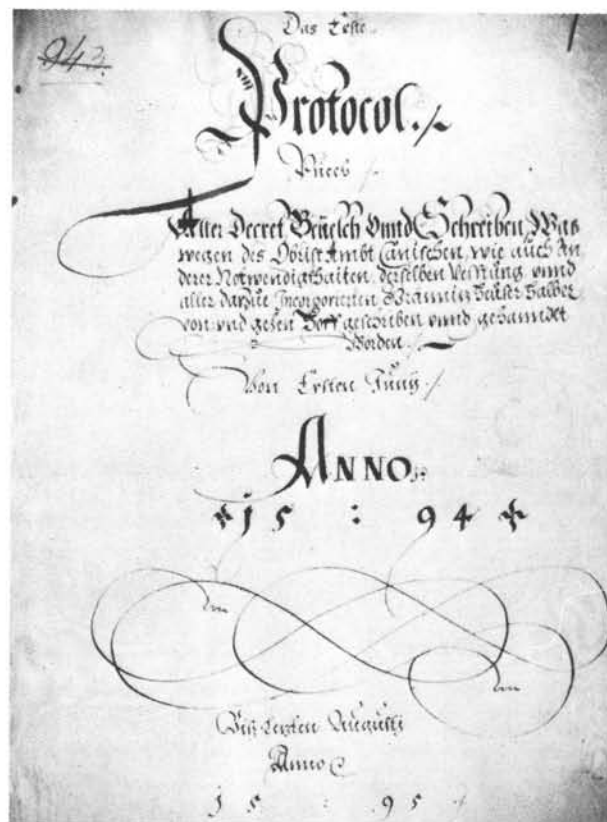
VÁNDOR LÁSZLÓ: Nagykanizsa története a honfoglalástól 1690-ig. Nagykanizsa, 1987. 61 l.

Kézirat:

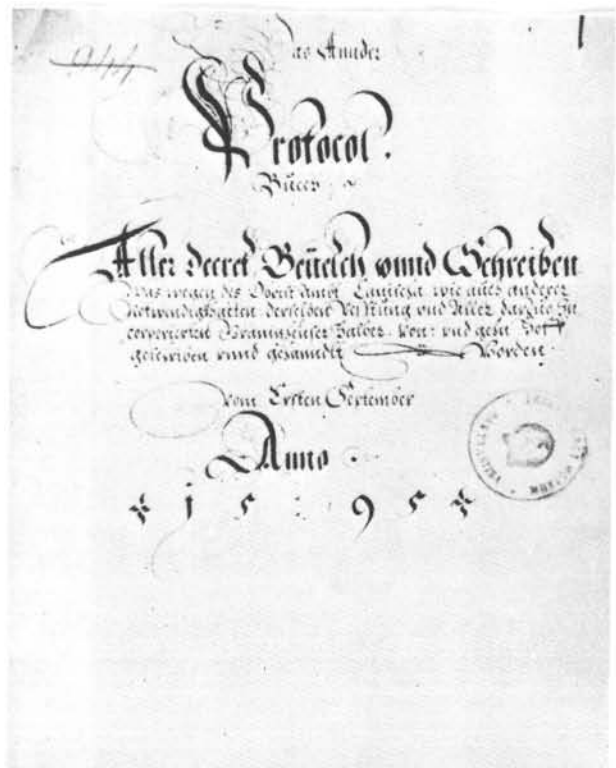
KERECSÉNYI EDIT: Kanizsa és környéke helyzete 1594-1597 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. 32 l. Thúry György Múzeum A 1844—91. Elhangzott a Szigetvári Hadtörténeti Konferencián 1990-ben. Megjelenik a Baranya Megyei Levéltár kiadásában.

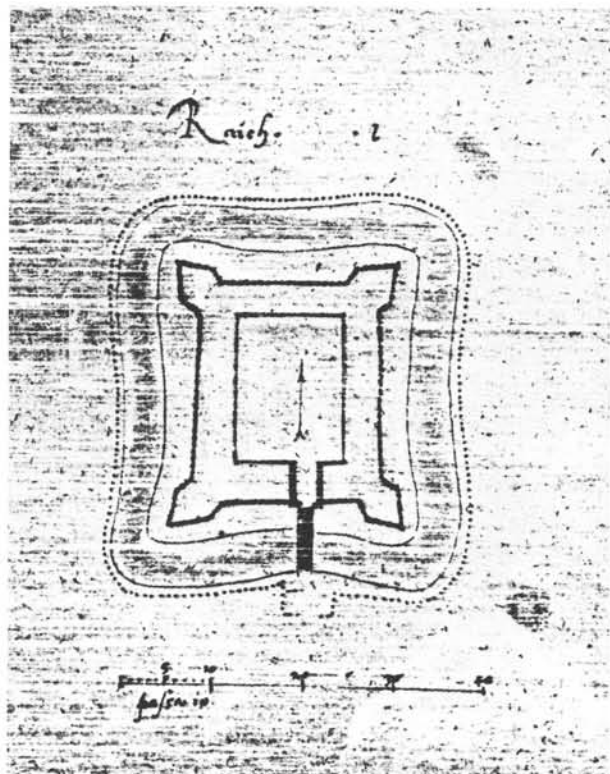
1. kép: A kanizsai protokollumkönyv I. kötetének borítója

2. kép: Az I. kötet belső címoldala

3. kép: A II. kötet belső címoldala

4. kép: A rajki vár, G. Turco felmérési rajza 1569.

Varga J. János:

Katonai bíraskodás a 16–17. századi Dunántúlon

A 16–17. századi Magyarországon „vitélő rend”-ként emlegették azt az új, sajátos társadalmi réteget, amelynek tagjai közép- és kisbirtokos nemesekből, szökött jobbágyokból, félszabad és a társadalom periferiájára szorult elemekből verbuválódtak. Létrejöttét a déli határon megjelenő oszmán hatalom idézte elő, amely egyre följebb hatolt a déli végektől az ország középső területei felé. Terjeszkedésének fő iránya Magyarország dunántúli területein keresztül vezetett Bécs felé, ezért itt épült ki az a mélységben tagolt védelmi rendszer, amely a déli végvárvonal összeomlása után nagyjából a zalai — veszprémi — komáromi végekig hátrálva tartóztatta föl a nyugati irányú hódítást.

A meghódított területről elmenekült lakosság — az élet új lehetőségeit és a fölemelkedés útját gyakran fegyveres szolgálattal keresve — az ország szabad vidékére költözött, ahol a „vitélő rend” tagjaként magánföldesúri vagy királyi szolgálatba állt. A dunántúli főurak, akik kerületi főkapitányként (országos főkapitánynak, generálisnak, kerületi generálisnak is nevezték őket) vagy más országos tisztséget viselve másfél évszázadon át kezükben tartották a helyi védelem irányítását, a 16. század közepén kezdték újjászervezni magánhaderejüket, hogy birtokaikat védelmezve egyúttal honvédelmi kötelezettségüknek is eleget tegyenek, ugyanakkor — néhány kivételtől eltekintve — megszerezték a végvárok őrsege fölötti rendelkezés jogát. Miközben létrejött katonai hatalmuk, társadalmi és politikai befolyásuk is megnövekedett olyannyira, hogy amikor Európa számos országában kezdetét vette az abszolút hatalom kiépítése, Magyarországon éppen az ellenkezője következett be.

A főurak keze alatt szolgáló „vitélő rend” sajátos társadalmi réteggé formálódott, amelyben a különböző eredet az azonos életmód és a sorsközösség következtében elmosódott, tagjainak különállás-tudata megerősödött. Sajátos helyzetük nemcsak a kenyérszerzés, a fegyveres szolgálat kínálta társadalmi és vagyoni felemelkedés — mint lehetőség — és a mentalitás terén, hanem az igazságszolgáltatás tekintetében is megmutatkozott. A vitélő rend tagjai ugyanis — akár a földesúri magánkatonaság

szervitoraiként, akár a királyi végvárok katonáiként szolgáltak —, a seregbíróságoknak a kisebb jelentőségű ügyekben egy adott területre korlátozott működésétől eltekintve, egyaránt a kerületi generálisok vagy más országos tisztséget viselő főurak joghatósága alatt állottak. Igazságszolgáltatás tekintetében döntően az határozta meg helyzetüket, hogy uruk egy személyben katonai parancsnok, valamint személyi és területi jogokkal rendelkező földesúr volt. A kétféle illetékesség érvényesülése következtében a katonai és a földesúri bíraskodás gyakran ugyanazon dominusz kezében összpontosult, aki katonai parancsnokként a seregszék és a hadiszék előtt, földesúrként az úriszéken szoríthatta engedelmességre katonáit.¹ A főúr kétirányú, ugyanakkor egymással ellentétben álló illetékessége egyrészt a vitélő rend függő helyzetére utal — hiszen a dominusz felelősségre vonhatta katonáját hűtlen vagy gonkezelésért és szökésért, katonai vétségért, hatalmaskodásért s közbűncselekményért, sőt még birtokügyekben is illetékessé tette magát —, másrészt a központi igazságszolgáltatás korlátozott lehetőségeit, s ebből következően a földesúri hatalom túlsúlyát mutatja. A főúr bírói hatalmát társadalmi állása és törvények biztosították — a 15. századtól kezdve a legelőkelőbb nemesi szervitorokra nézve is² —, továbbá katonai rangja és az a tekintély, amelyre beosztása révén szert tett. Így őrizhették meg katonáik fölötti joghatóságukat a 16–17. századi Dunántúlon a Nádasdyak, Batthyányak, Zrínyiek és az Esterházyak. Mivel a katonai és az úrszéki bíraskodás joga ugyanazt a személyt illette meg, egyaránt tárgyaltak katonai és más természetű ügyeket a két különböző fórumon. A pereket vizsgálva kiderül, hogy a katonai bíróságok jelentősége — főként háborús időben — az úrszékhöz képest megnövekedett: katonák és polgári személyek fölött egyaránt ítéleztek, s a katonai vétségek mellett gyakran kerültek eléjük közbűncselekmények, sőt esetenként polgári perek is. Az úrszék ugyanakkor a közbűncselekményeken és a magántermészetű ügyeken kívül — a katonai vétségek számának emelkedése miatt — a vitélő nép dolgaiban is eljár.

A katonák első fokú igazságszolgáltató hatósága a vitélő törvényszékként is emlegetett *seregbíróság* volt. Össze-

tétele a polgári fórumokhoz képest kedvezőbbnek tűnik a katonák számára, mert tagjainak egy részét a vitézlő rend a maga soraiból választotta. A seregbíró szintén a véghe-lyek őrségétől nyerte megbízatását, esetleg a katonák által javasolt személyek közül főkapitányi kinevezés útján. A javaslattevők ez utóbbi esetben is megőriztek valamit befolyásukból, jóllehet kinevezés esetén nem őket illette a vég-ső döntés joga, hanem parancsnokaikat. Jól érzékelteti ezt a kettősséget Batthyány Ádám dunántúli főkapitány idevo-natkozó rendelkezése, amely a körmendi seregbíróság „választás”-át a következőképpen szabályozta: „mikor a sereg seregbírákat akar tenni, s seregből három embert candidáljanak, az 12 esküdt helyett 24 embert és azoknak az neveket mihozzánk küldjék írásban. Az kiket mi azok közül választunk, azokat esküdtesse meg a sereg... Ez a forma minden esztendőben megtartassék.”³

A seregbíróság „újráválasztás”-a a gyakorlatban némi-leg módosult. A Körmenten 1650 májusában megtartott választás leírása szerint ugyanis a körmendi sereg helyett annak hadnagya állította össze és terjesztette föl a bírói, valamint az esküdti tisztségre jelölt vitézek névsorát. Kö-zülüik az alkalmas személyek kiválasztása Batthyány Ádám és a körmendi kapitány, Francsics Gáspár hatáskörébe tar-tozott. A jóváhagyott tisztségviselők névjegyzékét is ők küldték vissza a hadnagynak, aki megeskette az új bírósá-got, majd hivatalába iktatta. A katonák „resolválás”-ára csak ezután kerülhetett sor, de az a bíróság összetételén már semmit sem változtatott.⁴

A seregbíróság katonák és polgárok ügyeit egyaránt tár-gyalta, ezért tagjai törvénytudó katonák és polgárok közül kerültek ki, élükön a seregbíró állott. A legelterjedtebb szokás szerint a 12 esküdt felét a polgári, felét a „vitézlő rend” delegálta. Komárom város úrbéri összeírásai 1528-tól a 17. század végéig mindig megemlíti, hogy ami-kor a várban széket ülnek, a város köteles 6 törvénytudó polgárt a katonák mellé beküldeni. Kovács Lőrinc királyi naszádos hadnagy szintén arról ír 1562-ben, hogy a Győ-rött ülésező seregbíróság esküdtszéke polgárokból és kato-nákból alakult meg: „Bíró itt volt esküdtekkkel (ti. 6 esküdt polgárral) — olvassuk —, naszádos vajdakkal, tizedesek-vel, mindnyájan tizenketten voltunk.”⁵ A kisebb véghá-zakban elegendőnek tartották 8 esküdt jelenlétét, mellet-tük helyet kapott a nótárius és olykor a vásárbírák.⁶

A seregbíróság ítélkezési gyakorlatában — a kor jogszo-kásának megfelelően — a területi illetékesség elve uralko-dott, vagyis a bűnöst ott vonták felelősségre, ahol tettét el-követte. A véghehelyek kapitányai és a főurak ezt az elvet többnyire érvényesítették is a katonák bünesseteinek meg-ítélésekor. Ezt tette Zrínyi György, amikor távollétében Batthyány Ferenc katonái összetűztek főembereivel Csák-tornyán és az egyiket megölték. Amint az eset a Kőszegen időző Zrínyi tudomására jutott, levelet írt gersei Pethő Gergelynek, fölhatalmazva őt, hogy a sértettek érdekeit képviselve helyette eljárjon: „...menjen kegyelmed Pata-

csics urammal együtt Batthyány uramhoz, okát kegyelme-tek megtudakozni őkegyelmétől, mi légyen oka, hogy őke-gyelme így mód nélkül való nagy szabadságot adott szolgálóinak, hogy így hatalmaskodnak jámbor, böcsöletes főember szolgálóim[on] szolgálói. És kegyelmeitek kérje tör-vénhez mindazokat, valakik az ember halálában részesek. Kegyelmeitek prefigáltasson egy bizonyos napot és ugyan-ott in facie loci, az hol esett az történet, láttassék meg tör-vénnyel.”⁷

A területi illetékesség elvét az ország nádora vagy a ke-rületi főkapitányok — fölhasználva hatalmukat és tekinté-lyüket — figyelmen kívül hagyhatták: kivonhatták katoná-ikat a végvári kapitányok és a földesurak joghatósága alól, de az is megesett, hogy — elismerve bűnösségüket — a ke-zükön hagyták. Erre utal egy 1557 elején följegyzett gyil-kossági ügy, amelynek kivizsgálása során Nádasdy Tamás nádor — mint „az igazságnak és az igaztételnek feje” — szabadon rendelkezett arról, hogy bűnbe esett szolgálját melyik bíróság vonja felelősségre. Az említett év vízke-reszt napján gersei Pethő János keszthelyi birtokán elfog-ták a nádor közismert és rettegett katonáját, Zél Gáspárt, aki megölte Pethő egyik szolgálját. A sértett fél, Pethő Já-nos — aki a maga birtokán nagyhatalmú földesúr volt — nem állította a gyilkost bíróság elé, hanem értesítette Ná-dasdyt a történetéről és kérte, hogy rendelkezék Zél Gás-pár sorsáról: „...ha tenagyságod azt parancsolja — írta —, hogy elbocsáttassék, ezennel elbocsátva legyen, ha penig tenagyságod azt kívánja, hogy ugyanott az helyen, vagy te-nagyságod birtokában, valahol tekegyelmed akarja, tör-vény legyen reá, vagy szinte ott Sárvárott is. Ím megírtam az én szolgálóimnak, hogy valamit tekegyelmed nekik pa-rancsol... azt mieljék és ahhoz tartsák magokat.”⁸ Pethő János valóban így utasította a keszthelyieket arra az esetre, ha Zél felelősségre vonására ott kerülne sor: „...minden csak úgy legyen az mint tinéktek nádorispán uram űnagysága parancsol... Ha penig parancsolja..., hogy ott legyen az törvény Keszthelyt, fő, nemes népeket sokat és szolga-bírákat hívatatok reá és azok tegyék az törvényt...”⁹

A dominuszok főként akkor vették semmibe a területi illetékesség által másnak biztosított jogokat, amikor szer-vitorákat sérelem érte és eleget téve képviseleti kötelezett-ségüknek maguk kerültek az igazságszolgáltatással kap-csolatba. 1648 tavaszán történt Veszprém vármegyében, hogy Batthyány generális egyik szervitorát, Szily Györ-gyöt megölték bizonyos Teszér falubeliek. A bűnösöket Pázmán Miklós pápai főkapitány megfogatta és ügyüket a vár katonai bírósága elé vitte, azt azonban Batthyány Ádám illetéktelennek minősítette a per lefolytatására. A gyilkos-ságot elkövető teszérik területileg ugyan a pápai sereg-székhez tartoztak, mert falujuk Pápa közelében a Bakony-alján feküdt, a dunántúli főkapitány mégsem fogadta el az ítéletet, mert Pápa és az ottani szék is a győri generális-hoz tartozott, Szily ellenben az ő zászlaja alatt szolgált. 1648. augusztus 4-én Pázmánhoz intézett levelében a vizs-

gálatról és a meghozott ítéletről így nyilatkozott: „...kik voltak az törvénytevők és miért, s hogy lett az törvény, nekünk igen heltelennek látszik. És a törvény is nem tetszik, mert az nem illette seregszékét, holott ő nem végbeli zászló alatt, hanem az mi köteles szolgálk volt.” Többek között erre is hivatkozott, amikor a per megújítását kérte.¹⁰

A nagyobb végházakban a seregbírói tisztséget jogban jártas, tapasztalt, a katonák előtt tekintéllyel és becsülettel rendelkező fővitézekre bízta.¹¹ Kisebb erősségekben, ahol az őrség csekély száma miatt seregbíró nem tartottak, a bírói tisztelet is a kapitány viselte. Ő azután vagy maga gyakorolta a tisztséget, vagy fogott bírakra ruházta azt.

A seregbíró elé került minden fegyelmi vétség és bűneset, ő nevezte ki a vizsgálat elvégzésére illetékes bizottságot, elnökölt a tárgyaláson és ő hirdette ki az esküdtek által hozott ítéletet. A seregbíró az igazságszolgáltatás mellett egyéb feladatokat is ellátott: nála helyezték el a katonák pénzét, amelyhez tiltott körülmények között jutottak (ilyennek minősült pl. a békesség idején foglyul ejtett törökök megsarcolásából származó jövedelem¹²) és mindaddig őrizte, amíg a kerületi főkapitány nem rendelkezett róla,¹³ s őt keresték meg társai, ha nyugtát, adásvételi szerződést vagy kezeslevelet kívántak hitelesíttetni.¹⁴

A seregbíróság elsősorban a katonai rendtartások és szabályzatok megsértőit, valamint a közbűncselekmények elkövetőit sújtotta. Illetékessége azonban nemcsak az adott végvár őrségére terjedt ki, hanem az egész vártartományra, így a katonai vétségek mellett polgári perekben is eljár.

Az itt tárgyalt ügyek közül — súlyosságát tekintve — kiemelkedett a hűtlenségnek minősülő törökösség, amelyért katonát és polgárt egyaránt elmarasztaltak. Törökösnek nevezték azt, aki a törökkel összejátszott, részére fegyvert vagy élelmiszert szállított. Elkövetőjét az 1563:67., és 1601:20. tc. egyaránt halálbüntetéssel sújtotta. A törvény szellemében járt el a Kaprocán ülésező seregszék 1577 decemberében. A bíróság előtt bizonyos Paczkó Mihály azt vallotta, hogy egy Rodocza nevű haramiavajda összejátszott a törökkel és a kezére akarta juttatni Kaproncát. A tanúk meghallgatása után az esküdtek elrettentő ítéletet hoztak: „Radocza vajda ötven nemes emberrel tisztázza magát. Ha sikerül ártatlanságát kimutatnia, meg kell esküdnie Paczkó Mihály fejére. Ez esetben Paczkó Mihály lófarkon meghurcoltatván felnégyeltetik és négy karóra vonatik. De ha Radocza vajda nem tudja magát menteni, a szentencia az ő fejére száll, s a lófarkra, illetőleg a karóra ő kerül.”¹⁵

Hasonló szigorral kívántak gátat vetni a közbűncselekmények és a bigámia terjedésének a 16. század folyamán: a sümegi seregszék habozás nélkül felkötötte Magyar Bálint sziglieti kapitány ökörlopáson ért legényeit és Thúry Márton alkapitány is így büntette azt a személyt, aki többeség vádjával került a komáromi seregszék elé.¹⁶

A „vitézli rend” katonai és polgári ügyeinek hovatar-

zását a kor igazságszolgáltatása nem tudta minden esetben megnyugtatóan tisztázni. A végvidéken szolgáló nemesek birtokpereiben ugyanis nemcsak az illetékes polgári fórumok jártak el, hanem a seregbíróságok is. A törvénytelennek minősülő gyakorlatot tükrözik a 16. század rendelkezései, amikor olyan seregbírókról szólnak, akik nemcsak a katonai ügyeket bírálták el, hanem a nemesek fekvő jószágai és birtokjogai fölött is önhatalmúlag intézkedtek, s „...az imígy-amúgy meghozott ítélettel az ország régi törvényei és szokása szerint való eljárás mellőzésével...” jogtalanságot követtek el.¹⁷ A következő évszázadban sem változott a helyzet, mert az 1649:81. tc. nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a várkapitányokat és helyetteseiket „...csakis a katona dolgokban való bíraskodás joga illeti meg. Azért határozták, hogy kötelesek legyenek és tartozzanak az ő kapitányi székeiken egyáltalán minden nemesi örökség és hasonlóképpen a nemeseket illető ingó dolgok fölött való bíraskodástól tartózkodni, és azt a kifogást tevő fél kérésére legott az abban illetékes bíróságnak átengedni.”¹⁸

A törvényekből világosan látszik, hogy a „vitézli rend”-et katonai dolgokban a katonai bíróságok, nem katonai ügyekben viszont a vármegyei bírák joghatósága alá kívánták rendelni. Az ismételt kísérletek azonban arra mutatnak, hogy ezt a gyakorlatban nem sikerült megvalósítani. Ha a végvári kapitányok kivonták magukat a rendelkezések alól, méginkább megtették a kerületi generálisok: a győri főkapitány és a Batthyányak seregszéke előtt több ízben folytattak eljárást birtokpereken, készítették ingatlannal kapcsolatos adásvételi szerződést és hitelesítettek birtoklevelet.¹⁹ Az utóbbi esetben a seregbíróság sajátos funkciót, a háborús viszonyok között hiteleshelyi feladatot látott el, így a birtokügyekben gyakran eljáró káptalan katonai megfelelőjévé vált. Ezek után nem meglepő, hogy Batthyány Kristóf a maga hatáskörében szabályozta a szervitorok zálogbirtok ügyeiben folytatott eljárás rendjét. A rendelkezés — régi szokásra hivatkozva — az ilyen perek eligazítását nem a „nemes vármegye tisztei”-re bízta, hanem olyan „törvénytudó emberséges emberek”-re, akik többnyire saját főemberei közül kerültek ki.²⁰

A seregbíróságok a katonai ügyek megítélésakor sem álltak mindig feladatuk magaslatán. A vétségek és bűncselekmények megtorlására hivatott tisztek időnként elnézték a fegyvelemsértést, elhanyagolták a törvénykezést, ami a rend fölbomlásához és a közbiztonság nagyfokú leromlásához vezetett. Káldy Mihály jelentette a dunántúli generálisnak Alsólendváról 1685 szeptemberében, hogy a bűnösöket „...nemhogy az itt való hadnagy büntette volna, hanem inkább pártját fogta. És mióta ő ezen tisztben van, semmi rendtartás, semmi büntetés és semmi igazságszolgáltatás nem volt ezen végházban, hanem mindenkor az latroknak inkább szarvat adott tovább való gonosz cselekedetre.”²¹ A megtorlatlan esetek újabbakat szültek, s ezeknek a törvények sem vethettek gátat. 1595-ben szigo-

rú rendelkezést hoztak az útonállók megfékezésére. A 29. tc. kimondta, hogy mindazokat a lovas és gyalogos katonákat, akik a nemesek és jobbágyságok szekereit és lovaikat elviszik, akasszák föl.²² Az útonállásért kiszabható büntetéstől mit sem tartva, Batthyány Ádám szentpéterei hadnagya, Szecsődy András győri kereskedőket tartóztatott föl 1648 kora tavaszán. A polgárok horvátországi útjukról hazatérőben a Vas vármegyei Szentpéter közelében haladtak el, amikor Szecsődy rájuk rontott legényeivel: az egyiknek lovát és szekérét, a másiknak portékáját vették el. Az eset után a győri bíró mindössze egy levelet írt a generálisnak, amelyben nem is az útonállók megbüntetését kérte, hanem csak azt, hogy a kereskedők javait adassa vissza katonáival.²³ Ennél súlyosabb már csak a seregbíróság teljes mellőzése, az önbíráskodás lehetett. Takaró Mihály tihanyi kapitány maga dicsekedett el a nádornak, hogy miként szolgáltatott igazságot 1557 áprilisában. Leveléből megtudjuk, hogy szabadságról visszatérő katonáját jobbágyság támadták meg az úton és megölték. Amikor tudomására jutott az eset, vizsgálat helyett kiküldte legényeit, akik megrohanták és kifosztották az időközben elmenekült tettes házáat: 2 ökröt, 20 mérő gabonát és 4 hordó bort vittek el. Takaró szerint az egész talán 100 forintot ért.²⁴

A seregbíróság előtt elmarasztalt fél — a törvény által meghatározott esetekben — a kerületi főkapitány *hadiszékéhez*, mint másodfokú fórumhoz fellebbezhetett. A hadiszékek száma azonos volt a főkapitányságokéval — a Dunántúlon kettővel —, létrehozásuk pedig egy időbe esett a kerületek megalapításával. I. Ferdinánd király — a már működő Báthori András országos főkapitány mellett — 1548-ban kerületi generálist nevezett ki a Dunántúlra. Székhelyét a 16. században — a katonai helyzet változásai következtében — Pápáról Szigetvárra, onnan Kanizsára tették.²⁵ A török előrenyomulásával két kerületre osztották a Dunántúlt és létrehozták a Balatontól északra, illetve délre működő főkapitányságot. A Balatontól északra eső területen a győri generális hatalma érvényesült, a déli kerületben, egészen a Dráváig, a Batthyány család tagjai hagyományozták egymásra a főkapitányi tisztséget, Szigetvár és Kanizsa eleste (1566 ill. 1600) után többnyire Egerszegen és Körmenten tartva a hadiszéket.

A hadiszék összetétele némileg különbözött a seregbíróságtól. A legszembevetőbb eltérés a városi polgárok mellőzése — mivel elsősorban katonai ügyekkel foglalkozott — és helyettük különféle tisztségviselők bevonása: a hadbíró mellett általában két ülnök és egy nótárius működött, az esküdtzsékekben törvénytudó megyei urak és katonatisztek foglaltak helyet. Az 1691. november 16-án tartott egerszegi hadiszéken Zala vármegye tisztségviselői mellett Gyöngyösi Nagy Ferenc dunántúli vicegenerálist, az egerszegi, szentgróti, lövői, szegvári és szigligeti kapitányt, az egerszegi seregbírót és alkapitányt, valamint több végvár vajdáját találjuk.²⁶ Amikor a hadiszék a Dráván túli terület végházaiban ülésezett, ugyancsak jogban jártas dunántúli

tiszteket hívtak meg, akik részt vettek a vizsgálatban és az ítélelhozatalban.²⁷

A két dunántúli generális a maga hadiszékén gyakorolta bírói hatalmát, amely a kerületükhöz tartozó erösségek valamennyi katonájára kiterjedt. A szervitorok és a királyi szolgálatban álló katonák peres ügyeinek rendezésekor a seregbíróságok gyakorlatából megismert területi illetékeség és tekintély elvét érvényesítették. Főkapitányi hatalmára hivatkozott Batthyány Ádám, amikor egyik szervitorra bántalmazójának kiadását kérte a szentgrótiaktól: „Keczer János uram alatt lévő katonánkat lovárul leveretvén rútul bánott vele...” — értesítette a véghely kapitányát —, majd megfenyegette a tetteseket, mondván, hogy „...noha nem vagyunk földesurok Szentgrótnak, hanem generálisok, de megtaníjtok az ilyen rossz embertelenségekért és megmutatjok nékiek, kivel legyen közök...”²⁸ A dunántúli generális föntartotta magának a jogot, hogy kivonva szervitorait a végvárak parancsnokainak joghatósága alól, maga ítélkezzék fölöttük. Ezt egy alkalommal szigorú hangon közölte Bessenyei István kiskomáromi kapitánnyal: „...kegyelmednek az mi szolgálínkhoz semmi közü nem volt, mégis közit ártja hozzájuk... Azért kegyelmed legyen el szolgálínk nélkül és ne háborgassa őket, mert ha mit vétenek, mi is meg tudjuk őket... büntetni.”²⁹

A főkapitányok lehetőleg nem ártották magukat egymás dolgába. Ha mégis közös ügyük támadt — ami a katonai együttműködésből elkerülhetetlenül következett —, akkor igyekeztek elsimítani a dolgot. Egymás hadiszéke elé nem szívesen engedték katonáikat, részint elfoglaltságtól tartva, részint a két főkapitányság különböző rendtartása miatt.³⁰ Az is megesett, hogy a tekintély elvét érvényesítették, mint Batthyány Ádám Zichy István győri generálissal szemben, amikor katonái béke idején törököt fogtak, s emiatt Zichy parancsot adott a portyázók elfogatására. Batthyány ekkor levelet írt a főkapitánynak, amelyben megvédelmezte embereit és a maga hatáskörét: „Győri generális uram megbocsássa, de úgy tetszik nekünk, mi vagyunk ország generálisa és nem más, s ha a végházbelieken (ti. a győri főkapitánysághoz tartozó végházak katonáin) kívül valakik csatázni indulnak, azokat mi büntethetjük meg, ...az mi szolgálínkat másoknak háborgatni nem engedjük...”³¹

A kerületi főkapitány felügyelete alatt álló bíróságot a 16. században többnyire a vicegenerális hívta össze szükség szerint, a tárgyalást is ő vezette, ezért értenie kellett az igazságszolgáltatáshoz. Ha abban járattalan volt, mellette más törvénytudó tisztségviselőt is alkalmaztak. A vicegenerális a hadiszék előtt tárgyalta ügyeket — az ítélettel együtt — és a kegyelmi kérvényeket a főkapitányhoz terjesztette föl jóváhagyás végett, a bíróság csak annak visszaérkezése után hirdette ki a „deliberatum”-ot. A 17. században a vicegenerális hadbírói szerepkörét a király által a Haditanács útján kinevezett hivatásos hadbíró vette át.³²

A hadiszék legfontosabb teendői közé tartozott a sereg

bíróság előtt elmarasztalt fél fellebbezett ügyének felülvizsgálata, szükség esetén az ítélet megváltoztatása és a sereg-bíróságok működésének ellenőrzése. Az ítéletekből kiderül, hogy a pervesztes nem mindig élhetett fellebbezéssel: a lopás és más kisebb súlyú bűncselekmény esetén hozott ítéletet többnyire azonnal, a hadiszék megkérdezése és a fellebbezés lehetőségének biztosítása nélkül végrehajtották, súlyosabb ügyekben viszont csak az illetékes kerületi főkapitány tudtával és jóváhagyásával határozhatott a seregbíróság. Ha valami rendkívüli körülmény merült föl, az ítélet végrehajtását felfüggesztették és a seregbíróságnak ugyancsak a hadiszékhez kellett fordulnia. A fentiek érvényesülése azonban gyakran szenvedett csorbát a háborús körülmények, a bírósági fórumok rendszertelen működése vagy egyszerűen csak a főkapitányi tekintély-elv alkalmazása miatt. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a hadiszék ritkán foglalkozott polgári perekkel, viszont a katonai vétségek és a katonák által elkövetett közbűncselekmények itt nyertek végső elintézt.

A becsület és a jó hírnév fölött éber en örködő „vitélő rend” jellemző perei közé tartozott a becsületsértés, amit katonai szokás szerint ítélték meg. 1678-ban Szentgyörgyvárótt ákosházi Sárkány István kéméndi kapitány, több végbeli tiszttel és Zala vármegye szolgabírájával folytatott vizsgálatot Fáncsi István ellen, aki haraggal „adott búcsút” a szentgyörgyvári őrségnek, s amikor társaitól megvált, gyalázkodó szavakkal illette őket: „Beste lélek, kurafiak! — kiáltotta — Alá is út, föl is út, föl szélre is száz mér föld, al szélre is száz mér föld, nyitva a kapu, elmehettek.” Azután kit vén kopónak, curkosnak, majomábrázatúnak, kit meg puskatoknak, csüörtösnek nevezett.³³ Nem tudjuk, hogy mivel büntették meg Fáncsit gyalázkodásáért, de a 17. század végéről ráánkmaradt egy másik becsületsértési ügy jegyzőkönyve, amelyből megtudjuk, hogy az elmarasztalt fél bírságot fizetett. A tárgyalás, amelyre Gál János királyi katonát és parancsnokát, az egerszegi gyalogos vajdát megidéztek, 1691. november 16-án zajlott le az egerszegi hadiszék előtt. A felperest képviselő prókátor előadta, hogy Gál „rút, gyalázatos, mocskos szókkal” illette a vajdát, sőt azt a rágalmat sem átalotta a szemére vetni, hogy gyáván viselkedett Buda visszafoglalásánál. Az alperes csak ittasságával tudta menteni magát, de ezt a bíróság nem tekintette enyhítő körülménynak és a felperes javára „fél díján” marasztalta el, a bíróságnak pedig 4 forintot ítél.³⁴ Valószínű tehát, hogy Fáncsit is hasonló büntetéssel sújtották.

Jellegzetes katonai vétségnek minősül a várbeli fegyvervonás, azaz a fegyverhasználat, amelyet nem önvédelemből, hanem indulatból, bosszúból vagy ittas állapot következményeként, jogtalanul hajtottak végre. A tettesre kirótt büntetés többnyire a fegyverhasználat körülményeitől és mértékétől függött. Az említett hadiszék tárgyalta az „Egerszegre való” Péczeli János ügyét, aki ellen korábbi vétkeiért elfogatóparancsot adott ki a magisztrátus, a város

kirendelt tisztviselőire és hajdúira azonban „meztelen szablyával” támadt. Péczeli — az előző per vádlottjához hasonlóan — ittassággal mentette magát, de eredménytelenül, mert amint a „deliberatum” mondja „...régi bevett szokásunk szerint az részség senkit meg nem ment, sőt inkább vádol. Az okáért convicáltatik említett incattus (alperes) itt és a több végházakban régi bevett szokás szerint: magisztrátus ellen fél díján, úgymint in forint 20, az itt való tisztek peng és bírák urak ellen in forint 4.”³⁵ Péczeli csupán megkísérelte az ellenállást, az elfogatására kirendelt hajdúk azonban megfékezték, így senkiben nem tehetett kárt. Nyilván ezt vette figyelembe a hadiszék, amikor a szokásos büntetéssel sújtotta. Ha a fegyverhasználatnak súlyos következménye volt, a tettest többnyire halálra ítélték. A bíróság mérlegelő magatartására utal — e korban ritka kivételként — egy 1581-ben följegyzett per, amelynek végzésében ezt olvassuk: „...halálra nem engedjük ítélni mert csak kardjával hüvelyestül sújtotta.”³⁶

A hadiszék előtt leggyakrabban tárgyalt esetek közbűncselekmények voltak: rablás, útonállás, emberölés, gyújtogatás vagy házasságtörés és többnejűség, amelyeket irgalmatlanul megtoroltak, valamennyit válogatott halál-nemmel büntették, az erőszakos meggyalázó — néha pusztán kegyelemből — kard által vezett el. 1596-ban egy főlegény, aki 4 lóval szolgált Pálffy Miklós generális seregében, török leányt ejtven rabul, azon erőszakot tett. A hadiszék ezért tűzhalálra ítélt. A vádlott azonban vitéz ember hírében állott és a török leány a tulajdonát képezte, ezért „...kegyelemből, magyar módra, a fejét török rabbal üttették le.”³⁷

A főurak bírói hatalmának csupán egyik része származott katonai tisztségükből. Joghatóságuknak másik részét földesuraságuk képezte, amelynek jellegét döntően az határozta meg, hogy úriszékük elé idézhettek nemest és nemtelent egyaránt.

Az úriszék összetételét a földesúr határozta meg. Erről Batthyány Boldizsár egyik tisztségviselője a következőket írta 1583-ban: „...mikor uram önagysága az ...székin törvint tétet is, tehát ...senkinek nem engedi, hogy más fogott embert ültessen az ...székibe, hanem akiket ...leültet avagy akivel ...leül, azokkal téssen tervint...”³⁸ 1582 tavaszán a szalonaki úriszék bírói testületébe meghívták Polyányi Farkas vármegyei alispánt, Soll Farkas szolgabíró, Bogodi Balázs szalonaki udvarbíró, Szvetkovit Gergely porkolábot, néhány Ős-i esküdtet és 8 szalonaki polgárt, valamint két deákot.³⁹ Batthyány Ádám ennél nagyobb számban hívott törvénytevő urakat. 1646. április 9-én a Körmenden összeült úriszék tagjai között találjuk a megyei tisztségviselőket: két alispánt, négy szolgabíró, két alszolgabíró és két esküdtet, a főkapitány lovasságának hadnagyait és más főembereit, továbbá németújvári, szalonaki, dobrai, körmendi porkolábot és tisztartókat, valamint két prókátort és egy nótáriust.⁴⁰ A 16–17. századi úriszék tehát a katonai bíróságoknál népesebb és vegye

sebb összetételű testület volt; benne megyei tisztviselők, meghívott nemesek, urasági alkalmazottak, mezővárosi polgárok és a földesúri magánkatonaság tisztjei a legkülönbébb számban és összetételben keveredtek. Az elnök valamelyik jelenlévő megyei úr vagy más előkelőség volt, néhol az uraság tiszttartója; maga a földesúr — különösen a 17. században — ritkán jelent meg az üléseken.

Az úriszéktartó földesurak többnyire a pallosjogot is birtokolták, így törvényszékük hatásköre szinte korlátlan volt. Az úriszék ítélkezett „...az úr jobbágysai, udvari népe, cselédsége, katonái, alkalmazottai s a jobbágytelken élő nemesek egymás közötti, a földesúrral szemben felmerülő s idegenek ellen irányuló mindenféle ügyeiben, továbbá a földesúr területén elkövetett bűncselekmények s a birtokán kézrekerült gonosztevők ügyében”.⁴¹ Nem volt tehát katonai fórum, de a földesúri magánkatonaság tagjaira is kiterjedő hatáskörrel rendelkezett. A pallosjogú úriszékről az elmarasztalt fél nem fellebbezhetett más bírósághoz, ítélete végleges volt, az általa kiszabott halálos ítéletet végrehajthatták.⁴²

A földesúr illetékessége birtoka határáig terjedt, ezen belül területi és személyi jogok alapján ítélkezett. Így az úriszék esetében is a katonai bíróságok gyakorlatából megismert elv érvényesült: a bűnöst az büntette meg, akinek a birtokán a bűncselekmény történt és akit arra tisztsége följogosított.

A törvényt napot az uradalom katonai és gazdasági központjában, többnyire azonos időközökben tartották. A Batthyányak úriszékét negyedévenként, a kántorböjtök idején hívták össze, ezért „kántortörvény”-nek is nevezték.⁴³

A korszakunkból fennmaradt perjegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy az úriszék katonai fórumokat helyettesítve, gyakran tárgyalta a „vitélő rend”-hez tartozók ügyeit. Ezek részben katonai vétségek voltak, mint az esküszegés, szökés és zsoldlopás, részben közbűncselekmények, mint a lótolvajlás, emberölés, istenkáromlás, de a magántermészettű ügyek — amelyek itt a földesúr személyének vagy érdekének megsértését jelentik — ugyancsak itt nyertek elintézt. Az utóbbiak azért is érdekeseek, mert — a köztudottal ellentétben — jómódú középbirtokos nemesek is kerülhettek az úriszék elé. A Batthyány család magánkatonaságának számos tisztet adó Francsics család több tagja két eset kapcsán került a németújvári úriszék elé 1613-ban. Az első per egyik vádlottja Francsics János volt, akit ura, Batthyány Ferenc tolvajlással és egy jobbágy meggyilkolásával gyanúsított, fivérét, Mátyást pedig a lopásban való bűnrészességgel. Francsics János vallomásaiban tagadta az emberölést és azt balesetnek minősítette. Mivel a bíróság nem rendelkezett elegendő bizonyítékkal, perdöntő esküre kötelezte, amit 15 nap elteltével kellett letennie. A tolvajlást mindketten tagadták, ezért — az ítélet szerint — ugyancsak esküvel „...tartoznak magokat megmenteni, mindenik huszonötöd magokkal, nemesekkel,

jámor és tisztességbeli személyekkel az bizonyítás (ti. Francsics János gyilkossági ügyét tisztázó eskü) után tizenötöd napon Szalonakban, az várbeli főporkolábok előtt.”⁴⁴ A másik ügy főszereplőjét, Francsics Pétert rabszöktetési kísérletért állították az úriszék elé: fivérét ismeretlen vétségért tartották fogva a szalonaki tömlőben, ahonnan egy várbeli katona segítségével akarta kiszabadítani. A tárgyaláson a felperes Batthyányt képviselő prókátor a következőképpen adta elő a történetet: „...ez jelen való 1613 esztendőben, circa festo Valentini ezek az felülről megírt incattusok elvégzett gonosz szánszándékkal köteleket szerezvén praktikát indítottanak és Francsics Péternek az öccsét el akarták szabadítani. És az drabantnak posztót és pénzt ígértenek, mely factumon rajta tapasztaltak és magok se tagadták. Azért, mint efféle malefactorok felől, kik az dominus actor (felperes) házán gonosztságot akartanak cselekedni, az dominus actor törvényt vár.” A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a vállalkozás kudarcra végződött, ezért az úriszék elejtette a vádat. Megjegyezte azonban, hogy a cselekmény nem marad megtorlatlanul, „...mert annak más szokott büntetése vagygon”. (A rabszöktetési kísérletért kiszabható „szokott büntetés”-ről a jegyzőkönyv nem szól). Francsics Pétert ugyanakkor, bizonyos láda feltörésével és a benne talált javak eltulajdonításával is vádolták. Nem meglepő azonban, hogy — miután a vádlott tagadott — a bíróság ezúttal sem talált az elítéléshez elegendő bizonyítékot, s így a németújvári főporkoláb előtt leteendő esküvel megmenthette magát.⁴⁵

A 16–17. században az ítélethozatal terén nem alakult ki egységes gyakorlat, ennek következtében a bűnöst ugyanazon cselekményért különböző helyeken más-más büntetéssel sújtották. A 16. század közepétől mind gyakoribbá vált a törvényileg is bűncselekménnyé nyilvánított istenkáromlás és általában mindenféle káromkodás szigorú büntetése, amiért a bűnöst egyes helyeken egyszeri elkövetésért „500 pálcára”, ismétlődés esetén halálra ítélték, másutt a botbüntetést „nyelv kivonás” követte.⁴⁶ (A kilátásba helyezett súlyos büntetés minden bizonnyal papíron maradt, különben rövid időn belül elnéptelenedett vagy megnémult volna a végvárok őrsége). A partikularizmus következtében a büntetési nemeknek így nagy változatossága alakult ki, a halálbüntetés gyakori alkalmazása terén azonban egység uralkodott: a nemegyszer kínzással súlyosbított büntetés célja bevallottan a megtorlás és az elrettentés volt, amelyet a kivégzések nyilvánossá tételével biztosítottak. A fejesztés és az akasztás mellett a legkülönbébb halálnemeket alkalmazták, mint az elevenen elégetést, kerékbetörést, karóbavonást, horogravetést és vízbefojtást, amelyeket gyakran előzetes megkínzással — a test tüzes fogókkal való szaggatásával, az elítélt hátából szíjak hasításával — súlyosbítottak. A tortúra célja a beismerés kicsikarása volt, ugyanis azt tekintették a legfőbb bizonyítéknak. A régi összeírások gyakran említik a várak udvarán, közsé

gekben fölállított „csigázó fát” vagy „törvényfát”, amely-nél a rabokat kínozták.⁴⁷ Jellemző azonban, hogy a kegyetlen büntetések, a számtalan rendelkezés és a katonai bíraskodási szervezet ellenére, az egész korszakban mérhetetlen önkény és bizonytalanság uralkodott.

A bűncselekmények megtorlásaként pénzbírságot is kiszabhattak, amely — büntető funkciója mellett — a dominusznak és bírósága tagjainak jövedelemforrássul is szolgált. Alkalmazása terén országos és ahhoz igazodó helyi gyakorlattal találkozunk. Országosnak tekinthető a fejkált-ság fizetése, melyet különösen hatalmaskodás esetén a törvény ellen vétők fizettek, hogy azzal fejüket megváltsák. Egyik fajtája a vérdíjnak is nevezett holtidj, még a 17. század végén is megtartotta eredeti rendeltetését, vagyis — elsősorban nemesek számára — a vérbosszú elleni védekezés eszköze maradt: ha a gyilkos meghatározott összeget fizetett áldozata családjának, megmenekült a jogos bosz

szútól. Ezt tanúsítja egy 1693 májusában kelt alkulevél, amelyből kiderül, hogy bizonyos Hetényi Gáspárné megállapodott Fáncsi Pállal, aki borittasan lelőtte férjét házuknak udvarán. Hetényi nemes ember volt, ezért — az egyezés szerint — Fáncsi 90 forint vérdíjat fizetett az özvegynek és gyermekeinek, a családnak viszont nem állott jogában további követeléssel előállni.⁴⁸ Az igazságszolgáltatás egerutát is kínált a nemesség tagjainak: amíg ők esküvel tisztázhatták magukat a súlyos vádak alól — mint azt a Francsics család tagjai tették a Batthyányak úriszék előtt — addig a jobbágyi származású alperesnek ugyanazt a lehetőséget nem biztosították. Gyakran megesett az ilyesmi a nemesi renden kívül állókkal, akik a jogszolgáltatás útvesztőibe kerülve igazukat akarták bizonyítani. Találón írja erről Takáts Sándor: „Pókháló a törvény. Csak az aprók akadnak és vesznek benne, a nagyja keresztül jár rajta és erővel kiveri magát.”⁴⁹

Jegyzetek:

- ¹ Emellett — a törvény által meghatározott esetekben — érvényben maradt rájuk nézve a megyeszékhely bíráskodása: szándékos emberölés esetében (1563: 38. tc.), rablás, útonállás, fosztogatás elkövetésekor (1563: 25., 1649: 82., 1659: 15., 16. tc.) és a nemesek ingó s ingatlan vagyonára nézve (1567: 41., 1535: 75., 1649: 81. tc.). A vármegye joghatósága azonban — később látni fogjuk — nemegyszer csorbát szenvedett.
- ² Az Anjou-kortól kezdve egyre erősebb lesz a törekvés arra, hogy a főúri udvarban szolgáló familiárisok (szerviensek) az igazságszolgáltatás terén a dominusz személyes hatalma alá kerüljenek. A 14–15. században állandósul az az elv, miszerint az úr közbűncselekmények kivételével ítélkezhetett a jószágán lakó birtoktalan, azaz nemtelen familiárisai fölött. A nemesi familiáris nem tartozott az úr juriszdikciója alá, ezért a törvényhozásnak mindig alá kellett rendelnie őt, ha tettéért urát akarta felelőssé tenni, illetve a dominusz számára a kielégítést biztosítani kívánta. A nemes familiáris személyes szabadságán már Zsigmond császár és király nagyobb dekrétuma csorbát ejtett, amikor lehetővé tette, hogy az úr elfogathassa, ha a hatalmaskodásért ő tett eleget a sértettnek. A 15. század második felében a törvényhozás ezen túllépve olyan elvet alkalmaz, amely több esetben is figyelmen kívül hagyja a nemesek e féltve őrzött privilégiumát: az 1468: 7. tc. kimondja, hogy nemes ember ítélet nélkül elfogható, ha urával szemben nagyobb bűncselekményt követett el, vagy ha annak még számadással tartozik, az 1471: 2. tc. a familiáris viszonyának a szolga részéről való egyoldalú föl-bontását bünteti a nemesi szabadság elvének fölfüggesztésével, végül az 1486: 33. tc. megengedi, hogy a dominusz hűtlen familiárisát, javainak hűtlen kezelőit elfogathassa és fogságban tartsa. Mindez a familiárisok legelölkelőbb tagjaira is érvényes volt. Erre vonatkozóan 1.: Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány — és közigazgatás történet köréből.* Bp. 1912. (Akadémiai értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. 3.) 36–37., Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Kolozsvár, é. n. 233., 290., 292. — Korszakunkban tovább él a nemesi szabadság elvének az ismertetett esetekben történő fölfüggesztése, sőt a dominuszok joghatósága katonai és földesúri pozíciójuk összefonódása, az állandósuló háború és veszélyhelyzet következtében — érthetően — tovább erősödik és differenciáltabbá válik. Kivételt csak akkor találunk, amikor a nemesi szervitor saját birtokán tartózkodik, ilyenkor élvezte nemessége folytán a magánember joghatósága alól való mentességet.
- ³ Zimányi Vera: *Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez,* Sz. 1960. 1–3. sz. 296.
- ⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) Batthyány családi levéltár (Batthyány cs. lt.) P 1322. 53. cs. 961. sz.
- ⁵ Takáts Sándor: *A magyar múlt tarlójáról.* Bp. 1926. 141.
- ⁶ A körmendi hajdú szabadságlevelé 6. pontjában olvassuk a következőket: „Az helyben mind lovas és gyalog közül legyen hűtes seregbiro, amellott vásárbírák is és 12 esküdt közöttük, azonkíül egy hűtes seregdeák...” Zimányi: i. m.: 295.
- ⁷ MOL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse sz. n.
- ⁸ Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550–1562. I. Történelmi Tár (T. T.) 1904. 282.
- ⁹ Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560.* Pest, 1861. 210.
- ¹⁰ MOL. Batthyány cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány Ádám iratai 1648. 15. f.
- ¹¹ Körmendeni Krakkai Dömötört és Horváth Balázst 1676–1695 között több ízben újraválasztották. MOL. Békassy cs. lt. P 45. 10. cs. 35., 73. f.; MOL. Batthyány cs. lt. P 1314. Miss. 27. 792. sz., P 1336. 2. cs. „Formulare” könyv 336.
- ¹² Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* II./1. 1526–1790. Bp. 1968. 146.
- ¹³ MOL. Batthyány cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány Ádám iratai 1648. 49. f.
- ¹⁴ A győri seregbiro, Nagy Ferenc és nótáriusa, Bakó Gábor rendszeresen hitelesítették 1669–1672 között a győri vitézek kezesleveleit, amelyeket Esterházy János fogságában lévő társaik kiváltásáért írtak. MOL. Esterházy cs. lt. P 1291. 103. cs. Győr megye. Katonai iratok 1669–1672. sz. n.
- ¹⁵ Takáts: im. 142–143.
- ¹⁶ Uo. 144.
- ¹⁷ Lásd az 1567: 41. és 1588: 6. tc.-et. Magyar Törvénytár (MT.) 1526–1608. évi törvények. 581–583., 709.
- ¹⁸ MT. 1608–1657. évi törvények. 563.
- ¹⁹ MOL. Esterházy cs. lt. P 1291. 103. cs. Győr megye. Győri ház és vegyes iratok 1623–1766. sz. n.; MOL. Békassy cs. lt. P 45. 10. cs. 1674–1676. 73. f., 1685–1689. 30 f.
- ²⁰ MOL. Szily cs. lt. P 638. 2. cs. 1679. 1. f.
- ²¹ Takáts: i. m. 152.
- ²² MT. 1526–1608. évi törvények. 755.
- ²³ MOL. Batthyány cs. lt. P 1314. Miss. 45. 478. sz.
- ²⁴ Magyar levelek a XVI. századból II. TT. 1907. 396.
- ²⁵ Lásd az 1547: 20. tc.-et és a királyi választ. MT. 1526–1608. évi törvények. 201., 217.
- ²⁶ MOL. Batthyány cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.
- ²⁷ MOL. Acta Zrínyiiana X. 27. 5219. d. 1. c. 133. p.
- ²⁸ MOL. Batthyány cs. lt. P 1315. 3. cs. Batthyány Ádám iratai 1651. 45. f.
- ²⁹ Uo. 2. cs. Batthyány Ádám iratai 1644. 107. f.
- ³⁰ Batthyány Ádám írta Nádasdy Ferencnek 1656. november 20-án: „...a győri generálisság alatt más rendtartások vannak s én alattam is...” MOL. Batthyány cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.
- ³¹ Uo. P 1315. 3. cs. Batthyány Ádám iratai 1651. 18. f.
- ³² Takáts: im. 146., 151–156.
- ³³ Uo. 152–153.
- ³⁴ MOL. Batthyány cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Takáts: im. 153.
- ³⁷ Uo. 144.
- ³⁸ MOL. Batthyány cs. lt. P 1322. 188. cs. sz. n.
- ³⁹ Uo. 26. sz. 38. f.
- ⁴⁰ Uo. 27. f.
- ⁴¹ Varga Endre (szerk.): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek.* Bp. 1958. 42.
- ⁴² Varga Endre (szerk.): *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Bp. 1961. 60.
- ⁴³ A kántor eredetileg az úriszék alsóbb tagozata volt, mégpedig egy-egy tartomány szintjén. A törvénytevő urak nagyböjt, pünkösöd, Szent Mihály és karácsony kántorában gyűltek össze. A kántor fölött az uradalom úriszéke állott. A két fórum az 1650-es években összeolvadt és gyakran nevezték ezt a széket

is kántornak. MOL. Batthyány cs. lt. P. 1322. 188. cs. 26. sz. 1. f.; Varga: im. 1958. 63.

⁴⁴MOL. Batthyány cs. lt. P. 1322. 188. cs. 188. sz. 89. f.

⁴⁵Uo. 1—2. f.

⁴⁶Az 1563: 42. tc.-ben olvassuk, hogy „...az olyanokat, akik a teremő Istent, a keresztséget és a lelket s egyéb hasonlókat káromolják...”, első ízben vesszőzéssel, második ízben botozással,

harmadszor peddig, „...mint a gyilkosokra és más gonosztevőkre megszabott büntetéssel sújtsák”. MT. 1526—1608. évi törvénycikkek. 507.

⁴⁷Takáts: im. 293.; Csizmadia Andor (szerk.): Magyar állam és jogtörténet. I. Bp. 1966. 292.

⁴⁸MOL. Töttössy cs. lt. P. 688. 1. cs. 1693. 2. f.

⁴⁹Takáts: im. 311.

Ivanics Mária:

A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16—október 13.)

A Bécsi Hadtörténeti Levéltár iratai között őrzik a Kanizsa felmentésére küldött császári sereg főkvártélymesterének, Hans Leonhard von Zellnek tusraszait, melyek az újonnan kinevezett fővezér, Philip Emmanuel von Lothringen, Mercoeur hercegének első jelentős magyarországi hadivállalkozását dokumentálják.¹

Hans Leonhard von Zell² feladata az volt, hogy mindennap feljegyezze Mercoeur herceg útvonallal és menetrenddel kapcsolatos utasításait, továbbítsa azokat a lovas- és gyalogezerdek parancsnokaihoz, esténként pedig minden alakulat számára megfelelő szálláshelyet jelöljön ki. A művészi érzékkel megáldott kvártélymester e két tevékenységet összekapcsolta és a menetrend mellé lerajzolta az aznapi táborhelyet, valamint a táboron belül az egyes csapattestek elhelyezését. Figyelme a tábor környezetére is kiterjedt, melyet gyakran részletekbe menő alaposággal ábrázolt. A rajzok szeptember 16-tól a visszavonulásig, október 13-ig terjedő időszakot ölelik fel. Nem pusztán illusztrációi az eseményeknek, hanem több lényeges ponton kiegészítik eddigi ismereteinket.

Kanizsa 1600. évi ostromának és elestének eseménytörténetét mind a magyar historiográfia,³ mind az osztrák történetírás — különösen Günter Cerwinka 1968-ban megjelent alapvető tanulmánya — tisztázta,⁴ így erre előadásom során nem térek ki. A császári sereg Kanizsa felmentésére tett kísérletének kronológiáját és a felvonulás útirányát az említett feldolgozások csak nagy vonalakban ismertették, s az eddig ismert és kiadott magyar, német és török források többnyire szekunder jellegűek, noha több olyan memoár is található köztük, melynek szerzője személyesen részt vett Kanizsa sikertelen felmentésében.

A most ismertetendő forrás jelentőségét az adja, hogy az eseményekkel egyidőben, a fővezér közvetlen környezetében keletkezett, s így minden utólagos öngigazolástól mentesen, hűen tükrözi a hadvezetés terveit és szándékait.

Itt kell megemlítenem, hogy a linzi levéltárból rendelkezésemre áll egy kiadatlan, dátum és aláírás nélküli, korabeli másolatban fennmaradt, német nyelvű, mintegy harminc oldalnyi összegzés, amely feltehetően a főkvártélymester feljegyzései alapján és ábrázolásainak felhasználásával készült.⁵

E forrás lelőhelye (Felső-Ausztriai Tartományi Levéltár) is valószínűsíti azt, hogy a személyében alig ismert Hans Leonhard von Zell, a kiterjedt osztrák nemesi család felső-ausztriai ágából származik. Pályaképének megrajzolásához még további kutatások szükségesek. Előadásom további menetében — ha Hans Leonhard von Zell rajzai kiegészítésre szorulnak — ezt az összegezést fogom segítségül hívni.

Mint ismeretes, a császári felmentő sereg Győr vára alatt gyülekezett és Mátyás főherceg parancsára szeptember 16-án útra készen állt. A nagyvezér, Ibrahim pasa ekkor már egy hete ostromolta Kanizsát. A vár felmentése, a hadivállalkozás sikere attól függött, milyen gyorsan és mekkora erővel tudnak az ostromlott vár segítségére sietni. A felmentő sereg korántsem volt még teljes. Szeptember 17-én a Győr alatti táborban három gyalogezerd (Schönberg, Mersperg, Breiner), Hohenlohe és Hoditzky lovassága, a tüzserészek 12 ágyúval, valamint a fővezér Mercoeur herceg és testvére, Chaligny ezredes által hozott csapatok voltak együtt (1. kép). A tábor létszámát a történetíró Istvánffy Miklós 18.000-re tette, azonban olyan ezredeket is beleszámolt, amelyek a főkvártélymester rajza alapján kimutathatóan ekkor még nem voltak jelen. Talán közelebb járt az igazsághoz az a vallon kapitány, aki a sereget Győrnél 7–8000-re becsülte.⁶ Mercoeur csak szeptember 18-án indult Pápára. Este a tábort a vár mögötti malomtónál ütötték fel. Bizonyára nem kis lélektani hatással volt a katonákra az alig egy hónapja lezajlott ostrom nyomait magán viselő vár és a karóba húzott lázadó vallonok látványa, melyet Hans Leonhard von Zell sem felejtett el megörökíteni (2. kép). Pápa után útjuk kisebb helységeken át vezetett. 20-án Pápáról Wachahalba (?),⁷ innen 22-én Káldra (Kaldigg), majd 23-án Zalavégre (Vegedigg) mentek. Másnap a Zala folyó mentén vonultak tovább Szentivánra (S. Johannes). Itt csatlakozott a sereghez Thurn gróf és Kollonitsch ezredes ezer-ezer fő lovassal, valamint Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány és Batthyány Ferenc vezetésével a magyar huszárok és a gyalogság. A magyar kontingens zömét az érsekújvári hajdúk és huszárok adták,

számuk talán egy-kétezer között lehetett. A gyalogság sorait szintén itt töltötték fel Hofkirchner ezredével.

Szeptember 25-én értek Zalaegerszegre (Egerseckh). Innen már csak öt mérföldnyire, alig negyven kilométerre voltak Kanizsától. Egerszegen Mercœur haditanácsot tartott az összes jelenlevő parancsnokkal. A tanácskozáson két kérdés került előtérbe: mi módon lehetne élelmezni az egyre nagyobb ellátási gondokkal küszködő sereget és melyik úton menjenek Kanizsára. Batthyány és Hofkirchner javaslatára Mercœur nem az egyenesen Kanizsára vivő észak–déli irányú út mellett döntött, hanem Belső-Ausztria felé került. Így pontosan kétszer olyan hosszú, 10 mérföldnyi távolságot kellett megtenniük Kanizsáig, amely legalább ötnapos késést jelentett. Mercœur a kerülőtől azt remélte, hogy az ausztriai élelmiszer-szállítmányok így biztonságosabban és gyorsabban jutnak el seregéhez. Az útvonal ilyen megválasztásával egyben lehetővé tették Zrínyinek, hogy ne kelljen a török és tatár portyákról fenyegetett Muraközt elhagynia, hanem a horvát és stájer hadakkal együtt, később csatlakozhasson. Egerszegen döntöttek arról is, hogy a gyorsabb haladás érdekében a sereget három részre osztják. Szeptember 27-én hajnali három órától kezdve háromóránként indították a csapatteszteket. A tábornak 3 nap múlva Szentmiklóson (S. Niclas) kellett találkoznia.⁸ Az előhad és az utóvéd levált a fősegről, további útjukat nem ismerjük, mert a főkvártélymester csak a derékhad vonulását jegyezte fel. Az ágyúk a derékhadnál maradtak. Védelmükre a Preiner gyalogezredből 400 lövést és muskétást rendeltek, akik az ágyúk előtt haladtak. Jobbról és balról az érsekújvári hajdúk biztosították az ágyúkat. Utánuk következtek az élelmiszer-szállító szekerek Preiner gyalogosainak védelme alatt, akiket viszont Thurn gróf lovasai fedeztek. Újabb két gyalogezred (Hofkirchner, Chaligny) mögött a sort a fővezér lovassága zárta.⁹ Így vonultak szeptember 27-én Zalalövőre (Lőüa), onnan 28-án Kutasra (Kuttosch).¹⁰ A Kerka folyó völgyében azután könnyebben haladtak. 29-én elérték Lenüt (Memdy?), 30-án pedig a kitűzött találkozhelyet, Szentmiklóst. Október elsejétől már újra az egész tábor elhelyezéséről kellett Hans Leonhard von Zellnek gondoskodnia.

Október 2-án csatlakozott Szemenyénél Zrínyi György, Draskovičs János horvát bán és a károlyvárosi kapitány, Francol, valamint Sigmund Herberstein a stájerországi hadakkal, mintegy ötezer emberrel, hajdúval, gyalogosokkal, huszárokkal vegyesen.¹¹ Szemenyén ismét haditanácsot tartottak. Bernhard Leo von Gall javaslatára a fővezér és a parancsnokok is a nyílt csata mellett döntöttek, mivel az adott terepviszonyok miatt a mocsáron át jelentősebb segítséget, élelmet és lőport az ostromlott várba bevinni lehetetlen lett volna. A döntés értelmében Mercœur megtette a szükséges előkészületeket, hogy mielőbb döntő csatát vívhasson a törökkel. Az ágyúkat hajókra rakatta és a Murán¹² szállíttatta tovább. A málna nagyobb részét átvit-

ték a Muraközbe, minden ezredparancsnoknak csak egy szekeret engedélyeztek. A terhet lovakra rakták át. Mercœur megmutráltatta és összeíratta a szeményei táborban levő harcra fogható német, magyar, horvát gyalogosokat és lovasokat. A betegeket nem számítva 13.700 friss és egészséges embere volt.¹³ Október 2-án este hat napra való élelmiszert osztatott szét a katonák között. 3-án Letenyénél szálltak meg. Itt egy napot vártak az ágyúkra. 5-én átkeltek az utolsó nehéz szoroson, s teljes csatarendbe fejlődve fogadták a törökök előőrseit, akik inkább csak nyugtalanítani tudták a császári sereget. Ezt a csatarendet mind írásban, mind szemléletes rajzban Hans Leonhard von Zell ránk hagyta (3. kép). Rajzán lefelől vontatják az ágyúkat. Utánuk, de a seregtől mintegy 50 lépésnyire előbbre jártak a muskétások. A jobb szárnyon a magyar, a bal szárnyon a horvát és a stájer lovasság a gyalogosokkal együtt, a széles arcvonalon pedig egymást váltva a gyalogság és a lovasság, mindegyik között előre állítva a hajdúk, illetve a lövészek. A rajzról hadtörténész kollégáim meglepetéssel állapították meg, hogy a főkvártélymester kora legmodernebbnek tartott csatarendjét, a kontramarsot¹⁴ örökölte meg. Hasonló ábrázolást eddig csak Németalföldről ismert a szakirodalom. A döntő összecsapásról, az október 7-i csatáról készült csatarend is hasonló felállítást tükröz. Hans Leonhard von Zell erről a napról művészi színvonalú rajzot készített. A papíron ott van az egész sereg, a gyalogság vállravezett puskával, szigorú rendben, mellettük a lovasság kopjaerdeje, szemben velük pedig a török csapatok (4. kép). A képen a szlavóniai, magyar és horvát gyalogosokat kivétel nélkül puskával ábrázolta, kétségbevonhatatlan bizonyítékát adva ezzel egy eddig csak feltételezett, de ki nem mondott lehetőségnek, miszerint a tizenöt éves háborúban részt vevő magyar gyalogság fegyverzetében és harcmódorában nem maradt el a külföldi zsoldosok mögött.

További három rajza ismert még a főkvártélymesternek, amelyek mind Kanizsa mellett készültek. Az egyik valószínűleg az első, október 5-i táborhelyet mutatja. A második, Karl Ludwig von Schulz által épített remek sáncot ábrázolja, mely nélkül aligha lehetett volna az október 7-i vesztes csatát követő török rohamoknak ellenállni, a sereget együtt tartani, s ezáltal a visszavonulást biztosítani (5. kép). A harmadik képen Kanizsa vára látható. A távozás előtt a főkvártélymester — valószínűleg Mercœur parancsára — egy magaslatról lerajzolta Kanizsa várát is, mivel Mercœurnek szándékában állt a Muraközben a seregeit újraszervezni, élelmiszert és lőszerutánpótlást szerezve ismét a vár alá visszatérni.

A képen látható ötszögű olaszbástya, sövényből font külső védőművekkel ellátott várban, — Hans Leonhard von Zell alaposságát és képességeit ismerve — alighanem Kanizsának e korból származó leghitelesebb ábrázolását kell látnunk.

E rövidre fogott ismertetőben a hadjáratra vonatkozó ti-

zenkilenc rajz közül csak a legfontosabb hatot lehetett bemutatni. Nem kétséges azonban, hogy Kanizsa felmentésének ezen egyedülálló forrása nemcsak a történészeknek

és hadtörténészeknek nyújt új információkat, hanem számot tarthat a régészet és a helytörténet művelőinek érdeklődésére is.¹⁵

Jegyzetek:

¹ Kriegsarchiv Wien, Alte Feldakten 1600/13/3. fol. 521—536. (A továbbiakban KA AF)

² Hans Leonhard von Zell 1597-ben említik először. Ekkor 100 vallon lovas lövész kiállítására kapott megbízást. KA Bestellungen No. 531. Idézi Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Kandidátusi értekezés. I. táblázat.

³ A szakirodalmat legutóbb összefoglalta Tóth Sándor László: A kanizsai csata. in: Hadtörténeti Közlemények 1986/2, 253—270.

⁴ Cerwinka, Günter: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. in: Publikationen des Steiermarkischen Landesmuseums und der Steiermarkischen Landesbibliothek am Joanneum. Band 3. Graz 1968, 409—510.

⁵ Oberösterreichisches Landesarchiv, Schlüsselbergerarchiv, Curiosa mixta 1694, Nr. 372 fol 616—652. E forrást Günter Cerwinka is használta fent idézett monográfiájában, s magát Mercoeur hercegét tartotta szerzőnek. Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy a szövegben Mercoeurról, mint kívülálló harmadik személyről beszélnek. Hans Leonhard von Zell szerzősége mellett szól, hogy a jelentés olyan információkat tartalmaz (pl. az ágyúk szállítását a Murán), melyeket jelenleg csak a főkvártélymester feljegyzéseiből ismerünk.

⁶ Mindkét adatra lásd: Tóth Sándor László, i.m. 261.

⁷ Ezt a helynevet nem sikerült azonosítanom.

⁸ Ma Tornyiszentmiklós.

⁹ KA AF 1600/13/3 fol. 521.

¹⁰ Ma Kerkakutas.

¹¹ Schlüsselbergerarchiv. fol. 619.

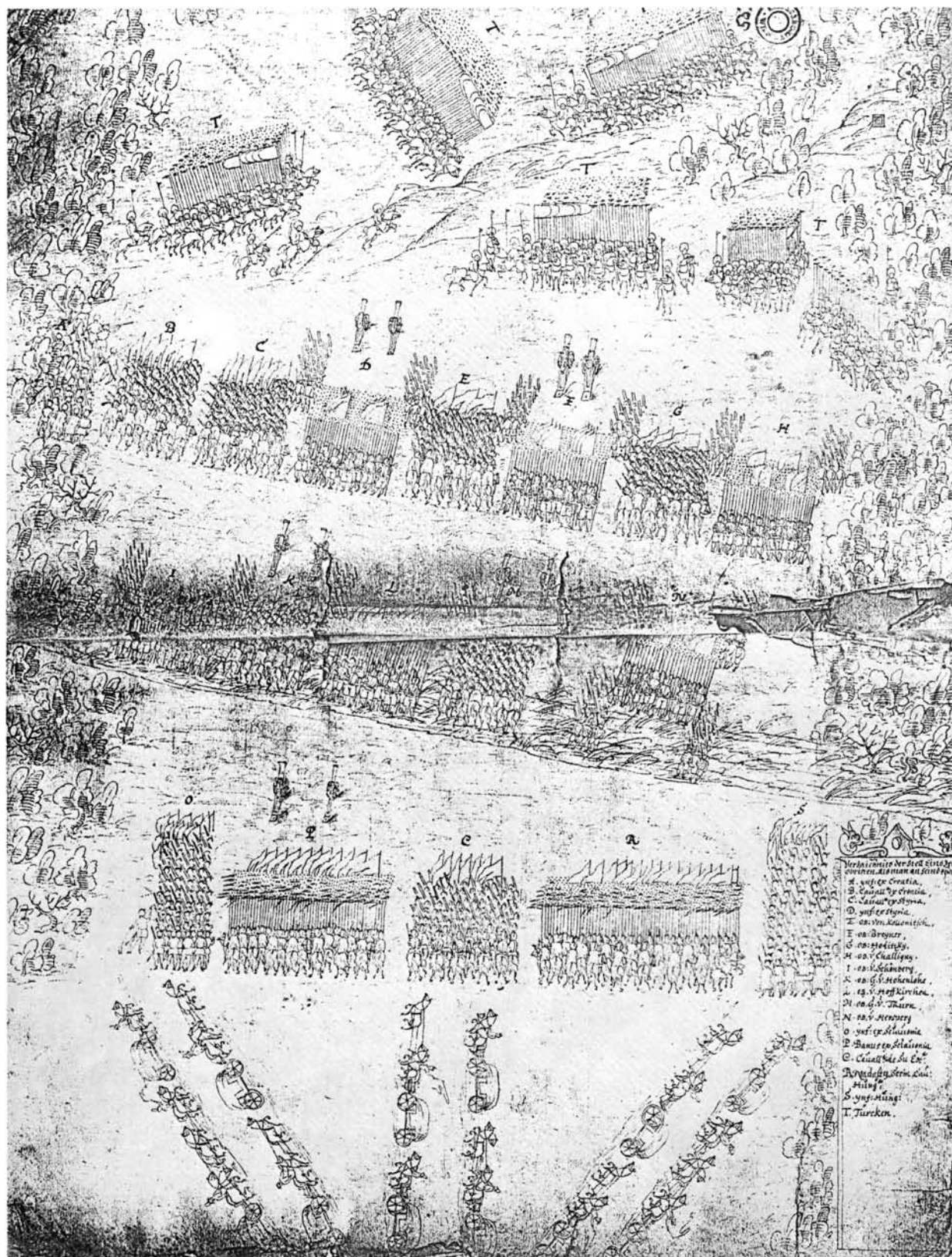
¹² KA AF 1600/13/3 fol. 529.

¹³ Schlüsselbergerarchiv. fol. 626.

¹⁴ A kontramars a tüzelő katonák folyamatos helycseréjére épült: az első sor kilőtte a fegyverét és hátraszaladt tölteni. Ezalatt a második sor adott sortüzet, majd ez is hátrafutott és így folytatódtott tovább. Kelenik, József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. in: Hadtörténeti Közlemények 1990/3. 85—95.

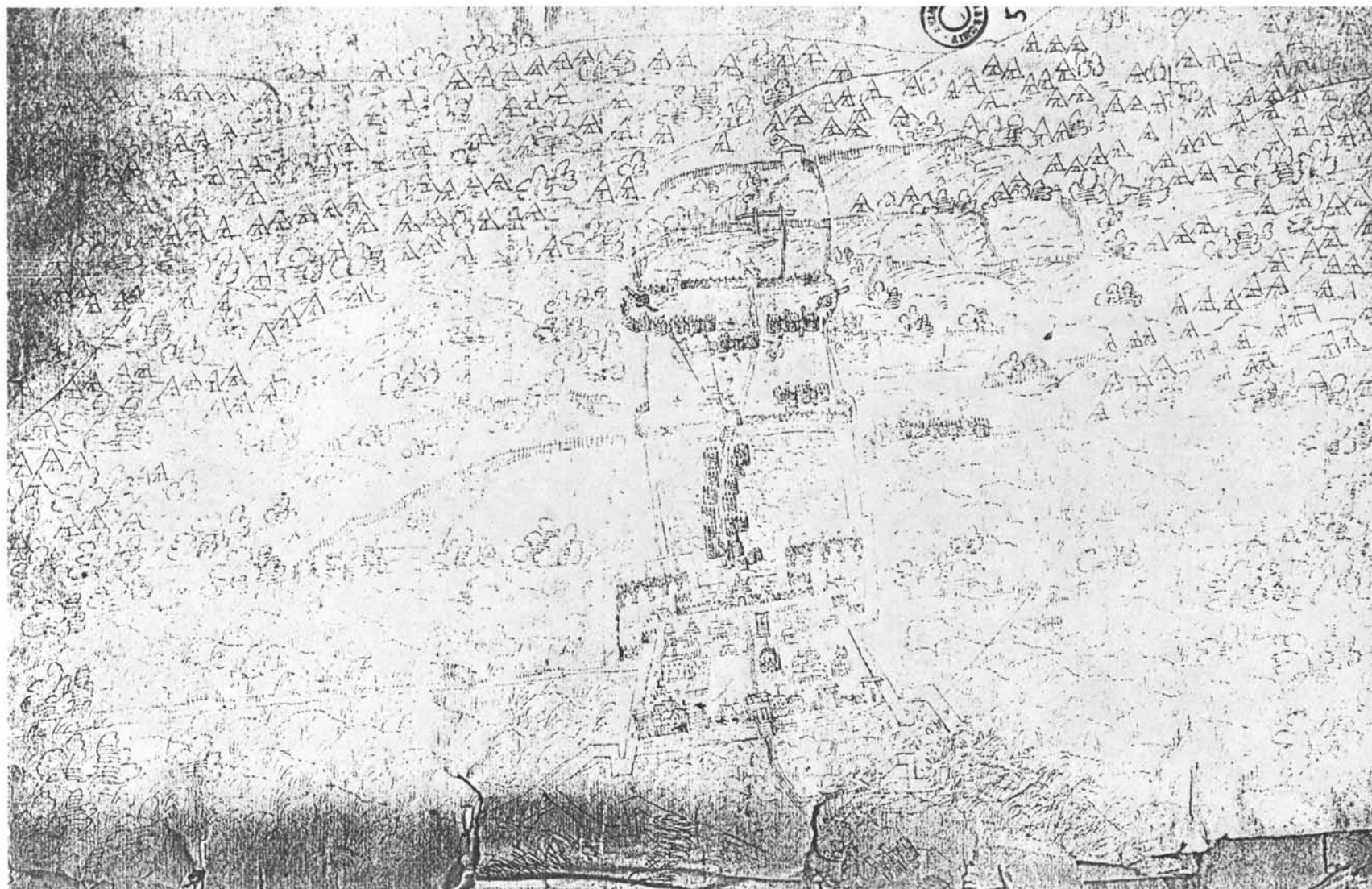
¹⁵ Az előadás elhangzása után Vándor László felhívta a figyelmet Balla György Magyar vonatkozású kéziratok térképek Karlsruhéban (Geodézia és Kartográfia 1979/3. 199—208.) c. cikkére, s az ott tárgyalt kilenc térkép közül hatnak a fénymásolatát lekötő szíveséggel rendelkezésemre bocsátotta. Az összehasonlítás során kiderült, hogy mind a bécsi, mind a karlsruhei anyag ugyanazt a hadjáratot dokumentálja annak elenére, hogy a karlsruhei katalógus a térképeket 1616-ra datálta (mint ismeretes, ebben az évben Kanizsa környékén semmiféle hadművelet nem folyt). A két forrás közel egyidejű lehet, s talán — a képeken látható kézírás után ítélve — szintén Leonhard von Zellől származik. Különbség csak a kidolgozásokban van. A Bécsben őrzött rajzokon a környezetet, a házakat, templomokat, a domborzati viszonyokat síkban ábrázolta a főkvártélymester. A Karlsruhéban őrzött térképek ugyanazokat a színhelyeket élethűbben, térben ábrázolva mutatják. A térbeli kidolgozottságon túl a karlsruhei forrás későbbi keletkezésére utal az a tény is, hogy a rajzokhoz pontatlanul másolták a szöveget (pl. a szentjánosi tábornál lemaradt az utóvéd). Összegezve azt mondhatjuk, hogy bár a karlsruhei rajzok kétségkívül szebbek, a Bécsben őrzött anyag elsődleges forrásértékét éppen az adja, hogy a hadműveletekkel egyidőben keletkezett, s a teljes hadjáratot átfogja.

4. kép: A kanizsai csata csatarendje október 7-én

6. kép: Kanizsa vára 1600

Dávid Géza:

A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban

1534-ig az oszmánok európai hódításaikat egyetlen nagyobb közigazgatási képletbe vonták össze, az úgynevezett Ruméliai beglerbégségbe. Az Edirnetől Albániáig húzódó területből csak akkor hasítottak ki néhány szandzsákot, főleg a tengerek mellékén, amikor olyan különleges személyiség jelent meg a politikai porondon, mint Barbarossa Hajreddin, korábbi kalózvezér, majd ettől az évtől a török flotta parancsnoka. Nem tudni, hogy saját kívánsága volt-e az ún. Szigetvilág beglerbégség (Dzszejír-i Bahr-i Szefid) létrehozatala vagy sem, de ismerve ambícióit, ez könnyen elképzelhető (addig ugyanis a kapudánpasák csak a Gallipoli szandzsákokat kapták tisztük mellé).¹ Rumélia mégsem lett jelentősen nagyobb ettől a csonkolástól, az új hódítások nagyjából ellensúlyozták azt. Klissza körül 1537-ben szerveztek meg szandzsákokat, egy évvel később Pozsega vált hasonló központtá,² majd Eszék eleste tagította észak felé a hozzá tartozó részeket.³

A Dráva vonalától északra eső régióban elsőként Mohács vált szandzsákszékhellyé. Bégjére, Kászimra a legkorábbi levéltári adat egy szultáni parancs kapcsán merül fel, melyet 1542. március 1-én kelteztek, s melyben a nevezett egyik emberét említették meg, aki tímárbirtokra vált érdemessé a végeken való többszöri vitézkedéséért.⁴ Ha arra gondolunk, hogy egy hónapnak legalább el kellett telnie addig, amíg a felterjesztést Isztambulban elbírálták, akkor a bég kinevezési időpontjául ez év februárjának eleje, januárjának vége kínálkozik. Vele is előfordult — rímelve az Eszékről a 3. jegyzetben mondottakkal —, hogy hivatalát felcserélték, szekszárdi bégként aposztrofálták, mégpedig török kútfőbe,⁵ jóllehet Szekszárd csak 1551–1552-től emelkedett szandzsákközponti rangra. Minthogy a következő években a hódoltság a Duna mentén terebélyesedett, ezért hamarabb hívhatták életre a Székesfehérvári és talán az Esztergomi szandzsákokat is, mint az ezektől jóval délebbre fekvőket.

Az első évek területi beosztását, esetenként maguknak a szandzsákoknak a meglétét is, azért nehéz nyomon követni, mert a dokumentáció igen esetleges. Többek között az is csak elszórt adatokból hámozható ki, hogy a Budai beglerbégség létrehozásakor mit csatoltak a hátszárzák nélküli

tartományhoz.⁶ Akkortól gyarapodnak jelentős mértékben ismereteink a magyarországi szandzsákokról és általában is a közigazgatásról, amikor egyfelől elkészülnek az első szandzsákösszeírások, illetve amikor a török javadalombirtokosok személyében beálló változásokat rögzítő naplók, az ún. rúznámcsék rendszeressé válnak. A hódoltság feltérképezése 1546-ra fejeződött be, majd időről időre megismételtetett, a másik forrásfajtából egy vaskos kötet az 1550-es évek új adományozásait tükrözi, míg folyamatosan 1570 tájától válnak e listák. Az egyes szandzsákokat tekintve eltérő mélységben ugyan, de a 15 éves háború kitöréséig meglehetősen aprólékos információkra tehetünk szert belőlük, s hozzájuk társulnak még a dzsiszjelajstromok, illetőleg a szandzsákösszeírások testvérpárjai, az úgynevezett tímár-defterek.

Vajon volt-e állandóság a szandzsákok megnevezésében és kiterjedésében, legalább a szilárdan birtokolt területeken? A kérdés mindkét felére nemmel kell válaszolnunk. A Mohácsi szandzsák például hol ezen a néven szerepel, hol mint Szekcsői, ráadásul hosszabb ideig magába foglalta Pécsét és vidékét is. Ez volt a helyzet 1546-ban és 1552-ben,⁷ ezzel szemben egy 1568 és 1574 között a birodalom valamennyi beglerbégjéről és szandzsákbégjéről vezetett lista nem ismeri a Mohácsi szandzsákokat, csak a Pécsit és a Szekcsőt.⁸ A kezdetben ekként hatalmas kiterjedésű Mohácsi szandzsákból 1552-re kivált a Koppányi szandzsák,⁹ ezt követően, de még 1565 előtt a szászai náhiye közel 100 települését a Simontornyai szandzsák alá vonták.¹⁰ 1563-ból és 1564-ből több olyan adatunk van, amelyik ugyanazt a személyt hol mohácsi, hol pécsi bégként említi,¹¹ bár aztán néhány évig még mindig az eredeti megnevezés a gyakoribb, miközben fel-felbukkannak Szekcső bégjei.¹² A Pécsi szandzsák első önálló tahrir-defterére 1570-ig kellett várni,¹³ Szekcső esetében pedig 1580-ból és 1590-ből maradt fenn egy-egy hasonló felmérés.¹⁴ A Szekszárdi szandzsákokat — mint utaltunk rá — 1551 vége és 1552 eleje közt hozták létre,¹⁵ részben korábban Székesfehérvárhoz soroló helységekből, részben az 1552-ig Simontornyához adózó anyavári náhijéből.¹⁶

Az eddig szóba került közigazgatási egységek évtizede-

kig fennálltak. Akadtak azonban egész rövid életű szandzsákok is a Dél-Dunántúlon. Így Görözsgal 1552 és 1555 között szerepel ilyen státusban, noha bégje időnként Siklós-on lakozott.¹⁷ Babócsát 1555 és 1556 közt emlegetik szandzsákközpontként,¹⁸ tehát akkor, amikor egyáltalán török kézen volt. Aztán sajátos módon 30 évvel később bukkan fel újból egy oda kinevezett bég. Még pontosabban: ez az 1585-ben kormányzóvá avasztált személy Babócsa, Berzence, Segesd és Szöcsény (az iratban Szocsen formában) élére lett kijelölve, amihez hasonló közigazgatási csodabogarat a török vezetés másutt nem produkált. Ennek a szokatlan szandzsáknak a megalkotását az említett bejegyzés Oszmán pasa nagyvezírnek¹⁹ tulajdonítja, ami azért figyelemre méltó, mert hasonló helyen ilyenkor mindig a szultán neve áll. Különösebb magyarázatot nem kapunk tehát, csupán egy pénzügyi műszó fordul kétszer elő: az új alakulat Szigetvár többletéből (ifrázjából) jött létre önálló szandzsákként.²⁰ A valóságos megfontolás inkább hadászati lehetett: a 4 kis párkány katonai erejének összefogásával a további terjeszkedést akarták biztosítani, különös tekintettel Kanizsa közelségére. A szóban forgó erősségek egytől-egyig a frontvonalban helyezkedtek el, szinte egy síkban, Berzence kivételével, amelyik még nyugatabbra feküdt. Válszerű persze, hogy ha e szandzsák hosszú életű lett volna, a másik három palánk előbb-utóbb náhíjeközponttá válva eltűnt volna a megnevezésből. A babócsai bégnek egyébként majdnem kizárólag a kanizsai náhijéba tartozó, azaz ténylegesen még be nem hódolt falvakkal szűrták ki a szemét, amiket nem lehetett olyan egyszerű adófizetésre zorítani. Összességében nem kell tehát nagyon irigyelelnünk a zámbortokosból előrerukkolt Hüszajn béget, akinek induló javadalmai épphogy elérték a minimális 200.000 akcsét, de abból is eleve hiányzott 6210 akce. E szandzsák-csírára nincs több adatunk, bizonyára hamarosan elhalt.

Mi lehetett az oka annak, hogy ilyen gyakran változtak a közigazgatási határok, s hogy viszonylag sok egységet hívtak életre e nem túl nagy térségben? Lehet-e valami stratégiát fölfedezni?

A cél bizonyos volt, hogy minél nagyobb katonai potenciál álljon készenlétben a Habsburg területek közvetlen közelében. A több szandzsák igazából nem a katonák számát befolyásolta, hanem a vezetés hatékonyságát volt hivatva biztosítani. Azt is remélhették, hogy egy-egy bég kísérete nagyobb, mint ami jövedelme alapján elő van írva, s talán fegyelmezettebbek emberei, mint egy átlag-szpáhiéi.

Egy másik megfontolás anyagi lehetett. A törökök eleinte azt hitték, hogy a magyar tartományokból több pénzt várhatnak. Idővel aztán kiderült, hogy egyik-másik szandzsák összjövedelme alig haladja meg a szandzsákbégnek járó összeget. Ezért alkalmanként a defterek készítői meg-megpendítették némelyik szandzsák megszüntetésének ötletét, ám nem sok eredménnyel.

A terület kérdése kapcsán egy másik szempont is felvetődik. Átvették-e a törökök a korábbi magyar megyebeosztást, mint azt megtették egykor a Balkánon, vagy ha a megyéket nem is, de a korábbi birtoklási viszonyokat megőrizve? Halasi-Kun Tibor mind a Szegedi, mind a Temesvári szandzsákban felismerni vél magyar közigazgatási egységeket — pontosabban a náhíjék határai rajzolnának ki megyéket.²¹ Bár illetén gyakorlat meglelte elég logikusnak tűnnék, számomra még az Alföldet illető állítások sem elég meggyőzőek.²² A Dunántúlra vonatkozó eddigi tapasztalataim pedig az ellenkezőjét sugallják. Amit fentebb a Mohácsi szandzsákról írtam, szinte önmagában elég ahhoz, hogy gyanakodni kezdjünk. Ha például a szász náhíje kezdetben másolt is, tegyük fel, egy megelőző birtoktestet, kettéosztása után ez az állapot mindenképpen véget ért. Vagy vegyük a Simontornyához soroló endrédi náhíjét! Ez a kis kiterjedésű járás főleg Somogy megyei helységekre épült, de néhány települést Veszprém, Tolna és Fejér megyéből is magáénak mondhatott.²³ Másik irányból közelítve: Tolna megye területén nem kevesebb, mint 4 szandzsák osztozott, a Budai, a Simontornyai, a Szekszárdi és a Mohácsi.²⁴ A példák szaporíthatók lennének, de ahhoz elegendők, hogy bizonyítsák: megye szinten a törökök nem követték az egykori magyar közigazgatást. Nem kizárt azért, hogy helyenként egybeestek korábbi magyar birtoktestek vagy adóztatási kerületek és oszmán náhíjék — ennek tényét vagy hiányát későbbi vizsgálatok fogják eldönteni.²⁵

Eddigi megjegyzéseink a 15 éves háborút megelőző korszakra vonatkoztak. Ha időben továbblépünk, azt látjuk, hogy az oszmán vezetés számára már nem tűnt elegendőnek a 2 meglévő magyarországi beglerbégység. Az 1590-es években több, hosszabb vagy rövidebb ideig fennálló pasaság alakult, főleg a nyugati végeken.

Az elsőt Szigetváron hozták létre, valamikor 1594 nyarán. A Tirjáki Haszán pasa életéről készült krónikák közül a megbízhatóbbnak látszó beszámoló arról, hogy a nevezett székesfehérvári, majd esztergomi vitézkeséért (utóbbi ostromával 1594. június 29-én hagytak fel a Habsburg erők) beglerbégi rangban kapta meg ismét Szigetvárt.²⁶ S csakugyan: 1594 július elejétől a levéltári forrásokban is ezzel a megjelöléssel szerepel Szigetvár ura.²⁷ Néhány további adat pedig bizonyos területi átszervezésekre vet fényt. Így egy, a boszniai beglerbégnek és defterdárnak küldött parancs szerint „korábban a Pozsegai szandzsák a Szigetvári beglerbégységhez csatoltatott és megparancsoltatott, hogy összesített és részletes defterei adassanak át Haszánnak.”²⁸ E rendelkezés sürgeti a címzetteket, hogy mihamarabb juttassák el az összeírásokat Szigetvárra. Egy másik bejegyzésből pedig arról értesülünk, hogy Pécsen csatolták Szigetvárhoz valamikor 1595. szeptember közepe táján.²⁹ Arról már nincs információ, hogy végül is mennyi valósult meg az átszervezésből. Egyelőre csak annyi biztos, hogy egy ideig még beglerbégként aposztro-

fálták Szigetvár legfőbb elöljáróját,³⁰ egy 1597. május közepére utaló rúznámcsé-passzus viszont már megint szandzsákbébként emlegeti az éppen ott működő Mehmed nevű személyt.³¹ Ekkortól Szigetvár visszasüllyedt a szandzsákok közé.

Győr és Pápa ugyan nem tartozik témánkhoz, röviden mégis érdemes érinteni őket. Előbbi 1594 szeptemberében, utóbbi októberében került török kézre. Az már hosszú ideje ismert volt, hogy Győrből vilájet-központot csináltak arra a 3 és fél évre, amíg birtokolták.³² Nem tudok azonban arról, hogy a korábbi hazai szakirodalom szolt volna a pápai beglerbégekről,³³ akik közül eddig két személyt sikerült azonosítanom. Egy 1594. október 16–25-i keltezésű záimetemelési parancs hozza először Idrisz pasa nevét,³⁴ akire később is bukkannak fel referenciák.³⁵ A történetíró Naimánál fordul elő egyszer Szemender pasa, mint korábbi pápai beglerbég, időpont megjelölése nélkül, az 1598-as események elbeszélése során.³⁶

Aztán Eger, majd Kanizsa is feliratkozott a beglerbégség sorába,³⁷ ami mindenképpen azt mutatja, hogy — mint korábban a szandzsákoknál — az udvar szinte erőltette új tartományok kialakítását. Hogy miért? A legvalószínűbb magyarázat az, hogy belpolitikailag ily módon akarták igazolni a hosszú háború jogosultságát. Másként kifejezve: azt igyekeztek sugallni, hogy ha olyan fontos helyeket sikerül elfoglalni, amelyek beglerbégi központtá tehetők, akkor a seregek a régiék, nincs ok válságról beszélni. Isztambulban vagy a még távolabbi igazgatási központokban kevesen tudták, hogy Győr és Pápa majdnem lőtávolságra vannak egymástól, hogy jóformán nincs háterszáguk, s hogy az új vilájetek főleg a Budai, részben pedig a Boszniai pasalik területéből táplálkoztak.

Ami mármost magát Kanizsát és környékét illeti, joggal várnánk, hogy 1600 előtt ne szerepeljen a török összefrásokban. A birodalmi szemlélet azonban ezúttal is más logikát követett: a Szigetvári szandzsák 1579-es tahrir-defterében közel 500 helységet soroltak fel a „kanizsai náhije” részeként,³⁸ köztük a névadó települést, Kanizsát is. A vonatkozó tételt teljes terjedelmében közlöm: „Kanizsa városa, ráják nélkül, a végösszeg 500 akce”.³⁹ Ennyi. S ha átböngésszük a náhije egész anyagát, azt tapasztaljuk, hogy szinte minden hely lakatlan, s adójaként nevetségesen alacsony összegek vannak feltüntetve. Nyilvánvaló, hogy ennél a régiónál a lajstromba vétel nem tényleges adóztatási célt szolgált, hanem valami mást. Legvalószínűbb, hogy határvitáknál és diplomáciai tárgyalásokon akarták kihasználni e listát: ha kiraboltak egy falut s ezért valaki tiltakozott, akkor hivatkozni lehetett arra, hogy az illető település bent van a defterben, de most megtagadta a járandóságok lerovását, s ezért meg kellett büntetni.⁴⁰ Bárhogy is volt, egy biztos: a defter ezen részéből demográfiai vagy gazdaságtörténeti tanulságokat levonni nem lehet.

Amikor tehát 1600. október 20-án Kanizsa török kézre

került,⁴¹ már meg kellett lennie a központi elhatározásnak arról, hogy tartományi székhellyé teszik. Sajnálatos módon az oszmán kancelláriai gyakorlatból éppen ezekben az években veszik ki az a korábbi jó szokás, hogy a fő tisztségviselők javadalmait s velük együtt kinevezésük idejét a rúznámcsékba beiktatják. Ezért a kanizsai pasák kilétéről sokkal kevesebb pontos ismeretünk van, mint a 16. századi szandzsákbégekről, vagy a náluk is alacsonyabb rangú hivatalnokokról. A rosszabb forrásadottság következtében azt sem tudjuk egyértelműen, hogy az első években mely területek tartoztak a frissen kreált beglerbégséghez.

A Nagykanizsán elhangzott előadásában Nenad Močakin szolt arról a figyelemreméltó tényről, hogy Aini Ali, a birodalom 17. század eleji közigazgatási viszonyait bemutató munkájának egyik kéziratában Kanizsa mint száljánés, azaz a tímár-rendszert nem ismerő vilájetként szerepel, ahol a beglerbég is évi fix fizetést kapna javadalmak helyett.⁴² Ez a kérdés csak további gondos anyaggyűjtés és mérlegelés után lesz véglegesen eldönthető. Néhány adattal azért már most szeretnék hozzájárulni a helyzet tisztázásához.

Egyrészt egy különös párhuzam ötlött szemembe az 1601-ben Budán vezetett kincstári elszámolásokban. Nevezetesen olyan tételek találhatók bennük, amelyekben pasák és defterdárok száljánéjának kifizetését rögzítik. Így szó esik a regnáló budai pasának, Mehmednek fél évre adott 346.620 akcsés száljánéről, a volt lahszai beglerbégnak, Haszánnak juttatott 116.661 akcsényi száljánéről, a budai defterdárnak, Ibrahim efendinek járó 52.960 akcsés száljánéről, a Píri székesfehérvári bégnek kiutalt 24.000 akcsés száljánéről, a volt hatvani bégnek, Hüszejnnek kifizetett 25.000 akcsés száljánéről és még két továbbirol, melyek számunkra e pillanatban nem annyira fontosak.⁴³ Hogyan értelmezzük ezeket a bejegyzéseket? Száljánés vilájetté vált volna Buda? Ezt nem mondhatjuk, hiszen az ott szolgáló tímár-birtokosokról akad hírünk a 17. századból. Átmeneti ideig tartó kincstári manőver áll a háttérben, amit az indokolt, hogy a fő tisztségviselők bevételeiből a háborúskodások következtében egy rész kiesett, s ezt kompenzálták készpénzben.⁴⁴ Tehát leszögezhető, hogy a száljáné kifejezés nem volt ekkortájt idegen a török pénzügyigazgatás számára, még olyan régiókban sem, ahol a tímár-rendszer — ha némiképp megváltozva is a 17. századra — megmaradt. Kanizsa esetében magyarázatul szolgálhat, hogy a frissen megalakított tartománynak nem volt háterszága, s ezért egy ideig készpénzben elégitették ki az ottani beglerbéget. Nem tudni, mikorra sikerült eldönteni, hogy mely szandzsákok és milyen jövedelmek beszedése essék az itteni „kincstár” hatáskörébe.⁴⁵ Az 1616-tól 1630-ig szinte folyamatosan vezetett bevételi és kiadási kimutatások⁴⁶ feldolgozása vethet majd fényt arra, hogy volt-e lényeges változás az idők során, vagy viszonylag stabil forrásokra építhettek-e a kanizsai vezetők. Egyelőre annyi rajzolódik ki, hogy komoly bevételekre tettek szert

a dzsizje-adóból, amit eleinte a Zvorniki és a Pozsegai szandzsákból, a magyar végektől igencsak messze eső Srebrenicából⁴⁷ és a „háború földjéről” gyűjtöttek be,⁴⁸ amikhez igen hamar csatlakozott a Szigetvári és a Pécsi szandzsák.⁴⁹ A második nagy csoportot a mukátaákból befutó pénzek képviselték. Ezek a meghatározott, a szultán számára lekötött speciális adók, vámok és illetékek köréből álló pénzügyigazgatási egységek Pécsét—Szigetvárt—Kanizsát,⁵⁰ az eszéki hídátkelet, a környék cigányainak adóit, a marhák és rideg állatok utáni illetéket és egy számomra ismeretlen helynévhez kötött elemet jelentettek.⁵¹ A fentiekből az szűrhető le, hogy legkésőbb ettől az időtől fogva a Szigetvári, a Pécsi és a Pozsegai szandzsák főbb kincstári bevételeit Kanizsára kellett vinni. Későbbi adatok is arról tanúskodnak, hogy a vilájetet ez a három liva alkotta,⁵² igaz, hogy egyre inkább a beglerbég beltenyészetévé válva, amennyiben Szigetvár folyamatosan, Pécs pedig gyakran volt a pasa háza, illetve arpalikja.⁵³ Ezen azonban a 17. században nincs mit csodálkozni. Az viszont szokatlan, hogy a beglerbégység területétől távoli vidékek (esetünkben Srebrenica) adóit ne ott gyűjtsék be, mint ahova az közigazgatásilag esik. Itt talán egyfajta, rugalmasságra utaló pénzügyi megfontolás játszott közre: a várható hiányokat így akarták eleve kiküszöbölni. Természetesen az imént mondottakat egyelőre hipotetikusnak kell kezelni.

Tanulságos a kiadási rovatokba is betekinteni. A rendelkezésre álló vagyon javarészt várkatonák zsoldjára fordították. Barcs, Pécs, Szász (?), Kanizsa, Babócsa, Szigetvár, Kaposvár, Nádasd⁵⁴ és Berzence⁵⁵ legénysége osztozott a pénzekben, azaz csupa olyan erősség, amelyik a Drávától északra esett. Más szavakkal: a Pozsegai szandzsák várai teljességgel hiányoznak felsorolásunkból, aminek két oka lehet: vagy nem a kincstár fizette az ott szolgálók zsoldját, vagy — s ez a valószínűbb — más tartományhoz, konkrétan Boszniához tartoztak ebben az összefüggésben.

Térjünk vissza még egy pillanatra a száljane kérdéshez. Ha ez lett volna a jellemző módja a főemberek megfizetésének, akkor ennek nyomának kellene lennie a kiadások között. Ez idáig két olyan tételre bukkantam a kanizsai pénztári naplókban, amelyik így jellegzi az utána következő kiutalást — mindkétszer a helyi defterdár bére forog szóban. 1615—1616-ban Ibrahim defterdár kapott 120.000 akcsét ebben a formában,⁵⁶ 1619—1620-ban pedig Haszán efendi ugyanennyit.⁵⁷ Sajnos az 1660 körüli évekből származó listán nem tüntették fel, hogy az 5 egymás nyomába lépő kanizsai defterdár milyen módon jut hozzá fizetéséhez.⁵⁸ Az, hogy a beglerbégek neve nem fordul elő egyszer sem ilyen relációban, arra vall, hogy ők ekkor javadalmakat élveztek, bár az sem kizárt, hogy valamely más kincstárból kapták bérüket.

Hányat ismerünk pillanatnyilag ezekből a Kanizsán ténykedő potentátokból? Egy 1987-ben megjelent munka

mellékletei között parancsnokok megjelöléssel 8 fő szerepel,⁵⁹ de ha elolvassuk a könyv szöveges részét, legalább két személlyel bővül a lista.⁶⁰ További 16 nevet a korábban kiadott források és feldolgozások révén lehet azonosítani.⁶¹ Csak török iratokból válik ismertté még 11 beglerbég, miközben persze tanúságuk gyakran megerősíti a fenti két kategóriában esetenként nem túl meggyőző formában felbukkanó kanizsai pasák regnálásának tényét.⁶² Közülük most csak pár jellegzetes figurát ragadok ki, illetve néhány gondra utalok.

Bizonytalanság uralkodik rögtön az első beglerbég kiléte körül. Az egyik s több ágon megragadható hagyomány szerint két Haszán nevű pasa követte egymást viszonylag rövid időn belül. A másik, egyetlen krónika által képviselt verzió szerint Tirjáki Haszán pasa lett azonnal kinevezve, ő állta az 1601-es Habsburg ostromot, s szolgált azután itt még egy ideig.

A két Haszánnal számoló változat nehézsége az, hogy képviselői eltérő melléknevekkel, illetve szolgálati helyekkel szerepeltetik az állítólagos első pasát. A törökök többé-kevésbé megegyeznek abban, hogy ragadványneve Aladzsa Atli („tarka lovú”) volt.⁶³ V. Molnár László viszont — sejthetőleg magyar források alapján⁶⁴ — Kücsük Haszánként említi ugyanőt.⁶⁵ Megelőző posztként a törökök Köszkendilt,⁶⁶ illetve Bászrát⁶⁷ adják meg (Pecsevi ezúttal néma), míg V. Molnár szerint „korábban a koppányi török helyőrség élén állt”.⁶⁸

A másik felfogást egy olyan krónika képviseli, amelyik Tirjáki Haszán pasa életrajzát kívánja megrajzolni, díszes stílusban, de a főbb sorsfordulókat tekintve a valóságot tükrözve. Éppen ezen a döntő ponton tévedett volna a munka szerzője, akinek egyik-másik állítását az oszmán államgépezet által hátrahagyott iratok is megerősítik?⁶⁹ Minden jól tájékozottsága ellenére elképzelhető a szerzőről, hogy kegyes csúsztatáshoz folyamodott, s céljában kissé hagiografikus munkájában egy beglerbégység megszervezőjeként akarta látni hősét, netán a mű megrendelőjét. Perdöntő érv híján egyelőre nyitva kell hagynunk ezt a kérdést.⁷⁰

V. Molnár egy régi salabaktért⁷¹ követve a második kanizsai beglerbéget Amrát Haszánnak mondja, akit a budai pasa nevezett volna ki, méghozzá Belgrádból. Eltekintve attól, hogy a főbb tisztségviselőket mindig a szultán (vagy az ő nevében a nagyvezír, esetleg a hadjárat szerdárja) jelölte ki, mind az illető nevének első tagja, amihez hasonló török szó nincs, mind a korábbi pozíció, mind a szájába adott sajátosan nem mohamedán kifejezések („Én Amrát pasa vagyok, s nem Kücsük Hasszán, aki már rég a próféta hétszín szakállának árnyékában az örökifjú hurik között mulatva a hetedik égből néz alá...”), csakúgy mint fogságba kerülésének, majd kiváltásának csodás története amellett érvel, hogy itt valami magyar csavarintás esett a történeti valóságon. Ehhez még hozzátenném, hogy az elődnek tulajdonított basáskodások (Szentgyörgyváron keleties ízléssel kéjlakot épített, a háremhölgyeket az elfogott kör-

nyékbeli lányokból válogatja), illetve halálának körülményei (porig égett bünbarlangját meglátva szörnyű ordítással fordul le lováról)⁷² kifejezetten mesészerűnek tűnnek, s semmivel sincs több közük a valósághoz, mint a Fejzi (?) által írt és Vámbéry bábáskodásával magyarul is kiadott török krónika elbeszélésének a vár 1601-es védelméről, benne az agyafúrt, cseles Tirjáki Haszánnal, aki ugyanazt a bárgyú trükköt háromszor eteti meg az ostromlókkal.⁷³

Tirjáki Haszán pasa korábbi életútjából eddig szigetvári beglerbégi funkciója kíváncsított elbeszélésünkbe, most röviden kitérünk pályafutásának többi állomására is. Be kell valljuk: itt-ott ellentmondóak a róla szóló értesülések, máskor viszont az elbeszélő és az okleveles kútfők adatai egybecsengenek. Így például a Dzsáfer Ajáni nevével fémjelzett munka szerint Haszán bég valamikor 1577 májusában Szigetvárra került, ahonnan 1583 augusztus közepe táján Gyulára irányították, hogy aztán nem sokkal később ismét Szigetváron bukkanjon fel.⁷⁴ Az udvari kimutatások és más iratok tanúsága szerint, ha némileg eltérő dátumokkal is, de ugyanezt a mozgást végezte el egy szintén Haszánnak hívott személy. 1584. április elsején datálódott az a nagyúri rendelet, amely szerint Gyula „Szigetvár bégjének, Haszánnak adatott”.⁷⁵ Az ügy hátterében az állt, hogy súlyos panaszok merültek fel ellene, s erre a budai beglerbég aktív együttműködésével kiesztették számára ezt a „büntetést”.⁷⁶ Arra nézvést nincs dokumentumunk, hogy mikortól szolgált Szigetváron, sem arról, hogy honnan került oda, csak annyi világos, hogy elődjének, Mehmed bégnek még 1583 március vége, április eleje táján is bíraltak el betérjesztését Isztambulban.⁷⁷ Gyulai regnálása nem tartott fél évnél tovább, október 2-án már azt jegezték be a nagykönyvbe, hogy Szigetvár „Haszán bégnek adatott, akinek [korábban] Gyula adatott”.⁷⁸ Régi-új posztján sem volt nagyon megmelegedni való ideje; 1585. március 18-án már ott az utód, egy Szokollu sarj.⁷⁹

Ha még jobban megpróbálunk visszalépni, s megint a krónikából indulunk ki, akkor azt rögzíthetjük, hogy annak szerzője szerint Haszán a szerájban nevelkedett, majd kiváló tulajdonságai révén a főistállómesteri (a mai török nyelvre adaptált szövegben mirahorbasi áll) rangra emelkedett. Később szandzsákbégi beosztást kapott, előbb Zvornikban, utóbb Klisszában.⁸⁰ A fenti kijelentésekkel összefüggésbe hozható az 1578. június 8-án kinevezett, de berátot csak 1581. december 5-én szerző,⁸¹ Zvornikba kijelölt kis istállómester, Haszán bég.⁸²

Ha pedig a második szigetvári ténykedése utáni időkre vetjük tekintetünket, akkor a következő állomáshelyekre találunk hol egyértelmű, hol kevésbé fix támpontokat. Az életrajzi mű szerint Pozsegán üthette fel sátorfáját valamikor 1587. augusztus 19-e előtt,⁸³ mely információt eleddig nem sikerült levéltári forrásból alátámasztani. Újabb szigetvári közbjáték iktatódott be,⁸⁴ aminek lecsapódását 1588 januárja és 1591 novembere között a különféle felterjesztéseire való szultáni adományozásokban foghatjuk meg.⁸⁵

Szeged ura lett ezután,⁸⁶ amint az a 85-ös jegyzetből is kibontakozott előttünk.⁸⁷ Ebben a tisztségben érte a fentebb tárgyalt, Szigetvárra szóló beglerbégi megtiszteltetés.⁸⁸ Ettől kezdve a kormányzók sorában maradt, hol mint boszniai beglerbég tevékenykedett, hol Budára helyezték (háromszor is), hol kanizsai pasa volt, Gévy listája szerint 3 teljes éven át, 1601 júliusától 1604 júliusáig.⁸⁹ Ebben a minőségében — mint említettük — a vezíri címmel is felruházták, ami a beglerbégi posztal nem járt automatikusan együtt ekkortájt. Később aztán a legjelentősebb tartomány, a ruméliai vezetésével bízták meg, háromszor is, miközben hol dívánuló pasaként pergette napjait, hol a nagyvezír helyettesi tiszttét töltötte be. Sokféleképpen kimutatta tehát a szultán, hogy szolgálatával meg van elégedve. Azt azonban — miként Balogh nyomán V. Molnár állítja, sőt még képpel is dokumentálja⁹⁰ —, hogy gyémántokkal ékesített Medzsídí vagy Medzsídije⁹¹ rendjelt kapott volna, nem hihetjük, mivel ezt a kitüntetést csak 1852-ben (!) alapította Abdülmedzsíd (1839—1861) szultán. Utolsó budai kormányzósága idején, ami 1609. november 28-án kezdődött, halt meg, 1614 januárjában a vilájtöközpontban, s temették el, ha igaz, Pécsen.⁹² A kor olyan fontos személyisége szállt vele sírba, aki a magyar végeken emelkedett fokról fokra egyre magasabb pozíciókba, s aki helyi ismeretei és tapasztalatai alapján az egyik legjobb Magyarország-szakértője lehetett a török államgépezetnek.

A továbbiakban még egy olyan beglerbég alakját szeretnénk felvillantani, akiről társainál valamivel többet tudunk, s ami ráadásul némi fényt vet a korabeli államigazgatás egy, nézetem szerint jellegzetes vonására. Egy bizonyos Hadzsi Haszán pasáról van szó, aki az udvarban vezetett kimutatás szerint 1633 júliusában került Kanizsára, majd hat és fél év múlva ottani tisztségben meg lett erősítve.⁹³ A nevezettnek már az apja, Ibrahim pasa is szolgált Kanizsán, majd boszniai, később egri beglerbég lett.⁹⁴ Fekete Lajos ennek az Ibrahimnak a testvéreiről is kiderítette, hogy egytől-egyig magas posztok birtokosai voltak.⁹⁵ Magától Haszántól tudjuk meg egyik, a nádorhoz, Esterházy Miklóshoz írt leveléből,⁹⁶ hogy a család ősei a Szokolluk voltak, akik az 1560-as évek közepétől meghatározó egyéniségei voltak a birodalmi politikának. A sok szálon összefonódó család ezen 17. századi tagjai nem voltak restek különféle módokon lobbizni a zsíros állásokért a Portán. Jó példa erre, hogy az éppen zarándoklatról hazatérő Haszán rövid isztambuli tartózkodása során egyik testvérenek igyekezett szandzsákbégi funkciót kicsikarni,⁹⁷ de az apa sem sokat késlekedett ilyen ügyekben eljárni.⁹⁸ Mindezt azért érdemes elmondani, mert máig elég elterjedt az a vélemény — főleg nem turkológus körökben —, miszerint a birodalom vezetése elsősorban gyökértelenek kezében összpontosult. Ezzel szemben, bár kissé más előjellel, már a 15. században voltak bizonyos klánok, amelyek tagjai évtizedeken, sőt szinte évszázado-

kon át töltötték be igen jelentős hivatalokat, s a 16. századból is jócskán sorolhatók hasonló esetek.

Befejezésül még egy kérdésre van most módomban kitérni, s ez Kanizsa viszonya Budához. Utalások szintjén eddig is kirajzolódott egyfajta alárendeltség, noha ez inkább bizonyos rangsornak tűnt; nevezetesen Buda az ún. nagy beglerbégiségek körébe tartozott, Kanizsa pedig a kicsikébe.⁹⁹ A szultáni tanács jegyzőkönyveinek egyikébe viszont bevezettek egy olyan parancsot, amelyik e viszonylat pontosabb s egészen egyértelműen függőségként értékelendő jellegére vet fényt. Ebben a rendelkezésben arra utasítják

a kanizsai beglerbéget, hogy az elvégzett katonai szemle írásos dokumentumaiból egy-egy példányt az udvarnak, egy-egy példányt pedig a budai kormányzónak küldjön el. S a folytatás így hangzik: „s azoknak a végeknek összes ügyei a nevezett helyes belátására lettek bízva, ezért tarts az említettel állandó kapcsolatot, légy vele szép szövetségben és egységben”.¹⁰⁰ Hogy ez a rendelkezés meddig volt érvényben, nem tudni. Amennyiben hosszú távra szólt, úgy Kanizsa kétszeresen is az Oszmán Birodalom periferiájává vált.

Jegyzetek:

¹ Meglehetősen eltérő évszámok, mint 1533, az 1539–1541 közti időszak, a század közepe szerepelnek a különböző rangos szerzőknél és jeles enciklopédiákban e szandzsák születésével kapcsolatban. Aldo Galotta juttatta nyugvópontra a kérdést, midőn Ibrahim nagyvezírnek egy 1534. február 5–14-es dátumú levelét idézte, melyben „hivatalosan ráruházta a kapudán pasai hivalt, Dzsezáir beglerbégje címmel”. Azt is hozzátette, minthogy sokan félreértették korábban, hogy „ez a «szigetek beglerbégje»-ként értendő, ...nem pedig algiriként”. Vö. Aldo Galotta: *Khayr al-Din Paşa, Barberousse. L'Encyclopédie de l'Islam. IV. Leiden 1978, 1189.*

² Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela. Sarajevo 1959, 59–60.*

³ Kérdés, hogy Eszék volt-e valaha szandzsákszékhely. Bár egyes kútfők mind magyar, mind török oldalról említenek ottani béget (Šabanović: i. m. 63), megbízható török levéltári forrás nem erősíti ezt meg. Talán inkább arról lehet szó — amint az más közigazgatási egységek esetében sem ismeretlen —, hogy Pozsega, illetve Szerém bégje alkalmasint Eszéken ültette fel sátorfáját, s onnan intézte az ügyeket, amit a kortárs vagy későbbi szemlélők félreértelmeztek. L. még: Nenad Moačanin: *Osječki ili požeški sandžak. Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 12. Zagreb 1982, 35–40.*

⁴ *Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye defteri 34, f. 632(?)r.* — Közvetett adatok alapján Káldy-Nagy Gyula is 1542-re tette e szandzsák létrehozását: *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest 1977, 7–8.*

⁵ Uo. 8/6. jegyzet — Rüstəm pasa krónikájáról van szó.

⁶ Erről l. A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században című tanulmányom vonatkozó részét: *Keletkutatás, 1991. tavasz, 49–51, 55.*

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri 441 és 443.* — Egy 1554-ben készült dzsizje-defter címében szintén mohácsinak mondja magát, s fő szövegében csakugyan náhijának nevezi Pécsét, Mohácsot és Szekcsőt, ugyanakkor livaként beszél Siklós–Görösgalról, míg összesítésében már Pécsi szandzsákot ad meg a Görösgali–Siklósival párhuzamosan: Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 103.*

szám), Budapest 1960, 3, 13, 65, 69, 77. Ehhez csak annyit tesz hozzá, hogy siklói bégre eddig sehol nem akadtam, Görösgalról pedig alább lesz szó.

⁸ *Maliye defteri 563, p. 49, illetve 56.*

⁹ A szandzsák első tahrir-deftere egy kötetben szerepel az ugyanekkor befejezett simontornyaival: *Tapu defteri 412.* Vass Elődnek ez az összeírás elkerülte figyelmét, ezért egy másikat tett meg Koppány legkorábbi defterének, amelyről a gondosabb elemzés azt mutatja, hogy 1565-ből való. Vö. Vass Előd: *Török Koppány 1556. évi első török adóösszeírása. Somogy megye múltjából — Levéltári Évkönyv 3. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1972, 59, 73/12. jegyzet.*

¹⁰ Dávid Géza: *A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest 1982, 18.*

¹¹ Hamza bég esetében figyelhetjük ezt meg. Mohácsi bégeként mutatkozik 971 ramazán havában (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 218, p. 145*), 972 muharremjében (*Kepeci 74, p. 140*) és 973 szafarjában (*Kepeci 75, f. 42v*). A közbeeső időszakban, 972. szafar 7-én viszont pécsi bégeknek mondják (*Kepeci 74, p. 182*).

¹² Ezzel a beosztással elsőként az elhunyt Veli bég tűnik fel 971. szafar 29-én (*Kepeci 218, p. 38*). Egy-egy adat örzi Abdullah (*Kepeci 75, f. 150r*), illetve Mehmed bég (uo. f. 149r) nevét 973 első harmadából.

¹³ *Tapu defteri 1012.*

¹⁴ *Tapu defteri 593, illetve 632.* Utóbbit súlyos olvasati és értelmezési hibákkal kiadta Vass Előd: *A szekesői–mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. Baranyai helytörténetírás 1977. Szerk. Szita László. Pécs 1979, 15–93.*

¹⁵ Káldy-Nagy: *A Budai szandzsák. 10/23. jegyzet.*

¹⁶ Dávid: *A Simontornyai szandzsák. 18.*

¹⁷ Káldy-Nagy: *A Budai szandzsák. 10/22. jegyzetben* idézi a szultáni tanács jegyzőkönyvének azon passzusait, amelyek 1552 márciusában előírták a szandzsák létrehozását. — *Pecsevi — tévesen 1554-re datálva — Kaposvár, Babócsa és Korotna 1555-ös ostromlói között sorolja fel Ahmed görögsgali béget [Tarih-i Pecevi. I. 354. — Andreas Birken: Die Provinzen des Osmanischen Reiches. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 13) Wiesbaden 1976, 28; az évszámot 1533-ként adja meg], akit nem sokkal később, 1555. november 12-én átirányítottak a frissen meghódított Babócsára*

- (Kepeci 214, p. 5). Helyére a budai tímár-defterdárt, Hüszejnt jelölték ki, de neki is hamarosan odébb kellett állnia: ez év december 3-aja után Akkermanban bukkan fel (uo. p. 31). 1557. január 4-én még egyszer feltűnik ilyen összefüggésben Görözs-gal, de ekkor már Moháccsal egybefogva. A kettős elnevezésű szandzsák élére korábbi vezetője, Kászim pasa került, ezúttal a temesvári pasai székéből (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 2, p. 207, No. 1878).
- ¹⁸ A katonai eseményekre l. Benda Kálmán: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős. Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. Rúzsás Lajos (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete — Értekezések 1966). Budapest 1966, 34—38. Első s tán egyetlen bégje az előző jegyzetben említett, Görözs-galról 1555. november 12-én ide áttett Ahmed volt. Róla emlékezik meg egy 1560. november 27-i, ruúsz-defterbeli adat is: Mühimme defteri 4, p. 165, No. 1711.
- ¹⁹ 1584. július 28. és 1585. október 30. között töltötte be a birodalom legmagasabb tisztségét jelentő posztot.
- ²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ruznamçe 78, szigetvári rész, pp. 8—9. A Hüszejn bég nevére szóló kinevezés dátuma 1585. március 17-e, tekerét pedig április 30-án szerzett. A dolog érdekessége az, hogy e posztnak volt másik várományosa is. Ezt a nagy udvari nyilvántartásba 1585. május 11-én Simontornya alatt beírtakból tudjuk meg: „[Simontornya] az új muszlim Ibrahim bégnek adatott, akinek korábban a babócsai náhije szandzsák formájában adatott, de ami nem sikerült”. (L. Kepeci 262, p. 21.)
- ²¹ Halasi-Kun Tibor: Ottoman Toponymic Data and Medieval Boundaries in Southeastern Hungary. From Hunyadi to Rákóczi. War and society in late medieval and early modern Hungary. Ed. by J. M. Bak — B. K. Király. Brooklyn 1982, 243—250 + 6 térkép. Uő.: Some Notes on Ottoman *Mufasssal Defter* Studies. Raiyyet Rüşümü. Essays presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students. Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları. Volume 10 (1986), 165.
- ²² Nevezetesen a török forrásokból kirajzolódó kép mellől hiányoznak a magyar adatokat elélné vetítő térképek.
- ²³ Dávid: A Simontornyai szandzsák. 137—142.
- ²⁴ Budára l. Káldy-Nagy Gyula: A Budai szandzsák 1546—1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Budapest 1985, a térkép és a mutató: 721—746. Simontornyára l. Dávid: A Simontornyai szandzsák. A simontornyai és a tamási náhije helységei: 117—132, 134—137. Szekszárdra többek között l. Velics Antal—Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. Budapest 1886, 238—250. Mohácsra l. Káldy-Nagy: Baranya megye. 48—64 és térkép.
- ²⁵ Matuz József felhívja a figyelmet arra, hogy a Székesfehérvári szandzsákban néhány falut mint meghatározott várakhoz tartozókat említettek meg, nem utalva a náhije-besorolásra sem. Ebben ő a vártartományok egyfajta továbbélését látja. Vö. Die Steuerkonstruktion des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. Unter Mitwirkung von István Hunyadi bearbeitet von Josef Matuz. A székesfehérvári szandzsák 1563—1565. évi adóösszeírása. Hunyadi István közreműködésével közléteszi Matuz József. Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken, herausgegeben von Klaus Schwarz. Band 3. Bamberg 1986, 27—30, 72—75. A kötetről készített ismertetésem, mely alapvető forrásértelmezési hibákra mutat rá l. Keletkutatás, 1987. ősz, 109—113.
- ²⁶ A munkát Dzsáfer Ajáni Bej nevéhez köti az a modern török kiadás, melyet Vahit Çabuk készített, a magyar hely- és személynévek esetében számos félreolvasással és téves értelmezéssel: Tiryaki Hasan Paşa'nın gazaları ve Kanije savunması. Hazırlayan: Vahit Çabuk. Tercüman 1001 Temel Eser 129. Istanbul 1978, 74.
- ²⁷ Kepeci 344, p. 98, majd Maliye defteri 15567, p. 309.
- ²⁸ Mühimme defteri 73, p. 104, No. 236. A parancsot 1595. július 6-án vezették be az idézett kötetbe.
- ²⁹ Kepeci 344, p. 362.
- ³⁰ Maliye defteri 15567, pp. 308, 353, 354—355, Tarih-i Naima. I. Istanbul 1281, 133.
- ³¹ Kepeci 344, p. 333. A dátum egy alajbég elhalálzásának napja.
- ³² Első beglerbégje Oszmán pasa volt, akinek egy felterjesztésére már 1595. januárjában reflektáltak: Maliye defteri 15567, p. 288. Utódjáról, Mahmúdról 1597 vége felé van néhány adatunk: Maliye defteri 16052, p. 87, Ruznamçe 216, pécsi rész, p. 3, Karácson Imre: Török—magyar oklevéltár, 1533—1789. Szerk. Thallóczy Lajos, Kreszmárik János, Szekfü Gyula. Budapest 1914, 182, No. 238.
- ³³ Birken meglehetősen kritikátlanul egybeszerkesztett munkájában Naima alapján említi ugyan a „Papa (ungar. Páp)” (!) nevű tartományt, de nem lép túl e közlésen: i. m. 35.
- ³⁴ Kepeci 344, p. 317. Az illető bevette magát az ostromlott Székesfehérvár, majd Esztergom várába, végül pedig főnökével együtt Pápát őrizte.
- ³⁵ Maliye defteri 15567, pp. 73 (javadalomemelési parancs dátuma: 1003. rebi-ül-áhir első harmada), 184, Maliye defteri 16052, pp. 37 (1004 zilkáde utolsó harmadában kiadott szultáni parancs), 51 (1003 rebi-ül-evvel utolsó harmadában kelt hasonló parancs), Kepeci 344, p. 13 (csak a bejegyzés dátuma világos: 1005. zilkáde első dekádja).
- ³⁶ Tarih-i Naima. I. 210. — Birken a 33. jegyzetben idézett könyvében tévesen működési dátumként adta meg 1598-at.
- ³⁷ Félreértésre adhat alkalmat az az irat, melyet a sajtó alá rendezők az alábbi címmel láttak el: „Rendelet a kaposvári beglerbégység betöltése ügyében.” Ezen túlmenően a fordítás is az elhalt kaposvári beglerbégről, Bálirol beszél, akinek — és itt tűnik ki, hogy valami nincs rendjén a szöveggel — „Datmi (?) faluból és egyebekből 4800 akce jövedelmű tímárja volt”. A hiba abból derül ki, hogy egyrészt a tartományi kormányzóknak több százezer akce javadalom járt, másfelől annak neve nem tímár volt, hanem ház. A szóbanforgó személy jó esetben a vár dizdárja lehetett, ami nagy különbség. L. Karácson: i. m. 160, No. 213.
- ³⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138, ff. 109r—136r.
- ³⁹ Uo. f. 135r.
- ⁴⁰ Számos ilyen retorikai fogást alkalmaztak a budai pasák. Szigetvár kapcsán egy alkalommal például Ali pasa hosszú listát csatolt 1586 novemberi leveléhez, mely az alábbi címet viselte: Az mely faluk Sziget varhoz tartoznak es be nem iwnek azoknak nueök. (L. A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553—1589. Szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfü Gyula. Budapest 1915, 370, No. 332.) Érdekes lenne a felsorolt

- helyeket akár térképre vinni, akár a tahrír-defterrel egybevetni.
- ⁴¹ A vár elfoglalását hírül adó fethnámét, amelyet a velencei dózsának címeztek, Fekete Lajos magyar fordításban kiadta: A Velencei Állami Levéltár magyar vonatkozású fethnáméi. Levéltári Közlemények IV (1927), 154–157. Ennek szövegétől eltér az a rövid, „Kanizsa meghódítása” című traktátus, amelyre egy Bécsben őrzött kolligátumban bukkantam: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 99, ff. 165v–172r.
- ⁴² Ha ez igaz, akkor abban az esetben is hiába keresnénk a rúznámcsékban a kanizsai kormányzókat, ha mitsem változott volna az adminisztrációs gyakorlat.
- ⁴³ Velics–Kammerer: i. m. II. 694, 702, 707, 708 (a 694. oldalon egyszer már előfordultak megismétlése, más összegekkel). Náluk Lahsa helyett is Buda áll, ezt a kézirat alapján javítottam.
- ⁴⁴ Caroline Finkel: The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes Hrsg. von Arne A. Ambros und Anton C. Schaendlinger. Band 14. Wien 1988, 278–279. — A beglerbégek 17. századi általános presztízsemelkedéséről I. I. Metin Kunt: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York 1983, 88–93.
- ⁴⁵ A Tirjáki Haszán pasa életét taglaló megbízhatóbb krónika idéz egy szultáni parancsot, amely 1600. november 20-i dátummal vezíri rangot ruház a nevezettre, tartományához csatolva a Szigetvári, Pécsi és Pozsegai szandzsákok: Tiryaki Hasan. 109. Ha a keltezés egy évvel későbbi lenne, minden további nélkül hitelt adhatnánk az irat tanúságának, amelyben szó esik a Habsburgok visszafoglalási kísérletéről és annak sikeres elhárításáról is mint a megtiszteltetés kiváltó okáról. Mint alább látni fogjuk, e munka Tirjáki Haszánt tartja az első kanizsai pasának, talán ezért korrigálta szerzője az évszámot. Mivel a krónika eredetije nem volt kezemen, nem tudok olyan szövegkritikai elemzést végezni, ami a hivatkozott dokumentum eredetiségét vagy hamis voltát próbálná kideríteni. A modern török kiadás meghagyta a megszólítási részt, az megfelelő a diplomatikai szabályoknak.
- ⁴⁶ Kepeci 1905, 1906, 1944, 2290, 1920, 1942.
- ⁴⁷ Közlebből nem részletezték, hogy csak a városból vagy az egész járásból származó fejadót vitték-e Kanizsára.
- ⁴⁸ Az 1616. június 9–1617. július 12. közti időszakra vonatkozó legkorábbi kanizsai kincstári napló szerint együttesen 9.299.204 akcsét vételeztek be dzsizjéből, ami úgy állt össze, hogy 23.725 akcse még az 1022-es év (1613–1614) kivetéséből folyt be, nyilván hátralékként, 3.818.945 akcse az 1023. év (1614–1615) elmaradásából, 5.456.534 akcse pedig az 1024. évben (1615–1616) járóból. Vö. Kepeci 1905, f. 0v.
- ⁴⁹ Olyannyira, hogy ezek is feltűnnek az előző jegyzetben említett defterben, de valamilyen oknál fogva az összesítésből kimaradtak.
- ⁵⁰ Esetenként Siklóst: Kepeci 2290, f. 0v.
- ⁵¹ A belőlük beszedett pénz summázata 1.880.375 akcsét tett ki a szóban forgó évben.
- ⁵² I. Metin Kunt: Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi. Istanbul 1978, 186, Kepeci 434, f. 4r–4v.
- ⁵³ Pozsegát pedig 1660 vége felé a volt egri beglerbég, Ibrahim pasa arpalikjává tették.
- ⁵⁴ Kepeci 1905, ff. 10v–12v.
- ⁵⁵ Kepeci 2290, f. 1r. Velics is kiadott egy listát 1618–1619-ből, amelyben felbukkan még néhány ember mint az észéki híd őrzője: Velics–Kammerer: i. m. I. 409–412.
- ⁵⁶ Kepeci 1905, f. 1r.
- ⁵⁷ Kepeci 2290, f. 1r.
- ⁵⁸ Kepeci 434, f. 4r.
- ⁵⁹ V. Molnár László: Kanizsa vára. Budapest 1987, 161.
- ⁶⁰ Nevezetesen az 1645-ben Konstantinápolyból érkező Kászim pasa (i. m. 116) és az 1651-ben Kiskomárom ellen vonuló Hasszán (i. m. 117) maradt le bizonyossággal a 161. oldalról. Kérdés, hogy kit kell értenünk 1643-ban a szigeti pasán, illetve az elvitt régi pasán és a helyére hozott „Hasszán” pasán (i. m. 116). Minthogy Szigetvár a kanizsai beglerbég hászaként funkcionált, nem kizárt, hogy minket is érdeklő emberről van szó. Ugyanakkor a 108. oldalon előtűnő „Ahmed Ali kanizsai bég” megjelölést Ahmed alajbégre javasolom módosítani, akinek V. Molnár által idézett levelét egy lappal később követi egy ugyanabban az évben „Ahmed olajbég” részéről ugyancsak Bathányi Ádámhoz küldött levél (I. Szigetvári levelek a török hódoltság korából. A Szigetvári Várbaráti Kör kiadványa. 9. sz., Szigetvár 1982, 111.)
- ⁶¹ Csak a bibliográfiai utalásokra szorítkozva soroljuk most fel őket, hozzátéve, hogy körük bizonyára bővíthető lenne: 1. Isz-kender, 1613: Bethlen Gábor krónikái. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől. Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Makkai László. Budapest 1980, 137. 2. Karakas Mehmed, 1614: Gévay Antal: A' budai pasák. Bécs 1841, 24, No. 41. 3. Ahmed, 1616–1618: Karácson: i. m. 190, No. 242, Ludwig Fekete: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1645. Budapest 1932, 224, 229, 234, 236. 4. Szefer, 1618: Gévay: i. m. 24, No. 42. 5. Deák Mehmed, 1621: Török–magyarkori állam-okmánytár. I. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. (Török–magyarkori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár III). Pest 1868, 316, Bethlen Gábor krónikái. 147. 6. Szarimszak Mehmed, 1621: Bethlen Gábor krónikái. 147. 7. Ibrahim, 1623 előtt: Fekete: Türkische Schriften. LIX. 8. Ebu Bekr, 1627–1631: Kepeci 1920, f. 0v, Fekete: Türkische Schriften. 156, 377, 436–37. 9. Szülejmán, 1632: Merényi [Lajos]: A kanizsai végek történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények X (1897), 260. 10. Hadzsi Haszán, 1633–1640: Kepeci 266, p. 40, Merényi: i. m. 263 (dátum nélkül). 11. Sáhín, 1643: Fekete: Türkische Schriften. 448. 12. Ali, 1662–1663: Kepeci 434, ff. 4r, 12r, Szukits Nándor: Kanizsa vár története. Adatok Zala vármegye történetéhez. Szerk. Bátorfi Lajos. I. Nagykanizsa 1876, 40. 13. Ibrahim, 1664: Rónai Horváth Jenő: Zrínyi Miklós Kanizsa előtt: Hadtörténelmi Közlemények I (1888), 642. 14. Szejdzáde Mehmed, 1682–1683: Kara Mustafa pod Wiedniem. Żródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. Ford. Zygmunt Abrahamowicz. Kraków 1973, 63.
- ⁶² Az általam összeállított névsort egyelőre nem közlöm, várva arra, hogy Szakály Ferenc kiadja a minket érdeklő beglerbégek leveleinek regesztáit.
- ⁶³ Tarih-i Naima. I. 245 (Aladzsa Illi formában, de ez csak apró félreolvasási hiba), Tiryaki Hasan. 134 (csupán az előnév

- Aladzsza része szerepel). L. még Karácson Imre: *Török történetírók III.* Budapest 1916, 302.
- ⁶⁴ Istvánffy a latin „Parvus” szót használja róla beszélvén, ami a török „Kücsük”-höz hasonlóan ’kicsi’-t jelent: *Regni Hungarici historia... Coloniae Agrippinae 1724*, 475.
- ⁶⁵ V. Molnár: i. m. 82, 161.
- ⁶⁶ *Tarih-i Naima*. I. 245.
- ⁶⁷ Tiryaki Hasan. 134.
- ⁶⁸ V. Molnár: i. m. 82. — Itt jegyzem meg, hogy a (vár)parancsnoknak a török dizdár fogalom felel meg. Ezzel szemben a szandzsákbég mindig egy közigazgatási egység teljes katonai erejének vezetője volt, azaz a két funkciót még stíluselénkítési céllal sem tanácsos egybeolvasni.
- ⁶⁹ Példának okáért a szerző tud Sehszüvár bég, pasa, majd újra bég boszniai beglerbégi funkciójáról, illetve arról is, hogy onnan Szigetvárra tették át: Tiryaki Hasan 66. A levéltári anyagból boszniai korszakára l. Kepeci 336, p. 215, szigetvári bégként elkövetett turpisságaira pedig: A budai basák magyar nyelvű levelezése. 386—387, 389—391, 398, 401, 404—406, 457.
- ⁷⁰ Gévay: i. m. 20—21, 24, Nos. 32, 34, 41 alatt Tirjáki három budai működési szakaszát különíti el. Az adott esetben ő is csak elbeszélő forrásra tud hivatkozni, Kjátib Cselebi Fezlekéjére, ami jeles alkotás ugyan, de nem csálthatatlan.
- ⁷¹ Balogh János: *Nagykanizsa városa és vidékének hadtörténelmi múltja*. Nagykanizsa 1897. A felhasznált rész főleg: 128—132.
- ⁷² Mindezeket V. Molnár kritikátlanul átvette: i. m. 82—85.
- ⁷³ Vámbéry Ármin: *Kanizsa (1600—1601). Századok XXI (1887)*, 716—726, 798—826.
- ⁷⁴ Tiryaki Hasan. 25, 49, 64.
- ⁷⁵ Kepeci 262, p. 33.
- ⁷⁶ A budai basák magyar nyelvű levelezése. 313, No. 283.
- ⁷⁷ Maliye defteri 15567, p. 45.
- ⁷⁸ Kepeci 262, p. 25.
- ⁷⁹ Uo.
- ⁸⁰ Tiryaki Hasan. 24.
- ⁸¹ Az 1578-as megbízatás dacára 1580. április 15-én minden további nélkül Zvornik élére raktak valaki mást, s a szandzsákbán szolgálók névsorát vele és nem Haszánnal kezdték: Kepeci 262. p. 18. Rejtély, miért húzódott az ő ügye mintegy két és fél évig...
- ⁸² Uo. — Az ő utána következő bejegyzés Ömer bégről szól, 1584. június 1-i keltezéssel. Ahhoz, hogy a most tárgyalt Haszán csakugyan a Tirjáki előnévvel lehessen azonos, az kellene, hogy Zvornikban közben valaki kimaradt lett légyen a központi listából, ellenkező esetben nem helyezhették volna már áprilisban Szigetvárról Gyulára, amint azt fentebb cáfolhatatlan adatokkal igazoltuk. Egy másik bizonytalansági tényező, hogy nem látjuk őt viszont a klisszai bégek között, amit azzal ki lehet ugyan védeni, hogy ez a nyilvántartás korántsem tökéletes, de azért további megerősítésig ezt a pontot nyitva kell hagynunk. Végül utalnom kell arra, hogy a történetíró Szelániki tud egy Haszánról, aki korábban szintén kis istálló-mester volt, majd szandzsákot kapott, s gyulai bég minőségében 1592 októberében nyelveket és fejeket küldött a Portára (v. ö. Mustafa Selaniki: *Tarih-i Selaniki. Die Chronik des Selaniki*. Freiburg 1970 [reprint kiadás]. 338. Ebben az az elgondolkodtató, hogy volt-e viszonylag rövid időn belül két egyező nevű kis istálló-mester. Ha igen, nincs probléma, ha nem, akkor gellert kapunk, minthogy a krónika nem beszél Tirjáki Haszán újabb gyulai rezideálásáról.
- ⁸³ Tiryaki Hasan. 66.
- ⁸⁴ Uo. 68—69.
- ⁸⁵ Az egyik rúznámcsében két egymás utáni zámet-birtok hosszú nyúló indoklási részeiben sorra jönnek a szigetvári bégek felterjesztéseiről tájékoztató bejegyzések. Érdekeségük az, hogy szinte valamennyiük Haszán bég nevéhez fűződik, de igen eltérő időpontokból. Az egyik 994 és 1004 közötti intervallumot ível át, s benne Haszán, szigetvári szandzsákbég javaslatára 1586. április 30—május 9. közt kap valaki kezdő tí-márt. Ez év szeptemberében, majd 1588. január 30—február 8. között egyaránt az ő beadványai alapján jutott az illető emelésekhez. Az 1589. július vége—augusztus eleje közti dátumot viselő szultáni parancs a budai beglerbég közbenjárására született, de aztán megint Haszán bég volt a mediátor, ezúttal Szegedről, s ennek kapcsán végzés 1594. január 23—február 1. táján született. Az immár szigetvári beglerbég, Haszán nevével fémjelzett előterjesztésre 1596 januárjának elején reagáltak Isztambulban. A berát megkapásához szükséges tezkere 1596. április 9-én lett megszerkesztve. A szöveg legvégére pedig odaírták a tezkere adójának nevét, aki nem volt más, mint Haszán pasa, szigetvári mírmírán (l. Maliye defteri 15567, pp. 352—353). A másik felsorolásból csak a nevek, rangok és a parancsnok keltezésére szorítkozom: Haszán, szigetvári szandzsákbég: 1591. február 6—15., november 18—27., 1591. november 18—27., Haszán, szegedi szandzsákbég: 1594. január 23—február 1., Haszán, szigetvári beglerbég: 1595. január 12—21., március 4—13., június 30—július 9. (l. Maliye defteri 15567, pp. 354—355). Az iratok belső logikája kínálja a feltételezést, hogy végig egyazon Haszán lekötözöttjeiről vagy pártfogoltjairól van szó, akiket folyamatosan ajánlgattak az udvarnak. Egyik-másik parancs dátuma valószínűleg azért nem illik bele a funkcióit tükröző kronológiai rendbe, mert azokat azután bírálták el Isztambulban, hogy szolgálati helye megváltozott.
- ⁸⁶ Tiryaki Hasan. 73.
- ⁸⁷ A szegedi működésről valló fenti adatok egybeesnek más török krónikák értesüléseivel is. (Vö. Gévay: i. m. 20, No. 32 — Kjátib Cselebihez hivatkozik. Peçevi İbrahim Efendi: *Peçevi tarihi*. II. Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. *Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları*: 467, 1000 Temel Eser Dizisi: 82. Ankara 1982, 128. Az utalások 1593 október—novemberére vonatkoznak.) Szakály Ferenc nem vette fel őt a szegedi bégek közé: *Szeged története* 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983, 619—620. — Pont ebben az intervallumban jelenik meg Idrisz bég Szigetváron — az ő levelei nyomán keletkező szultáni parancsokra 1593 októberének vége és 1594 júliusának közepe közt kerültek rá a hitelesítési záradékok: Maliye defteri 15567, pp. 304, 309, 329, 360, 423.
- ⁸⁸ Egyik említésre méltó feladata volt a trónralépési ajándék Budára kísérése 1595 első harmadában, III. Mehmed szultánná tétele után. A már többször idézett krónika ezúttal is azt állítja, hogy szó szerint közli a vonatkozó uralkodói parancsot: Tiryaki Hasan. 75—76.
- ⁸⁹ Gévay: i. m. 20, No. 32.
- ⁹⁰ V. Molnár: i. m. 89, illetve a 96. és 97. oldal közti illusztrációk egyike, 90 fokkal elforgatva az álló iránytól.
- ⁹¹ Szerzőnként mindkét Medzsidzi (!).

⁹² Gévay: i. m. 20—21, 24, Nos. 32, 34, 41.

⁹³ Kepeci 266, p. 40.

⁹⁴ Fekete: Türkische Schriften. LIX.

⁹⁵ Uo. LX.

⁹⁶ Merényi: i. m. 263.

⁹⁷ Fekete: Türkische Schriften. LX, 149—153, 365—369.

⁹⁸ Uo. LX, 158, 375—376.

⁹⁹ Istanbul, Atif Efendi Kütüphanesi 1734, ff. 207r, 202v.

¹⁰⁰ Kepeci 71, p. 156. — Az irat keltezés nélküli, a környező oldalak dátumai alapján 1608 vége—1609 eleje tájára tehető.

Ágoston Gábor:

A török hadsereg löporellátása a 16—17. századi magyarországi hadjáratokban

Közismert, hogy a tűzfegyverek elterjedése és tömeges alkalmazása milyen mélyreható változásokat eredményezett az európai hadviselésben. Azt is tudjuk, hogy a Michael Roberts és Geoffrey Parker munkássága nyomán „hadügyi forradalom”-ként számon tartott változások és újítások milyen hatással voltak a társadalomra, a gazdaságra, a korabeli állami, pénzügyi és katonai adminisztrációra.¹

A korábbi időkhez mérten ugrásszerűen felduzzadt, és az elhúzódó háborúk miatt egyre hosszabb ideig fegyverben tartott hadseregek fizetése, élelmezése, lovainak és igásállatainak takarmányozása, az egyre több tűzfegyvert alkalmazó hadseregek fegyver- és hadianyag-ellátása a hadakozó államok számára hirtelen megnövekedett pénzügyi terheket, új kihívások és megoldandó problémák egész sorát jelentette.²

Az európai hadseregek élelem- és takarmányellátására vonatkozóan egyre gazdagodó szakirodalom áll az érdeklődő olvasó rendelkezésére. Az is öröndetes, hogy az utóbbi időkben Caroline Finkel, Rhoads Murphey, Gilles Veinstein és mások munkái nyomán egyre többet tudhatunk meg az oszmán hadsereg ellátásáról is.³ Nem ismernek azonban olyan munkát, amely az európai fegyver- és hadianyagtermelést a maga komplexitásában, tehát annak összes had-, technika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásaival együtt tárgyalná. Azokat a rövidke cikkeket pedig, amelyek a török hadianyagtermelés kisebb-nagyobb szeletét érintik sajnos két kezünkön megszámlálhatjuk, s a kérdés feldolgozásától még nagyon-nagyon messze vagyunk.⁴ Az alábbiakban — nagyrészt 1988. és 1990. évi isztambuli levéltári kutatásaimra támaszkodva — azokat az előzetes eredményeimet adom közre, amelyek a török hadiipart lehetőleg a maga teljességében bemutató nagyobb tanulmány első morzsái.

Egyes becslések szerint Európában a tűzfegyverek előállításai és használati költségei elérhették egy-egy hadjárat összkiadásainak harmadát-felét.⁵ A 16. században 800 katonát lehetett egy hónapon át élelmezni abból a pénzből, amely egyetlen (feltehetően nagyobb kaliberű) ágyú öntéséhez volt szükséges.⁶ 1589-ben egy velencei katonai szak-

értő (Giulio Savorgnan) számításai szerint a Brescia ostromakor bevetendő 65 ágyú, egyenként 400 lövésre számított löpor- és ágyúgolyó-szükségletének költsége 43.000 dukátba került. Ez az összeg 2347 gyalogosnak több mint fél évi zsoldja volt. Figyelemre méltó, hogy a löpor és golyó költségének egymáshoz viszonyított aránya 3:1.⁷ Velence 1609-ben egyedül salétromtermelésre — amely a löpor legfontosabb alkotóeleme — évi 36.000 dukátot irányzott elő, ami a 16. század végén még 1000 gyalogos katona egy évi zsoldjával volt egyenlő.⁸ Ha e velencei példák nem is általánosíthatók a többi európai országra és az Oszmán Birodalomra, s minden valószínűség szerint még Velencére sem tekinthetőek mértékadónak a tárgyalt korszak egészére, azt mindenesetre szemléletesen mutatják, hogy milyen anyagi megterhelést jelentett a korban a hadianyagok, s ezen belül a löpor előteremtése.

Mit tudunk a török löportermelésről? Képesek voltak-e a törökök a hadjáratok és várvédelem löporszükségleteit saját termelés útján fedezni? Kell-e, s ha igen, milyen mértékben török löporimporttal számolnunk? Hol működtek a legfontosabb löporműhelyek, s milyen volt ezek kapacitása? Rendelkeztek-e a törökök a löporgyártáshoz szükséges elegendő salétrommal, kénnel, faszénnel illetve fával? Milyen volt a török löpor minősége? Mindmegannyi kérdés, amelyről alig tudunk valamit. Pedig a levéltárakban százszámra találhatók az egyes hadjáratok és végvárok hadianyag-leltárai, a különböző löporműhelyek éves pénzügyi elszámolásai, a löporgyártással kapcsolatos parancsok és rendeletek. Ezekből több feltett kérdésünkre is választ kaphatunk.

A löpor az Oszmán Birodalomban is a hadjáratok lelke volt, amit a kortársak is jól tudtak. Szemléletesen írta ezt meg Jemiscsi Haszán pasa egyik előterjesztésében, azaz telhiszében III. Murád szultánnak (1574—1595): „...Boldogságos Padisáhom! Nagyúri tudomása van róla, hogy a szultáni hadjáratok legfőbb támasza a löpor. Löpor nélkül semmilyen módon nem lehetséges a hadjárat. Ezt több ízben is jelentettem szultáni kengyeléhez... A löpor nem olyan mint a többi holmi. Ha idejében nem intézkednek felőle s nem készítik el, löporhiány esetén ha 100.000

aranyat adnak is, semmi haszna sincs. Ha nincs lőpor legyen bár tengernyi aranypénz nem helyettesítheti azt. A várvédelem és a hadakozás lőporral történik.”¹⁹

Török lőportermelés

A törökök a hadjáratokhoz és várvédelemhez szükséges lőpormennyiség biztosítása érdekében számos lőporgyártó műhelyt, ún. baruthánét üzemeltettek szerte a birodalomban. A legfontosabb baruthánék Isztambulban¹⁰, Kairóban¹¹, Bagdadban¹², Aleppóban¹³, Jemenben¹⁴, a karamániai Bor városában¹⁵, Szalonikiben¹⁶, Gallipoliban¹⁷, Belgrádban¹⁸, Budán¹⁹ és Temesvárott²⁰ működtek.

Ezek a helyeken bővíben állott rendelkezésre a lőpor legfontosabb alkotóeleme, salétrom. V. J. Parry úttörő, a témában máig egyedüli cikkében főként európai útleírók munkáira, Evlia Cselebi útleírására és kiadott forrásokra támaszkodva mintegy két tucat salétromtermelő helyet említ: nagyobb mennyiségben készítettek salétromot Egyiptomban — főként a régi Kairóban —, Szíriában Havran és Ledza vidékén, Libanonban és Palesztínában, Irakban kivált Bászra környékén. Kisázsiában Nigde, Malatja, Larende, Idzsel és a Van tó környéke, az európai részen Szaloniki, Plovdiv, Monasztir, Szkopje, Temesvár és Morea, a Krím félszigeten pedig Karaszú és vidéke volt ismert salétromtermeléséről.²¹ A levéltári anyag ismeretében ezek száma természetesen jócskán szaporítható, hisz csupán a karamániai Bor lőporműhelyébe a Parry által említett Larendén kívül még nyolc helyről (Kiliszehiszár, Kajszeri, Develü, Kónja, Sarkisla, Aksehir, Akszaraj és Bedok Özi) érkezett rendszeresen salétrom.²²

Az Oszmán Birodalomban a salétrom beszerzésének több módja is ismert volt. Bizonyos falvak vagy városok felmentést kaptak egyes adók, általában az aváriz néven ismert rendkívüli hadiadók fizetése alól, és e mentességért cserébe vállalták meghatározott mennyiségű salétrom termelését. Ez volt a helyzet több magyarországi mezőváros és település esetében. 1631–1660 között Nagykőrös évente 1200–2800 okkányi, azaz 1,47–3,44 tonnányi salétromot szállított a budai török lőpormalomba, amit a törökök okkánként 10–12 dénárjával számítottak be a város adójába.²³ De e rendszer jól működött a birodalom egyéb területein is. A köszvendili szandzsák falvaiban 1688/89-ben 790 olyan háztartást írtak össze, amelyek a szaloniki lőporműhely számára családonként 20 okka (24,57 kg) salétromot voltak kötelesek termelni. A fennmaradt rövidke — mindössze egy lapos — elszámolás szerint e forrásból ekkor 15.000 okka, azaz 19,4 tonna tisztított salétromhoz (güherdzsile-i hálisz) jutott a szaloniki barutháné.²⁴

A jelentősebb salétromtermelő helyeken a folyamatos salétromtermelés biztosítása érdekében az ún. odzsaklik-rendszerhez folyamodtak. Az odzsaklik-rendszer azt jelentette, hogy néhány kiemelten fontos terület élelem-,

takarmány-, illetve nyersanyagellátását oly módon oldották meg, hogy a szükséges anyagok meghatározott áron történő beszerzését bizonyos vilájetek és kazák, azaz bírósági körzetek feladatává tették, a beszerzési költségek fedezésére pedig az adott terület bizonyos jövedelmeit jelölték ki. Figyelemre méltó, hogy az odzsaklik-rendszerrel foglalkozó legfrissebb — és az eddigi legátfogóbb — dolgozat csupán a szultáni konyhát és éléskamrát, a szultáni istállót, a hajóépítő műhelyeket, valamint a várakat említi, mint amelyek az odzsaklik-rendszer keretében szerezték be a szükséges élelem, takarmány és nyersanyagok egy részét, illetve fedezték a várvédők zsoldjának bizonyos hányadát.²⁵

Forrásainkból azonban látható, hogy a karamániai salétrom- és lőportermelés is e rendszer keretein belül folyt a 17. század második felében. Az 1637/38-ban Karamániában termelt 3300 kantárnyi, azaz 178,2 tonnányi salétrom bekerülési költségeit (beleértve a szállítási költségeket és a bori barutháné javítására fordítandó összeget is) a karamániai hatóságok 1.927.000 akcséra becsülték, amit a bedel-i mütekaidinnak nevezett egyféle aváriz-adóból, a karamániai dzsizje-adókból, a szandzsák bevételeiből, és különféle mukátaákból kívánták fedezni.²⁶ Ezeket a jövedelmeket — egyes esetekben csupán e jövedelmek bizonyos részeit — az elszámolások rendre odzsakliknak nevezik. Az odzsaklik-rendszer segítségével Karamániában az 1630/40-es években — néhány kivételtől eltekintve — általában 2200 kantárnyi, azaz 118,8 tonnányi salétromot állítottak elő évente.²⁷

Szükség idején, kivált nagyobb hadjáratok előtt és alatt, többször fordultak a szabott hatósági áron történő kényszerfelvásárláshoz, az istirához, amikor az egyes lőporműhelyek biztosai a kincstár felhatalmazásával szerezték be a szükséges mennyiséget. A vásárlások pénzügyi alapját ez esetben az aváriz adókból befolyt és a Mevkufat Kaleminek nevezett pénzügyi szerv által kezelt bevételek képezték. A kifizetéseket a kincstár rendelkezte el a Mevkufat Kalemie tudtával. A forrásokból úgy látszik, hogy a vásárlásokról készült helyi elszámolásokat meg kellett küldeni a legfőbb pénzügyi ellenőrző hivatalba, a Bas Muhaszebeszi Kalemibe, ahol azokat ellenőrizték, szükség esetén másolatokat, összesítéseket készítettek róluk. Ennek köszönhető, hogy e hivatal iratanyagában számos ilyen elszámolás maradt ránk.

A salétrom felvásárlási ára és a piaci ár között azonban jelentős volt a különbség. 1558. november 13. és 1559. november 1. között a budai kincstár öt alkalommal vásárolt salétromot, általában 7–8 kantárt, egy kivételtől eltekintve kantárját 200 akcséért.²⁸ A salétrom piaci ára azonban ennél már ekkor magasabb lehetett. 1570 táján a Gyula és Csanád környéki magyar kereskedők már 12,5 akcséért kínálták a salétrom okkáját a törököknek, azaz az általuk használt 48 okkás kantárral számolva a salétrom kantárja

ekkor már 600 akcséért cserélt gazdát a városi piacon.²⁹

1664 májusában 1 okka salétrom felvásárlási ára 25 akcse volt.³⁰ Ez a felvásárlási ár csak nominálisan jelent emelkedést. Reálértékben ugyanis csak 9,4 akcsét ért, s így elmarad az 1570. évi magyarországi piaci áráktól.³¹ A krétai háború utolsó szakaszában, 1668–69-ben is ilyen módon szerezték be a szükséges salétrom egy részét. Ekkor összesen 7713 kantár (416,5 tonna) tisztított salétromot vásároltak, okkánként 30 akcséért (reálértékben 11,3 akcséért). A vásárlásra fordított összeg 10.182.000 akcsét tett ki.³² Az összehasonlítás kedvéért megemlítem, hogy ez az összeg majdnem megegyezik az 1669/70-es pénzügyi évben zsoldot kapott összes janicsár egy havi zsoldjával. Ekkor ugyanis a ránk maradt elszámolás szerint 53.849 janicsárnak három hónpra 33.492.214 akcsét fizettek ki.³³

Hasonló módszerrel elégítette ki salétromszükségletének egy részét a temesvári barutháne is. 1679-ben a temesvári beglerbégsgéből, a szendrői és szerémi szandzsákból majd 47.000 okka (57,75 tonna) salétromot vásároltak, okkánként negyed gurusért, azaz a hivatalos árfolyamon számolva 30 akcséért.³⁴ 1681-ben ugyancsak a temesvári löpormalom szükségleteire a szendrői és a temesvári szandzsákból összesen 60.000 okka (73,72 tonna) salétromot vettek okkánként ismét 30 akcséért.³⁵

A magyarországi hadjáratok szempontjából igen kedvező volt, hogy a helyi löportermeléshez a törökök helyben is bőséggel leltek salétromot, hisz hazánk Európának azon vidékei közé tartozott, ahol gazdag salétromlerakódásos helyek keletkeztek.³⁶ A magyarországi szandzsákbégeknek és beglerbégeknek jelenteniük kellett a Portára, ha területükön újabb salétromos szérűt fedeztek fel, vagy ha tudomásukra jutott, hogy szandzsájukban vagy az alájuk tartozó vilájetben már „a királyok idején” is készítették salétromot.³⁷ A Porta a salétromos falvakat igyekezett kincstári kezelésbe vonni, s ha a felfedezett salétromos szérűk a tímár-birtokosok falvaiban feküdtek, ezeket a falvakat a szultáni házokhoz csatolták, a tímárosokat pedig kárpótolták.³⁸

Mivel a salétrom közismerten a löpor lelke volt, a szükséges salétrom biztosítása érdekében mind a törökök, mind a magyarok szigorúan tiltották a salétrom eladását. A belgrádi bégnek és kádinak 1568. szeptember 19-én küldött rendeletben arról olvashatunk, hogy a Portának tudomására jutott, hogy a belgrádi kazában, azaz bírósági körzetben a kereskedők és mások is vásároltak salétromot. A címzetteknek megparancsolták, hogy ezután a kincstáron kívül senkinek ne adjanak salétromot, legyen az kereskedő, vagy más személy. Ha a parancs kihirdetése után bárkinél salétromot találnak azt kobozzák el és foglalják le a kincstár számára.³⁹

Hasonlóan rendelkeztek a magyar országgyűlések is.

Az 1596. évi diétán a rendek megállapították, hogy „akinek a birtokán ilyen salétromot készítenek, abból illő árban, ő császári felségének a használatára annyit adjon el, amennyit a szükség kíván”. A következő paragrafus pedig a megmaradt fölöslegről akként rendelkezett, hogy a salétromtermelő „azt fizetés mellett belföldieknek és ne az ellenségnek adja el, vagy a maga számára megtartsa, hogy kiváltképpen a mostani időben, úgy az urak, mint a nemesek, továbbá a szabad városok, mezővárosok, várak és kastélyok és ezeknek katonái és jobbágjai a lövészközükhöz számára löporhoz jussanak”. A büntetés igen szigorú volt. A negyedik paragrafus szerint „akiket a titkos kivitelem rajta kapnak, a fejükkal lakoljanak”. E szigorú büntetés alól — érthető okokból mentesültek a Padisah magyarországi alattvalói, vagy ahogyan a törvény fogalmazott, „az ellenségnek adófizetői”.⁴⁰

A löpor másik alapanyaga, a kén már nem állott ily bőségesen rendelkezésre a birodalomban. A forrásokban is kevesebbet szerepel és tudunk — igaz későbbi időkben — Velencéből és Triesztből Egyiptomba és Szíriába szállított kénről is.⁴¹ Az is gyakran megtörtént, hogy a ként távoli raktárakból kellett a baruthánékba szállítani. 1565 decemberében Belgrádból a budai löpormalmokba 40 láda ként küldtek a mohácsi kapitánnyal,⁴² de más alkalommal is tudunk arról, hogy Belgrádból segítették ki a budaikat.⁴³

A karamániai Bor löporműhelyeibe pedig Isztambulból érkezett a kén. 1673-ban és 1674-ben összesen 31.700 okka, azaz 44 okkás kantárral számolva 720,45 kantár (38,95 tonna) ként vittek az isztambuli fegyver- és lőszer-raktárból Borba.⁴⁴

Sajnos ami a kén minőségét, illetve tisztaságát illeti még további kutatásokra van szükség. Némi támpontot nyújthat azonban az, hogy Isztambulban 1683 és 1687 között a kén főzése során a veszteség 15–45% között ingadozott. Az össztermelésre számított átlag azonban csak 17,5%-nyi veszteséget mutat.⁴⁵

A löpor harmadik alkotóeleméből, a faszénből az oszmánok nem szenvedtek hiányt. Leszámítva az arab területeket és Anatólia egyes vidékeit a birodalmat gazdag erdőségek borították. A faszént az oszmánok a „kara-agacs”-nak, azaz fekete fának mondott fafajtákból készítették.⁴⁶ A fennmaradt elszámolásokból úgy látszik, hogy leginkább a fűzfát használták e célra.⁴⁷ Bár a 16. századi neves itáliai szakértő, Vannoccio Biringuccio (1480–1539) maga is a fűzfából készített szénport tartotta a legjobbnak, megjegyezte, hogy minden puhafa megfelel erre a célra, ha az kellően fiatal, s nem görcsös. Ennek megfelelően a korabeli löporkészítők a legkülönbözőbb fákat és cserjéket használták a faszén égetéséhez: mogoró-bokrot, szőlővesszőt, babért, fenyőotobozt, kosárfűzt, fiatal bodzafát vagy éppen nádat.⁴⁸

A török lőpor minősége

A török lőpor minőségéről a források ellentmondóan nyilatkoznak. Bagdad 1630. évi ostromával kapcsolatban Naima török történetíró megjegyezte, hogy a lőpor rossz minősége miatt az ágyúk gyújtólúka szétrepedt s ökölnyi nagyságú rés támadt.⁴⁹ Hasonló panaszt olvashatunk Kjátib Cselebinél is. Az 1656. évi eseményekről írva megjegyezte, hogy az egyiptomi lőpor olyan rossz minőségű volt, hogy alig repítette el a lövedéket és az ágyú gyújtólúkában is kárt tett.⁵⁰ Ugyanezekkel a panaszokkal találkozunk Hüszejin Hezáfennél is. A flotta számára a krétai háború idején, 1660-ban küldött hadianyagokról írván szó szerint megismétli Kjátib Cselebi előbbi mondatát.⁵¹ Mivel azonban Hezarfen közismerten bőven merített Kjátib Cselebi munkájából, ez egyáltalán nem meglepő.

Figyelemre méltó, hogy a kortárs Montecuccoli épp az ellenkezőjét állítja mindennek. Szerinte ugyanis: a törököknek „annyi lőporuk van, hogy több lőport lőnek el haszontalanul vagy önféjűségből, mint amennyit mi lővünk el feltétlenül szükséges célból... Mindazonáltal meg kell mondanom, hogy lőporuk kiváló, ami nyilvánvaló az elsütés hangjából, lövedék gyorsaságából és a lőtávolságból”.⁵² Ezek a vélemények ismételtlen figyelmeztetnek arra, hogy kiragadott idézetekkel semmire sem megyünk, s hogy a nálunk oly népszerű „illusztratív történetírás” mennyire félrevezető. Nagyon is elképzelhető, hogy mind a panaszkodó török történetíróknak, mind pedig Montecuccolinak igaza van. Az egyiptomi lőpor rossz minőségét nyilván nem tekinthetjük mértékadónak a birodalom többi baruthánéjában készített lőporra, hisz máshol esetleg sokkal jobb minőségű puskafor készíthetett. Hasonlóan nem általánosíthatjuk a fenti adatokat a tárgyalta korszak egészére sem. A kérdés megnyugtató tisztázásához nagytömegű, lehetőleg különböző provenienciájú, hosszabb korszakra kiterjedő levéltári forrás feldolgozása, s az így nyert eredményeknek a korabeli európai viszonyokkal, az ellenfelek által használt lőporral történő összevetése szükséges.

Némi felvilágosítást adhatnak e tekintetben a keverési arányok. 1673-ban és 1674-ben a Borban gyártott összesen 180.000 okkányi (221 tonna) lőpor 69 % salétromot, 15,5 % kén és szénport tartalmazott.⁵³ Az Isztambulban 1696. november 26-tól 1697. január 24-ig terjedő időszakban készített 25.126 okkányi (30,9 tonna) lőporban a keverési arányok így módosultak: salétrom 75 % kén és szénpor pedig 12,5%.⁵⁴ Az arányok Isztambulban a következő években sem változtak. 1699. január közepétől számított másfél esztendő lőportermeléséről készült elszámolás szerint, a megelőző évben 66.003 okkányi salétromhoz 11.000,5 okkányi kén és szénport keverték, tehát a keverési arány ekkor is 75 %, illetve 12,5 %. A lőpor készítése során 12,5 %-os veszteséggel számoltak, tehát a kész lőpor mennyisége 77.003,5 okka (94,5 tonna) volt.⁵⁵

Természetesen a törökök is más keverési arányokat használtak az ágyúkhöz készített lőpor és más a puskafor esetében. Karamániában 1644-ben az ágyúkhöz való lőpor 5 rész salétromot és 1 rész kén, a puskafor 6 rész salétromot és 1 rész kén tartalmazott.⁵⁶ Megjegyzem, hogy Európában már 1546-ban 20-nál több porfajtát készítettek, amelyek salétromtartalma 50 és 85 % között ingadozott. Az alábbi táblázatban a török és az európai lőpor keverési arányait foglaltam össze.⁵⁷

Idő	Ország	Salétrom	Szénpor	Kén
14. század	Németország	66,6%	16,6%	16,6%
1560	Svédország	66,6%	16,6%	16,6%
1595	Németország	52,2%	26,1%	21,7%
1598	Franciaország	75,0%	12,5%	12,5%
1608	Dánia	68,3%	23,2%	8,5%
1673/74	Oszmán Birod.	69,0%	15,5%	15,5%
1696/97	Oszmán Birod.	75,0%	12,5%	12,5%
1697	Svédország	73,0%	17,0%	10,0%
1699/1700	Oszmán Birod.	75,0%	12,5%	12,5%

A lőpormalmok termelése és a hadak lőporellátása

Sajnos az eddig előkerült adatok ma még nem teszik lehetővé, hogy egy adott időben megállapítsuk a birodalom valamennyi pormalmának összes termelését. Egyelőre be kell érünk néhány tájékoztató jellegű adattal. Tudjuk, hogy a 16. század második felében Egyiptom műhelyeiben évi 4000 kantár (216 tonna) lőport készítettek. A Bagdadban működő 16 lőporkészítő műhely évi termelése az 1575–76-os időszakban pedig 5000 kantár (270 tonna) körül lehetett.⁵⁸ Egy másik jelentős központban, a karamániai Borban a 17. század derekán az évi termelés 2000 kantár (108 tonna) körül volt.⁵⁹

A magyarországi hadjáratok szempontjából nagy jelentőséggel bírtak a ruméliai, és köztük a magyarországi lőpormalmok. A rendelkezésre álló forrásokból ítélve a magyarországi baruthánék létrehozásakor a török kormányzatot két szempont vezérelte. Egyrészt érthetően arra törekedtek, hogy az újonnan meghódított terület képes legyen saját szükségleteinek kielégítésére, azaz a magyarországi várak védelméhez szükséges lőpormennyiséget lehetőleg az itt üzembe helyezett lőpormalmoknak kellett előállítaniuk. Másrészt a Porta azt is elvárta, hogy az itteni baruthánék folyamatos lőportermeléssel és felhalmozással az európai hadjáratok idején lehetőségeikhez mérten menőnél nagyobb szállítmányokkal támogassák a felvonuló sereget, ezzel is csökkentvén a távoli területekről történő szállítás roppant költségeit.

Magyarországon a források Budán, Temesvárott, Székesfehérvárott és Pécsen említik lőpormalmokat. 1567-ben Budán már tíz lőpormalom működött. Mind-

egyikben 20–20 lőportörő mozsár üzemelt, amelyek egyenként 50–55 okka, azaz mintegy 61–68 kilogrammnyi lőport fogadtak be. A magyarországi végvárak igényeit döntően a budai barutháne elégítette ki, de az összegyűlt készletekből időnként még arra is futotta, hogy Belgrádot is kiegészítsék. A budai beglerbéget 1570 február végén utasították, hogy a már Belgrádba szállított 1000 kantáron felül a megígért 2000 kantár helyett 3000 kantár lőport küldjön Belgrádba. 1573-ban egy portai megbízott érkezett Budára, hogy onnét 3000 kantár lőport hozzon Isztambulba.⁶⁰

A budai termelés csak a védelemre lehetett elegendő, s a magyarországi hadjáratokat csak kisebb mértékben tudták Budáról lőporral segíteni. A tizenöt éves háborúban a magyarországi hadszíntérről a Portára küldött jelentések, nagyvezéri előterjesztések telis-tele vannak a lőportermeles növelését és a lőporszállítás gyorsítását sürgető kérésekkel. Az időleges lőporhiányról beszámoló telhiszek mindenesetre arra intenek, hogy Montecuccoli fél évszázaddal későbbi dícséretét nem szabad általánosítanunk a török–magyar harcok egész idejére.

A török seregek magyarországi hadműveleteit a tizenöt éves háborúban is több alkalommal kellett jelentős szállítmányokkal segíteni távoli területek műhelyeiből és raktáraiból. Az ágyútüzérek írnokának, Abdülkadir Efendinek kéziratban fennmaradt krónikája szerint a messzi Egyiptom raktáraiból 1593-ban 7000 kantár (378 tonna), 1599-ben 4000 kantár (216 tonna), 1604-ben pedig 5000 kantár (270 tonna) lőpor szállítását rendelték el.⁶¹ Bár a krónikás adatai első látásra talán túlzónak tűnnek, az okleveles kútfők azonban ezúttal is megerősítik Abdülkadir Efendi értesüléseit. Az egyiptomi beglerbégnak és defterdárnak 1595 júniusában küldött parancs 6000 kantár (324 tonna) lőpor azonnali szállítását rendelte el.⁶² Egy augusztusi rendelet pedig 1000 kantár (54 tonna) szállításáról intézkedett.⁶³

Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy csak a magyarországi hadjáratokra kellett ilyen teméntelen lőport ideszállítani a birodalom másik szegletéből. A birodalom egyetlen baruthánéja sem volt képes a területén harcoló hadak lőporellátására, de még a végvárak igényeinek kielégítésében is több helyütt gondok mutatkoztak. Fokozottan érvényes ez a nagyobb hadi vállalkozásokra. A ciprusi hadjárat idején, 1570 áprilisában a bagdadi beglerbégnak elrendelték, hogy a raktárakban összegyűjtött lőporból 3000 kantárnyit szállítson tevéken Tripoli kikötőjébe, hogy onnét hajókon Ciprusra vihessék. Az 1571 tavaszán Antaljában épített hadihajókat is Aleppóból és Bagdadból látták el a szükséges lőpor egy részével. Azt sem kell nagyon bizonygatni, hogy az 1570 februárjában Budáról kért lőpor egy részét is a ciprusi frontra szánták.⁶⁴

A lőporhiányt elkerülendő a Porta Isztambulban és a nagyobb regionális központokban jelentős mennyiségű lőpor felhalmozására törekedett. Az egyes lőporműhelyekbe

tucatjával érkeztek a parancsok, amelyek a termelés állandó fokozása mellett arra szólították fel a helyi előljárókat, hogy a helyi szükségletek kielégítése után a megmaradt port sürgősen küldjék Isztambulba, vagy valamelyik fontosabb végvárba. A magyarországi hadjáratok szempontjából ilyen főlerakat volt Belgrád, és bizonyos tekintetben Buda is. Igaz ez utóbbi közel lévén az ellenséghez, nem volt a legalkalmasabb erre a feladatra, s ezért az itt termelt, vagy itt felhalmozott lőport — legalábbis a 16. század második felében — igyekeztek szétszítani a többi magyarországi török végvárba.⁶⁵

Ha már a 16. századi hadjáratok lőporellátása is csak a birodalom számos lőpormalmának és lőporraktárának összehangolt munkájával volt megoldható, mennyivel inkább így volt ez a 17. században. Az 1663. évi érsekújvári hadjáratban felhasznált hadianyagról vezetett igen részletes kimutatásból tudjuk, hogy a hadjárat során kiosztott, a vár ostromakor felhasznált, illetve a különböző várakba szállított ágyúkhöz és puskákhoz való lőpor mennyisége valamivel meghaladta a 6611 kantárt, azaz megközelítőleg 357 tonnára tehető. Egyedül a vár ostromakor elhasznált ágyúpor 3410 kantárra (184 tonna) rúgott. A lőpor döntő része Belgrádból, az európai hadjáratok legnagyobb raktárából, és Isztambulból érkezett.⁶⁶ 1663 decemberében a karamániai defterdárnak küldött parancsban pedig a következő évi hadjáratra 3000 kantár lőport kértek Karamániából. A rendeletből láthatólag a defterdár leszállította az 1661/62. és az 1662/63. évre esedékes 80.000 okkányi fekete lőport, de a szóban forgó 3000 kantárnyi lőport a Portának már több ízben is sürgetnie kellett.⁶⁷

A századvég hosszú háborúja, amely Bécs sikertelen ostromával kezdődött, és amely 15 esztendőn át minden korábbinál súlyosabb terheket rótt a hadakozó felek társadalmára, a felhasznált lőpor tekintetében is minden addigi mennyiséget fölülmúlt. A törökök a budai pasa ismételt sürgetésére 1684 márciusának végén roppant mennyiségű hadianyagot halmoztak fel Budán. A részletes kimutatás 10.000 kantár (540 tonna) lőport említ.⁶⁸ Így már egyáltalán nem meglepő, hogy Lotharingiai Károly 1684-ben három és fél hónapos ostrom során sem boldogult Budával. A törökök az 1684-es ostrom után is igyekeztek a raktárakat ismételten feltölteni. 1685-ben és 1686 elején Belgrádból hajókon és tevéken temérdek hadianyagot vittek Budára. A szállításokról készült defter szerint 1686 február végéig 6874,5 kantár (371 tonna) ágyúhoz használatos lőport és 521 kantár (28 tonna) puskaport vittek be Buda várába.⁶⁹ Ezeknek az adatoknak az ismeretében már nem is tűnik olyan hihetetlennek a források egybehangzó tudósítása, miszerint az 1686. július 22-i nagy budai lőporrobbanásakor a legóvatosabb becslések szerint is legalább 400 tonnányi lőpor robbant volna fel.⁷⁰

A lőpor a másik oldalon is a hadianyagkimutatások és előírányzatok előkelő helyén szerepelt, s tetemes költségeket emésztett fel. Victor Jacob Frh. von Prandtegg udvari

kamarai tanácsos és hadiszertár-inspektor 1684 áprilisában a küszöbön álló hadjárat költségeire, Graz és néhány egyéb stájerországi vár védelmére 224 tonna lőpor beszerzését tartotta szükségesnek. A lőpor költsége Prandtegg számításai szerint az összköltségnek (370.764 fl) 33,72 %-ára (125.000 fl) rúgott. És ez csupán a stájer hadak szükségletének egy része. Figyelemre méltó, hogy ezt a mennyiséget Anton Canduzi belső-ausztriai kamarai számvevő jelentősen lecsökkentette, s csupán 96,5 tonnával számolt tervezetében. Ez azonban még mindig oly jelentős mennyiség volt, hogy Christoph Lindermueth grazi lőporkészítő ennek csupán töredékét volt képes előállítani, így a lőpor zömét külső forrásokból kellett beszerezni. 1684 februárjában például 1000 hordó lőpor érkezett Firenzéből Triesztbe, és Johann Kaufmann salzburgi kereskedő is mintegy 200 mázsányi (11,2 tonna) port szerzett be.⁷¹ 1687-ben pedig a lőporgondok enyhítése és a költségek csökkentése érdekében a régi vagy nedves lőport is újra feldolgozták.⁷²

Az elhúzódo magyarországi harcok mindkét fél porkészletét jelentősen leapasztották. Az 1687. november 7. és 1688. november 23. közötti időszakban az oszmán birodalmi hadiszertár lőporállományáról készült kimutatás szerint, a mondott időszakban az isztambuli baruthánéból, a Gallipoliból, Karamániából és Egyiptomból érkezett szállítmány, illetve a kényszerfelvásárlás (istira) útján beszer-

zett lőpor a hadiszertárban már korábban is meglévő készletekkel együtt 7183 kantárt és 21 okkát tett ki. Miután ebből a kiadott parancsoknak megfelelően 1518 kantárt és 11 okkát a szükséges helyekre szállítottak, a hadiszertárban 5665 kantár és 11 okka lőpor maradt. Ebből 3351 kantár és 10 okka lőport az isztambuli hadiszertárban raktároztak el, 2314 kantárt pedig az edirnei hadiszertárba vittek és ott tárolták.⁷³

Nem szabad elfelednünk, hogy a magyarországi hadjáratok idején az Oszmán Birodalom általában a szövetkezett törökellenes európai hatalmak seregeivel került szembe. E seregek ellátására a hadakozó felek számos európai ország gazdaságát és pénzügyi forrásait mozgósították, s még így is rendszeresek a fennakadások. Az oszmánoknak mindezt saját erőből kellett megoldaniuk. Igaz a birodalom területe már I. Szülejmán uralkodása (1520–1566) alatt több mint 2 millió km²-t tett ki a vazallus államok nélkül, így valójában több európai ország együttes területével vetekedett. A gazdasági erőforrások bősége és a centralizált igazgatás pedig lehetővé tette, hogy a hadsereg szükségleteit nagyobb fennakadások nélkül kielégítsék. A magyarországi hadjáratok lőporellátásának fenti rövid áttekintése azt mutatja, hogy a török lőpormalmok képesek voltak a szükséges mennyiség előállítására. A forrásokból úgy tűnik, hogy az időleges hiányok szinte kivétel nélkül a szállítás során felmerült problémák számlájára írhatóak.

Jegyzetek:

⁷¹ A hadügyi forradalomra ld.: Roberts, Michael: *The Military Revolution, 1560–1660* (Belfast, 1956) Néhány kisebb módosítással újra kiadva Roberts gyűjteményes munkájában: *Essays in Swedish History* (London, 1967) 195–225. A Roberts dolgozata után kibontakozott vita gazdag irodalmából ld.: Parker, Geoffrey: „The Military Revolution”, 1560–1660 – a Myth?, *Journal of Modern History* 48.2. (1976), 195–214. Újra kiadva: Parker, G.: *Spain and the Netherlands 1559–1659: Ten Studies* (London, 1979). A kérdés legújabb összefoglalása immár Európán kívüli kitekintéssel is: Parker, Geoffrey: *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* (Cambridge University Press, 1988.) A magyarországi viszonyokkal kapcsolatban vö.: Kelenik József: „A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt-éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári királyi hadsereg valós katonai értékéről” *Hadtörténelmi Közlemények* [a továbbiakban: HK] 1990/3. 85–95.

⁷² Ld. pl. Duffy, M. ed: *The Military Revolution and the State 1500–1800*. (Exeter, 1980) és Hale, J. R. kitűnő munkájának utolsó fejezetét: *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*. (London, 1985) 232–252.

⁷³ Murphey, Rhoads: *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV. (1623–1639/1032–1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey*. (Chicago, 1979) kiadatlan Ph. D

disszertáció az isztambuli Başbakanlık Arşivi könyvtárában. Weinstein, Gilles: „Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent” in: Majer, H. G. ed. *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. (Wiesbaden, 1986) 177–185. Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. (Wien, 1988)

⁷⁴ A témával foglalkozók számára megkerülhetetlen I. H. Uzuncarşılı klasszikus monográfiája a török tűzérségről: *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları II*. (Ankara, 1984) 3–133. A tűzfegyverek elterjedésére ld.: İnalcık, Halil: „The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East” in: Parry, V. J.–Yapp, M. E. eds. *War, Technology and Society in the Middle East*. (London, 1975) [a továbbiakban: İnalcık 1975.] 195–217. Úttörő jelentőségű V. J. Parry főként nyugati kűfőkre támaszkodó rövid összefoglalása: „Materials of War in the Ottoman Empire” in: Cook, M. A. ed. *Studies in the Economic History of the Middle East* (London, 1970) [a továbbiakban Parry 1970.] 219–229. A legújabb, sajnos igen gyenge összefoglalás: Özden, G.: „War Industry Plants of the Ottoman Armed Forces”. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 67. (Ankara, 1988) 67–76. A török lőpor-termelésre felhívta a szakma figyelmét Işıksal, Turgut: „Gun-power in Ottoman Documents of the Last Half of the 16th Century”. *International Journal of Turkish Studies* 2.2. (1981–82)

- 81–91. [a továbbiakban: Işıksal 1982.] — Magam először egy 1984-ben tartott előadásomban foglalkoztam a kérdéssel: „Az oszmán tüzéség és a magyarországi várharok egy kiadatlan 17. századi török krónika alapján” in: Bodó Sándor—Szabó Jolán szerk.: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Studia Agriensia 5. (Eger, 1985) [a továbbiakban: Ágoston 1985.] 173–183.
- ⁵ Hale 1985. 47.
- ⁶ Parker, G.: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars* (Cambridge University Press, 1972) 49.
- ⁷ Mallett, M. E.—Hale, J. R.: *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617* (Cambridge University Press, 1984) 402. és Hale, J. R. i.m. 46.
- ⁸ Hale, J. R. i.m. 47.
- ⁹ Orhonlu Cengiz: *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler. Telhisler (1597–1607)* (İstanbul, 1970) 19–20. A nagyvezéri előterjesztésekre, azaz a telhiszekre ld. Faroghi, Suraiya: *Die Vorlagen (telhise) des Großwezirs Sinan paşa an Sultan Murad III.* Hamburg, 1967. — A Cengiz Orhonlu által publikált telhiszek közül a magyar vonatkozásúak fordítását Dávid Géza és Fodor Pál tette közzé: *Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából*. HK 1983. 2. 278–296. és 1983. 3. 451–467.
- ¹⁰ A gazdag levéltári anyagból ld. pl. İstanbul, Başbakanlık Arşivi [a Miniszterelnökség Levéltára, a továbbiakban: BA] Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi [a továbbiakban: MM] 2936; Mühimme Defterleri [a továbbiakban: MD] 10/396 [ahol az első szám — most és a továbbiakban mindenütt — a kötet, a második pedig a rendelet száma] A kutatók számára 1988-ban megnyitott újabb egységek közül ld. pl. Bab-i Defteri Baş Muhasebe Kalemi Defterleri [a továbbiakban: DBŞM] 449., 462. stb. vö. még Erdoğan, Muzaffer: „Arşiv vesikaları-na göre İstanbul baruthaneleri” İstanbul Enstitüsü Dergisi. II. (1956) 115–138.
- ¹¹ Topçular Katibi Abdülkadir Efendi, Vekayi-yi Tarihiye. Kézirat. Wien, Nationalbibliothek Handschriftensammlung. Codex Vindobonensis Palatinus, Mxt 130. [a továbbiakban: AK] fol. 7/a, 113/b, 190/a stb. A krónika fényképmásolatának használatáért Káldy-Nagy Gyula egyetemi tanár úrnak tartozom köszönettel. A szerzőre és művére vö.: Köhbach, Markus: „Der osmanische Historiker Topçular Kâtibi 'Abdü'l-qâdir Efendi. Leben und Werk” *Journal of Ottoman Studies* 2. (1981) 75–96. Az egyiptomi lőportermelésre vö. még Shaw, Stanford J.: *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517–1798*. (Princeton, New Jersey, 1962) 174–175., 200. skk, 277. skk.
- ¹² Orhonlu, Cengiz: „Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat” In: Orhonlu, C.: *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (İzmir, 1984) 132. és Işıksal 1982. 82–84., 89.
- ¹³ Gliša Elezović, Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme Defteri. (Beograd, 1950.) [a továbbiakban: Elezović 1950] 280., 287., 329., Işıksal 1982. 82–84., 86.
- ¹⁴ Elezović 1950. 276.
- ¹⁵ Az igen bőséges levéltári anyagból ld. pl. MM 4527., 5685., 7512., 12778., 17908. stb. E forrásokból nyerhető igen részletes kép kiegészíthető a bori kádi-jegyzőkönyveknek az 1673–75-ös lőportermelésre vonatkozó bejegyzéseivel, amelyek adatait, több olvasati hibával, kiadta Önen, Ragip: „Osmanlılar Devrinde Bor'da Barut Fabrikaları” *Türk Etnografya Dergisi*, V. (1962) 21–23.
- ¹⁶ MM 18565., 3774. pp. 14., 19–20. 201–202., DBŞM 240., 841., ill. Bab-i Defteri Mevkufat Kalemi [a továbbiakban DMKF] 27627., 27640. stb. Értékes adalékokat szolgáltatnak a Bitola-i kádi-jegyzőkönyvek. vö. Zdraveva, Milka: „Der Abbau von Schwefel und Salpeter in Makedonien zur Zeit der osmanischen Herrschaft und deren Verarbeitung zu Schwarzpulver” *Südost-Forschungen* 39. (1980) 105–115.
- ¹⁷ Kamil Kepeci Tasnifi [a továbbiakban KK] 2647. pp. 9–12.
- ¹⁸ Matković, P.: *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI veka*. (Zagreb, 1887.) 86. vö. Petrović, Đurđica—Bojanić—Lukač, Dušanka: „Dobijanje šalitre u Makedoniji od polovine XVI do polovine XIX veka” *Vesnik Vojnog Muzeja JNA* 10. (1964) 24.
- ¹⁹ Ágoston Gábor: „Török lőportermelés Budán a 16. században. Adalék a magyarországi török végvárak hadianyag-ellátásához in. E. Kovács Péter—Kalmár János—V. Molnár László szerk.: *Unger Mátyás Emlékkönyv* (Budapest, 1991.) 85–97.
- ²⁰ MD 7/2523., MD 7/2524., MD 10/442., MD 12/235., MD 12/283., MD 12/289., MD 14/142. stb. KK Mevkufat 2682. p. 53/b., MM 3527. p. 141. stb.
- ²¹ Parry: i.m. 222.
- ²² MM 5392. p. 26., MM 5472. p. 6. stb.
- ²³ Hübner Emil: „Nagy-Kőrös salétromtermelése a török uralom alatt” *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (1900) 237. A szakirodalomban általában az 1,2828 kg-os okkával számolnak. Ez a számítási rendszer a 3,207 g-os rúmi dirhemet teszi meg alapmértékegységgé, amelyből 400 dirhem tett ki 1 okkát. (Vö.: Hinz, Walter: *Islamische Masse und Gewichte*. Leiden, 1955. 24.) Az utóbbi időben azonban több részletvizsgálat is azt látszik igazolni, hogy az Oszmán Birodalomban a 17. század derekáig-végéig nem a 3,207 g-os rúmi dirhemet, hanem a 3,072 g-os tebrizi dirhemet használták, s így 1 okka csupán 1,2288 kg. Erre először Halil Sahillioğlu hívta fel a figyelmet doktori értekezésében az oszmán aranypénzeket végzett vizsgálataira támaszkodva, majd ezt a véleményét több tanulmányában is megismételte. (vö. İnalçık, Halil: „Introduction to Ottoman Metrology” *Turcica*, 15. 1983. 318. 28. sz. jegyzet.) İnalçık mindazonáltal felteszi a kérdést, hogy vajon a mindennapi életben is a tebrizi dirhemet használták-e? Cikkében végig a hagyományosan elfogadott 3,207 g-os rúmi dirhemmel számolt. (uo. 320.) A kérdés eldöntésében olyan források segíthetnek, amelyekben a dirhem valamely ismert mértékegységgel együtt szerepel. Az általam átnézett néhány ilyen jellegű magyarországi forrás Sahillioğlu vizsgálatait igazolta. Hasonló módszerrel végzett számítások után ugyancsak a tebrizi dirhem használata mellett érvel Edmund M. Herzig. („A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Around 1500” *Turcica* 20. 1988. 247–249.) A továbbiakban ezért rendre az 1,2288 kg-os okkával számolok.
- ²⁴ DMKF 27640. p. 2.
- ²⁵ Göyünç, Nejat: „Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında” Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan. (İstanbul, 1991) 269–277.
- ²⁶ MM 5472. pp. 3. és 7. A kantár szintén problémás. Korszakunkban a birodalom különböző területein a legkülönbözőbb kantárok voltak forgalomban, amelyek súlyértéke 42 és 228 kg között változott. A szakirodalom általában a 44 okkás iztám

- buli kantárt használja, amely a rómi dirhemmel számított okkával számolva 56,443 kg volt. (Id. Hinz, 1955. 24–27. és Ínalcık 1983.) Bár adataink egyelőre még kissé szegényesek, úgy tűnik a lőportermeléssel kapcsolatos elszámolásokban szintén a 44 okkás isztambuli kantárt használták. Így számolták a Bor-i baruthánéba Isztambulból küldött kén kantárját (MM 4527. p. 11.), s ugyanitt általában a salétromot, ként valamint a lőport (MM 5685. p. 7. ill. MM 7512. p. 10) Hasonlóan 44 okkás kantárral számolták a temesvári barutháné számára a temesvári beglerbégsgéből, a szerémi és a szendrői szandzsák-ból vásárolt salétromot is. (KK Mevkufat 2682. p. 23/a.) A fentiek miatt a következőkben a tebrizi dirhemet tekintem alapegységnek, és a 44 okkás kantárral számolok, amely így 54 kg-nak felel meg.
- ²⁷ MM 5392. p. 26., MM 5472. pp. 2–7., MM 5685 stb.
- ²⁸ Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadás-könyvek (Budapest, 1962) 347., 354., 357., 368., 445.
- ²⁹ A temesvári beglerbégnek és defterárnak 1570. augusztus 16-án küldött rendeletből tudjuk, hogy a magyar kereskedők vállalták, hogy — az említett árért — évente 400–500 kantárt, esetleg még ennél is többet szállítanak a törököknek. MD 14/483. A Portán felfigyelhettek a Csanád környéki salétrom-termelésre, mert egy 1574. februári iratból már azt látjuk, hogy a csanádi szandzsák salétrom-felügyelője, egy bizonyos Dervis ziámet-birtokos, három év öt hónap alatt 2730 kantár, azaz 147,4 tonnányi salétromot gyűjtött össze különböző falvakból. MD 25/690.
- ³⁰ MM 3279. p. 141.
- ³¹ 37%-os indexszel számoltam. Az akse értékét 1523–1566 között 100%-nak véve, az index 1570 táján 93%, 1666–1688 között pedig 35%. Vö. Tabakoğlu, Ahmet: Gerileme dönemine girerken Osmanlı Maliyesi (İstanbul, 1985.) 17.
- ³² KK 2647.
- ³³ Barkan, Ömer Lütfi: „1079–1080 (1669–1670) Mâli Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ekleri” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 17. (1955/1956) 227.
- ³⁴ KK Mevkufat 2682. p. 22/a–23/a.
- ³⁵ KK Mevkufat 2682. p. 53/b.
- ³⁶ Thiele, Ottomar: Salpeterwirtschaft und Salpeterpolitik. Eine volkswirtschaftliche Studie über das ehemalige europäische Salpeterwesen nebst Beilagen (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Ergänzungsheft XV., Tübingen, 1905) 8–9.
- ³⁷ MD 5/1205; MD 5/1286.
- ³⁸ MD 7/1420.
- ³⁹ MD 7/2104. Szeptember 27-én hasonló értelmű parancsot küldtek a szendrői bégnek is: MD 7/2161.
- ⁴⁰ Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvényczikkek. (Budapest, 1899.) 803.
- ⁴¹ Parry 1970. 221–222.
- ⁴² MD 5/666., 5/667., 5/685.
- ⁴³ MD 7. p. 194.
- ⁴⁴ MM 4527. p. 11.
- ⁴⁵ DBŞM 449. pp. 9–10.
- ⁴⁶ Parry 1970. 221.
- ⁴⁷ DBŞM 598. p. 6., DBŞM 642. pp. 5–6., 8. és DBŞM 844. p. 5–6.
- ⁴⁸ Biringuccio, Vannoccio: The Pirotechnia (Massachusetts Institute of Technology. Cambridge—Massachusetts—London, 1966) 413.
- ⁴⁹ Tarih-i Naima (İstanbul, 1865) III. köt. 52. Vö.: Murphey, Rhoads: „The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: the Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications” in: Bacqué-Grammont, Jean-Louise—Dumont, Paul ed. Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman (Paris-Leuven, 1983) 292–293. Naima egy későbbi panaszára ld. Tarih-i Naima V. köt. 393. Idézve: Kahane, Henry-Kahane, Renée-Tietze, Andreas: The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin (University of Illinois Press, Urbana, 1958.) 209.
- ⁵⁰ uo. 208.
- ⁵¹ Murphey 1983. 293.
- ⁵² Idézve: Duffy, Christopher: Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660. (London—Henley, 1979.) 213.
- ⁵³ MM 4527. p. 13.
- ⁵⁴ DBŞM 844. p. 6.
- ⁵⁵ DBŞM 598. pp. 4–5.
- ⁵⁶ MM 7512. p. 10.
- ⁵⁷ Az európai adatokra ld.: Marshall, Arthur: Explosives (London, 1917.) I. köt. 27.
- ⁵⁸ Ágoston 1985. 175.
- ⁵⁹ MM 5685.
- ⁶⁰ Ágoston 1991. 87–90.
- ⁶¹ AK 7/a., 113/b., 190/a.
- ⁶² MD 73. p. 221.
- ⁶³ MD 73. p. 353.
- ⁶⁴ Işıksal 1982. p. 89–90. ill. Ágoston 1991. 90.
- ⁶⁵ MD 7/2029.
- ⁶⁶ MM 15877. p. 1–2.
- ⁶⁷ MM 3774. p. 14.
- ⁶⁸ MM 177. p. 19/a. és MM 3527. p. 48.
- ⁶⁹ DBŞM 489.
- ⁷⁰ Károlyi Árpád—Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. (Budapest, 1936.) 284.
- ⁷¹ Pickl, Othmar: „Nachschub für den großen Türkenkrieg. Der Anteil der Steiermark an den siegreichen Feldzügen der Jahre 1683 bis 1686” Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark. 68 (1977) 124., 155–157.
- ⁷² Uő.: „Der Anteil der Steiermark am Türkensieg vom Berg Harsany 1687. Ein Beitrag zur logistik des großen Türkenkrieges” in: Härtel, Reinhard ed. Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag. (Graz, 1987) 327.
- ⁷³ MM 15758 p. 1–2.

Moačanin, Nenad:

Verwaltungsgeschichte Mittelslawoniens als Bestandteil des eyâlets Kanizsa

Unter den kleineren Verwaltungseinheiten des eyâlets Kanizsa befand sich während seines Bestehens auch der sancak Požega, der etwa 2/3 des heutigen Slawoniens umfasste. Die Beziehungen der untergeordneten zur übergeordneten Instanz waren aber in diesem Fall überhaupt nicht geklärt und konfliktfrei, besonders in der ersten Hälfte des 17. Jahrhundert.

Schon um das Jahr 1595/96 hat man versucht, ein neues eyâlet zu gründen, dass aus den sancaks beiderseits der Drau bestehen sollte, mit Szigetvár als Sitz des beylerbeyi.¹ Jedoch waren die meisten örtlichen Machtfaktoren in diesen Gebieten für eine solche Lösung wenig begeistert (nur Mohács war bereitwillig, Gehorsam zu leisten), und das Projekt wurde vorläufig aufgegeben. Im Jahr 1600 aber kam das eyâlet Kanizsa zustande, dem bis zum Ende der osmanischen Herrschaft in Pannonien Požega gehörte. Nach einer näheren Untersuchung der Quellen hat sich aber herausgestellt, dass der Pascha von Kanizsa in der Tat seine Oberhoheit über Požega sehr oft mit dem Statthalter von Bosnien teilen musste, oder sie ihm sogar überliess. Dazu gibt es genug Beweise in verschiedenartigen Quellen, besonders aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhundert.

Zunächst möchte ich auf die Frage der eigentlichen verwaltungspolitischen Lage des eyâlets Kanizsa selbst aufmerksam machen. Nach Hammer² wurde die erste Statthalterschaft dem Teryaqi Hasan Pascha verliehen, „mit Zuschlagung von Szigeth, Essek (=Požega, N. M.), Siklós und Fünfkirchen als Gerstengeld“. Solch eine Aussage dürfte man kaum als Bestandsaufnahme einer regelrechten Provinz annehmen.

Im Münchener Exemplar der "Qavānīn-i āl-i 'Osmān von 'Ayn-ī 'Alī aus dem Jahr 1607³ ist Požega im Rahmen des eyâlet Bosnien erwähnt und, noch beachtenswerter, Kanizsa selbst ein ziemlich unerwarteter Status zugewiesen. Auf fol. 44r erscheint Kanizsa (zusammen mit einer Anzahl nichteuropäischen Provinzen, sowie Eger/Erlau und Silistre) unter den eyâlets mit *salyane*. Zwar mögen diese Zeilen in der Handschrift — wie es scheint — von einer anderen Hand stammen, die sie als Schlussbemer-

kung dem schon vollendeten Text zugeschlagen hätte. Das aber ändert nichts an der Tatsache, dass wir hier ernsthaft mit der Möglichkeit einer recht eigenartiger Ordnung rechnen müssen. Dementsprechend wären auf dem Gebiet der Provinz die Truppen mit festem Sold aus lokalen Staatseinkünften besoldet worden (und zwar durch die Behörden in Kanizsa), während die Timar- und Zeametbesitzer die ihnen zuständigen Abgaben als Überweisungen seitens anderer Behörden (z.B. derjenigen in Bosnien) erhalten hätten. Dazu möchte ich einen Satz aus dem sonst gut bekannten venezianischen Bericht über militärischem Zustand im bosnischen eyâlet aus dem Jahr 1626 zitieren:

„Questo sangiacato di Požega (...) è sottoposto al Bassa di Bosna, dal quale ricevono il pagamento, et apresso di lui stano li conti, spai e zain, sono però li medemi obligati ubidire al Bassa di Canisa e prestar il servitio dove da esso vengono impiegati“.⁴

Die nächste Nachricht über die verwaltungspolitische Lage Požegas stammt aus dem Jahr 1611, damals aber aus dem osmanischen Bereich. Zu jener Zeit meuterten die Truppen wegen des Soldes den sie weiterhin nicht aus der Staatskasse in Kanizsa erhalten wollten, sondern wieder aus der bosnischen.⁵ Die Staatsgewalt musste zurückweichen, und der sancak war nochmals Bosnien eingegliedert. Wie aus dem obengenannten Zitat ersichtlich ist, wurde nach ein paar Jahren der alte Zustand wiederhergestellt, jedoch ohne Požega vollständig aus dem Gefüge der bosnischen Statthalterschaft herauszulösen.

In welchem Grad ist man berechtigt, eine ähnliche Lage für die sancaks auf dem linken Draufufer voranzusetzen, weiss ich nicht. Jedenfalls ist es wohlbekannt, dass der Wesir zu Buda weitreichende Befugnisse im ganzen panonischen und westbalkanischen Raum gehabt hat. Deshalb ist es kaum erstaunlich, dass in den eyâlet – und sancaklisten die Statthalterschaft Kanizsa so oft in einer derjenigen von Buda sehr untergeordneten Lage erscheint, und dazu noch sancaklos. Allem Anschein nach ist damit auch die Frühgeschichte des eyâlets Eger/Erlau vergleichbar.

Übrigens spricht eine grosse Anzahl von Quellen sehr

eindeutig über die Abhängigkeit Kanizsas von Buda. Ich habe eigentlich keinen Beleg für einen Status dieser Statthalterschaft getroffen, der auf seine Ebenbürtigkeit den anderen gegenüber hingewiesen hätte. Das gilt vor allem für Schriften des 'Ayn-ı 'Alī, Qoçı bey und 'Alī Čavuş dann für das sg. „Qānūn-nāme-i sultān Ibrāhīm”.⁶ Hacı Kalfa kommt für das 17. Jh. überhaupt nicht in Betracht.⁷ Von den Artikeln in der İslām Ansiklopedisi ist Baysuns Aufsatz „Budın” für unsere Frage von keinem Nutzen, dagegen besagt Gökbilgin's Feststellung (s. unter („Egri”) dass Eger zunächst wie Kanizsa ein Budaer sancak gewesen ist ungefähr dasselbe wie meine Vermutung. Hier möchte ich nur auf ein Entwurf der Verwaltungseinteilung des Osmanischen Reiches aus dem Jahr 1606 aufmerksam machen, das mir zuverlässig und mehr einleuchtend zu sein scheint als die anderen: nach dem Auszug aus den Schriften des Tercüman Yahya bey, den I. Szamosközy verfasste,⁸ bestand das eyâlet Buda von 14, Bosnien aber von 9 sancaks, Szigetvár, Pécs und Požega inbegriffen, während Kanizsa, obwohl eine Statthalterschaft, keine sancaks hatte. Dazu ist auch zu bemerken, dass in diesen Verzeichnissen der Amt des *hazine defterdari* wie derjenige des *timar defterdari* seinen Sitz in Buda hat, und ist gemeinsam für alle drei eyâlets.

In der jugoslawischen, bzw. kroatischen Geschichtsschreibung hat bisher niemand die Lage Požegas im 17. Jahrhundert in Frage gestellt, oder wenigstens seinen Zweifel darüber veröffentlicht. Nur H. Šabanović hat in Anmerkungen zu seiner Übersetzung einiger Teile Evliya Çelebi's Seyâhatnâme die Annahme einer besonderen Stellung Požegas bekämpft, und zwar aufgrund der schon erwähnten Literatur, wie z.B. Baysuns Artikel und Hacı Kalfa wie auch mit Verweisen auf Feketes „Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy”, wo ich aber nichts für unser Thema finden konnte, ausser einer kartographischen Darstellung der eyâlet — und sancakgrenzen, die zumindest in Slawonien sehr fehlerhaft gezogen sind.⁹

Doch kann man die Kritik des Šabanović, wie auch unbegründet sie uns erscheint, nicht so einfach abtun. Der Autor hat nämlich die Zeit der Reisen Evliyas vor Augen gehabt, eine Zeit also für welche es schon auch in den osmanischen Quellen Anzeichen gibt, dass der Pascha von Kanizsa seine Herrschaft über Mittelslawonien fest in der Hand hatte. Aus dem ziemlich widersprüchlichen Bericht Evliyas kann man doch die Schlussfolgerung ziehen, dass Kanizsas Kompetenz im Fall Požega schon über die militärischen Angelegenheiten im engsten Sinn hinaus-

gegangen ist: der örtliche Dynast Sarhoşzâde İbrahim Pascha hat nämlich dem Reisenden versichert, dass „sie”, d.h. der sancak selbst, „nicht den bosnischen Steuerämtern gehören.”¹⁰ Aus derselben Zeit sind uns auch defters zugänglich, nach denen Požega samt anderen zu Kanizsa gehörenden sancaks den Kopfsteuerbetrag ins Zentrum der Statthalterschaft lieferte und für die Verproviantierung sorgte (*cizye*, *nüzül*).¹¹ Mit den Kopfsteuergeldern wurden dann die Truppen besoldet. Das mag wohl die Annahme untermauern, dass Kanizsas Lage wenigstens einer des *salyâne* – *eyâlets* ähnelte. Offensichtlich benahm sich die osmanische Staatsgewalt sehr flexibel, indem man bezüglich Kanizsas Finanzierens auch den sancak Zvornik, der zweifellos zu Bosnien gehörte, den Steuerämtern zu Kanizsa unterstellt hatte. Andererseits wurden Einkünfte von staatlichen Liegenschaften (*havâşş*) in Požega als Gerstengeld (*arpalıq*) im 17. Jh. nicht nur wie anfänglich dem Pascha von Kanizsa, sondern auch anderen Statthaltern verliehen (z.B. von Temesvár und Újvár/Neuhäusel).¹² Für die tatsächliche Zuständigkeit Kanizsas haben wir einen noch viel schlagenderen Beweis im Bereich der inneren Angelegenheiten der katholischen Kirche: da die slawonischen Franziskaner nie die Oberhoheit des bosnischen Bischofs anerkennen wollten, haben sie vor dessen Übergriffen Zuflucht beim Pascha von Kanizsa zu suchen gepflegt. Dieser hat sich freilich bei solchen Anlässen nicht lange drängen lassen, um sich einzumischen. Dazu gibt es Beispiele seit 1646.¹³

Es scheint, dass der bosnische Statthalter das Oberkommando auf dem zu Požega gehörigen Stück Grenzland um Virovitica nie hätte einem anderen überlassen müssen.¹⁴ Daraus ergibt sich, dass im slawonischen Zwischenstromland die Grenzbesatzungen einem anderen Herrn gehorchten, als diejenigen im Hinterland, was Zwistigkeiten heraufbeschwor. So z.B. hat 1664 der mütesellim von Požega, sehr wahrscheinlich im Auftrag des Paschas von Kanizsa eingesetzt, die vom Beutezug heimkehrenden bosnischen Truppen ihrer Beute zu berauben versucht, aber er wurde in einer regelrechten Schlacht geschlagen. Die Schilderung dieses Vorganges verdanken wir Evliya Çelebi, der daran beteiligt war.¹⁵

Mit diesen Beispielen habe ich auf die Tatsache hinweisen wollen, dass die Wirklichkeit viel verwickelter war, als man bisher angenommen hat. Ein klares Bild über alle Besonderheiten der Verwaltungsgeschichte im pannonisch-westbalkanischen Raum unter den Osmanen instandzusetzen, bleibt eine Aufgabe der weiteren Forschung.

Zusammenfassung:

Am Beispiel der Verwaltungsgeschichte des sancaks Požega im 17. Jh., die von einem dauernden Hin und Her zwischen den Statthalterschaften Kanizsa und Bosnien charakterisiert war, wird auch die gewissermassen prekäre Lage des eyâlets Kanizsa

selbst näher erforscht. Von den hier gewonnenen Erkenntnissen ist am wichtigsten diejenige, dass die Statthalterschaft Kanizsa einem zumindest salyâne-artigen Typ gehörte. Das gilt besonders für die erste Hälfte des 17. Jahrhundert.

Anmerkungen:

- ¹ Başbakanlık Arşivi (Istanbul), Mühimme defterleri. Das genaue Datum steht mir leider nicht zur Verfügung, was aber dessen Auffinden im Katalog nicht allzuviel erschweren dürfte.
- ² GOR II, 635.
- ³ Bayerische Staatsbibliothek, Codices Turcici 116,1.
- ⁴ Franjo Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika, Starine XIV, Zagreb 1882, 173–95.
- ⁵ Mühimme defterleri (Nach der Fotokopie in: Orijentalni Institut u Sarajevu = OIS, 79/119).
- ⁶ S. Anm. 3. Nr. 112.
- ⁷ Robert Anhegger, Neues zur balkantürkischen Forschung, ZDMG 103, Wiesbaden 1953, 70–91.

- ⁸ Paul Binder, Eine siebenbürgische Quelle über die Gliederung und die Ausbreitung des Osmanischen Reiches (1606), Revue des études sud-est européennes XVIII, 1, Bucarest 1980, 27–32.
- ⁹ L. Fekete, Türkische Schriften..., Budapest 1932.
- ¹⁰ Vgl. Seyâhatnâme V und VI, Istanbul 1314–1318 (Abschnitte über Slawonien), besonders V, 516–34.
- ¹¹ Vgl. unter anderem BBA, Maliyeden Müdevver 4553.
- ¹² z.B. BBA, Ibn-ül-Emin, tevcihât 18/20-a 222 (20. S/1077).
- ¹³ Josip Buturac, Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja, Zagreb 1970, 99ff.
- ¹⁴ s. Anm. 10 (Evliyas Aufenthalt in Voćin/Vok 'in/Atyina).
- ¹⁵ Ibidem.

Székely György:

Az oszmán birodalom hanyatlásának belső okai

I. A szultáni hatalom hanyatlása

Az oszmán birodalom katonai vereségének nem annyira az ellenfelek erősödése és szövetségük kialakulása volt az oka, mint a török államhatalom előrehaladó gyengülése. Nehéz megítélni, hogy a hanyatlás jelenségei vagy okai-e a belpolitikai fejlemények. Az egész időszakban a szultán (arab-török kifejezés 'Uralom, hatalom' eredeti jelentéssel) volt a török uralkodó hivatalos megjelölése, de immár a gyakorlat nem felelt meg a fogalom eredetének. Szembetűnő a már nem tehetséges, birodalma ügyei iránt közönyös, ugyanakkor kegyetlen, eltorzult oszmán szultánok egymásután következése és átlagosan rövid ideig uralkodása.

III. Mohammed (III. Murad fia és utóda, élt 1566–1609) 1595-től fogva uralkodott. I. Ahmed (III. Mohammed fia és utóda, élt 1589–1617) 1603-tól fogva uralkodott, uralma első részében emberies és hatékony, de utolsó éveiben az élvezeteknek adta át magát. I. Musztafa (III. Mohammed második fia, élt 1591–1639) uralma első szakasza 1617–18 évekre esett, nem kielégítő szellemi állapota miatt letették. II. Oszmán (élt 1604–1622) 1618-tól uralkodott. A Héttorony kastélyban megfojtották. Pecsevi török történetíró visszaemlékezve sztambuli élményeire írja, hogy Oszmán azzal az ürüggyel, hogy Mekkába zarándokol, fölkerekedett, valójában azzal a céllal, hogy székhelyét Kairóba helyezi át. Ellenségei azonban elfogták. Ez az uralkodói tekintély általános megrendülésének feltűnő esete volt. A kortársakat nagyon fölrázta, hogy egy közember megölhette „Allah árnyékát”. James Howell 1623. augusztus 17-én családi levelezésében ír erről a bűnös cselekedetről és kifejezi megrendülését, hogy „ez történt a világ egyik legnagyobb hatalmasságával egy megvetett rabszolga kezei által”. Következett I. Musztafa uralmának második szakasza 1622–23 során, aki unokaöccse bukása után visszatért, de szellemi fogyatékosága miatt megint letették.

IV. Murad (Ahmed további fia, élt 1609–1640) 1623-tól uralkodott. Megkísérelte az oszmán birodalom hanyatlásának föltartóztatását és a belső állapotokban való rendte-

remtést. Ennek érdekében kíméletlen kivégzéseket hajtott végre Sztambulban. Az ő uralma alatt költöztek át az európai követségek a túlnépesedett Galatából a szőlőskertekkel ékes Perába. Onnan figyelték a birodalom helyzetének alakulását. De erre már a közállapotokat aggodalmasan szemlélő oszmánhű törökök is fölfigyeltek. Kocsi bej közigazgatási hivatalnok 1630-ban emlékiratot készített a birodalom hanyatlásának okairól, amelyben megállapította, hogy a szultán bevétele a hász-birtokokból jelentősen csökkent. Még a 16. század közepén ez az összeg 244.100.000 akce nagyságú volt, de csupán a perzsák által meghódított keleti tartományokkal 48.500.000 akce vészett el. Nagyon nagy volt az udvartartás kiadása és a kegyencekre elherdált pénz, így a szultán számára csak 10.000.000 akce maradt. Kocsi bej általában is szembeállítja a ragyogó török múltat a jelen szomorú állapotaival. Ugyanilyen elégedetlenség töltötte el a török vidék felelősségtől áthatott vezető elemeit. A 17. század harmincas éveire kialakult a tartományi előkelőségek (notabilitások) rétege, akiket ajan rétegnek határoznak meg. Egy szultáni oklevél így jellemzi őket: „A vilájet emberei, akik hasznosak és tekintélyesek, derekas emberek és birtokosok, akiknek szavára hallgatnak, mert ér valamit a nép előtt”. Ezek a fölbomlás, a katonai önkény ellensúlyai lehettek. De egyelőre a szultán a hivatalnokokra és a vidéki előkelőségekre támaszkodva sem fordíthatta meg tartósan a hanyatlás menetét.

I. Ibrahim (Ahmed harmadik fia, élt 1615–1648) már annakidején örültséget színélve került el, hogy bátyja IV. Murad megölesse. 1640-től uralkodott, de janicsárok megfojtották. Ibrahimot mint kedélyállapota szerint cselekvő, gyáva és élveteg személyt jellemzik, akinek kényelmetlen volt a trón. Ennek következtében valójában a szultánanya és az ő kegyencei uralkodtak. Az állami pénzek jelentős része a harem pompájára folyt el és a hatalom ura valójában asszonyainak rabszolgája volt. A szultánanya pedig a sajátos török főnemesi réteg politikai reakcióját vezette a reformok ellen. Ez a légkör tette lehetővé IV. Mohamed (Mehemmed, Ibrahim fia, élt 1641–1691) uralmát. Mint gyermeket 1648-ban janicsárok emelték a trón-

ra. 7 és 15 éves kora között nőuralom állt fenn, anyja Turhán szultána befolyása érvényesült. IV. Mohamed a későbbiekben sem vette kezébe a hatalom gyakorlását, hanem azt átengedte a nagyvezírnek. Ez mindenestre jobb volt, mint a nőuralom. A katonai vereségek miatt azonban elégedetlenné váltak a janicsárok és ezek 1687-ben a szultánt megfosztották trónjától. Már IV. Mohamed korai uralkodási évei és azok Sztambulból érkező hírei elégedetlenséget keltek a tartományok lakosaiban és különösen a közigazgatási egységek (ejáletek és szandzsákok) vezető rétegében. A tartományok előkelői (ajan-i wilayet) most már elérkeztek arra a fokra, hogy hajlandók lettek volna a helyi hatalmat megragadni. Az elégedetlenséget fokozta az ezüstpénz inflációja, ennek megfelelően még az érmék névértéke is csekélylővé vált. 1651-ben a kormányzat már olyan új akcséket adott ki, amelyekből már nem 50, hanem 100 akce felelt meg egy aranydukátnak. III. Szolimán (Ibrahim második fia, élt 1641–1691) fiatal éveit fogságban töltötte. Bátyja bukása után került trónra 1687-ben, azonban olyan zavaros belső viszonyokkal kellett szembenéznie, hogy maga nem vállalkozott a rendezésre. A feladatot tehát átengedte a nagyvezírnek. II. Ahmed (szintén Ibrahim fia, élt 1642–1695) testvére utódként 1691 óta uralkodott. Trónralépte után hamarosan elvesztette Magyarországot, az ezt követő zavarok sietteték halálát. A birodalom belső ügyei azonban nem érdekelték. II. Musztafa (IV. Mohamed legidősebb fia, élt 1664–1704) 1695 óta uralkodott. További területi veszteségei és karlócai békekötése elégedetlenséget keltek Sztambulban és Drinápolyban. 1703. évi bukását csak néhány hónappal élte túl. Végül is III. Ahmed (IV. Mohamed ifjabb fia) uralkodott 1703 óta, bátyja letétele után foglalva el a trónt. Az uralkodói személyiségek jól fejezik ki az állandóan tartó 17. századi államválságot.¹

II. Nagyvezírek és reformok

Hogy ilyen állapotok mellett nem előbb következett be az oszmán birodalom látványos vereségsorozata és hatalmas területvesztése, az a nagyvezíreknek köszönhető. Ezek részben kitűnő partnerei voltak a szultánoknak, részben azonban ellensúlyt is jelentettek a szultáni politikával és életvitellel szemben. Egész sor tehetséges, aktív, a közügyet szolgáló nagyvezír működött, akik politikai alapállása mégis ellentmondásos. Készek voltak bizonyos reformokra, de annak érdekében, hogy konzerválhassák az oszmán államrendszert. Kara Musztafa Ibrahim szultán nagyvezíre volt az 1640–43. években. Ez első Kara Musztafa albán eredetű volt és célja az oszmán rendszer kinövésének lenyesegetése. Serényen állt neki a szükséges rendszabályoknak, hogy mindenekelőtt a fölösleges kiadásokat lényegesen csökkenthesse. A viszonyok azonban olyanok voltak, hogy már nem volt elegendő a herdálás megállítá-

sa, hanem a szükséges célokat is kisebb összegekkel kellett volna megoldani. Így Kara Musztafa kénytelen volt megnyírbálni még a hadsereg és a hajóhad túl magas kiadásait is. A másik oldalról pedig tiszta áttekintést kívánt nyerni az állami bevételekről, amihez új katasztert kívánt fölállítani. Ennek alapján óhajtotta az igazságosabb adóztatás bevezetését. Törekedett a pénzürmék megjavítására is, végül egy új piaci szabályozást vezetett be. Mindez elég volt ahhoz, hogy az udvari kegyencek 1643-ban a nagyvezírt megbuktassák.

További bomlásnak kellett következnie ahhoz, hogy újra szükségét érezzék nagyvezírtől irányított reformoknak. Így jutott kiemelkedő szerepre az albán eredetű Köprülü család a 17–18. század oszmán történetében. Mehmed Köprülü pasa 1656–1661-ig volt nagyvezír, neki engedte át az államvezetést IV. Mohamed és így dolgozhatott reformokon. Mehmed Köprülü Anatóliába települt albán család ivadéka volt, aki udvari szakácsból katonai pályán emelkedett fel. A csúcsra érve azonban nagyvezíri dinasztiát alapíthatott. Először fordult elő, hogy egy nagyvezír feltételeket szabott, mielőtt hivatalát elvállalta volna. Kívánságait teljesítve teljhatalommal vitte véghez reformjait, még a hadseregben is tisztogatást hajtott végre, ugyanezt megtette a közigazgatásban és a bírói testületben. Vagyonokat koboztatott el, szigorú adópolitikát folytatott, rövid öt év alatt megszilárdította az állami költségvetést. Nehogy megbuktathassák, ezeket végeztetett ki. Egyelőre visszaút nem volt, sikere még további 15 évre biztosította rendszerét. Fázil Ahmed Köprülüade pasa 1661–1676-ig volt nagyvezír, ő is gyakorolta az államhatalmat IV. Mohamed helyett. Neki tudhatók be jelentős tengeri és diplomáciai sikerek. De az apa és fia reformjai csak időlegesen hatottak. Az utóbbi Köprülü sógora volt az 1635 körül született Kara Musztafa, aki IV. Mohamed nagyvezíre volt és 1676–1683-ig tartotta kezében a hatalmat. A külföld nem látta, hogy az egymás után belső sikereket elérő három nagyvezír sem bolygatta meg az oszmán államrendszert. Ezért az időközben kibontakozó nyugati államfejlődést vetítették rá a nagyvezíri hatalomra. Így látták Kara Musztafát Hollandiában mint Primo Vizir, Itáliában pedig mint Magni Turcarum Imperatoris Minister Primarius. Csakhogy személye a török birodalomnak hadivállalkozása miatt vált ismertté Nyugaton, ez pedig Bécs alatt végzetes kudarcot szenvedett. Ez viszont nyomban bemutatta a nagyvezíri hatalom ingatagságát. Kara Musztafa sorsa a kivégeztetés lett, Belgrádban szultáni ítélet alapján megfojtották.

Az 1637-ben született Musztafa Köprülüade 1689–1691-ig volt nagyvezír, számos reformot vezetve be a belső rend újjászervezésére, a hadsereg és tengerészet helyreállítására, ami azonban csak a teljes összeomlás elkerülését célozta. Újíttott viszont a pénzügyi és adórendszeren, sőt, a birodalomban élő keresztények helyzetén is javított, ami már szélesebb áttekintését bizonyítja. A nagy-

vezír már nem volt magányos politikai figura, hanem magasrangú hivatalnokok (efendik) mozgalmának élén állt, amely egy szabályozott abszolutizmus létrehozását kívánta. Életét azonban a szalánkeméni csatamezőn ellenség oltotta ki. Huszein Köprülü 1697-től 1702-ig volt nagyvezír. Abdullah Köprülüade pasa 1703 júliusában csupán 18 évesen lett nagyvezírhelyettes, ő kísérelte meg Sztambulban a drinápolyi eseményeknek nevezett nyugtalanságok lecsillapítását, azonban ez már túlnőtt hatalmám.²

III. A kétfrontos lekötöttség

Az egész 17. században fenyegette az oszmán hatalmat a birodalom nyugati határain Ausztria—Magyarország és Velence, északi határain Lengyelország, déli határain Velence, keleti határain Perzsia támadása, különösen fenyegető volt, ha ezek közül kettő egyszerre került hadiállapotba az oszmán hatalommal.

Miután folytatta a háborút Rudolf császár ellen, az 1606. évi Habsburg–oszmán békében I. Ahmednek le kellett mondania Ausztria évi adójáról. Ezt a minőségi változást az évszázad közepén folytatta Zrínyi Miklós a költő és hadvezér, aki Magyarország saját erejéből kívánta megvalósítani az oszmán hatalom kiszorítását, mindkét hatalom között helytállva. Ahmed Köprülüade nagyvezír 1663 tavaszán Drinápolyból indult el seregével a hadicélt megbeszélő gyűlés után, az ő befolyására törtek Ausztria ellen. Az évben elfoglalta Érsekújvárt, amit Üszküdari ásik ünnepelt énekében. Kara Musztafa nagyvezír 1682 óta viselt hadat Ausztria ellen, ami végzetévé vált és bevezette a Buda visszafoglalásával és az oszmán hatalom lényeges magyar területekről való kiszorításával betetőződő eseményeket. IV. Mohamed nagy vereséget szenvedett Mohácsnál 1687-ben és Magyarország elvesztése megtörte hatalmát.

Perzsiában a síita Safawida dinasztia alakított ki nagy hatalmat és terjeszkedett. III. Mohamed sikertelen háborút vívott Perzsia ellen. 1605-ben Mehti Kuli bég perzsa nagykövet járt Rudolf prágai udvarában. I. Ahmed sikertelen, Kársz és Erivan elvesztésére vezető háborút vívott Perzsia ellen 1612-ig. Jelentős perzsa kortársuk, I. Nagy Abbasz sah legyőzte a törököket Baszránál 1605, Szultani-ehnél 1618, ostrommal elfoglalta Bagdadot 1623. évben. IV. Murad is harcban állt Perzsiával és 1638-ban visszafoglalta Bagdadot. Amikor Ausztria—Magyarország és Perzsia egyszerre viselt hadat az oszmán birodalom ellen, a szultáni hadaknak a két front közötti megerőltető hadjárásai egyúttal felélték Anatólia mezőgazdasági területeit.

Velence 25 éven át vívott háborút az oszmánokkal. Ibrahim török szultán hatalmát gyakorlatilag akkor vesztette el, amikor 1645-ben sikertelenül kísérelte meg Kréta szigetét a velenceiektől elszakítani. Kudarccokat hozó háborúját mégis 1648-ig folytatta a szultán az adriai köztársaság ellen. IV. Mohamed ért el egyes katonai sikereket (Kréta

meghódítása). Mohamed Köprülü nagyvezír 1657-ben elvette a velenceiektől Tenedosz és Lemnosz szigeteket. Ám 1663-ban Ahmed Köprülüade félve Velence tengeri hadától, elkerülte a velencei területek támadását. Úrügy gyanánt hirdette a köztársaság szárazföldi csapatainak veszélytelenségét. 1656-ban a velencei flotta megszállta a Dardanellák bejáratát őrző szigeteket, veszélybe sodorva a szoros török áthajózását, megzavarva Sztambul élelmisszerrel való ellátását, ami árugrást idézett elő. Lényeges volt az is, hogy a velencei flottamozdulat megszakította az összeköttetést a Kandiát ostromló csapatokkal. Csak a hatvanas években tudták a törökök a Dardanellák-beli hajózást teljesen felszabadítani.

Lengyelország II. Oszmán uralma idején véres csapást mért a törökökre, amikor 1620—21 során inváziót kíséreltek meg. Először sikert aratott a betörés, a cecorai ütközetben elesett Stanisław Żółkiewski hetman (1620), de Stanisław Szreniawa Lubomirski herceg Chocinnál győzelmet aratott az oszmán had felett (1621). IV. Murad is harcba keveredett Lengyelországgal. Majd 1673-ban Chocimnál arattak győzelmet a lengyelek, amiről egy officium került a lengyel egyház zenéjébe. Oroszország ellen Kara Musztafa nagyvezír az 1677—81. években vezetett háborút. 1699-ben II. Musztafa lemondott ukrainai igényeiről.³

IV. Az oszmán impérium széthullása

A nagy hadviselések alkalmával Európa még mindig egy több kontinensre kiterjedő birodalommal számolt, valójában azonban a birodalom széthúzó erői a birodalom peremeit gyakorlatilag már leszakították. Ez is okozta a Nyugat meglepő győzelmeit. Kocsi bej IV. Muradhoz intézett memorandumában súlyos jelenségre figyelmeztetett: Régebben, ha a padisah fermánja valahova megérkezett, mindenki a fülét tartotta, most meg bármi ügyben számtalan rendelet is hiába való. Ennek nem csak a hűség és hangelát változása volt az oka, hanem a török hatalmi apparátus szembetűnő hanyatlása. Igen gyakori volt a hivatalok vásárlása. Ibrahim szultán az ejaletekben eladta a vezető hivatalokat, olykor egyszerre két személynek. Az áthelyezéstől tartó basák rövidre érzett uralmuk alatt kiszorították a lakosságot. Ez utóbbinak ugyan Musztafa Köprülü véget vetett, de a helyi adminisztráció benuatlágán ő sem segíthetett.

Albánia és Bosznia voltak a leginkább eltörökösödött tartományok. Albánia lakóinak nagy része már 1600 körül az iszlámra tért át. Török 'arnaut' nevük ment át a románba 'arnău' (többszám: arnăuți) és az erdélyi magyarba 'arnót', sőt 'arnóc' alakban. Bulgária földjén kisázsiai türkmén és társadalmi kategóriát jelentő jürük elemeket telepítettek a termékeny síkságra és a bolgárokat az északi, déli, dél-nyugati hegyes és dombos vidékekre szorították. Ezzel

csak fokozták az elnyomott nép elégedetlenségét és az oszmán hatalom gyengülését a magyarországi frontokon megérző bolgárok 1686-ban Tirnovóban, 1688-ban Csiprocen keltek fel az oszmánok ellen. A ciprusi görögök 1665. és 1690. években szerveztek felkelést, ezeket azonban véresen levertek a törökök.

Libanonban már 1603-ban felkelést támasztottak az Anti-Libanon déli részének hegylakó parasztjai és a Hauran fennsík drúz törzsei az oszmán elnyomás és rablógazdálkodás ellen. 1607 és 1613 között Fakredin libanoni nagyemír, szövetségben Ali Dzsumblatt sejjel és a toscanai nagyhercegséggel ellenállt a törököknek. Ippolito Leoncini firenzei lovag egy hajónyi fegyvert hozott az ellenállóknak, ágyúöntő mérnököt ígért és kereskedelmi lehetőségeket kutatott fel. De a nagyemír erődkébe szorult és 1613-ban Mohamed basa hadvezér 60 török gályával vette blokád alá Libanont. A vetélkedő libanoni notabilitások gyűlése Damurban nem adta meg a segítséget az összehívó Fakredinnek és ő francia hajón Toscanába távozott. 1617-ben tért vissza a nagyemír, amikor Mohamed basa megismerve már Libanon török kormányzatának nehézségeit, visszakerült Sztambulba nagyvezírnek. Engedményeket tett Libanonnak, igaz, hogy megfosztva erődeitől túrta Fakredin autonómiáját. A perzsa háború miatt még egy másik kis háborút nem engedhetett meg magának a nagyvezír. Itt van Libanon gazdasági felvirágzásának kezdete, az európai tapasztalatokat hozó Fakredin gabona-, szőlő-, gyapot-, rizsültetvényeket létesít. Fellendül a selyem, a gyapjú és a gyapot textíliák készítése. Firenzei szakemberek dolgoztak mint agronómusok és hidrográfusok, sőt segítették az újraerősítést.

Szíria, a 17. század elején a damaszkuszi, aleppói és tripoliszi pasalikra volt osztva. A területet 1631-ben IV. Murad újjahódította. A deszpotikus kormányzat azonban a gazdasági élet hanyatlására vezetett, tovább folyt az átmenő kereskedelmi utak elnéptelenedése. Az oszmán uralom ebben a tartományban arab és mameluk földesurakra támaszkodott. 1660-ban negyedik pasalik központja lett Szaida. A pasák általában vásárolták hivatalukat, török vazallusok közt osztották ki az állami földeket, akik az évi jövedelem fejében katonai szolgálatot teljesítettek embereikkel. A tartomány felett a pasák autonóm hatalma úgy nőtt, ahogy a sztambuli udvar helyzete hanyatlott. Szíria is az igazgatási rendetlenség, korrupció, anarchia, gazdasági stagnálás sorsára jutott.

Arábia felett az oszmán uralom formális fennhatósággal csökkent, amely Mekka és Medina szent városokra, a Perzsa-öböl kikötőire szorítkozott, de a belső területeken az arab törzsek önállóan éltek. Jemenben az imámok vezettek ellenállást a törökök ellen, egyben a helyi szultánok, emírek, sejkék széthúzásával is küzdeniük kellett.

Egyiptom olyan tartomány volt, ahol a törökök magukban berendezkedni nem tudtak. A szultán képviselője Kairóban egy pasa volt, de őrsége nem csak janicsárokból, ha-

nem mamelukokból is állt. A hatalmas tartománynak volt sajátos összetételű helyi uralkodó osztálya, a muktaszimok, akikre a pasa támaszkodni kényszerült, ha keresztül akart valamit vinni. A muktaszimok összetevői a török tisztikar tagjai, a különféle rangú mamelukok, az arab sejkék, a gazdag kereskedők és uzsorások. Egyiptomban nagy feszültségek voltak a gazdasági hanyatlás miatt, az oszmán uralom idejére ért be a Kelet és Nyugat közti forgalom áthelyeződése, ami a kereskedelem, kézművesség, földművelés hanyatlását, az öntözőművek pusztulását vonta maga után. A vidéken a mameluk bejek voltak a tényleges urak. Ezért nem volt realitás nélküli Gottfried Wilhelm Leibniz fiatal mainzi választófejedelemségi diplomata, azaz a filozófus egyiptomi terve, amelyet 1672-ben a francia udvarnál terjesztett elő. E szerint a törököket Egyiptomban kellene megtámadni és ezzel a török hatalmat megtörni, Franciaország katonai és gazdasági hatalmát annak helyén létrehozni.

Tuniszban már 1590 óta a tényleges vezető erővé a helyi katonai parancsnokok váltak, akiket a janicsárok tanácsa (odzsák) választott. Ezáltal az oszmán kormányzat képviselőjét gyakorlatilag kiküszöbölték. A tuniszi bejek hivatalukat örökletessé tudták tenni és így 1650-ben a Korzikáról származó Murád bej új dinasztiát tudott létrehozni, a Muradidákét.

Algériában a szultánt képviselő török pasa mellett 1600 óta dej állt, akit a janicsárok választottak katonai főparancsnok szerepre. Baba Ali dej 1608-ban el is szakadt a török fennhatóságtól, emiatt a kalózkapitányok (raisz) tevékenységét az oszmán hatalom nem ellenőrizhette többé. A raisz részévé vált a helyi arisztokráciának és korporációkba volt szervezve. A dejeket 1659 óta élethosszigan választotta meg a janicsárok tanácsa (odzsák), 1671 óta pedig a kalózkorporációja, 1689 óta pedig a két testület együttesen. Az így kialakult hatalom maga mellé vonzotta az arab-berber helyi notabilitásokat (ulemák, törzsi sejkék, földbirtokosok, kereskedők és hivatalbérlek). A pasa 1659-ben minden jogát elveszítette.

Marokkóban megmaradt az arab dinasztiák függetlensége. A Szaiditák uralkodtak 1600 körül Nyugat-Algériában és Szudán nyugati részén, egészen 1659-ig megőrizve hatalmukat. Az Aluiták dinasztiája új egyesítést hozott létre 1649–65 során. Ez az uralkodóház a Tafilet-óázisból indult ki és meghódította a szomszédos tartományokat.⁴

V. A társadalmi elégedetlenség kirobbanása

Az európai megfigyelők számára sok gondot és zavart okozott, hogy az oszmán birodalomban kibontakozott elégedetlenségi mozgalmak, olykor fegyveres felkelések egyszerre voltak társadalmi és katonai elemek akciói. A megmozdulásokban ugyanis parasztok, pásztorok, szpáhik és

janicsárok egyaránt részt vettek. Politikai és gazdasági okokra vezethető vissza a lázongások sora Anatóliában. Henry Lello, aki sztabuli angol követ volt 1597 és 1607 közt, az anatóliai Dzsela-li-felkelést a legsúlyosabb belső eseménynek ítélte. A felkelés egészen 1609-ig nem volt elnyomható, s ahhoz Murad pasa nagyvezír hadfelvonulása volt szükséges, aki minden foglyát lefejeztette. Szíriában és Libanonban számtalan felkelést váltott ki a járadékfizetők kizsákmányolásának súlyossága.

1598 és 1605 közt az anatóliai parasztfelkeléshez szép számmal csatlakoztak szpáhik. Kara Musztafa nagyvezír (az első) a szpáhik számát 17.000 emberre csökkentette, akik valóban képesek voltak a bevetésre. A tímár-szervezet fölbomlása különösen Anatólia katonai elemeit érintette súlyosan. A janicsárok katonai alakulata a 17. század során egyre inkább pretoriánus gárdává alakult át és elvesztette katonai értéke jó részét, mégis elég erős volt több szultán letételére. II. Oszmán a janicsárokkal szemben a kurdok törzsi erőire kívánt támaszkodni, akiktől 40.000 harcos melléállítását remélte. II. Oszmán uralmát a veresége miatt forrongó janicsárok emiatt is söpörték el. Abazán pasa, Erzerum helytartója, a janicsárokat meg kívánta semmisíteni, hogy ezzel megbosszulhassa Oszmán halálát. Törekvése azonban megghiúsult. Egy angol diplomata bírálta az Angliába küldött tájékoztatásában I. Musztafa uralmának helyzetét. A romlás jeleit látta abban, hogy az oszmán uralkodó, akit azelőtt mint egy istent tiszteltek, most megvetett. A janicsárok politikai veszélyessége, e seregetest társadalomtól való elidegenedettsége vezette IV. Murad szultánt arra, hogy 1638-ban megszüntesse a gyermekadót, amely már nem csak gyermekekre, hanem 20–24 éves fiatalokra is kiterjedt. A pénzügyi szűkösség is kényszerítette a szultánt hadseregének csökkentésére. 1640-ben a hadsereg már csak 60.000 katonából állt. Ibrahimot katonai sikertelenségei miatt a janicsárok tették le. A katonák nélkülözésének Musztafa Köprülü kormányzata vetett csak véget. A janicsárok negatív politikai szerepe azonban változatlan maradt. II. Ahmedet a janicsárok emelték trónra, II. Musztafa ellen a janicsárok többször felkeltek, és 1703-ban letették a trónról. Ez a janicsár lázadás nyerte el a drinápolyi események megjelölését és tulajdonképpen Feyzullah mufti hatalmi állását kívánta megtörni. Az 1695 óta drinápolyi bostancibaşi tisztségét betöltő Ali pasa a „cigány” kapott 1703 augusztusában megbízatást, mint II. Musztafa szultán híve, hogy fegyvereseivel állja el a Sztambul felől vonuló janicsárok útját. Visszavonulása azonban szakadatlan volt a felkelők elől, egészen a Szófia körüli hegyekig, ahol lenyírt szakállal akart alámerülni. Ez vezetett a szultán bukására.

A különféle megmozdulások mélyebb okai a társadalmi süllyedések, fejlődési megrekedések, kedvezőtlen áralakulások, az uzsora terjedése. Ezek együttesen voltak az elégedetlenség okai, de csak ritkán tekinthetünk be mélyebb összekapcsolódásaikra. Mindezek az okok a rend-

szeres katonai átvonulásokkal együtt tényezői a faluhálózat hanyatlásának, amit a magyar hódoltságban különösen ismerünk, de a birodalom távolabbi vidékén is feltűnő volt ez a jelenség. Sir Thomas Roë angol nagykövet 1622-ben tájékoztatta kormányzatát az oszmán falu demográfiai viszonyairól. Emlékeztetett arra, hogy 16 évvel ezelőtt még 555.000 lakott falu volt, és most egy évvel ezelőtt egy megszámlálás, illetve becslés szerint csak 75.000. A diplomata fölfigyelt tehát a nagy elnéptelenedésre. Véleménye szerint az elhagyatott házakat azok lakói a helytartók igazságtalansága és kegyetlensége miatt adták fel. Ezért lehetséges három napig is lovagolni Görögország és Anatólia legjobb tartományain át anélkül, hogy egy emberrel találkoznánk, vagy egy tojást ehetne a lovas. Lehetséges volt a faluból városba vándorlás, de még 20 évvel később is számomtarhatták azt a szófia-i polgárt, aki faluról költözött be és annak beje ezt felpanaszolta. A bölcs kádi megfizette vele a földelhagyási adót (çift bozan) és a városban maradhatott (1611. évi eset). Ezt a incidenst is elkerülhette volna, ha annakidején mint paraszt iparos időben talál vevőt, aki-re átháríthatja földjét és kötelezettségeit. Az 1609. évi törvény szerint ez az adó 300 akce volt egy háztartásra eső megművelt föld után, 150 akce a fél egységre és 75 akce a még kisebb területre. Ebből viszont a telekaprozódást és a rajta lakó vagyoni differenciálódását ragadhatjuk meg, mint a falu elhagyásának mélyebb okát. De természetesen a városba költözés csak egyik — és nem legrosszabb — oka a falu elhagyásának.⁵

VI. A városok, népességi és vallási eltolódások

Sztambul népességében a muzulmánok a 800.000–1.000.000 közt mozgó lakosság szám 58,3, a nem muzulmánok 41,7%-át tették ki a tárgyalt évszázadban. Hanyatlást mutat az 1690/91. évi két regisztrumból következtethető 6–700.000 lakos még 100.000 üszküdarival. Görögök éltek Sztambul több negyedében, Galatában és falon kívüli külvárosokban, 30 templommal. Phanarban működött a patriarchai székhely. Kiemelkedett a kőházakban élő görög arisztokrácia és polgárság, akiknek megbízottai behálózták a levantei és Fekete-tengeri kikötőket. Híresek voltak a görög ágyúöntők, tengerészek, tavernatulajdonosok.

Szalonikit szefárd zsidó lakossága tette a 17. század legélénkebb kereskedővárosává. Egyben az ő szövőműhelyeik látták el részben posztóval az oszmán birodalmat, de Evlia Cselebi 1663-ban Budán is kiemeli a posztószövő zsidó asszonyokat. A két előbbi várost felemelő politikai és forgalmi átrendeződés után 1617-ben Drinápolyban már csak 41 zsidó háztartást számláltak. Rodoszon az utazók felfigyeltek a lakosság keleti elemeire: 1621-ben 1200 törököt és 200 zsidót, 1631-ben 3000 törököt és 500 zsidót jegyeztek fel. Az arány azonos volt. A szefárd zsidókat beenged-

ték a volt lovagi városba, annak keleti részén éltek mint textilanyagkereskedők, pénzkölcsönzők, teherhordók.

A birodalom viszonylagos elmaradásának jele, egyben gyengeségének oka a Balkán elkésett iparszerveződése. Lassan mégis létrejöttek a céhszerű testületek (esnaf). Szabályozások, kérelmek, mozgalmak tükrében tűnnek fel a szófiai bőrkikészítők és szűcsök (1605), mészárosok (1611), az elbasani tímárok (1657), a rusei muzulmán kádárok (1657) és bolgár kalapkészítők (1682), a plovdivi durva gyapjúszövet-kereskedők (1675 görög nyelvű kódex). 1637-ben Sztambulban felakasztották a szaloniki textilcéh küldöttségvezetőjét, amikor csökkenteni kérték az anyag- és egyenruha-beszolgáltatást. De Mohamed a század második felében már jónak látta szabályozni az árakat, céh jogokat, kötelezettségeket. Mindez azonban már nem akadályozhatta meg a hanyatlást, nem eléggé csökkentette az elegettelenséget.

A települések tekintetében is világossá vált az inga viszszaengése. Már a századelőn föltűnik vidéki keresztények olyan ingatlanvásárlása nagyvárosokban, amit leszámoltaitra hagyományozhattak. Ezt követte nem muzulmánok betelepődése a belvárosokba. A szakadatlan háborúk embervesztése miatt IV. Mohamed kénytelen volt 1669-ben megengedni az ilyen települést, mire görög, szerb, bolgár, román külvárosiak behúzódtak. Ezt pótolta a keresztény parasztok beköltözése a megürült külvárosokba. Vidinbe a 17. század végén falusi népesség is húzódott, bolgár parasztok is rendelkeztek városi földdel, házzal. A nikápolyi kádi 1698-ban rendelkezést kapott, hogy a 10 éven belül odatelepült parasztokat küldje vissza falura.

A vallási viszonyok liberalizálódása is bekövetkezett az oszmán hanyatlás idején. Az engedélyek a szerzetesrendi működésre, keresztény templomok újjáépítésére vagy pláne újak építésére mégis megkéstek, nem eléggé népszerűsítették az oszmán hatalmat. A katolicizmus Boszniában a 17. században kapott erőre. Papics Pál bosnyák szerzetes 1629-ben Szarajevóból jelentette Rómába, hogy sokat fáradozott a lelki ügyek körül Bács és Belgrád egyházmezejében. Ugyancsak a 17. században Zvizdovics Angelus kieszközölt szultáni engedélyt, hogy társaival együtt gondolhassák a boszniai katolikusok lelki ügyeit.

Az ortodoxia Bulgáriában és Görögországban sokáig teret vesztett az iszlám környezetben. Egészen a 17. századig folyt a bulgáriai templomok, kolostorok rombolása és a szellemi élet falvakba, elrejtett helyeken lévő kolostorokba átkerülése. Ehhez képest fordulat kezdete, hogy a neszebari Szent Szpász és Szent Kelemen templomok a 17. századi oszmán uralom alatt keletkeztek, igaz, hogy szegényes és nagyon egyszerű építési technikával. A torony- és kupolánélküliség, a külső díszítetlenség jelzi a vallási türelem korlátait, amit a templomok belsejére már kevésbé alkalmaztak. A görög Hydra szigetén 1641-ben létesült a Mária-templom és -kolostor a központban. Magyarországon a szegedi Alsóváros toronytalan ferences temploma 17. szá-

zadi csodatevő Madonna-képet, ugyanott a ferences kolostor 15. századi, 1530. évi tárgyakat őrzött meg. A kecskeméti református templomot oszmán uralom alatt 1680–84 közt András, László és Máté debreceni kőműves építette. Van benne feliratos tábla 1684-ből, a kecskeméti ötvösök 17. századból való alkotásai (Cseh György 4, Tar Illés 4, CM 1 alkotással képviselve). Ezt a soknyelvű és több keresztény vallású oszmán tartományhálózatot az Erdélyben működő görög és makedo-román kereskedők, a szigetvilág görög hajósai kötötték össze.⁶

VII. A Nyugat kereskedelmi behatolása

Az oszmán birodalom szétaprózódását, gazdasági stagnálását a külföldi kereskedők testületei és társaságai használták fel behatolásra. Libanonban már 1620 körül firenzei, francia, angol, holland, velencei kereskedők működtek. Aden kikötőjében 1609 óta megjelentek a brit Kelet-indiai Társaság hajói. 1660 után az angol restauráció diplomatai Sztambulban az angol és skót hamuzsír-kereskedők és általában a Levant Company gazdasági érdekeit képviselték. Ez az érdekvédelem fontos szerepet játszott az 1689–1714 közt megélnékvált angol diplomáciai tevékenységben, ezáltal Törökország területi integritása fontossá vált Anglia számára.

A holland kereskedők érdekeiket az oszmán birodalommal kiépített diplomáciai viszony útján érvényesítették. Cornelis Haga 1612–39 közti követi missziója biztosította a török kikötők használatát és a tengeri rablók elleni védelmét a hollandok számára, valamint konzulátusok létrehozását előbb Sztambulban, majd Aleppo, Tunisz, Algír, Marokkó területén. Viszont Herbert de Visnich jelentős holland kereskedő 1623-ban a perzsa szférába ért és tárgyalta Nagy Abbasz sahkal. 1626-ban Musza bég perzsa követ járt Hollandiában.

Franciák is korán bekapcsolódtak a mediterrán forgalomba. Hajóik 1612-ben és 1643-ban menedéket nyújtottak szökésben lévő foglyoknak. 1653-ban egy francia kereskedő modénai pénzekkel folytatta levantei ügyleteit. Ilyen ismereteket is felhasználva írhatta 1675-ben Nointel francia portai nagykövet, hogy a törökök a végsőkig gyengék a tengeren és a szárazföldön zsoldot és pénzt tekintve, s méginkább tisztékben, de van szerencsájük és sokra viszi őket ellenfeleik vaksága. Francia utazó azonban a Szafavidák Kharg szigetére is eljutott és leírta forgalmát, gyöngyhalászatát a 17. század közepén.

De az állandó ellenfelekkel is volt forgalma a török birodalomnak. A kis-ázsiai Kütahyáig eljutottak pénzlelet tanúsága szerint osztrák tallérok és spanyol ezüstpénzek. 1667-ben Bécs Keleti Társaságot létesített az oszmán birodalommal való kereskedelemre, sokféle árucikkal, közte osztrák papírral.⁷

Az oszmán hatalom Közép-Európából való kiszorításá-

ra vezető hadiesemények mélyebb okait mindezekben a politikai, hadszervezeti, gazdasági jelenségekben kereshetjük. A nép és terület kiaknázása, a nemzetközi pozícióvesztések, a délkelet-európai és előázsiái térség egyenet-

len és elkésett fejlődése voltak meghatározói az elvesztett háborúknak és a területi veszteségeknek, ezeknek a megoldhatatlan problémáknak volt szerepe az uralkodó alakok sorozatos dekadens magatartásában.

Jegyzetek:

- ¹ Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban (Keleti Ferenc—Lakatos Ernő—Makkai László szerk.: Pest megye múltjából. Bp., 1965) II. o.; György Székely: *Décadence du pouvoir Ottoman et les deux Miklós Zrínyi* (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus IX. Bp., 1967) 36—37. o.; Rudolf Tschudi: Die osmanische Geschichte bis zum Ausgang des siebzehnten Jahrhunderts (Leonhard von Muralt usw.: Das Zeitalter der Entdeckungen, der Renaissance und der Glaubenskämpfe. Berlin, 1941) 592—595., 597—598. o.; Jean Delorme: *Chronologie des Civilisations* (Paris, 1956) 229., 233., 237., 239., 247., 249., 251. o.; Jan Wimmer: Der Entsatz von Wien 1683 (Warszawa, 1983) 23., 25—27., 29., 66. o.; Cornell H. Fleischer: The Rise of Deoline: the „Classical Age” in Ottoman Historiography (17e Congrès International des Sciences Historiques I Grands thèmes. Methodologie. Sections chronologiques 1 Rapports et abregés. Madrid, 1990) 313—314. o.; Gilles Veinstein: L'Empire Ottoman face à l'Europe et à lui-même, XVIIe—XVIIIe siècle (u. ott) 314—315. o.; Meyers Neues Lexikon IV. B. (Leipzig, 1962) 293., 509. o.; V. B. (Leipzig, 1964) 710., 940. o.; VII. B. (Leipzig, 1964) 884. o.; Webster's Biographical Dictionary (Springfield, Mass., 1956) 18., 755., 1034., 1073., 1077., 1129. o.; Bernard Lewis: Isztambul és az oszmán civilizáció (Bp., 1981) 75. o.; I. Ahmed trónusa az isztambuli Topkapı palotamúzeumban; Nagy László: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez (Hadtörténelmi Közlemények, 1963. 2. szám) 203., 217—218. o.; Benkő Loránd főszerk.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. k. (Bp., 1976) 55. o.; Fekete Lajos: Török nyelvű forráskiadásaink kérdéséhez (Magyar Nyelv, 1961. 3. szám) 322. o.; Ernst Werner—Walter Markov: Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart (Berlin, 1978) 124., 131., 136—137., 143. o.; Perényi József: A török abszolutizmus problémája (kézirat, 1961) 9. o.; Gwyn Williams: Turkey (London, 1967) 109., 141. o.; IV. Murád trónusa az isztambuli Topkapı palotamúzeumban; Yuzo Nagata: The Decline of the Ottoman Empire's Doctrine of State Landownership: the development of the *çiflik* Type of Landownership (17e Congrès International des Sciences Historiques I id. k.) 317. o.; Richard F. Kreutel—Friderich Kornauth: Zwischen Paschas und Generälen (Graz—Wien—Köln, 1966) 159. o.
- ² Rudolf Tschudi id. m. 593., 595—597. o.; Jean Delorme id. m. 241., 247., 249. o.; Perényi József id. m. 11. o.; Jan Wimmer id. m. 28—30., 65—66. o.; Ernst Werner—Walter Markov id. m. 143., 360., 362. o.; Webster's Biographical Dictionary id. m. 18., 805., 842., 1034., 1430. o.; Louis Trenard: L'Europe au Siècle des Lumières (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XIII. Szeged, 1963) 7. o.; Németh Gyula: Balassa Bálint és a török költészet (Ma-

gyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Bp., 1948) 84. o.; Rohonyi Gábor: Zrínyi téli hadjárata 1664-ben (Hadtörténelmi Közlemények, 1954, 3—4. szám) 94—95. o.; Meyers Neues Lexikon IV. B. (Leipzig, 1962) 678—679. o.; Romain de Hooghe: Stadt Weenen, Strenglijck belagert (rézkarc, Amsterdam, 1683); *Ritrati Historici o vero historia dell Imperio Romano* (Amsterdam, 1689) kihajtható képe Kara Musztafáról; W. Fellmann: Törökország (Világtörténelmi kisenciklopédia. Bp., 1973) 768. o.; Richard F. Kreutel—Friedrich Kornauth id. m. 159. o.

- ³ György Székely id. m. 35., 37., 45. o.; Jan Wimmer id. m. 16—18., 25—30., 32—37., 40—41., 173—213., 259. o.; T. Varga György: A székesfehérvári történelem tudományos üléséről (Hadtörténelmi Közlemények, 1969) 567—568. o.; Ernst Werner—Walter Markov id. m. 121. o.; Webster's Biographical Dictionary id. m. 2., 18., 349., 755., 927., 1034., 1077. o.; Rohonyi Gábor id. m. 94—95. o.; Németh Gyula id. m. 84. o.; Andreas Tietze: Mi lett volna, ha a törökök elfoglalják Bécset? (Előadás 1983. III. 30., az ELTE Török Tanszékén); Jean Berenger: Finances et Absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Tome I (Lille—Paris, 1975) 99. o.; a Bécs felmentésére vonult tízezer fős száz segélyhad folytán nőtt meg a drezdai fejedelmi fegyvertárban a török anyag, v. ö. Historisches Museum Dresden Y1, Y4, Y12, Y32, Y68, Y179, Y203, Y214 lt. szám; Rudolf Tschudi id. m. 592—598. o.; Jean Delorme id. m. 229., 233., 237., 239., 241., 243., 245., 247. o.; Meyers Neues Lexikon I. B. (Leipzig, 1961) 5. o.; IV. B. id. m. 293., 678—679. o.; V. B. id. m. 940. o., VII. B. id. m. 156. o.; Nagy László id. m. 203., 218. o.; Egid Sadeler—Markus Saedeler; Mechtli Kuli Beg (rézmetszet, 1605); Niccolò Rodolico: Storia degli Italiani (Firenze, 1954) 342—345. o.; Teleki Mihály levelezése (szerk. Gergely Sámuel) II. k. (Bp., 1906) 266. szám; Gherardo Ortalli—Giovanni Scarabello: Breve storia di Venezia (Pisa, 1990) 96—97. o.; Bruno Dudan: Il dominio veneziano di Levante (Bologna, 1938) 244. o.; Witold Sawicki: Rôle de l'Eglise dans l'organisation et l'administration de l'Etat polonais avant les partages (1666—1795) (Le Millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin, 1969) 570., 582. o.; Karol Górski: L'histoire de la spiritualité polonaise (u. ott) 302., 309. o.; Hieronim Feicht: An Outline of the History of Polish Religious Music (u. ott) 504., 547. o.
- ⁴ Rudolf Tschudi id. m. 592. o.; György Székely id. m. 36., 45. o.; Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások (Bp., 1970) 14. o.; Ernst Werner—Walter Markov id. m. 136., 178. o.; Georg Stadtmüller: Forschungen zur albanischen Frühgeschichte (Bp., 1942) 173. o.; Kniezsa István: Csász (Magyar Nyelv, 1934) 105. o.; H. Tahmišćić: Sarajevo (Sarajevo, 1970) 80. o.; Hristo Hristov: The Unification of Northern and Southern Bulgaria in 1885 (Sofia, 1985) 5. o.; Nicolaj Todorov: La

- ville balkanique aux XVe–XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique (Bucarest, 1980) 59. o.; Sztójan Radev: Az 1876-os bulgáriai felkelés és Magyarország (kandidátusi értekezés tézisei: Bp., 1969) 4. o.; Niederhauser Emil ismertetése: Szümmeikta Neóterész Isztoriasz I. köt. Ióannina, 1982 (Századok, 1983. 6. szám) 1411. o.; Walther Schmidt: Die Insel Cypern (Urania, März 1957) 82. o.; Meyers Neuss Lexikon V. B. id. m. 385., 626. o.; VII. B. id. m. 912. o.; Jacques Nantet: Histoire du Liban (Paris, 1963) 99., 102–103., 111. o.; Bernard Lewis: Les Arabes dans l'histoire (Bruxelles, 1958) 146., 148–149. o.; S. Richter–G. Willgerodt: Szaúd-Arábia (Világtörténelmi kisenciklopédia. ic. m.) 697. o.; S. Willgerodt. Jemeni Arab Köztársaság (u. ott) 342. o.; G. Härtel: Egyiptom (a kezdetektől 1801-ig) (u. ott.) 165. o.; Joachim Vennebusch: Gottfried Wilhelm Leibniz (Bad Godesberg, 1966) 40–41. o.; J. R. Jones: Britain and Europe in the Seventeenth Century (London, 1968) 11. o.; H. Nimschowski: Algéria (Világtörténelmi kisenciklopédia. id. m.) 16. o.
- ⁵ Rudolf Tschudi id. m. 593–595., 598. o.; Orhan Burian: The Report of Lello third English Ambassador to the Sublime Porte (Ankara, 1952) VII–VIII. o.; Hangay Zoltán: Rákóczi Zsigmond kora társadalmában (kandidátusi értekezés tézisei: Bp., 1988) 8. o.; W. Fellmann: Törökország id. m. 768. o.; Ernst Werner–Walter Markov id. m. 121., 123–124., 131., 136. o.; Perényi József id. m. 10. o.; Yuzo Nagata id. m. 317. o.; Theodore Papadopoulos: Le modèle économique du déclin de l'Empire ottoman (17e Congrès International des Sciences Historiques I id. m.) 316. o.; Nagy László id. m. 203. o.; M. Dan și S. Belu: Despre robii în imperiul Otoman (cu câteva date privitoare la țările române) (Anuarul Institutului de Istorie din Cluj IV 1961) 10. o.; Richard F. Kreutel–Friedrich Kornauth id. m. 159–160. o.; Nicolaj Todorov id. m. 81., 120. o.
- ⁶ Perényi József id. m. 10. o.; Nicolaj Todorov id. m. 69–70., 77., 81–82., 102., 111–112., 118–120., 122., 198. o.; Ernst Werner–Walter Markov id. m. 133., 136. o.; Káldy-Nagy Gyula: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútforrásai (Századok, 1972. 3. szám) 649. o.; Raymond Matton: Rhodes (3 Athènes, 1959) 67. o.; Rudolf Tschudi id. m. 595–596. o.; Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században (Bp., 1966) 25. o.; Gilles Veinstein id. m. 315. o.; Theodore Papadopoulos id. m. 316. o.; Mátyás Mihály: A csávoiyi délszlávok anyanyelvi oktatásáról (1748–1948–1978) (Bács-Kiskun megye múltjából V. Oktatás-nevelés. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1983) 506–507. o.; Borsa Iván–Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól, 1651–1658 (Levélári Közlemények 1989. 1. szám) 83., 85–87., 109–110., 125., 138–139. o.; Hristo Hristov id. m. 5. o.; a neszebári Szt. Szpász-templom hosszú földszintes házszerű épület, az ottani Szt. Kliment-templom díszes freskóival polgári lakóház alá szorult; a kor ikonjai a várnai Történelmi és Művészeti Múzeumban; Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2 (Bp., 1961) 153., 266. o.; Kristó Gyula (szerk.): Szeged története a kezdetektől 1686-ig (Szeged, 1983) 650., 672–674., 723–725. o.; Hornyik János: Kecskemét város története, oklevél-tárral II. k. (Kecskemét, 1861) 44–46., 54., 61., 279. o.; B. Bobrovsky Ida: a XVII. századi mezővárosok iparművészete (Bp., 1980) 29–35., 98., 125–127., 144–145., o.; Jakó Zsigmond (bev. és jegyz.): Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége (Bukarest, 1974) 472. o.
- ⁷ György Székely id. m. 36., 45. o.; A. Luschin von Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit (München–Wien, 1971) 212. o.; Anne-Marie Piuze: Affaires et politique. Recherches sur le commerce de Genève au XVIIe siècle (Genève, 1964) 257., 285., o.; G. Willgerodt: Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (Világtörténelmi kisenciklopédia id. m.) 344. o.; J. R. Jones id. m. 15., 41. o.; Ludovic Demény–Paul Cernovodeanu: Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII (București, 1974) 284–285. o.; Gwyn Williams id. m. 140. o.; Wittman Tibor: Némeföld aranykora (Bp., 1965) 151–152. o.; M. Dan și S. Belu id. m. 43. o.; Jean Berenger id. m. 91. o.; XVII. századi osztrák tallér, spanyol ezüst pénzek oszmán érmekkel egy leletben: Kütahya Múzei; Bogdán István: Papírkereskedelmünk a XIV–XVII. században (Századok, 1965) 678. o.; Pach Zsigmond Pál: A Szent Liga létrejöttének világgazdasági indítékai (História, 1987. 2. szám) 32–33. o.

Pickl, Othmar:

Die Kapitulation der Festung (Nagy) Kanizsa der „Hauptfestung des Ottomanischen Reiches“ am 13. April 1690

(Zum 300. Jubiläum der Kapitulation der letzten türkischen Garnison Transdanubiens.)

Die nur 18 km nördlich des Zusammenflusses von Mur und Drau gelegene Festung Kanizsa war am 20. Oktober 1600 nach 40tägiger Belagerung durch die Türken von ihrem Kommandanten Georg von Paradeiser gegen freien Abzug dem Erbfeind übergeben worden.¹ Damit fiel ein Bollwerk an die Türken, das wegen seiner strategischen Bedeutung von den Zeitgenossen der „Schlüssel zu Deutschland“ genannt wurde.² Fortan standen die Osmanen nur 60 km nordöstlich der kroatischen Festung Varazdin und bloß 80 km vor der ersten steirischen Festung Radkersburg. Die Steiermark war damit so unmittelbar gefährdet, daß Erzherzog Ferdinand im Jahre 1601 die zur Rückgewinnung Kanizsas herangeführten Truppen persönlich ins Feld führte. Er verpflichtete dadurch nämlich den Adel zum „persönlichen Zuzug“. Die versuchte Rückeroberung Kanizsas durch das ca. 27.000 Mann starke christliche Heer scheiterte jedoch Mitte November 1601 unter schweren Verlusten; alle Geschütze, 14.000 Gewehre und sogar das Zelt des Erzherzogs samt seinem Silbergeschirr und seinen Kutschen fiel in die Hände der Türken, ebenso tausende Verwundete und Kranke. Die Zeitgenossen empfanden die erlittene Schlappe als eine der schwersten Niederlagen der Christenheit.³

Als der „lange Türkenkrieg“ (1593–1606) schließlich am 11. November 1606 durch den Frieden von Zsitvatorok auch mit den Türken beigelegt wurde, versuchte man im Rahmen der Friedensverhandlungen die Rückgabe Kanizsas mit einem Betrag von 50.000 fl zu erkaufen. Offenbar aber waren die angebotenen Bestechungsgelder für die türkischen Unterhändler nicht attraktiv genug, so daß die Rücklösung der Festung Kanizsa nicht gelang.⁴ Eine am 28. April 1664 begonnene Belagerung der Festung Kanizsa durch die von Generalleutnant Graf Julius von Hohenlohe kommandierten kaiserlichen und verbündeten Reichstruppen sowie die von Nikolaus Zriny geführten ungarisch/kroatischen Einheiten mußte am 2. Juni 1664 wegen des unter dem Befehl des Großwesirs Ahmed Köprülü nahenden türkischen Einsatzheeres „fürnemblich aber aus mangel Proviantes“ erfolglos abgebrochen werden.⁵ Die von Nikolaus Zriny neu erbaute und vom Großwesir

erstürmte Feste Serinvar durfte auch nach dem Friedensschluß von Eisenburg/Vasvár vom 10. August 1664 nicht wieder aufgebaut werden.⁶

Durch die erfolgreiche Entsetzung Kanizsas im Frühjahr 1664 konnten die Türken in den folgenden Jahren und Jahrzehnten immer wieder bis in den Raum von Radkersburg und Mureck vorstoßen; die zwischen Radkersburg und Fürstenfeld gelegenen südoststeirischen Grenzgebiete blieben dadurch bis 1690 von ständigen türkischen Einfällen bedroht. Die Bewohner vieler Dörfer mußten den Türken bei ihren überraschenden Vorstößen huldigen, damit ihre Häuser nicht niedergebrannt wurden. Dadurch wurde sowohl den steirischen Ständen als auch dem „armen Mann an der Grenze“ immer wieder eindringlich vor Augen geführt, daß mit Kanizsa einer der wichtigsten Eckpfeiler der steirischen Vorfeldverteidigung verloren gegangen war.⁷

Erst nach dem großartigen Sieg über das türkische Belagerungsheer vor Wien vom 12. September 1683 konnten die kaiserlichen Truppen nach 200 Jahren ständiger Abwehr der türkischen Angriffe endlich zur Gegenoffensive übergehen. Der im Februar 1684 entworfene kaiserliche Feldzugsplan sah vor, die kommenden Operationen der kaiserlichen Armeen einerseits entlang der Donau und andererseits entlang der Drau vorzutragen. Das ergab sich aus der logistischen Notwendigkeit, weil die nach dem Südosten strömenden Flüsse Donau, Mur und Drau die besten und billigsten Transportwege für den Heeresnachschub darstellten.⁸

Die Operationen zur Gewinnung der Draulinie wurden dem sogenannten Drau-Corps — auch „Corps von Innerösterreich“ — übertragen, das dem Innerösterreichischen, d.h. Grazer Hofkriegsrat unterstand. Dementsprechend war für die Versorgung des Drau-Corps die Innerösterreichische, d.h. Grazer Hofkammer zuständig. Das machte ab 1683 die Grazer Hofkammer zur Zentrale, und deren Präsidenten, Franz Adam Graf von Dietrichstein, zum Hauptverantwortlichen für die gesamte Nachschuborganisation der in Slawonien und Kroatien operierenden kaiserlichen Truppen. Völlig auf

sich allein gestellt und von den Wiener Zentralstellen finanziell erst im Frühjahr 1686 erstmals mit einem Betrag von 100.000 fl unterstützt, hatten die Grazer Hofkammer und ihr Präsident Versorgung und Nachschub für das Drau-Corps in den Jahren 1684–1687 geradezu vorbildlich gemeistert.⁹

In Ausführung der jeweiligen Operationspläne errangen die Truppen des Drau-Corps im Laufe der folgenden Jahre glänzende Erfolge. 1684 gelang es, die türkische Festung Virovitica und 1686 Pécs/Fünfkirchen, Siklós und Kaposvár zu erobern. Im August 1687 wurde in der Schlacht am Berge Harsan nahe Mohac das türkische Hauptheer vernichtend geschlagen, worauf als Folge dieses Sieges im September/Oktober 1687 ganz Mittelslawonien zwischen Drau und Save, darunter die strategisch besonders wichtige Festung Osijek/Esseg erobert werden konnte. Im September 1688 gelang es den kaiserlichen Truppen schließlich, das 1521 verloren gegangene Belgrad wieder zurückzuerobern.¹⁰

Schon seit der Eroberung der Festungen Pécs/Fünfkirchen, Siklós und Kaposvár im Spätherbst 1686 lagen die noch von türkischen Besatzungen gehaltenen Festungen Szigetvár und Kanizsa als isolierte Inseln weit hinter den kaiserlichen Linien und seit dem Fall von Osijek/Esseg im Oktober 1687 praktisch auf verlorenem Posten.¹¹ Dennoch kapitulierten die Festungen Stuhlweißenburg/Székesfehérvár und Szigetvár erst im Mai 1688 bzw. im Jänner 1689.¹² Die türkische Garnison von Kanizsa jedoch hielt sich sogar bis Ende März/Anfang April 1690, d.h. sie kapituliert erst 1 1/2 Jahre nach der Eroberung Belgrads durch die kaiserlichen Truppen (September 1688).

Da die Bevölkerung der ungarischen Dörfer rund um die Festung Kanizsa jedoch dem Türken gehuldigt hatte und deshalb zur Verproviantierung der türkischen Garnison von Kanizsa verpflichtet wurde, war dieser Belagerung lange Zeit hindurch so gut wie kein Erfolg beschieden. Seitens der Grazer Hofkammer wurden nicht bloß die Bewohner der „gehuldigten Dörfer“ sondern darüber hinaus die ungarischen Milizen immer wieder beschuldigt, gegen hohe Bezahlung die belagerte türkische Garnison mit Lebensmitteln zu versorgen.¹³ Im Spätherbst 1688 erklärte ein türkischer Gefangener sogar, die türkische Besatzung von Kanizsa könne über diese merkwürdige Belagerung nur lachen.¹⁴ Nur aus der berechtigten Angst der ungarischen Zivilbevölkerung vor Repressalien der türkischen Garnison ist es wohl zu erklären, daß sie der türkischen Besatzung Lebensmittel lieferte und sich die Festung Kanizsa noch bis zum Frühjahr 1690 behaupten konnte.

Der Hofkriegsrat in Wien und die Innerösterreichische Hofkammer in Graz zogen aus den oben dargestellten Verhältnissen die richtigen Konsequenzen. Im Winter 1688/89 erhielten die ungarischen Milizen, die zur Belagerung von Kanizsa eingesetzt waren, ihren *Proviand*

nicht mehr in natura, sondern bekamen ihre Verpflegungssätze in Bargeld ausbezahlt. Das wirkte sich nach den Angaben der Grazer Hofkammer außerordentlich „heilsam“ aus, weshalb man auch während des Feldzuges von 1689 den zur Belagerung von Kanizsa eingesetzten ungarischen Milizen weiterhin nur ein Verpflegungsgeld auszahlen wollte, während die deutschen Truppenteile ihren Proviand weiterhin *in natura* (Mehl oder Brot) erhielten.¹⁵ Darüber hinaus ließ General Adam Graf Batthyány, der die Blockade von Kanizsa leitete, die noch in den Dörfern der Umgebung verbliebenen Einwohner aussiedeln, wodurch die Türken keine Proviantlieferungen mehr erpressen konnten.¹⁶

Tatsächlich bewirkten diese Maßnahmen im Laufe des Jahres 1689 eine drastische Verknappung der Lebensmittelversorgung der türkischen Besatzung von Kanizsa.

Es ist übrigens bezeichnend, daß die Auszahlung des Verpflegungsgeldes an die zur Belagerung von Kanizsa eingesetzten ungarischen Milizen anstelle des Naturalproviants unter anderem durch das korrupte Verhalten des während der Belagerung von 1688 eingesetzten Proviant- und Kriegskommissars Gotthard von Höfer ausgelöst wurde.¹⁷

Die Lage der türkischen Garnison Kanizsa im Winter 1689/90

Gegen Ende des Jahres 1689 hatte sich die Verpflegungssituation der türkischen Besatzung von Kanizsa so dramatisch verschlechtert, daß am 31. Dezember 30 Türken, darunter drei Agas, in das vor der Festung gelegene Lager des Grafen Zichy überliefen. Sie berichteten einhellig über die in der Festung herrschende große Not und auch darüber, daß zwei reiche Türken angeregt hätten, die Übergabe der Festung innerhalb von acht Tagen durchzuführen. Darüber hinaus meldete Zichy, daß die türkische Garnison ihre Feindseligkeiten weitgehend eingestellt habe und sogar gegen die vor die Festung anrückenden Soldaten keine Schüsse mehr abgebe.¹⁸ Im Laufe des Jänner 1690 ließen die Türken ihre Verhandlungsbereitschaft auch dadurch erkennen, daß sie einige gefangene Christen aus der Festung entließen.¹⁹ Anfang Februar 1690 wurde dem Grafen Stephan Zichy, der in Vertretung des erkrankten Grafen Adam von Batthyány die Belagerung leitete, ein Schreiben der türkischen Garnison an den Großwesir überbracht; das Schriftstück wurde dem Grafen Jörgen zur Weiterleitung übergeben.²⁰ Vermutlich kündigte darin die türkische Garnison dem Großwesir ihre Absicht an, in Kapitulationsverhandlungen mit den kaiserlichen Truppen einzutreten. Am 22. Februar 1690 berichtete Vizegeneral Zichy dem Hofkriegsrat, daß er gemeinsam mit General Adam von Batthyány die Festung Kanizsa zur Kapitulation aufgefordert habe. Leider hätten die Türken jedoch auf

zwei seiner Offiziere, die die Antwort abholen sollten, das Feuer eröffnet; dabei stehe aber fest, daß die Garnison sich nicht mehr lange, nämlich höchstens bis Ostern werde halten können.²¹ Das so unerwartete Verhalten der türkischen Garnison auf die Kapitulationsaufforderung erklärt sich offensichtlich aus der Tatsache, daß seitens der ungarischen Bevölkerung und auch der zur Belagerung eingesetzten Miliz inzwischen den Türken eine größere Menge „Victualien“ verkauft worden war,²² was die Belagerten offenbar neue Hoffnung schöpfen ließ. Hatte sich doch die türkische Garnison von Kanizsa die fehlenden Lebensmittel spätestens seit 1688 offenbar immer wieder von den zur Belagerung eingesetzten ungarischen Milizen beschaffen können.²³

Es ist bezeichnend, daß sich die Generäle Batthyány und Zichy auf ein Schreiben des Hofkriegsrates von 9. Februar mit dem Vorwurf, die ihnen unterstellten Truppen hätten die belagerten Türken in Kanizsa mit Lebensmittel versorgt, nur recht halbherzig verteidigten. Adam von Batthyány erklärte am 4. März 1690, daß mit *seinem Wissen* keine Viktualien an die Besatzung von Kanizsa geliefert worden seien.²⁴ Sowohl er als auch Graf Zichy beklagten sich bitter, daß beim Kaiser solche verleumderischen Angaben vorgebracht worden seien.²⁵ In Hinblick auf die diesbezüglich seit Jahren auch bei der Grazer Hofkammer wiederholt vorgebrachten Beschwerden kann aber wohl kein Zweifel darüber bestehen, daß seitens der ungarischen Milizen immer wieder — und vermutlich um teures Geld — Nahrungsmittel an die belagerten Türken verkauft worden waren.

Um diese unglaublichen Praktiken zu unterbinden, kommandierte der Hofkriegsrat den Grafen Nikolaus Erdödy mit seiner Banal-Miliz nach Kanizsa. Von dort berichtete der Graf am 5. März 1690, er werde mit seinen Truppen dafür sorgen, daß kein weiterer „Succurs“ in die Festung Kanizsa gebracht werde. Zugleich urgierte er den seit drei Jahren ausständigen Sold für seine Husaren.²⁶

Die Kapitulation am 23. März 1690

Inzwischen verschlechterte sich die Lage der türkischen Garnison von Kanizsa so drastisch, daß man nunmehr die Übergabe an die Kaiserlichen ernstlich ins Auge faßte. Am 28. Februar 1690 berichtete jedenfalls Graf Zichy aus seinem Lager vor der Festung Kanizsa, daß ihm dies von Überläufern mitgeteilt worden sei.²⁷ Tatsächlich nahmen die Türken am 16. März konkrete Kapitulationsverhandlungen auf und schickten dazu zwei Geiseln in das kaiserliche Feldlager.²⁸

Die Verhandlungen mit den Türken wurden von kaiserlicher Seite durch den Dolmetscher Heinrich Christoph Schwegler unterstützt, der dem Wiener Hofkriegsrat einen ausführlichen Bericht über den Verlauf der Verhandlungen

und die schließlich erzielten Kapitulationsbedingungen übermittelte.²⁹ Leider ist dieser Bericht im Kriegsarchiv nicht erhalten.

Wir erfahren aus anderen Nachrichten, daß die Verhandlungen von türkischer Seite mit großer Hartnäckigkeit geführt wurden.³⁰ Schließlich konnte man sich am 23. März 1690 über die Bedingungen der Kapitulation einigen.³¹ Die türkische Garnison von Kanizsa übergab ihre Festung gegen freien Abzug und unter den gleichen Bedingungen, unter welchen die türkische Garnison von Stuhlweißenburg/Székesfehérvár ihre Festung den kaiserlichen Truppen übergeben hatte. Graf Stephan Zichy berichtete dem Hofkriegsrat darüber am 25. März 1690 und fügte mit Stolz hinzu, daß dies nach Stuhlweißenburg/Székesfehérvár die zweite türkische Garnison sei, die durch die ungarische Miliz zur Übergabe gezwungen worden sei.³² Graf Ádám von Batthyány berichtete am 24. März über die abgeschlossene Kapitulation und übersandte dem Wiener Hofkriegsrat gleichzeitig den mit der türkischen Garnison von Kanizsa geschlossenen Kapitulationsvertrag.³³

Im Archiv des Hofkriegsrates hat sich dieses Dokument leider nicht erhalten. László Szita konnte den Text des Kapitulationsvertrages jedoch im Archiv Karlsruhe ausfindig machen und ist in seinem Kongreß-Referat ausführlich darauf eingegangen; er wird in seinem Konferenz-Manuskript darüber berichten.³⁴ Wir konnten lediglich aus anderen Berichten Rückschlüsse auf Einzelheiten des Kapitulationsvertrages ziehen. Aus einem Brief Graf Batthyáns vom 26. März erfahren wir, daß man der türkischen Garnison samt ihren Familien den freien Abzug gewährte, wozu 1.700 Wagen benötigt würden. Da jedoch eine so große Zahl von Wagen samt den nötigen Zugtieren kaum aufgebracht werden könne und der Abzug der Türken durch das verödete Slawonien nach Bosnien nur unter den größten Schwierigkeiten mögliche wäre, schlug Batthyány vor, man möge den Abtransport der türkischen Garnison besser auf dem Wasserweg der Drau durchführen.³⁵ Immerhin erging in diesem Zusammenhang ein Befehl der ungarischen Hofkanzlei an die Gespanschaften Szaladiensis, Veszprém und Eisenburg, die notwendigen Fuhrwerke zum Abtransport der türkischen Besatzung von Kanizsa zur Verfügung zu stellen.³⁶

Da die an Ort und Stelle mit der Besatzung von Kanizsa getroffenen Übergabsbedingungen erst durch den Wiener Hofkriegsrat bzw. den Kaiser bestätigt werden mußten, reisten als Vertreter der Garnison Kanizsa zwei vornehme Türken in Begleitung der Herren Peter Andrassy und Paul Festeticz nach Wien, wo mit dem Hofkriegsrat offenbar die Einzelheiten des Abtransportes der türkischen Garnison geklärt wurden.³⁷

Dazu gehörte auch die Stellung von christlichen Geiseln, um den Abzug der türkischen Garnison, der unter dem

Konvoi kaiserlicher Truppen erfolgen sollte, zusätzlich abzusichern. Wir hören, daß sich zu diesem Zweck vier ungarische Offiziere „als Gäste“, d.h. als Geiseln zum Pascha von Kanizsa begaben.³⁸

Am 1. April 1690 wurde durch kaiserliche Resolution der Kapitulationsvertrag bestätigt. Es wurde festgelegt, daß der Abtransport der türkischen Besatzung auf dem Wasserweg der Drau bis Esseg/Osijek vorgenommen werden sollte, wozu die bei Legrad an der Drau vorhandenen Proviant-Plätten samt den notwendigen Schiffleuten heranzuziehen seien. Die Grazer Hofkammer erhielt den Auftrag, alle dazu notwendigen Verordnungen zu treffen. Der in Wien anwesende Grazer Hofbuchhalter Canduzzi erließ dazu von Wien aus alle notwendigen Befehle. Die Ausgaben sollten der Grazer Hofkammer aus der Landtagsbewilligung des Herzogtums Steiermark für das Jahr 1690 ersetzt werden.³⁹

Der Transport der türkischen Garnison von der Festung Kanizsa nach Legrad konnte aber nur mit Hilfe von Fuhrwerken erfolgen, wozu auch das Generalat Varazdin nach besten Kräften helfen sollte. Für die vornehmen und kranken Türken sollte ein Teil der Drauschiffe, d.h. der Plätten, mit gedeckten Aufbauten versehen werden.⁴⁰

Wichtig erscheint auch, daß gleichfalls am 1. April ein Befehl des Hofkriegsrates an den Oberstwachmeister Baron von Frankenburg erging, er solle eine Kompanie des in Ofen/Buda liegenden fürstlich Anhaltischen Regiments raschest nach Kanizsa marschieren lassen.⁴¹ Demnach war man also bestrebt, die von den Türken geräumte Festung mit einer deutschen Besatzung zu versehen.

Die Lage der ungarischen Milizen im Lager vor Kanizsa verschlechterte sich nach der Kapitulation der türkischen Garnison drastisch, weil ihnen über Befehl des Palatins nunmehr keine Victualien mehr zugeführt wurden. Graf Batthyány protestierte am 31. März beim Wiener Hofkriegsrat ganz energisch gegen diese Verfügung.⁴² Der Hofkriegsrat entschied auch umgehend, daß die Blockademiliz weiterhin mit Proviant zu versehen sei, bis die Festung Kanizsa völlig von den Türken geräumt werde.⁴³ Etwa gleichzeitig ordnete der Hofkriegsrat an, daß die „Batthyányschen und Raaberischen Grenzer“ sowie alle an der erfolgreichen Belagerung von Kanizsa beteiligten ungarischen Milizen als Anerkennung einen „Extra-Monatssold“ ausbezahlt erhalten sollten; zugleich erging der Befehl an sie, sich zum Corps des Generals Veterani zu begeben.⁴⁴

Um die Versorgung der kapitulierten türkischen Garnison von Kanizsa sicherzustellen, befahl die ungarische Hofkanzlei den ungarischen Gespanschaften, den „Carnisaner-Türken“ Lebensmittel zuzuführen und zu verkaufen.⁴⁵

General Caraffa machte sich indessen in Hinblick auf den bevorstehenden Feldzug 1690 ernsthafte Sorgen darüber, daß die in Legrad für den Nachschub des Drau-

corps bereitgestellten Plätten zum Abtransport der türkischen Garnison auf dem Wasserweg der Drau bis Osijek/Esseg verwendet werden sollten.⁴⁶ Auch dem Hofkriegsrat war durchaus einsichtig, daß dadurch der Proviantnachschub für den Feldzug 1690 entscheidend behindert bzw. verzögert werden würde, doch gab es keine andere Möglichkeit, den Abzug der kapitulierten Türken durchzuführen.⁴⁷

Der Zustand und die Übergabe der Festung Kanizsa am 13. April 1690

Über die eigentliche Kapitulation der türkischen Garnison, die am 13. April 1690 zwischen 11 und 12 Uhr erfolgte, und den Zustand der Festung Kanizsa zu dieser Zeit werden wir durch eine ausführliche „Relation von der von denen Thürken beschenehen Ybergab der Vösstung Canischa an Ihre kayserl. Mayestät“ eingehend unterrichtet,⁴⁸ die diesem Text als Anhang beigelegt ist.

Die Übergabe der Festungs-Schlüssel

Eingehend schildert unsere Relation die Übergabe der Festungs-Schlüssel. Sie erfolgte am 13. April 1690 zwischen 11 und 12 Uhr. Dazu ritten seine Exzellenz General Batthyány, Feldmarschall-Leutnant Zichy, der Bischof Arledi von Vespem und der Oberstwachmeister Maschwander mit etwa 40 anderen Edelleuten hoch zu Pferd und unter Trompetenschall in die mittlere „Türkenstadt oder Festung“. Die Übergabe erfolgte auf der Innenseite des gemauerten Tores, wo der Janitscharen-Aga, ein schneeweißer alter Mann, der Passan-Aga mit zwei anderen Agas und sechs Janitscharen erschienen waren. Die Stadtschlüssel, insgesamt sechs, hingen mit zwei Hufeisen und zwei Halbmonden an einer vergoldeten Kette an einem grünen Beutel. Der Janitscharen-Aga ließ auf Türkisch durch den Dolmetsch erklären, er werde vor seinem Kaiser übel bestehen, weil er diese Festung übergebe. Der Herr General solle vom Pferd steigen und die Schlüssel der Festung zu Fuß übernehmen. General Batthyány antwortete darauf in deutscher Sprache, daß er nicht absteigen werde. Darauf nahm der alte Aga mit nassen Augen und zuckenden Schultern die Schlüssel aus dem Beutel und reichte sie General Batthyány aufs Pferd. Er erklärte dazu abermals, er werde bei seinem Kaiser übel bestehen und wisse sehr wohl, daß ihm dies seinen Kopf kosten werde. Hiemit übergebe er die Schlüssel der „Hauptfestung des Ottomanischen Reiches“. Der General ließ ihm daraufhin durch den Dolmetsch sagen, sein (des Aga) Kaiser wisse sehr wohl, daß die Übergabe nicht durch Gold noch Silber bewirkt wurde, sondern daß die äußerste Hungersnot und die fehlenden Nahrungsmittel die Besat-

zung dazu gezwungen habe. Weil er (der Aga) ein alter Mann sei, wolle er ihn mit seinem Wagen hinausführen lassen, damit er bei ihm zu Mittag speise.

Nach dem Ende dieser Zeremonie übergab General Batthyány dem Oberstwachmeister Wizezki (= Bisterszky), einem Böhmen, am 13. April 1690 gegen 12 Uhr Mittag die Schlüssel und bis auf weitere kaiserliche Befehle auch das Kommando über die Festung. Der Oberstwachmeister ließ sogleich die Wachen besser mit deutschen Soldaten besetzen und kommandierte 100 Haiducken zum Hauptposten gegenüber der obgenannten Tschartake, um das Raitzen-Tor (d.h. wohl das Tor I in Plan 2) zu beobachten. Danach bestieg General Batthyány selbstvierter (d.h. zu viert) die Batterien und besichtigte den Platz („situs loci“). Sodann begab er sich in sein Lager zurück und lud den Janitscharen-Aga samt drei anderen Türken zum Mittagessen. Als aber dem Aga eine Schale Kaffee gereicht wurde, weigerte sich dieser, den Kaffee zu trinken und erklärte: Er sei eher bereit, sofort einen aufrechten Tod zu sterben, als durch eine „*vermischte Schale Kaffee*“ sein Leben zu lassen. Er fürchtete also, daß der Kaffee vergiftet sei. Graf Batthyány erklärte ihm daraufhin in deutscher Sprache, es sei nicht daran gedacht, ihn (den Aga) mit Gift hinzurichten, wie sie, die „*türkischen Hunde*“, dies mit den Christen zu tun pflegten. Daraufhin nahm der General die Schale Kaffee und trank sie selbst aus. Dem Aga aber ließ er aus dem gleichen Geschirr eine andere Schale Kaffee einschenken.⁵⁰

Mit dieser Episode schließt der am 13. April 1690 verfaßte außerordentlich interessante Bericht, der vor allem durch die präzise Beschreibung der Zivil- und Festungsstadt Kanizsa bemerkenswert ist und gute Vergleiche mit unseren Festungsplänen (Nr. 1 und 2 des 16. Jahrhunderts, Nr. 4 von 1687 und Nr. 3 von 1700) erlaubt.

Der Abtransport der türkischen Garnison

Offenbar trat die türkische Garnison in den folgenden Tagen — nachdem sich vier ungarische Offiziere als Geiseln zum Pascha begeben hatten — unter dem „Convoy“, d.h. unter dem Begleitschutz kaiserlicher Truppen, den Marsch nach Legrad an. Am 17. April meldete Graf Batthyány, daß der Abzug der Türken aus Kanizsa abgeschlossen und diese Festung mit einer deutschen „Mannschaft“ und einer geringeren Zahl ungarischer Truppen besetzt worden sei.⁵¹

Nur wenige Tage später, am 20. April 1690, meldete die deutsche Besatzung, daß die Türken in der Festung Kanizsa 33 brauchbare und 24 unbrauchbare metallene Geschütze bzw. Pöller sowie sechs brauchbare eiserne und fünf unbrauchbare eiserne Geschütze zurückgelassen hatten⁵² (vgl. Anhang I). Unter den brauchbaren Stücken

befanden sich u.a. eine 48-pfündige ganze Kartaune, fünf 24-pfündige halbe Kartaunen sowie zwei 36-pfündige ganze Notschlangen und drei 18-pfündige halbe Notschlangen, weiters Falkonetten, Regimentsstücke und eine 16-pfündige Steine verschießende Haubitze.

Die Hofkammer entschied, daß das Metall der unbrauchbaren und zersprungenen Stücke und Pöller zum Gießen neuer Geschütze verwendet werden sollte, während die brauchbaren Geschütze an die italienische „Meerporten-Grenze“ gebracht werden sollten, wo man künftige Auseinandersetzungen mit den Venezianern befürchtete.⁵³

Leider erfahren wir nicht, welche Stärke die türkische Garnison der Festung Kanizsa zur Zeit der Kapitulation hatte. Wir hören jedoch, daß zu ihrem Abtransport auf dem Wasserweg der Drau von Legrad nach Osijek/Esseg 62 ganze Plätten (zum Preis von 40 fl das Stück) und 20 Dreiviertel-Plätten (zum Preis von 30 fl pro Stück) notwendig waren. Das ergibt die beachtliche Zahl von 82 Plätten, von denen 20 zum Transport der vornehmen und kranken Türken „eingedeckt“, d.h. mit Aufbauten versehen worden waren.⁵⁴ Da auf einer ganzen Platte 10 t und auf einer Dreiviertel-Platte ca. 7 t transportiert werden konnten,⁵⁵ war es zweifellos möglich, auf den insgesamt 82 Plätten neben den sonstigen Lasten — wie etwa dem Hab und Gut der abziehenden Türken — und der jeweils vier Mann starken Besatzung jeder Platte⁵⁶ noch rund 1.600 bis 1.700 Personen zu befördern. So stark dürfte in etwa auch die abziehende türkische Garnison von Kanizsa gewesen sein.

Die Kosten der 82 Plätten und der für die Aufbauten verwendeten Bohlen, Laden und Bretter sowie der Nägel betrugen insgesamt 3.415 fl; weitere 2.486 fl waren an Fuhrlohn und Arbeitskosten aufzuwenden. Die Schiffleute, d.h. jeweils vier Mann pro Platte, erhielten für die Fahrt von Legrad nach Osijek/Esseg für eine ganze Platte 32 fl und für eine Dreiviertel-Platte 24 fl. Die Gesamtkosten von 5.901 fl sollten der Grazer Hofkammer aus der außerordentlichen Kontribution des Jahres 1690 ersetzt werden.⁵⁷

Die Besetzung der Kommandantenstelle

Um den Posten des Festungskommandanten von Kanizsa entbrannte gleichsam ein Wettlauf. Bereits am 24. März 1690, d.h. an jenem Tag, an dem man sich mit der türkischen Garnison nach langen Verhandlungen endlich über die Kapitulationsbedingungen geeinigt hatte, bewarb sich der Oberstwachmeister Bisterszky (= Wizezki unserer Relation) um die Kommandantenstelle dieser Festung.⁵⁸ Wenig später bat der Oberstwachmeister Michael Kaiser den Hofkriegsrat, ihm entweder die Kommandantenstelle der Feste Szegedin oder Kanizsa zu ver-

leihen.⁵⁹ Aber auch untergeordnete Positionen waren begehrt, denn um den 10. April bat der Lorenz Pottwohl darum, ihm die Stelle des Stabs- und Stadtbarbiere in Kanizsa zu verleihen.⁶⁰ Um die Kommandantenstelle der Feste Kanizsa bewarb sich um den 10. April auch Oberstleutnant von Eberwein, der den Hofkriegsrat zugleich darum bat, seine Frei-Kompanie in die Festung Kanizsa zu verlegen.⁶¹ Anscheinend kam keiner der drei genannten Bewerber um die Kommandantenstelle der Feste Kanizsa zum Zug, denn im November 1690 hören wir, daß die Garnison von Kanizsa dem Kommando von Oberst Makar unterstellt war.⁶²

Die Errichtung einer „Salzlegestätte“

Ebenso bemerkenswert wie der Wettlauf um die Kommandantenstelle von Kanizsa sind die unmittelbar nach der Kapitulation dieser Festung einsetzenden Bemühungen der Wiener Hofkammer, den militärischen Erfolg umgehend auch finanziell zu nützen. Schon am 17. April 1690 — also nur drei Tage nach der offiziellen Übergabe von Stadt und Festung Kanizsa an General Batthyány — erging ein kaiserliches Dekret an die Grazer Hofkammer. Fortan sollte nur mehr die Einfuhr von Ausseer Salz nach Kanizsa und die umliegenden, bisher den Türken gehuldigten Ortschaften gestattet werden. Im betreffenden Akt heißt es diesbezüglich: *„Nachdem durch den reichen Segen Gottes und Euer Majestät siegreiche Waffen, die in ganz Europa berühmte, hoch importierliche Festung Canischa zu jedermanns, besonders der gesamten innerösterreichischen unbeschreiblichen Konsolation wiederum unter Dero Devotion gekommen ist, muß man nun daran denken, wie nunmehr auch der kaiserlichen Majestät Kameralnutzen befördert werden möge.“*

Vor dem Verlust Kanizsas an die Türken im Jahre 1600 waren die an die Steiermark grenzenden Komitate allein von Innerösterreich aus mit Ausseer Salz versorgt worden. Die Türken hingegen belieferten Kanizsa und das umliegende Gebiet mit türkischem Stein- bzw. Meersalz — wodurch die Einkünfte der Grazer Hofkammer arge Einbußen erlitten. *„Damit nun dem durch 90 Jahre unter einem so beschwerlichen tyrannischen Joch schmerzlich geseufzten armen Untertanen Hilfe gebracht“* werde, sollte die Grazer Hofkammer umgehend befehlen, sowohl Stadt und Festung Kanizsa als auch die unter der türkischen Herrschaft dorthin gehuldigten Orte und Gespanschaften sowie die gesamte Murinsel (d.h. das Gebiet zwischen der unteren Mur und der Drau mit dem Hauptort Tschakathurn/Čakovec) und die „windische Grenze“ bis Kreutz/Križevci ausschließlich mit Ausseer Salz zu versorgen. Die Verwendung des bisher über Bakar/Buccari importierten Meersalzes und des aus Siebenbürgen kom-

menden Steinsalzes sollte künftighin ausnahmslos strengstens verboten sein.

Um den Verschleiß des Ausseer Salzes im zurückeroberten Gebiet zu ermöglichen, sollten umgehend in Kanizsa selbst oder einem geeigneten Ort der Murinsel Häuser angekauft und darin eine „Salzlegestätte“ eingerichtet werden. Man berechnete den Gewinn, den das Hallamt Aussee daraus ziehen würde, auf jährlich 80.000 bis 100.000 fl.⁶³

Angesichts dieses Betrages, der vermutlich aber etwas zu hoch gegriffen war, werden die Bemühungen der Hofkammer natürlich verständlich, das rückeroberte Gebiet ausschließlich mit Ausseer Salz zu versorgen und damit ihre Einkünfte zu erhöhen. Hatte die Grazer Hofkammer doch für die Ausrüstung und Versorgung des Drau-Corps in den Feldzügen der Jahre 1684—1687 über eine Million Gulden aufgewendet. Allein von der Finanzierungsseite her grenzen diese Leistungen der Grazer Hofkammer an ein Wunder. Ebenso bewundernswert aber sind die gewaltigen Transportleistungen für den Nachschub über eine Entfernung von 500 bis 600 km von der Ober- und Mittelsteiermark bis in die Kampfgebiete der unteren Drau.⁶⁴

Die Grazer Hofkammer hatte mit der Sicherung des Nachschubs für das Drau-Corps in der ersten Phase des „Großen Türkenkrieges“ (1683—1688) entscheidenden Anteil an den siegreichen Feldzügen dieser Jahre, d.h. der Rückeroberung Transdanubiens und Slawoniens sowie der Festung Belgrad genommen. Schließlich hatte die Grazer Hofkammer in den Jahren 1689 und 1690 nach der Kapitulation der bis dahin von den Türken gehaltenen Festungen Szigetvár und Kanizsa auch noch den Abtransport der beiden türkischen Garnisonen auf dem Wasserweg der Drau zu organisieren und durchzuführen. Auch diese, in Hinblick auf die Transportkapazitäten besonders schwierigen Aufgaben wurden von der Grazer Hofkammer und ihren Beamten glänzend gelöst.

Auf diese von der steirischen Geschichtsschreibung bisher kaum beachteten Leistungen der Logistik soll anlässlich des 300. Jubiläums der Kapitulation der letzten türkischen Garnison Transdanubiens mit Nachdruck hingewiesen werden.

Anhang 1

Bericht über eine Reise nach Kanizsa und die Übergabe dieser Festung durch die türkische Garnison an die kaiserliche Majestät am 13. April 1690.

Der ungenannte Berichterstatter reiste am 8. April 1690 von Graz acht Meilen weit bis Radkersburg. Von dort bis Legrad legte er 12 Meilen zurück. Am 13. April setzte er um 7 Uhr früh über die Mur und reiste durch das Gebiet vormalig schöner Weinberge und an der ruinierten, einstmaligen „Festung Serinvar“ vorbei durch schöne Laub-

wälder und ausgedehnte herrliche Obstgärten nach Kanizsa. Er gelangte nach einer zwei Stunden langen Fahrt auf einem guten Fahrweg durch einen Buchen- und Eichenwald in ein freies Feld mit den schönsten Äckern und Viehweiden von guter schwarzer Erde. An diese schloß sich eine kleine Anhöhe, auf welcher ihre Exzellenz General Batthyány eine starke halbe Meile von der Festung Kanizsa entfernt das ungarische Blockadelager aufgeschlagen hatte. Gleich daneben befand sich ein vortrefflicher Obstgarten oder besser gesagt „Obst-Wald“ mit den größten Äpfel-, Birnen- und Marillenbäumen sowie spanischen Weichseln und Pfirsichen. Rechts davon hatten die von Komorn und Raab/Győr herkommandierten Truppen des Vize-Generals Zichy ihr Lager aufgeschlagen. Neben an befand sich gleichfalls ein großer „Obst-Wald“, den man selbst in einer Stunde nicht umreiten konnte.

Über die *Beschaffenheit der Festung Kanizsa* berichtet die Relation folgendes: Als der Berichterstatter am 13. April um 9 Uhr vormittag zum Morast kam (der die Festung Kanizsa umgab; Anmerkung des Autors), stieß er dort auf eine Brücke ohne Joche; vielmehr waren die Eichenbäume einfach auf den Morast gelegt. Diese Brücke war 12 Klafter lang (22,75 m) und 2 1/2 Klafter (4,75 m) breit. An ihrem Ende war ein Tor aus Eichenholz und dieses von einer deutschen Wache besetzt. Daran schloß sich die alte Raitzen-Stadt, die aber am Beginn der Blockade vollständig niedergebrannt worden war; darin erhebt sich links ein Hügel, den der Berichterstatter für eine alte Batterie aus der Zeit der rund 20 Jahre zurückliegenden Blockade (von 1664) hielt. Hierhin hatte sich der Pascha aus der Festung am 12. April begeben und unter einem Zelt aufgehalten. Den Pascha beschreibt man als einen wackeren 56 Jahre alten Mann mit braunem Bart.

Die alte Raitzen-Stadt hat eine Länge von 584 Schritt/ (= ca. 520 m); am Ende findet sich abermals ein aus Eichenholz verfertigtes Tor samt der Aufziehbücke, die gleichfalls von einer deutschen Wache bewacht wurde. Es folgte abermals eine auf den Morast gelegte Eichenbrücke mit einer Länge von 580 Schritt (ca. 516 m). Über diese kommt man zu der Hauptfestung oder „*rechten Türkenstadt*“, die gegen Sziget zu über ein aus Steinen gemauertes Tor und ein etliche Klafter langes Gewölbe (Kasematte) verfügt. Neben dieser erfolgte auf der Innenseite der Stadt die Übergabe der Schlüssel.

Das „*Grundlager*“ (d.h. die Hauptfestung; Anmerkung des Autors) hat eine Länge von bloß 190 Schritt (= ca. 169 m); die Häuser sind aus Eichenholz schlechtest gebaut, die Gassen ganz eng und unsauber. Hier befinden sich auch vier schlechte Moscheen, am Stadtturm aber eine deutsche Schlaguhr. Die Temblitz, d.h. das Zeughaus, und das Bad sind von Ziegel und Stein errichtet. Das Zeughaus war vor alter Zeit eine katholische Kirche. Wenn man gerade durch die Stadt durchpassiert, kommt man zu einem großen aus Eichenholz errichteten Gebäude

und Tor, welches die Türken das „*Gschloß oder Vestung*“ genannt haben. Von diesem Tor muß man abermals über eine auf dem Morast gelegte Brücke von 280 Schritt Länge (= ca. 250 m), gleich daran stößt die andere Raitzenstadt, wo sich zuvor auch Juden aufgehalten hatten. Diese Raitzenstadt hat eine Länge von 130 Schritt (ca. 115 m). Danach folgt das letzte Tor, das gleichfalls aus Holz aufgeführt ist. Dieses umfängt samt den Kurtinen außen herum mit dem klaren Wasser sowie etlichen Stacketen diese Stadt. Von dort, d.h. dem Tor, ist wieder eine eichene Brücke von 530 Schritt Länge (= ca. 472 m) über den Morast zur ersten Tschartake hinausgelegt.

Das Festungsgebäude ist vorteilhaft mit Batterien, Kurtinen, Abschnitten und Stacketen versehen, doch alles aus Holz und Lehm errichtet. Den besten Schutz aber bietet die Natur; nämlich einen breiten und langen Morast, den außen zu umreiten bestimmt mehr als drei Stunden erfordern würde. Schön ist auch das unmittelbar an die Stadt und Festung heranreichende klare und tiefe Wasser (eines Flusses; vgl. die Skizze der Festung von 1700), das sich 10 bis 12 Klafter breit (= 19 bis 23 m) um die Stadt zieht. Um dieses erstreckt sich außen herum der weite und grundlose Morast.

Die Stücke (d.h. Geschütze) stehen nicht in den Batterien oder in anderen Werken, sondern „*unter sich gesenkt*“, d.h. versenkt und verborgen. Im Falle der Not lassen sich die außerhalb recht vorteilhaft gesetzten Stacketen ganz leicht beseitigen und zu „*Stückscharten*“ erweitern, damit man das Flankenfeuer eröffnen kann.

In der Festung sollen sich — nach den Angaben des Deutschen Kommandanten Oberstwachmeister Wizezki — 57 metallene Stücke (d.h. Geschütze) befinden, die meisten „*von Ferdinando, etliche welische und serinische*.“ Ein Stück (= Geschütz) sei besonders schön und in Rom gegossen worden. Weiters sind noch elf eiserne Geschütze und zehn Böller oder Mörser vorhanden. Die meisten Stücke (= Geschütze) sind jedoch ruiniert und nicht mehr als 15 zu gebrauchen.

In der Festung verblieb auch eine große Menge Pulver, wovon jedoch der größte Teil halb verdorben ist; auch von Stückkugeln ist ein merklicher Vorrat vorhanden, an Proviant jedoch fast nichts. An Pferden verblieben lediglich sieben, weil alle übrigen während der Belagerung verzehrt worden waren. Davon gehören vier dem Pascha, die übrigen dem Janitscharen-Aga.

Die Übergabe der Schlüssel

Nach dem Ende dieser Zeremonie übergab General Batthyány dem Oberstwachmeister Wizezki, einem Böhmen, am 13. April 1690 zwischen 11 und 12 Uhr Mittag die Schlüssel und bis auf weitere kaiserliche Befehle-

auch das Kommando über die Festung. Der Oberstwachmeister ließ sogleich die Wachen besser mit deutschen Soldaten besetzen und kommandierte 100 Haiducken zum Hauptposten gegenüber der obgenannten Tschartake, um das Raitzen-Tor zu beobachten. Danach bestieg der Herr General selbstvierter (d.h. zu viert) die Batterien und besichtigte den Platz („situm loci“). Sodann begab er sich in das Lager zurück und lud den Janitscharen-Aga samt drei anderen Türken zum Mittagessen. Als aber dem Aga eine Schale Kaffee gereicht wurde, weigerte sich dieser, den

Kaffee zu trinken und erklärte: Er sei eher bereit, sofort inen aufrechten Tod zu sterben als durch eine „vermischte Schale Kaffee“ sein Leben zu lassen. Graf Batthyány erklärte ihm daraufhin in deutscher Sprache, es sei nicht daran gedacht, ihn (den Aga) mit Gift hinzurichten, wie sie, die „türkischen Hunde“ dies mit den Christen zu tun pflegten. Daraufhin nahm der General die Schale Kaffee und trank sie selbst aus. Dem Aga aber ließ er aus dem gleichen Geschirr eine andere Schale Kaffee einschenken.

Anmerkungen:

Für die Durchsicht der einschlägigen Akten des Wiener Kriegsarchivs habe ich Herrn Dr. Ernő Deák auch an dieser Stelle herzlichst zu danken.

- ¹ Vgl. dazu G. Cerwinka, Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600, in: Joannea 3/Innerösterreich 1564–1619 (Hrsg. B. Sutter), S. 409–511, hier S. 434ff.
- ² G. Cerwinka, Der „lange Türkenkrieg“ und die Haiduckeneinfälle (1593–1606), in: Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog zur Landesausstellung 1986, S. 313ff.
- ³ Vgl. dazu H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark 1282–1740, Graz 1931, S. 484ff.
- ⁴ B. Sutter, Die Stellung des Herzogtums Steier im politischen Gefüge des Abendlandes (1180–1918), in: Steiermark, Land. Leute, Leistung, Graz 1971, S. 377.
- ⁵ Nach Méri István „A Kanizsai Várásatás“ (Hrsg. Júlia Kovalovskí), Budapest 1988 und der dort als Tafel 36 gedruckten und von Oberst Jakob Holst entworfenen Karte über die Belagerung Kanizsas im Frühjahr 1664.
- ⁶ Mayer-Kaindl-Pirchegger, Geschichte und Kulturleben Österreichs, 2. Band, Wien 1960⁵, S. 190.
- ⁷ H. Pirchegger (wie Anm. 3), S. 486.
- ⁸ Vgl. dazu O. Pickl, Nachschub für den großen Türkenkrieg. Der Anteil der Steiermark an den siegreichen Feldzügen der Jahre 1683 bis 1686, in: ZdHVf. Stmk. 68 (1977), S. 105–163.
- ⁹ O. Pickl, Der Anteil der Steiermark am Türkensieg vom Berg Harsany 1687. Ein Beitrag zur Logistik des „Großen Türkenkrieges“, in: Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag, ADEVA 1987, S. 317f und 340ff.
- ¹⁰ Vgl. jetzt dazu O. Pickl, Der Beitrag der Steiermark zuden Siegen im Türkenkrieg 1684 bis 1688, in: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreich größte. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde des Steiermark 35, Bd./1992, S. 295–342.
- ¹¹ O. Pickl, Nachschub für den großen Türkenkrieg (wie Anm. 8), S. 149.
- ¹² Vándor László, Nagykanizsa története a honfoglalástól 1690-ig. Nagykanizsa o. J., S. 45ff.
- ¹³ LRA Graz, HK 1686–XII–73, HK 1688–XII–2, 1689–I–57.
- ¹⁴ Graf Sigmund Joachim von Trauttmansdorff vermerkte am 17. Oktober 1688 gegenüber Legrad an der Drau in seinem

- Tagebuch: „Es brachten auch heunt fruhe noch vor der MeßZeit die Legrader Husarn 4 gefangene Türkhen von Canisch (= Nagy Kanizsa) sambt 2 Pferden; solche sagten nichts sonderliches von Canissa (= Nagy Kanizsa) auß, alß daß die lebensmittel in etwas teyer werden als sie sonst vor ordinari warn; in ybrigen lachten sye yber die Budianische (= Batthyányische) Bloquade“. Vgl. dazu O. Pickl, Slavonija Godine 1688. Prema dnečniku Grofa Sigmunda Joachima od Trauttmansdorffa, in: Radoci 11, Zagreb 1978, S. 131–145.
- ¹⁵ LRA Graz, HK 1689–I–52 fol. 3.
 - ¹⁶ LRA Graz, HK 1689–I–57.
 - ¹⁷ Vgl. dazu O. Pickl, Die militärische Rückgewinnung der Festung Kanizsa, des „Schlüssels zu Deutschland“ (April 1690), in: Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark (ZHV Stmk.), Bd. 82/1991. Festgabe für Fritz Posch zum 80. Geburtstag, S. 165–183.
 - ¹⁸ Kriegsarchiv Wien, Hofkriegsratsprotokolle (= HKR-Proto, Expedit Protokoll 1690/383, Jänner Nr. 69 (= I/69).
 - ¹⁹ HKR-Proto 1690/383, Jänner Nr. 149 (= I/149).
 - ²⁰ Ebd., Februar Nr. 73 (II/73).
 - ²¹ HKR-Proto 1690/383, Nr. II/113 und III/14.
 - ²² Das ergibt sich aus einem Schreiben des Hofkriegsrates vom 9. Februar 1690, erwähnt in III/30, 31 und 41.
 - ²³ Das ergibt sich aus den wiederholten Beschwerden der Grazer Hofkammer darüber.
 - ²⁴ HKR-Proto 1690/383, Nr. III/29 und 31.
 - ²⁵ Ebd. und III/30, 31 und 41.
 - ²⁶ HKR-Proto 1690/383, Nr. III/183.
 - ²⁷ Ebd., III/41.
 - ²⁸ Ebd., III/100 und 101.
 - ²⁹ HKR-Proto 1690/383, April Nr. 186.
 - ³⁰ Ebd., April Nr. 13.
 - ³¹ Ebd., April Nr. 11. Schreiben General Batthyánys vom 24. März 1690.
 - ³² HKR-Proto 1690/383, April Nr. 13. Vándor László (wie Anm. 12), S. 46 irrt daher, wenn er meint, die Kapitulationsurkunde sei mit der Bewilligung des Kaisers bereits am 22. März wieder nach Nagy Kanizsa zurückgesandt worden.
 - ³³ Ebd., April Nr. 11.
 - ³⁴ Szita László, Dél-Dunántúl visszafoglalása 1686–1690.
 - ³⁵ HKR-Proto 1690, März 172.
 - ³⁶ HKR-Proto. 1690/383, April Nr. 19.

³⁷ HKR-Proto 1690, April 100.

³⁸ Vándor László (wie Anm. 12), S. 46.

³⁹ LRA Graz, HK 1690—IV—11 und HKR-Proto 1690, April 44.

⁴⁰ Ebd.

⁴¹ HKR-Proto 1690, April 100.

⁴² Ebd., April 178.

⁴³ Ebd., April 99.

⁴⁴ Ebd., April 106.

⁴⁵ HKR-Proto 1690, März 136.

⁴⁶ Ebd., April 61 und 90.

⁴⁷ LRA Graz, HK 1690—IV—11.

⁴⁸ „Relation meiner Canischaner Raiß“, Akt eines Ungenannten im HHStA Wien, Turcica, Karton 156/1690, Konvolut 2, fol. 98—101'. Den Herren Dr. Layos Gecsényi und Dr. József Zachar, die mir eine Ablichtung dieser Relation zukommen ließen, sei dafür auch an dieser Stelle herzlichst gedankt.

⁴⁹ Ebd., fol. 99'—101.

⁵⁰ Ebd., fol. 100'—101.

⁵¹ HKR-Proto 1690, April 225.

⁵² Grazer Hofkammerakt 1690—IV—20 (wie Anm. 49).

⁵³ Ebd.

⁵⁴ LRA Graz, HK 1690—VI—3, fol. 7—8.

⁵⁵ Vgl. dazu O. Pickl, Nachschub (wie Anm. 1), S. 145.

⁵⁶ Ebd., S. 134.

⁵⁷ HK-Akt wie Anm. 56.

⁵⁸ HKR-Proto 1690, April fol. 103. Bisterzky ist mit dem am 13. April 1690 von General Batthyány zum provisorischen Kommandanten von Kanizsa eingesetzten OWM Wizezki identisch.

⁵⁹ HKR-Proto 1690, April 116.

⁶⁰ HKR-Proto, April 138.

⁶¹ HKR-Proto, April 192.

⁶² LRA Graz, HK 1690—XI—53.

⁶³ LRA Graz, HK 1690—V—70, Akt vom 17. April 1690.

⁶⁴ O. Pickl, Anteil (wie Anm. 1), S. 341.

* 1 Klafter = 1,896 m.

** 1 Schritt = 0,98 m. (Nach Wilhelm Rottleuthner, Alte lokale und nichtmetrische Gewichte und Maße und ihre Größen nach metrischem System, Innsbruck 1985, S. 30 bzw. 33.)

Rózsáné Lendvai Anna:

A pozsonyi csizmadiák 1602. évi céhlevelének „út”-ja Kanizsáig

I.

Évekkel ezelőtt vizsgáltam a törökök által részben megszállt, másrészt a dulásaiktól szenvedő Zala megye mezővárosainak XVII. sz.-i céheit. *Keszthelyen* 1635 és 1679 között 6 céh, *Sümegen* 1643–1682-ig 3, *Szentgróton* 1636–1654-ig 4, *Tapolcán* pedig 1676–1682-ig 2 céh alakult.¹

Kanizsa török alóli felszabadítása évéből és az ezt követő évtizedekből rendelkezésre álló kevés forrásból megállapíthatóan a városban működött kézművesek közé pék, mészáros, molnár, cipész, kalapos, szíjgyártó, asztalos, lakatos, órás és lakatos, borbély és fürdős tartozott. Ez tűnik ki a felszabadítást követően a városban mint újszerzeményi területen működött császári bizottság által alakított új városi tanács 1690. évi üléseinek jegyzőkönyveiből², amelyeket a város történetének feltárására törekvéseknél eddig csak csekély érdeklődéssel hasznosítottak. Valószínűsíthető azonban, hogy e jegyzőkönyvekből kitűnően megvolt kézműveseken kívül egyéb kézművességek űzői is éltek a városban.

Addig, amíg a Kanizsán kívüli városokban, amint látuk, már működtek céhek Kanizsa török uralom alatt léte idején, addig az itteni legkorábbi céhalakításokról csak 1698-ból van adat. Ez évben kelt a szabók és szűcsök közös céhének, a késgyártók és kovácsok közös céhének privilégiuma, továbbá egy olyan céh privilégiuma, amely különböző egyéb kézműveseket egyesített, s ugyanez évben kelt egy önálló szabócéh szabályzata is. Egy évvel később, 1699-ben alakult meg a csizmadiák céhe.³

E céhalakulásokat a városnak a török uralom alóli felszabadulása tette lehetővé. Ha annak okát keressük, hogy ezekre miért csak a felszabadulást követő közel 10 év múlva került sor, a választ abban látjuk, hogy Kanizsán, mint udvari kamarai igazgatás alatt állott újszerzeményi területen is érvényesült a bécsi kormánynak az a megítélése, hogy az újratelepítés kezdeti stádiumában a céhmonopólium rendkívül káros lenne, valamint, hogy ennek nyomán a Kollonich-féle *Einrichtungswerk* felett tanácskozó bizottság véleménye szerint csupán minimális mértékben

lenne célszerű Magyarországon céhprivilegiumokat adományozni. Ezt az állásfoglalást tükrözi, hogy csak az 1690-es évek közepétől növekedett meg az országban az uralkodótól származó kiváltságlevelek száma.⁴

A kanizsai csizmadiacéh szabályzatát a Thúry György Múzeum őrzi.⁵ Ez lehetőséget kínált arra, hogy keletkezésének körülményeit, irattani sajátosságait közelebbről vizsgáljam.

II.

Anton Špiesz, a jeles pozsonyi céhtörténész rámutat, hogy a magyarországi céhfejlődés második korszakában — a XVI. sz. második felétől a XVIII. sz. első harmadáig, amikor céh már nemcsak a viszonylag kevés szabad királyi városban fordult elő, hanem a feudális fennhatóság alatt álló városokban is, sőt számuk ugrásszerűen emelkedett — *a céhlevelek tekintetében változatosság észlelhető*. Céhleveleket, mint Anton Špiesz írja, az illetékes földesurak, a kisebb városok céheinek más városok magisztrátusai, továbbá a földesúri fennhatóság alatt álló városok tanácsai, valamint más intézmények is adnak ki, szemben a korábbi gyakorlattal, amikor csak annak a városnak a tanácsától kapott céhlevél alapján működhetek a céhek, amely városban tagjaik telephelye volt. Anton Špiesz azt is hangsúlyozza, hogy a legtipikusabb eset az volt a XVII. sz.-ban, hogy új céhek „articulus”-aikat régebbiektől vették át, gyakran a felettes hatóságuk jóváhagyása nélkül.⁶

Kézművesipari kutatásaim során Zala megye mezővárosainak céheit vizsgálva magam is felfigyeltem arra, hogy egy-egy helység kézművesei más város tanácsához fordulnak akkor, amikor céhet kívánnak alakítani. Azt kéri, hogy a városi tanács engedélyezze az ott lévő céh szabályzatának lemásolását, tartalmának átvétele végett történő kiadását. A kérelmező kézművesek ezt az engedélyt megkapják és ekkor a céhlevelük tervezetét bemásolják a kölcsönkapott okirat olyan szövegrészeit is, amelyek a saját szabályzatukba, céhlevelükbe illő rendelkezésektől függetlenül, de mert a kölcsönkért céhlevélben benne van-

nak, belekerültek a saját céhlevelük szövegébe is. Ennek köszönhetően az ilyen céhlevél adatokat közvetít arról, hogy korábban hol, melyik város adott szabályzatot és melyik céhnek.

Az esetek többségében tovább is követhető a céhlevél „út”-ja, mert a lemásolásra kapott céhlevelet további városok céhei is kérik, a városi tanácsok engedélyével ők is lemásolják, s az így megalkotásra kerülő szabályzatukba ők is átveszik annak a céhnek a szabályait, amelyeknek a céhlevelét elkérték.

Néhány zalai mezőváros céhes iparát vizsgálva példaként hozhattam a keszthelyi gombkötők 1701. évi céhlevelét: a pozsonyi gombkötőcéh articulusait másolják le a soproniak, a soproniakét a szombathelyiek. Ők kölcsönzik azokat Sárovarra, majd innen kérik az articulusokat 1701-ben a keszthelyi mesterek. Hasonló a sümegi csizmadia 1642. évi szabályzata is, amelynek útja: Pozsony—Pápa—Sümeg.⁷

Szádeczky Lajos kutatásai és a magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere (továbbiakban: Céhkataszter) adatai alapján megállapítható, hogy több nyugat-dunántúli mezőváros csizmadia céhlevelének gyökerei Pozsonyba nyúlnak vissza. A magyarországi és erdélyi céheknek Szádeczky művében közzétett lajstromában kimutatást kapunk az általa feltárt céhlevelekről. Első olvasásra úgy tűnik, hogy e lajstrom segítségével megrajzolható a céhlevelek „út”-ja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy adatainak számbavételekor ellentmondásokra is fény derül, mint ahogy a Pozsonyból kért csizmadia céhlevelek esetében is.

A pozsonyi csizmadiacéh szabályzatát 1602-ben kérte és kapta a városi tanácstól. Szádeczky szerint ezt a céhlevelet 1602-ben kérik a rohonci, a nagyszalónaki és a nagyszombati csizmadia, 1659-ben az illavai és 1662-ben a körmendi csizmadia. A rohonciak céhlevelét 1671-ben kérik és kapják meg a nemesdömölkiek és érsekújváriak. Szádeczky szerint a nagyszombatiak is adják a céhlevelüket Körmendre, illetőleg még 1609-ben Nagytapolcsányba, valamint a körmendiek is 1661-ben Rohoncra.⁸ Az idézetek alapján megrajzolható lenne a pozsonyi csizmadia céhlevél „családfá”-ja, azonban éppen a körmendi és a rohonci céhlevél adományozója és az adományozás időpontja válik kérdésessé és teszi a „családfá”-t áttekinthetlenné. Szádeczky nem említi az 1627. évi kőszegi céhlevelet, mint ahogy a körmendiek céhlevelének források által igazolható további útját sem: Körmendről kérik és kapják meg a céhlevelet saját céhszabályzatuk elkészítéséhez az egerszegi csizmadia 1672-ben, s innen kapják 1699-ben a kanizsaiak.

Szádeczky adatait összevettem a Céhkataszter adataival. A Céhkataszter rohonci és németújvári csizmadia céhszabályzatot egyáltalán nem tart nyilván, de a Szádeczky által felsorolt többi helységeknek is más adatokat jelez. Az adatközlés szerint a csizmadiaknak Nagyszalónakon

1715-ből, Nagyszombaton 1613-ból, 1618-ból, 1693-ból és 1711-ből való szabályzata ismeretes, s ami számunkra a legérdekesebb, azaz, hogy az 1613. évi nagyszombati latin nyelvű eredeti szabályzat kiadójaként „saját város”-t jelöl, mivel szemben Szádeczky szerint a nagyszombatiak nem saját városuktól kapják, hanem a pozsonyiakét veszik át 1602-ben. Az illavai csizmadia céhszabályzatának a Céhkataszter szerinti dátuma és eredete („más város tanácsa”) egyező Szádeczky adatával. A körmendi szabályzat kiadásának időpontja a Céhkataszter szerint 1661, kiadója Körmend tanácsa, mint ahogy az 1690. évi szabályzatnak is.

Nemesdömölkről 1761-ből, más céhtől átvett szabályzatot jelez a Céhkataszter, Monyorókeréken 1835-ből valót, Nagytapolcsányban 1635-ből valót, Érsekújváron más céhtől 1691-ben átvettet.⁹ Ez utóbbi adat feltehetően egyezik Szádeczkyéval.

Szádeczky lajstromának és a Céhkataszter adatai összevetésének eredménye alapján az állapítható meg, hogy csupán további kutatás, az adatok újabb számbavétele, a szabályzatok szövegének tüzetes vizsgálata után lehetne megnyugtatóan megrajzolni az 1602. évi pozsonyi csizmadia céhlevelnek a kiadását követő „út”-jának valamennyi állomását.

A kanizsai csizmadia 1699. évi céhlevelének előzményeiről 1974 óta tudtam, s éppen ezért természetesnek tűnt, hogy szövegének vizsgálatával nyomon kövessék, milyen más szöveg alapul vételével került megfogalmazásra, a szabályozó rész elemzésével az „előd”-céhlevelek szövegének összehasonlításával pedig megállapítsam, milyen eltérések vannak az „elődök” és a kanizsai céhlevél között. A vizsgálatához rendelkezésemre állt a pozsonyi csizmadiacéh 1602. évi latin nyelvű céhlevele,¹⁰ az egerszegi csizmadiacéh 1672. évi magyar nyelvű céhlevelének XVI-II. sz.-i hivatalos másolata,¹¹ a kanizsai csizmadiacéh 1699. évi magyar nyelvű céhlevele.¹² Kutatásaim során véletlenszerűen bukkantam rá a kőszegi csizmadiacéh 1627. évi magyar nyelvű céhlevele szövegének közzétételére,¹³ amelyet a publikáló Mersits Miklós 1602. évi pozsonyi csizmadia céhlevélként jelölt meg. Magyarázatában viszont rámutat, hogy a Kőszeg városi csizmadia 1627-ben folyamodtak a városi előjárásához, hogy eszközölné ki Pozsony városától az ottani csizmadia céhszabályait. Ez meg is történt. Mersits alapján tehát feltételezhető, hogy ő a Kőszegre átküldött, Pozsonyban vagy Kőszegen már magyarra lefordított szabályzatot közli, amelynek szövege már kis mértékben el is tér az 1602. évi pozsonyitól. A Céhkataszter Kőszegen nem említi csizmadiacéhlevelet 1627-ből, hanem 1728-ból, s ennek korábbi éveként az 1673. évet jelöli. További kutatástól remélhető annak feltárása, hogy a Mersits által említett 1627. évi adat nem újabb fontos adalék-e lappangó céhes forrásaink körében.

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy az Egerszegen, majd Kanizsán érvénybe lépett céhlevél első megfogalmazása 1602-ből Pozsonyból való, a többi céhlevél

mind ennek valamilyen formában történt átvétele. Ezért a vizsgálat során első feladat a pozsonyi céhlevél szövegének elemzése, ezt követi az egerszegi, majd a kanizsai céhlevél. Külön fejezetben kerül sor mindhárom céhlevél szabályozó részének az articulusoknak az áttekintésére és összehasonlítására.

A vizsgálat megkezdése előtt azonban elengedhetetlenül fontosnak tartom a céhlevél fogalmának megvilágítását, mert a szakirodalomban sokféle elnevezéssel találkozhatunk.

A Céhkataszter a „privilegium” és az ennek megfelelő „kiváltságlevél” gyűjtőszó alá sorolja a céhlevélnek, az articulusoknak, a privilegiumnak nevezett okiratokat, de megjegyzi, hogy a magyarországi céhes kézművesipar írásos és tárgyi emlékeinek gyűjtésekor az adatlapokra nem teljes kiváltságlevelek, hanem csupán articulus-másolatok is céhlevélként kerültek bejegyzésre.¹⁴

A céhek, mint egy-egy helység azonos mesterséget űző kézműveseinek szervezetei, a megalakulásukkor természetesen szükségesnek tartották, hogy kiváltságos helyzetet szerezzenek maguknak a kézműves társadalomban, egyszersmind a város életében azzal, hogy vagy a királytól kapott privilegiummal, kiváltságlevéllel, vagy a város magisztrátusától kapott szabályzattal rendelkezzenek. Ezt a kérésüket ünnepélyes formában, küldöttséget menesztve terjesztették elő, s a kérést teljesítő a kor szokásainak megfelelő, általában díszes kivitelezésű okiratban adta a mesterek, egyszersmind a világ tudtára, hogy engedélyezte a céh megalakulását. Ez az okirat, ha a királytól származott, privilegium volt és ezért privilegiumlevélnek, kiváltságlevélnek nevezik. Tartalmánál fogva éppúgy, mint a városi tanácstól származó céhszabályzat, az idők során a céhlevél elnevezést kapta.

A céh testületi szerv volt. Ezért szükséges volt működését, tagjainak munkáját, kötelességeit és jogait, a tagok egymáshoz és a külvilághoz való viszonyát szabályozni. Már a legkorábbi céhlevelekben megtalálhatók, általában cikkelyekben, articulusokba rendszerezve e szabályok és ennek következtében az egész szabályzatot articulus megnevezéssel is szokták említeni. A privilegiumokat rendszárásnak is nevezték és említik néha ennek is, de ebben az értelemben olyan szabálygyűjtést értettek rajta, amely egyszersmind a privilegizált helyzetet létrehozó és biztosító okirat is, s így annak kiváltságlevélként, privilegiumként megnevezése is elfogadható. Azért, mert az ilyen okmányt, mint említettük, céhlevélnek is nevezték, a tisztánlátás érdekében meg kell jegyeznünk, hogy van eset, amikor nem a céhet létrehozó és viszonyait szabályozó articulusokat is tartalmazó, tehát a céh számára más által adott okmányt, hanem sajnos a céh által adott okmányt, pl. felszabadító levelet vagy vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítványt, a Kundschaft-ot is céhlevélként említik.

III.

A pozsonyi csizmadiák 1602. évi céhlevelének szövegét Anton Špiesznek a pozsonyi céhleveleket közreadó összeállításából ismertem meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy az eredeti okirat külső ismertetőjegyeiről szólni nincs mód. A szöveg, mint már említettem, latin nyelvű. Tartalmilag 3 részre bontható. A bevezető részben Pozsony város bírása, polgármestere és esküdt polgárai, tehát a város tanácsa adja tudtára mindenkinek, hogy előttük 4 pozsonyi vargamester, közszóval mondva csizmadia (*magistri artis sutoriae calceorum Hungaricorum vulgo csizmazia dicti*) megjelent és előadták a következőket: a mesterséget megtanulták, a törvényeik előírásainak eleget tettek. Az ördög azonban az ő mesterségével észvesztéseket, értelmetlenségeket, zavarokat szokott okozni, viszont a mesterek, mivel fegyelmet és rendet kívánnak tartani, a mestereket, legényeket és inasokat, valamint a város magisztrátusát „e város nagyobb növekedése érdekében” megőrizni elhatározták és ezért céhet alakítottak. Kéri a magisztrátust, hogy a szent királyoktól kapott törvény adta joggal élve a céhet létrehozzák és erősítsék meg. A tanács nevében eljárók ki nyilvánítják, hogy a céhet „a város és a köz javára” „befogadták” (*acceptavimus*), törvényeit, végzéseit e levélbe foglalták, fenntartva maguknak és utódaiknak a jogot, hogy „szükségesség szerint” azokat módosítsák, kiegészítsék, esetleg teljesen eltöröljék.

Ezt a bevezető részt a megvizsgálásra kerülő kőszegi, zalaegerszegi és kanizsai céhlevél átvette, szinte szó szerinti fordításban. Természetesen ma már nem állapítható meg, hogy a fordítás Pozsonyban történt-e avagy a kérelmező céh helységében fordították le.

A céhlevélben a fentebb írt bevezető sorokban olvasható jelzés szerint („...mely articulusok imígyen szólnak:”) a szabályokat articulusokra bontottan tartalmazó rész, az ún. *szabályozó rész* következik. Mivel a pozsonyi gyökerű céhleveleink szabályozó részeinek vizsgálatát későbbi külön fejezetünk tárgyalja, ezúttal e helyen okirataink egyéb szövegrészeit és záradékait kell megvizsgálunk.

A pozsonyi céhlevél szabályozó részét követő néhány soros befejező rész tartalmazza a mestereknek a szabályzatért a városi tanácsnak mondott köszönetét, majd a városi tanács ígéretét, hogy „...a mestereket, legényeket és inasokat örökké megtartják...”. Az 1602. évi dátummal fejeződik be ez a céhlevél.

E befejező rész szövegét szó szerinti fordításban átmásolták a kőszegi, a zalaegerszegi és a kanizsai csizmadiacéhlevélbe is, azzal az eltéréssel, hogy mindhárom másolatban szerepel a „...város öregbik függő pöcsétével...” való megerősítés is, továbbá oly pontosítással is kiegészül a pozsonyi céhlevél Špiesz által közzétett szövegében szereplő pozsonyi 1602-es dátum, hogy „...Böjtmás havának (=március) negyedik (a kanizsai másolatban azonban

első!!) napján...”. Feltehető, hogy a dátumnak a hónapra és napra kiterjedő kiegészítése a pozsonyi eredeti okiratban megvan, csupán a forrásközlő kötetből maradt ki.

Fontos tájékoztatást fűz Mersits Miklós az általa közölt céhlevél-szöveghez. Leírja — pontosan és minden részletre kiterjedően —, milyen volt a közzétett céhlevélben lévő, vörös viaszba nyomott zárt pecsét. A pecsét magyar nyelvű körirata: „Ciz madiak che pecheti”.

A pecsét közepén emberi alak van, bal kezét csípőre téve, kiterjesztett jobbájában egy saru formát (vagy csatos papucsot, amit remekként szoktak készíteni) tart, lábánál galamb áll olajággal a csőrében. Oldalt „P” és „Z” betű bizonyára a „Pressburger Zunft” rövidítéseként van, felül az 1602. évszám látható.

Vizsgáljuk meg ezek után az egerszegi és kanizsai céhleveleknek azokat a szövegrészeit és záradékait, amelyek a pozsonyi és kőszegi okiratokhoz képest „újak”, csakis Egerszegen, Kanizsán születtek.

Az 1672. évi egerszegi csizmadia-céhlevél csak a Magyar Országos Levéltárban őrzött hivatalos másolatban ismeretes. Bevezető részének már a legelső sora az eredeti céhlevél szövegének a körmendi céhlevél átvételével történt elkészítését jelzi. Megtudjuk, hogy az egerszegi csizmadiaák kérésére a körmendiek a Pozsonyból hozott articulusokat kiadják nekik, „...mely kiadás let In Anno 1672. Esztendőben Szent András Havának (=november) hatodik napján...”. Az egerszegi dátumot követően azok nevének felsorolása történt, akik az „...Articulusnak megh Szerziben s ki vevisiben ...voltanak jelen...”, név szerint 12-en.

Szécseny Pál kalocsai érsek, a veszprémi püspökség adminisztrátora „Ex residentia No[st]ra Episcopali Simmegh” 1703. március 4-én kelt záradékba foglalt jognyilatkozatával földesúri minőségben erősíti meg, ratifikálja a céhlevelet. A megerősítés azonban azzal a feltétellel (*Ea tamen Conditione*) történt, hogy csak katolikus vallású mester fogadható be a céhbe, valamint, hogy a plébános rendelkezésének megfelelően kell a céh tagjainak a körmeteken részt venniük. Saját kezű aláírásával és pecsétjével fenntartja az ő és utódai tekintélyét a jelenben és a jövőben is.

Érdekes szövegkiegészítés következik 1713. június 20-i kelettel. E szerint a 6. articulus vonatkozásában „egyezkedtek” a Zala vármegyei csizmadiaák: „...egyik az másiktól semmi Hely Pénzt ne fizessenek...” (bizonyára akkor, amikor valamely Zala megyei városba mennek vásárba). A megegyezés az azt aláírók, mégpedig Korber Péter Zala vármegyei helyettes szolgabíró, Viasz (?) András vármegyei esküdt, Bácsmegyeri György kanizsai kamarai felügyelő (prefectus) és Nagy János keszthelyi városi jegyző jelenlétében történt.

1720-ban Volkra János Ottó, 1723-ban Eszterházy Imre, majd 1727-ben Acsády Ádám veszprémi püspökök — hivatkozással elődeikre — confirmálják a céhlevelet, mindhármán latin nyelven.

A kanizsai csizmadiaák 1699. évi céhlevelének korabeli másolatát, amint már említettem, a Nagykanizsai Thúry György Múzeum őrzi, így lehetőség van a másolat külső ismertetőjegyeinek bemutatására. 26,5x18,5 cm nagyságú, barna bőr borítóba fűzött „könyvecske”. Pergamenlapjait piros és zöld hímvesszővel díszített egykorú szalag fűzi át és erősíti a kötéshez. A szalagon hiányos és ma már nem olvasható köriratú függő viaszpecsét van. Ennek közepén lévő címerpajzs megmaradt részén látható 3 lábú szék utal arra, hogy a pecsét csizmadia-céhpecsét. A „könyvecske” lapjai szennyezettek, a tinta megbarnult, a szöveg nehezen olvasható.

A céhlevél szövege hasonló a zalaegerszegihez. Bevezető része az egerszegi tanács nyilatkozatával kezdődik (mint ahogy a zalaegerszegi céhlevél a körmendi tanács nyilatkozatával), majd utalás történik arra, hogy a leírt „...Rendtartásokat eőkis Körmend városából az ’ot való akorbéli Tanács előtt vették ki Anno 1678 Die 20 Marty az ott való Böcsületes Csizmadia Czehbül...”.

A szabályozó fejezetet követő záradékok közül az egerszegi céhlevélben is szereplőket nem ismételjük.

Holott a kanizsai csizmadia-céhlevél tulajdonképpen az egerszegi szövegének átvételével jött létre és, ennek megfelelően tartalmazza az egerszegiből az abban lévő pozsonyi és körmendi keletű rájegyzéseket, tartalmaz egy olyan rájegyzést is, amely elhelyezésénél és szövegénél fogva rajta kellett hogy legyen az egerszegin. Arra figyelemmel, azonban, hogy az egerszegi — mint láttuk — csak hivatalos másolatban maradt fenn és ezen ez a rájegyzés nem olvasható, e rájegyzés adatainak korunkban rendelkezésre állását a kanizsai céhlevélnek köszönhetjük. E rájegyzés céhtörténeti szempontból viszont jelentős. Ez szolgáltat ugyanis — még ha nehezen érthető szövegezése folytán és egyéb adat hiányában némi kételkedést ébresztve — adatot arról, hogy az egerszegi csizmadiaáknak a körmendiek céhlevele alapul vételével készítésekor erre rájegyezték azt, hogy a körmendi céhlevél létrejötte után a szombathegyi csizmadiaák is pozsonyi eredetű céhlevéllel rendelkeztek.

Az ezután rájegyzett záradék szerint az egerszegi csizmadiaák a városi tanács színe előtt az articulusokat a kanizsai mestereknek kiadták, mégpedig a céhpecsétet, „...reá tevéen Actum Egerszegh Die 30 Juny Anno 1699.” P[ost] S[criptum]-ként hozzáfűzik, hogy a kiadásnak az volt az „alkuja”, hogy nem szabad tőlük 2 garasnál több vásárpénzt szedni — nyilván akkor, amikor az egerszegi mesterek Kanizsára jönnek árusítani.

Ezután találjuk Bocs Gergő notarius aláírását, majd azoknak a mestereknek a felsorolását, „...az kik elsőben ki veték az Articulust...”: Pintér Csizmazia Márton Czehmester, Krainay Csizmazia Miklós atyamester, Jámbor Csizmazia Mátyás bejárómester, Görögh Csizmazia Illia bejárómester, Horváth Csizmazia János szolgálómester.

A pecsét helyett L. S. rövidítés (=locus sigilli) található.

tó, valamint az a megjegyzés, hogy a fölül írt Pintér Csizmazia Márton, Krainay Csizmazia Miklós „...az Articulus szerint ...hiteket letették...”

Ezt követi egy újabb, 1701-ből való német nyelvű záradék. A kanizsai csizmadiacéh a Budai Kamarai Adminisztrációhoz, mint az akkor a bécsi Udvari Kamarához tartozó Kanizsa város tanácsa kamarai-igazgatási közvetlen felettese szervéhez fordult, tőle megerősítést, védelmébe fogadást kért. A Kamarai Adminisztráció „mások jogainak érintetlenül hagyásával (*Salvo tamen Jure alieno*)” a szabályzatot ratifikálta és a neki alárendelt hivatalnokoknak meghagyta, hogy a kanizsai csizmadiacéhet mindenhol oltalmazzák, támogassák és fenntartsák.

Feltehetően a kanizsai csizmadiacéh nem elégedett meg a Kamarai Adminisztráció confirmálásával, ezért még ugyanebben az évben 1701-ben, május 29-én Zala és Somogy megye gyűlésén, Zalaegerszegen („...in generali Congregatione cottum Szaladiensis et Simeghiensis in opido Szala Egerszegh...”) erősíteti meg a céhlevelét.

Az ezt követő rájegyzés aláírója Grasics báró, aki a Kamarai Adminisztráció által, majd a megyegyűlésen már confirmált céhlevelet 1703-ban erősíti meg. Feltehetően a város földesuraként teszi ezt, azonban a megerősítés dátuma várostörténeti szempontból a következő problémát veti fel. Barbarits Lajos várostörténeti monográfiája szerint Grasics báró 1705-ben vásárolta meg a Kamarától a kanizsai vár romos épületeit és ezek után a városban több házat építtetett és földesúri jogokat gyakorolt.¹⁵ Az a kérdés merül fel, hogy ha Grasics 1705 után vált Kanizsa földesurává, milyen minőségében confirmálta a csizmadiák céhlevelét 1703-ban. Avagy a földesúri joggyakorlás kezdetének Barbarits által 1705. évben megjelölése pontatlan. E kérdés vizsgálata a tanulmány témakörén túlmutató, eldöntéséhez a Kamara és báró Grasics között létrejött és valószínűleg a volt Budai Kamarai Adminisztráció, vagy a bécsi Udvari Kamara levéltárában lévő szerződésnek és birtokbadaási okiratnak a megismerése szükséges.

A céhlevél utolsó záradéka 1722. évi keltezésű. Ez esztendőben a Somogy vármegyétől ekkor már különálló Zala vármegye közgyűlése confirmálja az előbb felsoroltakra hivatkozással a céhlevelet.

Megvizsgálva a zalaegerszegi és kanizsai csizmadiák céhlevelének a szabályozó részen kívüli részeit, a következők állapíthatók meg.

A pozsonyi csizmadiák 1602. évi céhlevelét kérik és kapják meg lemásolásra a körmendi csizmadiák. Az egerszegi céhlevélből nem tűnik ki a körmendi céhalakulás időpontja. A Céhkataszter szerint a körmendiek 2 privilégiuma 1661-ből, illetőleg 1690-ből való. Mindkét céhlevél a Magyar Országos Levéltár megsemmisült céhanyagában volt, tehát már nem vizsgálhatók. Szádeczky Lajos szerint is 1661-ben veszik át a nagyszombatiaktól az 1602. évi pozsonyi szabályzatot. A pozsonyi eredet egyértelmű, de az egerszegi és a kanizsai céhlevél nem utal nagyszombati át-

vételre, mi több azt tartalmazza, hogy a „...Pozsonyból hozott céhlevél...” confirmálását kérik.

A körmendi csizmadiák céhlevelét kérik és másolják le az egerszegi csizmadiák. Ennek dátumaként az egerszegiek céhlevelében az 1672. év a kanizsai céhlevélben ugyanennek dátumaként viszont 1678. év szerepel. A Céhkataszter az egerszegi céhlevél létrejöttének éveként a céhlevél alapján természetesen az 1672. évet jelzi, s éppen ezért merül fel a kérdés, vajon a kanizsaiak miért írják azt, hogy az egerszegiek a körmendi céhlevelet 1678-ban vették át.

Az egerszegi csizmadiáktól kérték a nagykanizsai csizmadiák a szabályzatot 1699-ben, s ezzel véget ért a Pozsonytól Nagykanizsáig, közel egy évszázadig tartó „út”.

A 2 céhlevél szövegének vizsgálata egyéb következtetésekre is lehetőséget ad.

Amikor egy-egy város mesterei más város mestereihez fordulnak azzal a kérrrel, hogy articulusaikat leírassák, a céhet már megalakították. Ezt bizonyítja a kanizsai céhlevélben olvasható az a feljegyzés, amely az Articulusok „kivevőit” céhbeli tisztségeik megjelölésével sorolja fel.

Vizsgálódásom tárgykörén kívül esik ugyan, de szükségesnek tartom rámutatni arra, hogy a XVII. sz.-i személynévhasználat sajátosságaira példákat találhatna a névtudomány, ha a céhlevelekben előforduló mesterek családnevét vizsgálná, ugyanis a céhlevél „megszerzésében” részt vevő mesterek név szerint kerülnek felsorolásra a kanizsai és zalaegerszegi okiratban. Ugyancsak nyelvtörténeti vizsgálatot érdemelne az egerszegi és kanizsai céhlevelek szövegének helyesírása, különös tekintettel arra, hogy azonos földrajzi körzetben — Zala megye területén — írták azokat. Tudjuk, hogy az ismertetett szövegek latinból magyar nyelvre fordítás útján születtek, s feltehető, hogy a fordítást már a körmendiek, vagy talán már a pozsonyiak elvégezték, tehát a Zala megyeiek csupán másolták. Mégis lényeges különbségek találhatók az 1672. évi egerszegi és az 1699. évi kanizsai írásmód és helyesírás között. Érdemes lenne azzal is foglalkozni, hogy milyen írás-szokásokat, kialakult szabályokat alkalmaztak a — feltehetően városi notariusok —, mennyire tükröződik a céhlevél másolójának műveltsége, képzettsége stb.

Már említettük, hogy az egerszegi csizmadiák céhlevele csak a Magyar Országos Levéltárban őrzött másolatban ismeretes. A kanizsai csizmadiák céhlevelének is van egy másolata az Országos Levéltárban.¹⁶ Vélemünk az, hogy a kanizsaiak céhlevelének az itteni Thúry György Múzeumban lévő példánya volt az, amelyet az itteniek a céhládában őriztek, s ha kellett használták. További kutatási feladat annak tisztázását megkísérelni, hogy az Országos Levéltárban lévő másolat mikor és milyen körülmények között és hol jött létre.

Zalaegerszegen viszont az történhetett, hogy az 1672. évi céhlevelet küldték fel a Helytartótanácsához, az ott is maradt, majd 1776-ban a királytól kaptak privilégiumot.¹⁷

Ennek eredeti példányát őrzi a Zala Megyei Levéltár, másolatát a Magyar Országos Levéltár.¹⁸

Vizsgálatom során a céhlevelek rendkívül fontos részeként kezeltem a befejező szövegrészeket, így a záradékokat és az utólagos rájegyzéseket, A bevezető szövegek vizsgálatából megállapítható volt, hogy céheink elkérik más városok csizmadiacéheinek céhlevelét, s azt lemásolják, majd a céh működése helyének felsőbbbségeivel elismertetik a kiváltságos helyzetet. Az egerszegi csizmadiák természetesen az egyházi földesúrral, a veszprémi püspökkel erősítették meg, és pedig a püspök személyének változásakor minden alkalommal. Bizonyára azt akarták elérni, hogy a földesúri joghatóság gyakorlására jogosult új személy is ismerje el megerősítő nyilatkozatával a kiváltságot és az azt igazoló céhlevelet. A kanizsai csizmadiák, mivel a török uralom megszűnése után a város mint neoacquistica terület udvari kamarai igazgatás alatt állt, először Budára a Kamarai Adminisztráció elé viszik a céhlevelüket, majd a megyegyűléstől, amikor pedig természetes személy lett a földesúri hatalmat gyakorló, akkor tőle kérik a céhlevél megerősítését.

IV.

A XVII. sz.-i Zala megyei mezővárosi céhlevelek articulusainak vizsgálatával már korábbi kutatásaim során foglalkoztam. Akkor azonban elsősorban arra próbáltam választ kapni, megrajzolható-e az articulusok, tehát a céhlevelek szabályozó része alapján a céhek élete. Elemzésemben rámutattam, hogyan válhat az inasból legény, majd mester, ennek melyek az anyagi feltételei, hogyan védekeznek a céhek a kontárok ellen, milyen feladatokat vállalnak a céhek a város közösségi életében, hogyan kell élniük ahhoz, hogy megbecsült helyük legyen a város társadalmában, milyen vallási előírásokhoz kell alkalmazkodniuk, milyen viselkedést kell tanúsítaniuk mestertársaik bajba jutása esetén stb.¹⁹ E munkában természetesen a kanizsai csizmadiacéh szabályzatának egyes, az akkor kitűzött feladat szempontjából figyelembe jött articulusai is szerepeltek.

Nem vizsgáltam viszont akkor azt, hogy amikor két város azonos mesterséget űző céhei közül az egyik a másiknak a céhlevelét vette alapul, különösen pedig, ha az alapul vett céhlevél egy harmadik város céhlevelén nyugodott, akkor az articulusok az átvételek során változatlanul maradnak-e, avagy módosításokkal történt az átvétel, s ha igen akkor milyenekkel.

Egy adott céhszabályzat, esetünkben a kanizsai csizmadiák szabályzata előzményeivel foglalkozó tanulmány viszont indítékot ad ilyen irányú vizsgálatra is. Erre tekintettel az alábbiakban azt elemezzük, hogy az egerszegi csizmadiák céhlevelének articulusai a pozsonyiakéval, valamint a kanizsai csizmadiák céhlevelének articulusai az

egerszegiekével és a pozsonyiakéval egyezők-e, s ha nem, akkor melyek az eltérések.

A 3 csizmadia-céhlevélbeli szabályozó rész szerkezeti felépítése a következő: első helyen írják elő, hogy annak, aki mester akar lenni, annak meg kell szereznie a város polgárjogát (1. art.). A mesterré válás további feltételeiként határozzák meg a nemzetség- és tanulólevél bemutatását, remek készítését, a mestertársak megvendégelését, a megházasodást (2–5. art.). A mesterek munkáját és megélhetését biztosítandó, védekezik a céh a kontárok ellen (6–7. art.), majd a mesterek özvegyei mesterség-folytatási lehetősége körülhatárolásra, valamint a mester özvegyét vagy leányát feleségül vevőnek és a céhbéli mester fiának mesterként céhtagga válása feltételeinek meghatározása következik (8. és 9. art.). Szigorúan megszabja a céh a mesterek műhelyében tartható legények és inasok számát (10. art.) és megszabja az inasidő tartamát és a szegődtetésekor fizetendőket (11. art.), előírja a vándorlási kötelezettséget (12. art.). Ezt követően a legények kötelességeit részletezik (13. art.), majd a szökött inassal és a munkahelyet elhagyó legénnyel szembeni represszáliákat állapítják meg (14–15. art.). A szabályzat rendelkezik a céh tagjai feletti bíraskodási jogról (17. art.), elősegíteni törekszik a mesterek számára a nyersanyag-beszerzési lehetőséget (19. art.). Meghatározza a céh mestereinek létszámát (*numerus clausus*, 20. art.), majd előírja, hogy a céh rendelkezze pecséttel (21. art.), valamint azt, hogy a céhmester gondoskodjék a szabályoknak a céhtagok előtt időnként történő felolvasásáról és számukra megmagyarázásáról (22. art.). Egyes céhszabályzatok a katolikus vallás előírásainak megtartásáról, valamint a beteg céhtagok ápolásának kötelezettségéről is rendelkeznek (23–25. art.).

A céhszabályok tematikus vizsgálata alapján megállapítható, hogy az articulusoknak jelentős hányada a mesterek feladatait és jogait határozza meg, érdekeit védi, kisebb hányada foglalkozik — szigorúan és elsősorban a mesterek érdekeit szem előtt tartva — a legényekkel és inasokkal. Általában 1–1 (vagy 2) articulusban írják elő a céh működésével, a céhtagok életével, a céh tárgyaival kapcsolatos egyéb rendelkezéseket.

Megjegyzendő, hogy — különösen a XVII. sz.-ban — más kézművességek céheinek szabályzatai csizmadiacéheink idézett articulusain kívül egyéb előírásokat is tartalmaznak (pl. erkölcsös magatartás, életvitel, öltözködési mód stb.).

Vizsgált pozsonyi, kőszegi, egerszegi és kanizsai céhleveleink az egyes articulusaikba foglalt szabályozás sorrendjét, az articulusok tartalmát tekintve nagy vonalakban egyezők. Az állapítható meg, hogy általában szövegű fordításai a pozsonyi csizmadiák céhlevele latin nyelvű szövegének, mint ahogyan ezt a céhleveleknek a szabályozó részt megelőző, bevezető szövegéről is elmondhattuk. Észre kell azonban vennünk, hogy míg Pozsonyban és Kőszegen a rendelkezéseket 22 articulusba, addig Egerszegen

23, Kanizsán 25 articulusba foglalták, tehát e szabályzatok olyan elhatározásokat is tartalmaznak, amelyek a pozsonyi szabályzatban még nem találhatók, s ekként ennél bővebbek. Kis mértékben eltérés található az azonos témájú articulusokba foglalt rendelkezések között is. Pozsonyban pl. nem írják elő a remek milyenségét, többi szabályzatunkban azonban igen: az egy „papucs kapcástul” kellett hogy legyen (2. art.). Míg a 10. articulus szerint Pozsonyban „*Nemini ex magistris vel eorum viduis... liceat plures intertenere simul famulos vel etiam discipulos, quam duos*”, tehát sem mester, sem a mesterséget gyakorló özvegy 2 legénynél vagy inasnál többet nem tarthat, Egerszegen és Kanizsán 2 legényük és 3 inasuk is lehetett. Különség van az inasidő tartama vonatkozásában is. A pozsonyi és kőszegi szabályzat 11. articulusa szerint 4 egész évig kell az inasoknak a mesterséget tanulniuk („*Discipuli quatuor integros annos artificium hoc discere tenetur...*”), Egerszegen és Kanizsán a 11. articulus szerint 3 év az inasidő. Ugyanez az articulus azt a rendelkezést is tartalmazza, hogy „...a ki öreg Ember Számban vagyon, azt jámborul kitöltvén, annak utána a Legények számában vetessék bé. Az ki pedig kicsin és gyermek állapotban vagyon, az négy Esztendeig szolgállyon Inasul...”. Következtetésünk szerint e rendelkezés azt jelenti, hogy 4 év volt az inasideje annak, aki 14. életévét megelőzően lett inas, 1–3 év annak, aki ezt követő időben kezdte inaséveit. Pozsonyban nem írták elő, hanem először csak a kőszegi csizmadiák 1627. évi céhlevelében találkozunk azzal a rendelkezéssel, hogy a 4. év után a mester inasának „...egy öltöző ruhát adgyon...”. E rendelkezést követően az olvasható, hogy „...az mint szokták egyébb mesterek is adni...”. Ebből az állapítható meg, hogy szokásos volt az inasnak felszabadulásakor egy öltöző ruhát adni. Abból viszont, hogy ilyen rendelkezés a pozsonyi csizmadiák 1602. évben keletkezett céhlevelében nincs, az tételezhető fel, hogy az időben és ott e szokás még nem állott fenn. Abból, hogy a kőszegi 1627. évi csizmadia-céhlevelében e rendelkezéssel olyan-ként találkozunk, hogy az más szakmáknál kialakult szokás követésével kerül a céhlevelébe, arra utal, hogy e szokás időbelileg 1602 után, helyileg pedig Kőszegen alakul ki. Az egerszegi csizmadia-céhlevelé nem a kőszegin alapszik. Abból azonban, hogy ez az öltözet-adási kötelezettség az egerszegi csizmadia-céhlevelébe belekerült, arra enged következtetni, hogy az 1602 után Kőszegen kialakultként figyelembe vett szokás szélesebb körben terjedt, s ilyenként került az egerszegi csizmadia-céhlevelébe, majd annak nyomán a kanizsaiába.

A legényekkel kapcsolatos szabály is eltérő céhleveleinkben. Pozsonyban az volt az előírás, hogy munkabérük hetente 32 dénár, Egerszegen és Kanizsán viszont hozzátették, hogy a legény nem hagyhatja el urát „...se sokadalomnak, se ünnepnek, se ország gyűlésnek idején...”, továbbá, hogy 2 héttel előbb be kell jelentenie távozását mesterétől. 4 forint a büntetése annak a legénynek, aki

„...kontárhelyre mégyen munkálódni...” (azaz kontárhoz áll be dolgozni). Meghatározza a szabály azt is, hogy a legény mikor és milyen munkát végezhet saját hasznára, mikor és milyen munka hasznát kell mesterével megosztania (13. art.).

A pozsonyi szabályzattal szemben eltérő pénzösszegben határozzák meg Egerszegen és Kanizsán a különböző vétésekért, mulasztásokért a céhládába fizetendő díjakat, illetőleg eltérőek az inasszegődtetéskor és szabadításkor, valamint más esetekben letenni előírt összeget.

Figyelemre érdemes, hogy míg a pozsonyi és kőszegi szabályzatból teljes egészében hiányzik, a 2 zalai szabályzat külön articulusban írja elő az úrnapi procession való részvétel kötelezettségét. Az utóbbi céhlevelek tartalmaznak olyan rendelkezéseket is, amelyek a pozsonyi céhlevelében nincsenek benne. Ilyen az egerszegi céhlevelé 22. és a kanizsai céhlevelé 21. articulusába foglalt az a rendelkezés, amely szerint annak, aki Úrnapiján mesterségét gyakorolja, 1–1 forint pénzbüntetést kell fizetnie a város bíránál, továbbá a céhládába, valamint „...az Szent Mártoni egyházhoz...” (a kanizsai céhlevelében: az „...Szent Márton Szent egyházához...”). Ez felveti azt a kérdést, hogy minek folytán kerül egy egerszegi és egy kanizsai céhlevelébe a bírságnak a Szent Márton egyház javára is történő fizetési kötelezettsége. A kérdés megválaszolásához elsősorban annak ismerete lenne szükséges, hogy 1672-ben volt-e Egerszegen Szent Mártonnak szentelt templom, illetve az 1699-ben Kanizsán volt-e Szent Márton nevét viselő szent egyház. (Ugyanakkor Pozsonyban volt Szent Mártonnak szentelt egyház, mégpedig a jelenlegi dóm.)

Csak a kanizsai szabályzatban szereplő kötelezettség (23. art.), hogy a céh patronusának, Szent Imre hercegnek napján a céh tagjai misét hallgassanak, az arra rendelt 2 ifjabb céhbéli mester pedig szövetségkel szolgáljon is. Ugyancsak Kanizsán (és máshol nem) előírás a súlyosan beteg mesterek ápolásáról és az elhaltak eltemetéséről való gondoskodás (24. art.).

A pozsonyi, a kőszegi, az egerszegi és a kanizsai csizmadiák céhlevelének articulusait vizsgálva az eltérések azt a kérdést vetik fel, mi az oka ezeknek. A válasz egyfelől több tényezőre vezethető vissza, másfelől e tanulmány témakörén kívül eső várostörténeti tárgyú kutatást igényel. A figyelembe jövő tényezők egyike a pozsonyi és az egerszegi, a pozsonyi és a kanizsai, valamint az egerszegi és kanizsai céhlevelé keletje közötti együttességében közel egy évszázadnyi időmúlás, amely alatti gazdasági, politikai és egyéb változások érthetővé teszik a céhek viszonyai szabályozásának részleges különbségét. A másik tényező a Pozsony, Kőszeg, Egerszeg és Kanizsa közötti földrajzi távolság és az ebből kifolyólag fennállott gazdasági, ezen belül piaci körülmények, valamint a munkaerőkínálat közötti különbségek.

A vallási vonatkozású előírásoknak a pozsonyi céhlevelé-

ben elő nem fordulása, viszont az egerszegi és a kanizsai belefoglalása azzal a változással látszik magyarázhatónak, hogy a pozsonyi céhlevél kibocsátásakor, 1602-ben még erőteljesebben érvényesült a reformáció és ennek következtében nem került sor a katolikus vallási szempontok érvényesítésére. Ezzel szemben a püspöki földesúri fennhatóság alatt állott Egerszeg céhlevelének 1672-ben és Ka-

nizsa céhlevelének 1699-ben történt szövegezésekor már erőteljesebben jelentkezett a katolikus restauráció, a katolikus egyház megerősödésének hatása.

A leírtak ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy kíváncsatos lenne a XVII–XVIII. sz. fordulójára időszerű a többi kanizsai céhlevél gyökereinek és létrejötté körülményeinek vizsgálata és bemutatása is.

Jegyzetek:

- ¹ LENDVAI ANNA: A XVII. századi zalai céhek. Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1979. 103–115. 113.
- ² Kanizsa város Tanácsának jegyzőkönyve 1690–1755. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa. 72. 2. 1. lt. sz. 5., 13., 17., 19., 32., 34., 41., 44. old. (1690. XII. 2–1703. V. 30. közötti időből való bejegyzés a jegyzőkönyvi kötetben nincs)
- ³ ÉRI ISTVÁN–NAGY LAJOS–NAGYBÁKAY PÉTER (szerk.): A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere I–II. Budapest, 1975. (továbbiakban: Céhkataszter) 175–176.
- ⁴ EPERJESSY GÉZA: Céhesedés a török uralom alól felszabadult területen. NAGYBÁKAY PÉTER–NÉMETH GÁBOR: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1984. november 20–21. Veszprém, 1985. 49–55., 50.
- ⁵ A nagykanizsai csizmadiák céhlevele 1699. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa 72. 36. 1. O. 89. lt. sz.
- ⁶ ŠPIESZ, ANTON: A céhrendszer a magyar királyságban és helye az európai céhrendszerben. ÉRI ISTVÁN ÉS TÁRSAI (szerk.): Nemzetközi kézművesipartörténeti Konferencia Veszprém 1978. november 22–24. Veszprém, 1979. 236., 238., 243.
- ⁷ LENDVAI ANNA i. m. 107.
- ⁸ SZÁDECZKY LAJOS: Iparfejlődés és a czéhek története Ma-

- gyarországon. I–II. Budapest, 1913. II. 239–341. Magyarországi és Erdélyi Czéhek Lajstroma.
- ⁹ Céhkataszter II. 123., 124., 39., és 41.
- ¹⁰ ŠPIESZ, ANTON: Štatutý Bratislavských cechov. Bratislava 1978. 48–51.
- ¹¹ Zalaegerszegi csizmadiák céhlevele. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Helytartótanácsi Levéltár, Acta Mechanica Com. Szaladiensis N° 1. (C 25–43. cs.)
- ¹² A nagykanizsai csizmadiák céhlevele 1699. Thúry György múzeum, Nagykanizsa; 72. 36. 1. O. 89. lt. sz.
- ¹³ A pozsonyi csizmadiák magyar céhszabályai 1602-ből. Közli MERSITS MIKLÓS. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, III. Győr, 1865. 272–274., 347–351.
- ¹⁴ Céhkataszter I. 69.
- ¹⁵ BARBARITS LAJOS: Nagykanizsa, Budapest, 1929. 25.
- ¹⁶ Kanizsa csizmadiák-céhlevel. MOL Helytartótanácsi levéltár, Acta Mechanica Com. Szaladiensis N° 1 (C 25–43. cs.)
- ¹⁷ Céhkataszter II. 173.
- ¹⁸ Zalaegerszegi csizmadiák-céhlevel 1776. MOL Helytartótanácsi Levéltár, Acta Mechanica Com. Szaladiensis ldd. C (C 25. 45. cs.)
- ¹⁹ LENDVAI ANNA i. m. II. fejezete.

Halász Imre:

Nagykanizsa címere

I. A városcímer kialakulása

A címer magánszemélyek, vagy testületek — bizonyos szabályok szerint megalkotott — megkülönböztető vagy ismertető jelvénye volt évszázadokon át. A városcímerek, mint a testületi címerek legkorábbi fajtái hazánkban a XIII. században kezdenek kialakulni, legkorábbi emlékeink Esztergom és Buda városának címeres pecsétjei, melyek 1265-től ill. 1292-ből származnak.¹

A pecséthasználat elsősorban a fejlettebb írásbeliséggel rendelkező szabad királyi városokban volt jelentős, a mezővárosok nagy részénél — főleg a Dunántúlon — a XVI. századig nincs tudomásunk rendszeres pecséthasználatról.

A mezővárosok a XVII. században kezdik megvésetni első pecsétjeiket, ami minden esetben összefügg a mezővárosi hivatalszervezet és írásbeliség fejlettségével. Zala megyében Zalaegerszeg vésette meg elsőként pecsétjét, legkorábbi lenyomata 1634-ből származik.²

Ez a hivatalszervezeti és ügyintézésbeli fejlődés Nagykanizsán viszonylag későn, a XVII. század végén indulhatott csak meg. Kanizsa várát 1600-ban elfoglalták a törökök, s a város csak majdnem egy évszázad múlva, 1690-ben, a törökellenes felszabadító harcok során szabaddult fel, s csak ezután indulhatott el a Dunántúl északi részén már tapasztalható hivatalszervezeti fejlődés.

A törökdúlás utáni reorganizáció jelentős munkája ugyanebben az évben, egy háromtagú királyi bizottság érkezésével kezdődött, mely az újonnan felszabadított „... várat a várossal és határával együtt újra a magyar szent korona birtokába vette...”³

Canisa — ahogy a korabeli források a város nevét írják — 1705-ig a bécsi udvari kamara kirendeltségének kezelése, felügyelete alatt állt, ez szedte be az adót és gyakorolta a földesúri jogokat is.⁴ Ez rányomta bélyegét az ismét felállított önkormányzati testületre, ennek működésére, az egész város társadalmára. Továbbá 1690 után a lakosság összetételében lényeges változás történt — a németek javára. A város vezetése teljesen német nyelvű lett, következésképp a városi adminisztráció nyelve is, a városi tanács jegyzőkönyveit 1755-ig németül vezették.⁵

Köszönhetően a komoly iratkezeléssel bíró kamarának, Kanizsán röviddel a városi magisztrátus újjáalakulása után jelentős írásbeli fejlődés mutatkozik. Ez a fejlődés viszont magával hozza azt az alapkövetelményt, hogy kiadmányait a hitelesítés eszközével, a testület, a város pecsétjével lássák el.

Nincs nyoma annak, hogy Kanizsa magisztrátusa a város 1600-as eleste előtt használt-e pecsétet. Valószínűleg nem, hiszen a mezővárosok pecséthasználata Zala megyében — mint említettük — éppen az 1600-as évek közepére alakult ki, akkor, amikor Kanizsa még török uralom alatt állt. Így a század végén már a hivatalszervezeti fejlettség olyan fokán történik a városi adminisztráció megszervezése, amikor a pecsét használata már általános követelmény.

A török hódoltság, vagy a végvári állapot alóli felszabadulás után néhány jelentősebb mezőváros, mint Veszprém, vagy Pécs megpróbálta megszerezni magának a „szabad királyi város” jogállását, ami rendkívüli előnyöket jelentett volna a városnak.⁶

Degré Alajos ismerteti a város XVIII. századi közigazgatásáról írott tanulmányában, hogy a városi tanács jegyzőkönyvébe 1722 után bejegyzett, de 1703-ban keltezett statútuma szerint a város a királytól „protectionális” levelet is kapott, ugyanerről a kiváltságról, ami „csupán 1702-ben rontatott le”. Degré azonban — éppen Pest és Buda városi szabadsága elismertetéséért vívott küzdelemre hivatkozva — ezt nem tartja valószínűnek.⁷

Ebben az időben — talán éppen a kamarai fennhatóság miatt — Canisa polgáraiban — és valószínűleg német magisztrátusában — az az illúzió élt, hogy megkaphatják a „szabad királyi város” rangját (ami rendkívüli előnyöket jelentett volna), de amiről természetesen szó sem volt. Hogy ezt a folyamatot „elősegítse” a város, Kanizsa 1695-ben úgy vésette meg pecsétjét, hogy azon a „CIVITAS” szó szerepelt, ami egyértelműen a szabad királyi városra utal. Az elkövetkező évtizedekben aztán a mezőváros megvésette azt a pecsétjét, melyet több mint két évszázadon át használt, s melynek körirata: SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695., vagyis KANIZSA

KIVÁLTSÁGOS MEZŐVÁROS PECSÉTJE 1695. (1., 2., 3. kép)

Ezen a pecséten fejét jobbra fordító, csőrében olajágat tartó, kiterjesztett szárnyú sast látunk, mely jobb karmában a fogyó holdat, bal lábának karmai között gabonakalászt tart. A sas feje felett stülizált osztrák császári koronát látunk.⁸

Amikor 1903-ban Nagykanizsa a községek törzskönyvezése során kérte címerének elismertetését, a felterjesztésben megemlítette a polgármester, hogy „1700-ban dühöngött tűz a városházát elhamvasztotta, midőn a város levéltára elpusztult, a megmaradt részt pedig a Batthyány hercegi család visszatartotta, amennyiben a mentéskor a közelben volt uradalmi épület pinczéjébe hordták az iratokat, és azokat többé a Herczeg ki nem adta.”⁹ Valószínű tehát, hogy az 1690 után megvéstett pecsét ekkor elpusztulhatott, továbbá „A Herczegi uradalom a pecséteket is sokszor elkobozta, ezért eredeti régi pecsétük nincs is, a város tanácsa azonban mindig újakat csináltatott, melyekre a régi 1695 keletet reá vésték.” — folytatódik a polgármester felterjesztése.¹⁰

Ellenkezőjét bizonyító adatok hiányában az érvelést el kell fogadnunk, miután nem ritka a címeradomány nélkül, önjogúlag felvett címerek esetében az új pecsét vésésekor a régi ábrához ragaszkodni; ezzel is tradíciót teremtvén, a régire hivatkozni. (A Thúry György Múzeumban található pecsétek is múlt századiak, az egyik még 1881-es évszámmal is el van látva.)¹¹

Nincs okunk tehát feltételezni, hogy a több mint két évszázadon át használt címerábra jelentősen változott volna az újravésések során, a sas pedig mint címeralak, az egyik leggyakrabban előforduló természetes alak családi és testületi címereknél egyaránt, mely előkelőséget, hatalmat, erőt jelképezett, uralkodói családok (gondoljunk pl. a Habsburgokra vagy a Romanovokra) is előszeretettel alkalmazták, s ezért a sas nem egyszer államcímerekben is előfordul. Feltehető, hogy ezek az akkori közgondolkodásban nem kis szerepet játszó kérdések nagyban motiválták a címeralak kialakítását.

Ezt a sasmotívumot ábrázoló címeres körpecsétet használta a mezőváros Kanizsa, majd egyszerre Kis- és Nagykanizsa, a városban létrejövő valamennyi hivatal és bizottság 1903-ig. A régi évszámot (1695-öt) az esetek többségében rávésték a tipáriumra, de akad olyan pecsétnyomó is, amely a hivatal vagy bíróság létrejöttének évét is feltünteti. (4., 5., 6., 7., 8., 9. kép)

Századunk elején (1903-tól) megváltozik Nagykanizsa címere. Éppen a már idézett beadvány kapcsán, a heraldikai szabályoknak megfelelően bővítették a város címerét, az Országos Levéltár szakvéleményének alapján. Ebből idézzük a címerleírást: „Ezüsttel és vörössel vágott paizs felső ezüst felében kiterjesztett szárnyú fekete sas, fejét jobbra fordítva, csőrében olajággal, bal karmában lefelé fordított ezüst félholdat, a jobban kivont ezüst pallost tart,

míg az alsó vörösmezőben (sic!) zöld alapon természetes színű vár bástya nyitott kapuval látható. A paizsra arany koronás rostélyos sisak van téve, melynek foszlányai mindkét felül: vörös és ezüst színűek.”¹²

Ennek alapján hagyta jóvá az új városcímet 1903-ban a M. kir. Belügyminisztérium — az Országos Községi Törzskönyvi Bizottság javaslatára, miután a címer „részint az Országos Levéltár adatai, részint pedig a város által eredetiben fölküldött iratai alapján hően megállapítva, sőt maga a pecséttrajz is az Országos Levéltár közvetlen felügyelete alatt készült, azt mint minden tekintetben megfelelőt kivitelre” ajánlotta az Országos Levéltár is.¹³

Ezután vésette meg a város pecsétnyomóját és készítette el bélyegzőit a Belügyminisztérium által az előállítással és szállítással megbízott Felsenfeld Ignácnak Budapesten, az Andrassy út 1. szám alatti műhelyében,¹⁴ ZALAVÁRMEGYE NAGYKANIZSA RENDTAN. VÁROS 1902. körirattal.¹⁵

A paizs alapszíneiből következően a város tradicionális színei: vörös-ezüst.¹⁶

Nagykanizsa példát mutatott, hogyan kell az évszázados címertani hagyományok szerint címerét — a város történetében oly jelentős súllyal bíró várral — bővíteni, nem sértve ezzel olyan szabályokat, melyek a heraldika hőskorában alakultak ki, s amelyeket a hetvenes–nyolcvanas években olyan szívesen rúgtak fel az egyes városcímer-tervezők.

A címertörténetben a címer bővítése — megfelelő indokok alapján — elég gyakori, amely az évszázados szabályokat betartva büszkeséggel viselendő jelképei településeinknek. A tradíció továbbélésének, fejlesztésének — a maga korában — országosan is kiemelkedő példája a hánnyatott történelmű dél-zalai város 1949-ig használt címere. (II. kép)

II. A város szocialista kori címere

1949 után majdnem húsz évig szünetelt a városi címerek használata hazánkban. Az 1960-as évek kezdeményezései után 1970-ben, majd 1974-ben rendelet, illetve minisztertanácsi határozat engedélyezte a városok számára, hogy a település történelmi múltjára, akkori jellegzetességére egyaránt utaló helyi címet alkossanak. A rendeletben rögzítették, hogy a városcímer nem helyettesítheti az államcímet, de a város hivatalos iratain, kitüntetéseken, díszpolgári okleveleken használhatók.¹⁷

Mint legtöbb városunk, Nagykanizsa is 1970-re készítette el „szocialista kori” városcímerét, melyet a következőképpen terjesztette elő a Város Tanácsának 1970. április 30-i ülésén Mózes Pál tanácselnök: „Már az elmúlt években többször felmerült az új városi címer tervezésének gondolata. Akkor úgy döntöttünk, hogy Nagykanizsa új címere felszabadulásunk 25. évfordulójára készüljön el. Új címerre elsősorban azért van szükségünk, mert a régi

címer szimbólumai csak a város régmúlt történetéhez köthetnek, tartalmaz népünk életétől ma már idegen elemeket is és ez nem fejezi ki megváltozott szocialista életünket.”

A város a Képző- és Iparművészeti Lektorátussal készítette el a szocialista város címertervezetét, melyet — a rendeletnek megfelelően — nyílt címerpályázat előzött meg. (Sajnos a Városi Tanács iratanyagával nem került a Zala Megyei Levéltárba a címerpályázat, illetve a Képző- és Iparművészeti Lektorátussal folytatott levelezés anyaga, így forrásul csak a tanácsülések jegyzőkönyveit használhatjuk.) A nyílt címerpályázat — mint a legtöbb magyar város esetében — eredménytelen volt. Nem érkezett be olyan pályamunka, melyet a Képző- és Iparművészeti Lektorátus elfogadott volna, így a lektorátus bízott meg egy grafikusművészt — Nagykanizsa címerének megtervezésére Papp Gábort kérte fel —, hogy készítse el a város címertervezetét. A grafikus címertervet készített, s azt 1970. április 30-i ülésén megvitatta a város tanácsa, s a címertervezeteket (15 ellenszavazattal, 16 tartózkodással, 26 mellette történő szavazattal) nem fogadta el.¹⁸

Alig hat hét múlva ismét a tanácsülés napirendjére került a címertervezet. A tanácsülés (49 szavazattal) egyhangúlag elfogadta az 1/1970. számú Tanácsrendeletet a város új címeréről (12. kép) és címerhasználati szabályzatáról, melyet teljes egészében idézünk:¹⁹

„1/1970. sz. Tanácsrendelet: Városunknak a felszabadulást követő negyedszázados és az egész társadalmunk szempontjából jelentős további fejlődése, a város külföldi kapcsolatainak és idegenforgalmának növekedése indokolják, hogy Nagykanizsa város címerét a régi városi címer motívumainak felhasználásával, szocialista társadalmi rendünk tartalmát kifejező új jelképekkel elkészítve, annak leírását és felhasználási körét tanácsrendelettel szabályozzuk.

1. §. Nagykanizsa város címere: A címer fekete sávval szegélyezett, várkaput szimbolizáló, alsó részén félkör alakban kiképzett pajzs. A várkaput jelképező felső részét a félkör alakban kiképzett alsó részétől vízszintes, a pajzs oldalszegélyéig terjedő fekete alapon zöld (a címerrajzon azonban kék) színű sáv választja el. A négy bástyafokkal kiképzett várkapu nyitott. Nyílása fehér mezőben feketével szegélyezett, felső részén félkör alakban kiképezett. A teljesen kitárt kapuk és a bástyafal alapszíne vörös, a kapuk feketével szegélyezettek. A bástyafal és a bástyafokok vörös mezője egymással vízszintesen rakott téglák szegélyeinek megfelelően, a teljesen kitárt kapuk vörös mezője pedig harántirányban feketén vonalazottak. A fekete alapon zöld színű sáv alatt lévő ezüst mezőben feketével szegélyezett ötágú vörös csillag. A csillag két alsó ága csúcsával a félkör alakú szegélyig ér, a jobb és bal oldali ágának felső széle a zöld sáv alsó szélével van egyvonalban, a felső ága a vízszintes sávot kettéosztva a várkapunyílás fehér mezéjébe nyúlik fel.

2. §. A város címere kizárólag díszítő, vagy utaló jelképként

a) a város protokolláris rendezvényein

b) a Tanács által kiadásra kerülő díszokleveleken, emléklapokon, helyi kitüntetések, vagy emlékérmeken,

c) a Városi Tanács V. B. Elnöke részére kizárólag protokolláris felhasználásra készített levélpapíron,

d) a város történetével, életével, fejlődésével foglalkozó kiadványokon,

e) a város idegenforgalmi propagandájában,

f) a város üzeleinek egyes jellegzetes termékein,

g) Nagykanizsára utaló emlék- és ajándéktárgyakon alkalmazható.

3. §. A címer alkalmazásához a 2. d), f) és g) pontja esetében, ha azt más szerv jelenteti meg, engedélyre van szükség. Az engedélyt a V. B. elnöke adja meg.

4. §. Természetes személyek és nem szocialista szervezetek részére a címer alkalmazására engedély csak kivételesen indokolt esetben adható. Ennek az engedélynek a kiadása a Végrehajtó Bizottság hatáskörébe tartozik.

5. §. A címerhasználati engedélyt írásban kell kérni. A kiadott engedélyekről nyilvántartást kell vezetni.

6. §. Szabálysértést követ el és 1000 Ft-ig terjedhető pénzbírsággal sújtható az, aki a címerhasználatra megállapított rendelkezéseket megszegi, vagy kijátssza. A szabálysértés miatt az eljárás a Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága Igazgatási Osztályának hatáskörébe tartozik.

7. §. Ez a tanácsrendelet a kihirdetése napján lép életbe.

Határidő: 1970. június 30.

Felelős: Dr. Balázs Sándor vb.-titkár.”

Az új címert tehát másfél évtizeddel ezelőtt kezdte el használni a dél-zalai város, melynek szimbolikáját az 1975-ben megjelent Magyar városok címerei című könyv a következőképpen magyarázza:²⁰

„A város címerében a bástyakapu arra emlékeztet, hogy a település évszázadokig a délnyugati országrész legjelentősebb erődítménye, végvára volt. A város gazdag munkásmozgalmát, szocialista jelenét és jövőjét szimbolizálja a vörös csillag. A címer megjeleníti a város történelmi hagyományú színeit, a kéket és a fehéret is.”²¹

Nem beszélve arról, hogy a város tradicionális színei — a pajzs alapszínei — a vörös és ezüst (fehér), a város címer a heraldika (címertan) évszázados szabályait súlyosan megsérti, amikor egyszerre szerepelteti a vörös kapubástya nyitott kapuszárnyai mögötti fehér és a pajzstalp alsó részének ezüst mezőjét. A heraldika tradicionális szabályai szerint egy címert két fémből (arany, ezüst) és négy mázból (vörös, kék, zöld, fekete) kell megkomponálni úgy, hogy fémre fém, mázra máz nem kerülhet. Tény, hogy a címer átvesz elemeket a régi város címerből (négyfokos várbástya nyitott kapuval; vörös-ezüst alapszínek — ezért is érthetetlenek a „deklarált” tradicionális kék-fehér színek, mert a kék — a kis vonal a bástyakapu alatt — egyáltalán nem domináns szín a pajzson), de együtt szerepeltet ezüstöt és fehéret, valamint egy politikai irányzatra jel-

lemző, de Nagykanizsára egyáltalán nem specifikus vörös csillagot, hiszen ez a városcímerek többségébe belekerült, tehát egyedileg egyikre sem jellemző.

Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek végén városaink egymás után állították vissza régi címereiket. (Csak néhány példa: Szentendre, Baja, Debrecen, Pécs, Szentes, s megyénkben elsőnek Keszthely.)

III. Visszatérés a tradícióhoz

Ahogy a hetvenes évek az antiheraldikus címerek létrehozásának korszaka, úgy a nyolcvanas évek vége pedig — természetesen összefüggésben a politikai változásokkal — a régi városcímerek, s nem egy esetben a megyecímerek visszaállításának korszaka.

Nagykanizsa városvédő egyesülete, mely megalakulásától céges papírján és pecsétjén a város 1903-as címerét használta, Lovrencsics Lajos egyesületi elnök javaslatára 1989. június 13-án megtartott éves közgyűlésén határozatot hoztak a város régi értékeinek megőrzéséről, illetve azok helyreállításáról. Négy pontba foglalva az egyesület tagsága megbízásából az elnök eljuttatta javaslataikat a város vezetéséhez, ebben szerepel először: „kéri az Egyesület, hogy a Város Tanácsa állítsa vissza a város eredeti címerét”.²²

A városi tanács végrehajtó bizottsága és a Hazafias Népfront városi bizottsága, a Magyar Szocialista Munkáspárt Városi Bizottsága, a városban működő — akkor még „alternatívának” nevezett — politikai szervezetekkel, így a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt és a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt helyi szervezeteivel teljes egyetértésben javasolta „a tisztelt Tanácsnak a századunk elején, 1903-tól megváltozott és 1949-ig használt példaértékű címertani hagyományok szerinti városcímer visszaállítását”.²³

Az 1989. október 5-i tanácsülés előtt a régi-új városcímer bemutatták a Városi Televízióban és a városi újságban.²⁴

A tanácsülésen két kérdés vetődött fel. Az egyik, hogy miért nem a legrégebb címet szándékozik a város visszaállítani, hiszen a címer annál nemesebb, minél régebb. Nem vitatkozva ez utóbbi, egyébként helyes megállapítással, ismét fel kellett hívni a figyelmet arra, hogy a legrégebb címer önjogúlag felvett címer, s miután a városnak korábbi datálású címeradomány-leveléről a mai napig nincs tudomásunk, az 1903-as, belügyminiszeri rendelettel megállapított címet kell az első hivatalos címernek tekinteni. (Több olyan város is így jár el, melynek szintén nincs korábbi adománylevele.)

Másik kifogás a címerpajzs fölött látható aranykoronás, rostélyos sisakkal kapcsolatos, mondván ez a Batthyány-Strattman családra, Kanizsa egykori földesurára utalna, kik nem segítették elő a város fejlődését. Megint nem vitázva ez utóbbi megállapítás helyességével, a félelem valószínű onnan származik, hogy néhány földesúr címerének motívuma fellelhető a város jelképében. Ennek legjobb példája Keszthely, ahol a Festetics család címerének egyik eleme (a darumadár) megtalálható a városcímerben. Ezt az eljárást — mely nem egyszer előfordul — a heraldika oltalomcímernek nevezi.

Nagykanizsánál azonban szó sincs erről. A sisakon látható korona gyakran előfordul ilyen leveles oromdísszel, az ún. „rangcím nélküli nemesi koronás” ábrázolásnál. Előkelőségre utaló díszítőelem — semmi több. A grófi — általában nem leveles koronaként ábrázolt — nyílt koronán kilenc látható oromdísz van. Ha ilyen lenne a sisakon, az jelenthetne utalást a grófi családra, így azonban semmiképpen. Ugyanakkor a címerábra kell, hogy meghatározó legyen és nem sisakdísz. Miután ezt elvethetjük, kizárhatjuk a Batthyány-Strattman családra való utalást is.

A válaszok után a tanácsülés egyhangúlag (42 szavazattal) javasolta az 1903-tól használt zászló és címer visszaállítását,²⁵ amit Kotnyek István nagykanizsai grafikus megtervezett, majd a Képző- és Iparművészeti Lektorátus szakvéleménye alapján a városi tanácsülés 1990. június 14-én elfogadott és tanácsrendeletben szabályozta a címer, valamint a zászló használatát.

Jegyzetek:

¹ BERTÉNYI Iván: Kis magyar címertan. (Gondolat Kiadó, Bp. 1983.) 94. p.

² Zalaegerszeg címer- és pecséthasználatáról

HOLUB József: Zalaegerszeg régi pecsétjei.

(In: A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Zalaegerszeg, 1960. 206—213. p. Ebből a tanulmányból való az itteni hivatkozás is. (205. p.)

HALÁSZ Imre: Zala vármegye és székhelyének címere.

(In: A Dunántúl településtörténete V. 1900—1944. II. kötet, Veszprém, 1982. 524—532. p.)

HALÁSZ Imre: Zalaegerszeg régi címere.

(A város feudális és kapitalista kori pecsétjei alapján.

Levéltári Szemle, 32. évf. 1982. 2—3. szám. 415—422. p.)

HALÁSZ Imre: Zalaegerszeg mezőváros írásbelisége a Bach-korszakban.

- (Magyar Herald, Forrásközlő, család-történeti és címertani Évkönyv. No. 1. Budapest, 1984. 408—432. p.)
- HALÁSZ Imre: Zalaegerszeg mezőváros írásbelisége a XIX. század első felében. (Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 173—185. p.)
- ³ BARBARITS Lajos: Nagykanizsa (Magyar városok monográfiája IV. Budapest, 1929.) 63. p.
- ⁴ DEGRÉ Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. (In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919—1969. Nagykanizsa, 1972. 103. p.)
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo. 107. p.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Thúry György Múzeum Gyűjteménye (a továbbiakban TGYM.) H. 60. 12.1.
A 3,5 cm átmérőjű, kovacsoltvas, sárgaréz borítású tipárium körirata SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695.
TGYM.H. 60.13.1. leltári számmal található a pecsét kicsinyített mása (2,4 cm átmérővel), köriratán rövidítésekkel: SIGIL. NOTARIALE PRIVILEGI^u OPPIDI KANISAE 1695.
TGYM.H.58. 29.1. Körirata: +SGIL. PRIVILEG. OPPIDI CANISAE 1695.
- ⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) irattára. Y1.I.350/1902. Ez valamennyi, a témánkkal kapcsolatos OL. számot feltüntet:
- 1853/1902.
648/1903.
1551/1903.
1774/1903.
588/1904.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ TGYM. H. 71.14.2. Körirata: NAGY KANIZSAI VI—VII. KERÜLETI KÖZSÉGI BÍRÓSÁG. A sas két oldalán évszám: 1881.
H.71.14.5. Körirata: N.KANIZSAI VÁROSI PIACZI BIZTOS
H.60.6.1. Körirata: NAGY KANIZSA VÁROS FŐJEGYZŐJE
H.60.7.1. Körirata: NAGY és KIS KANIZSA VÁROSOK KÖZÖSÜGYI BIZOTTMÁNYA
H.71.14.3. Körirata: N.KANIZSAI SZÁLLÁS BIZTOSSÁG 1695.
H.71.14.1. Körirata: N.KANIZSAI VÁROSI TÖRVÉNYSZÉK 1695.
H.60.9.1. Körirata: KIS KANIZSA VÁROS PECSÉTJE 1868. A sas alatt: 1695.
H.60.11.1. Körirata: SZABADALMAS NAGY KANIZSA VÁROS PETSÉTJE 1695.
- ¹² OL. iratok. 1774/1903.
- ¹³ Uo. 1551/1903.
- ¹⁴ Uo. 648/1903.
- ¹⁵ Nagykanizsa r.t. város szervezeti szabályrendelete. (Nagykanizsa, én.) I. rész. I. fejezet 3. . Itt jegyezzük meg, hogy a szabályrendelet 2. §-a a következőképpen adja meg a címerleírást: „A 71411/I.a.903.sz. Bm. határozattal megállapított címere a következő: Ezüsttel és vörössel vágott pajzs felső ezüst felében kiterjesztett szárnyú fekete sas, fejét jobbra fordítva, csőrében olajággal, balkarmában lefelé fordítva ezüst félholdat, a jobban kivont ezüst pallost tart, míg az alsó vörös mezőben zöld alapon természetes színű városbástya nyitott kapuval látható.
A pajzsra arany koronás rostélyos sisak van téve, melynek foszlányai mindkét felől vörös és ezüst színűek.”
A 4. pedig így szól: „A város színei: vörös-fehér.” Melléje a fehér szó után kézzel zárójelben odaírva: ezüst. Továbbá: TGYM.H.71.14.6. Körirata: NAGYKANIZSA VÁROS RENDEZETT TANÁCSA 1902.
- ¹⁶ vö. 15. számú jegyzet.
- ¹⁷ BERTÉNYI. id. mű, 104. p.
- ¹⁸ Nagykanizsa Város Tanácsa jegyzőkönyve 1970. április 30-i üléséről.
- ¹⁹ Nagykanizsa Város Tanácsa jegyzőkönyve 1970. június 10-i üléséről. Itt mondok köszönetet dr. Fazekas Istvánnak, aki a tanácsülési jegyzőkönyvek vonatkozó részeinek másolatát rendelkezésemre bocsátotta.
- ²⁰ Magyar városok címerei (Bp. 1975.) 254. p.
- ²¹ Uo.
- ²² Nagykanizsa Városvédő Egyesülete irattára 30/89-es ikt. szám.
- ²³ Javaslat a város régi címerének és zászlajának visszaállítására. Előterjesztés a Városi Tanács 1989. október 5-i ülésére.
- ²⁴ A városcímer története. I. Kanizsa, 1989. november 17.
A városcímer története. II. Kanizsa, 1989. november 24.
Itt jegyezzük meg, hogy a címerrel korábban egy ismeretterjesztő cikk jelent meg Nagykanizsa város felszabadulás előtti címerei (Zalai Hírlap, 1984. május 5.) és egy tudományos igényű összefoglalás Nagykanizsa város címere és címerének megújulása címmel.
(Nagykanizsa Város Tanácsa 1985. évi Híradója, 17. évf. Nagykanizsa, 1985. 53—55. p.), — valamennyi e sorok írójától —, a cikkek azonban még nem tartalmazták az Országos Levéltárban végzett, és az 1990. december 1-én, a Nagykanizsa viszfoglalásának 300. évfordulójára rendezett konferencián elhangzott kutatás eredményét, mely ennek a város címertörténetét a teljességre törekvően tárgyaló tanulmány első változata volt.
- ²⁵ Nagykanizsa Város Tanácsülési jegyzőkönyve, 1989. október 5.
- ²⁶ Nagykanizsa Város Tanácsülési jegyzőkönyve, 1990. június 14.

1. kép
A legrégibb címerábrázolás
Tipárium

2. kép
A legrégibb címerábrázolás
Pecsétlenyomat

Köriat: SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695

3. kép
Nagykanizsa jegyzőjének pecsétje
Tipárium
Köriat: SIGILLUM NOTARIALIS
PRIVILEGIATI OPPIDI KANISAE 1695

4. kép
Pecsétlenyomat
Köriat: KIS KANIZSA VÁROS
PECSÉTJE 1868

5. kép
Köriat: NAGY ÉS KIS KANIZSA
VÁROSOK KÖZÖSÜGYI
BIZOTTMÁNYA

6. kép
Köriat: NAGY KANIZSA
VÁROS FŐJEGYZŐJE

7. kép
Körirat: N /AGY/.KANIZSAI
VÁROSI PIACZI BIZTOS

8. kép
Körirat: N /AGY/.KANIZSAI
VÁROSI TÖRVÉNSZÉK
1695

9. kép
Körirat: N /AGY/.KANIZSAI SZÁLLÁS
BIZTOSSÁG 1695

10. kép
Körirat: NAGY KANIZSAI VI-VII.
KERÜLETI KÖZSÉGI
BÍRÓSÁG 1881

11. kép
A város 1903 és 1949 között, majd 1990-től használt
címere

12. kép
A szocialista városcímer

Készült:
Nagykanizsa Város Önkormányzata,
a Magyar Hitel Bank Rt. Nagykanizsai Igazgatósága
és a Pécsi Akadémiai Bizottság támogatásával

Közlemények

Bondár Mária, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Szőke Béla Miklós, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Bogyay Tamás, művészettörténész (D—8000 München 70, Gaißacher Str. 23.)

Molnár László, (H—8956 Páka, Ifjúsági u. 18.)

Kostyál László, művészettörténész (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

Kunics Zsuzsa, történész (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa)

Rózsa Miklós, (H—8800 Nagykanizsa, Rózsa u. 2. b.)

Kerecsényi Edit, néprajzkutató (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa)

Bondár Mária:

Korabronzkori kocsimodell Börzöncéről*

1988-ban az Országos Tudományos Kutatási Alapból finanszírozott településkutató program keretében ásatást kezdtünk Börzönce — Temetői dűlő (Zala m.) lelőhelyen. A topográfiai terepbejáráson felfedezett településen (HORVÁTH L. terepbejárása 1979.) a Somogyvár — Vinkovci kultúra népe lakóhelyének maradványait tártuk fel három szezontalatt.

Lelőhelyünk Nagykanizsa és Zalaegerszeg között kb. félúton lévő, mintegy 140 lakosú, festői szépségű kis település határában egy hosszan elnyúló, csónak alakú, 5,5 km hosszú, 1,4 km széles, kb. 80 m magas domb déli lejtőjén helyezkedik el (1. kép). A dombot egy mélyút szeli ketté, amelyet rendszeresen dózerolnak. A mélyút metszetében jól kivehetők a megbolygatott gödrök. A szántásban megfigyelhető, hogy a domb tetején Árpád-kori, déli lejtőjén, a mélyút mindkét oldalát magába foglalóan nagy kiterjedésű, korabronzkori telep van.

A három szezontal végzett ásatás során eddig 410 m²-t tártunk fel. Ez az egykori telep teljes nagyságának csak töredéke. Eddig 15 korabronzkori és 2 Árpád-kori objektumot bontottunk ki. A település szerkezetére a feltárt terület nagysága miatt még nem tudunk következtetni, megállapítható viszont, hogy a gazdag leletanyagot tartalmazó gödrök a domb alján helyezkednek el, egymástól kb. 20–30 m távolságra.

Munkánk során szeméttel kitöltött mélyebb, illetve kevés leletanyagot tartalmazó sekélyebb munkagödröket tártunk fel.

1989-ben egy agyag kocsimodell töredékét találtuk meg az ún. J gödörben. A gödör méhkas alakú, ovális szájú, kb. 150–180 cm átmérőjű, 120 cm mély objektum volt, betöltése zsíros — fekete, paticsos volt (2. kép). Háztartási hulladékkal, használatra már alkalmatlan tárgyakkal és kevés állatcsonttal töltődött be. Esetleges különleges rendeltetésére semmi nem utalt. A gödörben talált leletek a korabronzkori Somogyvár — Vinkovci kultúra jellegzetes kerámiaművességének emlékei: kavicsos soványítású, durva seprőzésű fazekak; éles törésvonalú tálak; ujbenyomkodásos bordával díszített tárolóedények; jellegzetes egyfűlű korsók maradványai voltak (3. kép). A gödörből

előkerült még egy mészbetéttel kitöltött, belső díszes tál töredéke (4. kép), egy erősen kopott felületű, kissé deformálódott kör alakú kocsikerék (4. kép 6), két másiknak töredéke (4. kép 3, 5. kép 5), egy kettős kúpos alakú, három helyen egymás melletti három-három rovátkával díszített orsógomb (4. kép 4), egy henger alakú, rossz kidolgozású, függőlegesen átfúrt agyagnehezék (4. kép 5), egy kis bikaszobor (4. kép 2) és két karcolt díszű edénytöredék¹ (4. kép 7–8).

A gödörben talált legérdekesebb lelet a kocsimodell töredéke volt: lekerekített sarkú, szabálytalan négyszög alakú, erősen kopott felületű, elnagyolt kidolgozású kocsiszobor alsó része, az ún. kocsiszekekrény maradványa volt (5. kép). Hossza 5,4 cm, szélessége 3,9 illetve 3,2 cm, a töredék magassága 1,6 cm. Két rövidebb oldala alatt a tengelyek helyét hosszanti átfúrás jelzi. A kocsiszekekrény alja eléggé aszimmetrikus, bár a tengelyek helye azonos magasságban van. A kocsis alsó részének ferdesége azt sugallja, hogy az első és hátsó kerekek mérete egymástól eltérő volt. Ennek minden bizonnyal statikai okai lehettek. A megmaradt töredék egyik hosszanti és egyik rövidebb oldalán nem folyamatos, bekarcolt vízszintes vonal van (5. kép 1). A modellen semmi nem utal a valóságban használt, a kocsiszobor mintájára szolgált szekér eredeti anyagára. Ugyancsak hiányzik a kocsihúzó rúd jelzése is. A kis kocsimodell különösebb összefüggés nélkül került elő a gödör aljáról. Az objektumból előkerült három kocsikerékmaradvány közül az egyik arányai alapján lehetett a kocsimodell kereke, így a rekonstrukciónál ezt is felhasználtuk (5. kép 5).

A kárpát-medencei modelleket és kocsira utaló maradványokat Bóna I. gyűjtötte össze (BÓNA AAH. 1960). A későrézkortól a koravaskorig terjedő időszak kocsijait sorra véve a szerző elemzi a kocsik kialakulásának és Kárpát-medencébe kerülésének problémáit. Bóna fejlődési sort állít fel a kocsitípusok között (6. kép). Eszerint az ún. budakalászi típusú kocsis a rövid, nehéz szekereket tes-

teszti meg, amelyek a rézkorban és a korai bronzkorban voltak használatban (Uott 89.). Ez a típus fejlődött át a szerző szerint Erdély területén az ún. középső bronzkori típusba, amit a novaji példány jelenít meg.² Bóna nagy jelentőséget tulajdonított a kocsikerekeknek, mint a kocsik meglétét bizonyító, korábban általában tévesen kezelt (orsógomb, napkorong, mécses fedő stb.) leleteknek. Összegyűjtötte a tömör fakerekek agyagból készített megfelelőit. Lelethelykataszterében a korai bronzkorból 12, a középső bronzkorból 41 lelőhelyről, a későbbi korszakokból további 20 helyről gyűjtött kocsikerekeket. A felsorolásban szereplő 73 lelőhelyből mindössze 9 azoknak a száma, ahol kocsimodell vagy annak töredéke került elő (BÓNA 1960. fig. 7).

Bóna gyűjtését 1968-ban megjelent könyvében Kalicz N. egészíti ki egy díszített kocsimodell töredékkel Alsóvadász—Várdomb lelőhelyről (8. kép 2), a hatvani kultúra telepéről (KALICZ 1968, 154, Taf. CXIII. 8). Véleménye szerint ez a modell is összekötő kapocs a hatvani és gyulavarsándi kultúra között.

A romániai kocsimodelleket és kocsikra utaló maradványokat G. Bichir gyűjtötte össze (BICHIR 1964). Lelethelykataszterében 48 lelőhelyről említ kocsikerekeket a Gumelnita kultúrától a Vattina korszakig (Uott 80—81, fig. 8). Részletesen elemzi az ottományi kultúra eredetét, kapcsolatát az előzménynek tekinthető Glina III — Schneckenberg kultúrával. Foglalkozik a kocsi Romániába kerülésének útvonalával is. Bár néhány ponton vitatja Bóna elemzéseit, vele ért egyet abban, hogy Románia területére is a Közel-Keletről balkáni közvetítéssel jutottak el a tömör, négykerekű kocsik. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az Al-Duna és középső Duna-vidékre egyidőben és egyazon területről érkezhetnek a kocsik (Uott 84).

1975-ben megjelent munkájában az Ordentlich—Chidioşan szerzőpáros további kocsimodelleket közöl Románia területéről (ORDENTLICH—CHIDIOŞAN 1975). Az ottományi II. időszakból a Salacea (Szalacs) lelőhelyű darab még erősen emlékeztet a Börzöncén talált kocsimaradványra (Uott pl. III. 1—4).

A hazai kocsik arzenálját egy újabb modell gazdagítja. 1972-ben Szigetszentmártonban csontvázas sírokat talált egy helyi lakos. A leletbejelentést regisztráló Kemenczei T. az 1. számú csontvázas sír mellékleteként említi az agyag kocsimodellt és a vele együtt talált kétosztású tálat (KEMENCZEI 1973. 17). A leleteket feldolgozó Kalicz N. szerint ez a kocsimodell a budakalászi kocsiedény pontos analógiája, mindkettő a temetkezéssel kapcsolatos kultikus tartalmú tárgy (8. kép 1 a, b). A budakalászi önálló sírba tették, míg a szigetszentmártoni egy zsugorított csontvázas sír melléklete volt. Kalicz N. behatóan foglalkozott a kocsinak a badeni kultúrában való megjelenésével, származásával. Nagyon valószínűnek tartja, hogy a kocsi a Balkánon át Anatóliából került a Kárpát-medencébe, nem zárja ki azonban a sztyepei közvetítés lehetőségét sem (KALICZ 1976).

Az őskori kocsi funkciójával, szerkezeti sajátosságaival, a kocsimodellek eredetkérdésével Mesterházy K. foglalkozott behatóan a Pocsaj—Leányvár lelőhelyen (8. kép 4 a, b) talált kocsimodell apropóján (MESTERHÁZY 1976). Munkájában elsősorban a kocsi funkciója szempontjából vizsgálja a problémát. Részletesen elemzi a kocsi különböző részeit, a tengely, a kerekek és a kocsiszekrény közötti technikai összefüggéseket. Foglalkozik a kocsik fajtájával, a vontatás kérdésével. Elemzi az őskori szekerek eredeztetésével kapcsolatos véleményeket, értelmezni próbálja a díszített darabok jelképrendszerét, kultikus mivoltát.

1977-ben Němejcová—Pavúková—Bárta szerzőpáros szarvasmarhákkal vontatott, stilizált kocsimodellt közöl a bolezai csoport telepéről, Radošina lelőhelyről (7. kép 1 a, b), az ilyen típusú, kerék nélküli kocsiedények analógiái Mezopotámiában találhatók meg. (PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977).

Hasonló kocsiedényt közöl Boglárlélléről Ecsedy I. (ECSEDY 1982. 8. kép), amelyről azonban a kocsit húzó szarvasmarhák valószínűleg letörték (7. kép 2). A lelet feldolgozása kapcsán a szerző röviden érinti a kocsi Kárpát-medencébe kerülésének lehetséges útvonalát, itteni legkorábbi megjelenésének valószínűsíthető idejét (UOTT 25).

Az elmúlt néhány évben elsősorban S. Piggott és A. Häusler foglalkozott mélyrehatóan a kocsikkal, kocsibrázolásokkal kapcsolatos problémákkal. Mindketten több jelentős munkában elemezték a kocsik kialakulásának helyét és idejét, vizsgálták a szekerek fajtáit, Európába kerülésének módját és lehetséges útvonalát, a kocsibrázolások jelentését, kultikus tartalmát.

Piggott a kocsi kialakulási helyül Mezopotámiát jelöli meg, Európába kerülését a dél-országi sztyepek felől az indoeurópai törzsek mozgásával összefüggő népmozgásokkal hozza kapcsolatba (PIGGOTT 1979, 1983, 1987).

Häusler munkáiban elsősorban a gödörsíros kurgánok népéhez köthető kocsikat vizsgálja, s elemzi a kocsikat is tartalmazó kurgántemetkezéseket, amelyeket nagy számban találtak az észak Pontus vidékén (HÄUSLER 1981, 1984). Az itt talált kocsikat és kocsibrázolásokat — Piggottal ellentétben — nem tartja levezethetőnek az előázsiai és transz-kaukázusi szekerekből. A közép- és nyugat-európai kocsikat sem tartja sztyepei eredetűnek, s nem népmozgásokkal magyarázza megjelenésüket, hanem az európai helyi fejlődés lehetőségét veti fel ezzel kapcsolatban (HÄUSLER 1978, 1981). (A téma részletes kutatástörténeti áttekintését ld. HÄUSLER 1985).

Legutóbb Máthé M. közölt Berettyóújfalú—Herpályról egy díszítetlen kocsimodellt (8. kép 3), amelyet a korabronzkori hatvani—ottományi kultúrkörbe keltezett. (MÁTHÉ 1984. fig. 6.1 és 1986. Taf. VI. 1).

Máthé M. Polgár—Kenderföldek—Kiscsöszhalom lelőhelyről is említ egy későhatvani kocsimodellt. (MÁTHÉ, Rég. Füzet. Ser. I. 43/1991. 13. o.)

Jelen dolgozatunkban két újabb darabbal szeretnénk gyarapítani a kocsimodellek számát.

A Pilismarót—Basaharcon Torma I. által feltárt bolerázi temető 445. sírjából került elő egy díszítetlen, felcsúcsosodó sarkú, négyszögletes edényke, amely feltételezésünk szerint szintén kocsiábrázolás (7. kép 3). Felcsúcsosodó sarkai, összeszűkülő felsőrésze ugyan eltér a korábbi ismert modelljeitől, mégsem zárható ki azonban, hogy kocsiábrázolás, a Kárpát-medencéből eddig modell formájában hiányzó másik típus, az ún. echós szekér megformálása lehetett. Felcsúcsosodó sarkai ez esetben véleményünk szerint a szekeret borító ponyva tartórúdait jeleznek. A basaharcitól szerkezetében eltérő típusú, de ponyvával borított echós szekérmodellek a Közel-Keletről is ismertek (LITTAUER—CROUWEL 1974. fig. 1). (A leletanyag közlési jogának átengedéseért ezúton is köszönetet mondok az ásatónak, Torma Istvánnak).

A kocsiábrázolások sorában a legújabb darab a Börzöncén előkerült kocsimodell (5. kép), amely pillanatnyilag az egyetlen ismert kocsiszobor a korabronzkori Somogyvár—Vinkovci kultúrából. A börzöncei darab tömör, egyszerű kivitelű, díszítetlen megformálása faszekér megmintázását tételezi fel, amely tengellyel együtt forgó tömör fakerekeivel a nehéz szekerek kategóriájába sorolható. A kerekeknek a tengelyhez való rögzítésére a kerekek kúpszerű kiképzése utal. A kocsimaradványon nem található semmilyen jelzés, amely a vontatás módjára engedne következtetni. Feltehetően szarvasmarha húzta az eredeti szekeret, ahogy ez a nehéz szekerek kategóriájában általános volt. Bár mozgása a kerékkel együtt forgó tengely miatt nehézkes volt, forduláshoz, irányváltoztatáshoz sok hely kellett, mégis megkönnyítette használoinak mindennapi életét a közlekedésben és a szállításban egyaránt.

A kocsik kialakulásával kapcsolatban az általánosan elfogadott nézet a közel-keleti eredeztetés (Mezopotámia, Szíria, Anatólia), mert erről a területről ismertek mennyiségileg a legtöbb és időben a legkorábbi ábrázolások és különböző anyagból készített modellek.

A kocsi Európába kerülésének útvonalát illetően már nem ilyen egységesek a vélemények. Lényegében három útvonal jöhet szóba: 1. a Fekete-tenger északi részén levő sztyeppe vidékről, 2. a Balkán-félsziget felől, 3. a Mediterránus és Itália közvetítésével került volna a kocsi Európába.

Kocsimodellünk legközelebbi analógiáját Romániában, a Glina III—Schneckenberg kultúrában találtuk meg Cuculata (Kucsuláta) lelőhelyen (BICHIR 1964. fig. 1, PETRESCU—DIMBOVIȚA 1974. fig. 2). Ennek a darabnak is hasonló a kivitele, a kocsiszekrény és tengelyek kiképzése. Bichir a kucsuláti modellt a legkorábbi romániai kocsimodellnek tartja, amelyet a Schneckenberg A. időszakra keltez (BICHIR 1964. 71). (9. kép 1). Későbbi időszakból közöl egy másik kocsiszobrot Otomani—Cetatuie (Ottomány) lelőhelyről (Uott fig. 2.1). Ez is díszítetlen, négyszögletes kocsiszekrény maradványa, a tengelyek helyének jelzésével, tömör kerekekkel (9. kép 2). Ezt a modellt az ottományi kultúra I. fázisára datálja (Uott 72). Az ottományi kultúra II. fázisából származó szalaci példány is még ezt az egyszerű kivitelű szekeret mintázza meg (ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975. fig. 3). (9. kép 3).

A későbbi időszakból Podei—Lechința de Mures lelőhelyről a Wietenberg-kultúrából közöl Bichir állatfejen végződő kocsimodell töredéket (BICHIR 1964. fig. 4/3).

Az utóbbi évek irodalmából érdekes módon Jugoszláviából csak a későbronzkorból találtunk a témát érintő irodalmat (MARKOVIĆ 1988). Tekintve, hogy Romániában a Glina III—Schneckenberg kultúrában, valamint a hazai Somogyvár—Vinkovci anyagban is létezik az agyagból megformált kocsi modellje, logikus a feltételezés, hogy a Vinkovci kultúra törzsterületén is léteznie kellett valamilyen formában. Sajnos, a jugoszláv kutatás leletközlési hiányosságai e témában is érezhetők, így a jelenlegi hiányt elsősorban a közölt leletek hiányával magyarázzuk.

A kocsikkal foglalkozó irodalomban tallózva megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben öröndetesen gyarapodott az őskori kocsiszobrok száma. Jelen munkánkban nem vettük sorra a kocsikerekek lelőhelyeit, amelyeknek száma szintén gyarapodott az elmúlt években, elsősorban a korai és középső bronzkorból.

Célunk a gyors közléssel a börzöncei kocsi helyének és jelentőségének meghatározása volt. Egyúttal szeretnénk volna a kutatás figyelmét ráirányítani a múzeumokban lapangható, még közöletlen anyagok ilyen szempontú átvizsgálására is.

A börzöncei kocsimodell jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy jelenleg ez a legkorábbi bronzkori kocsiszobor hazánk területéről, az eddig hiányzó láncszem a késő-réz- és középső bronzkor között.

A kocsimodellek a különleges tárgyak kategóriájába tartoznak, s mint ilyenek, a kultikus funkciókkal is gyakran összefüggésbe hozhatók. Véleményünk szerint a börzöncei modell nem sorolható a kultikus tartalmú tárgyak körébe. Egyszerű kivitele, a település egyik szemétdöbréből való előkerülése, valamint az a tény, hogy ugyanabból a gödörből még három másik, különböző méretű kocsike-

rék került elő, arra enged következtetni, hogy itt semmi képpen sem kultikus tárgyról, hanem a mindennapi élet egyszerű és természetes velejárójáról, egy szállító és közlekedési eszközzel van szó, amely — horribile dictu — gyerekjátékként is előfordulhatott a telepen. A börsöncei kocsimodell előkerülési körülménye is amellől szól, hogy ezek az ábrázolások nem szükségszerűen voltak kultikus tartalmúak.

A börsöncei kocsimodell közlésével újabb adattal kívántunk hozzájárulni a korabronzkori kocsik elterjedési térképének megrajzolásához. Leletünk jelentőségét fentiek túl növeli még az is, hogy hiteles körülmények között, „in situ” került elő; a kocsimoddal egy gödörből szár-

mazik egy valószínűleg hozzá tartozó kerék töredéke, valamint két másik kerék, ezzel is bizonyítva összetartozásukat. Leletünk szervesen illeszkedik abba a fejlődési sorba, amely a bolerázi csoporttól nyomon követhető a Kárpát-medencében is.

A börsöncei modell önmagában kevés ahhoz, hogy a kocsik európai elterjedésének útvonalát illetően határozottan állást foglaljunk egyik vagy másik vélemény mellett, annyit azonban megkockáztatunk, hogy a legújabb bulgáriai okkersíros temetkezések közlésének ismeretében (PANAJOTOV—DERGAČOV 1984) a dél-orosz sztyeppénél valószínűbb útvonalnak tűnik a Balkán felőli elterjedés.

Irodalom:

- BICHIR 1964 G. BICHIR, Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie. *Dacia* 8 (1964) 67—86.
- BÓNA 1960 I. BÓNA, Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. *Acta ArchHung* 12 (1960) 83—111.
- ECSEDY 1982 I. ECSEDY, Későrézkori leletek Boglárlelléről. *ComArchHung* 1982. 15—26.
- HÄUSLER 1978 A. HÄUSLER, Migration oder autochthone Entwicklung? *EAZ* 19(1978) 243—256.
- HÄUSLER 1981 A. HÄUSLER, Zu ältesten Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. *EAZ* 22(1981) 581—647.
- HÄUSLER 1984 A. HÄUSLER, Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen in nordpontischen Raum. *EAZ* 24 (1984) 629—68.
- HÄUSLER 1985 A. HÄUSLER, Die Anfänge von Rad und Wagen in der Kulturgeschichte Europas. Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse. Berlin, 1985, 121—133.
- KALICZ 1968 N. KALICZ, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968, 202 old. (*ArchHung* 45).
- KALICZ 1976 N. KALICZ, Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. *Festschrift für R. Pittioni...* Wien 1976, 189—202.
- KEMENCZEI 1973 T. KEMENCZEI, *RégFüz* Ser. I. 26. (1973).
- KOVÁCS 1977 T. KOVÁCS, A bronzkor Magyarországon. Bp. 1977, 100 old. (*Hereditas*).
- KOVÁCS 1984 T. KOVÁCS, Die Füzesabony-Kultur. In: *Kulturen die Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 235—256.
- LITTAUER—CROUWEL 1974 M. LITTAUER—J. CROUWEL, Terracotta Models as Evidence for Vehicle with Tilts in the Ancient Near East. *PPS* 40 (1974) 20—36.
- MARKOVIĆ 1988 Z. MARKOVIĆ, Model kotača iz Miklinovca kod Koprivnice. *Muzejski Vjesnik* 12 (1988) 21—23.
- MÁTHÉ 1984 M. MÁTHÉ, Preliminary Report on the 1977—1982. Excavations at the Neolithic and Bronze Age settlement of Berettyóújfalú—Herpály. *Acta ArchHung* 36 (1984) 137—159.
- MÁTHÉ 1986 M. MÁTHÉ, Ásatások Berettyóújfalú—Herpály neolitikus és bronzkori tell településén 1977—1982 között. *A Bihari MÉ* 4—5 (1986) 129—149.
- MESTERHÁZY 1976 K. MESTERHÁZY, Agyag kocsimodell Pocsajról. *ArchÉrt* 103 (1976) 223—229.
- NĚMEJC OVÁ—PAVÚK OVÁ—BÁRTA 1977 V. NĚMEJC OVÁ—PAVÚK OVÁ—J. BÁRTA, Äneolithische Siedlung der Boleraz Gruppe in Radošina. *SlovArch* 25 (1977) 433—448.
- ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975 I. ORDENTLICH—N. CHIDIOȘAN, Carucionare miniatură din lut apartinând culturii Otomai (Epoca bronzului) de pe teritoriul României. *Crisia* 1975. 27—44.
- PANAJOTOV—DERGAČOV 1984 I. PANAJOTOV—V. DERGAČOV, Die Ockergrabkultur in Bulgarien. *StudPrachist* 7 (1984) 99—116.
- PETRESCU—DIMBOVIȚA 1974 M. PETRESCU—DIMBOVIȚA, La civilisation Glina III — Schneckenberg à la lumière de nouvelles recherches. *PreistAlp* 10 (1974) 227—289.
- PIGGOTT 1979 S. PIGGOTT, The First Wagons and Carts: Twenty-Five years later. *BInstA London* 16 (1979) 3—17.
- PIGGOTT 1983 S. PIGGOTT, The Earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coa to the Caspian Sea. London 1983, 272 old.
- PIGGOTT 1987 S. PIGGOTT, Az európai civilizáció kezdetei. Bp. 1987, old.

Jegyzetek:

* Azonos M. Bondár: Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. *Com Arc Hung* 1990. 77–91. o. megjelent tanulmánnyal.

¹ A leletanyag részletes leírását lásd a függelékben.

² Az újabb kutatások a meander mitívum megjelenését korábbra keltezik, így a novaji kocsimodell a későfüzesabonyi népcséghhez köthető, akikhez Erdélyből a késői Wietenberg kultúrkörből került ez a darab importként (KOVÁCS 1984, 240–241).

Függelék:

Börzönce — Temetői dűlő, J gödör leletei

FEDŐ(?): téglavörös színű, kopott felületű, vízszintesre vágott, széles peremű, tömör, hengeres fogantyújú, díszítetlen fedő(?). Ragasztott, kiegészített. Szá: 8,2; fá: 5,0; m: 2,8 cm (3. kép 1). KORSÓ: sötétszürke, csillámos kavicsal soványított, rövid, hengeres nyakú, ívelt hasú, fordított csonkakúpos aljú, gömbölyded korszó, peremből induló rövid füllel. Füle és testének egy része kiegészítés. Szá: 8,5; fá: 5,5; m: 10,5 cm (3. kép 2).

KORSÓ: sötétszürke, csillámos anyaggal soványított, kissé ívelt, hosszú, hengeres nyakú, kettős kúpos testű korszó, peremből induló keskeny szalagfüllel. Füle, fenéke és testének egy része kiegészítés. Szá: 9,0; fá: 9,5; m: 17,5 cm (3. kép 3).

BÖGRE: szürkés vöröses színű, kopott felületű, kissé ívelt, hengeres nyakú, kettős kúpos testű, „nehéz” bögre, peremből induló füllel. Vállát bemélyített vízszintes vonal hangsúlyozza. Ép. szá: 7,5; fá: 8,0; m: 11,0 cm (3. kép 4).

KORSÓ: sötétszürke, kavicsos soványítású, kissé ívelt, hosszú, hengeres nyakú, kettős kúpos testű korszó, peremből induló füllel. Vállán bekarcolt vízszintes vonal fut körbe. Nyakának egy része és füle kiegészítés. sz: 10,5; fá: 8,0; m: 18,5 cm. (3. kép 5). FAZÉK: vörösesbarna, rövid, hengeres nyakú, nyújtott kettős kúpos testű fazék, hasán a vizes agyagra ferdén felvitt, erőteljes, seprűzéshez hasonló díszítéssel. Erősen kiegészített. (A kiegészítés miatt az edény teste is aszimmetrikus.) Szá: 12,5; fá: 11,0; m: 23,5 cm (3. kép 6).

TÁLTÖREDÉK: szürkés-fekete, vastag falú, széles szájú, gömböszecet alakú, külső és belső oldalán díszített tál töredékei. Külső oldalán a vállon körbefutó, bemélyített, vékony vonaldíszítés, alatta ferde, valószínűleg háromszöget alkotó, erőteljes bemélyítések, ezekben mészbetét maradványa. A tál vállán egy helyen kerek, átfúratlan bütyökfogó. Kissé befelé lejtő peremén szakaszokban elhelyezett, függőlegesen benyomkodott, mészbetéttel kitöltött pontok díszítik. Belső oldalán háromsoros, körbefutó párhuzamos vonalköteg keretezi a díszítést. Ebből szintén három vonalköteges sávok futnak az edény belseje felé, több mezőre osztva a tál belső felületét. Az egyik mezőben háromszögbe rendezett, kisebb, vonalkázott díszítésű háromszögek és üres négyszögek váltakozása adja a mintát. Az ilyen díszített mező melletti másik terület üres, majd ismét díszített mező következik, amelyet vonalkázott háromszögek és üres területek kombinálásával alakítottak ki. A vonalkázott és pontozott díszeket mészbetét tölti ki. A tál teljes belső díszítése a töredék nyújtotta információk alapján nem lehetséges. Átm: kb. 18 cm; tör. m: 3,0 cm (4. kép 1).

ÁLLATSZOBROCSKA: sötétszürke, csillámos kavicsal soványított agyagból készült, töredékes állatszobor. Két mellő lába

és szarvai letörték. Hátsó lábai a testéből kicsit kiemelkedően a farkával együtt ívelt, tömör háromszöget alkotnak, a lábakat alig jelezték. H: 3,2; m: 1,9 cm (4. kép 2).

KOCSIKERÉK: világosbarna, erősen kopott felületű, erősen deformálódott, kettős kúpos testű, vékony agyag kocsikerék. Átm: 4,5; m: 1,7 cm (4. kép 3).

ORSÓGOMB: sötétszürke, kavicsos soványítású, kettős kúpos testű orsógomb függőleges átfúrással, karimáján három helyen egymás melletti három-három függőleges rovátka. M: 2,6; átm: 4,5 cm (4. kép 4).

SZÖVŐSZÉKNEHEZÉK TÖREDÉKE: fordított csonkakúpos testű, vöröses barna, kopott felületű, kavicsal és kagylóhéjjal soványított, agyagból készített, függőlegesen átfúrt nehezék alsó részének töredéke. Átm: 7,4; tör. m: 6,1 cm (4. kép 5).

KOCSIKERÉK TÖREDÉKE: világosbarna, erősen kopott felületű kocsikerék töredéke az átfúrással helyével. 3,5x2,3 cm (4. kép 6).

TALPAS TÁL (?) TÖREDÉKE: sötétszürke, csillámos kavicsal soványított, kopott felületű, kívül-belül díszített edény oldaltöredéke. Külső oldalán hullámvonalban bepontoszott pontsor, alatta bekarcolt, folyamatos, fordított V minta. Belső oldalán több ívelten bekarcolt vonal indítása. (A kisméretű töredékhez nem találunk pontos analógiát, így csak feltételezzük, hogy egy talpas tálnak a talp indításához közeli töredékről lehet szó.) (4. kép 7).

TÁLTÖREDÉK (?): vöröses barna, csillámos kavicsal soványított, erősen kopott felületű tál (?) oldaltöredéke, belső oldalán függőlegesen és ferdén bekarcolt vonalkázással díszítve. A töredék díszítéséből a tál belső díszítésének teljes motívumrendszere nem rajzolható meg. 2,7x5,1 cm (4. kép 8).

A gödörből fentiekén kívül nagy számú edénytöredék került még elő, amelyekből azonban nem lehetett további edényeket kiegészíteni.

A Somogyvár–Vinkovci kultúra kevés hiteles telepének számát gyarapítja Börzönce — Temetői dűlő, amely az eddigi három ásatási szezon alatti eredmények alapján kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető az új típusokat is eredményező, jól rekonstruálható, nagy számú edénykészlet, az egyedülálló állatplasztika, a kocsiszobor és a ritkaságszámba menő agyag öntőminta miatt. A lelőhely jelentősége miatt az ásatást folytatni kívánjuk, így a leletanyag teljes feldolgozása csak az ásatás lezárása után várható.

Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce

1988 begann die Verfasserin eine Ausgrabung auf dem Fundort Börzönce — Temetői dűlő (Friedhofsflur), der bei den früheren topographischen Geländebegehungen entdeckt wurde, im Rahmen des im Komitat Zala durchgeführten Siedlungsforschungsprogrammes von OTKA. In den bisherigen drei Ausgrabungssaisons wurde eine 410 m² große Fläche der Siedlung der frühbronzezeitlichen Somogyvár—Vinkovci—Kultur freigelegt (Abb. 1).

Es wurden 15 frühbronzezeitliche und zwei árpádenzeitliche Gruben erschlossen.

1989 kam das Bruchstück eines tönernen Wagenmodells in der sog. Grube J (Abb. 5) zum Vorschein. Die Grube war mit Haushaltsabfall, unbrauchbaren Gegenständen und wenigen Tierknochen ausgefüllt. Auf eine vermutete besondere Funktion wies nichts hin. Das in der Vergesellschaftung des Wagenmodells vorgekommene Keramikmaterial vertritt die charakteristische Keramikunst der Somogyvár—Vinkovci—Kultur (Abb. 3—4; die Beschreibung s. im Anhang!).

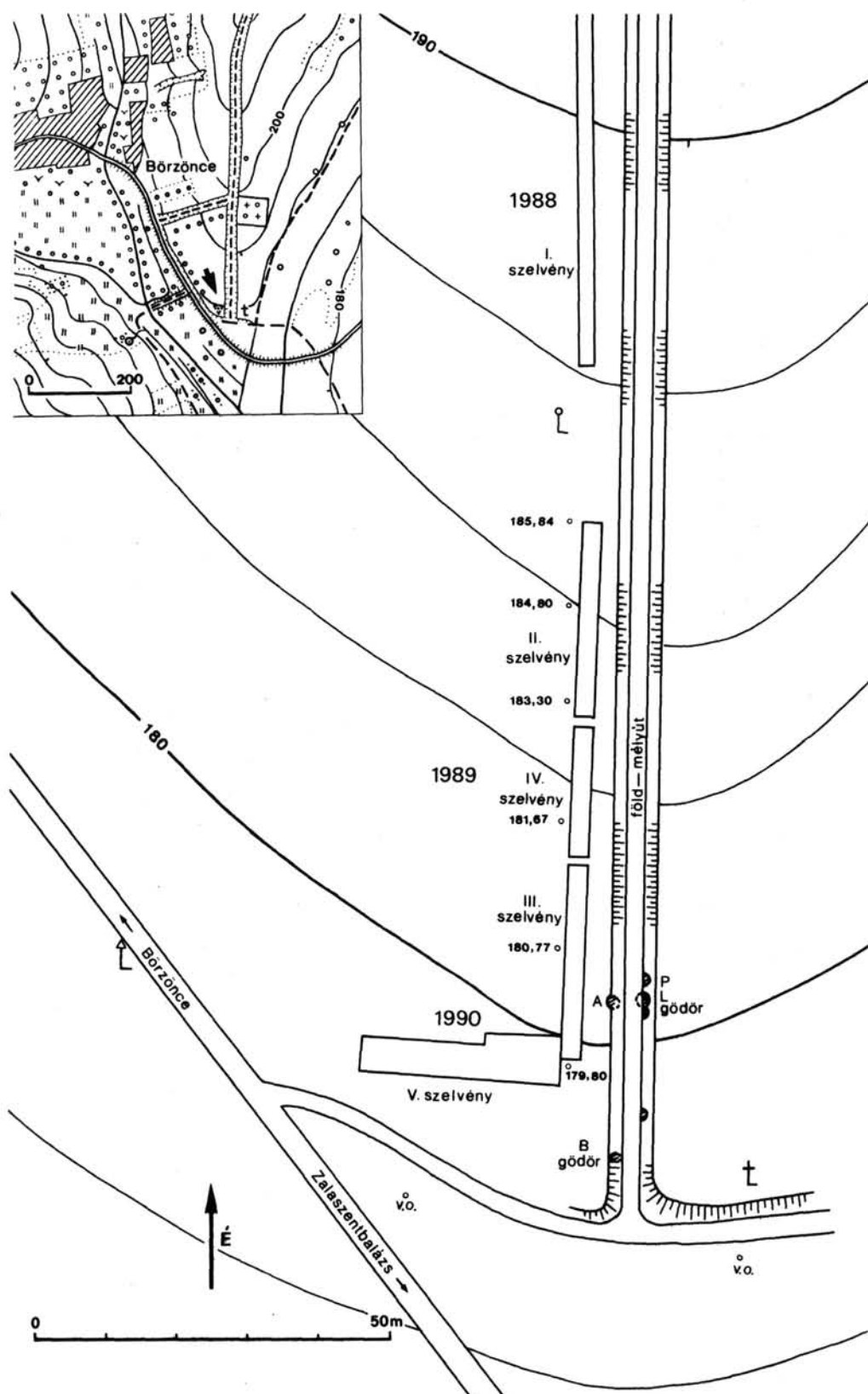
In Beziehung mit der Analyse des Wagenmodells wurden die im Karpatenbecken gefundenen und publizierten Modelle von der Spätkupferzeit bis zur Mittelbronzezeit von der Verfasserin aufgesammelt.

Seit der Erscheinung der zusammenfassenden Studie von István Bóna im Jahre 1960 (Abb. 6) wurden elf neue Exemplare aus dem erwähnten Zeitabschnitt bekannt (Abb. 7—9).

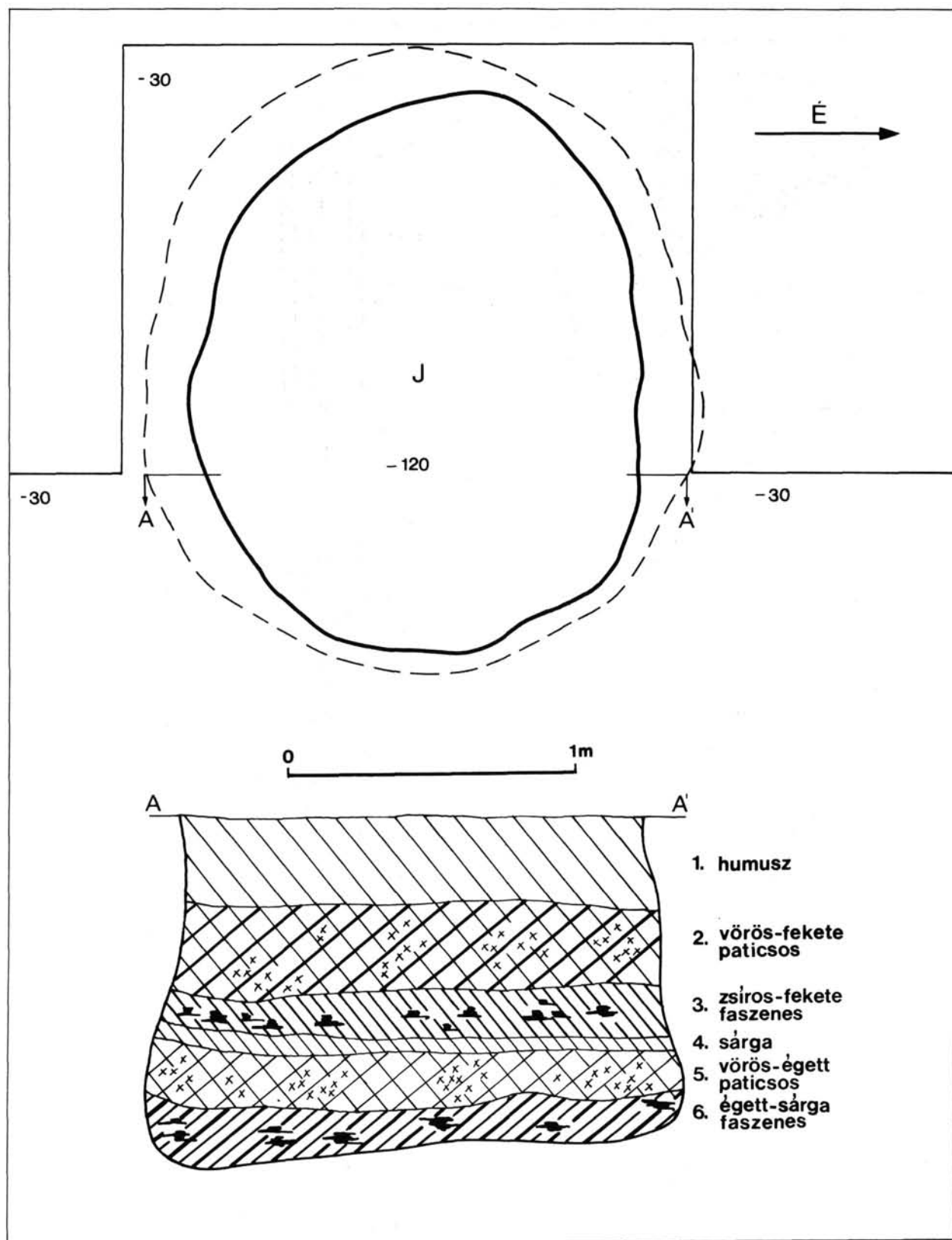
Die Bedeutung des Wagenmodells von Börzönce besteht nach der Verfasserin darin, daß diese die in Ungarn gegenwärtig bekannte früheste bronzezeitliche Wagenstatue ist, die das bis dahin fehlende Bindeglied zwischen der Spätkupferzeit und der Mittelbronzezeit vertritt.

Die Wagenmodelle sind der Kategorie der besonderen Gegenstände zuzuordnen, darum können sie häufig mit kultischen Funktionen in Verbindung gebracht werden. Die Verfasserin ist der Meinung, daß das Modell von Börzönce dem Kreis der Gegenstände von kultischem Charakter nicht zugeordnet werden kann. Die einfache Ausführung, das Vorkommen in einer der Abfallgruben der Siedlung und die Tatsache, daß noch drei andere Wagenräder von verschiedener Größe in derselben Grube zum Vorschein kamen, lassen uns darauf schließen, daß es hier um einen einfachen und natürlichen Gegenstand des Alltagslebens, um ein Transport- und Verkehrsmittel geht, welches — *horribile dictu* — auch als Kinderspielzeug in der Siedlung vorgekommen sein dürfte.

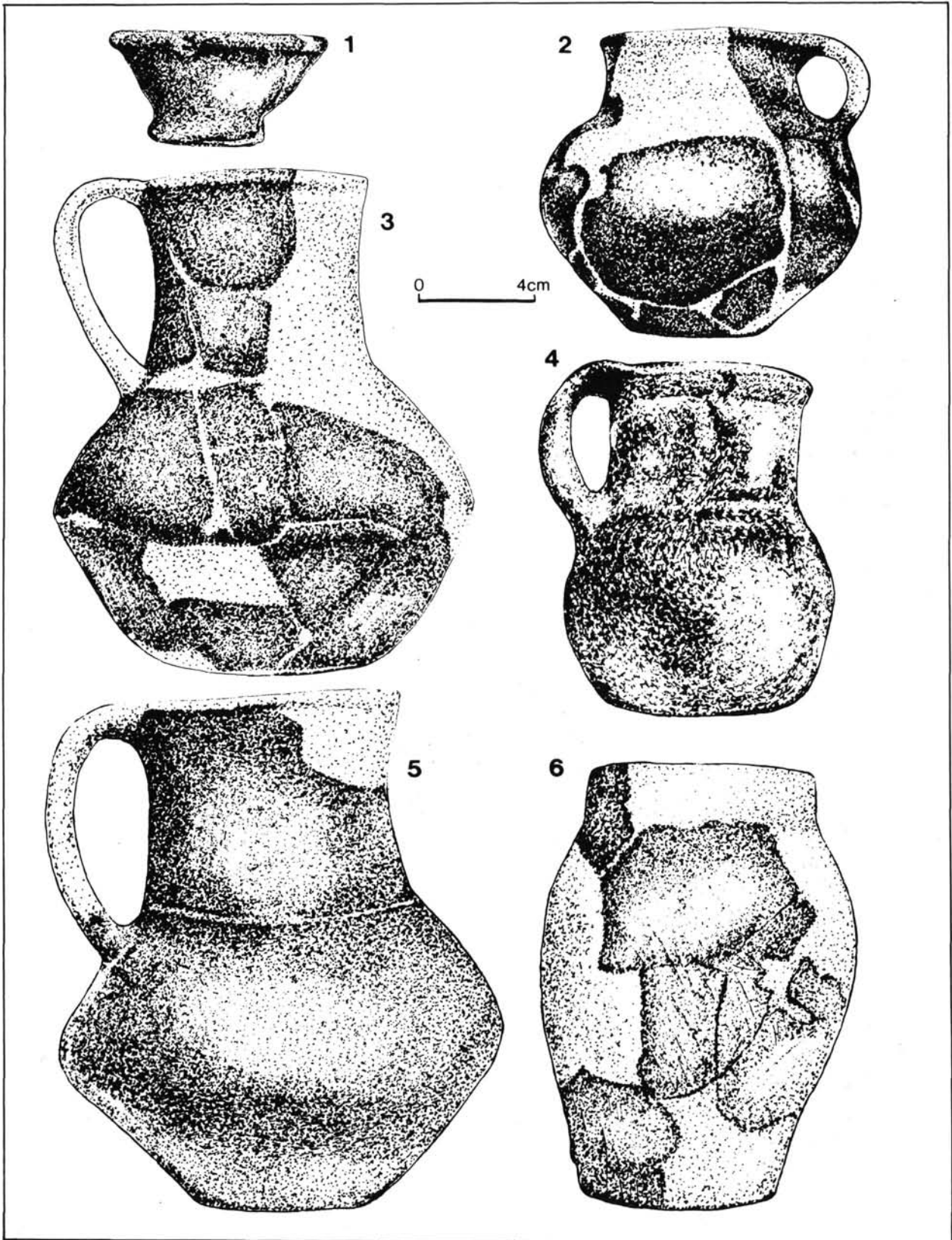
Bondár M.

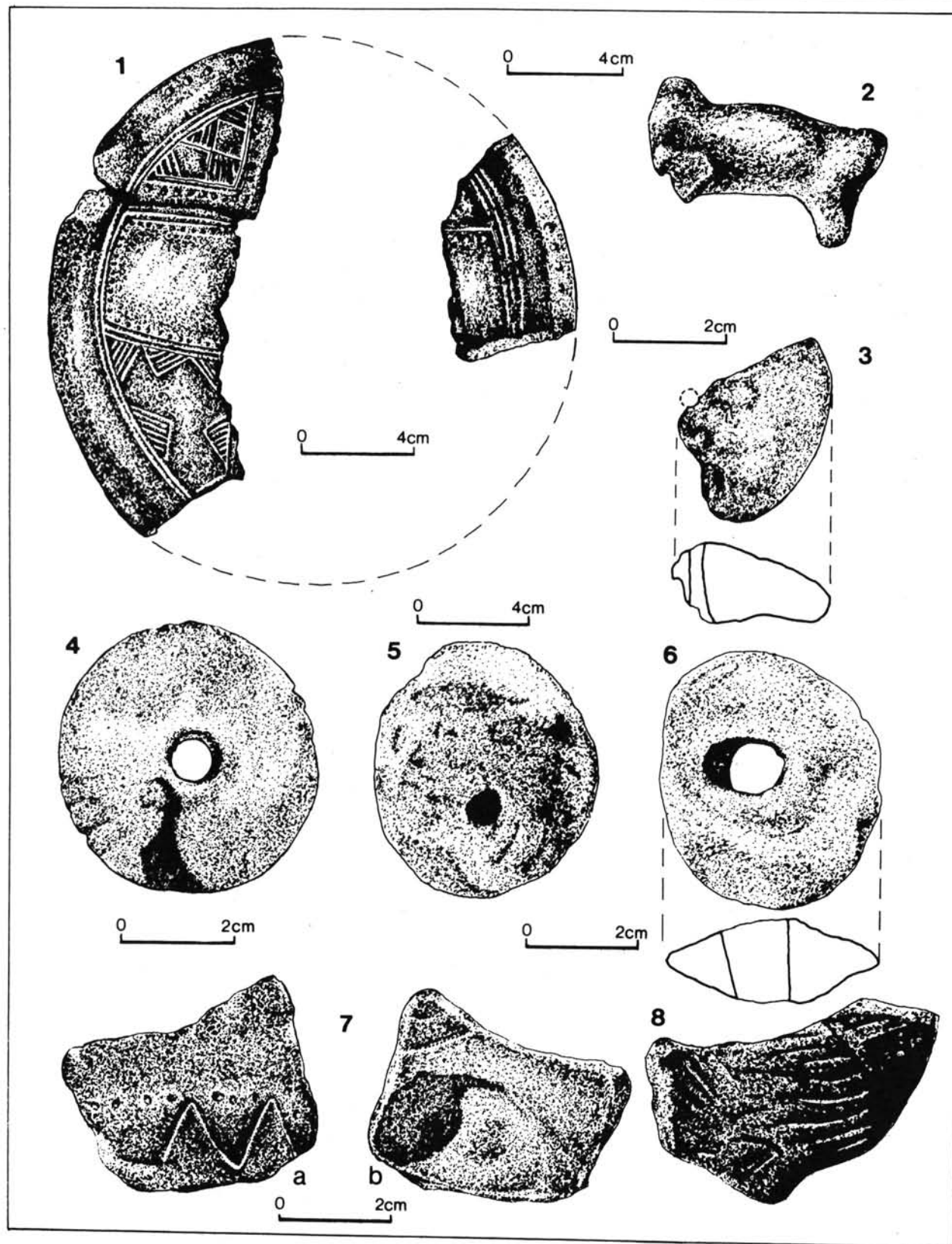
1. kép: Börzönce — Temetői dűlő, az ásatás helyszínrajza.
Börzönce — Temetői dűlő (Friedhofsflur) Grabungsplan.

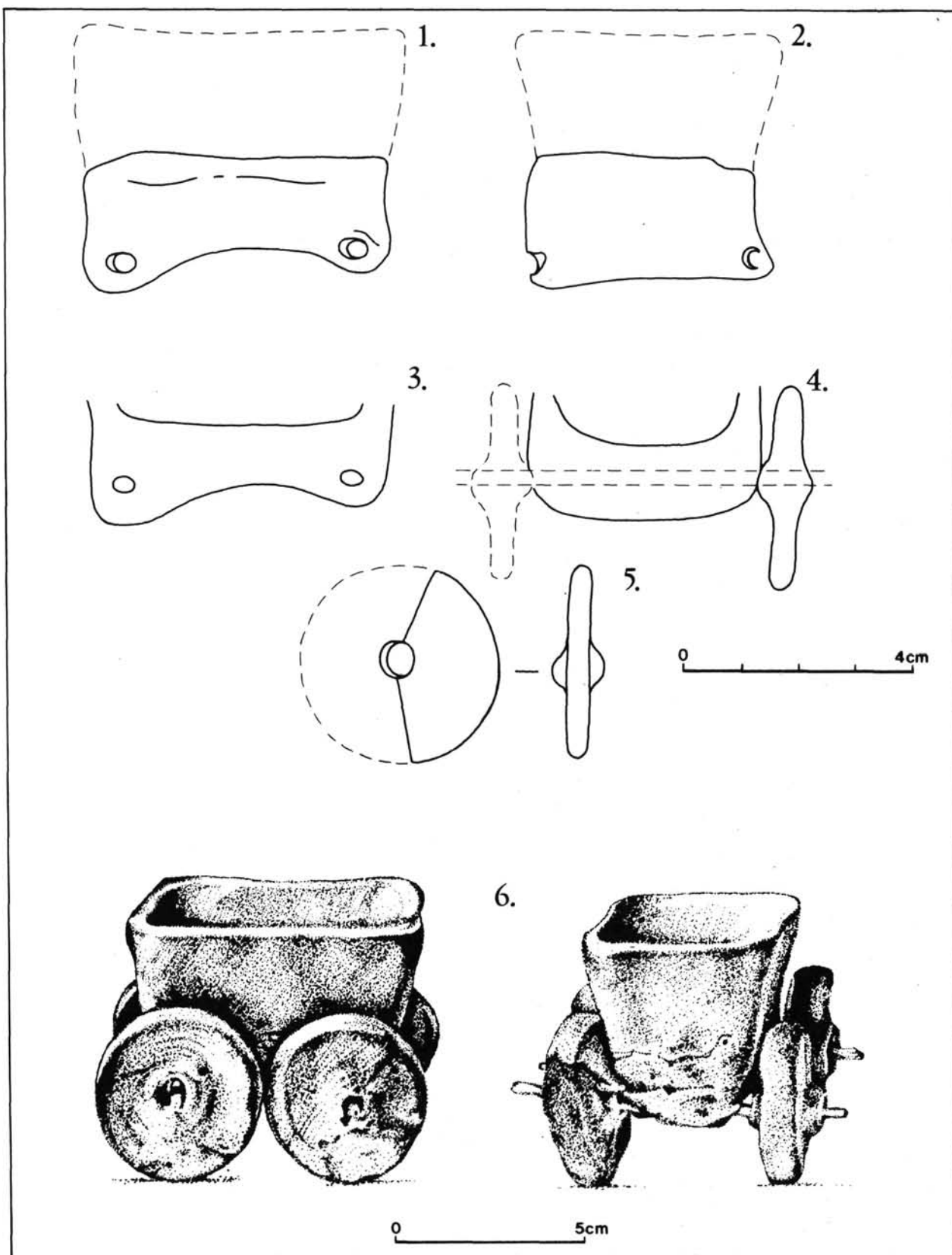
2. kép: Börzönce — Temetői dűlő, J gödör.
Börzönce — Temetői dűlő, Grube J.

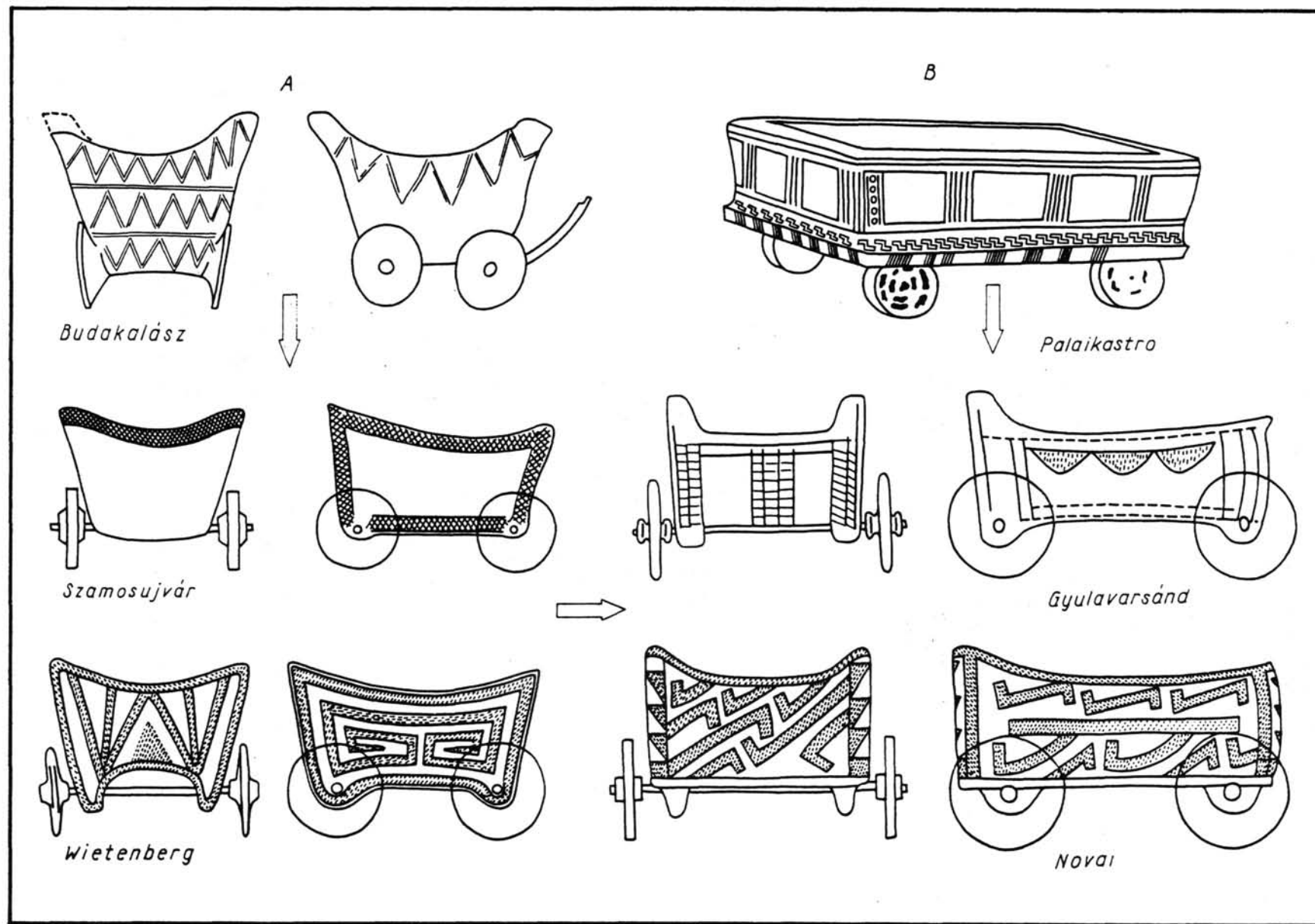
3. kép: Börzönce — Temetői dúlő, leletek a J gödörből.
Börzönce — Temetői dúlő, Funde der Grube J.

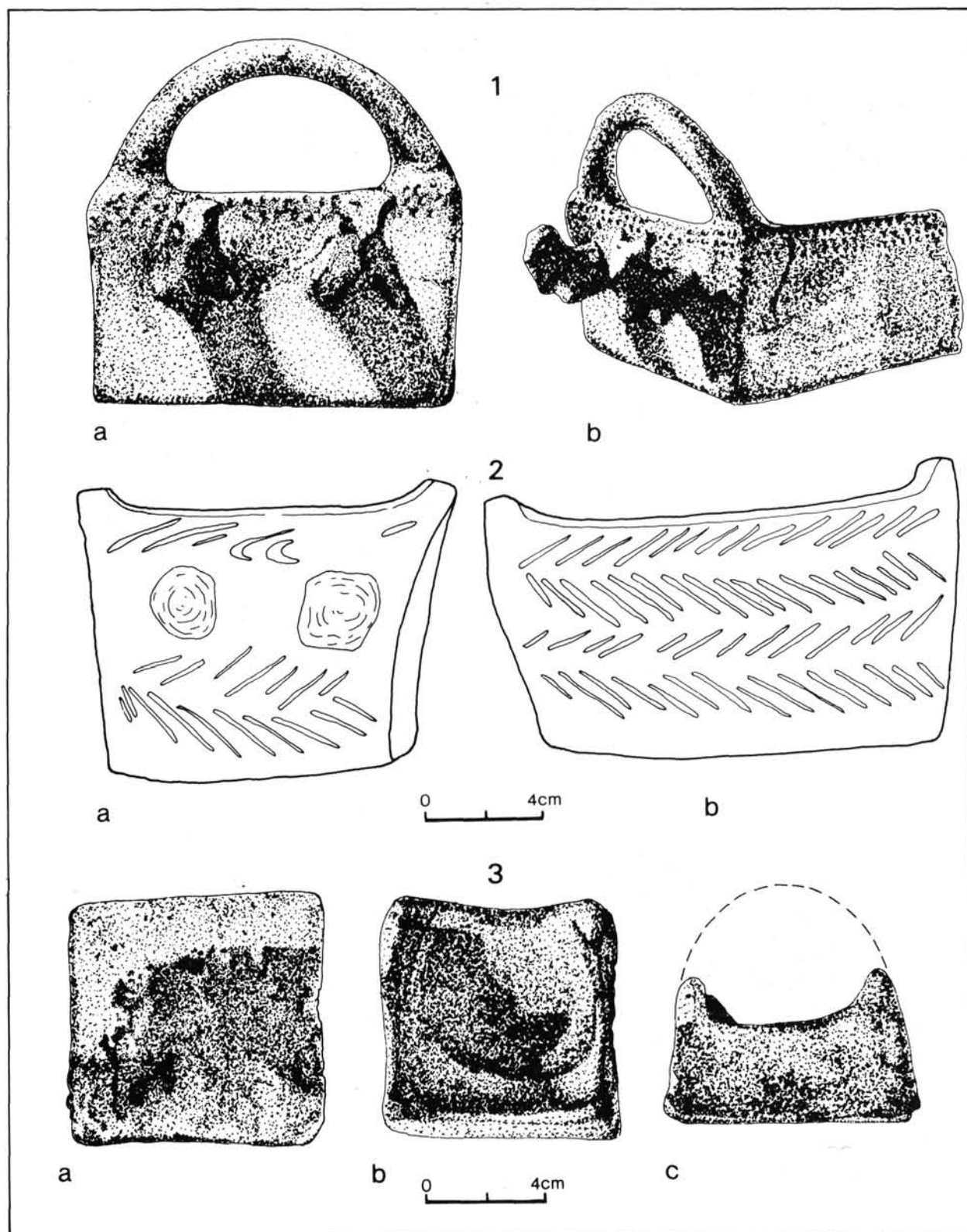
4. kép: Börzönce — Temetői dűlő, leletek a J gödörből.
Börzönce — Temetői dűlő, Funde der Grube J.

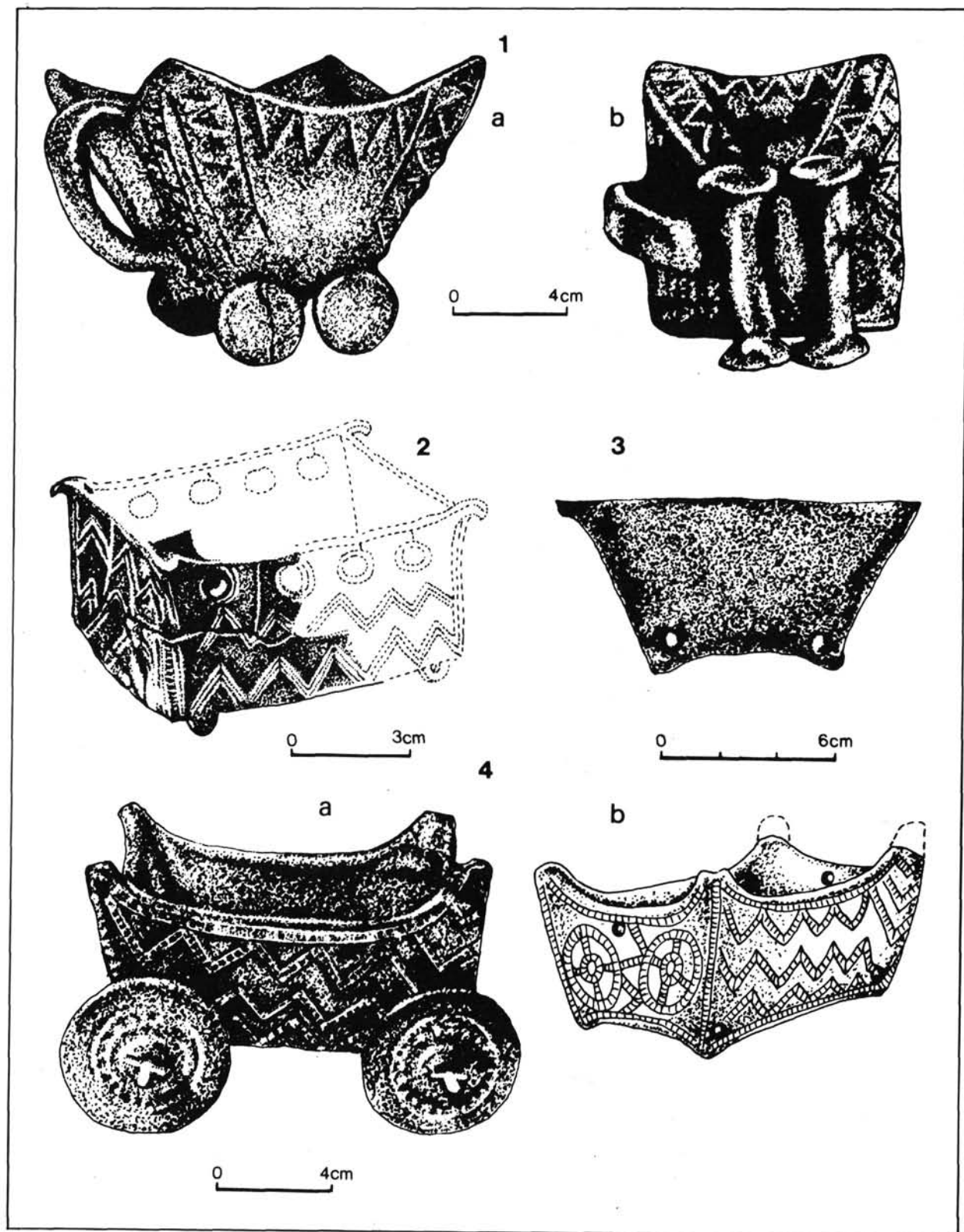
5. kép: Börzönce — Temetői dúlő, a kocsimodell és rekonstrukciója.
Börzönce — Temetői dúlő, das Wagenmodell und seine Rekonstruktion.

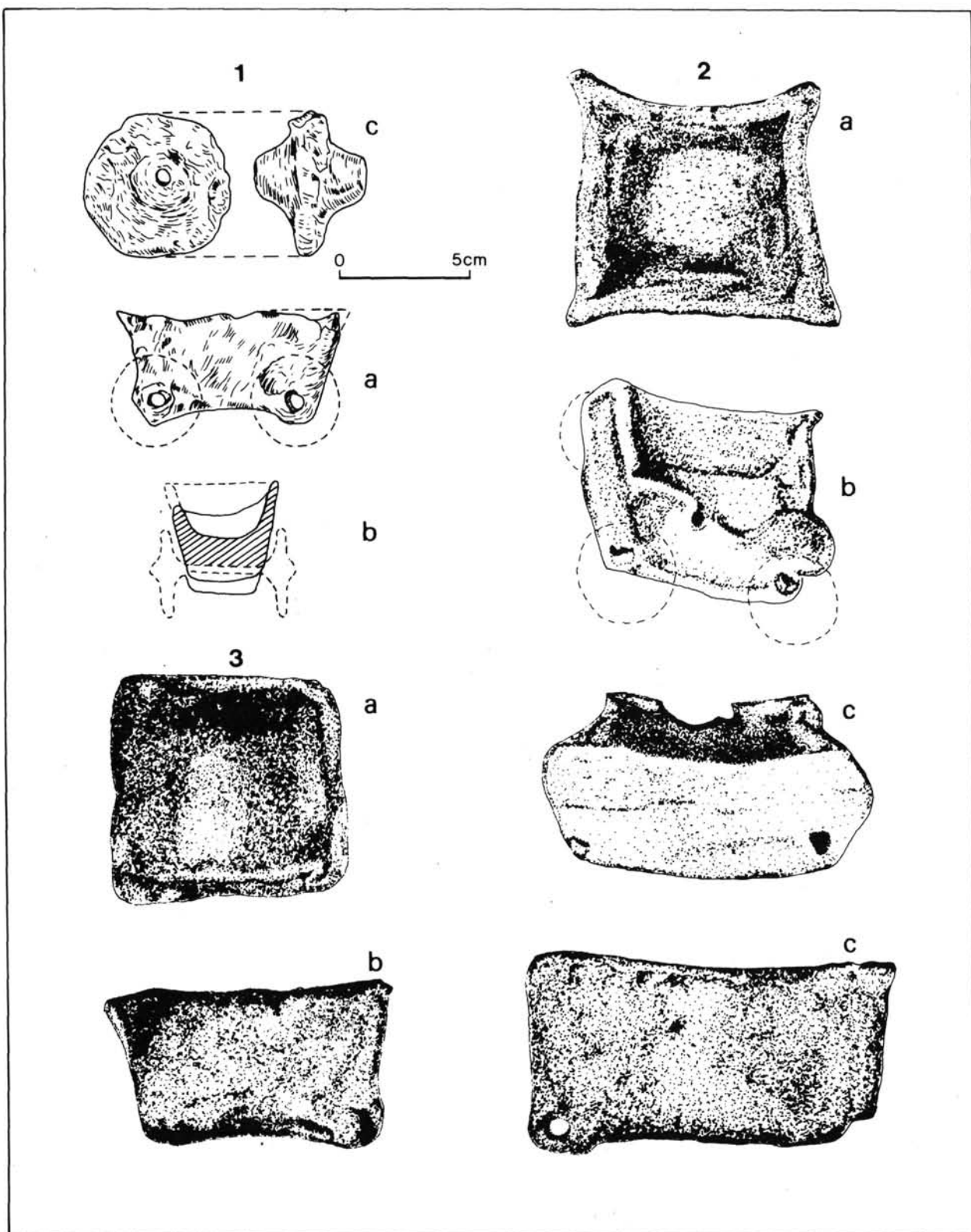
6. kép: Bronzkori kocsimodellek (BÓNA 1960 nyomán).
Bronzezeitliche Wagenmodelle (nach Bóna 1960).

7. kép: 1 — Radošina (NĚMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977 nyomán); 2 — Boglárlelle (ECSEDY 1982 nyomán);
 3 — Pilismarót — Basaharc 445. sér.
 1 — Radošina (nach NĚMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977); 2 Boglárlelle (nach ECSEDY 1982);
 3 — Pilismarót — Basaharc, Grab 445.

8. kép: 1 — Szigetszentmárton (KALICZ 1976 nyomán); 2 — Alsóvadász (KALICZ 1968 nyomán);
 3 — Berettyóújfalu — Herpály (MÁTHÉ 1984 nyomán); 4 Pocsaj — Leányvár (PIGGOTT 1983 és KOVÁCS 1977 nyomán).
 1 — Szigetszentmárton (nach KALICZ 1976); 2 — Alsóvadász (nach KALICZ 1968);
 3 — Berettyóújfalu — Herpály (nach MÁTHÉ 1984); 4 — Pocsaj — Leányvár (nach PIGGOTT 1983 und KOVÁCS 1977).

9. kép: 1 — Cuculata (Kucsuláta) (PETRESCU—DÎMBOVITA 1974 nyomán);

2 — Otomani (Ottomány) (BICHIR 1964 nyomán); 3 — Salacea (Szalacs) (ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975 nyomán).

1 — Cuculata (Kucsuláta) (nach PETRESCU—DÎMBOVIȚA 1974);

2 — Otomani (Ottomány) (nach BICHIR 1964); 3 — Salacea (Szalacs) (nach ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975).

Szőke Béla Miklós:

7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán

Az elmúlt évtizedben öröndetes módon megsaporodtak ismereteink Zala megye népvándorlás kori és kora középkori régészeti emlékeiről. Köszönhető ez részben a Kis-Balaton rekonstrukcióját kísérő leletmentő ásatásoknak (KIS-BALATON 1986; SZŐKE—VÁNDOR 1987), részben pedig a megyében is megindult régészeti topográfiai munkálatoknak és az utóbbi években megkezdett szisztematikus településtörténeti kutatásoknak.¹ A régészeti kutatás szempontjából sokáig 'terra incognita'-nak számító megye területe is egyre ismertebb lesz tehát. A kutatási „fehér foltok” felszámolásához szeretne ez a közlemény is hozzájárulni, amikor közreadja három ásatás 7. és 9. századi településobjektumainak leletanyagát és egy szórványleletet, amelyek Nagykanizsa területén kerültek napvilágra. A közlésre kerülő leletek azonban a Kárpát-medence kora középkori kutatása számára is igen fontos információkat tartalmaznak. Elsősorban a szláv betelepülés kérdésének vizsgálata szempontjából, de fontos adatokat szolgáltatnak a korabeli települési viszonyokról is, amelyekről még igen hiányosak az ismereteink.

1. Nagykanizsa — Inkey sírkápolna

A Principális (Kanizsa) árterének keleti szélén, a Nagykanizsa—Zalaegerszeg közötti műút keleti oldalán, az Inkey sírkápolna és a lazsnaki halászcserda közötti domb északi részének platóján 1979—1981 között mintegy 6000 m²-nyi területet tárt fel Horváth László.² Az északról, keletről és délről keskeny, vizenyős részekkel körülvett, nyugatra pedig a Principális árterére néző kiemelkedésen a neolitikum óta többször is szívesen megtelepült az ember, nem egy korban igen intenzíven benépesítve, átalakítva a területet. A késői római időszakban, a 3—4. században több nagyméretű kőépületet húztak itt fel, melyek romjai feltehetően még a 7. században is álltak, amikor a kora népvándorlás kor viharai után újra megtelepült itt egy kisebb embercsoport (HORVÁTH 1983, 7—25).³ Erre látszik utalni, hogy több telepobjektum is a római kori romok között, illetve azok közelében, mintegy azok szélárnyéká-

ba húzódva került elő (1. kép) Az ásatáson feltárt, korszakunkba tartozó települési objektumok a következők.

13. objektum (2. kép 1)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, lejtős falú gödör, H: 225 cm, Sz: 120 cm, M: 65 cm, hossz tengelye Ny—K irányú, 40 cm mélyen az altalajból jól kirajzolódott betöltésének sötét foltja. A gödör alja vízszintes, betöltésében igen sok homokkő-töredék volt a néhány centiméterestől a 15—20 cm-es darabokig. Ezeken kívül állatcsontok, kevés római kori edénydarab és kis számú 7. századi kerámiatöredék került még elő.

1. pirosas barnásszürke, tört kavicssal erősen soványított, kézi korongolt kisebb csupor két töredéke: érdes tapintású felületében a válltörés felett és alatt két sávban hullámvonalköteget, majd egy vízszintes vonalköteget karcoltak be széles, mély vonalakkal. Szátm: 10 cm, max. Sz: 12,5 cm, rekonstruált M: 11,5 cm, Fátm: kb. 7 cm. (3. kép 7)

2. sárgásbarna, belül fekete, tört kavicssal és mésztartalmú soványítóanyaggal kevert agyagból készített, belül lyukacsosra égett, kézzel formált fazék oldala.

3. barnássárga, törésében szürke, durvaszemű homokkal soványított, kézi korongolt(?), tojásdad fazék alsó fele. Fátm: 10 cm.⁴

14. objektum (2. kép 2)

Enyhén lekerekedő sarkú, téglalap alakú gödör, H: 305 cm, Sz: 130 cm, M: 60 cm, hossz tengelye Ny—K irányú. Az ÉK-i sarok közelében a gödör északi fala 50 cm szélesen kiugrik; itt egy 100x75—80 cm-es, szabálytalan alakú gödör mélyül le 80 cm-re. Az objektum keleti fele, kb. 150x100 cm-es területen ugyancsak mélyebb (M: 82 cm). A meredek falú gödörben a 13. objektumhoz hasonlóan ugyancsak nagy mennyiségű homokkő-darabot találtak. Ezek mellett több állatcsont és 7. századi kerámia került elő belőle.

1. pirosasbarna, törésében szürke, belső oldalán és a pereménél fekete foltos, apró, tört kavicssal soványított, zsíros tapintású, kézzel formált, tojásdad fazék felső része. Felületébe a nyaktöréstől a hasrész indulásáig három sávban vízszintes vonalköteget karcoltak be, melyek két,

szabálytalanul bekarcolt hullámvonalköteget fognak közre. Szátm: 13 cm, max. Sz: 15,8 cm, rekonstruált M: 17–18 cm. (3. kép 1)

2. sárgásbarna, törésében szürke, belül feketés színű, tört kavicsal és mésztartalmú anyaggal (tört kagylóhéjjal?) soványított, agyagmázzal bevont, zsíros tapintású, kézzel formált és kézi korongon utánkorongolt kisebb fazék felső része. A peremen belül sekély horony fut körbe. Közvetlenül a perem alatt hullámvonalköteget, majd a nyaktörésnél vízszintes vonalköteget, ez alatt pedig legalább két sávban újra hullámvonalkötegeket karcoltak be a felületébe. A nyaktörésnél fűrés nyoma látszik, feltehetően össze akarták drótozni az edényt, végül azonban lemondtak róla, a fűrés nem üti át az edény falát. Szátm: 12,5 cm, max. Sz: 14,8 cm. (3. kép 2)

3. feketésszürke, durvaszemű homokkal és apró, tört kavicsal soványított, érdes felületű, korongolt csupor felső része. Közvetlenül a perem alatt vízszintes vonalköteget, majd hullámvonalköteget, ez alatt pedig két sávban újra vízszintes vonalkötegeket karcoltak be a felületébe. A viszonylag kis mérethez képest az edény eléggé vastag falú. Szátm: 13 cm, max. Sz: 16,5 cm, rekonstruált M: 14–15 cm. (3. kép 3)

4. pirosasbarna, tört kavicsal és kagylóhéjjal gyengén soványított, kézzel formált, tojásdad fazék vállrésze. Keskeny, éles eszközzel bekarcolt díszítése kettős vonalú vízszintes vonalkötegek közé fogott hullámvonalköteg; utóbbi azonban meglehetősen ügyetlenül kivitelezett, inkább zezug vonalkötegre emlékeztet. (3. kép 4)

5. világos szürkésbarna, helyenként fekete foltos, törésében galambszürke, belül fehéressárga, kevés tört kavicsal és kagylóhéjjal soványított, agyagmázzal bevont, zsíros tapintású, kézzel formált, tojásdad fazék. A nyaktöréstől a has közepéig három sávban vízszintes vonalkötegekkel díszített, melyek két, zezug-szerű vonalköteget fognak váltakozva közre. A díszítést ötfogú fűrészerű eszközzel karcolták be. Szátm: 12 cm, max. Sz: 16 cm, Fátm: 8 cm, M: 22 cm, Falv.: 0,5–0,7 cm. (3. kép 6)

6. bronzbarna, belül szürkés árnyalatú, apró, fehér kavicsal és kissé csillámos homokkal soványított, agyagmáz, zsíros tapintású, kézzel formált, valószínűleg kézi korongon utánkorongolt, széles szájú, erőteljesebb vállkiképzésű fazék felső része. A nyak- és válltörés között kettős vonalú vízszintes vonalkötegek között zezug-szerű vonalköteggel díszített, amit mélyen karcoltak be az edény felületébe. A perem alatt két átfúrt lyuk van, amit az égetés után fúrtak be az edénybe. A két lyuk között nincs repedés, tehát nem drótozás miatt fúrták be őket. Ugyanezen fazékhoz tartozik még néhány díszítetlen oldaltörödé is. Szátm: 18,5 cm, max. Sz: 19 cm. (4. kép 5)

7. szürkésbarna, fekete foltos, törésében sötétszürke, durvaszemű homokkal és kevés tört kagylóhéjjal soványított, agyagmáz, kissé zsíros tapintású, kézi korongolt, szűk szájú, széles vállú, tojásdad fazék felső része. Nyak-

törésében mélyen karcolt, sűrű hullámvonalköteg, vállán több, egymáshoz kapcsolódó vízszintes vonalköteg, majd váltakozva hullámvonalkötegek és vízszintes vonalkötegek díszítik a felületét. Peremén belül két párhuzamos, bekarcolt csík fut körbe. Szátm: 14 cm, max. Sz: 19,5 cm. (4. kép 6)

8. sárgáspiros, apró, fehér kavicsal és homokkal erősen soványított, kézzel formált fazék alsó feléből származó két töredék. Fátm: 10 cm, az edényoldal és az alj közötti szög közel 45°.

A kerámialeleteket kiegészíti néhány megmunkált kőeszköz is, így egy barnásszürke homokkőből készült fenőkő (3. kép 5), egy krétaszzerű kődarab és egy nagyobb kavicsból kitört töredék, amelyeket valószínűleg szintén késfénéshez használtak.⁵

38. objektum

Lekerekített sarkú, szabályos téglalap alakú gödör, H: 435 cm, Sz: 150 cm, M: 45 cm. Fekete színű betöltése már a szántásban jelentkezett; ez az erősen faszénszilánkos, fekete talaj 40 cm mélységig ért le, ez alatt 5 cm vastag, kevert réteg következett, majd a vízszintes, sima alj. Az objektum nyugati oldala az I. római épület zárófalanak meghosszabbításához illeszkedik, az kissé metszi is. DK-i sarkában egy 48 cm mély cölöplyuk, déli oldala közepénél pedig egy 45 cm mély cölöplyuk került elő. Az objektum aljáról kizárólag római kori kerámia (tál, dörzstál, üveg) töredékeit bontották ki, s csak a felső részben volt kevés 7. századi cserép, ezért valószínű, hogy maga az objektum római kori, bár nem kizárt, hogy a későbbiekben ugyanitt egy földfelszíni építmény is állt; sőt az se, hogy esetleg a római leletanyag került később a gödörbe.

1. szürkés sárgásbarna, mésztartalmú soványítóanyaggal kevert agyagból készített, lyukacsosra égett, kézzel formált fazék oldaltörödékei.

2. sárgásbarna, törésében és belül szürke, durvaszemű homokkal soványított, kézi korongolt (?) fazék díszítetlen oldalrészei.⁶

54. objektum (2. kép 4)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, lejtős falú, vízszintes aljú, sekély gödör, H: 300 cm, Sz: 150 cm, M: 70 cm, hossz tengelye Ny–K irányú. Betöltése igen fekete, faszénes, homoktörmeléken volt. Viszonylag kevés 7. századi kerámia került elő belőle.

1. pirosassárga, durva, nagyszemű homokkal soványított, kézi korongolt fazék perem- és vállrésze. A perem szélét ferde bevagdósásokkal díszítették. Szátm: 15 cm. (4. kép 1)

2. világos szürkésbarna, törésében fekete, meszes anyaggal (tört kagylóval?) soványított, kézzel formált fazék perem- és vállrésze. Néhány további oldal- és aljtörödé színe és anyaga alapján valószínűleg ugyancsak ehhez az edényhez tartozik. Szátm: 12 cm. (4. kép 2)

3. pirosas árnyalatú sárgásfehér, belül feketésbarna, tört kagylóval és növényi magvakkal (?) soványított lyukacsos-

ra égett fazék hasrészze. Agyagmázás felületébe egy nyolcfogú, fésűszerű eszközzel hullámvonal- és vízszintes vonalköteget karcoltak be sekélyen. Feltehetően ugyanebből az edényből származik néhány további díszítetlen oldaltöredék is. (4. kép 3)

4. pirosassárga, törésében szürke, finom, kenődő homokkal soványított, vastag agyagmázzal bevont, kézzel formált kisebb edény alsó fele. Díszítetlen.

5. négyszögletes átmetszetű huzalból készített vasszeg. H: 4,5 cm, átm: 0,4x0,2 cm. Nem kizárt, hogy római kori.⁷ (4. kép 4)

56. objektum (2. kép 5)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek falú, vízszintes aljú gödör. H: 230 cm, Sz: 140 cm, M: 65 cm, hossz tengelye É—D irányú. A rendkívül fekete, faszenes betöltésben néhány homokkődarab, kevés állatcsont, de sok 7. századi edénytöredék volt.

1. szürkés barnáspiros, belül szürke, apró kavicsdarabokkal és tört kagylóhéjjal soványított, agyagmázás, zsíros tapintású, kézzel formált és utánkorongolt, tojásdad fazék felső része. A váll közepétől váltakozva vízszintes- és hullámvonalkötegek díszítik az oldalát; a díszítést sekélyen karcolták be az agyagmázás felületbe. Szátm: 12,5 cm, max. Sz: 16 cm. (5. kép 1)

2. pirosasbarna, belül feketésbarna, kevés homokkal és növényi magvakkal (?) soványított, zsíros tapintású, agyagmázás, kézzel formált, kisebb tojásdad fazék felső kétharmada. Díszítetlen. Szátm: 9,8 cm, max. Sz: 13,2 cm, rekonstruált M: 15—16 cm. (5. kép 2)

3. téglapiros, belül barnásszürke, növényi magvakkal (?) és kevés homokkal soványított, zsíros tapintású agyagmázás, lyukacsosra égett, erősen kihajló peremű, erőteljes vállú fazék felső része. A válltörés alatt sekélyen bekarcolt vízszintes vonalköteg díszíti. Szátm: 12 cm, max. Sz: 15,4 cm. (5. kép 3)

4. világos barnásszürke, törésében feketésszürke, homokkal soványított, kézzel formált és utánkorongolt, töcsélesen kiszélesedő szájú, kisméretű csupor felső része. Az érdes tapintású felületbe hatfogú, fésűszerű eszközzel mélyen karcolták be a díszítést: a nyaktörésnél vízszintes vonalköteget, alatta pedig két sávban zegzug-szerű hullámvonalköteget. Szátm: 10 cm, max. Sz: 10,4 cm. (5. kép 4)

5. világos sárgásbarna, durvaszemű homokkal erősen soványított, vékony agyagmázzal bevont, kézzel formált és utánkorongolt kisméretű csuproska. Vállán függőlegesen bekarcolt vonalkötegek díszítik, alattuk szabálytalanul behúzott vízszintes vonalköteg fut körbe. A díszítést sekélyen karcolták be az agyagmázba, ezért helyenként le is kopott. Szátm: 7 cm, max. Sz: 8 cm. (5. kép 5)

6. az előbbihez hasonló színű és anyagú oldaltöredék, amit ugyancsak függőlegesen bekarcolt vonalak, ezek alatt azonban zeg-zug-szerűen bekarcolt sávok díszítenek. Az edénydarab szintén kisméretű edénykéből származik, ké-

szítője ugyanaz lehetett, mint a fentebb leírt darabé. (5. kép 9)

7. világosbarna, feketésszürke foltos, tört kagylóval és kevés homokkal soványított, vékony agyagmázzal bevont, kissé zsíros tapintású, kézzel formált és valószínűleg utánkorongolt, tojásdad fazék felső része. Több más hasonló színű és anyagú oldaltöredék is feltehetően ehhez a fazékhoz tartozik. Szátm: 16,5 cm, max. Sz: 20 cm, (5. kép 7)

8. a fentihez hasonló színű és anyagú, de több homokkal soványított, kézzel formált fazék perem- és vállrésze. Ugyancsak díszítetlen. Szátm: 17 cm. (5. kép 10)

9. sárgáspiros, durvaszemű homokkal és apró kavicsdarabokkal erősen soványított, kézzel formált, agyagmázás fazék vállrésze. A zeg-zug-szerű vonalkötegek és a köztük körbefutó egyes, vízszintes vonaldíszítés mélyen bekarcolt. (5. kép 8)

10. feketésszürke, érdes homoksoványítású, korongolt csupor vállrésze. A hullámvonalköteg-sávokból álló díszítést szabályosan, de eléggé sekélyen karcolták be. (5. kép 11)

11. világos sárgásbarna, tört kagylóhéjjal és kevés homokkal soványított, kézzel formált, lyukacsosra égetett, erőteljes vállú, tojásdad fazék perem- és aljtöredékei. A nagyméretű edény díszítetlen. Szátm: 18 cm, max. Sz: 22,5 cm, Fátm: 10 cm, rekonstruált M: 25,5 cm. (6. kép 1)

12. feketésszürke, foltokban pirosasbarna, kissé csillámos homokkal és pelyvaszerű anyaggal összegegyűrt sárból készített nagyméretű mag szárító tál töredéke. Egy ívesen hajló sarokrésze és több aljdaráb is előkerült. A töredékek felülete viszonylag gondosan eldolgozott, simított. Falv.: 2,5 cm, M: 9 cm. (6. kép 5)

13. pirosasbarna, törésében feketés színű, finom homokkal soványított, kézzel formált öntöttégely. Szátm: 2,8 cm, M: 4,2 cm, Falv.: 0,5 cm, alja felé vastagodik. (6. kép 2)

14—18. öt különböző edény oldal- és aljtöredékei, melyek közül négy nagyobb, kézzel formált fazékhoz tartozik, mint a 6—7. és 11. alatt leírt edények, egy pedig egy kisebb fazékszerű edény alsó fele, Fátm: 6 cm.

A kerámialeletek mellett egy kisebb vastárgy is előkerült, ami azonban római kori is lehet. A négyszögletesre kovácsolt vaslemezke (2,2x1,8 cm) kerek átmetszetű nyél-nyúlványban folytatódik. (5. kép 6)⁸

57. objektum (2. kép 3)

Lekerekedő sarkú, téglalap alakú gödör, H: 432 cm, Sz: 102 cm, hossz tengelye Ny—K irányú. Fala a nyugati oldalon meredek, kelet felé haladva egyre lejtősebb lesz. Déli oldala a DK-i saroktól mintegy 200 cm hosszán 50 cm nyire kiugrik. Alja nyugatról kelet felé menetesen mélyül: a nyugati oldalon 55 cm, a keleti oldalon 70 cm mély. Betöltésében több nagyobb homokkő-darab, egy Constans kisbronz, egy vésett díszű szalagkarperec (kiemeléskor elpusztultak) és viszonylag kevés 7. századi edénytöredék volt.

1. barnásszürke, részben másodlagosan megégett, kevés homokkal és tört kagylóhéjjal (?) soványított, zsíros tapintású, kissé lyukacsosra égett felületű, kézzel formált, széles szájú fazék perem és vállrésze. A nyaktörésnél mélyen bekarcolt, szabálytalan egyes hullámvonal díszíti. Szátm: 18 cm, max. Sz: 22 cm. (4. kép 8)

2. pirosasbarna, törésében sötétszürke, belül világosszürke, tört kagylóhéjjal soványított, vékony agyagmázzal bevont, kézzel formált nagyobb fazék perem- és vállrésze. (4. kép 7)

3. pirosassárga, kevés tört kagylóval soványított, vastag agyagmázzal bevont, kézzel formált, erősen vállas mély tál felső része. Nyaktörésén és vállán szabálytalanul és sekélyen bekarcolt vízszintes vonalkötegek díszítik. Szátm: 15 cm, max. Sz: 19,5. (4. kép 9)

4—8. legalább további öt nagyobb, kézzel formált fazék oldaltörédei; tört kagylóval soványítottak, többé-kevésbé lyukacsos felületűre égték.⁹

69. objektum

120x100 cm-es, ovális, teknős aljú gödör (M: 65 cm), betöltése igen fekete, faszénszilánkos, téglaszemcsékkel kevert talaj. Kevés 7. századi kerámia került elő belőle.

1. szürkésbarna, törésében fekete, kevés homokkal és növényi magvakkal (?) soványított, kívül agyagmázzal bevont, kissé lyukacsosra égett, kézzel formált kisebb fazék perem- és vállrésze. Szátm: kb. 12 cm, max Sz: 13,5 cm. (6. kép 3)

2. barnásszürke, törésében sötétszürke, durvaszemű homokkal és tört kavicsal soványított, korongolt fazék oldala. Az érdes tapintású felületbe szabályosan bekarcolt, sekély hullámvonal- és vízszintes vonalkötegek díszítik. (6. kép 4)

3. világos sárgásbarna, belül fekete, tört kagylóval soványított, lyukacsosra égett, kézzel formált, nagyobb fazék díszítetlen oldaltörédei.¹⁰

2. Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút)

Miklósfa déli szélétől mintegy másfél km-re tovább dél felé, a Principális és a Bakónaki patak közös árterének keleti oldalán, a miklósfa halastavak keleti partján, Mórighely-pusztá épületeitől közvetlenül nyugatra és északra, egy lankás domboldalon 300—400 m hosszan és kb. 100 m szélesen terül el a lelőhely. Ennek déli végénél három helyen nyitottam szondázó árkokat, olyan pontokon, ahol már a felszínen, a szántásban is nagyobb számú cserepet lehetett találni. Az 1978. június 15—17. között végzett ásatáson két objektumot sikerült feltárni. (7. kép)¹¹

1. objektum (8. kép 1)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú gödör, H: 370 cm, Sz: 160 cm (kelet felé kissé összeszűkül: 130 cm), M: 32 cm. Betöltése erősen faszenes, fekete agyagos. DNy-i sarkához közel egy kb. 80 cm átmérőjű foltban kissé jobban

lemélyül (M: 35 cm); itt még több faszén, továbbá paticsdarabok is voltak a betöltésben. Viszonylag nagy számban került elő kerámiatörédéek, de egyetlen állatsontot sem találtunk.

1. pirosasbarna, törésében és belül fekete, apró, fehér kavicsal és kevés homokkal soványított, vastag agyagmáz, kissé zsíros tapintású, kézi korongolású tojásdad fazék felső kétharmada. A nyaktöréstől a has aljáig nyolcfogú, fésűszerű eszközzel mélyen bekarcolt vízszintes vonalkötegek között hullámvonalköteg díszíti az edényt. Szátm: 14,5 cm, max. Sz: 16,5 cm, rekonstruált magassága kb. 20 cm. (9. kép 1)

2. sárgásszürke, törésében és belül kéesszürke, kenődő homoksoványítású, korongolt edény vállrésze — az ún. szürke kerámia helyi változata (?). A mélyen bekarcolt vízszintes és hullámvonal-köteg díszítéseket, melyek egymást váltva borítják az edény felületét, négyfogú, fésűszerű eszközzel vitték fel az edény falára. A váll Sz: kb. 20 cm. Színe és anyaga alapján ugyanehhez az edényhez tarthat egy aljtörédé is. Fátm: 11 cm. (9. kép 2)

3—10. 15 cserép, mely kb. 8 különböző nagyobb fazékból származó oldal- és aljtörédéek. Soványításuk tört fehér kavics ill. kevés homok, némelyik darab lyukacsosra égett felületű ill. kissé zsíros tapintású. Díszítetlenek.

2. objektum (8. kép 2)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek falú, egyenes aljú gödör, H: 320 cm, Sz: 120—140 cm, M: 60 cm, ÉNy—DK irányú tengellyel. Északi oldalának középtáján egy 30x40 cm-es kiugrás van (M: 40 cm), hasonlóképpen kiöblösödik a DNy-i saroknál. Betöltése faszenes, fekete agyagos, DNy-i sarkánál egy 150x70 cm-es foltban ez még koncentráltabban jelentkezik és több paticsdarab is van a faszéndarabok között. A gödör betöltésében nagy számban találtunk edénytörégeket, de itt sem volt egyetlen állatsont sem.

1. sárgáspiros, durvaszemű, csillámos homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, több helyen lepattogzó, vékony agyagmázzal bevont, kézzel formált, széles szájú, nagyméretű fazék felső része. Vízszintes vonalkötegek között ferdén behúzott, rövid vonalkötegek díszítik a vállán; a díszítést sekélyen, csak az agyagmázba karcolták be. Szátm: 26 cm, max. Sz: 26,5 cm. (9. kép 8)

2. hasonló színű és anyagú, kézzel formált, nagyméretű fazék felső része. Vállán vízszintes vonalkötegek díszítik. Szátm: 26 cm (9. kép 10)

3. kívül barnásszürke, belül sárgáspiros, kissé csillámos, homokos soványítású, kézi korongolású (?) nagyobb fazék vállrésze, amit ferde fésűbeszurkálások díszítenek. (9. kép 7)

4. világosszürke, kékesfehér, apró kavicsos-homokos soványítású, korongolt edény vállrésze — az ún. szürke kerámia helyi változata (?). Felületét gondosan bekarcolt hullámvonalköteg és vízszintes vonalkötegek díszítik. (9. kép 9)

5. világos barnásszürke, feketés színű vékony agyag-mázzal bevont, csillámos, homokos soványítású, kézi korongolású, gömbölyded csupor felső része; peremén belül kis fedőhorony fut körbe. Szátm: 10 cm, max. Sz: 13 cm. (10. kép 1)

6. sárgás szürkésbarna, növényi magvakkal (?) soványított, lyukacsosra égett, feltűnően könnyű, kézzel formált, kisebb, tojásdad fazék felső része. Közvetlenül a perem alatt és a váll indulásánál hullámvonalkötegek, majd vízszintes vonalköteg díszítik. Valószínűleg ugyanebből az edényből származik még több más oldal- és aljtöredék is. Szátm: 13 cm, max. Sz: 16 cm. (10. kép 2)

7. barnás téglapiros, apró kavicsal, homokkal soványított, vékony agyagmázzal bevont, kézi korongolású, díszítetlen, kisebb csupor perem- és vállrésze. Szátm: 10 cm. (10. kép 3)

8. sötétszürke, finom homoksoványítású, jól korongolt, szűk szájú, tojásdad fazék, vagy inkább már palack felső része; díszítetlen. Valószínűleg ez a darab is az ún. szürke kerámia helyi változatának körébe tartozik. Szátm: 10 cm, max. Sz: 15,5 cm. (10. kép 4)

9. élénk téglapiros, nagyszemű homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, kézi korongolású csupor felső része. A vékony, helyenként már kitördézett agyagmáz felületet díszítetlenül hagyták. Szátm: 11 cm, max. Sz: 14,5 cm. (10. kép 5)

10. sárgásbarna, szürke foltos, homokkal, apró, fehér kavicsal soványított, kézzel formált, nagyobb tojásdad fazék perem- és vállrésze. Szátm: 16 cm, max. Sz: 21,5 cm. (10. kép 7)

11. barnáspiros, szürkésfekete foltos, érdes homokkal és apró kavicsdarabokkal soványított, agyagmáz, kézi korongolású, rövid, egyenes nyakú, gömbölyded testű, nagyobb fazék felső része. Közel vízszintes pereme körbefutó árkokkal tagolt. Díszítetlen. Szátm: 18 cm, max. Sz: 24,5 cm. (10. kép 10)

12. hasonló színű és anyagú, de egyszerűbb peremkiképzésű, a fentihez hasonló formájú edény peremrésze. Szátm: 18 cm. (10. kép 9)

13. feketésbarna, homokkal és apró kavicsal soványított, vastag agyagmázzal bevont, kézzel formált nagyobb fazék vállrésze, nyaktörésében mélyen bekarcolt vízszintes vonaldíszítésekkel. Szátm: kb. 14 cm. (10. kép 6)

14. pirosasbarna, kevés apró kavicsal, inkább homokkal soványított, nagyobb edény vállrésze, gondosan bekarcolt vízszintes- és hullámvonalköteggel díszítve. (10. kép 8)

15. pirosasbarna, törésében világosszürke, csillámos homokkal és apró, fehér kavicszemekkel soványított, kézzel formált tojásdad fazék felső és alsó harmada. Szátm: 14 cm, max. Sz: 17 cm, Fátm: 8 cm, rekonstruált magassága 21,5 cm. (11. kép 1)

16. szürkésbarna, erősen homokos és kissé kavicsos soványítású, kenődő felületű, kisebb, korongolt csupor

perem- és vállrésze. Szátm: 9 cm, max. Sz: 10,5 cm. (11. kép 2)

17. szürkésbarna, kissé csillámos, homokos soványítású, korongolt, kisebb csupor peremrésze. Szátm: 10 cm. (11. kép 3)

18. világos sárgásbarna, törésében szürke, homokkal és apró növényi magvakkal (?) soványított, kenődő felületű, lyukacsosra égett, kézi korongolású csupor peremrésze. Szátm: 13 cm. (11. kép 4)

19. téglapiros, csillámos homokkal és sok apró, fehér kavicsal soványított, agyagmáz, kézzel formált, valószínűleg utánkorongolt, nagyméretű fazék peremrésze; nyaktörésénél vízszintesen bekarcolt vonaldíszítéssel. Az 1. és 2. alatt leírt fazékhoz hasonló. (11. kép 5)

20. világosbarna alapszínű, fekete foltos, durvaszemű, csillámos homokkal és igen apró szemű fehér és piros kavicsdarabokkal erősen soványított, agyagmáz, kézzel formált és feltehetően utánkorongolt, széles szájú, vállas tojásdad fazék felsőrésze. Nyaktörésében vízszintes vonalköteg, alatta a vállon egyes hullámvonalak díszítik; a díszítés csak az agyagmázba mélyed be sekélyen. Szátm: 16 cm, max. Sz: 18,5 cm. (11. kép 6)

21. feketésbarna, csillámos homokkal és több, nagyobb szemű kavicsdarabkal soványított, agyagmázzal bevont, kézi korongolású (?), tojásdad edényke felső része. Vállán a vízszintes vonalköteg éles eszközzel mélyen bekarcolt. Szátm: 12 cm. (11. kép 8)

22. világos szürkésbarna, sok homokkal soványított, érdes tapintású, jól korongolt, egyenletesen kiégetett kisebb csupor felső része. Szátm: 12 cm. (11. kép 10)

23–25. szürkésbarna, vékonyabb falú, kenődő homoksoványítású, hullámvonalkötegekkel díszített (11. kép 7), ill. vastagabb falú, több durvaszemű homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, vízszintes vonalköteggel, ill. hullámvonalkötegekkel díszített (11. kép 9, 11), kézzel formált és utánkorongolt edények oldaltöredékei.

Az objektumból még mintegy 100 díszítetlen oldal és aljtöredék került elő, melyek részben a fent leírt edények újabb darabjai, részben pedig abból a legalább 15–20 további edényből származnak, melyekből nem került a gödörbe az edényformát meghatározó, jellegzetes töredék.

Az ásatást megelőző *terepbejárás*on gyűjtött kerámiaanyagban van néhány olyan edénytípus ill. díszítési mód, melyre az ásatás során nem bukkantunk rá. Egy pirosasbarna törésében feketésszürke, tört kavicsal soványított, kézi(?)korongolt, kisebb fazék (Szátm: 16 cm) peremének szélét és belső oldalát legalább nyolcfogú, sűrűfésű-szerű eszközzel beszürkálva díszítették (9. kép 3). Egy másik szürkésbarna, durvaszemű homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, kézi korongolt edény vállrészén ugyancsak ferde fésűbeszürkálások sávja fut körbe, alatta pedig sekélyen bekarcolt hullámvonalköteg díszítés látható (9. kép 6). A többi edénytöredék a díszítetlen, kézzel formált fazékformák csoportjába tartozik (9. kép 4–5).

3. Nagykanizsa — Leányvár

1940 táján a lelőhelyen egy ép edény került elő, amit Gerőcs Jenő a nagykanizsai Thury György Múzeumnak adományozott.¹² Sajnos a lelőkörményekről semmit sem lehet tudni, de az edény méretéből és épségéből következtetve minden bizonnyal sírból származik.

Szürkés világosbarna, homokkal és apró, tört kavicssal soványított, vékony agyagmázzal bevont, ennek ellenére érdes tapintású, kézi korongolt, három hullámvonalköteggel díszített, zömök, nyomott gömbalakú, közepes méretű edény. Pereme enyhén kihajló, széle majdnem vízszintesen levágott, formázófával egy széles hornyot húztak bele. Belül ugyancsak formázófával igyekeztek eltüntetni a hurrak felépítésből származó egyenetlenségeket; sűrűn húzott függőleges bevágások láthatók az edény belsejében. Alján enyhén kiemelkedő, kereszt alakú fenékbélyeg látható, szélén körben enyhén kiperemesedik. A fenékbélyeg keresztjének szárai H: 1,5 cm. Szátm: 14,5 cm, max. Sz: 17,5 cm, Fátm: 10 cm, M: 12,3 cm, Falv.: 0,6 cm. (15. kép 1)

4. Nagykanizsa—Práter-domb, Botanikus kert

1972 nyarán a nagykanizsai Mezőgazdasági Főiskola Botanikus kertjében talajrendezési munkák folytak. Ennek során nagy mennyiségű edénytöredék, orsógombok kerültek a felszínre. Ezeket Várhelyi Lajos, a főiskola dolgozója összegyűjtötte és a nagykanizsai múzeumba beszállította. A leletanyagban kora bronzkori (Somogyvár—Vinkovci kultúra), kelta és római kori, továbbá 9–10. századi és késő középkori edénytöredékek voltak. A leletmentést 1972. aug. 28—szept. 8. között Vándor László végezte el.¹³

A lelőhely a Principális csatorna keleti oldalán, a mocsaras ártérből szigetszerűen kiemelkedő É—D irányú homokdomb — a Práter-domb — északi végéhez közel, a Berki erdő északi szélénél található. A dombot keletről a Malom-csatorna kíséri, a rajta átvezető hídon keresztül lehet a városba jutni. A leletmentés idejére a lelőhely nagy részét már beültették, ezért csak a parcellák közötti utakon lehetett kutatóárokakat nyitni. A feltárt objektumok közül három biztosan kora középkori volt. (2/1., 3/1. és 3/3. objektumok), míg a 3/2., 3/4., 3/5. és 3/6. objektumok, bár leletanyag nem maradt belőlük, az ásatási napló szerint ugyancsak 9–10. századiak lehetnek. A 2/3. objektumot nem sikerült már feltárni, de a napló szerint ez is 9–10. századnak bizonyult. Biztosan kora bronzkori a 2/2. objektum, míg a 4/1. objektumban nem volt lelet. A 1. szelvényben, amelyik a 2—4. szelvényektől távolabb északra lett kinyitva, nem volt objektum. (12. kép)

2/1. objektum

A 2. és a 3. kutatóárok találkozásához közel, a 2. árok

nyugati fala mellett egy kb. 100 cm átmérőjű, 80–100 cm mély, lejtős falú gödör került elő. Betöltésében és a gödör környékén, 20–40 cm mélyen eléggé nagyszámú edénytöredék feküdt.

A 72 edénydarab legalább 35–40 különböző edényből származik. Főként oldaltöredékek kerültek elő, mindössze 5 perem- és 6 aljrész tartozik a leletanyaghoz. Előbbiek azonban alkalmatlanok arra, hogy az edényformát rekonstruálni lehessen belőlük. Az edénydarabok jól kiegészítettek, szürkésbarna, pirosasbarna, ritkábban sötétszürke színűek, többnyire érdes homokkal soványítottak. Az egyik peremrész belsején hullámvonalköteg díszítés látható. Ez egy nagyobb, erősen kihajló peremű, széles szájú fazékból származhat. (Szátm: kb. 20–22 cm.) (15. kép 5) Az aljtöredékeken nem volt fenékbélyeg. Az edényoldalakon lévő díszítések variációi a következők:

- a vállon több sávban egymás alatt hullámvonalköteg (pl. 15. kép 4);
- a vállon váltakozva vízszintes- és hullámvonalköteg;
- a nyakhajlatban vízszintes-, a válltörésnél hullámvonalköteg(ek), majd újra több sávban vízszintes vonalkötegek (pl. 15. kép 6);
- az egész edény oldalán, egymás alatti sávokban csak hullámvonalkötegek;
- az egész edény oldalán, szorosan egymás alatti sávokban vízszintes vonalkötegek;
- az egész edény oldalán egyes hullámvonalak futnak körbe.

3/1. objektum

A 3. kutatóárok nyugati végénél, a 2/1. objektumhoz közel egy 150x100 cm-es, sekély gödör feküdt, hossz tengelye Ny—K irányú. Betöltésében két szórvány késő középkori edénytöredék is volt, ezért nem kizárt, hogy az objektum esetleg későbbi korból származik. A 9–10. századi leletek száma sem nagy; mindössze 4 edénydarab került elő.

1. Szürkéspiros, homokkal soványított, vastagabb falú, nagyobb fazék vállrésze; a vállon két mélyen bekarcolt, széles vonaldísz hullámvonalköteget fog közre. Valószínűleg ugyanehez az edényhez tartozik egy aljdarab is.

2. Feketészsürke, csillámos homokkal soványított, sűrű párhuzamos vonalkötegekkel díszített kisebb edényke oldal és vállrésze.

3/3. objektum (13. kép)

Szabálytalanul ovális gödör. H: 520 cm, Sz: 150 cm, M: 75–80 cm, ÉNy—DK hossz tengelyű. A gödör északi oldalán háromszögszerűen kiszélesedő padka húzódik, legnagyobb Sz: 80 cm, M: 55–60 cm. Ennek szélénél középtájon, továbbá a keleti oldal közepénél és a DK-i saroknál egy-egy kb. 10 cm-es, négyszögletes cölöplyuk került elő, melyek mintegy 70°-os szögben dőltek a gödör belseje felé. A padka mentén körben, de különösen a keleti oldalon sok 5–8 cm átmérőjű karólyuk helyezkedett el, melyek valószínűleg szintén az objektum felépítményéhez tartoztak. A gödör betöltésében 35–40 cm mélyen erősen

átégett, nagyméretű paticsdarabokat és homokkőtöredékeket találtak (14. kép), ezeken kívül nagyszámú faszéndarabot és rengeteg edénytöredéket.

A 150 edénycserép közül 3 darab egy nagyobb, polírozott felületű, ún. sárga palack oldalából származik. Vörösesbarna, finomszemű homokkal soványított, jól korongolt, gondosan égetett edény, kívül még nyomokban látszik a függőleges polírozás. A töredékek a palack alsó feléből törtek ki, ahol kb. 22–24 cm volt az edény átmérője. (15. kép 7) Ritkább edényforma még egy világosbarna, érdeesebb homokkal soványított, korongolt, kónikus tál, melynek peremét kívül és belül is mélyen bekarcolt egyes hullámvonalak és közöttük egyes, körbefutó vízszintes vonalak díszítik (16. kép 9). A leletanyagban 23 peremdarab volt, melyek kisebb csuprokhoz, fazekakhoz és nagyobb tárolóedényekhez tartoztak. A peremek között több, bonyolultabban profilált szél is van, ami fejlett fazekastechnikára enged következtetni (16. kép 1–8). A 9 aljtöredék nagyobb fazekakhoz tartozhatott (Fátm: 10–15 cm), fenékbélyeg egyiken sem volt. Az edények kivitelének minősége igen ingadozó: van közöttük egészen vékony falú, kékszürkére égetett, finom homokkal soványított, kiválóan korongolt, de gyakori a durvaszemű homokkal, tört kavicsal soványított, kézi(?)korongolású, gyakorlatlan kézzel bekarcolt díszítésű darab is. Az edényoldalak díszítései a következő variációkat mutatják:

- a) egyes hullámvonal;
- b) egyes, körbefutó vonal (ún. csigavonal);
- c) váltakozva egyes hullámvonal és vízszintes vonal;
- d) hullámvonalköteg a vállon (pl. 15. kép 2);
- e) hullámvonalköteg több sávban egymás alatt;
- f) váltakozva hullámvonal- és vízszintes vonalköteg, mely utóbbi az edény alsó felén „záromotívumként” egymáshoz szorosan kapcsolódva többször is megismétlődik;
- g) egyes, mélyen és szélesen bekarcolt vonalak által közrefogott hullámvonalköteg (pl. 15. kép 3).

A díszítés nem korlátozódik csak az edény felső részére, hanem gyakran az edény alsó harmadáig, negyedéig beborítja a felületet. A töredékekből nehéz visszakövetkeztetni az eredeti edényszámra, de legalább 80–90 különböző edényből származnak a darabok.

A települési objektumok

A három településről előkerült 12 objektum egyike sem volt lakóház; mindegyiknek gazdasági rendeltetése volt. Közülük egy biztosan terménytároló verem (Práter-domb, Botanikus kert 2/1. objektum), s feltehetően hasonló funkciója volt az ugyanitt előkerült 3/2., 3/5. és 3/6. objektumoknak is. Már bizonytalanabb a helyzet a 3/1. objektumnál és az Inkey sírkápolna 69. objektumnál: ezeknél több funkciót is feltételezhetünk. Meglehetősen egységes csoportot alkotnak azonban az Inkey sírkápolna 13., 14., 38.,

54., 56., 57., a Miklósfá–Mórichely 1. és 2. és a Práter-domb, Botanikus kert 3/3. objektumai. Jellemzőes a formájuk — a lekerekített sarkú, nyújtott téglalap —, a méretük — hosszúságuk 225–230 cm-től 520 cm-ig terjed, szélességük 100–160 cm közötti — és a sekély mélységük: 35–40–80 cm-ig. Jellemző a betöltésük is: faszénben gazdag, zsíros, fekete föld, amiben sok a különböző méretű homokkő és az erősen átégett paticsdarab. Mivel jellegzetességei alapján e körbe teljesen beleillik az Inkey sírkápolna 38. objektum, ezért, bár az ásatási napló alapján feltételelesen római korinak írtam le, mégsem tartom elképzelhetetlennek, hogy szintén kora középkori objektum volt.

Rendeltetésükre vonatkozóak kizártnak tartom a lakóház funkciót, mert bár hosszúságuk megfelelő lenne, szélességük nem engedi meg ennek feltételezését. (ERDÉLYI–SZIMONOVÁ 1985, 384–385., Abb. 4–5) Felépítményre utaló nyom ritkán került elő. Két cölöplyuk volt az Inkey sírkápolna 38. objektumánál, valószínűleg cölöphelyeket jelöl a Miklósfá–Mórichely 2. objektum két kisméretű kiugrása és három cölöplyuk volt a Práter-domb, Botanikus kert 3/3. objektumánál. Utóbbiak 70°-os szögben dőltek az objektum belseje felé, melyek alapján egy könnyű szerkezetű, szélfogó-falas építményt rekonstruálhatunk. A gödröt északról és keletről kísérő karólyukak pedig egy fonott sövénykerítésre utalhatnak, mely talán szélvédő szerepű volt. Ennél az objektumnál elképzelhetőnek tartom, hogy egy műhely: erre utalhat az északi oldalnál lévő padka, továbbá a 3/4. objektum, ami egy átégett falú, keskeny árok és a 3/2. gödör, amiből vassalak került elő. A műhely-funkció mellett szól, hogy hasonló jellegű gödör kovácsműhelyként szolgált *Břeclav–Pohansko*-n (87. obj.), bár az még nagyobb volt és a hevítőkemencék, ill. a félkész termékek, nyersanyagok is előkerültek ott (DOSTÁL 1975, 49–50, 302–304, tab. 6).

Valószínűbb azonban, hogy ezek a típusú gödrök a gazdaságkodást szolgálták ki, egyszerű földolák voltak, mégha betöltésükben néha más tevékenységre utaló tárgyakra is bukkanunk, mint pl. az Inkey sírkápolnánál az 56. objektumban egy öntőtégelyre. A földolákba zárt állat — elsősorban a sertés — kevesebbet mozog, ezért gyorsabban hízik. Ilyen földolák néprajzi párhuzama is ismert (TÁLASI 1936), s arra is van példa, hogy levert karókra vesszővel körbefont, bogárhátú, egyszerű építményt húztak följük (MNL 1. 589). Bár a Práter-domb, Botanikus kert 3/3. objektumánál a karólyukak más jellegű építményre utalnak, az ilyen felépítésű földolakra is van régészeti bizonyítékunk. A jugoszláviai Višegrad mellett *Mušići* és a Bijeljina mellett *Batkovići* „Jazbine” lelőhelyeken az ovális gödröt kívül kettős karólyuk sor veszi körbe; közülük — a fentebb kifejtettek alapján szerintem tévesen — gödörházaknak tartja őket (ČREMOŠNIK 1972, 61., Abb. 6). Hasonlók ismertek a Dnyeper bal partjának erdős sztyeppe

területéről (LJAPUŠKIN 1971, 191) és Romániából is (COMȘA 1968, 8).

Lelőhelyeinken gödörház ugyan nem került elő, de a tágabb környékről már a 7. századból is ismerünk ilyen (Balatonmagyaród—Hídvégpuszta, 40. obj), a későbbi időszakból pedig oly nagy számban ismertek, hogy különböző típusaik is részletesen leírhatjuk (VÁNDOR 1984, 273—274.; KIS-BALATON 1986.; CS. SÓS 1984). Az Inkey sírkápolnánál azonban akkora felület lett feltárva, hogy a lakóépület hiánya már feltűnő. Ezért elképzelhetőnek tartom, hogy a 7. században itt megtelepülők még inkább földfelszíni épületekben, sátrakban (jurtokban?) laktak, melyeknek semmiféle régészeti nyoma nem maradt.

A települések szerkezetére ugyancsak kevés adattal rendelkezünk. Egyedül az Inkey sírkápolna melletti település szerkezetét rekonstruálhatjuk több-kevesebb bizonyossággal. Laza szerkezete, a telepobjektumok „bokorszerű” csoportosulása, viszonylag kis kiterjedése ugyanazokat a jellegzetességeket mutatja, mint a korai szláv települések másutt feltárt maradványai (SEDOV 1982. 22). Nem szokatlan a megtelepedésnek az a módja sem, hogy késő római kori épületek romjai közé húzódjának, sőt azokat részben fel is használják. A korai időszakból erre több példánk van az Al-Duna vidékéről (VIŽAROVA 1956.; CAPIDAVA 1958.; WENDEL 1986).

Kerámia

A három ásatásból és a szórványként múzeumba került kerámiaanyag az agyag soványításához használt adalékanyag, a készítési mód, az égetés, s nem utolsósorban az edényformák és a díszítés alapján egymástól eléggé határozottan elválasztható csoportokra osztható.

Az Inkey sírkápolnánál talált edények zöme érdes, durvaszemű homokkal és/vagy mésztartalmú adalékanyaggal (tört kagyló- és csigahéj?) soványított; ritkán valamiféle apró magvakat (fűmagot?) is kevertek az agyagba. Ez jellemzi a 38., 54., 56., 57. és 69. objektumok kerámiáját. Ezzel szemben a 13., 14. objektumban és az 56. objektum néhány edényénél a tört kavics jelentkezik új soványítóanyagként, ami mellett még homokot vagy mésztartalmú anyagot is kevertek az agyagba. Míg az előbbi csoport edényei jórészt kézzel formáltak, s csak ritkán tették kézi korongra az edényt, hogy a felszíni egyenetlenségeket eltüntessék, az utóbbinál többször már kézi korongon készült az edény. Mindkét csoportnál megfigyelhető, hogy az edényt vastag agyagmázzal vonták be, melytől sima, enyhén fénylő, zsíros tapintásúvá vált. Különbség mutatkozik a díszítésben is: az előbbi csoport edényei többször díszítetlenek maradtak, a díszítettek pedig azok közül kerültek ki, melyeket kézi korongon utánkorongoltak; az utóbbi csoportban pedig majd minden edényt bekarcolt díszítéssel láttak el. Az edényformában újra viszonylagos egyöntetűség jel-

lemző: uralkodó a tojásdad forma, melyen belül feltűnik az ún. prágai típusú edényekre jellemző alak és testarány, de már kissé megváltozott formában (ld. különösen 3. kép 6., 4. kép 5., 6. kép 1). Az edények szűk-, vagy széles szájúak, az egyszerűen kiképzett peremek enyhe ívben hajlanak ki; a váll egyenletes, lapos ívet ír le, csak ritkán erőteljesebben kiugró, az edény oldala pedig egyenesen fut a viszonylag szűk alj felé. Mindössze néhány edény formája tér el: gömbösebb testű (pl. 4. kép 9., 5. kép 3), vagy enyhén bikonikus formájú (pl. 3. kép 3., 7). Néhány edény színe, készítési módja (a többihez képest gondosabban korongolt) alapján feltehetően az ún. szürke kerámia helyi variánsának képviselője (pl. 3. kép 3., 5. kép 11., 6. kép 4). Az edényeket csak a vállukon díszítették: a bekarcolt díszítés többnyire közvetlenül a nyaktöréstől indul és a váll- vagy hastörés táján ér véget. Leginkább vízszintes vonalkötegek közé fogott hullámvonalkötegekkel borították az edényt; a hullámvonalkötegek azonban — feltehetően a kézi korong egyenetlen mozgása miatt — többször szabálytalanok, zezzug-szerűek. Emellett ritkán egyes, vízszintes és hullámvonalat is karcoltak az edénybe, két kisebb edénynél pedig függőleges vonalkötegeket láthatunk. Egy díszítetlen fazék peremét ferde bevágódásokkal tagolták.

A Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút) lelőhelyen feltárt edények soványítóanyaga elsősorban homok, mely lehet finomabb, vagy durvább szemű, s gyakran csillámos; többször kevertek hozzá tört kavicsot, vagy apró szemű, fehér vagy piros kavicsdarabkákat is. Ritkán feltűnik még soványítóanyagként az apró növényi magocska (fűmag?), de már egyáltalán nem találkozunk a mésztartalmú adalékanyaggal. Ritka a kézzel formált edény; többnyire kézi korongon készítik őket és gyakoribb a jól korongolt, gondosan kivitelezett edény is. Az edényeket itt is agyagmázzal vonták be, ez azonban sokkal vékonyabb rétegben fedi az edényt és soha nem ad zsírosan fénylő felületet; érdes tapintású, vagy kenődő felületű lesz tőle az edény. A díszítést sekélyen karcolták be, ha lepattogzik az edénymáz, eltűnik vele a díszítés is. Az edényformák közt megvan ugyan még néhány, az Inkey sírkápolnánál megismert tojásdad edény (pl. 9. kép 1., 10. kép 2., 11. kép 1), de az uralkodó edényformák már mások. Jellegzetes a nagyméretű, széles vállú, széles szájú, inkább már hordóformájú fazék (pl. 9. kép 8., 10., 11. kép 5), melyet a vállon vízszintes vonalkötegek, vagy az ilyen vonalkötegek közé fogott ferdén bekarcolt vonalkötegek díszítenek. Ugyancsak tipikus a mindig díszítetlen kisebb fazék vagy csupor, mely formájában szintén a hordóforma felé közelít. A peremek bonyolultabban kiképzettek, jellegzetes a rövid, erősen (néha szinte vízszintesen) kihajló perem (pl. 10. kép 3., 5., 11. kép 2—4., 10). Készítési módjuk alapján ezek tágabb köréhez tartozik két különlegesebb forma: egy palackszerű edény (10. kép 4) és egy erre emlékeztető fazék (10. kép 7), ill. egy nyomott gömb alakú, rövid nyakú,

vízszintes, tagolt peremű fazék és ennek egy variánsa (10. kép 9–10). Több edénytöredék az ún. sötét szürke kerámia kései változatának helyi variánsa lehet (9. kép 2., 9., 10. kép 4).

A *Nagykanizsa—Práter-domb*, Botanikus kertben talált edénytöredékek soványító anyaga túlnyomórészt finomszemű, vagy érdeesebb homok; ritkán s csak a nagyobb méretű, durvábban kivitelezett edényeknél találkozunk a tört kavicsos soványítással. Az agyagmáz már csak egészen vékony rétegben fedi az edényt; a bekarcolt díszítés mélyebb, áttöri ezt. Az edények között gyakori az egészen kiválóan korongolt, vékony falú; a kézi korongolás háttérbe szorul, a kézzel formált pedig egyáltalán nem fordul elő. Az edényeket vízszintes és hullámvonalalkötegekkel, ill. egyes vízszintes és hullámvonallal változatos módon díszítik. A díszítés gyakran az edény alsó harmadáig, negyedéig is beborítja a felületet. Az edényformák között megvan még a nagyméretű, hordó formájú fazék — bár kissé megváltozott formában (pl. 16. kép 6., 8), de a jellemző már a gömbös testű csupor (16. kép 1–5) és a széles szájú, vállas, nyomott gömb formájú fazék (16. kép 7). Új forma a fél-gömbös, mély tál (16. kép 9) és a polírozott felületű palack is (15. kép 7). A peremek ugyancsak bonyolultabban kialakítottak, tagoltak, fedőhornyosak.

A *Nagykanizsa—Leányváron* talált edény készítése módja, formája, díszítése alapján a Práter-domb Botanikus kertben megismert gömbös testű csuprok körébe tartozik, valószínűleg nagyjából azokkal egykorú (15. kép 1. — párhuzamként ld. 16. kép 2).

A telepásatások sajátossága, hogy igen gyakran csak olyan edénytöredékek kerülnek elő, amelyekből ritkán egészíthető ki az egész edény. Ezért kísérletként az edénytöredékekből rajzi rekonstrukciót készítettem, hogy legalább vázlatos elképzelésünk legyen arról, milyen lehetett egy-egy település edénykészlete, milyen főbb edénytípusokból állt az, s körülbelül milyen méretkülönbségek lehettek közöttük. Úgy érzem, az ilyen rekonstrukciók segíthetnek abban, hogy egy-egy korszak edényművességét mélyebben megismerjük, az edényformák változását jobban nyomon kövessük, a meghatározó típusokat könnyebben kiválasszuk és ezáltal a leletanyagot az összehasonlító vizsgálatok számára alkalmassá tegyük. (17–19. képek).

Keltezés

A három telepásatáson előkerült kerámia nem véletlenül volt viszonylag könnyen csoportosítható. A három lelőhely korban követi egymást, s mintegy keresztmetszetét adja a Nagykanizsán megtelepült népesség kora középkori edényművességének.

Legkorábbi az Inkey sírkápolna mellett feltárt objektumok leletanyaga. Mint már a kerámiacsoportok különválasztásánál említettem, az itt talált edények egy része az

ún. prágai kultúra edényformáival mutat rokonságot. Párhuzamai főként Csehszlovákia területén találhatók meg, különösen Szlovákia birituális, avar—szláv temetőiben és ezek telepein. A prágai kultúra csehországi emlékanyagát feldolgozó *J. Zeman* e kerámia három fejlődési fázisát határozta meg: 1. szabadkézzel formált, díszítetlen; 2. szabadkézzel formált, díszítetlen és utánkorongolt, díszített; 3. utánkorongolt, díszített kerámia (ZEMAN 1976, 210). E beosztás szerint az Inkey sírkápolna edényanyaga a 2. és 3. fázisba tartozik. Zeman az 1. fázist viszonylag rövid életűnek tarja, a 6. század második negyedétől a 7. század elejéig keltezi. Véleménye szerint a díszített edények már eléggé korán, a 6. század második felében megjelennek, s a következő században válnak uralkodóvá. (ZEMAN 1976, 211–212). A csehországi lelőhelyek közül *Praha 6.—Bubeneč*, okruh Rooseveltovy ul. (ZEMAN 1976, obr. 15. 8.; obr. 17. 1–2.; obr. 18. 8–13) és *Praha 6.—Veleslavín* (ZEMAN 1976, obr. 27–28) díszített edénytöredékei mutatnak hasonlóságot az Inkey sírkápolna mellett előkerült edényekkel. Zemannel azonos módon bontja fázisokra a kerámiát *B. Dostál* is, aki a *Břeclav—Pohansko*-n feltárt telepobjektumok kerámiáját osztályozta (DOSTÁL 1979, 194–195., Abb. 1.; DOSTÁL 1982, 41–44). Az I. horizontot a 6. század első felére, közepére keltezi, abból a feltevéstől kiindulva, hogy Morvaországban a kerámia fejlődése gyorsabb volt, mint Csehországban. A II. horizont, amibe a részben díszítetlen, szabad kézzel formált, részben pedig a felső részén utánkorongolt, díszített kerámia tartozik, a 6. század második felére, legkésőbb a 7. század első felére datálható, elsősorban néhány egyéb kislelet, így egy fésűtöredék alapján. Végül a III. horizontot — feltételezve, hogy a II. és III. között időbeli hiátus volt — feltételelesen a 7. század végétől a 8. század második feléig keltezi (DOSTÁL 1982, 44–46). Érdemes megemlíteni azonban, hogy másutt a II. horizont anyagát nagyobb időközre keltezte és nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a 7. század utolsó harmadáig tarthatott (DOSTÁL 1979, 195). Az Inkey sírkápolna melletti telep anyagában lévő díszített edények párhuzamai Břeclav—Prohansko II. és III. horizontba sorolt objektumainak edénytöredékei között találhatók meg, így a 11., 17., 18., 25. (bevagdalt perem!), 28., 48., 50., 66., 104. objektumokban (DOSTÁL 1982. obr. 7.10, 11.; obr. 8.2, 4–5.; obr. 9.1.; obr. 11.2, 4.; obr. 13.4–15.; obr. 16.7.; obr. 17.2–5.; obr. 18.1, 3, 5, 6.; obr. 19.3.; obr. 21.3), tény azonban, hogy különösen a II. horizont edényeivel mutat nagyfokú hasonlóságot anyagunk. Már Dostál is utalt a díszített edényekkel kapcsolatban az ún. dunai kerámia — egyszerűbben az avar kori korongolt kerámia-hatására, de ennek szerepét a prágai típusú edények fejlődésében hangsúlyozottan először *D. Bialeková* fejtezte ki. Mint írja, „az a tény, hogy Délnyugat-Szlovákia régiebb avar—szláv csontvázas temetőinek (Devínska Nová Ves, Holiare, Štúrovo) feltűnésével közel egyidejűleg a hamvasztásos temetőket előbb a birituális, majd a teljesen

csontvázas temetők váltják fel és hogy ezekben a temetőkben és a velük egyidős telepeken (pl. Devínske Jazero, Siladice II., Kúty—Sigeca II) együtt tűnik fel a díszítetlen és a felső harmadában korongolt és díszített prágai típusú áru, továbbá a dunai típusú kerámia, bizonyíték arra, hogy Délnyugat-Szlovákiában a díszített prágai típusú áru keltezésének terminus post quem-je az avaroknak a Dunától északra történő expanziójának időpontja.” (BIALEKOVÁ 1968, 620—621). Véleménye szerint tehát a díszített prágai kerámia feltűnésének ideje a 7. század eleje, első fele és a 7. század utolsó harmadában szűnik meg, elsősorban Szlovákia déli területein, míg északabbra feltehetően a 8. század elején, első felében is tovább él. (BIALEKOVÁ 1968, 622—625.; 1962, 135—136). Az Inkey kápolnánál talált kerámia jó párhuzamai kerültek elő *Abrahám*-ban (BIALEKOVÁ 1962, 97—98.; obr. 2. 2—5), *Dolné Krškany*-ban (Alsókörkény) (BIALEKOVÁ 1962, 98.; obr. 3), *Matúškovo*-ban (BIALEKOVÁ 1962, 100—104.; obr. 10. 1, 3) hamvasztásos rítusú temetőkből, továbbá *Siladice*, (Szilárd) poloha Bodos II. (BIALEKOVÁ 1962, 118.; obr. 39. 1, 3, 4—8, 10—11, 16—19) telepen. Ugyancsak közeli analógiák találhatók a már említett *Devínska Nová Ves* (Dévényújfalú) temetőjében (EISNER 1952, obr. 24. 3; 36. 4), bár ezek már inkább az ún. dunai típusú, azaz a korongolt avar kerámia képviselői; s a sort még hosszan folytathatnánk (részletesen ld. BIALEKOVÁ 1962., 1968. példatárát). Szólnunk kell azonban még egy, a 7. század végére, de inkább a 8. század elejére, első felére keltezett urnatemetőről, amit *Bajč* (Bajcs) — *Vklanovo* lelőhelyen tártak fel. Itt a díszítetlen prágai típusú kerámia már az Inkey kápolnánál megismertnél fejlettebb formájú, díszített kerámiával együtt fordul elő, ez a lelőhely tehát egyfajta terminus ante quem-ként szolgálhat számunkra (NEVIZÁNSZKY 1984, 189—192., ris. 2).

A fentiek alapján tehát a Nagykanizsa—Inkey sírkápolna melletti települést és kerámiáját a 7. század második harmadától, közepétől a 7. század végéig keltezhetjük. Az edények készítése módja, díszítése alapján különválasztott két csoport közül az elsőt ezen időszakon belül a korábbi, míg a másodikat a későbbi évtizedekre helyezhetjük. A kis település lakói — díszítetlen és díszített prágai típusú edények és a háztartás más olyan elemei, mint pl. az 56. objektumban talált nagyméretű magszáritó tál, vagy medence alapján — részben minden bizonnyal szlávok voltak, akik a prágai kultúra településterületéről költöztek hozzánk. Nem beszéltem azonban eddig a leletanyag azon részéről, mely a Kárpát-medence avarlakta területein általánosan elterjedt kerámia köréhez tartozik, illetve amilyen az avar edényművesség hatása jól érzékelhetően kimutatható (pl. 3. kép 3., 7.; 4. kép 6., 5. kép 1—5., 11.; 6. kép 4), s részben az ún. szürke kerámia helyi változata lehet (ROSNER 1979, 97—108). Mivel azonban az avar temetőkben főleg a szlávokkal szomszédos területeken volt szokás edénymelléklet adása (ČILINSKÁ 1973, 331—337), az

avar települések kutatása pedig csak a közelmúltban kezdődött meg (BÓNA 1973), ma még nem áll rendelkezésünkre olyan összehasonlító anyag és alaposan kidolgozott tipológiai rendszer, mint amit a prágai típusú kerámiánál felhasználtam. Mégis nagy bizonyossággal állítható, hogy az Inkey sírkápolna melletti településen a szlávok mellett avarok is éltek, s ezt a települést is egy olyan kevert, avar—szláv népesség hozta létre, amelynek birituális temetőit Zala megyéből másutt (ld. Zalakomár, Kehida, Pókaszeptek)¹⁴ jól ismerjük.

Az Inkey sírkápolna melletti település kerámiájához hasonló leletanyag Nagykanizsáról és a nagykanizsai járásból terepbejárásaink révén máshonnan is ismert¹⁵ Így pl. Nagykanizsán a *Magyar utcai* kertek alján¹⁶ lokalizálható még egy ilyen telep. Nagykanizsától nyugatra *Szepetnek—Bánfapusztán*¹⁷ és *Eszteregnyén*, a falutól délkeletre, a műút melletti dombon,¹⁸ tőle északra, a Principális völgyében *Zalaszentbalázs* közepén, a tsz-istállóknál,¹⁹ és a "Tót Mihálok rétyén",²⁰ *Hahóton* a Sárkány-szigetre vezető dűlőút mentén,²¹ keletre pedig *Nagyrécsén*, a vasútállomástól északra²² *Zalaszentjakabon* a Rózsa-vízi dűlőben,²³ továbbá *Miháldon*,²⁴ *Sandon*,²⁵ *Galambokon*, a falutól keletre²⁶ és *Zalakaroson* a garabonci homokbánya helyén²⁷ találtunk e korszakból telepnyomokra. Közülük a szepetneki, eszteregnyei és nagyrécsi lelőhelyek esetleg már a 7. század első felében lakott települések voltak, mivel itt túlnyomórészt vagy kizárólag díszítetlen prágai típusú edények kerültek felszínre és erre az időre, a 7. század elejére, első harmadára keltezhető a *Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, déli rév* 40. objektum leletanyaga is, ahol ugyancsak kizárólag díszítetlen prágai típusú edénytöredékeket találtunk.²⁸ Ez utóbbi lelőhelyek azért fontosak számunkra, mert azt bizonyítják, hogy vidékünkön a szláv népesség már a 7. század elején megjelent és edényművészete itt fejlődött tovább ugyanolyan impulzusok hatására, mint Délnyugat-Szlovákiában. S fontosak azért is — az Inkey kápolna-típusú lelőhelyekkel együtt —, mert ezek révén nemcsak a temetők, de a települések révén is betekintést nyerhetünk életükbe és komplex ismereteket szerezhetünk élet- és lakáskörülményeikről.

A Nagykanizsa—Miklósfá, Mórighely (Cigánykút) lelőhelyen ugyan csak egy kisebb szondázó ásatást végezhetünk, de az itt feltárt objektumokból előkerült kerámia nem kevésbé fontos új adatokkal gazdagította ismereteinket e vidék népességéről. Lényegesnek tartom, hogy bár ez a leletanyag formailag még bizonyos laza szálakkal kapcsolódik az Inkey sírkápolna melletti telep kerámiájához (ld. pl. 9. kép 1., 10. kép 1., 2), alapjában már más formakincsű edényművességhez tartozik, a technikai részletekben (soványítóanyag, agyagmáz, díszítési mód, a korongolás módja) pedig attól teljesen eltérő. Ezért feltétlenül időbeli hiátussal kell számolnunk.

Sajnos a keltezés kérdésének eldöntéséhez viszonylag kevés támponttal rendelkezünk; a miklósfai kerámia pár-

huzamai elsősorban a tágabb környéken találhatók meg, feltehetően tehát lokális jellegű kerámia volt. A legtávolabbi kapcsolat a dalmát tengerparton, a Zadar melletti *Kašić* urnasírjaival mutatható ki — ami azonban a kulturális kapcsolat irányának szempontjából fontos adat. Az itt előkerült díszített urnák (BELOŠEVIĆ 1972, Abb. 3—4., 6. és különösen 13.) a mi nagyméretű, széles szájú fazekainkkal állnak kapcsolatban (9. kép 8., 10., 11. kép 5.), míg a díszítetlenek (BELOŠEVIĆ 1972, Abb. 1—2., 5., 7.) a hasonló miklósfai csuprokhoz köthetők. Az urnasírokat közlő J. Belošević azonban véleményem szerint túl korai időre, a 7. század második évtizedétől, Salona elfoglalása (614) utáni időre keltezi őket (BELOŠEVIĆ 1972, 83.). Keltezése már csak azért is téves, mert az ezekkel rokon *pókaszeptki* urnák (CS. SÓS 1973, 11. kép), melyek a miklósfai díszített fazekakhoz is közel állnak, egy 7. századi temetőrész felett kerültek elő úgy, hogy azoktól még egy steril réteg is elválasztotta őket, tehát a két temető között nagyobb időköz volt. Ezért a pókaszeptki urnatemetőt a 8. század második felére, a 8—9. század fordulójára keltezte Cs. Sós Á. (CS. SÓS 1973, 76.). Ezt a kelteztést a *zalamomári* temető megtalálása után még tovább pontosíthattuk (SZŐKE—VÁNDOR 1983, 81—85. további analógiákkal). Az itt feltárt urnatemetőrész — melynek urnái (pl. SZŐKE—VÁNDOR 1983, 9. kép) fazekainkhoz állnak közel — a 9. század elejére, első felére keltezhető s lényeges, hogy az ezzel egykorú csontvázas temetőben a miklósfai díszítetlen csuprok és kisebb fazekak analógiáira leltünk (SZŐKE—VÁNDOR 1983, 7. kép). Ugyancsak fontos támpont, hogy lelőhelyünk közelében, a miklósfai halastavakból szigetszerűen kiemelkedő dombokon terepbejárás során nemcsak a lelőhelyünkkel rokon kerámiát, de kisleleteket, így aranyfóliás többtagú rúdgyöngyöt, sötétkék, nyomott gömb alakú szemes gyöngyöt, D-alakú vascsatot, vaskést is találtunk, melyeket a zalakomári, söjtöri, kehidai csontvázas sírok leletei alapján ugyancsak a 9. század első felére keltezhetünk (*Miklósfai—Halastavak I., II.*).²⁹ A kelteztés szempontjából bonyolítja a kérdést, hogy néhány edénytörredék a miklósfai—mórichelyi objektumokban az ún. sötétszürke kerámia helyi változatának tűnik. E kerámatípus felső időhatára ma még eléggé bizonytalan, tény azonban, hogy a szekszárdi fazekaskemencékben az ún. sárga kerámiával együtt is előkerültek,³⁰ így nagy a valószínűsége annak, hogy még a 8. század végén, 9. század elején is készítették őket.

A fentiek alapján tehát a Nagykanizsa—Miklósfai, Mórichely (Cigánykút) lelőhely kerámiáját legkorábban a 8. század második felére, de inkább a 8—9. század fordulójára és a 9. század első felére keltezhetjük. Mindenképpen a helyi lakosság edényművességének terméke volt, mely a 7. századi alapokból fejlesztette ki ezt a kerámiát. Mélyebb hatással volt rá az avar fazekasság, s bizonyos déli impulzusok is érthetők. A környékbeli birituális temetőkből következtetve ugyanaz a kevert avar—szláv népesség hozta

létre, amely a 7. század elején települt meg itt. Ezzel magyarázhatók bizonyos archaizmusok is, melyek valós koránál régiesebbnek tűntetik fel ezt a kerámiát.

A 840-es években a Pribina irányításával, és a Zalavárral kiépült központtal egy keleti frank határgrófság jött létre vidékünkön. Ez a történeti esemény kilendíti területünket abból a vidékies, elkényelmesedett kulturális fejlődési irányból, ami addig jellemezte. A mindenünnen ideseregülő bevándorlók, a gyorsan tagolódó és új hierarchikus viszonyokat teremtő társadalom, a kiépülő kisebb egyházi és világi központok gyors kulturális változásokkal jártak együtt. Az edényművességet is új technikai és formai impulzusok érik, ami jól lemérhető azon a változáson, amely a Nagykanizsa—Práter-domb, Botanikus kert településének kerámiájában végbement. Az egyenletesen jó minőséget előállító fazekasközpontok termékei nyomják rá bélyegüket erre a kerámiára, melynek edényei alig, vagy egyáltalán nem különböznek a közigazgatási központ, Zalavár műhelyeinek termékeitől. (CS. SÓS 1963.; 1984.; KIS-BALATON 1986.) A nagyszámú, jól keltezhető analógiák alapján lelőhelyünk kerámiáját is minden nehézség nélkül a 9. század második felére, 10. század elejére, első felére datálhatjuk. Ugyanebbe a korszakba tartozik az az edény is, ami valószínűleg egy sírból került elő Nagykanizsa — Leányváron (15. kép 1)

Történeti értékelés

Sokáig az volt az általános vélemény, hogy Zala megyében csak a 9. században jelentek meg a szlávok, amikor a Nyitráról előzőtt Pribina és fia, Kocel Zalavár központtal egy (pannon-)szláv fejedelemséget hozott létre (MOLNÁR 1949, 105.; ELEKES—LÉDERER—SZÉKELY 1957, 11.). Utóbb azonban nemcsak azt a nézetet kellett felülvizsgálni, hogy itt egy szláv fejedelemség volt, s a történeti források helyes elemzésével rávilágítani arra, hogy valójában egy keleti frank közigazgatási központ, grófi székhely működött Zalaváron (összefoglalóan CS. SÓS 1973/a, 38—42.), hanem az is bebizonyosodott — a pókaszeptki temető feltárásának köszönhetően —, hogy itt már korábban is volt szláv lakosság. Egy ideig vita folyt arról, hogy e temető népessége a 8. század folyamán ide költözött nyugati (morva)szláv (CS. SÓS 1973/a, 84—100.; 1973 74—76.), vagy a 830-as években a bolgárok elől, az Al-Duna vidékéről elmenekülő déli szláv — abodrita, timocsán — törzsek köréből került-e ki (BÓNA 1968, 115—120.). Az utóbbi években feltárt zalakomári és kehidai temetők 7. századi birituális temetőrészei és a most közzétett Inkey sírkápolna melletti település ill. a vele egykorú többi zalai település azonban bebizonyította, hogy a feltételezetténél még korábban, már a 7. század elejétől számolnunk kell Zala megyében a szlávok megtelepülésével.

A kérdés az, honnan és hogyan kerültek ide, s miként alakult további történetük Pribina és Kocel ideérkezéséig.

A történeti adatok tanúsága szerint az avarok 599-ben a Tiszánál elszenvedett vereségei hatására fordul a kaganátus érdeklődése a bizánci birodalom helyett egyre inkább a nyugati, délnyugati területek felé és szláv szövetségeseikkel együtt ettől az időtől vezetnek hadjáratokat az Adria, Észak-Itália és a bajor, frank királyságok területére. A 7. század első két évtizedében alig múlik el év, hogy ne halljunk itt az avarok és szlávok, vagy csak a szlávok katonai akciójáról, rablóhadjáratairól. Az ezekben a küzdelmekben részt vevő szlávok hamarosan Dalmáciában, Isztriában (ami ekkor a mainál nagyobb területet foglalt el) és a Keleti-Alpok völgyeiben települtek le. Régészeti emlékeink egyelőre nem, vagy alig ismert, ezért eredetükről kevés konkrét ismeretünk van, de valószínűleg részben azok a csoportok jelennek meg itt is, akik már a korábbi évtizedekben az Al-Duna vidéki törzsterületről az avarok fegyvertársaként szegődtek, részben pedig azok — főként a Keleti-Alpok területén —, akik a nyugati szláv szállásterületekről, a Cseh- és Morva-medencéből szivárogtak le. Úgy látszik azonban, hogy Délnyugat-Dunántúl területén máshonnan származó szláv lakosság települt meg. E feltevés alátámasztásához azonban egy rövid kitérőt kell tennünk az avar történelemben.

602 nyarán a bizánciak ismét hadjáratra készülnek az al-dunai szkavínok ellen. Amikor a kagán tudomást szerez támadásukról, „Apsichot küldte ki sereggel, hogy az anták népét elpusztítsa; ezek ugyanis éppen a bizánciak szövetségesei voltak.” (*Theophylactus Simocatta* VIII. 5. 8—13. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1984, 67—68.) Valószínűleg attól tart a kagán, hogy megisméltódhatnak az 584-ben történtek, amikor szklaVIN szövetségeseiknek vissza kellett fordulniuk a sikeres hadjáratból, mert a bizánciak felbízatták a keleti szomszédságukban, Dél-Oroszország területén tanyázó antákat, hogy támadják hátba a szklaVINokat. Ezek az anták most újra Bizánc szövetségesei voltak, a veszély tehát reális volt.

Apsichról keveset tudunk, de neve többször előfordul a bizánci forrásokban. Lehetséges, hogy ugyanarról a személyről van szó, lehet, hogy több azonos nevűről, s az sem kizárt, hogy esetleg egy avar méltóságnév volt ez. Számunkra azonban nem érdektelen, hogy ez a név már legelőször is Pannóniával összefüggésben hangzik el. 570—571 táján vele egyezkedik Justinus császár hadvezére, majd hamarosan utóda, Tiberios a letelepedés és béke kérdéséről. Ennek során hangzik el az a kívánság, hogy „a rómaiak biztosítsanak földet, ahol az avarok letelepedhetnek” (*Menander Protector* EL 459. 26.—460. II. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1979, 109.), ami több kutató szerint a Pannóniára támasztott jogigény megfogalmazása, egyúttal annak elismerése, hogy hiába is kötöttek szerződést Alboin langobard királlyal Pannónia átadásáról, annak eredeti „tulajdonosai”, a rómaiak beleegyezése nélkül

a szerződés érvénytelen. (NAGY 1948, 138—143.; KOVRIG 1955, 39—40.) A békekötés után hamarosan megengedi a kagán az akkor már társuralkodó Tiberiosnak, hogy a perzsák elleni hadjáratához katonákat toborozzon az Alpokon túl és innen is, „a massagetákat és más szkita nemzetségek (= avarok) fiait, a Pannónia, Moesia, Illyricum meg Isauria környékieket”; a perzsa fronton küzdő sereg vezetői között pedig újra feltűnik Apsich neve, aki talán a Pannóniában toborzottak vezetőjeként vett részt a háborúban. (*Euagrius* V. 14.; *Theophylactus Simocatta* I. 14.5., II. 3.1. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1979, 233.) Sirmium 581—582. évi ostrománál ismét szerepel Apsich neve. Az ostrom utolsó fázisába kapcsolódik be. Seregével a város Dalmácia felőli, azaz nyugati hídjánál táborozik le, majd innen átvonul a másik hídhöz, hogy Baján haderejéhez csatlakozzon. (*Menander Protector* EL 220.6.—221.11. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1979, 240.) A három adatból, főként azonban a legutóbbiból — hiszen Sirmiumot nyugatról csak Pannóniából közelíthette meg —, arra lehet következtetni, hogy Apsich szállásterülete Pannóniában kellett legyen. Feltehetően egy származásában, kulturális kötődéseiben is jól körülírható népcsoport élén állt, erre engednek következtetni bizonyos sajátos, csak rájuk jellemző régészeti jelenségek: a külön sírgödörben való, egész ló eltemetésének szokása, a hosszúfülű kengyel, a nádlevél alakú lándzsahegy és a rojtmintás lószerszámok együttes előfordulása (KOVRIG 1955, 39.; NÉMETHI 1987).

Apsich hadseregét a Duna mentén vezetve juthatott el az anták földjére, a Dnyeper—Dnyeszter vidékére. Előző évben ugyanis már az al-dunai Kataraktánál táborozik egy nagy létszámú sereggel (*Theophylaktos Simocatta* VIII. 5.5—7., in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1984, 67.), ahonnan talán nem is tér vissza, amikor a kagán parancsa eléri, hogy induljon az anták ellen. 602—603-ban az anta elnevezésű politikai szervezetre olyan halálos csapást mér, hogy arról ezután soha többé nem hallunk. Valószínűleg azonban továbbra is a térségben marad és segítséget nyújt a türkök ellen fellázadó ogur—bolgár törzseknek. Feltehetően ez a segítségnyújtás az alapja annak az onogur—bolgár—avar szövetségnek és vazallusi kapcsolatnak, amit majd csak az avarok hatalmának meggyengülése után 634—635 körül számol fel Kuvrát, az onogur—bolgár kaganátus vezetője. (PRITSAK 1955, 35—36.; SZÁDECZKY—KARDOSS 1968, 85—87.; BÓNA 1970, 259—261.; Bóna 1981, 79—112.; CZEGLÉDY 1981, 53—57.; WERNER 1984, 38—40.) Hazatérőben azonban Apsich valószínűleg még egy haditettét végrehajt, aminek kizárólag zsákmányszerző célja volt: megtámadja és kifosztja az anták északi szomszédságában élő dulebek földjét, s nagyszámú foglyot ejt. Majd feltehetően a vereckei hágón átkelve visszatér szállásterületére, foglyait pedig — harcosainak egy csoportjával együtt — területének délnyugati határánál, az addig lakatlan Zala völgyében, a Balaton

és Mura közti területen és a Principális völgyében telepítte. Az avarok és dulebek sajátos kapcsolatáról egy kései, torzult és mesés elemekkel feldúsult krónikás adat is beszámol a Kijevi Évkönyvben (Povest' Vremennyh Let): „Ebben az időben voltak az oborok (= avarok) is, akik Iraklij (Hérakleios) császár ellen hadakoztak és majdhogyan elfogták. Ezek az oborok hadakoztak a szlovenekkel és erőszakoskodtak a duleb asszonyokkal, mert utazásain minden oboron 5–6 duleb asszonyt fogott a taligája elé és így büszkélkedve húzatta magát, röhögve a szloveneken. Az oborok ugyanis magas termetűek és igen erősek voltak, úgyhogy senki sem ellenkezhetett velük, ezért igen elgöcsödtek és az Isten elveszté őket és elhaltak mind Isten haragjától és ma is megvan az orosz közmondás: elvesztek, mint az oborok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadéuk nincsen.” (HODINKA 1916, 35.) A forrás arról is szól, hogy ezek „a dulebek a Bug mentén éltek, ahol ma a volynjánok”. (Uo.)

Ez a terület a prágai, más néven a Prága–Korcsak (Zsitomir) kultúra elterjedési területének keleti szélén fekszik (erről ld. legutóbb összefoglalóan SEDOV 1982, 10–19., 27–28., 92.; KLANICA 1986, 33–48., obr. 10; BARAN 1989) melynek díszítetlen edényei semmiben sem térnek el a Középső Dnyepervidék és Volhynia (a duleb szállásterület) vidékétől az Elba–Saale vidékéig terjedő hatalmas elterjedési területen belül előkerült hasonló edényektől, így a fentebb idézett cseh-morva-medencei ill. szlovákiai edényektől sem. A Délnyugat-Dunántúlra telepített szlávok legkorábbi régészeti emlékei (mint pl. a Balatonmagyaród–Hídvépuszta 40. objektum) is fenntartások nélkül beilleszthetők e körbe, nincs tehát régészeti akadálya annak, hogy készítőiket ne származtathassuk akár a duleb szállásterületről is. Az idézett forrásban egyetlen pontosan meghatározható történeti adat is szerepel, az az akkor már hirhetté vált és a későbbiekben is gyakran felidézett esemény, amikor 623-ban az avarok váratlanul megtámadják a Konstantinápoly előterében fekvő Hérakleiat, s majdnem foglyul ejtik a gyanútlanul a kagán elé menő Hérakleios császárt, aki csak álruhában tud elmenekülni (a vonatkozó forrásokat ld. SZÁDECZKY–KARDOSS 1986, 106–111.). Ez az anták elleni hadjárat idejéhez közeli esemény, amire bevezetésként, mintegy az időben való tájékozódás megkönnyítéseként hivatkozik a krónikaíró, ugyancsak azt erősíti, hogy a dulebek elleni avar támadás a 7. század elején történhetett.

De milyen további adataink vannak arra, hogy Zala megyében valóban a dulebek egy csoportját telepítették le? Németh Lajos 860. évi birtokadományozási és megerősítő oklevelében *ad Tudleipin* a neve egy salzburgi birtoknak (MMFH III. 60.; VÁCZY 1974, 1045., 17. jegyzet), ahol — *in Dudleipin* — a *Conversio* szerint Keresztelő Szent János temploma állt (WOLFRAM 1979, 54–55.). Egy Arnulf nevére hamisított oklevél (891) alapján pedig lokalizálhatjuk is ezt a birtokot. Eszerint „in partibus

Scлауіnіensіbus vero іn comіtatu *Dupleipa* vocato іn loco Rugіnesfeld, sіcut Chocіl duxquondam іnіbі ad opus suum habere visus est et velutі Reginger іn eodem comіtatu іuxta aquam, quo dіcitur Knesaha, іn beneficіum habebat.” (MMFH III. 127–128.). A Knesaha-t általában a Gnas pakkal azonosítják, s ez alapján Dupleipint ennek közelében, valahol a Mura mentén, Radkersburg–Radgona körzetében kereshetjük (KOS 1936, 86.; CS. SÓS 1973, 38.; VÁCZY 1974, 1045., 18. jegyzet). Ez a 9. századi forrásokban fennmaradt helynév, ami megőrizte számunkra a vidék lakosságának nevét, fontos nyelvtörténeti adatot is tartalmaz. Ez alapján ugyanis e nép nevének eredeti hangalakja a dudlebe volt. A —*dl*— hangcsoportról tudni kell, hogy az a keleti és délszláv nyelvekben még együttélésük idején átalakul, a *d* asszimilálódik, s csak az —*l*— marad meg, míg a nyugati szláv nyelvekben továbbra is —*dl*— marad. Ebből következően elképzelhető, hogy a Pannóniába került du(d)lebek őshazájukban a nyugati szlávok (keleti) ágához tartoztak — aminek valószínűségét erősíti, hogy szállásterületük a nyugati szlávok régészeti műveltsége, a Prága–Korcsak kultúra elterjedési területébe tartozott. Ugyancsak fontos adat, hogy az ószlovénben is —*dl*— volt még a mai —*l*— helyén, bár a 11. században Karintiában, a mai Spittal mellett már egy Dulieb nevű helyet említenek (MELICH 1925–1929, 395.). Emellett érdemes megemlíteni, hogy Dél-Csehország területén, a Vltava völgyében is élhettek dudlebek, a 10. században pl. egy Dudleby nevű várat említenek itt (TUREK 1960, 299–309.).

A Kijevi Évkönyvekben leírt erőszakoskodások, az elszennvedett hatalmaskodások mély nyomot hagytak az addig szabadon élő du(d)lebe szlávokban. Nem volt azonban különbség a sorsa a többi, avaroknak alávetett szlávoknak sem. A 7. században keletkezett ún. Fredegar-Krónikában azt olvashatjuk, hogy „a hunok (= avarok) minden évben a szlávok közé mentek telelni és ott a szlávok feleségeit és leányait vették az ágyukba. A szlávok az egyéb elnyomatáson kívül még adókat is fizettek a hunoknak. A hunok fiait, akik a vinidek feleségeitől és leányaitól születtek, végül is nem voltak hajlandók túrni a hunok gonoszságát és elnyomását, nem ismerték el uralmukat és — mint fentebb említettem — felkelést szerveztek ellenük.” (MMFH I. 20., magyar fordítása: GRACIANSZKIJ—SZKAZKIN 1952, 34.). A Senoganumból (Sens) származó Samo és kereskedőársai által felkelésre sarkallt vinidek (venédek) sikeresen szálltak szembe mind az avarokkal, mind pedig a Meroving királysággal és Samo királysága Wogastisburg központtal 623 tájától 35 évig önálló államalakulatként virágzott a Felső-Dunavölgy és a Keleti-Alpok területén. (LABUDA 1949–1950, 241–252.; PREIDEL 1954, 101.; GRÜNWARD 1958, 99–120.).

A du(d)lebek avarsággal kapcsolatos élményeiket nemzedékeken át szintén megőrizhették. Váczy P. szellemes gondolatmenetben fejti ki, hogy a du(d)lebeknek ez az

„avar hagyománya” hogyan került a Kijevi Évkönyvekbe és őrződött meg számunkra.

Mint ismeretes, Method és Konstantin (Cyrill) 866-ban Rasztiszláv, morva fejedelem udvarából tanítványaival együtt útnak indult, hogy átkelve a Dunán, Konstantinápolyban felszenteltesse őket. Eközben megállnak Kocel mosaburgi (Zalavár) székhelyén is. Kocel tisztelettel fogadja a térítő papokat, 50 tanítványt ad melléjük s maga is megtanulja a szláv írást. E tanítványokat nyilván a helyi lakosságból választották ki, akik között — mint ezt a 9. században többször is említett Dudleipin — Dudleipa helynév alapján feltételezhetjük — du(d)lebek is lehettek. Így tehát megvolt a lehetőség arra, hogy a térítő testvérek és a Mosaburgban létrehozott iskola megismerkedjék a Zala—Mura völgyi du(d)lebek „avar hagyományával.” Ezt a hagyományt — mint Method szellemi örökségének részét — magukkal viszik a tanítványok, amikor előbb Morvaországba (879), majd onnan 885—886 táján Method halála után, amikor innen is távozni kényszerülnek, délre, főként Bulgáriába menekülnek. Az itt kezdetben csak megtűrt Method-tanítványok 893—894 körül kapják meg az engedélyt, hogy a fővárosban, Preszlavban is tevékenykedjenek. Ez egyszeriben lendületet adott a szláv nyelvű, s immár cirill írású irodalom művelésének. Itt fordítják le Nikephoros patriarcha rövid bizánci krónikáját is ószlávra, amit azután a Kijevi Évkönyvek is felhasznál (ld. a Hérakleios császárral történetekre utalást) és itt ismerik meg Nikolaos Mystikos, konstantinápolyi pátriarcha Simeon, bulgár cárhoz írott levelét is, amiből szintén merít a du(d)lebek avar hagyományának lejegyzője. A pátriarcha ugyanis arról igyekszik meggyőzni Simeont, hogy felesleges Konstantinápoly ostromával kísérletezni, mivel a város felett isteni gondviselés őrködik, s aki mégis megkísérli az ostromot, az halálának halálával lakol. Így jártak a perzsák, s így az avarok is, akik „elvesztek, s népükből maradék sem létezik”. Ez a mondat, ami mély hatással lehetett a preszlavi udvar klerikusaira is, s amit mintegy szállóige-ként idézgethettek, már mint „orosz közmondás” került a Kijevi Évkönyvekbe. A du(d)lebek „avar hagyománya”-nak írásba öntése tehát nagy valószínűséggel a preszlavi udvarban történt meg, írói pedig Method tanítványai, vagy azok utódai lehettek. (VÁCZY 1974, 1044—1074.). Ezt az írást használta fel azután a Kijevi Évkönyvek szerkesztője is, miután az első bulgár cárság megszűnése (1018) után Preszlav klerikusai a kijevi fejedelemségbe menekültek. A 7. század eleje óta azonban az eredeti történet sokat módosult, torzult, a részletek el is homályosodtak, így kerülhetek olyan mondai elemek a szövegbe, mint pl., hogy az avarok szekereit du(d)leb asszonyok vonták, vagy hogy az avarok óriások voltak. (ZÁSTĚROVÁ 1960, 15—17.).

Az eddig elmondottakat összefoglalva, nagy valószínűséggel a következőképpen rekonstruálhatjuk Zala megye 7. századi történetét. Az avarok 567—568 táján történt megtelepedése után Pannoniát egy Apsich (személy- vagy

méltóság-)nevű avar vezetővel az élen egy olyan avar (törzs vagy nép-)csoport szállta meg, mely hagyományaiban, szokásaiban, s esetleg antropológiailag is (ÉRY 1983, 49—51.) a többi avar törzstől némileg különbözött. Vezetőjük, Apsich 602-ben azt a feladatot kapja az avar kagántól, hogy vezessen hadjáratot az anták népe ellen, s pusztítsa el őket. Az avar kaganátusnak ez a — történetében egyedülállóan kelet felé vezetett — hadjárata teljes sikerrel járt. Bár a közvetlen források nem szólnak róla, de a közvetett adatokból kikövetkeztethetően Apsich hadjáratából visszatérőn a dulebek földjén vonul keresztül, számos foglyot ejt, akiket azután szállásterületének délnyugati szélén, az addig lakatlan zalai dombvidék folyóvölgyeiben telepíti le. Feltehetően hamarosan ezek is részt vesznek — legalábbis részben — a Dalmácia, Isztria, Friaul és a bajor területek ellei zsákmányszerző, fosztogató hadjáratokban (ld. a zalakomári, kehidai, pókaszepteki temetők sírjainak „import” tárgyait), amellet egyfajta élelemtermelő biztos háttérországát is jelentették a kalandozásokhoz. Régészeti emlékmagyuk a kezdetektől bizonyítja az avarokkal való szoros együttélésüket. Telepeik kerámiaájában rövid idő elteltével kimutatható az avar hatás, temetőiket pedig kezdetől fogva az avarokkal közösen használták. Következésképpen kizárhatunk minden olyan feltevést, hogy vidékünket esetleg már az avarok megjelenése előtt megszállták volna, s esetleg a Cseh- és Morva-medencéből beszivárgott szláv-sággal kellene számolnunk már az avar honfoglalás előtt. Ellenkezőleg, a régészeti megfigyelések is azt támasztják alá, hogy vidékünkön a szlávok az avarokkal együtt jelentek meg, s régészeti oldalról is valószínűsítik azt a következtetésünket, hogy bennük az Apsich hadjáratával elhurcolt du(d)lebeket és leszármazottjaikat lássuk, akik az avarokkal együtt népesítik be vidékünket.

A nyugati területek elleni avar — szláv kalandozások a 630-as évektől megszűnnek, a Mura—Zala közti területen élők azonban — kihasználva kedvező földrajzi fekvésű vidékük előnyeit, s az Alpokban megtelepült nyelvrokonai közvetítését — a 7. század utolsó harmadáig, végéig élénk kapcsolatokat tartanak a bajor-alemann területekkel és Itáliával, amit e korból származó import sírleleteik bizonyítanak. Egyelőre tisztázatlan okok miatt azonban legkésőbb a 8. század elejétől a temetőket és a települések nagy részét is felhagyják vidékünk lakosai. Kérdés, hogy azért történik-e ez, mert a lakosságot nagyobb központ(ok) — esetleg Keszthely — környékére telepítik (erre gondolhatunk esetleg a Keszthely körüli több ezer síros temetőkben következő nagy népességkoncentráció alapján) (LIPP 1884.; LIPP 1886.; KOVRIG 1958, 66—72.; KISS 1968, 93—101.; SÁGI 1970, 147—199.), vagy mert valamilyen ok miatt elmenekülnek innen. Ha az utóbbi feltevés igaz, egyfajta magyarázatot találhatunk arra a szokatlan híradásra, amely szerint — mint feltételezik —, 741—743 táján az avarok „ellenséges pártütés” miatt megtámadják a Dráva és a Mura között élő „karantánokat”, akik vezére, Boruth dux

ekkor segítségért a bajorokhoz fordul. A bajorok el is űzik az avarokat, „biztosítják” a karantánokat „és alávetik őket és hasonló mód szomszédaikat is a királynak való szolgálatra”. (WOLFRAM 1979, 42–43., 77–80.) Szokatlan a hír, mert az avar kalandozásoknak immár egy évszázada vége, s a nyugati határokat is fél évszázada biztosították. S furcsa azért is, mert a vereséget nem követi az avarok újabb támadása, márpedig az avar történelem számos példáját mutatja annak, hogy ők nem hagyják megtorlatlanul vereségeiket. Érthetetlen pedig azért, mert látszólag semmi nem indokolta az avarok támadását. Tudjuk azonban, hogy a nomád népek megbocsáthatatlannak tartják alattvalóik szökését. Nem tarthatjuk ezért kizártnak, hogy a Mura–Zala völgyi avar-szláv lakosság — esetleg éppen a központosítással járó újabb áttelepítés ellen fellázadva — részben átmenekült a nyugati szomszéd karantánokhoz.

Ez esetben nem lehetetlen, hogy forrásunk, a *Conversio* két eseményt vont egybe, a 7. század végi „pártütést” megtorló avar hadjáratot és a karantánok 8. század közepi bajor alávetését, amelyben az avarok talán nem is játszanak szerepet. Mindenesetre tény, hogy vidékünk csak a 8. század végén, 9. század elején települ be újra, s elgondolkodtató, hogy ekkor ugyanott nyitják meg a temetőket, ahol a 7. században voltak. (Pókaszeptek, Kehida, Zalakomár, Alsógyenes). Valószínű tehát, hogy ugyanazon lakosság leszármazottjai települtek itt meg újra, s tudatosan akarták folytatni őseik sírhelyei mellett a maguk temetkezését. Ezt a hagyományörzést mutatják a temetkezési szokások is: ahogy a 7. században, úgy most is birituálisak a temetők, hamvasztva ill. csontvázasan (korhasztva) temetik el a halottakat.

Jegyzetek:

- ¹ A régészeti topográfia munkálatai a nagykanizsai járás területén lényegében már befejeződtek (a készülő feldolgozás szerkesztője Horváth L., szerzői Horváth L., Szőke B. M., Vándor L.), s megkezdődött a zalaegerszegi járás terepbejárása. A településtörténeti kutatások a Principális (Kanizsa) és a Szévíz (Pölöske) völgyében folynak, elsősorban Hahót térségében. A feltárásokat a MTA Régészeti Intézete és a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága OTKA támogatással, közös kutatásként végzi, Szőke B. M. vezetésével. A kéziratot 1989 tavaszán adtam le, az azután megjelent munkákat ezért már nem tudtam figyelembe venni.
- ² Ezúton is köszönöm Horváth Lászlónak az általa feltárt objektumok és leletanyagának közlésre való átengedését. Az ásatás pontos helyszínrajzát ld. HORVÁTH 1983. 8., 1. kép.
- ³ Az objektumok a közleményben tévesen 9. századnak lettek meghatározva, Horváth 1983, 23.
- ⁴ TGYM lelt. sz. 80. 14. 4–6.
- ⁵ TGYM lelt. sz. 80. 15. 11–20.
- ⁶ TGYM lelt. sz. 80. 36. 5–6.
- ⁷ TGYM lelt. sz. 81. 7. 1–7.
- ⁸ TGYM lelt. sz. 81. 9. 1–23.
- ⁹ TGYM lelt. sz. 81. 10. 1–5.
- ¹⁰ TGYM lelt. sz. 81. 22. 1–4.
- ¹¹ A lelőhelyre 1978 májusában Horváth L. hívta fel a figyelmet. A szondázó ásatást a Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságának anyagi támogatásával végeztem, amit ezúton is szeretnék megköszönni. A leletanyag a TGYM-ban leltározatlan.

- ¹² TGYM lelt. sz. 75. 16. 1.
- ¹³ Itt is szeretném megköszönni Vándor Lászlónak, hogy ásatásának közlési jogát számomra átengedte. Az ásatás teljes dokumentációja MNM Adattára IV/70/1973. A leletanyag a TGYM-ban leltározatlan.
- ¹⁴ Zalakomárban (1977–1982) és Kehidán (1985–) Szőke B. M. és Vándor L. végzett, ill. végez ásatásokat. Közöletlen. Pókaszeptekre ld. CS. SÓS 1973.
- ¹⁵ Az alább következő lelőhelyeket a készülő nagykanizsai topográfiai kötet adatai alapján határoztam meg.
- ¹⁶ TGYM lelt. sz. 79. 51. 14–17.
- ¹⁷ TGYM lelt. sz. 82. 93. 11–14.
- ¹⁸ TGYM lelt. sz. 79. 117. 6–8.
- ¹⁹ TGYM lelt. sz. 80. 72. 21.
- ²⁰ TGYM lelt. sz. 80. 73. 1–3.
- ²¹ TGYM lelt. sz. 82. 85. 2–4.
- ²² TGYM lelt. sz. 77. 10. 4.
- ²³ TGYM lelt. sz. 82. 114. 2–5.
- ²⁴ TGYM leltározatlan.
- ²⁵ TGYM leltározatlan.
- ²⁶ TGYM lelt. sz. 79. 109. 8–9., 79. 111. 6.
- ²⁷ TGYM lelt. sz. 82. 131. 1–2., 5–7.
- ²⁸ Az objektumot Horváth L. tárta fel 1980-ban. Közöletlen.
- ²⁹ TGYM leltározatlan.
- ³⁰ Rosner Gy. szíves szóbeli közlése.

Irodalom:

BARAN 1989 Baran, V. D.: *Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine*. Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie 8 (1986) 1989. 73–175.

BELOŠEVIĆ 1972 Belošević, J.: *Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar*. Balcanoslavica 1 (1972) 73–86.

- BIALEKOVÁ 1962 Bialeková, D.: *Nové včasnoslovanské nálezy z Juhozápadného Slovenska*. SlovArch 10 (1962) 97–148.
- BIALEKOVÁ 1968 Bialeková, D.: *Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei*. Arch-Rozhl 20 (1968) 619–625.
- BÓNA 1968 Bóna I.: *Opponensi vélemény Cs. Sós Á.: A Dunántúl IX. századi szláv népessége c. kandidátusi értekezéséről*. ArchÉrt 95 (1968) 115–120.
- BÓNA 1970 Bóna I.: *Avar lovassír Iváncsáról*. ArchÉrt 97 (1970) 243–261.
- BÓNA 1973 Bóna I.: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban*. FontesArchHung (Budapest) 1973.
- BÓNA 1981 Bóna I.: *Das erste Auftreten der Bulgaren in Karpatenbecken; Probleme, Aufgaben und Möglichkeiten*. Studia Turco-Hungarica 5 (1981) 79–112.
- CAPIDAVA 1958 Gr. Florescu—R. Florescu—Diaconu, P.: *Capidava*. Bucureşti 1958.
- ČILINSKÁ 1973 Čilinská, Z.: *Bestattungsritus bei Awaren und Donauslawen*. in: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie* 2. Berlin 1973. 331–337.
- COMŞA 1968 Comşa, M.: *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane, et ensuite protoroumaine, aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*. Dacia 12 (1968) 1–26.
- ČREMOŠNIK 1972 Čremošnik, I.: *Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Herzegovina im Lichte der Untersuchungen in Mušići und Batkovići*. Balcanoslavica 1 (1972) 59–64.
- CS. SÓS 1963 Cs. Sós Á.: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. ArchHung (Budapest) 41 (1963).
- CS. SÓS 1973 Cs. Sós Á.: *Jelentés a pókaszepetki ásatásokról*. ArchÉrt 100 (1973) 66–76.
- CS. SÓS 1973/a Cs. Sós Á.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. München 1973.
- CS. SÓS 1984 Cs. Sós Á.: *Zalavár-Kövecses, Ausgrabungen 1976–78*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 24. Magyar Nemzeti Múzeum 1984.
- CZEGÉLDY 1981 Czeglédy K.: *Ogurok és türkök Kazáriában*. in: *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből*. Budapest 1981. 53–57.
- DOSTÁL 1975 Dostál, B.: *Břeclav — Pohansko IV. Velkomoravsky velmožský dvorec*. Brno 1975.
- DOSTÁL 1979 Dostál, B.: *Zur Chronologie der slawischen Keramik*. in: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*. I. Bratislava 1979. 191–200.
- DOSTÁL 1982 Dostál, B.: *K časné slovanskému osídlení Břeclavi — Pohanska*. Studie AUČAV v Brně X. 2. Praha 1982.
- ELEKES—LÉDERER—SZÉKELY 1957 Elekes L.—Léderer E.—Székely Gy.: *Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában*. Budapest 1957.
- ERDÉLYI—SZIMONOVA 1985 Erdélyi, I.—Szimonova, E.: *Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény*. SlovArch 33 (1985) 379–397.
- ÉRY 1983 Éry K.: *Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességének embertanához*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1982). 1983. 35–85.
- GRACIANSZKIJ-SZKAZKIN 1952 Gracianszkij N. P.—Szkazkin Sz. D.: *Középkori történeti chrestomathia I*. Budapest 1952.
- GRÜNWALD 1958 Grünwald, R.: *Wogastisburk. Vznik a počátky Slovanů* 2 (1958) 99–120.
- HODINKA 1916 Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest 1916.
- HORVÁTH 1983 Horváth L.: *Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról*. Zalai Gyűjt 18 (1983) 7–25.
- KIS-BALATON 1986 Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 1986.
- KISS 1968 Kiss A.: *A Keszthely kultúra helye a pannoniai kontinuitás kérdéséhez*. ArchÉrt 95 (1968) 93–101.
- KLANICA 1986 Klanica, Z.: *Počátky slovanského osídlení našich zemi*. Praha 1986.
- KOS 1936 Kos, M.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana 1936.
- KOVRIG 1955 Kovrig I.: *Adatok az avar megszállás kérdéséhez*. ArchÉrt 82 (1955) 30–44.
- KOVRIG 1958 Kovrig I.: *Megjegyzések a Keszthely kultúra kérdéséhez*. ArchÉrt 85 (1958) 66–72.
- LABUDA 1949–1950 Labuda, G.: *Wogastis-Burg*. Slavica Antiqua 2 (1949–1950) 241–252.
- LIPP 1884 Lipp V.: *A keszthelyi sírmezők*. Budapest 1884.
- LIPP 1886 Lipp V.: *A fenéki sírmező*. ArchKözl 14 (1886) 137–159.
- LJAPUŠKIN 1971 Ljapuškin, I. I.: *Dnjeprovskoje lesostepnoje levoberežje v epohi železa*. MIA 104 (1971).
- MELICH 1925–1929 Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarországról*. A magyar nyelvudomány kézikönyve I.6. Budapest 1925–1929.
- MMFH I—V. *Magnae Moraviae Fontes Historici* I—V. Brno 1966–1976.
- MNL I. *Magyar néprajzi lexikon* I. Budapest 1977.
- MOLNÁR 1949 Molnár E.: *A magyar társadalom*. Budapest 1949.
- NAGY 1948 Nagy T.: *Studia Avarica II*. Antiquitas Hungarica 2 (1948) 131–149.
- NÉMETHI 1987 Némethi M.: *Kora avar kori lovastemetkezések* (szakdolgozat). Budapest 1987.
- NEVIZÁNSZKY 1984 Nevizánszky G.: *Slavjanskij mogil'nik s truposožženijami v s. Bajč — Vklanovo*. in: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert*. Nitra 1984. 189–192.
- PREIDEL 1954 Preidel, H.: *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens*. I. Gräffling 1954.
- PRITSACK 1955 Pritsak, O.: *Die bulgarische Fürstenliste*. Wiesbaden 1955.
- ROSNER 1979 Rosner, Gy.: *Avar kerámiaközpont Szekszárd környékén*. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 8–9 (1977–78) 1979. 97–108.
- SÁGI 1970 Sági K.: *Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkervanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpusztá*. ActaAntHung 18 (1970) 147–199.
- SEDOV 1982 Sedov, V. V.: *Vostočnyje slavyane v VI—VIII. vv*. Archeologija SSSR. Moskva 1982.
- SZÁDECZKY—KARDOSS 1968 Szádeczky—Kardoss S.: *Kuv-*

- rat (4) fiának, Kubernek a története és az avar kori régészeti leletanyag. AntikTan 15 (1968) 84–87.
- SZÁDECZKY–KARDOSS 1979 Szádeczky–Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. II. ArchÉrt 106 (1979) 94–111.; III. 231–243.
- SZÁDECZKY–KARDOSS 1984 Szádeczky–Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. VIII. ArchÉrt 111 (1984) 53–70.
- SZÁDECZKY–KARDOSS 1986 Szádeczky–Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. IX. ArchÉrt 113 (1986) 83–112.
- SZŐKE–VÁNDOR 1983 Szőke B. M.–Vándor L.: 8–9. századi birtulási temető Zalakomár határában. ZalaiGyűjt 18 (1983) 69–86.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 Szőke B. M.–Vándor L.: Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára. (A Kis-Balaton programot kísérő régészeti leletmentő ásatások (1980–1985) tapasztalatai.) ZalaiGyűjt 26 (1987) 83–100.
- TÁLASI 1936 Tálasi I.: A Kiskunság népi állattartása. Budapest 1936.
- TUREK 1960 Turek, R.: Zeměpisné oblasti Čech v době hradištní. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960) 299–309.
- VÁCZY 1974 Váczy P.: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041–1061.
- VÁNDOR 1984 Vándor L.: Die Siedlungen des 7.–9. Jahrhunderts im südlichen Teil des Kisbalatons (Klein-Plattensee). in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Nitra 1984. 273–277.
- VÍŽAROVA 1956 Vižarova, Ž.: Slavjano–bulgarskoto selišče kraj selo Popina Silistrenko. Sofia 1956.
- WENDEL 1986 Wendel, M.: Die mittelalterlichen Siedlungen. in: Iatrus — Krivina III. Berlin 1986.
- WERNER 1984 Werner, J.: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München 1984.
- WOLFRAM 1979 Wolfram H.: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien — Köln — Graz 1979.
- ZÁSTĚROVÁ 1960 Zástěrová, B.: Avari a dulebové s svědectví Povesti vremennih let. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960) 15–37.
- ZEMAN 1976 Zeman, J.: Nejstarší slovanské osídlení Čech. PamArch 67 (1976) 115–235.

Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn)

1. *Die Siedlungsobjekte und die Beschreibung des Fundmaterials.* Im Laufe der vergangenen Jahrzehnte wurden im Umfeld der Stadt Nagykanizsa mehrere solcher Ausgrabungen bzw. Notbergungen durchgeführt, welche durch Siedlungsobjekte des 7.–9. Jhs entdeckt wurden. Bislang wurden jeweils Siedlungen in Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle durch L. Horváth (1979–1981), in Nagykanizsa-Miklósfő auf dem Fundplatz Mórichely (Cigánykút) durch den Verfasser (1978), in Nagykanizsa Práter-Hügel im Botanischen Garten durch L. Vándor (1972) ausgegraben. In Nagykanizsa-Lednyvár fand man jedoch in den vierziger Jahren ein Gefäß, welches wahrscheinlich aus einem Grab stammt. Jeder dieser Fundplätze liegt auf der Hügelkette der östlichen Seite des Überschwemmungsgebietes des Principális-Baches, bzw. auf den Inseln längs des Baches. Der Verfasser beschreibt detailliert die Siedlungsobjekte und deren charakteristische Keramikfunde.

2. *Die Siedlungsobjekte.* Von den zwölf veröffentlichten Objekten ist ein Objekt sicher als Vorratsgrube (Práter-Hügel, Botanischer Garten 2/1. Objekt) einzuordnen, zwei Objekte dienten wahrscheinlich gleichzeitig mehreren Funktionen (Inkey Grabkapelle 69., Práter-Hügel, Botanischer Garten 3/1. Objekt), und die restlichen Objekte gehören einer einheitlichen Gruppe an. Charakteristisch ist ihre Form in Rechteckform mit abgerun-

deter Ecke. Ihre Maße betragen in der Länge 225–520 cm, in der Breite 100–160 cm und in der Tiefe 35–80 cm. Mit Hilfe von Analogien aus der Volkskunde ist darauf zu schließen, daß es sich wahrscheinlich in erster Linie um Erdställe zur Schweinemast handelt. Über einigen dieser Ställe kann auch ein einfaches Gebäude mit Rohrdach und aus um Pflöcke geflochtenen Wänden errichtet worden sein. Solches ist von den Fundplätzen Keszthely — Halászcserda, Mušiči und Batkovići bekannt. Unter den veröffentlichten Objekten war das 3/3. Objekt von Práter-Hügel, Botanischer Garten, vermutlich eine Werkstatt, über welche in einfacher Bauweise ein sog. Halbdach gebaut wurde (die Pfostenlöcher neigen sich in einem Winkel von 70° zum Inneren des Gebäudes). Von Norden und Osten wurden geflochtene Windschütze aufgebaut. Der Charakter einer Werkstatt wird dadurch unterstrichen, daß in deren Nähe ein Graben mit durchgebrannten Wänden (3/4. Objekt) und in 3/2. Objekt Eisenschlacke gefunden wurde. Auffallend ist, daß in die Erde vertiefte Häuser nicht gefunden wurden, obwohl in der Umgebung schon seit dem 7. Jh. Grubenhäuser bekannt sind (z.B. Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, 40. Objekt). Deswegen ist besonders für die Siedlung neben der Inkey Grabkapelle anzunehmen, daß auf der Erdoberfläche errichtete Gebäude zum Wohnen dienten.

3. *Die Keramik.* Die zutage gekommene Keramik ist anhand der Herstellungsweise, des Magerungsmaterials, der Gefäßformen und der Verzierung gut in Gruppen zu gliedern.

1) Mit rauhem, grobkörnigem Sand und/oder mit kalkhaltigem Material gemagerte, zum großen Teil handgeformte, unverzierte, dickwandige, mit fettig glänzendem Lehmüberzug versehene Keramik. (Inkey Grabkapelle, vorwiegend in den 38., 54., 56., 57. und 69. Objekten.)

2) Neben Sand und kalkhaltigem Material tritt als neues Magerungsmaterial zermahlener Stein auf; der Großteil der Gefäße ist nachgedreht. Das Gefäßoberteil ist mit eingeritzten Wellenlinienbündeln im Zick-Zack-Muster und waagerechten Linienbündeln verziert. Diese Keramik ist ebenso dickwandig und mit einem fettig glänzendem Lehmüberzug versehen. (Inkey Grabkapelle in den Objekten 13., 14., z.T. im Objekt 56. kam dieser Typ vor.)

3) Mit fein- oder grobkörnigem, grimmelhaltendem Sand und gemahlenen Steinen oder feinkörnigen Steinstückchen gemagerte, hauptsächlich auf Handdrehscheibe gedrehte, dünnwandige, mit einer rauhen Oberfläche oder mit einem schmierenden Lehmüberzug versehene Keramik, in welche waagrecht und schräg Linienbündel leicht eingekratzt sind; der Großteil der Gefäße ist jedoch unverziert. (Miklósfá-Mórichely, Cigánykút 1. und 2. Objekt.)

4) Der größte Teil der Keramik ist mit Sand gemagert, auf der Handdrehscheibe bzw. der schnell routierenden Töpferscheibe gefertigt, mit dünnem Lehmüberzug versehen, mit Wellen- und waagerechten Linienbündeln reich verziert und von gleichmäßig guter Qualität (Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, Nagykanizsa — Leányvár).

Für Gefäßformen der 1. und 2. Gruppe, welche den Einfluß der Keramik des Prager Typs erkennen lassen, ist die Eiform, für die der 3. Gruppe eher die Faßform und für die 4. Gruppe die gedrückte Kugelform charakteristisch. Zwischen den Gefäßen der 1. und 2. Gruppe erscheinen auch die örtlichen Varianten der sog. grauen Keramik, in der 3. Gruppe jedoch der sog. dunkelgrauen awarischen Keramik. In der 4. Gruppe ist die sog. gelbe Flasche mit polierter Oberfläche eine wichtige Gefäßform. Im Interesse der Vergleiche sind über die einzelnen Fundplätze auch Rekonstruktionen des Geschirres angefertigt worden (Abb. 17—19).

4. *Datierung.* Die zur 1. und 2. Gruppe gehörende Keramik zeigt Verwandtschaft mit der Keramik des Prager Typs, (mit den Gefäßen) der 2. und 3. Phase bei Zeman (ZEMAN 1976, 210.) bzw. des 2. Horizonts bei Dostál (DOSTÁL 1979, 194—195.; 1982, 41—44.). In der Frage der Datierung erscheinen allerdings die Argumente von Bialeková am überzeugendsten (BIALEKOVÁ 1968, 620—621.). Unsere Gefäße stehen denen dort veröffentlichten am nächsten (BIALEKOVÁ 1962, 1968.). Demzufolge datieren wir die Siedlung neben der Inkey Grabkapelle *vom zweiten Drittel des 7. Jhs bis zum Ende des 7. Jhs.* Innerhalb dieser sind die Gefäße der 1. Gruppe in die früheren, die der 2. Gruppe in die späteren Jahrzehnte zu datierenden.

Die Keramik von Miklósfá-Mórichely, Cigánykút hat lokalen Charakter; unter den gering auftretenden Analogien ähneln ihr die Urnen von Kašić bei Zadar am ehesten. Aus dem Fundmaterial des Komitates Zala können die Grabgefäße und Urnen der Gräberfelder von Pókaszeptk, Zalakomár und Kehida als Parallelen zu dieser Keramik genannt werden. Aufgrund der

letzten genannten Fundplätze ist die Datierung Belošević's unhaltbar, nämlich mit der ersten Hälfte des 7. Jhs zu früh angesetzt (BELOŠEVIĆ 1972, 83.). Deshalb datieren wir die Keramik dieser Siedlung in die *zweite Hälfte des 8. Jhs*, aber noch wahrscheinlicher *um die Jahrhundertwende vom 8. zum 9. Jh. und in die erste Hälfte des 9. Jhs.*

Das Gefäßmaterial der Fundplätze vom Práter-Hügel, Botanischen Garten und Leányvár weist eine hochgradige Ähnlichkeit mit der Keramik aus der Umgebung von Zalavár auf (CS. SÓS 1963., 1984., KIS-BALATON 1986). Es hilft bei der Datierung, da auch hier die sog. gelbe Keramik mit polierter Oberfläche vorkam. Diese Keramik ist deshalb in die *zweite Hälfte des 9. Jhs Anfang des 10. Jhs* und in die erste Hälfte des 10. Jhs zu datieren.

5. *Historische Auswertung.* Lange Zeit war allgemein die Meinung verbreitet, daß in unserer Gegend erst in der Mitte des 9. Jhs, zur Zeit von Pribina und Kocel, die Slawen erschienen. Dieses Bild wurde schon durch das Auffinden des Gräberfeldes von Pókaszeptk modifiziert. Eine Diskussion verursachte die Frage, ob im 8. Jh. nach hierher angezogene westliche (mährische) Slawen (CS. SÓS 1973, 74—76., 1973 a, 84—100.) oder Anfang des 9. Jhs die vor den Bulgaren flüchtenden Südslawen in diesem Gebiet erschienen (BÓNA 1968, 115—120). Die in den vergangenen Jahren untersuchten Gräberfelder (Zalakomár, Kehida) und Siedlungsreste (wie z.B. jene in den Anfang des 7. Jhs zu datierende in Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, bzw. jene der hier veröffentlichten Inkey-Grabkapelle und andere, aus der topographischen Landesaufnahme bekannte Plätze) beweisen, daß wir schon Anfang des 7. Jhs hier mit Slawen, die gemeinsam mit dem Awaren dieses Gebiet besiedelten (s. awarischer Einfluß in der Keramik, birituelle Gräberfelder), rechnen müssen. Die Frage ist, woher und wie gelangten sie nach hier.

Unserer Meinung nach wurden diese Slawen aus der Volksgruppe der am östlichen Rand der Prager Kultur, in den Tälern des mittleren Dnepr und der Bug, in Volhynien lebenden Duleben, herausgerissen, als Apsich — auf der Rückkehr von seinem, gegen die Anten im Jahre 602 geführten erfolgreichen Feldzug — ihr Land plünderte und von ihnen zahlreiche Gefangene machte. Auf seinem Siedlungsgebiet in Transdanubien ankommend siedelte er sie auf dem südwestlichen Grenzgebiet in den Tälern der Zala und der Mur an. Apsich (der eine oder mehrere Personen verkörpern kann, ausgeschlossen ist auch nicht, daß es sich um einen Würdetitel der Awaren handelt) erscheint in den schriftlichen Quellen mehrmals und wird stets im Zusammenhang mit Pannonien genannt (570—571 anlässlich der Friedensverhandlungen mit Tiberios; bald darauf erscheint er im Feldzug der Byzantiner gegen Persien, vermutlich als Anführer der pannonischen Hilfstruppen; schließlich 581—582 bei der Belagerung Sirmiums, nach dem er bei der nach Dalmatien führenden Brücke sein Lager aufschlägt und von hier zur anderen Brücke zieht, um sich mit den Truppen von Bajan zu vereinigen, was bedeutet, daß er aus Pannonien kommen mußte). So ist anzunehmen, daß wir es mit dem Anführer der Awaren in Transdanubien zu tun haben. Dieses Volk hat sich in ihren Bestattungssitten (z.B. ganze Pferdebestattung in getrennten Grabgruben, das gemeinsame Vorkommen des Steigbügel-Speer-Verbandes mit den Pferdegeschirrbeschlägen in Fasernform) und wahrscheinlich auch in anthropologischer Hinsicht (ÉRY 1983,

49–51.) einigermaßen von den anderen awarischen Stämmen unterschieden.

Von der Anwesenheit der Duleben in den Zala–Mur-Tälern zeugt der im 9. Jh. mehrmals erwähnte Ortsname in der Nähe Radkersburg–Radgona (860: *ad Tudleipin*, um 870: *in Dudleipin* (Conversio) 891: *in comitatu Dudleipa*), aus welchem die ursprüngliche Lautform des Namens des Volkes rekonstruierbar ist, die Dudleb. Wir wissen, daß die Lautgruppe *-dl-* nur in den Sprachen der Westslawen weiterbestand, aber auch in der urslowenischen Sprache kam noch das *-dl-* an Stelle von *-l-* vor. (MELICH 1925–1929, 395.) Aufgrund dessen ist wahrscheinlich, daß die Du(d)leben in ihrer Urheimat zum östlichen Zweig der Westslawen gehörten, wodurch bekräftigt wird, daß ihr Siedlungsgebiet zum Ausbreitungsgebiet der Prag–Korčák–Kultur gehört. Den östlichen Ursprung der pannonischen Du(d)leben unterstreicht auch der bekannte Ausschnitt aus den Kiewer Jahrbüchern (Povest' vremennyh let), wo über die von den Awaren erlittene Elend berichtet wird. Über den Ursprung dieser Passage entwickelte P. Váczy einen geistreichen Gedankengang (VÁCZY 1974, 1044–1074.). Seiner Meinung nach waren, — als 866 Method und Cyrill (Konstantin) mit ihren Schülern den Hof von Kocel in Mosaburg erreichten und hier längere Zeit verweilten — unter den 50 Schülern, die sie bei sich aufnahmen, auch Mitglieder der örtlichen Du(d)leben.

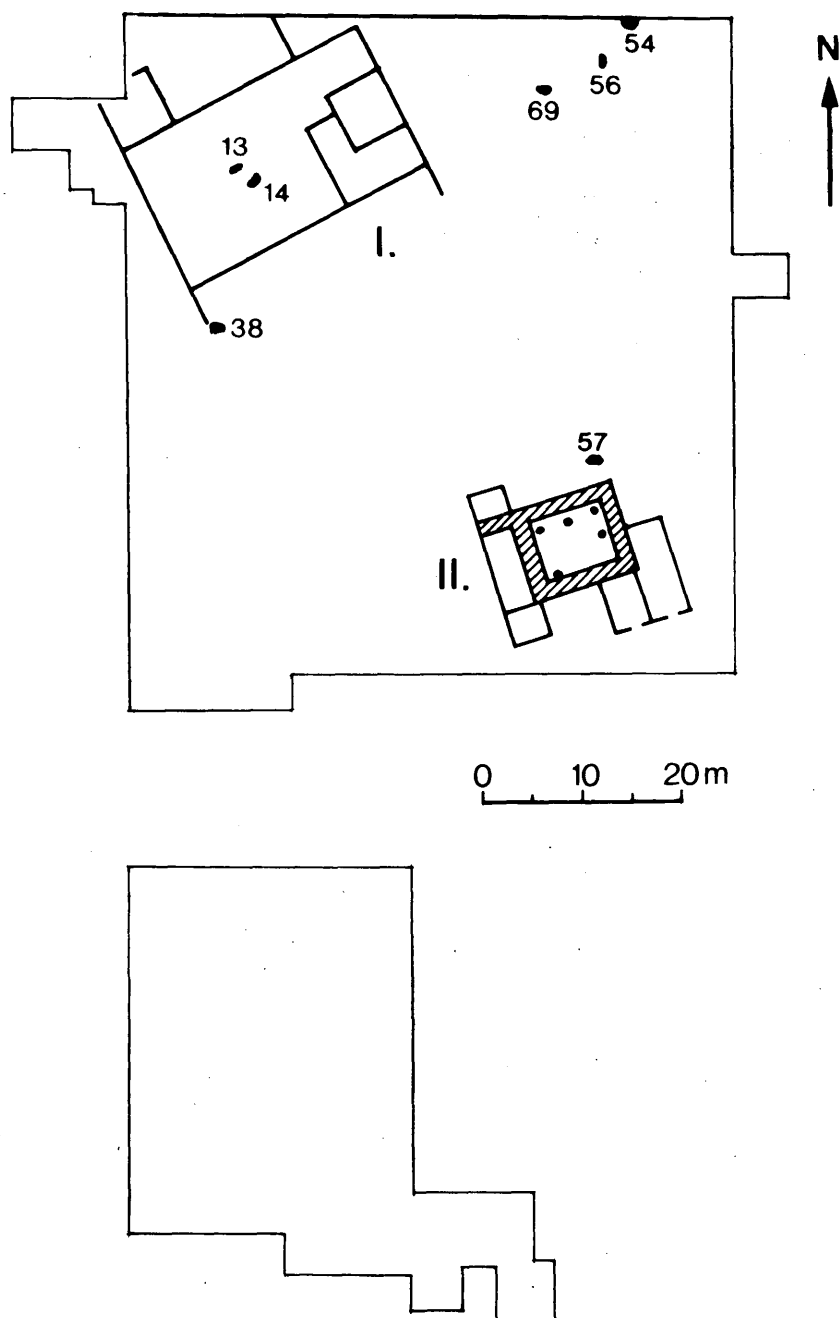
Durch diese wurden sie mit den „awarischen Traditionen“ der Du(d)leben bekannt, was als Teil der geistigen Nachlassenschaft von Method während ihres Aufenthaltes in Mähren, wie auch nach ihrer Ankunft in Bulgarien weiter bewahrt wurde. Dort, in Preslav, — wo sie eine rege literarische Tätigkeit entwickelten, die kurze byzantinische Chronik des Patriarchen Nikephoros übersetzten (von hier stammt auch der auf den Abenteuerzug des Kaisers Herakleios in Jahre 623 neben Herakleia verweisende Satz in den Kiewer Jahrbüchern) und den Brief kennenlernten, welchen Nikolaos Mystikos an den bulgarischen Zaren Simeon schrieb (jener beeinflusste das „russische Sprichwort“ über die Irrfahrten der Du(d)leben, welches lautet: „Verloren wie die Oboren (=Awaren), welche kein Geschlecht und auch keine Nachkommen haben“) — schrieben sie die bis dahin schon stark verzerrten „awarischen Traditionen“ der Du(d)leben nieder. Dies wird später dann auch vom Autor der Kiewer Jahrbücher aufgearbeitet. Da die tschechischen Dudleben (TUREK 1960, 299–309.) weit entfernt und durch dichtes Waldgebiet umschlossen wurden, waren sie vor den Awaren geschützt, und es ist uns auch keine Angabe darüber bekannt, daß sie in dieser frühen Zeit in Kontakt mit den Awaren gestanden hätten. Es ist also

nicht wahrscheinlich, daß die Bewohner vom Gebiet der Zala–Mur-Täler von dort stammen. Die wenigen Quellen dagegen, die — wenn auch nur verschwommen — eindeutig von den Du(d)leben entlang des Dnepr und der Bug sprechen, erwähnen gleichzeitig den Konflikt mit den Awaren. Wenn wir weiterhin beachten, daß gleichzeitig mit dem örtlichen Feldzug Apsich's, welcher der (oder einer der) Führer der Awaren in Pannonien gewesen sein könnte, im Komitat Zala die ersten archäologischen Funde auftreten, die mit den Slawen in Zusammenhang zu bringen sind, und keine verwandtschaftliche Bindung zur Pen'kovka–Kultur der Anten, sondern zur Prag–Korčák–Kultur, zu welcher auch die Kultur der Duleben zu zählen ist, aufweist, und wenn wir weiter beachten, daß diese Funde das enge Zusammenleben mit den Awaren von Anfang an beweisen, so ist relativ gesichert, daß Apsich bei seinem Feldzug die Du(d)leben gefangen nahm und sie mit einer Gruppe seiner Awaren in unserem Gebiet ansiedelte.

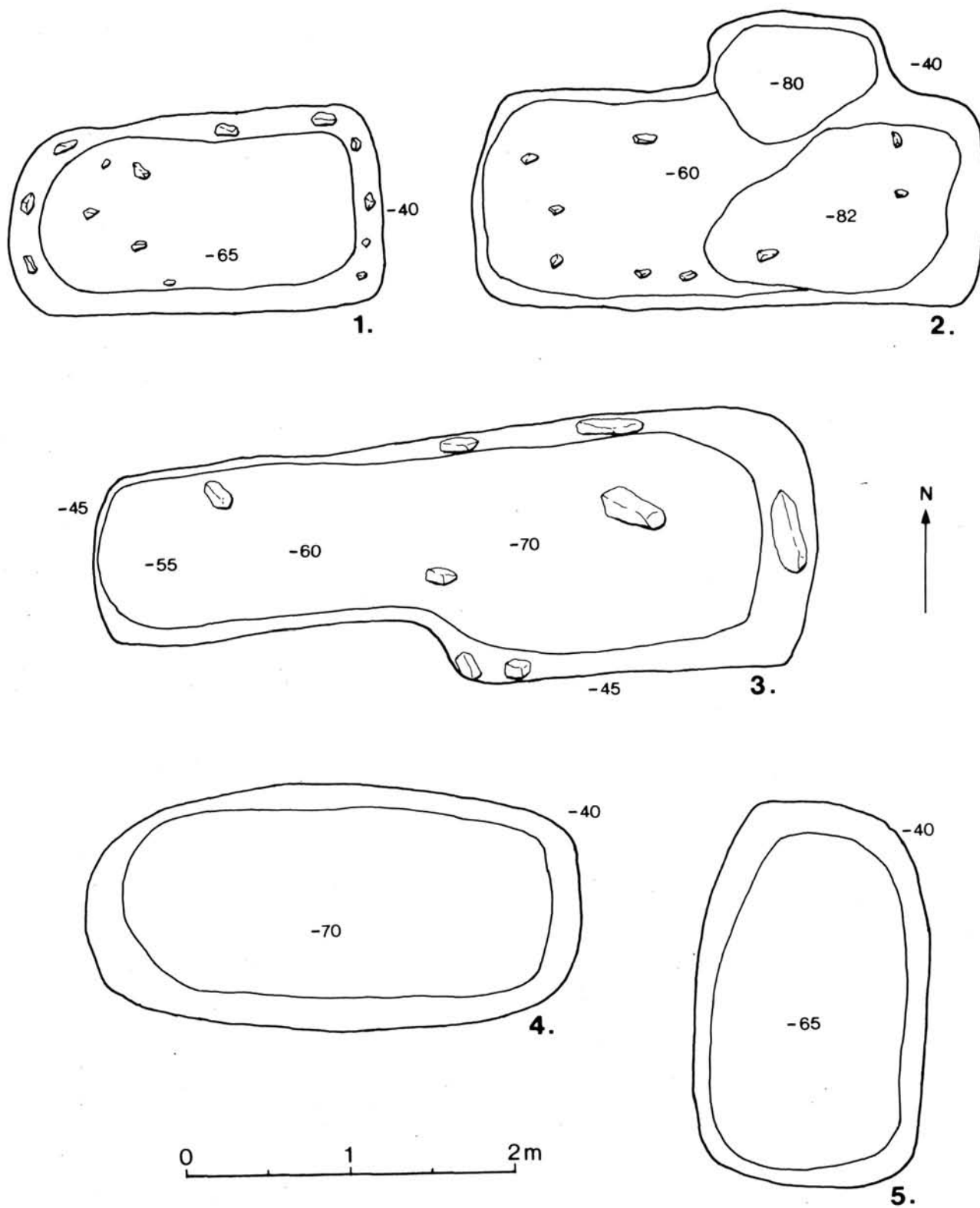
Zum Schluß einige kurze Bemerkungen zum weiteren Schicksal der Bewohner unserer Gegend. Alle Gräberfelder und alle Siedlungen erloschen Ende des 7. Jhs. Es scheint, daß der große Teil der Bevölkerung von hier abwanderte oder durch äußere Kräfte umgesiedelt wurde. Im Zusammenhang mit der Geschichte der Bevölkerung steht vielleicht auch die Nachricht, wonach um 741–743 die Awaren die zwischen Mur und Drau lebenden Karantanen überfallen und deren Anführer dux Boruth sich um Hilfe an die Baiern wendet. Die Awaren werden auch erfolgreich zurückgeworfen, aber das karantanische und auch benachbarte Gebiete kommen unter bairische Oberhoheit. Bei diesem scheinbar grundlosen Überfall kann es sich vielleicht um die, zu einem früheren Zeitpunkt stattgefundene Flucht der du(d)leb–awarischen Bevölkerung unseres Gebietes, welche mutmaßlich zu ihren in der Nachbarschaft lebenden verwandten Völkern überliefen, gehandelt haben. Dieser Kriegszug sollte vielleicht die Flucht der Du(d)leb–Awaren rächen.

Unser Territorium besiedelt sich erst wieder Ende des 8. / Anfang des 9. Jhs. Mit Wahrscheinlichkeit ist die Bevölkerung der Nachfahre der Bevölkerung aus dem 7. Jh. Darauf weist die Anlage der neuen Gräberfelder, die in unmittelbarer Nähe zu denen aus dem 7. Jh. liegen (s. Pókaszeptk, Kehida und Zalakomár) hin, als wollten sie die Beisetzung neben ihren Urahnen fortsetzen. Diese Tradition ist auch in den Bestattungsbräuchen zu erkennen; so sind die Gräberfelder wie im 7. Jh. auch nun birituell. Daneben ist auch in der Siedlungskeramik eine gewisse Kontinuität zu den früheren Perioden aufzuzeigen.

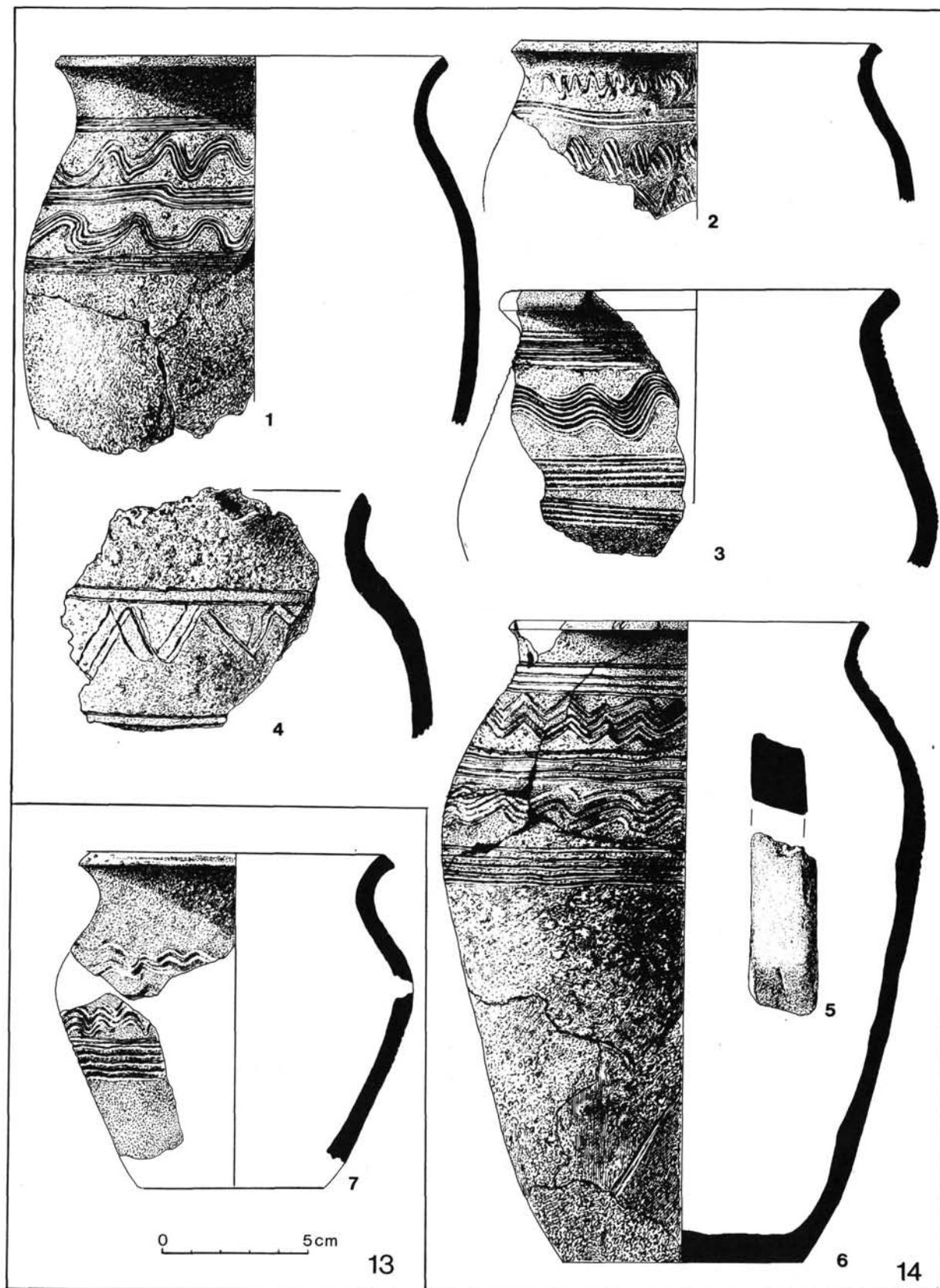
Szőke B. M.

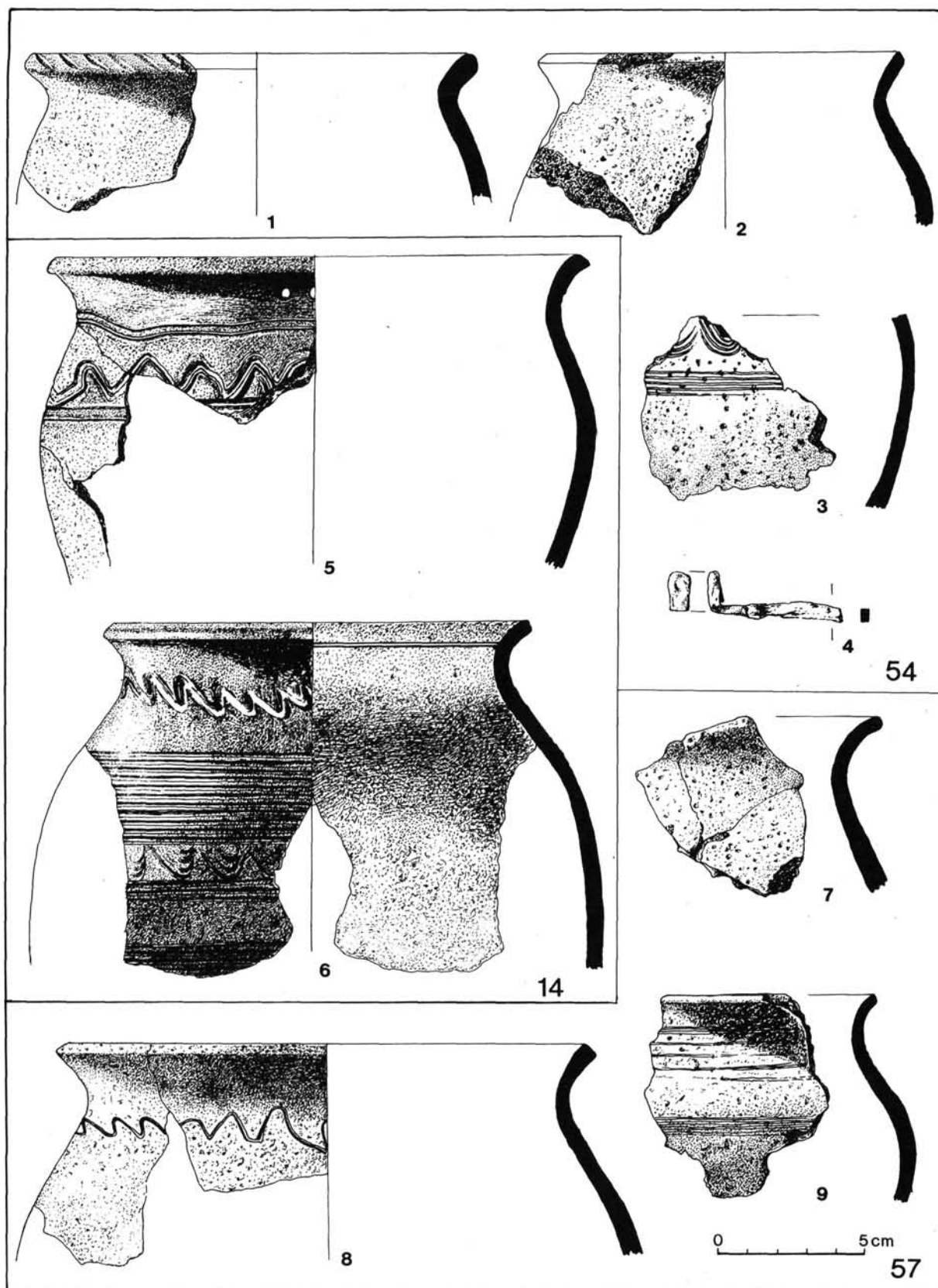
1. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna
Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle

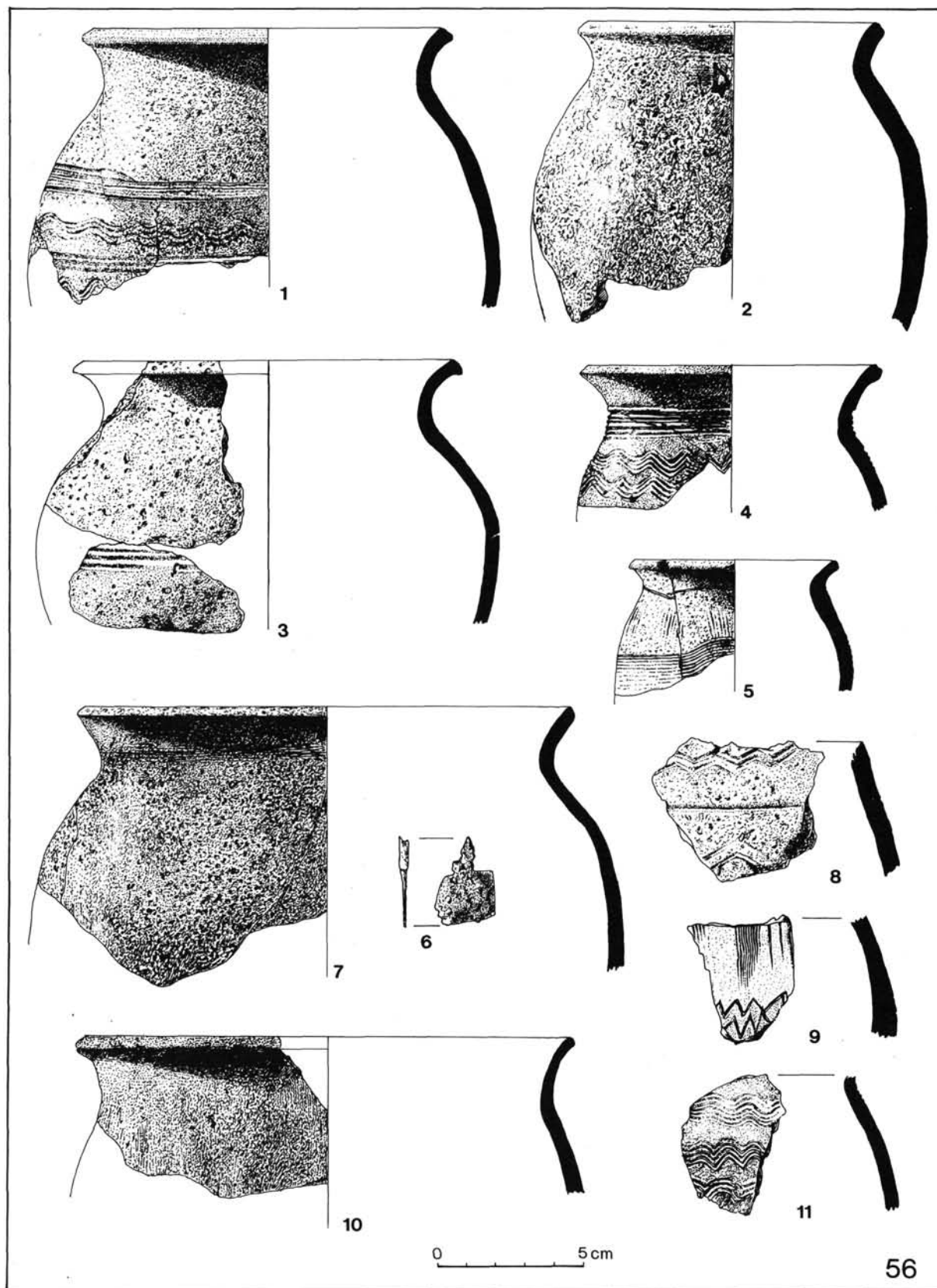
2. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1: 13. objektum, 2: 14. objektum, 3: 57. objektum, 4: 54. objektum, 5: 56. objektum.
Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1: 13. Objekt, 2: 14. Objekt, 3: 57. Objekt, 4: 54. Objekt, 5: 56. Objekt.

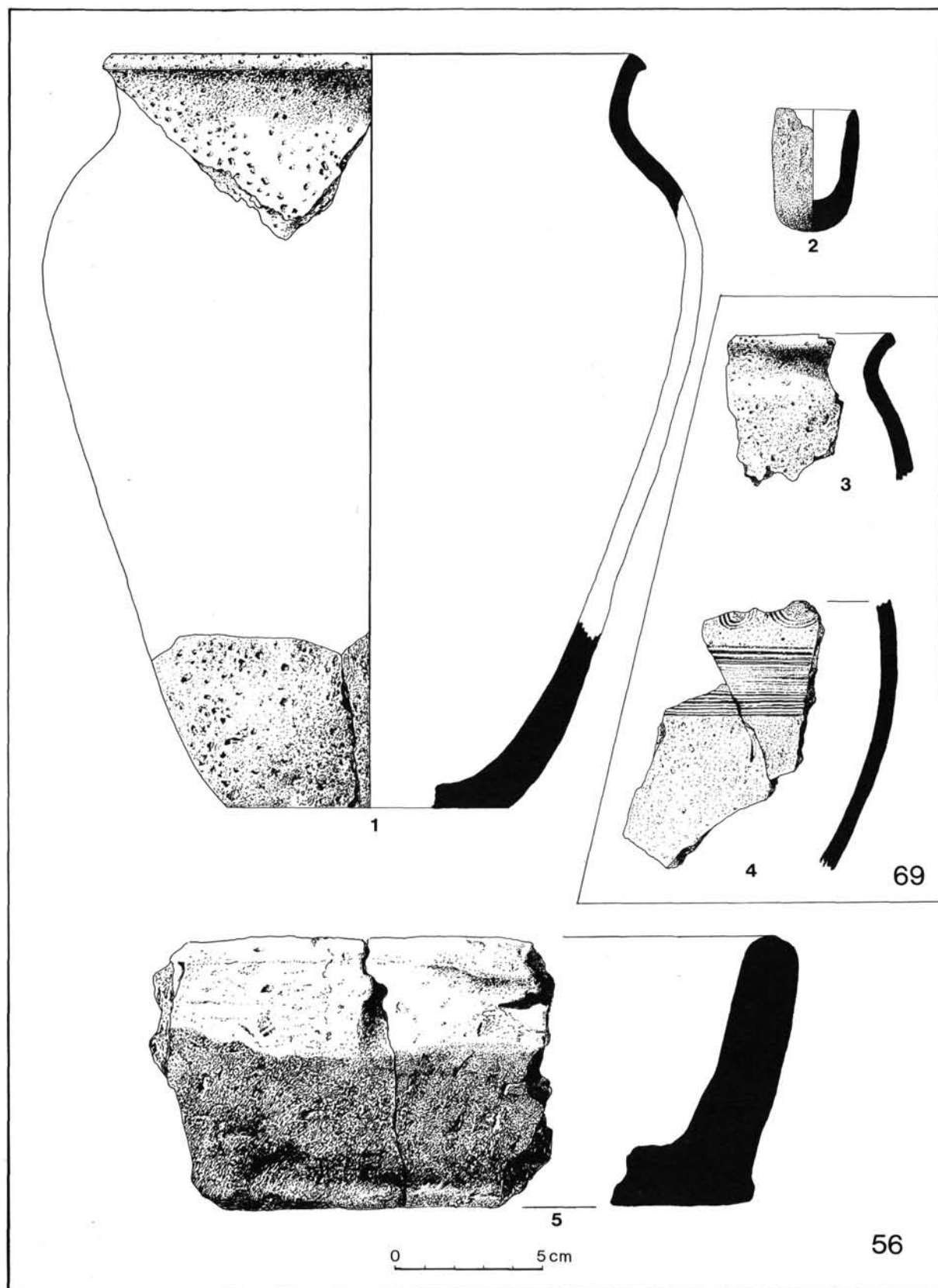
3. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—6: 14. objektum, 7: 13. objektum.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—6: 14. Objekt, 7: 13. Objekt.

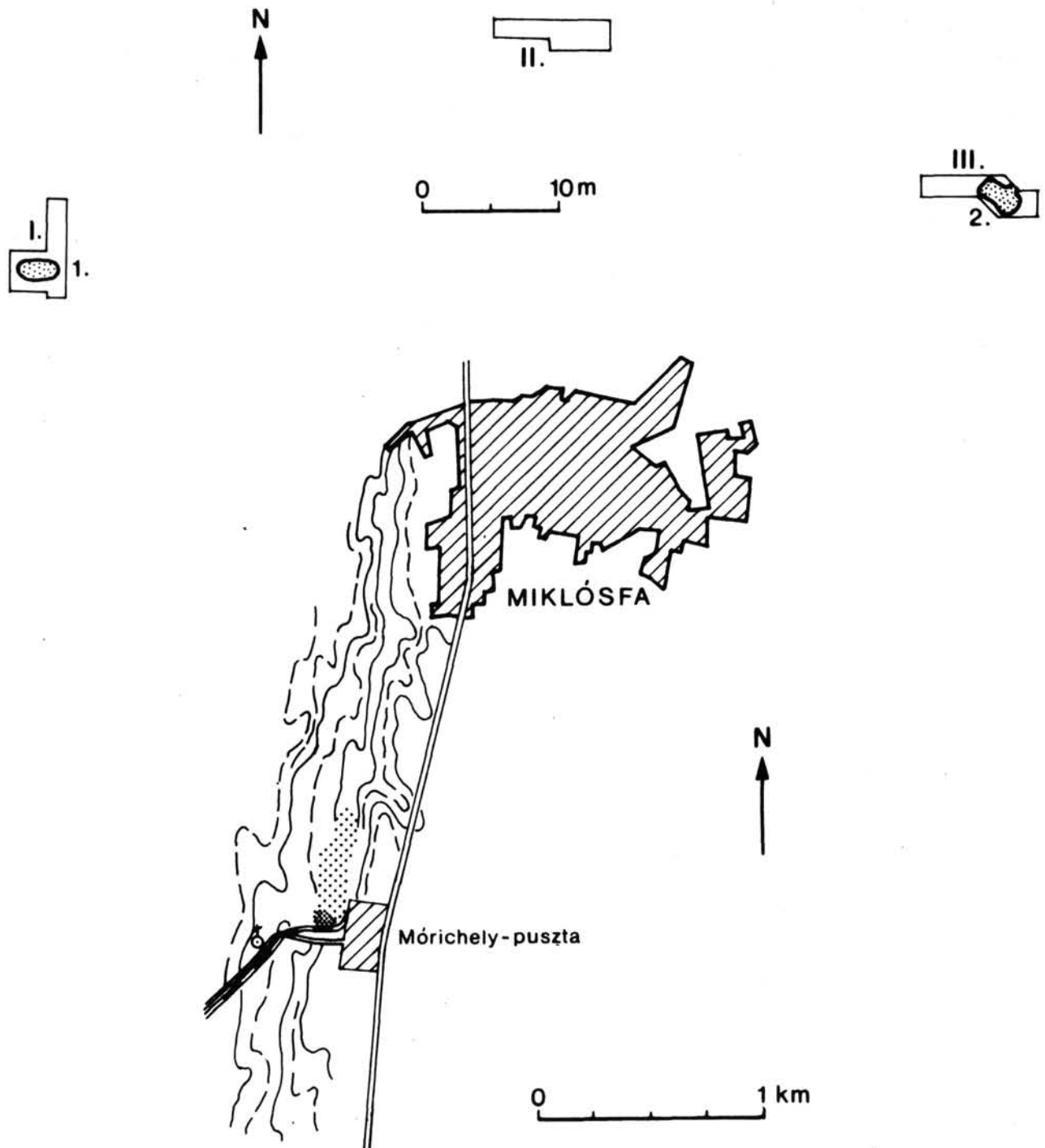
4. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—4: 54. objektum, 5—6: 14. objektum, 7—9: 57. objektum.
Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—4: 54. Objekt, 5—6: 14. Objekt, 7—9: 57. Objekt.

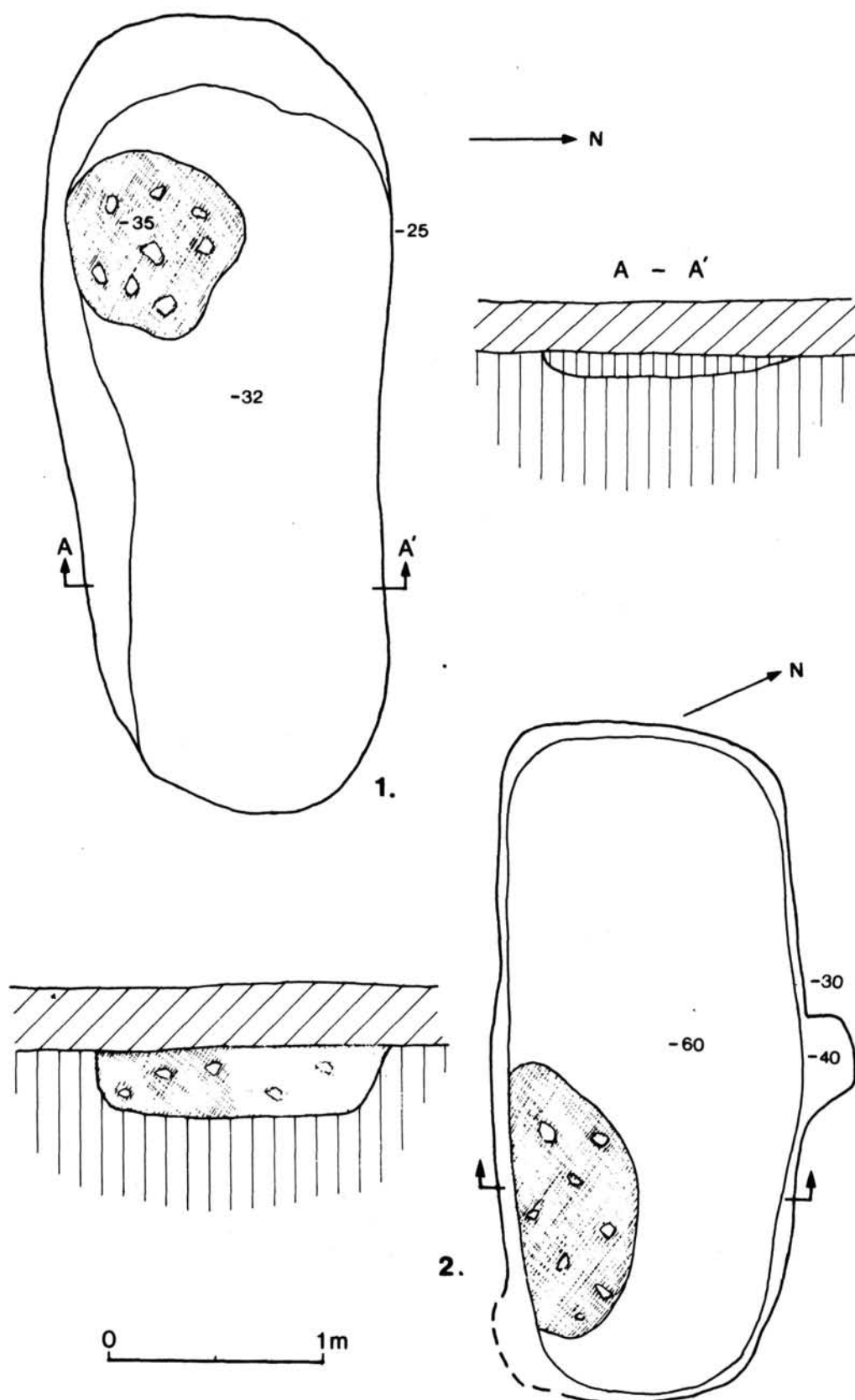
5. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—11: 56. objektum
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—11: 56. Objekt

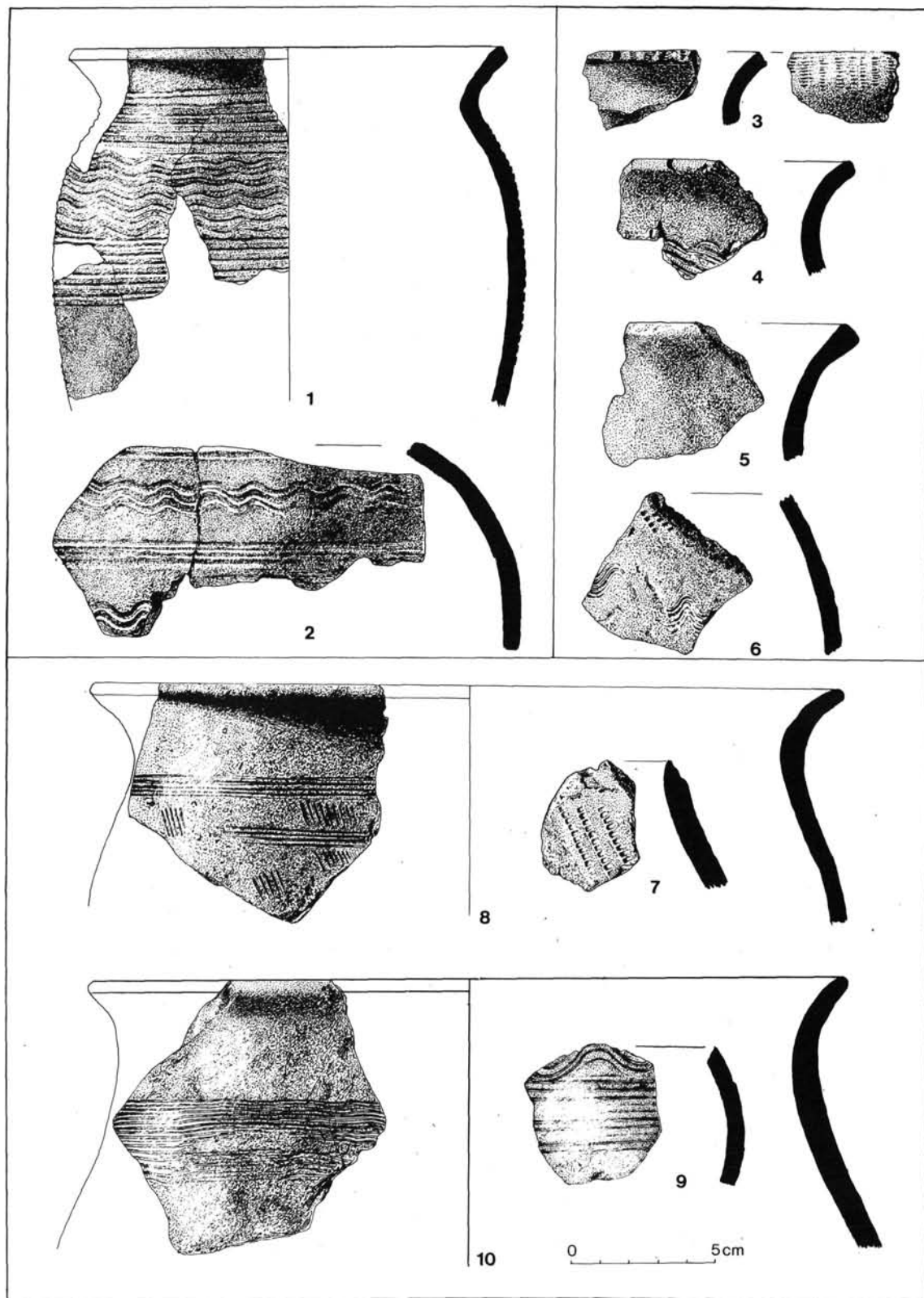
6. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—2, 5: 56. objektum, 3—4: 69. objektum.
Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—2, 5: 56. Objekt, 3—4: 69. Objekt.

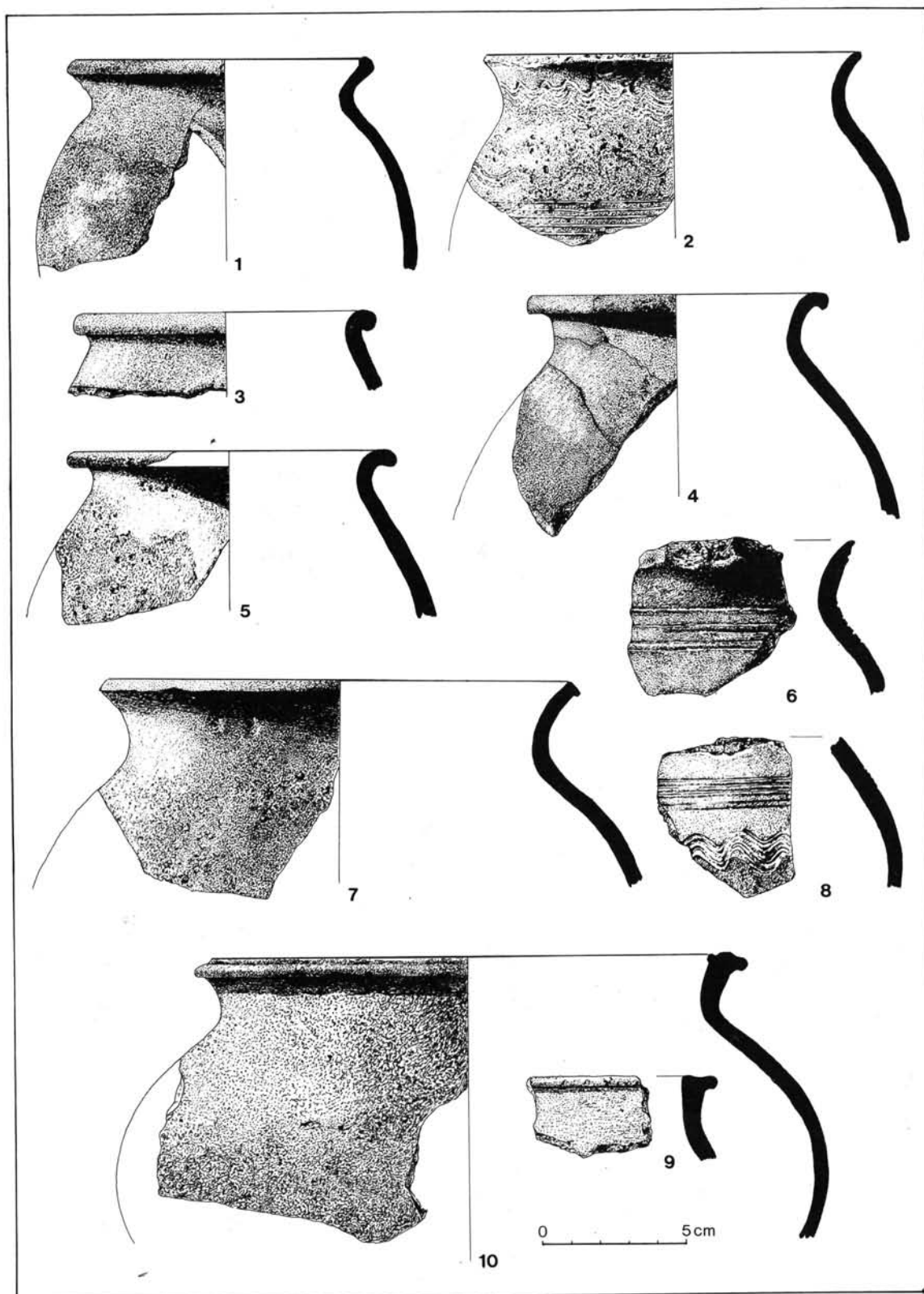
7. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút)

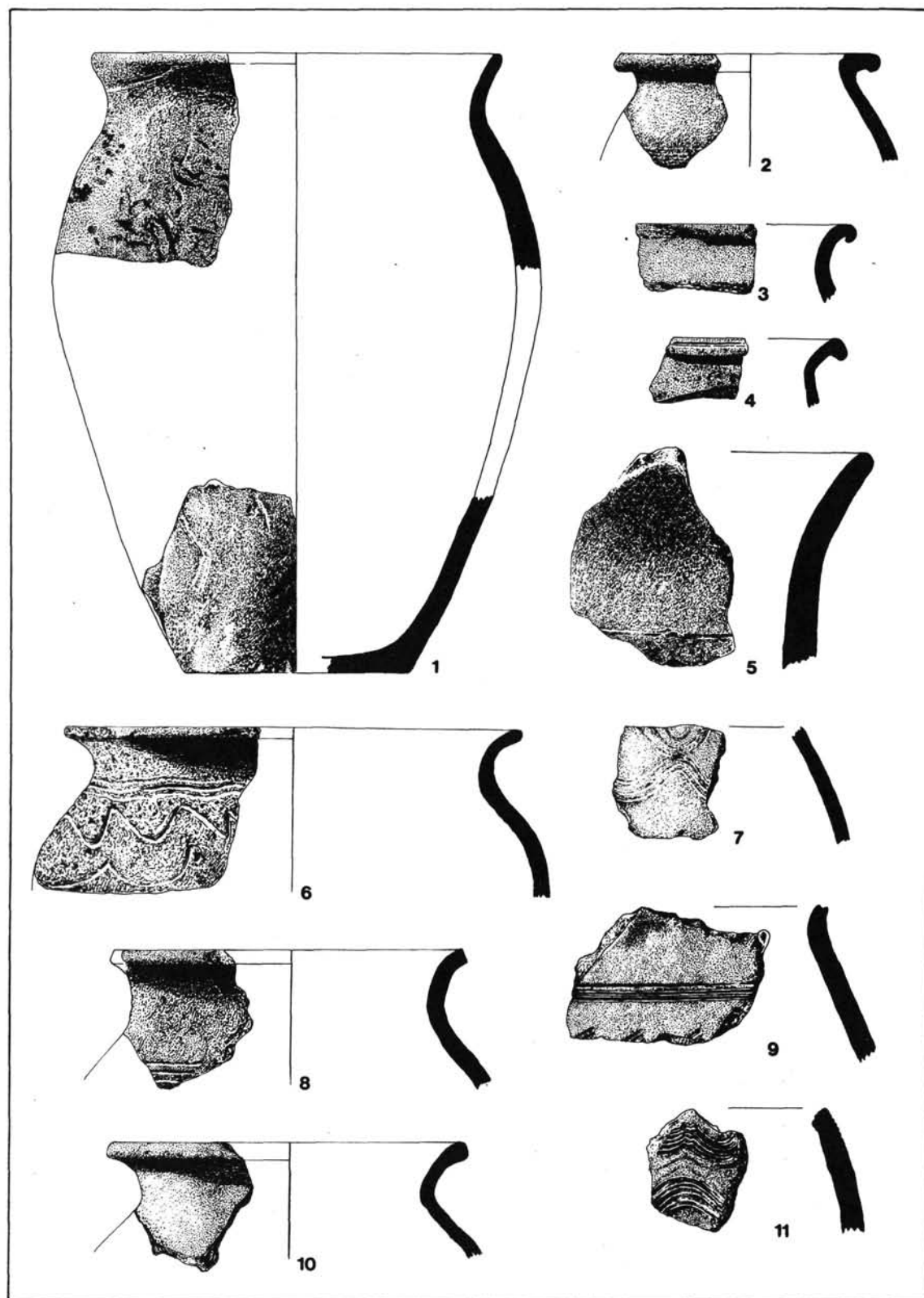
8. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút) 1: 1. objektum, 2: 2. objektum.

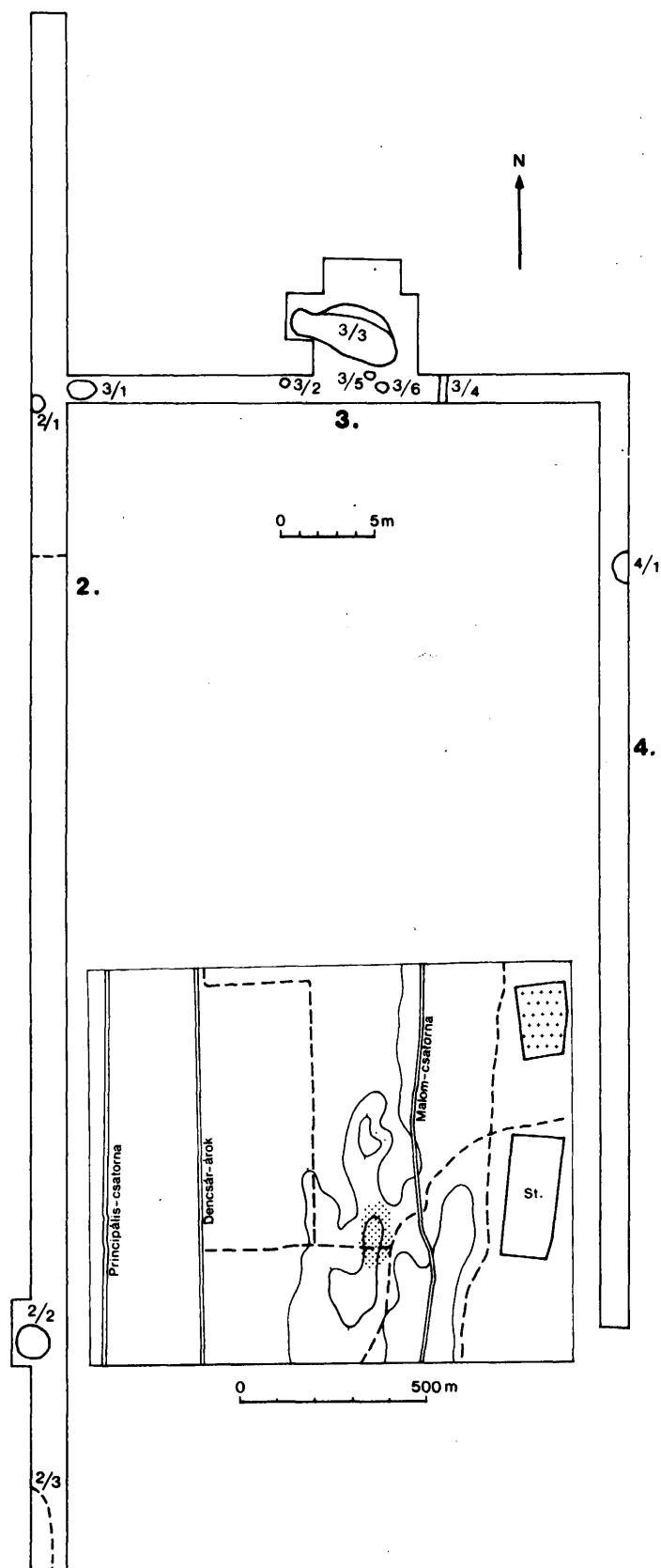
9. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút) 1—2: 1. objektum, 3—6: terepbejárásból, 7—10: 2. objektum.
 Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút) 1—2: 1. Objekt, 3—6: von der Geländebegehung, 7—10: 2. Objekt.

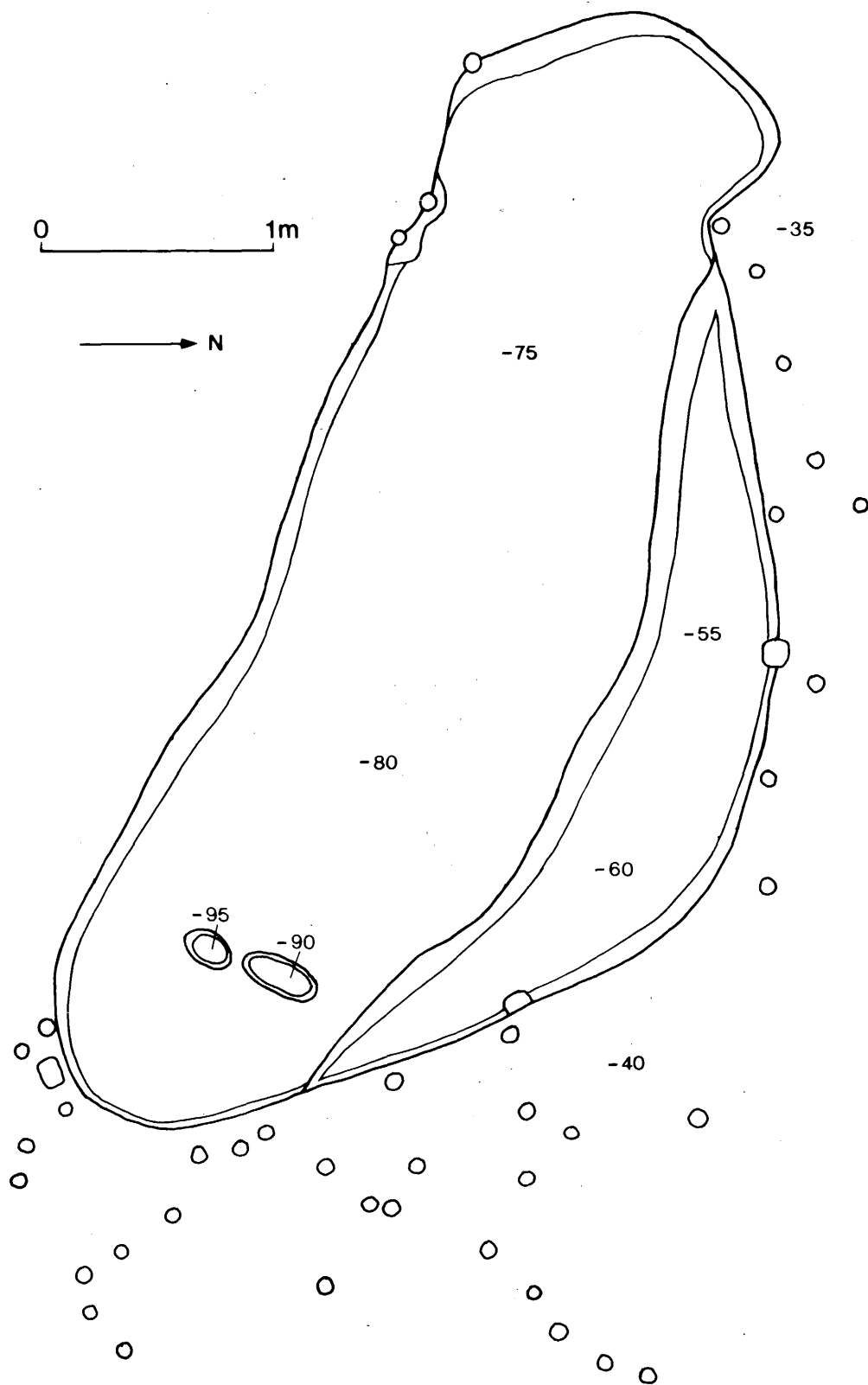
10. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Móríchely (Cigánykút) 1—10: 2. objektum

11. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút) 1—11: 2. objektum

12. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botánikus kert
Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten

13. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert, 3/3. objektum
 Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, 3/3. Objekt

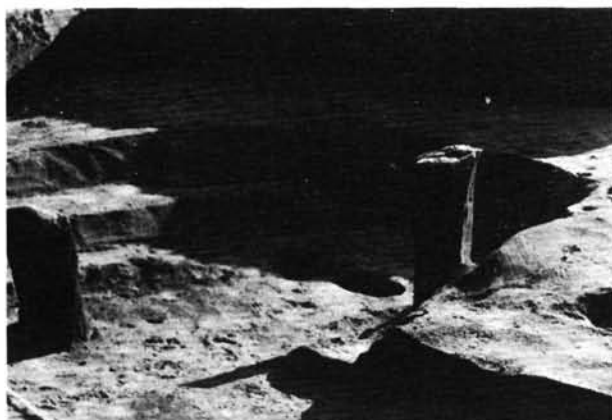
1

2

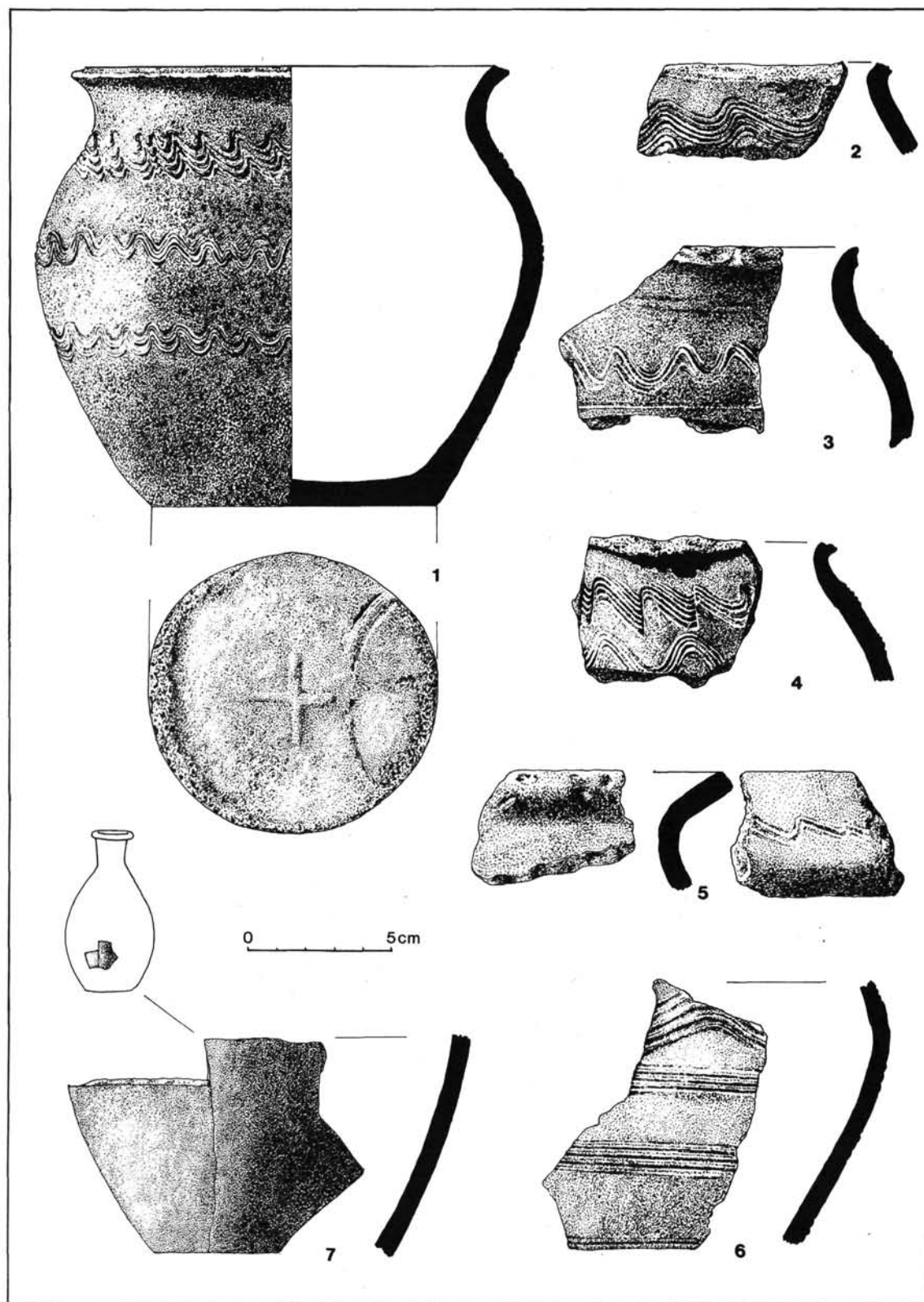

3

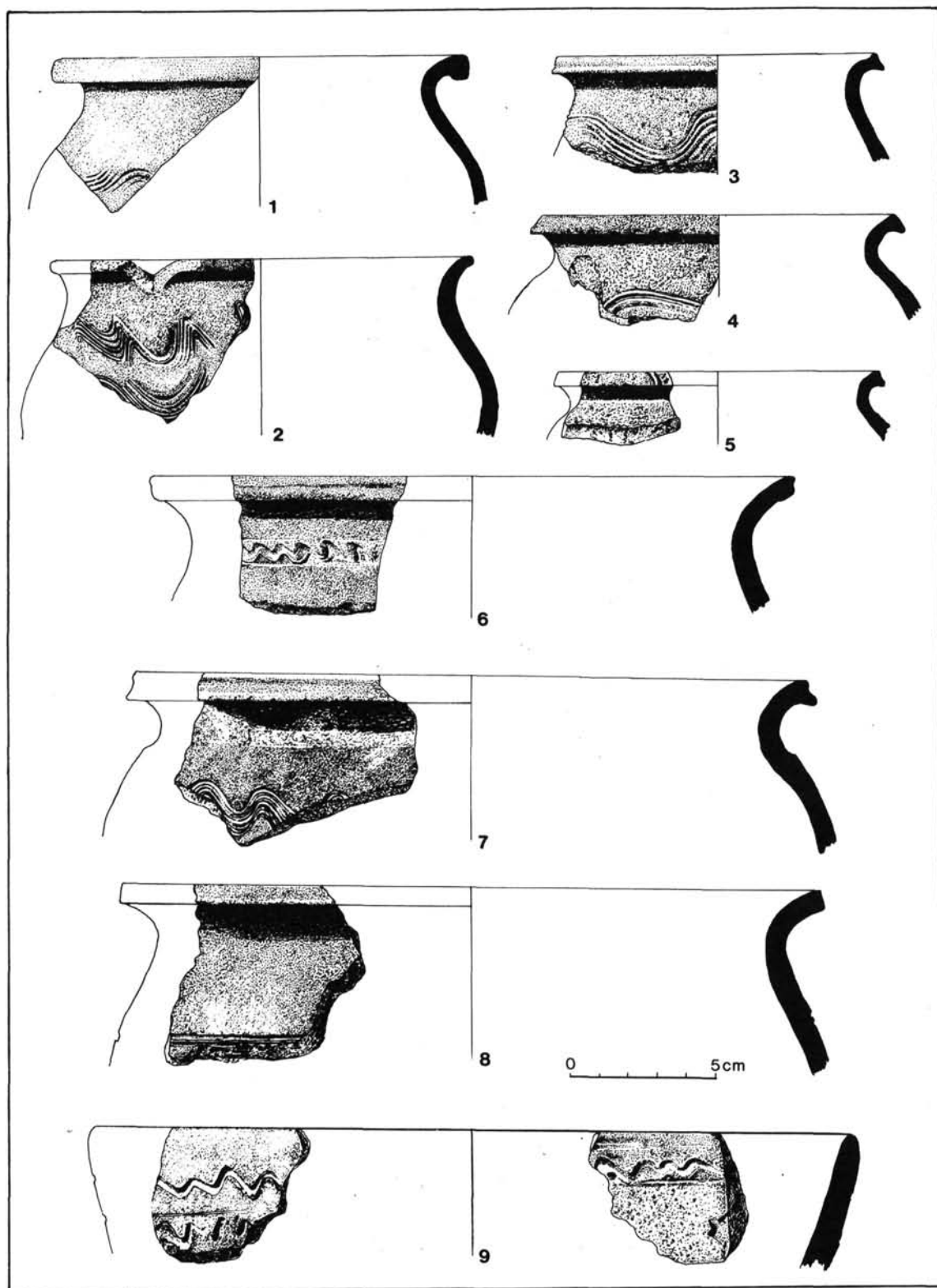
4

14. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert 1: a 3. szelvény keletről nézve,
2—3: a 3/3. objektum bontás közben, 4: a 3/3. objektum kibontva.
Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten 1: der 3. Schnitt von Osten aus,
2—3: während der Freilegung des 3/3. Objekts, 4: das freigelegte 3/3. Objekt.

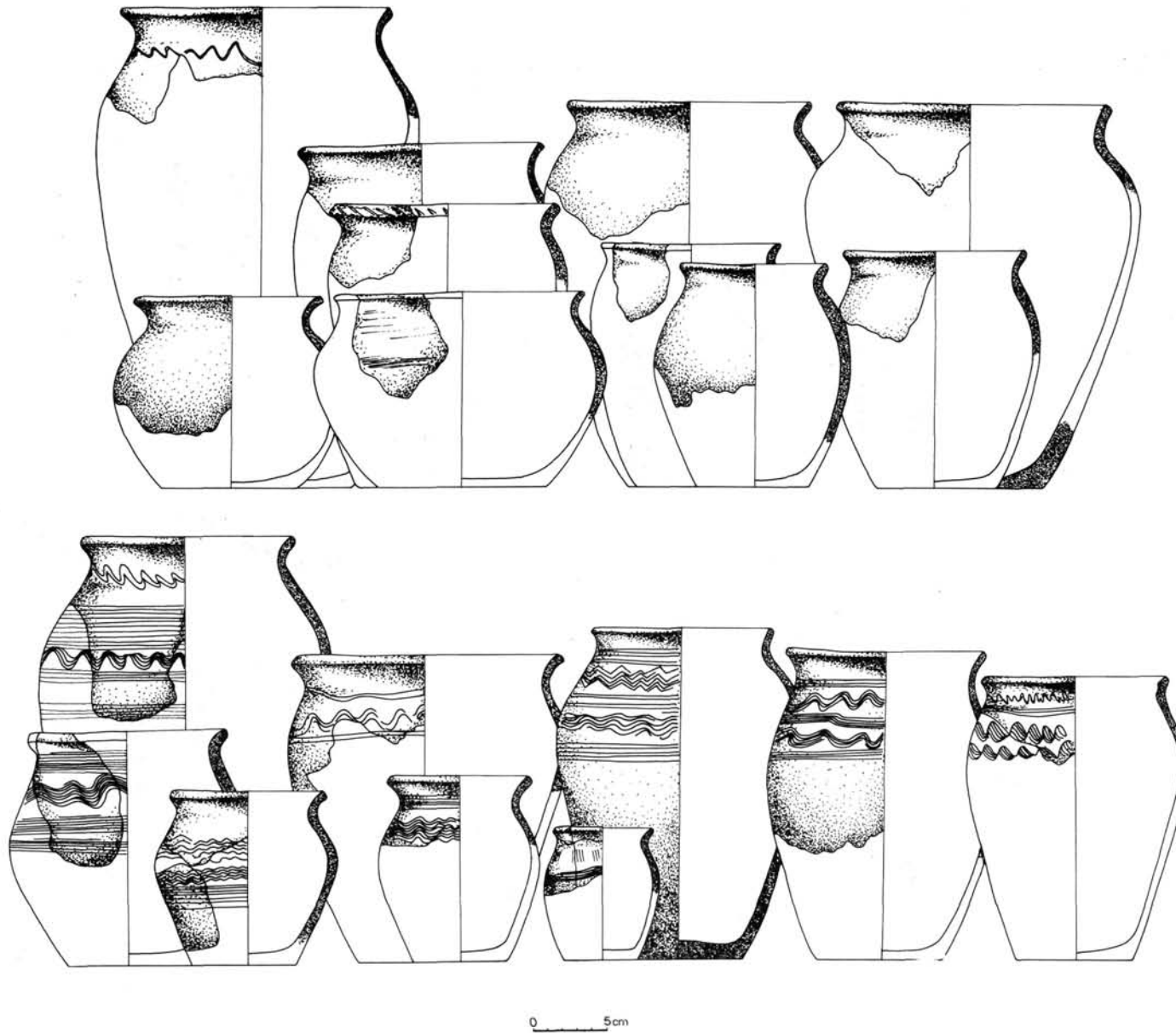

15. kép: 1: Nagykanizsa — Leányvár; 2—7: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert (2, 3, 7: 3/3. objektum, 4—6: 2/1. objektum).

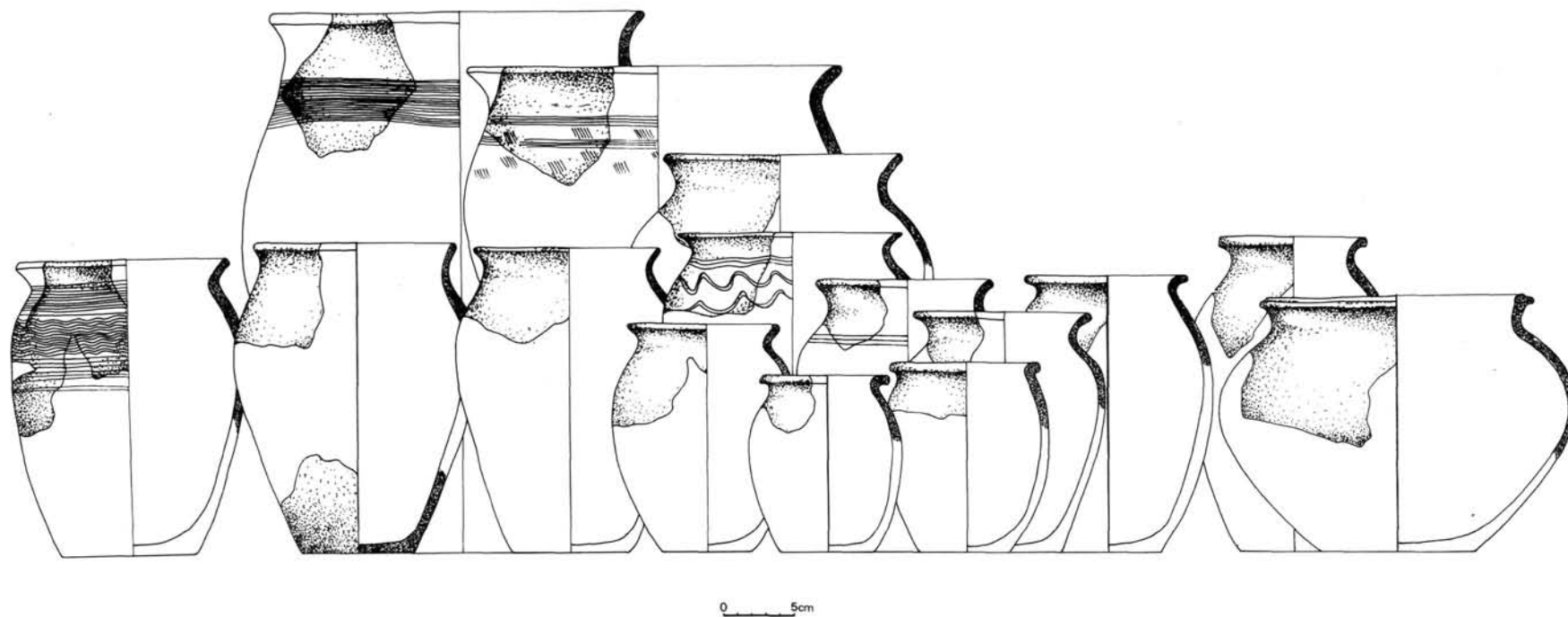
1: Nagykanizsa — Leányvár; 2—7: Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten (2, 3, 7: 3/3. Objekt, 4—6: 2/1. Objekt).

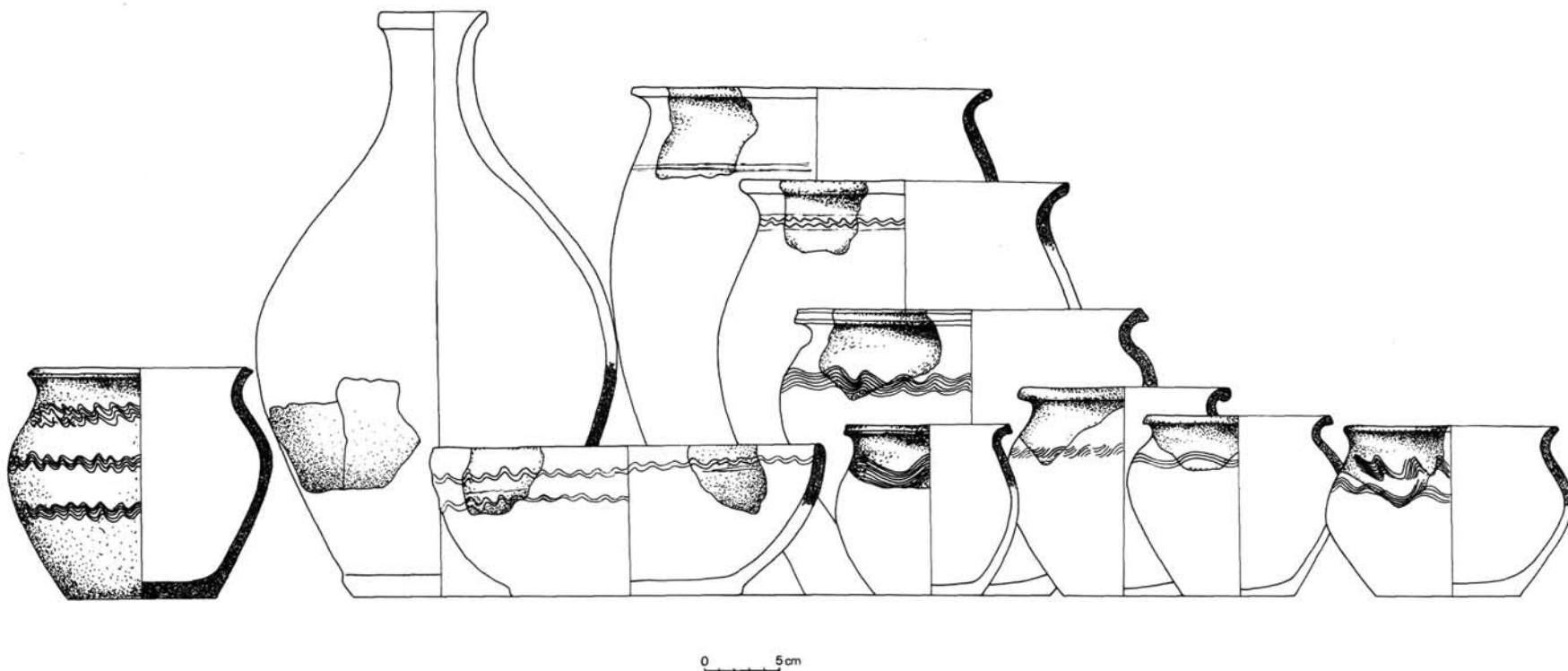
16. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert 1—9: 3/3. objektum.
Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten 1—9: 3/3. Objekt.

17. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna, a telep edénykészletének rekonstrukciója.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle, Rekonstruktion der Gefässe aus der Siedlung.

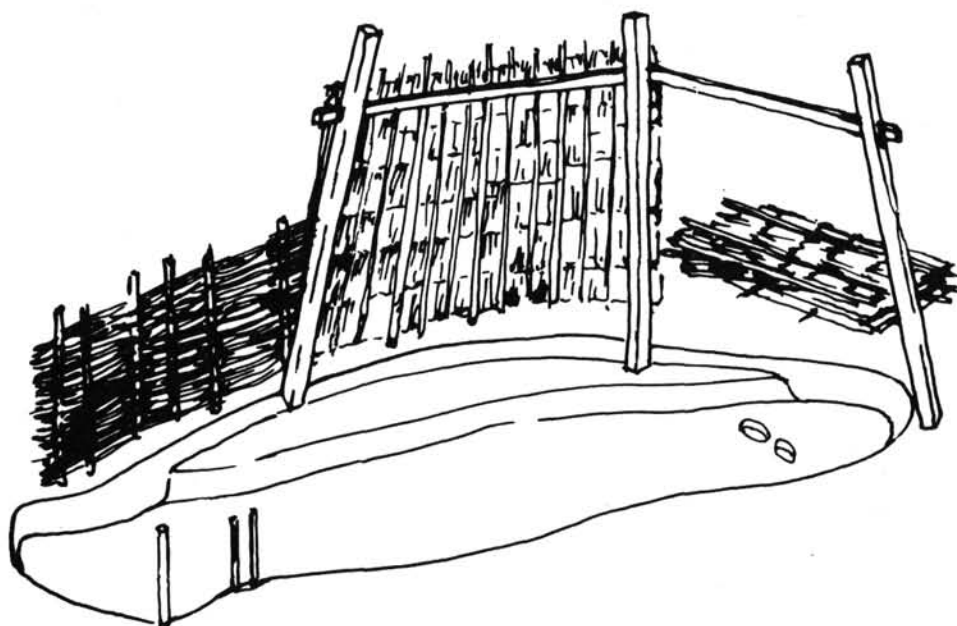
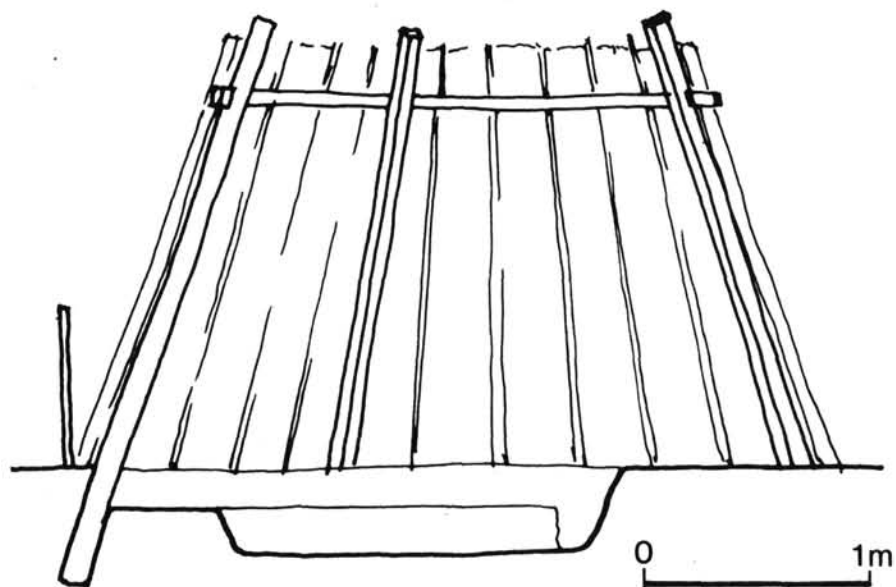

18. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút), a telep edénykészletének rekonstrukciója.
Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút), Rekonstruktion der Gefäße aus der Siedlung.

19. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert, a telep edénykészletének rekonstrukciója
(bal oldalt külön: Nagykanizsa — Leányvár).

Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, Rekonstruktion der Gefässer aus der Siedlung
(auf der linken Seite getrennt: Nagykanizsa — Leányvár).

20. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert, 3/3. objektum rekonstrukciója. (Egyed E.)
 Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, Rekonstruktion des 3/3 Objekts. (von E. Egyed)

Bogay Tamás:

Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül

(Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához)

1989 nyarán, visszatérőben egy zalavári kirándulásról, kerek negyvenöt év után jártam ismét a Balatoni Múzeumban. Elsősorban a Tóth Sándor rendezte középkori kőtár érdekelt. Az anyag többsége régi, mondhatnám kedves ismerősöm volt. Nem egyet valamikor mint raktári tárgyat fotografáltam egy régimódi 6x9-es lemezes fényképezőgéppel, de néhányat még kint vidéken, ahol szabad ég alatt hányódtak. Jól esett most valamennyit biztos helyen, kellő környezetben látni. Csak két esetben ütdtem meg a bemutatás módján. Az egyik a badacsonyi Árpád-kori templomkapu volt, amelynek oszlopos béléte múzeumi fölállításában rézsutosan kifelé tágul. Eredetileg azonban nem így állt. Storno Ferenc annak idején felmérte a romot, és lerajzolta a kapu maradványát is. 1944 áprilisában mindkét rajzot közöltem a Balatoni Szemlében.¹ A két rajzdokumentum szerint a kapubéllet oldalai nem táguáltak kifelé, mint ahogy a román korban általános szokás volt, hanem nagyon provinciális módon jóformán párhuzamosak voltak. Tóth Sándor készséggel elismerte a hibát, és meg is adta az okát. Amikor a felállítást tervét készítette, hiába kereste a Széchényi Könyvtárban cikkemet. A Balatoni Szemlének épp ez a száma hiányzott. (Koppány Tibor kisméretű, de pontos ábrázolásában úgy látszik, nem bízott.²) A tévedést egyelőre nem lehet jóvátenni, és a katalógusban sem tudott rá utalni.

A másik, aminek elhelyezésével nem tudtam egyetérteni, a három darabra tört nagy szalagfonatos és feliratos márvány gerenda Zalavárról. Ez az egész kőtárnak alighanem legrégebben ismert és legtöbbet vitatott tárgya, amellyel kapcsolatban a Dunántúl koraközépkori egyház- és művészettörténetének jóformán minden lényeges problémája felmerült. Ahogy Tóth Sándor katalógusának 64 tételéből 28 Zalavárhoz kapcsolódik, úgy áll ezeknek a problémáknak a középpontjában is Zalavár és karolingkori elődje, Mosapurc.

A kiállítás nem szemgyönyörködtető látványosság. Még a szakember is inkább csak sejtheti, hogy milyen történelmi múlt áll az egyes darabok mögött, mennyi súlyos kérdés fűződik hozzájuk. Ezért vártam kíváncsian a már jó ideje beígért katalógust, amelyet 1991 februárjában kap-

tam kézhez. Tóth Sándornak a Zalai Múzeumban (2 1990, 147–187) megjelent írása azt bizonyítja, hogy teljesen tisztában van anyaga különleges jellegével és jelentőségével. Épp ezért jóval többet nyújt, mint amit címe ígér, és egy múzeumi gyűjtemény katalógusától általában elvárunk.

A bevezető ismertetés, amelynek a jegyzetanyaga terjedelmesebb, mint maga a fő szöveg, kitér minden művészettörténeti és történeti problémára, amely Zalavárral kapcsolatban kb. 1987 végéig a szakirodalomban felmerült. Ezért nem meglepő, hogy Tóth Sándor minden zalavári eredetű darabot tárgyal és katalógusba foglal, amelyről az irodalomból tudomást szerzett; nemcsak a Keszthelyen őrzötteket, hanem a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban (B és C) és a budapesti Nemzeti Múzeumban (D és E) levőket, sőt az eltűnteket is, amelyeket csak múlt századi rajzokból és leírásokból ismerünk (F, G, H, I és J). A katalógusból ugyan nem tűnik ki, hogy két igen fontos darab, B és C, ma Zalaegerszegen látható.

A bibliográfia tanúsága szerint példás a lelkiismeretesség, amellyel Tóth Sándor átböngészte mintegy 1987 végéig a hazai szakirodalmat és kiadatlan, kézirat forrásokat. Mivel Zalavár, illetve a 9. századi Mosapurc kutatása már kezdettől, az 1840-es évek óta, nemcsak magyar ügy volt, igyekezett felhasználni a külföldi irodalmat is. Itt természetesen nem törekedhetett teljességre. Sajnos, elkerülte figyelmét az 1981-es bécsi nemzetközi bizantinológiai kongresszus 1982-ben publikált anyaga és az 1985-ben Salzburgban tartott nemzetközi szimpozion, amelynek előadásai 1986-ban jelentek meg. Mindkét helyen elég bőven esett szó Zalavárról is (l. alább). A dokumentáció során Tóth Sándor jóformán minden 1987-ig felmerült kérdéssel kapcsolatban számba veszi az addigi nézeteket, és elég kategorikusan megfogalmazza saját, többnyire eltérő véleményét. A zalavári feltárások azonban még 1991-ben is folytak, a leletek kiértékelése és publikálása még csak a jövő zenéje. Épp ezért kíváncsian látszik kritikailag megvizsgálni, mennyiben szolgálhatnak a Balatoni Múzeum középkori kőtára katalógusában foglaltak a feltétlenül szükséges további kutatás alapjául.

Pár történelmi helyesbítéssel kell kezdenem. Tóth Sándor úgy véli, hogy az a Szent Adorján, akinek teste a Liupram érsek építtette templomban nyugodott, nem lehetett ókori vértanú, de „figyelemre méltó az ír—skót egyházi hagyomány 9. századi pannóniai származású Szt. Adorjánja, aki társaival a normannok áldozata lett May szigetén.” (148, 154, 4. jegyzet). Azonban amikor a templom épült, majd a Conversiot megírták, az ír születésű, azután Skóciába menekült szent még javában élt és működött, vértanúsága 875 tájára tehető. Állítólagos pannóniai származása legendájával egy feltevés szerint III. Malcolm skót király feleségének, Skóciai Szent Margitnak akartak kedveskedni, aki valóban Magyarországon született.³ Az Árpád-házi szentté avatások után pedig Nyugaton szinte divatba jött a magyar származtatás. Pl.: így kapott magyar királyi apát a Sabariában született Szent Márton, és így lett magyar király leánya, a „nagy lábú Berta”, Nagy Károly császár anyja.⁴ Szent Adorjánokban, Hadrianusokban nem volt hiány. Egy lexikon különböző korokból nem kevesebbet, mint 33-at sorol föl.⁵ A 8. és 9. század folyamán pedig nem is egy vértanúereklét hoztak Rómából Bajorországba, amelynek akkor épp Salzburg volt az egyházi központja. Mivel Liupram érsek Mosapurg Szent Adorján templomát ugyan „Pribina kérésére”, de a salzburgi egyház támaszpontjának építtette, természetes, hogy egy kiváló ereklével különleges tekintélyt akart neki biztosítani.⁶ Tóth Sándor utalása az ír—skót Szent Adorjánra tehát hasznavehetetlen. Abban azonban igaza van, hogy Salzburg a 977-ben 885-ös kelettel Arnulf király, a későbbi császár nevére hamisított és utóbb többször átfírt, ún. Arnolfinum tanúsága szerint a magyar honfoglalás után is fenntartotta igényét Pannóniára, azaz a Dunántúlra (148). Györffy helyesen mutatott rá, hogy az Arnolfinum az intézményes magyar térítés megindulása után Passau és Salzburg közt a leendő magyar egyház fölötti fennhatóságért kitört küzdelem terméke.⁷

Ugyancsak a 148. oldalon van említve a „869/70-ben Rómában pannóniai püspökké tett görög Method rövid működése”. A valóságban II. Hadrián pápa Metódot Szent Andronicus székére Sirmium érsekévé nevezte ki.⁸ Ugyanott az „1200 körüli Pozsonyi Évkönyvek” kitétel megtévesztő, mert csak a Pray kódexben ránk maradt kézirat való ebből az időből, nem pedig maguk a 11. századi történeti följegyzések.

A récéskúti rom mindössze két, önmagában nem sokat mondó, bizonytalan jellegű darabbal van képviselve a keszthelyi kőtárban, de Tóth Sándor annál bővebben foglalkozik vele, még pedig joggal. Ugyanis egy több, mint negyven éve elindult vitáról van szó, amelynek jó felidézni legfontosabb szakaszait. Radnóti Aladár 1946–47-ben tárta föl a három hajós kőépületet, és mint 9. századi emléket publikálta,⁹ Dercsényi Dezső pedig a *Conversio Bago-*

ariorum et Carantanorum-ban említett Szent Adorján templommal azonosította.¹⁰ Mivel a kiásott épület alaprajzát Rómával meg Isztriával, más zalavári leleteket pedig Aquileiával hozott összefüggésbe, a *Conversio* állítását, hogy Liupram érsek volt az építtető, propaganda kitalálásnak minősítette.¹¹ Mentségére szolgálhat, hogy nyilván nem tudta, mi áll Milko Kos máig mérvadó kritikai kiadása szlovén nyelvű kommentárjában.¹² Én elfogadhatatlannak tartottam a Szent Adorján templommal való azonosítást. „Megjegyzés Mosapurg—Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához” című hozzászólásom már ki volt szedve a Századok 1948-as évfolyama számára, korrektúrát is javítottam, amikor Andics Erzsébet a szerkesztőket kidobta és a szedést szétdobatta.^{12a} Így először egy nagyobb szlovén nyelvű cikkben foglalkozhattam a Mosapurg—Zalavár problémával, amely 1952-ben látott napvilágot. Itt a *Conversio*ban említett Keresztelő Szent János templommal való azonosítást javasoltam, mert Radnóti szerint az előcsarnokhoz délről csatlakozó kétajtós helyiség eredetileg keresztelő kápolna lehetett, márpedig a Szent Adorjánnak nem volt keresztelő joga. Ezután németül megjelent tanulmányok sorával igyekeztem hozzájárulni főleg történelmi szempontból a bonyolult kérdések tisztázásához.¹³ Természetesen mindig igyekeztem tekintetbe venni — amennyire tudomásomra jutottak — az újabb leleteket és eredményeket. 1954-ben jelent meg Ljubo Karaman 1952-ben írt, Dercsényi művészettörténeti kiértékelését bíráló cikke.¹⁴ Szerinte nem lehet szó isztriai és aquileiai kapcsolatokról. Ez a tanulmány a magyar szakkörökben úgy látszik, teljesen ismeretlen maradt.

Entz Géza tíz év múlva Dercsényi nyomdokain haladva dolgozta föl alapos tárgyleírásokat adva a zalavári kőfaragványokat.¹⁵ Lényeges fordulatot hozott 1969-ben Cs. Sós Ágnes 1961–63-as récéskúti ásatásának a publikálása. Ő a kőépület körül és belsejében feltárt cölöprendszerből arra következtetett, hogy ott a 9. században először egy fatemplom, majd egy fa—kőkonstrukciós egyház állt, míg a kőbazilika a 11. században épült. A karolingkori rendeltetését és titulását illetően a részemről javasolt Keresztelő Szent Jánost tartotta valószínűnek.¹⁶ Itt kell megemlíteni Cs. Sós Ágnes összefoglaló művét a Dunántúl 9. századi szláv népességéről.¹⁷ Vele szemben Tóth Sándor a récéskúti cölöplyukakat mint a kőtemplom építési állványa maradványait értelmezte, de egyetértett a mai rom 11. századi eredetével.¹⁸ Az ő nyomába lépett 1976-ban Szőke Béla Miklós egy Zalavár problémáját tágabb történeti és helyrajzi összefüggésben tárgyaló tanulmányban, ahol a récéskúti bazilikát ugyan a 9. századba teszi, de a cölöprendszert a 11. századi újjáépítés állványozásához kapcsolja.¹⁹ Ugyanebben a kötetben jelent meg Cs. Sós Ágnes válaszcikke, amelyben pontról—pontra megtárgyalja Tóth Sándor és Szőke Béla Miklós érveit, és védi a maga álláspontját.²⁰ A vita legújabb fázisát a keszthelyi kőtár katalógusa

jelenti. Tóth Sándor itt válaszol a Zalai Gyűjtemény 6. 1976-os kötetében foglaltakra. Fenntartja állványelméletét, de lényegében elfogadja Szőke B. M. nézetét: a kőbazilika 9. századi, az állványnyomok a 11. századi újjáépítés emlékei (149). De ellentétben Cs. Sós Ágnessel, aki igyekezett minden kifogásra, ellenvetésre válaszolni, bírálói hajlamosak pár elutasító szóval, sommásan elintézni az ellenérveket.²¹ Tóth Sándor mindenesetre ismét kifejti legnyomósabb érvét: Az R törmelékréteg, amely Cs. Sós Ágnes szerint a fa–kőkonstrukciós templom lebontása után talaj egyengetéssel jött létre, tehát megelőzi a kőbazilikát, valószínűleg csak későbbi lehet, mert több helyen fűdi a cölöpök-re rakott alapfalak legalsó kiugró köveit (149, 156–7, 19. jegyzet). Olyan kérdés, amit aligha lehet eldönteni újabb helyszíni kutatás, talajvizsgálat nélkül.

Ami a récéskúti bazilika történeti helyét, egykori funkcióját illeti, a különben igen kritikus Tóth Sándor sajnos ténymegállapításnak vette Györffynek egy szinte csak ötletszerűen odavetett, közelebből nem indokolt félmondatát. Györffy az „ecclesia” szónak a Pozsonyi Évkönyvekben használatos jelentését vizsgálva írta: „Ennek alapján bizonyos, hogy 1019-ben még nem monostort alapítottak, hanem a récéskúti szigeten világi egyházat, bazilikát Szent Adorján tiszteletére.”²² Arra persze semmi bizonyíték nincs, hogy az 1019-es feljegyzés a récéskúti épületre vonatkozott. De Tóth Sándor Györffy félmondatára hivatkozva írja: „Annak mindenesetre, hogy az 1019-es felszentelési adatot, amely nemigen utal kolostorra, a 11. században megújított récéskúti templomra vonatkoztassuk, ... nincs akadálya. A fentiek után csaknem biztos, hogy ez volt a korai Szt. Adorján templom, amely pedig már a 9. században apátsággá válhatott.” (150). Ez az állítás visszaesést jelent Dercsényi végzetes tévedésébe, amelyről már régen kiderült, és ezt eddig senki sem vitatta, hogy mind művészettörténeti, mind egyházszervezeti és jogi szempontból elfogadhatatlan.²³

Akár a 9., akár a 11. században épült a récéskúti kőtemplom —, alaprajza több századon át lehetséges —, eredeti rendeltetése megállapításához az első állapot pontos ismeretére lenne szükség. A Keresztelő Szent János templommal való azonosításomnak annak idején a narthexhez délről csatlakozó helyiség Radnóti Aladár adta leírása volt az alapja. Eszerint a 2,65x3,15 méteres, két ajtós tér nyugati falánál téglalap alakú mély gödör volt, amelyet az ásató földbe mélyített keresztelő kút helyének értelmezett. Ezzel Dercsényi is egyetértett. Tóth Sándor kategorikusan kijelenti: „e rész bizonyára nem keresztelő kápolna, hanem lépcsőház volt, így karzatos felépítéssel lehet számolni.” (149). Ehhez először azt kell megjegyezni, hogy itt elképzelhető egy kétkarú lépcső, de akkor teljesen felesleges az egyik ajtó, amely legfeljebb egy seprűkamrának alkalmas kis térbe nyílt volna. Az egyik bejáratot később valóban befalazták. A be- és kijáratnál, a nyugati falnál pedig földbe mélyített medencével rendelkező tér viszont tökéletesen

megfelelhetett a felnőttek alámerítéses keresztelése funkcionális követelményeinek.²⁴ A kérdés megoldása tehát azon múlik, megfelelt-e a valóságnak Radnóti leírása. A téglalap alakú gödör lehetett persze régebbi cölöplyuk helyén is. Ma a helyszínen nem látni semmit, ami eligazítana. A probléma nyitva marad.

Mivel a récéskúti kőbazilikát nem lehet összefüggésbe hozni a Szent Adorján kultusszal, elesnek Tóth Sándor további kombinációi is: „A hely szakrális szerepe megmaradt a késő középkorig, de egyre gyengült, miközben a Vársziget erősödött. E váltást az okozhatta, hogy a szent fő kultushelye — bizonyára apátsági keretek között, de talán 1019 után — a Várszigetre került, ahol a 9. századi titulus a Mária-kápolna címében öröklődhetett.” (151).

Ezzel a feltevésorozattal szemben mi az, ami bizonyos? Először közismert ma is, hol volt a törökkori, 1702-ben felrobbantott végvár, amelynek romjait a 18–19. században jórészt kitermelték. Másodszor kétségtelen, hogy a középkori bencés kolostort alakították át végvárra, mint a vidék számos monostorát, pl. a közeli Kapornakot is. Harmadszor nem vitás, hogy az Árpád-kori apátság a karoling-kori titulust örökölte. Ehhez az átörökítéshez nem volt elég szóbeli vagy írásbeli emlékezet. Írásban rögzített hagyomány ismeretét a Szent István-kori Magyarországon nem is lehet feltételezni. Nyoma sincs annak, hogy akár a Conversiot, akár a hamis Arnolfinumot ismerték volna. Mindkét írásmű a salzburgi érsekség jogigénye szolgálatában készült a birodalmi egyháznak mintegy belső használatára.²⁵ A templomszentelés szertartásának legfontosabb része az oltárszentelés volt, ehhez pedig nélkülözhetetlen volt az ereklye. Az 1019-es szentelést csak az tehetett lehetővé, hogy a ritka szent kultusza az egykori Mosapure területén a 10. században is tovább élt. A patrociniumkutatás tapasztalatai szerint leggyakoribb volt a helyi kontinuitás. Régészetiileg többé nem kutatható és bizonyítható, de feltehető, hogy az Árpád-kori Szent Adorján templom a karoling-kori templom helyén, annak felhasználásával épült. Ezt a lehetőséget Tóth Sándor sem zárja ki (150). Épp ezért különös, sőt érthetetlen az a megjegyzése, hogy „a tágabb körítőfalon belül Sós a XI. századi templomnak és kolostornak eléggé előnytelen helyet juttatott a délnyugati szögletben.” (156, 13. jegyzet). Hogy a zalavári Szent Adorján apátság oda épült, ahol némi nyomai ma is megvannak, arról igazán Cs. Sós Ágnes tehet a legkevesebbet. Ha feltesszük, hogy a bencések épp az értékes ereklye miatt települtek oda vagy kapták meg ezt a helyet, akkor a legvalószínűbb, hogy Pribina a felelős a „kedvezőtlen helyért”. A Vársziget közepe táját, a legelőnyösebb helyet, akkor már lefoglalhatta magának. Természetes, hogy a salzburgi érseknek már nem jutott hely a központi „akropolisz”-ban, és ez nem is lehetett kíváncs.

Az mindig világos volt, hogy 1019 nem lehet az apátság alapítási éve. Györffy okfejtése szerint ez a 11. századon

belül bizonytalan.²⁶ Tóth Sándor lehetségesnek tartja, hogy a „várszigeti templom”, ami alatt a Giulio Turcho rajzán látható egykori monostortemplomot érti, „épülhetett 1070–80 táján,” (150). Ezt a kormeghatározást a katalógusba fölvetett zalavári kőfaragványok „fő csoportja” datálására alapítja. Eszerint Zalavárott a 11. század második felében működő kőfaragó műhelyben olyan alkotások születtek, amelyeknek közvetlen stílusrokonai a közelebbi és távolabbi szomszédságban a nemzetközi kutatás mai állása szerint több évszázados korkülönbséggel és különböző kultúrkörnyezetben jöttek létre. Fölmerül a kérdés, melyik stíluskritikai kormeghatározó módszer helyes, Tóth Sándoré, vagy az, amellyel kutatók nemzedékei igyekeztek és iparkodnak ma is megállapítani a koraközépkori ornamentális kőfaragás kronológiáját és összefüggéseit.

Vegyünk közelebből szemügyre a zalavári emlékek sorából három, anyagával, jellegzetes stílusával és kivitelével magasabb igényről tanúskodó márványfaragványt.²⁷ Mindegyiknek ismert több analógiája, a katalógusban pedig jól példázzák a szerző sajátos egyéni stíluskritikai módszerét.

Tóth Sándor a katalógus egyes tételeinél lelkiismeretesen felsorolja a tárgyra vonatkozó irodalmat, de kormeghatározásait a bevezető tanulmányban indokolja. Itt nem mulasztja el utalni az övétől lényegesen eltérő korábbi nézetekre. Ezekből azonban csak annyit és úgy idéz, hogy az olvasó azt hiheti, csak eleve bizonytalan vagy éppen alapjában téves vélekedésekről van szó.

Tipikus példa erre a 10. számú hatszögekbe foglalt rozettákkal díszített töredék (1. kép), amelyet Entz Géza mint a 11. századi zalavári műhely termékét tárgyalt, én pedig az ő tanulmányáról írt recenziómban a szlovéniai Šempeter Priscinianus síremlékére és két karintiai analógiára hivatkozva rómainak minősítettem.²⁸ Tóth Sándor kijelenti, hogy az általam idézett legjobb analógia, Völkermarkt, románkori kapuzat timpanonjában található, és hatszöges minta előfordul 11. századi textilen is, a római eredet tehát kétséges. (158–159, 42. jegyzet). Arról megfeledezett, hogy középkori templomkapuk ívmezőibe nem egyszer illesztettek be régebbi faragványokat, mint pl. a neki jól ismert Gyulafehérvárott is. A másik két analógiáról, amelyek épp oly közel állnak a zalavári kőhöz, mint a völkermarkti, hallgat, mert római eredetük vitathatatlan. A Landskron melletti Treffen körül a hegyekben római kőfejtők sora volt,²⁹ Šempeternél pedig a római nekropolisz a 3. század közepe táján beleomlott a Savinja medrébe, ahonnan csak 1952-ben kezdték kiszedni köveit a régészek.³⁰ (2. kép) A treffeni és a šempeteri kőről is tudjuk, hogy kis aedícula mennyezetét alkották, hasonló rendeltetése lehetett a Zalavárra elcipelt márványlapnak is, amelynek finomabb részletformái elkoptak, mert Zalaapátiban kőpadló része volt.³¹

Még tanulságosabb a 24. szám alatti „küszöbök” szalagfonatos díszítésével és feliratával. (3. kép) Ma is mint

küszöbök van elhelyezve, ami két okból kifogásolható. Egyrészt azért, mert így nem hozzáférhetők a hátsó oldalak, amelyek ilyen viszontagságos sorsú, másodlagosan alighanem többször felhasznált daraboknál akadályozhatják a kutatást. Szerencsére Entz Géza igen részletesen leírta.³² Másrészt nehéz elképzelni, hogy a belépőket köszöntő feliratot úgy alkalmazták volna, hogy rá kelljen lépni és előbb-utóbb elkopjon. Ilyen helyen a mozaik felelt meg. Füssy Tamás helyesen ajtószemöldököknek nevezte,³³ Gyulai Rudolf Rómer és Hampel nyomán ajtófélfának.³⁴ Entz-nél küszöbök és magam is írtam nem egyszer így, bár volt, hogy odatettem a kérdőjelet.³⁵ Tóth Sándor a szalagfonat két közismert karoling-kori analógiáját azzal gondolja végleg kirekeszthetőnek, hogy Ferentino keltezetlen (158, 38. jegyzet), az ausztriai St. Lambrechtben pedig nincs 9. századi épületnyom, és a kolostor a 11. század közepe után létesült. (150). Szerinte ezzel nincs akadálya az 1070–80 körüli datálásnak. St. Lambrecht-hez idézi az osztrák műemléktopográfiát, de úgy látszik, nem olvasta el figyelmesen a képhez tartozó szöveget.³⁶ Ugyanis a zalavári szalagfonat pontos analógiája itt egy nemzetközileg nyilvántartott római fölírtas kővön található,³⁷ amelyet a 16. században egy erkélyt alátámasztó falazathoz használtak föl, miután már a gótika korában is átfaragták, valószínűleg, hogy pillérként szolgáljon. A 11. századi építkezéssel nem hozható semmiféle kapcsolatba, nyilván máshonnan hozták oda. Tóth Sándor sajnos nem tájékozódott a nyugati 8–9. századi ornamentális kőfaragás hatalmas irodalmában. A bibliográfiájában is felsorolt idevágó cikkem³⁸ nagyon megkönnyítette volna ezt. Egyébként a zalavári szalagfonatnak az említett ferentini és St. Lambrecht-i mellett még a következő helyekről ismerjük publikált analógiáit: Niedertrixen Karintiában (4. kép), Róma S. Sabina, Velence S. Marco, Grado S. Eufemia, Concordia, Como S. Abbondio.³⁹ Sehol sem a 11. század emlékei.

Külön probléma a három darabra tört márványgerenda felirata, amely Máté 7,7 és 7,8 hexameteres parafrázisa. Tóth Sándor szerint „a küszöb felirata szentély kapujához éppúgy illik, mint temploméhoz.” (150). Koraközépkori szentélykorlátoknál tényleg voltak kapuk, keleten ma is van az ikonosztázisznak, de sem a nyugati, sem a keleti liturgiában nincs semmi, ami ilyen fölíratot indokolna. Templomkapu fölött van értelme, itt gondolhatunk a templomszentelési szertartás ír eredetű kezdő aktusára is: a püspök kopogtat a felszentelésre váró egyház kapuján.⁴⁰ Leginkább illik azonban a kolostori klauzura bejáratára. Szent Benedek Regulája (c. 7. és 58) „pulsans”-nak nevezi a felvételt kérőket. Hermann Vettters epigráfiai vizsgálata szerint az írás észak-itáliai jellegű és a 9. század végétől a 11. század elejéig lehetséges. A szalagfonatos díszítéssel nem lehet egykorú. Erre vall már az íráskép is az antik ízütag betűközökkel, szemben az epigráfiai tekintetben egyébként rokon 10. századi feliratok tömörségével. A szöveggel nyilván ki akarták tölteni az egész felületet,

eszükhöz se jutott, hogy az akkoriban szokásos szűk betűközök betartása esetén fennmaradó helyet valamiképp díszítsék.⁴¹ A szemöldökként történő felhasználás nyilván másodlagos volt, mert a márványgerendát két végén alátámasztva el kellett takarni a minta két végét. Valószínű, hogy eredetileg egy kapu kívülről nézve jobb oldali „félfája” volt, a szalagfonat alatti csiszolt sávhoz illeszkedhetett az ajtószárny. A három darab különböző helyeken került elő. Így nem tudni, hol volt a bejárat, amely a szép hexameterrel fogadta a belépőket. A fölírat formai jellege nem illik a 11. század második felébe, inkább amellel szól, hogy a bencések már korán megkaphatták az 1019-ben felszentelt Szent Adorján egyházat.

A harmadik kiragadott, de a katalógus stílus- és kor-meghatározó módszerének problematikus voltát legtanulmányosabban illusztráló példa a C alatt felsorolt fehér márvány mellvédlap-töredék a nyúlra lecsapó sassal. (5. kép) Ez az egész zalavári anyag legrangosabb darabja. Mind stílusával, mind a 11. századi bizánci ornamentális kőfaragásban ismert ún. niello technikával, a mélyített háttér sötétebb masszával való kitöltésével, szorosan csatlakozik hozzá a 23. számú márványtöredék. Tóth Sándor kormeghatározásának alapja „a kör és négyzetsarok közé ékelt, kifelé növe, lehajló félpalmettápár”⁴² motívuma, amely nemcsak a most említett két kővön található, hanem az elveszett H töredéken és a zselicszentjakabi apátsági templom két oszloplábazatán is (6. kép). (150). Közel rokon velük a székesfehérvári szarkofágfödél-töredék, amelyről Tóth Sándor helyesen írja, hogy „alighanem félkész faragású”. (uo.). A fehérvári Szent István-koporsó bizánci jellegű szalagfonat-ornamentikájának köztudomás szerint a zalavári C mellvédlap-töredék a legközelebbi hazai rokona. Mindezek közül Tóth Sándor szerint csak a zselicszentjakabi oszloplábazatokat lehet megközelítően datálni az 1061-ben kelt alapítólevél alapján. Ebből adódik számára a „fő zalavári csoport” keletkezési ideje 1070–1080 körül, továbbá a következtetés, hogy a székesfehérvári kőkoporsó nem kapcsolható Szent István halálához (1038), hanem inkább szentté avatásához (1083). (150).

Ennek a stíluskritikai kormeghatározó gondolatmenetnek két súlyos hibája van. Az egyik az, hogy „a fától nem látja az erdőt”. Nem a fennmaradt mű egészéből indul ki, hanem egy kicsiny, a teljes kompozícióban alárendelt, a zalavári töredékeken pedig különösen mellékes szerepet betöltő részletmotívumra, a sarokkitöltő palmettára épít. Márpedig a palmetta több ezer éves, máig élő díszítő elem. Tóth Sándor akaratlanul maga is megerősíti, hogy a „befelé növe sarokkitöltő félpalmettápár” nem lehet korhatározó, amikor különböző korú, köztük 9. századi példáit is idézi. (150).⁴³ A másik súlyos, mondhatnánk végzetes hiba, hogy nem veszi észre: lényegében más a motívum, és más a stílus azonossága vagy rokonsága. Ami Zselicszentjakabon az első építési korszakból mint ornamentális épületplasztika előkerült, jól beleillik a magyarországi 11.

századi, ugyancsak bizánci eredetű palmettás faragványok (pl. Veszprém, Pilisszentkereszt, Tihany, Dombó korábbi csoport stb.) hosszú sorába.⁴⁴ A zselicszentjakabi oszloplábazatok telt, lendületes palmettáinak azonban semmi köze sincs a zalavári töredékek szinte csenevész sarokkitöltő palmettáinak a stílusához.

Annál nyilvánvalóbb a nyúlra lecsapó sast ábrázoló, különleges szépségű és technikájú zalavári márványlap stílusrokonsága a székesfehérvári Szent István-szarkofággal. Mindkettőnél döntő szerepe van a középbizánci széles közeprészű hármasszalagnak, amelyet pusztán formai alapon épp oly kevésbé lehet pontosan datálni, mint a karoling szalagfonatokat. Alighanem legkorábbi évszámhoz köthető példája az Athosz-hegyi Lavra kolostor kútján nem sokkal 960 után készülhetett.⁴⁵ Ezen a nyúlra lecsapó sas ábrázolása teljes egészében látható. A zalavári C mellvédlap-töredék és a hozzá tartozó 23. számú darab ún. niello technikája bizánci területen a 11. század elején már ismert,⁴⁶ az Adria partvidékére csak a század második felében, a velencei San Marco III építésekor jut el.⁴⁷

A bizánci jellegű zalavári töredékek készítése idejének meghatározása is elválaszthatatlan a székesfehérvári szarkofág problémájától. Tóth Sándor kijelenti: „A sírládát írott adatok nem keltezik.” (150). Ez azonban nem egészen áll. Az írott források közül a Kisebb legenda (Legenda minor) és Hartvik püspök látszólag ellentmondó elbeszélésének összevetése elárul egyet s mást. Kralovánzky Alán, aki Géza nagyfejedelem koporsójának tartotta, és Nagy Árpád, aki Szent Imréének, a Kisebb legendát teljesen figyelmen kívül hagyta.⁴⁸ Hartvik megőrizte a Nagyobb legenda (Legenda maior) elveszett folytatását. Ebből tudjuk, hogy Szent István holttestét az egyház közepén álló „fehér márvány” szarkofágban helyezték el.⁴⁹ A meglévő sírláda, amelynek egyik keskeny oldala díszítetlen, pontosan megfelel ennek, az emelt szentély előtt a templom középtengelyében kellett állania. A Kisebb legendából tudjuk, hogy a holttestet „akár a nép gonoszsága, akár az egyházban kitört viszálykodás miatt”⁵⁰ el kellett rejtetni, és sok esztendőn át a föld alatt maradt. Ennek megfelelően Hartvik tudósítása a mély, padlószint alatti sírból való föl-emelésről.⁵¹ Megint a Kisebb legenda tudósít a csodákról és a felemelt test ezüst tartóba helyezéséről, feltehetően oltáron.⁵² Nincs okunk kételkedni abban, hogy 1038-ban Szent István testét az egyház közepén szarkofágba helyezték, de azután, a zűrzavaros időkben, mély sírba rejtették, és 1083-ban onnan emelték fel. Az egész 11. században ő volt az egyetlen király, akit a fehérvári bazilikában temettek el. Még egy, a meglévőhöz hasonló, monumentális, nem földbe süllyesztésre szánt szarkofág feltételezésére eddig nincs elég alap. Hová is állították volna? A ránk maradt töredékek inkább arra engednek gondolni, hogy Szent István koporsója födelét már nem is fejezték be. Amit Kralovánzky Alán az utóbbi években feltárt a templom főtengelyében a nyugati részen, a szenttéavatás utáni kultusz he-

lye lehetett.⁵³ Az írott adatok tehát amellet szólnak, hogy a gyönyörű bizánci stílusú szarkofág 1038 táján készült és nem 1083 után. Ez egyúttal megerősíti a zalavári márványtöredékek korai datálását is. Tóth Sándor joggal jegyzi meg, hogy ezek „gazdag szentélykialakításra utalnak”. (150). Azt inkább csak találgatni lehet, hogy ezt az 1019-ben szentelt templom építtetője vagy az oda települő bencések javára írjuk-e.

Györffy feltételezi, hogy mint több más korai kolostoralapításnál, a bencések itt is egy királyi udvarházat és kápolnát kaptak meg.⁵⁴ Tóth Sándor viszont arra figyelmeztet, hogy „az 1024-re szóló hamis oklevél jogilag érdektelen megjegyzése a monostor megfelelő elhelyezéséről áttelepítés emlékéét őrizheti.” (151). Természetesen nem a récéskúti kőbazilikából, mint ahogy ő gondolja, mert ezt az első Szent Adorján templomnak tartani és egyáltalában e szent kultuszával összefüggésbe hozni képtelenség. Említést érdemel azonban az a 18. században főljegyzett brewnovi hagyomány, hogy a prágai kolostorban eltemetett Szent Günter remete kezdeményezte volna nemcsak a ba-

konybéli, hanem a zalaszigeti monostor alapítását is, mégpedig itt is egy remeteség helyén.⁵⁵

Summázva a fentieket, azt lehet mondani, hogy a récéskúti kőbazilika és esetleges elődjei problémája még nyitott, de a Szent Adorján kultuszhoz semmi köze sem lehetett. A katalógusból törölni kell a zalavári faragványok fő csoportjának 1070–1080 körüli kormeghatározását, a hatásokba foglalt rozettákkal díszített kőlap biztosan római, az állítólagos küszöbkö szalagfonatával 9. századi, és eredetileg kapukeret lehetett, majd Szent István korában kolostor vagy templom bejárata szemöldökköveként használták föl. A 11. század első felében készülhettek a Zalavárral előkerült bizánci jellegű márványfaragványok is. A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára és katalógusa mindenesetre fontos adalékokat nyújt a kutatáshoz, de nem tisztázhatta Mosapure–Zalavár egykori szerepét, a Dunántúl koraközépkori történetének ezt a központi problémáját. A megoldást talán meghozzák az ásatások, amelyek e sorok írásakor még javában folytak a Vársziget belsőjében.

Jegyzetek:

¹ Bogyay Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén — Badacsony egyházai a középkorban. Balatoni Szemle III. 1944. április, 508–510, képek az 506. és 507. o. közt.

² Koppány Tibor: A Balaton-felvidék románkori templomai. Veszprém megyei múzeumok közleményei. I. 1963. 86.

³ Baudet—Chaussin: Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du Calendrier avec l'histoire des fêtes. Paris, 1941. 76–77.

⁴ A. Eckhardt: De Sycambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises. Paris, 1941. 96–100.

⁵ Vollständiges Heiligen-Lexikon. Hsg. J. E. Stadler und F. J. Heim. Hildesheim — New York, 1975. 43–47.

⁶ Az egyház- és birtokjogi kérdések részletes kifejtését l. tőlem: Mosapure und Zalavár. Südost-Forschungen (továbbiakban SOF) XIV. 1955. 378–380, 388–393.

⁷ Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 77. A Tóth Sándor felsorolta átírásokhoz hozzáfűzhetjük még a legfiatalabbat, Rótszakállú Frigyesét 1178-ból. K. F. Stumpf: Die Reichskanzler vornemlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts. III. Buch, dritte Abteilung: Acta Imperii adhuc inedita. Innsbruck, 1873. 213–219. Az átírások közül III. Henrik 1051-es oklevelének lehet aktuális politikai, magyarellenes háttere.

⁸ Lexikon des Mittelalters V. 1383.

⁹ A. Radnóti: Une église du haut moyen âge à Zalavár. Études Slaves et Roumaines (továbbiakban ESR) I. 1948. 21–30.

¹⁰ D. Dercsényi: L'église de Pribina à Zalavár. ESR I. 1948. 85–100.

¹¹ Uo. 96.

¹² L. Bogyay i. m. (6. jegyzet) 382.

^{12/a} A Századok 1991 augusztusában megjelent 1989. évi 123. évfolyama 3–4. száma majdnem teljes egészében változtatás nélkül közli az akkori szerkesztő, Berlász Jenő által megmentett hasábkorrektúrák alapján az 1948-as eredeti kötet anyagát. Bogyay Tamás tanulmánya a 489–493. oldalon olvasható.

¹³ L. Tóth Sándor felsorolását (170–171), amelyből hiányzanak a következő címek: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. SOF XIX. 1960. 52–70. — Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien. Methodios' Wirken in Mosapure im Lichte der Quellen und Funde. Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus Historiae slavicae salisburgensis 1962. Wiesbaden 1966. 62–68. — Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donaauraum? XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/5. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/5. 1982. 149–157. — Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und Namenkunde. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126. 1986. 273–290, mint külön kötet: Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Hsg. Heinz Dopsch. Salzburg, 1986.

¹⁴ L. Karaman: À propos de l'église de Pribina à Blatnograd — ville de Balaton. Archaeologia Jugoslavica I. 1954. 91–96.

¹⁵ G. Entz: Un chantier du XIe siècle à Zalavár. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 24. 1964. 17–46, 109–124.

¹⁶ Á. Cs. Sós: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár—Récéskút in den Jahren 1961–1963. Acta Archaeologica 21. 1969. 51–103.

¹⁷ Á. Cs. Sós: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973.

¹⁸ Tóth Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. Építés

- építészettudomány 5. 1974. 623—624.
- ¹⁹ Szőke Béla Miklós: Zalavár. Zalai Gyűjtemény 6. 1976. 69—103.
- ²⁰ Cs. Sós Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. Zalai Gyűjtemény 6. 1976. 105—140.
- ²¹ Szőke B. M. id. cikke 157, lábjegyzet. Tóth Sándor 157, 19. jegyzet végén.
- ²² Györffy i. m. (7. jegyzet) 325.
- ²³ L. részletesen Bogyay i. m. (6. jegyzet) 378—80, 388—393.
- ²⁴ Uo. 383. és 84. jegyzet.
- ²⁵ M. Kos: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana, 1936. 101—106. — H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien—Köln—Graz, 1979. 15.
- ²⁶ Györffy i. m. (7. jegyzet) 325.
- ²⁷ Itt kell megjegyezni, hogy a katalógus anyameghatározásaihoz jó lett volna közzétani szakembert bevonni. A 10. és 24. számú, valamint a B. jelzésű kövekről Papp Ferenc ötven év előtti vizsgálata azt állapította meg, hogy anyaguk külföldi, valószínűleg Salzburg vidéki fehér márvány (I. Bogyay Tamás: Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Múzeumban, Dunántúli Szemle, VIII. 1941. 92). A Szent György-hegyről való töredékek (30—32. sz.) anyaga nem bazalt, hanem az ún. habkő vagy horzsakő. Mint gyerekek paszsióval gyűjtöttük a Badacsony tetején, és megkülönböztetésül a bazalttól, lávának neveztük, ami közzétanilag persze ugyan-csak helytelen. Egry József, a festőművész, szívesen faragott belőle kisebb használati tárgyakat, hamutartót, bögrét. A Balaton-vidéki bazalt szobrászmunkára teljesen alkalmatlan.
- ²⁸ SOF XXIV. 1965. 300—301.
- ²⁹ Österreichische Kunst-Topographie I. Kunst-Topographie des Herzogthums Kärnten. Wien, 1889. 346—347. Fig. 356.
- ³⁰ Dr. J. Klemenc: Šempetrski spomeniki postavljeni. Varstvo Spomenikov VII. 1958—1959. 101—106.
- ³¹ Füßy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend története (továbbiakban PRT) VII. Budapest, 1902. 219.
- ³² Entz id. cikke (15. jegyzet) 24.
- ³³ PRT VII. 220.
- ³⁴ Uo. 438.
- ³⁵ Über den Stuhlweissenburger Sarkophag des hl. Stephan. Ungarn-Jahrbuch 4. 1972. Abb. 12.
- ³⁶ Österreichische Kunsttopographie XXXI. Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Lambrecht. Wien, 1951. 141.
- ³⁷ CIL III, 2, no 5062.
- ³⁸ Zum Problem der Flechtwerksteine. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie III. Wiesbaden, 1957. 262—276., Tóth Sándor bibliográfiájában, Bogyay g.
- ³⁹ Frau Barbara Johansson—Meery M. A., Feldafing, szíves közlése.
- ⁴⁰ Handbuch der Liturgiewissenschaft. Hsg. A. G. Martimort. I. Freiburg—Basel—Wien, 1963. 198.
- ⁴¹ L. bővebben Bogyay i. m. (6. jegyzet) 367 és 40. jegyzet.
- ⁴² Ez az elég bonyolult motívumleírás nem illik minden Tóth Sándornál idézett emlékre. Például a zselicszentjakabi oszlop-lábazatokon és az aquileai mellvédlapokon a „félpalmetta-párból” újabb palmetta nő ki, amely kitölti a négyzetsarkot.
- ⁴³ Az aquileai székesegyház S. Pietro kápolnája mellvédlapjai körüli vitában, amelyre Tóth Sándor is hivatkozik (158, 40. jegyzet), nem a rendkívül gazdagon kiképzett sarokkitöltő palmettadísznek tulajdonítanak kormeghatározó jelentőséget, hanem a széles középrészű hármasszalagnak. A 10—11. századi keltezés hívei Bizáncból eredeztetik (pl. H. Fillitz: Die Spätphase des „langobardischen” Stils. Studien zum oberitalienischen Relief des 10. Jahrhunderts. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien N. F. XVIII. 1958. 15. A Maxentius pátriárka kora, a 9. század eleje mellett kardoskodók, a Tóth Sándor idézte újabb olasz irodalom, ír és germán szalagfonatokra és állatmotívumokra hivatkoznak (pl. D. Dalla Barba Brusin—G. Lorenzoni: L'arte del Patriarcato di Aquileia dal secolo IX. al secolo XIII. Padova, 1968. 24—26).
- ⁴⁴ Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Székesfehérvár, 1978. 31—34. (Tóth Melinda), 92 (Marosi Ernő).
- ⁴⁵ T. Ulbert: Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeeres. (Schrankenplatten des 4—10. Jahrhunderts). München, 1969. 68.
- ⁴⁶ A. Grabar: Sculpture byzantine du moyen âge II. (XIe—XIVe siècles. Paris, 1976. 52—53.
- ⁴⁷ Bogyay: Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donauraum? (13. jegyzet). 155.
- ⁴⁸ A. Kralovánszky: Contribution à la question du sarcophage de Székesfehérvár dit de Saint Étienne. Alba Regia, 8—9. 1967. 85—90. és Nagy Árpád: A székesfehérvári XI. századi szarkofág eredete és ikonográfiája. Művészettörténeti Értesítő 21. 1972. 165—176.
- ⁴⁹ Scriptores rerum Hungaricarum II. Ed. E. Szentpétery. Budapest, 1938. 452.
- ⁵⁰ I. m. 398—400.
- ⁵¹ I. m. 434—437.
- ⁵² I. m. 399—400.
- ⁵³ Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. Szent István és kora. Budapest, 1988. 166—172.
- ⁵⁴ Györffy i. m. (7. jegyzet). 325.
- ⁵⁵ Bonaventura Piter: Thesaurus absconditus in agro seu monasterio Brzewnowiensi prope Pragm Ord. Sancti Benedicti S. Guntherus Confessor & Heremita etc. Brunae 1762. pp. 162—165: Dissertatio de Monasterio in Szala a S. Stephano Rege Hungarorum erecto.
1. kép: Bogyay T. felvétele. Őrzési hely: Keszthely, Balatoni Múzeum * 2. kép: Jože Gorjup felvétele * 3. kép: Mazur Ildikó felvétele. Őh.: Keszthely, Balatoni Múzeum * 4. kép: Barbara Johansson—Meery M. A. felvétele * 5. kép: Bogyay T. felvétele. Őh.: Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum (tartós letét a Szombathelyi Savaria Múzeum gyűjteményéből) * 6. kép: Repro. Somo gyi Múzeumok Közleményei 1. 1973. Nagy Emese: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. LXXV. tábla, II. kép.

Probleme historischer Quellenkritik und kunstgeschichtlicher Stilkritik um Zalavár (Bemerkungen zu Sándor Tóths Studie „Das mittelalterliche Lapidarium des Balaton-Museums zu Keszthely“)

In der von Sándor Tóth neu gestalteten Abteilung für mittelalterliche Steinskulpturen ist die museale Präsentation von zwei Exponaten zu beanstanden. 1. Die Reste des Portals der Kirche des Erzmärtyrers Stephan vom Südbang des Berges Badacsony sind wie ein regelrechtes Gewändeportale der Romanik ergänzt und aufgestellt worden. Nach den vom Verf. 1944 veröffentlichten zeichnerischen Dokumenten (Anm. 1.) waren jedoch die einer Säulenreihe äußerst primitiv nachgebildeten Laibungen des Eingangs nicht schräg, sondern parallel zueinander geführt. 2. Der Marmorbalken aus Zalavár mit karolingischem Flechtwerk und späterer Inschrift wird als Türschwelle präsentiert. Er diente jedoch ursprünglich wohl als Türpfosten, dann, im frühen 11. Jahrhundert wurde er, mit einer passenden Inschrift (Paraphrase von Matth. 7,7 bzw. 7,8.) versehen, sekundär als Türsturz eines Kloster- oder Kircheneingangs verwendet. (Anm. 40–41.)

In dem sorgfältig bearbeiteten Katalog und in seiner Einleitung mit außerordentlich umfangreichem Anmerkungsapparat werden die Funde von Zalavár nebst ihren historischen und kunstgeschichtlichen Problemen am ausführlichsten behandelt. Die Feststellungen des Autors bedürfen aber wesentlicher Korrekturen.

Als Patron der in Mosapure vom Salzburger Erzbischof Liupram (gest. 858) errichteten ersten Adrianskirche, sowie ihrer 1019 geweihten Nachfolgerin und der Benediktinerabtei von Zalavár kommt der aus Irland gebürtige und in Schottland wirkende Bischof Abdrian überhaupt nicht in Frage. Denn er hat erst um 875 den Märtyrertod erlitten und nur die Legende dichtete ihm später eine Herkunft aus Pannonien an. (Anm. 3–5.) Der hl. Methodius, der für kurze Zeit auch in Mosapure wirkte, wurde vom Papst nicht zum „pannonischen Bischof“, sondern zum Erzbischof von Sirmium geweiht. (Anm. 8.)

Völlig verfehlt ist es, die 1946–1947 von Aladár Radnóti auf der Récsékút-Insel entdeckte und freigelegte Steinbasilika für die karolingische Adrianskirche zu halten. Diese 1948 von Dezső Dercsényi vorgeschlagene Identifizierung (Anm. 10.) hat sich sowohl aus historischen wie auch kunstgeschichtlichen Gründen längst als unhaltbar erwiesen. (Anm. 13.) Das Problem der Steinbasilika und ihrer vermutlichen Vorgängerbauten ist noch nicht endgültig gelöst.

Die Hauptgruppe der aus Zalavár stammenden Skulpturen datiert Sándor Tóth mit stilistischen Argumenten um 1070–1080. Die Unzulänglichkeit seiner stilkritischen Methode wird am Beispiel von drei Skulpturenfragmenten mit unverkennbarem Stilcharakter aufgezeigt. 1. Die römische Herkunft des Marmorfragments Nr. 10 mit Rosetten im Sechsecknetz wird vom Autor angezweifelt mit der Begründung, daß die „beste Analogie“ dazu im Bogenfeld eines romanischen Kirchenportals zu finden ist. Die übrigen, ebenso treffenden Parallelen, die sich schon durch die Fundumstände als Produkte römischer Steinmetzkunst erwiesen haben (Anm. 28.), werden mit Schweigen übergangen. 2. Bei der oben erwähnten angeblichen Türschwelle (im Katalog Nr. 24) führt die mangelhafte Kenntnis der westlichen ornamentalischen Skulptur des 8.–9. Jahrhunderts dazu, daß der typisch karolingische Charakter des Flechtwerks völlig verkannt (Anm. 38.) und das Ganze in die Zeit um 1070–1080 datiert wird. 3. Das im Katalog unter C angeführte Bruchstück einer Schrankenplatte mit Tierkampfszene im Flechtbandrahmen mittelbyzantinischer Prägung ist eng verwandt mit dem Stuhlweißenburger Stephanssarkophag. Sándor Tóth glaubt es aufgrund eines in der Gesamtkomposition unbedeutenden Detailmotivs, der die Ecken zwischen dem äußeren Quadrat und dem eingeschriebenen Kreis ausfüllenden Palmetten, mit Säulenbasenornamenten der 1061 gegründeten Benediktinerabtei von Zselicszentjakab in Zusammenhang bringen zu können. Daraus folgert er, daß die Hauptgruppe der Zalavárer Skulpturen etwas später, um 1070–1080 anzusetzen, und auch der Stuhlweißenburger Steinsarg anlässlich der 1083 erfolgten Kanonisierung des hl. Stephan entstanden sei. Die Palmettenmotive von Zselicszentjakab lassen sich in die Bauornamentik ebenfalls byzantinischer Herkunft des 11. Jahrhunderts in Ungarn zwanglos einordnen, haben jedoch mit der Schrankenplattendekoration von Zalavár und mit dem Sarkophag des hl. Stephan nicht das Geringste zu tun. Auch die historischen Quellen legen für die Niederlassung der Benediktiner auf der Insel des Flusses Zala und die Entstehung des Stuhlweißenburger Steinsarges die erste Hälfte des 11. Jahrhunderts nahe. (Anm. 45, 46, 49–54.)

Bogyay T.

1. kép: Rozettás és hatszöges márványtöredék Zalavárról.
Marmorfragment mit Rosetten im Sechsecknetz von Zalavár.

2. kép: Šempeter v savinjski dolini (Szlovénia). Baldachin-
mennyezet töredéke a római nekropoliszból.
Fragment eines Baldachins aus der römischen Nekropole
(Slowenien).

3. kép: Márványgerenda szalagfonatos díszítése Zalavárról.
Marmorbalken mit Flechtwerk von Zalavár.

4. kép: Niedertrixen (Karintia), Szt. Márton templom.
Karoling szalagfonatos töredék.
Niedertrixen (Kärnten), Kirche St. Martin, Karolingisches
Fragment mit Flechtbandornament.

5. kép: Mellvédlap töredéke, állatküzdelem (nyúlra lecsapó
sas?) ábrázolásával Zalavárról.
Fragment einer Schrankenplatte mit Tierkampfszene (auf ei-
nen Hasen herabschießender Adler?) von Zalavár.

6. kép: Oszloplábazat palmettás díszítése Zselicszent-
jakabról.
Palmettenverzierte Säulenbase von Zselicszentjakab.

Molnár László:

A lenti vár üvegleletei

A lenti vár politikai, gazdasági jelentősége a rendelkezésre álló adatokból ismert. Ez a jelentőség a politikában a XV. század közepén kapott hangsúlyt, amikor Albert királynak ostrommal kellett elvenni a Cilleiektől Pákával együtt. (VÁNDOR 1979. 75–88.)

Gazdasági jelentősége is ekkorra nőtt meg, hisz az alsó-lendvai Bánfi család hatalmas birtokai erre az időre már kisebb birtoktestekre szakadtak. Az egymással marakodó, egymás birtokait szívesen dúló urak birtokaik „végvárai-vá” tették e helyeket, gyakran birtokaik gazdasági központjává is.

A XVI. században viszonylagos a nyugalom — a kevés adat ezt bizonyítja —, a zivataros idők ellenére is. Aztán a történelem ismét előtérbe tolta, fontossá tette a várat.

Politikailag, gazdaságilag jelentős volt Lenti, de lássuk építészeti is az volt-e; és a politika megkövetelte átépítések, erősítések követte-e a gazdasági megerősödést követő, művészi törekvéseket is kifejező építkezés. Erre vonatkozóan írásos forrás nem áll rendelkezésünkre. E kérdésre tehát a régészet eszközeivel kellett választ keresni,

Az építészeti kultúra fokmérője az épületdíszítő elemek, berendezési tárgyak milyensége — mind anyagi, mind minőségi értelemben.

Ebben a sorban fontos helyet foglal el az üveg. Fényt derít a kor ízlésére, építészeti kultúrájára és anyagi jólétére is. Hogy mégsem nyúltak (nyúlnak) szívesen az üveghez régészeink, annak az az egyszerű magyarázata, hogy az üveg kortalan. Amennyiben a töredék nem visel magán egyértelmű, korra utaló forma- és díszítőjeleket, úgy nem csak azt nem tudjuk megállapítani, hogy mikor készült — a XVI–XIX. századig bármikor —, hanem azt sem, hogy milyen országban. Ugyanis Német- vagy Csehországban is ugyanúgy káliüvegből készültek az edények, akár itthon.

Rövid ismertetőknek az a célja, hogy összehasonlítási lehetőséget nyújtson másoknak is, akik hasonló leletre bukkannak. Másodsorban viszont segítséget nyújt a feltárás során talált üvegtárgyak vizsgálata az egy koron belüli

történelmi periódusok szétválasztására. Konkrétan egy feltáráson — a lenti vár részleges feltárásán — belül.

Az üveg, mint bizonyíték

Legelőször is megerősítette azt a feltevést, hogy a kaputorony nem csak a vár leglátványosabb, legrobusztusabb építménye, egyben védműve volt, hanem a leglakályosabb is (*ibid.*).

Ezt egyértelművé tette, hogy míg a vár több pontján is folyt kutatás és csak itt-ott fordult elő üvegtöredék, addig a torony előtti várárokból tömegesen (78/l. szelvény).

Itt mennyiségileg és minőségileg is jelentős volt a leletanyag. Ezekről a későbbiekben lesz szó. Gazdái már a XVI. században törekedtek otthonosabbá tételére. Tanúsítják ezt a kerek „üvegtányérok”, amelyek nemcsak a gazdagság fitogtatásának bizonyítékai, hanem a kulturált lakás igényének is (KATONA 1959.). Természetesen ez az akkori korra értendő.

A lakályosabbá tétel, a pompa emelése csak fokozódott, amikor Nádasdy Ferenc, hatalmas birtokok ura, a dúsgazdag — tudomány- és művészetpártoló — főúr jutott Lenti birtokába.

A vár, annak ellenére, hogy a törökellenes végvárrendszer legfontosabb erőssége volt a zalai végeken, mégis biztonságos távolságra Kanizsától ahhoz, hogy a végvár zordsága mellett a főúri kastély kényelmét is nyújthassa rövid időre.

Ehhez a megfelelő védelmet biztosította az a kisebb-nagyobb várakból, vigyázóházakból — ún. tarisznavárakból — álló várlánc, amely délkeleten Kányavárra, délnyugaton Dobrira támaszkodott és amelynek legerősebb tagja Szécsisziget volt —, maga is jelentős erősség.

Ez a viszonylagos fényűzés az 1660-as években viselt tisztsegei miatt Nádasdytól el is volt várható.¹

Így talán érthető is, hogy hivatalos megyejárásai során saját birtokain szállt meg, mindjárt ellenőrizve — az ország, megye gondjai mellett — azok állapotát is.

Az építkezések korát az üvegek a XVI. század végére, a

XVII. század elejére, valamint a XVII. század közepére, a Nádasdyak birtoklása idejére datálják (TAKÁCS 1907.639).

Ezt a már említett „üvegtányérok” és a még nem említett hatszög alakú sík ablakszemek tanúsítják.

Első ránézésre az elközerült üvegtörödékek három csoportra oszthatók. Két csoportra kor szerint. Azon belül az egyik még minőség — a kidolgozás minősége — szerint is kétfelé sorolható.

Az építkezések üvegtárgyai után nézzük a berendezési tárgyakat.

Ha az előzőekben az üvegeket két, illetve három csoportba soroltuk, itt ezt még tovább kell bontani, újabb három csoportra.

Az elsőbe a legkezdetlegesebb kivitelűeket — feltételezhetően hazai készítményeket — vettük.

A másodikba a művesebbeket, melyek Európában bárhol készülhettek, akár itthon is.

Végül a harmadikba a velencei üvegeket, mint akkor legrangosabbakat.

Az első csoportba tartoznak az egyszerű hengeres testű poharak.

A másodikba soroltuk a díszített, figurális talpas poharakat, amelyekről azt írtuk, hogy bárhol készülhettek. Ez így igaz, hisz a XVII. század közepén már erőteljesen kibontakozott a német, a cseh üvegyipar és fejlődött az oszt-rák és a hazai üvegyártás is (*ibid.*).

A szakirodalom azt tartja, hogy hazai üvegyártásunk csak a XVII–XVIII. század fordulóján zárkózott fel a kor színvonalára. Ennek viszont ellent mond, hogy hutaépítő, alapító főuraink a fejlett üvegyiparral rendelkező országokból hozták az üvegműveseket. Bizonyára nem is a legrosszabbakat. Talán azért félünk elfogadni a művesebb darabokat hazainak, mert nem ismerjük megbízhatóan ezeknek a hutáknak a termékeit, vagy a forma alapján külföldinek véljük — vélhetjük, hisz a mester legtöbbször külföldről hozta tudását.

A harmadik csoportot szemlélve a forma finomsága, az anyag tisztasága az, amely szembeötlő. Ezek is poharak: talpas és ún. szárnyas poharak, illetve kancsók töredékei (BORSOS 1974.50).

A forma alapján azonosíthatók a XVI. századból ismert velencei üvegtípusokkal. Az anyag tökéletes tisztasága nem hagy kétséget, hogy valóban azok is. Talán végső bi-

zonyságot egy laboratóriumi vizsgálat hozhatna, de ezt ma nálunk még nehéz megoldani. Egyrészt kevés a vállalkozó a vizsgálatok elvégzésére, másrészt kevés az olyan régész — talán nincs is —, aki féltett leletét, akár részben, akár egészben könnyű szívvel odaadná, hogy a vizsgálat során apróra zúzzák. Ezt már csak szakmai indokból sem teheti. Pedig a készítés helyének pontosabb meghatározásához vinné közelebb e terület kutatóit.

Hogy kerültek ide ezek az üvegek?

Hozhatták is — tudjuk, hogy az egyik Nádasdy ős, Tamás is foglalkoztatott üvegeseket háza építtetésénél, de ajándékba is kaphatták. (TAKÁCS 1907.633.) (Az üveg pedig igencsak becses ajándék volt még ekkor.) Közvetítő is akadhatott, aki a vételt intézte. Közismert, hogy a Nádasdyakkal szoros kapcsolatot tartó Zrínyiek birtoka Velencéig terjedt.

Az üvegek pusztulása

Az üvegtányérok egy részének pusztulása talán véletlen volt. Teljes eltávolításuk mögött azonban a Nádasdyakat kell sejttenünk.

A hatszögletű ablaküvegek és a poharak, palackok tömeges pusztulása a Wesselényi-összeesküvés leleplezése után, a résztvevők birtokain császári parancsra megjelenő katonák vandalizmusának — vagy talán a császáriaknak ellenállók védekezésének? — estek áldozatul. Erre ma még nincs egyértelmű válasz.

Azt, hogy egyidejű a pusztulás, az egy helyen talált töredékek nagy száma bizonyítja. Ez csak úgy lehetséges, ha egyszerre dobták őket a várakozó vizébe. Elképzelhető még az is, hogy a teljes anyag az Eszterházyak birtoklását követően került a várakozóba. Ennek ellentmondanak az üvegek, és az a tény, hogy az átépítésekre csak 1712 után került sor.

Pusztulásuk a múltat kutató embernek viszont bizonyággal szolgál, hogy az üveg a XVII. században hazánkban is rohamosan előretörve megkezdte ma is tartó, megállíthatatlan diadalútját.

Irodalom:

- VÁNDOR 1979 Vándor László: *A lenti vár 1976–78. évi ásatásának eredményei, Zalai Gyűjtemény 12.* Zalaezerszeg, 1979. 75–88.
 KATONA 1959 Dr. Katona János: *A füleki vár XV–XVII. sz.-i emlékei. Régészeti Füzetek 1959. II. 4.* 38.

- TAKÁCS 1907. Takács Sándor: *Magyar üveg, magyar üvegesek, Századok, 1907.* 639.
 BORSOS 1974 Borsos Béla: *A magyar üvegművesség, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1974.* 50.

Katalógus

1. Ltsz.: 79.2.89. Ablaküveg
Hatszögletű ablaküveg nagyrészt összeállítható töredékei (4 db). XVI–XVII. sz.
2. Ltsz.: 79.2.90. Ablaküveg
Kisméretű, hatszögletű ablaküveg töredékei (6 db). XVI–XVII. sz.
3. Ltsz.: 79.2.91. Ablaküveg
Kör alakú, peremes ablakszem töredékei (7 db). XV–XVI. sz.
4. Ltsz.: 79.2.92. Bokálytöredék
Tiszta, színtelen üvegből készült, bordázott oldalú és vállú bokályperem és -nyak, valamint válltöredéke. Nyakon kitüremkedő kiöntőcsücsökkel (4 összeillő darab). XVII–XVIII. sz.
5. Ltsz.: 79.2.93. Pohártöredék
Áttetsző, színtelen üvegből készült pohár, vagy kehely töredéke. H.: 4,3 cm, M.: 2,7 cm. XVI–XVII. sz.
6. Ltsz.: 79.2.94. Ablaküveg
Kerek ablaküveg matt töredéke. H.: 5,9 cm, Sz.: 4 cm, V.: 0,3 cm. XV–XVI. sz.
7. Ltsz.: 79.2.95. Üvegtöredék
Pohár (?) vagy inkább bokály világos moszatzöld üvegből, enyhén benyomott fenékkal, „köldökekkel”. Oldalán párhuzamosan körbefutó vékony hullámvonal. Fenékatm.: 6,1 cm, M.: 2,8 cm. XVII–XVIII. sz.
8. Ltsz.: 79.434.93. Üvegtöredékek
Apró, vékony síküveg töredékek, opálosfehér színűek (34 db). XVII–XVIII. sz.
9. Ltsz.: 79.434.94. Üvegtöredékek
Apró, vékony, zöldes színű síküveg töredékek (6 db). XVII–XVIII. sz.
10. Ltsz.: 79.434.95. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, pincetokba való palack nyak- és peremtöredéke apró légzárványokkal. XVII–XVIII. sz.
11. Ltsz.: 79.434.96. Palacktöredék
Zöldes színű (moszatzöld) palack fenéktöredéke. XVII–XVIII. sz.
12. Ltsz.: 79.434.97. Palacktöredék
Moszatzöld, pincetokba való palack peremtöredéke. XVII–XVIII. sz.
13. Ltsz.: 79.434.98. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, pincetokba való palack fenék- és oldaltöredéke. XVII–XVIII. sz.
14. Ltsz.: 79.434.99. Palacktöredék
Zöldes árnyalatú, színtelen üvegből készült palack fenéktöredéke. XVII–XVIII. sz.
15. Ltsz.: 79.434.100. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, vékonyfalú palack fenéktöredéke. XVII. XVIII. sz.
16. Ltsz.: 79.434.101. Palacktöredék
Kékeszöld színű, benyomott fenékű palack fenéktöredéke. H.: 5,5 cm, Sz.: 5,1 cm, V.: 0,3 cm. XVII–XVIII. sz.
17. Ltsz.: 79.434.102. Pohártöredék
Színtelen, vékonyfalú, egyenes fenékű pohár fenék- és oldaltöredéke. Fenékatm.: 5,4 cm, M.: 2,4 cm. XVII–XVIII. sz.
18. Ltsz.: 79.434.103. Ablakszemtöredék
Sárgásbarna színű, sokszögű töredék. H.: 4,3 cm, Sz.: 2,7 cm. XVI–XVII. sz.
19. Ltsz.: 79.434.104. Bokálytöredék
Színtelen üvegből készült, bordázott, széles szalagfűl töredéke. XVII–XVIII. sz.
20. Ltsz.: 79.434.105. Kehelytöredék
Színtelen üvegből készült, anyagában lila festékekkel színezett kehely alsó, szár feletti töredéke. XVII–XVIII. sz.
21. Ltsz.: 79.434.106. Pohártöredék
Színtelen üvegből készült, vékony falú pohár apró légzárványokkal, a perem egy kis darabjával. H.: 3,8 cm, Sz.: 3,4 cm, V.: 0,2 cm. XVII–XVIII. sz.
22. Ltsz.: 79.434.107. Üvegedény-töredékek
Színtelen üvegből készült üvegtárgyak töredékei (14 db). XVII–XVIII. sz.
23. Ltsz.: 79.434.108. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült palack fenéktöredéke. H.: 4,2 cm, Sz.: 2,6 cm, V.: 0,4 cm. XVII–XVIII. sz.
24. Ltsz.: 79.434.109. Fenéktöredék
Színtelen üvegből készült, rózsaszín árnyalatú pohár vagy palack fenéktöredéke. H.: 3,2 cm, M.: 1,7 cm. XVII–XVIII. sz.
25. Ltsz.: 79.434.110. Oldaltöredék
Színtelen üvegből készült, alul vastag, fölfelé vékonyodó falú üvegedény (pohár?) töredéke. XVII–XVIII. sz.
26. Ltsz.: 79.434.111. Ablakszemtöredék
Barnászöld, vékony ablakszem töredékei (3 db). XVII. sz.
27. Ltsz.: 79.434.112. Kehelytöredék
Színtelen üvegből készült, vékony falú, apró légzárványos kehely oldaltöredéke, gravírozott felirat töredékével. H.: 3 cm, Sz.: 1,6 cm, V.: 0,1 cm. XVII–XVIII. sz.
28. Ltsz.: 79.434.113. Oldaltöredékek
Színtelen üvegből készült, vastag falú, bordázott oldalú kehely vagy talpas pohár töredéke. XVII–XVIII. sz.
29. Ltsz.: 79.434.114. Oldaltöredék
Színtelen üvegből készült, bordázott oldalú pohár töredéke. H.: 4,1 cm, Sz.: 1,9 cm, V.: 0,3 cm. XVII–XVIII. sz.
30. Ltsz.: 79.434.115. Üvegedény-töredékek
Zöldes színű üvegből készült edények töredékei (19 db). XVII–XVIII. sz.
31. Ltsz.: 79.434.116. Palacktöredékek
Moszatzöld színű üvegből készült, benyomott fenékű palack fenéktöredékei (2 db). XVII–XVIII. sz.
32. Ltsz.: 79.434.451. Üvegkehely
Velencei típusú kehely. Szárán nagy gombbal (nodus). Szabályosan fölfelé szélesedő cuppa résszel. Gravírozott díszítés. Az egyes mezőket tojásfűzér választja el egymástól; alul-felül kétsoros pontsor fut körbe. Fő motívuma egy többtornyú épület (4 db-ra törve). XVII. sz. (2. kép 2)
33. Ltsz.: 79.434.452. Kehely
Közvetlenül a talp fölött, abból induló szárgomb, majd a vékony száron lapított alakú szárgomb (bikonikus nodus); közvetlenül fölötte kis horony után kettős fenékperem, majd rövid függőleges indítás után kiszélesedő díszítetlen kehely. M.: 9 cm. XVII. sz.
34. Ltsz.: 79.434.453. Kehely
Szabályosan induló kehely kettős fenékperemmel, vékony hengeres szárral. XVII. sz.
35. Ltsz.: 79.434.454. Ablakszemtöredékek
Különböző színű — moszatzöld, világoszöld, fehér, kékeszöld és irizáló — és méretű kerek ablakszem töredékei (598 db) XVI–XVII. sz.

36. Ltsz.: 79.434.455. Ablaküveg-töredékek
Hatszög alakú, moszatzöld, fúvással készült síküveg ablakszem-töredékek (2 db). XVII. sz.

37. Ltsz.: 79.434.456. Ablakszemtöredékek
Fúvással készült, középen vastagabb, szintelen üvegből, irizáló töredékek (5 db). XVII. sz.

38. Ltsz.: 79.434.457. Ablakszemtöredék
Kékes színű, fúvással, illetve pörgetéssel készült. Középen vastagabb. H.: 4,2 cm, Sz.: 2,8 cm, V.: 0,3 cm.

39. Ltsz.: 79.434.458. Pohártöredék
Vékony falú, egyenes oldalú, belül domborodó, kívül egyenesen ékelt(?). Alja szabálytalan alakú, a pipáról való levételkor keletkezett köldökkel. Fenékátm.: 5,3 cm.

40. Ltsz.: 79.434.459. Pohártöredék
Vékonyfalú, opálosan irizáló pohár oldaltöredéke. H.: 4,2 cm, Sz.: 1,9 cm, V.: 0,15 cm.

41. Ltsz.: 79.434.460. Pohártöredék
Vékony falú — feltételezhetően — függőleges oldalú, szabálytalan elhelyezkedéssel benyomkodott ovális hornyok, gravírozott díszítés. Közvetlenül a perem alatt vízszintes hullámvonal. H.: 3,9 cm, Sz.: 2,45 cm, V.: 0,3 cm.

42. Ltsz.: 79.434.461. Kehelytöredék
Színtelen üvegből készült, vonal és pontsor díszítésű kehely oldaltöredéke. H.: 3,9 cm, Sz.: 2,2 cm, V.: 0,27 cm.

43. Ltsz.: 79.434.462. Kehelytöredék
Vékony falú. Legömbölyített peremtöredék. Gravírozott díszítésű. A perem alatt 0,45 cm távolságra körbefutó vékony vonal. Közvetlenül a vonal fölött szabálytalan hullámvonal. M.: 2,4 cm, Sz.: 3,2 cm, V.: 0,2 cm.

44. Ltsz.: 79.434.463. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, pincetokba való palack. Legömbölyített vállú. Nyakát utólag ragasztották rá.

45. Ltsz.: 79.434.464. Palacktöredék
Zöldes színű, irizáló, legömbölyített vállú, pincetokba való palack váll- és nyaktöredéke. Nyaka utólag került rá. A hengeres nyakon ónból készült csavarmenetes szájrész.

46. Ltsz.: 79.434.465. Palacktöredék
Fűzőld palack vastag peremtöredéke.

47. Ltsz.: 79.434.466. Tárolóedény
Moszatzöld színű, vékony falú, apró légzárványos, erősen kifelé hajló, legömbölyített peremű, széles szájú üvegedény két összeillő darabja.

48. Ltsz.: 79.434.467. Üvegese töredéke
Moszatzsínű, erősen légzárványos, kisméretű — orvosságos- vagy illatszeres — üveg töredéke. Átm.: 2,8 cm, M.: 4,8 cm.

49. Ltsz.: 79.434.468. Üvegtalp
Moszatzsínű, kerek, domború, pohár vagy üvegecske talpa. Átm.: 4 cm, M.: 0,95 cm.

50. Ltsz.: 79.434.469. Kiöntőfűl(?)
Kékesfehér üvegből készült edény kiöntőcsöve vagy füle. A benne lévő légzárványok iránya jól mutatja a nyújtás irányát.

51. Ltsz.: 79.434.470. Palacktöredék
Sötétzöld színű palack benyomott fenekének töredéke.

52. Ltsz.: 79.434.471. Palacktöredék
Hengeres testű, világoszöld palack válltöredéke.

53. Ltsz.: 79.434.472. Palacktöredék
Vékony falú, világoszöld, hengeres palack három oldaltöredéke.

54. Ltsz.: 79.434.473. Edénytöredék
Vékony falú, szintelen üvegből készült, opálos, zöld árnyalatú

edény bordázott oldaltöredéke.

55. Ltsz.: 79.434.474. Üvegtöredék
Moszatzöld színű, hólyagosított felületű, vékony falú palack vagy bokály töredékei (8 db).

56. Ltsz.: 79.434.475. Palacktöredék
Moszatzsínű, apró légzárványos, szögletes, enyhén hólyagosított felületű palack két töredéke.

57. Ltsz.: 79.434.476. Szalagfűl
Színtelen üvegből készült, vékony opálhártyával borított vékony szalagfűl. H.: 6,1 cm, Sz.: 1,1 cm.

58. Ltsz.: 79.434.477. Üvegtöredékek
Fehér színű pohár oldaltöredékei (2 db).

59. Ltsz.: 79.434.478. Kehelytöredék
Vékony falú, kék színű, fölfelé tölcészerűen szélesedő kehely négy töredéke.

60. Ltsz.: 79.434.479. Üvegtöredékek
Világoszöld üvegtöredékek (16 db).

61. Ltsz.: 79.434.480. Üvegtöredékek
Világoszöld színű ablaktöredékek (16 db)

62. Ltsz.: 79.434.481. Ablakszemtöredékek
Moszatzöld színű, apró légzárványos ablakszemtöredékek (2 db).

63. Ltsz.: 79.434.482. Ablakszemtöredékek
Világos moszatzöld ablakszemtöredékek (13 db).

64. Ltsz.: 79.434.483. Ablakszemtöredékek
Színtelen üvegből készült ablakszemtöredékek (4 db).

65. Ltsz.: 79.434.484. Ablakszemtöredékek
Színtelen üvegből készült kerek ablakszemek peremtöredékei (2 db).

66. Ltsz.: 79.434.485. Üvegtöredékek
Színtelen üvegből készült fehér oxidhártyával bevont síküvegtöredékek (3 db).

67. Ltsz.: 79.434.555. Üvegtöredékek
Színtelen és világoszöld üvegből készült tárgyak töredékei (11 db). XVII–XVIII. sz.

68. Ltsz.: 79.434.601. Pohártöredék
Csontüvegből készült, oldalán bordázott pohár oldal- és peremtöredéke. Sz.: 4 cm, M.: 4 cm, V.: 0,35 cm.

69. Ltsz.: 79.434.640. Ablakszemtöredék
Moszatzöld, sokszögletű, pörgetéssel készített ablakszemtöredékek. Néhány összeillő ragasztva (9 db).

70. Ltsz.: 79.434.641. Palacktöredék
Vékony falú, négyzet alakú, pincetokba való moszatzöld színű palack válltöredéke és nyaka. Szája egyszerű, mintázóféval készült. Szájátm.: 2,3 cm.

71. Ltsz.: 79.434.642. Edénytöredék
Indigókék pohár fenék-, oldal- és peremtöredékei. Néhány darabja összeillik (16 db).

72. Ltsz.: 79.434.643. Edénytöredék
Moszatzöld színű, apró légzárványos palack erősen benyomott fenekének töredéke.

73. Ltsz.: 79.434.644. Ablakszemtöredékek
Opálos, halványzöld árnyalatú szintelen üvegből készült kerek, vékony, visszahajtott peremű ablakszemtöredékek (4 db).

74. Ltsz.: 79.434.645. Edénytöredék
Színtelen (ún. kristály) üvegből készült vastag falú, egyenes fenekű edény gömb alakban induló oldaltöredéke. XVII. sz.

75. Ltsz.: 79.434.646. Edénytöredék
Sötétzöld, vastag falú, gömb alakú üvegedény oldaltöredéke. H.:

4,9 cm, Sz.: 2,6 cm, V.: 1,4 cm.

76. Ltsz.: 79.434.647. Síküvegtörődék

Lilásfehéren opálos, szintelen üvegből készült síküvegtörődék. H.: 4,7 cm, Sz.: 3,7 cm.

77. Ltsz.: 79.434.648. Edénytörődék

Barnászöld színű üvegedény törődéke. H.: 4,6 cm, Sz.: 4 cm.

78. Ltsz.: 79.434.649. Ablakszemtörődékek

Világoszölden opálos ablakszemtörődékek (4 db).

79. Ltsz.: 79.434.650. Fenéktörődék

Kristályüvegből készült, közepe felé vastagodó vékony falú edény (palack?) törődéke. H.: 5,1 cm, Sz.: 3,3 cm, V.: 0,5 cm.

80. Ltsz.: 79.434.824. Ablakszemtörődékek

Halványzöld színű kerek, peremes ablakszemtörődékek (21 db). XVII–XVIII. sz.

81. Ltsz.: 79.434.825. Ablakszemtörődék

Kerek, széleik felé vékonyodó ablakszemek törődékei (4 db). XVII–XVIII. sz.

82. Ltsz.: 79.434.832. Palacktörődék

Szögletes, benyomott oldalú palack fenék- és oldaltörődéke. M.: 9,3 cm, Sz.: 4 cm.

83. Ltsz.: 79.434.833. Edénytörődék

Szintelen üvegből készült üvegedény törődéke.

84. Ltsz.: 79.434.834. Ablakszemtörődék

Mosatzöld színű síküveg ablakszem törődékei (2 db).

85. Ltsz.: 79.434.835. Ablakszemtörődék

Szintelen üvegből pörgetéssel készült ablakszem törődéke. H.: 6,9 cm, Sz.: 3 cm.

86. Ltsz.: 79.434.839. Edénytörődék

Szintelen üvegből készült vízszintes, kihajló, legömbölyített peremű, széles szájú tárolóedény (gyógyszer vagy fűszer). Kerek, enyhén ék alakú, ovális gombbal. A dugót formába fűjték vagy préselték (3 db).

87. Ltsz.: 79.434.840. Edénytörődékek

Kristályüvegből készült üvegedény törődékei (7 db).

88. Ltsz.: 79.437.7. Kehelytörődék

Halvány barnászöld üvegből készült, közepén domború velencei kehely talptörődéke. Több darabból ragasztva. Átm.: 11,9 cm.

89. Ltsz.: 79.437.10. Kehely

Nagyméretű, vállán körbefutó bordán függőleges vonalkázással díszített üvegkehely részben összeállítható törődékei. XVI–XVII. sz.

90. Ltsz.: 79.437.11. Ablakszemtörődék

Kékeszöld színű, közepén vastagabb, pörgetéssel készült ablakszem törődéke. Több darabból ragasztva.

91. Ltsz.: 88.1.1. Ablakszemtörődékek

Kristályüvegből készült kerek ablakszemtörődékek. Fúvással, pörgetéssel készültek. Közepük vastagabb, peremük visszahajtott. Méretük megközelítő pontossággal 100–105 mm. Az üveg nem teljesen tiszta. Halványkék, zöldes árnyalatú (71 db). XVI–XVII. sz. (1. kép 1.)

92. Ltsz.: 88.1.2. Ablakszemtörődék

Kristályüvegből fűjt tökéletesen szintelen, átlátszó üvegtányér törődéke. Pereme visszahajtott. Eredeti átm.: 95 mm. XVII. sz. (1. kép 2.)

93. Ltsz.: 88.1.3. Ablakszemtörődék

Tökéletesen átlátszó, nagyon halványzöld árnyalatú, fúvott, pörgetett, visszahajlított peremű, nagyon vékony ablakszem törődéke. Anyagában apró légzárványokkal. Átm.: cca 90 mm. XVII. sz.

94. Ltsz.: 88.1.4. Ablakszemtörődékek

Halvány mosatzöld színű, pörgetett ablakszemtörődékek, amelyeket fúvás után nem kerekre hagytak, hanem — a nyomokból ítélve — hidegen hatszög alakúra vágta. Széleik felé ezek is enyhén vékonyodnak. Középen ezeken is „köldök” van. A hatszög élei 58 mm hosszúak. Legnagyobb átmérőjük 114 mm (rekonstruált). XVII. sz.

95. Ltsz.: 88.1.5. Palacktörődék

Kisméretű — illatszeres? — zöldes színű üvegből készült palack rövid, tölcészerűen kifelé hajló nyakkal. XVII. sz.

96. Ltsz.: 88.1.6. Palacktörődék

Fátyolos, kristályüvegből készült palack váll- és tölcészerűen kihajló rövid nyakának törődéke. XVII. sz.

97. Ltsz.: 88.1.7. Palacktörődék

Nagyméretű — alakja után ítélve — pincetokba való palack barnászöld — benyomott — fenéktörődéke. Jól látszik a köldök a benyomott kúpánál. 157x106 mm. XVII. sz.

98. Ltsz.: 88.1.8. Palacktörődék

Kékeszöld színű, erősen irizáló, benyomott fenékű palack fenéktörődéke. 121x61 mm. XVII. sz.

99. Ltsz.: 88.1.9. Palacktörődék

Halvány kékeszöld színű, enyhén benyomott fenékű, kerek alapú palack fenéktörődéke. 74x48 mm. XVII. sz.

100. Ltsz.: 88.1.10. Edénytörődék

halvány kékes színű, sokszögletű edény oldaltörődékei. Erősen irizáló (3 db). XVII. sz.

101. Ltsz.: 88.1.11. Fenéktörődék

Nagyon halványkék árnyalatú, négyzetes alapú pincetokba való palack enyhén benyomott fenéktörődéke, oldalindítással. Jól látszik a köldök. 71x68 mm. XVII. sz.

102. Ltsz.: 88.1.12. Palacktörődékek

Halvány zöldeskék palack két fenék- és egy válltörődéke, amelyen jól látszik a nyak indítása (3 db). XVII. sz.

103. Ltsz.: 88.1.13. Palacktörődék

Halványzöld, sok légzárványos anyagból készült palack válltörődéke, amelyen jól látszik a nyak indítása. 58x46 mm. XVII. sz.

104. Ltsz.: 88.1.14. Edénytörődék

Zöld, ún. parasztüvegből készült vastag falú pohár(?) oldaltörődéke, simára csiszolt peremmel. 64x22 mm. XVII. sz.

105. Ltsz.: 88.1.15. Palacktörődék

Mosatzöld színű, tiszta üvegből készült, vékony falú palack oldaltörődéke, a benyomott fenékkúp törődékével. Jól felkészült szakemberre vall. 51x33x3 mm. XVII. sz.

106. Ltsz.: 88.1.16. Palacktörődék

Halványzöld, tiszta üvegből, benyomott fenékkal készült, vékony falú palack törődéke. XVII. sz.

107. Ltsz.: 88.1.17. Palacktörődék

Halvány kékeszöld, erősen irizáló palack fenéktörődéke. 107x59 mm. XVII. sz.

108. Ltsz.: 88.1.18. Palacktörődék

Halványkék árnyalatú, szintelen üvegből fűjt, függőleges falú, hengeres testű, kúposan benyomott fenékű palack oldaltörődéke a teljesen épen maradt vaskos fenékkúppal. Szép kivitelű. XVII. sz.

109. Ltsz.: 88.1.19. Palacktörődék

Kékeszöld, közönséges palack kúposan benyomott fenéke. XVII. sz.

110. Ltsz.: 88.1.20. Palacktörődék

Halvány olajzöld színű, közönséges, hengeres testű palack be-

nyomott feneke. Két darabból ragasztva. XVII. sz.

111. Ltsz.: 88.1.21. Palacktöredék

Nagyon tiszta, világoszöld palack válltöredéke. Rövid, vékony, kifelé szélesedő nyakkal. XVII. sz.

112. Ltsz.: 88.1.22. Palacktöredék

Halvány kékes árnyalatú, szintelen üvegből készült, négyszögletes palack oldaltöredéke. 71x62 mm. XVII. sz.

113. Ltsz.: 88.1.23. Palacktöredék

Szögletes palack kékes árnyalatú oldaltöredéke. XVII. sz.

114. Ltsz.: 88.1.24. Palacktöredék

Halványzöld, hengeres, közönséges palack töredéke. Az oldalból kb. 45 fokos szögben befelé tört vállból rövid, vékony, függőlegesen tagolt nyakkal. 6 db-ból ragasztva. XVII. sz.

115. Ltsz.: 88.1.25. Palacktöredék

Nagyon tiszta világoszöld, vékony falú palack oldal- és fenék-kúpindításának töredéke. Nem közönséges munka. XVII. sz.

116. Ltsz.: 88.1.26.

Kristályüvegből készült borosüveg, enyhén benyomott fenékekkel és oldalának egy-egy töredéke. XVII. sz.

117. Ltsz.: 88.1.27. Palacktöredék

Kristályüvegből készült, négyzetes hasáb alakú kis palack oldaltöredéke. Az anyag nem tökéletesen átlátszó, enyhén opálos. XVII. sz.

118. Ltsz.: 88.1.28. Palacktöredék

Enyhén opálos kristályüvegből készült négyzetes hasáb alakú kis palack fenéktöredéke oldaltöredékkel. XVII. sz.

119. Ltsz.: 88.1.29. Palacktöredék

Nagyon tiszta kristályüvegből készült hasábos palack oldaltöredéke. XVII. sz.

120. Ltsz.: 88.1.30. Fenéktöredék

Szintelen, kissé áttetsző kristályüvegből készült, vékony falú edény fenéktöredéke az öblös test oldalának indításával. 96x43 mm. XVII. sz.

121. Ltsz.: 88.1.31. Fenéktöredék

Szintelen, áttetsző üvegből készült hengeres testű pohár vagy palack fenéktöredéke. A fenék csak enyhén benyomott, majdnem egyenes. 48x46 mm. XVII. sz.

122. Ltsz.: 88.1.32. Palacktöredék

kristályüvegből készült — nagy valószínűséggel —, pincetokba való palack válltöredéke a nyakindítás kis töredékével. Nagyon tiszta anyag. XVII. sz.

123. Ltsz.: 88.1.33. Palacktöredék

Kristályüvegből készült szögletes palack oldaltöredéke. Nagyon tiszta anyag, de asztallapon vagy egyengetődeszkán egyengették, és onnan apró porszemek — vagy más szennyező anyag — került az anyagba. XVII. sz.

124. Ltsz.: 88.1.34. Palacktöredék

Nagyon tiszta, kristályüvegből készült szögletes palack oldaltöredéke. Formálásnál horizontális recés benyomódások keletkeztek rajta. 59x39 mm. XVII. sz.

125. Ltsz.: 88.1.35. Palacktöredék

Négyszögletes, nagyon tiszta, ún. kristályüvegből készült palack válltöredéke. Az anyagban apró légzárványok és a formálás vízszintesen körbefutó vonalai láthatók. Anyagát tekintve az előző számon leírt palackhoz is tartozhatott, annak egy darabja is lehet. 72x30 mm. XVII. sz.

126. Ltsz.: 88.1.36. Palacktöredék

Négyszögletes palack oldaltöredéke. Kristályüvegből készült, enyhén kékes árnyalatú. Felülete irizáló. 74x72 mm. XVII. sz.

127. Ltsz.: 88.1.37. Pohártöredék

Vékony falú, enyhén kékes árnyalatú kristályüvegből fölfelé szélesedő pohár oldaltöredéke a fenék egy kis darabjával. Felülete szírványosan — halványan — irizáló. M.: 45 mm, Sz.: 44 mm. XVII. sz.

128. Ltsz.: 88.1.38. Pohártöredék

Nagyon tiszta kristályüvegből készült, enyhén kifelé hajló oldalú, kissé benyomott fenékű pohár oldaltöredéke a fenék egy kis darabjával. M.: 31 mm, Sz.: 50 mm, V.: 3—4 mm. XVII. sz.

129. Ltsz.: 88.1.39. Palacktöredék

Világos kékeszöld üvegből fújt öblös hasú borospalack félkörívenyre benyomott kúpos fenékének és oldalának három összeálló töredéke (3 db). XVII. sz.

130. Ltsz.: 88.1.40. Palacktöredék

Zöldeskék színű, tiszta üvegből készült, négyszög hasáb alakú palack válltöredéke. XVII. sz.

131. Ltsz.: 88.1.41. Palacktöredék

Világos kékeszöld színű palack enyhén felfelé domborodó fenéktöredéke. 52x34x6 mm. XVII. sz.

132. Ltsz.: 88.1.42. Palacktöredék

Öblös hasú, világos zöldeskék színű, vékony falú palack két összeálló darabja. XVII. sz.

133. Ltsz.: 88.1.43. Palacktöredék

Szögletes, áttetsző szintelen üvegből készült oldaltöredéke. 49x46 mm. XVII. sz.

134. Ltsz.: 88.1.44. Palacktöredék

Szögletes, szintelen üvegből készült palack alsó saroktöredéke. XVII. sz.

135. Ltsz.: 88.1.45. Oldaltöredék

Világoszöld üvegből készült edény — palack? — vékony falú oldaltöredéke. Néhány megnyúlt légzárvány és néhány alakítási vonal látható anyagában. XVII. sz.

136. Ltsz.: 88.1.46. Oldaltöredék(?)

Halványzöld árnyalatú üvegtöredék. Feltételezhetően egy nagyobb szögletes üveg oldaltöredéke. 95x61x2 mm. XVII. sz.

137. Ltsz.: 88.1.47. Palacktöredék

Nagyon tiszta, ún. kristályüvegből fújt palack fenéktöredéke. 48x38 mm. XVII. sz.

138. Ltsz.: 88.1.48. Palack(?)töredék

Kisméretű, vékony falú, félkörívesen felfelé domborodó fenékű, nagyon tiszta kristályüvegből készült — feltehetően — palack töredéke. XVII. sz.

139. Ltsz.: 88.1.49. Palacktöredék

Kristályüvegből készült domború hasú palack fenéktöredéke. Alul körbefutó fenékszalaggal. XVII. sz.

140. Ltsz.: 88.1.50. Pincetokba való palack

Világoszöld, vékony falú, nagyon sok apró légzárványt tartalmazó tiszta üveg 8 összeálló, 5 nem összeálló darabja. Feneke kúposan benyomott. XVII. sz.

141. Ltsz.: 88.1.51. Palacktöredék

Négyszögletes, vastag falú, pincetokba való világos mohazöld töredékei. Nagyon sok apró légzárvánnyal (4 db). XVII. sz.

142. Ltsz.: 88.1.52. Palacktöredék

Kisméretű, vékony falú, benyomott fenékű, négyzet alapú kis palack fenéktöredéke. Barnászöld színű, tiszta üveg, nagyon sok apró légzárvánnyal. A benyomott fenék közepén jól látszik a „köldök”. 50x50 mm. XVII. sz.

143. Ltsz.: 88.1.53. Fenéktöredék

Kobaltkék üvegből készült vastag falú tárgy enyhén benyomott

fenéke. Jól látható köldökkel. A talpperemből kb. 45 fokban kifelé induló oldal kb. 10–11 mm után függőlegesbe vált át. Hengeres testű. Talán virágtartó edény (váza) lehetett. Fenékátm.: 53 mm. XVII. sz.

144. Ltsz.: 88.1.54. Pohártöredék

Áttetsző kristályüvegből fűjt 14 hasábú pohár fenéktöredéke. Feneke egyenes. Közepén négylevelű lóhereszerűen elhelyezkedő köszörült dísz.: 55–56 mm. XVII. sz.

145. Ltsz.: 88.1.55. Palacktöredék

Vékony falú, szintelen üvegből fűjt, öblös hasú palack fenékperem-töredéke. XVII. sz.

146. Ltsz.: 88.1.56. Palacktöredék

Kisméretű, áttetsző, szintelen üvegből fűjt kisméretű palack fenék- és oldaltöredéke. A fenéken koncentrikus körök a köldök körül. Fenékátm.: 55 mm. XVII. sz.

147. Ltsz.: 88.1.57. Palacktöredék

Áttetsző szintelen üvegből fűjt kisméretű palack fenék- és oldaltöredéke. Első ránézésre opálüvegnek tűnik. Fenékátm.: 45 mm. XVII. sz.

148. Ltsz.: 88.1.58. Palacktöredék

Tiszta, szintelen üvegből fűjt vékony falú, hengeres testű, függőleges oldalú, kisméretű palack oldaltöredéke az enyhén benyomott fenék kis töredékével. Fenékátm.: 60 mm.

149. Ltsz.: 88.1.59. Palacktöredék

Áttetsző szintelen üvegből fűjt vékony, függőleges falú, hengeres testű kisméretű palack fenéktöredéke. Az enyhén benyomott fenék közepén jól látszik a köldök. Fenékátm.: 52–55 mm. XVII. sz.

150. Ltsz.: 88.1.60. Pohártöredék

Nagyon tiszta üvegből készült függőleges oldalú, hengeres testű, vékony falú pohár fenéktöredéke. A fenéken körben méhsejt díszítés, közepén nagyobb nyolcszög alakú sejtrel, benne a köldök kitérése. Fenékátm.: 55 mm. XVII. sz.

151. Ltsz.: 88.1.61. Pohár- vagy palacktöredék

Szintelen üvegből készült vékony, függőleges falú hengeres pohár vagy palack fenék-, ill. oldaltöredéke. Benyomott fenék, köldökkel. Fenékátm.: 55 mm. XVII. sz.

152. Ltsz.: 88.1.62. Palacktöredék

Szintelen üvegből készült, alul nyomott gömbhöz hasonlító hasas, vékony falú palack fenékperem-töredéke. Fenékátm.: kb. 90 mm. XVII. sz.

153. Ltsz.: 88.1.63. Palack(?)töredék

Nagyon tiszta kristályüvegből készült palack oldaltöredéke. 39x31 mm. XVII. sz.

154. Ltsz.: 88.1.64. Palacktöredék

Halványzöld palack tiszta anyagú fenéktöredéke. A benyomott fenéken a köldök is látszik. 51x45 mm. XVII. sz.

155. Ltsz.: 88.1.65. Orvosságos vagy illatszeres üveg

Szintelen üvegből készült hengeres testű, kis átmérőjű, hosszú, vékony csőnyakú és -szájú üvegecske válltöredéke az épen maradt teljes nyakkal. A nyak hossza 22 mm. XVII. sz.

156. Ltsz.: 88.1.66. Peremtöredék

Nagyon halvány kékeszöld árnyalatú, széles szájú edény kihajló, legömbölyített szélű peremtöredéke. Átm.: 110 mm. XVII. sz.

157. Ltsz.: 88.1.67. Palacknyaktöredék

Nagyon halvány kék árnyalatú szintelen üvegből készült palack nyak-, ill. peremtöredéke. A peremgyűrűt a nyak elkészülte után utólag ragasztották rá. Átm.: 45 mm. XVII. sz.

158. Ltsz.: 88.1.68. Peremtöredék

Nagyon tiszta kristályüvegből készült palack nyak-, ill. peremtöredéke. A nyak a száznál kiszélesedik. Az ovális peremgyűrűt a nyak elkészülte után ragasztották rá. A nyak vékony falú. Két összeillő darab. Átm.: 45 mm. XVII. sz.

159. Ltsz.: 88.1.69. Palacktöredék

Világos kékeszöld üvegből készült vékony falú, kúposan benyomott fenékű kis — orvosságos vagy illatszeres — palack töredéke. Fenékátm.: 45 mm. XVII. sz.

160. Ltsz.: 88.1.70. Palacknyak

Áttetsző, szintelen üvegből készült hasas palack a nyakból kihajtott, vízszintesen laposra nyomott peremű nyaktöredéke. A perem teljesen ép. Nyakátm.: 34 mm, peremátm.: 47 mm. XVII. sz.

161. Ltsz.: 88.1.71. Öblös hasú palack zöldes árnyalatú — nem egészen tiszta — áttetsző, szintelen üvegből készült, fölfelé szűkülő válltöredéke és nyaka, saját anyagából egyenletesen kihajlított peremmel. A perem belülről rövid íven hajlik kifelé. A perem teteje laposra nyomott. Két darabból ragasztva. Szájnyílása tojás alakú, deformált. Nyakátm.: alul 39, felül 31 mm, peremátm.: 38–39 mm. XVII. sz.

162. Ltsz.: 88.1.72. Peremtöredék

Nagyon tiszta, világoszöld üvegből készült nagyon vékony falú, erősen kihajló peremű, széles szájú edény peremtöredékei. A peremek laposak, saját anyagból visszahajlítottak. Kettő összeillik. Ismeretlen rendeltetésű edény! Átm.: 110 mm. XVII. sz.

163. Ltsz.: 88.1.73. Peremtöredékek

Az előzővel azonos leírású, attól csak a perem szélességében és vastagságában tér el. Két össze nem illő darab. XVII. sz.

164. Ltsz.: 88.1.74.

Tiszta szintelen üvegből készült palack függőleges, vékony falú nyaktöredéke. A perem fekvő tojás alakú, látszólag saját anyagból visszahajlított. Szabálytalan alakú, teteje lapos. A nyak rövid és meredeken indul a vállból. Talán egy pincetokba való palack nyaka? Peremátm.: 39–40 mm, nyakátm.: 28–29 mm. Nyak M.: 19–20 mm. XVII. sz.

165. Ltsz.: 88.1.75. Edénytöredék

Nagyon tiszta, halvány moszat zöld, nagyon vékony falú, erősen kihajló, anyagában visszahajlított peremű edény — talán virágtartó? Peremátm.: 86–87 mm, nyakátm.: 45 mm. XVII. sz.

166. Ltsz.: 88.1.76. Edénytöredék

Vékony falú, kobaltkék üvegből készült ismeretlen rendeltetésű edény töredéke. Enyhén benyomott fenékű. A fenéknél lejjebb lévő lapított, fekvő tojás alakú fenékperem. A peremtől az oldal fal befelé törik, majd függőlegessé válik. A peremen keresztirányú fehér zománcfestésű tojás alakú pontsor. Az oldalán 9–10 mm magasságban, egymástól 1,5–2 mm távolságra lévő három vízszintesen körbefutó fehér zománcfestésű vonal. A felső és alsó vonal felett, ill. alatt ún. zsinóröltés fut körbe. Két összeillő és egy hozzájuk nem illeszkedő fenéktöredék. Átm.: 90–93 mm. XVII. sz. (3. kép 4)

167. Ltsz.: 88.1.77. Pohártöredék

Áttetsző, szintelen üveg, hengeres teste felfelé szélesedik. Külső felülete 16 lapra tagolt. Feneke sima, fenékéle ívesen legömbölyített. Szájpereme egyenesre köszörült. Élperemei köszörüléssel letörtek. Két összeillő, összeragasztott darab. M.: 98 mm, szájm.: 80 mm, fenékátm.: 60 mm. XVII. sz.

168. Ltsz.: 88.1.78. Pohártöredék

Áttetsző, szintelen üveg. Az előzővel azonos típus. Mérete is kb. azonos. Erre a tagolásból lehet következtetni. Oldaltöredék.

XVII. sz.

169. Ltsz.: 88.1.79. Pohártöredék

Az előzőekben leírt két pohárral azonos típus. Színtelen, áttetsző üvegből készült. Előzőektől csak a külső lapolás számában tér el. Azokénál szélesebb lapokra tagolták. XVII. sz.

170. Ltsz.: 88.1.80. Pohártöredék

Színtelen, átlátszó üveg — kupa alakú pohár. Hengeres teste felfelé szélesedik. Külső felülete ívelten induló csúcsos, függőleges éiben végződő bordával tagolt. Két összeillő darab. Egyenes fenék, köldökkel. Fenékatm.: 40—42 mm. XVII. sz.

171. Ltsz.: 88.1.81. Pohártöredék

Kupa alakú pohár. Rosszul színtelenített, halványkék árnyalatú áttetsző üveg. Bordázott oldalú. 19—20 ívelten induló, csúcsos függőleges éiben végződő bordával tagolt. Hengeres, felfelé szélesedő test. Fenékatm.: 44—45 mm. XVII. sz.

172. Ltsz.: 88.1.82. Palacknyaktöredék

Színtelen, áttetsző üvegből készült — feltételezhetően — hasáb alakú palack rövid, enyhén kiszélesedő szájú, félkörívesen lekerekített kis peremmel. Két összeillő darab. Nyakhossza 30 mm. XVII. sz.

173. Ltsz.: 88.1.83. Pohártöredék

Lapos, vastag fenekű, áttetsző, színtelen üvegből készült pohár töredéke. Vékony függőleges falú, hengeres testű. A fenék magasságából indul a téglalap átmetszetű szalagfűl. Feneke és a szalagfűl vége köszörült. Fenékatm.: 65 mm. XVII. sz.

174. Ltsz.: 88.1.84. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Kupa alakú pohár. Hengeres teste felfelé szélesedik. Külső felülete ívelten induló csúcsban végződő, függőleges bordákkal tagolt. A bordák — feltételezhetően — a fűvóminta kopása miatt eléggé lekerekítettek. Fenékatm.: 30 mm. XVII. sz.

175. Ltsz.: 88.1.85. Pohártöredék

Áttetsző, színtelen üveg. Hengeres, felfelé szélesedő test. Külső felületén alul bordával induló, majd az élperem felett lapokká szelődülve függőlegesen tagolt. Anyagában sok az apró, a falban függőlegesen megnyúlt légzárvány. Fenékatm.: 36—37 mm. XVII. sz.

176. Ltsz.: 88.1.86. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Kúposan emelkedő (belülről mérve) 14 mm széles ívelt talpgyűrűből induló, alul egyenes, belül kúposan kiképzett fenekű, kupa alakú, hengeres testű, felfelé szélesedő pohár töredéke. Külső felülete hat bordával tagolt. A bordák közvetlenül a talpgyűrű és a kupa találkozásától indulnak a vízszinteshez viszonyítva kb. 45 fokos szögben, 10—12 mm hosszban, majd a kifelé szélesedő oldalhoz visszasimulva, abból csak alig emelkednek ki. A borda alul 6 mm széles, ebből felfelé szélesedve indul a borda. Fenékgűrű-átm.: 45—47 mm, a fenék átm.: 30 mm. XVII. sz.

177. Ltsz.: 88.1.87. Illatszerez vagy orvosságos palack

Halványzöld, áttetsző üveg. Hengeres testű, szűk nyakú, tölcseres, szabálytalan szájnyílású palack. Anyagában nagyon sok apró légzárvány. M.: 60 mm, átm.: 28—29 mm, nyakátm.: 10—12 mm, szájátm.: 16—17 mm. XVII. sz.

178. Ltsz.: 88.1.88. Szalagfűltöredék

Tiszta, átlátszó üveg. Felfelé keskenyedő, vékony, széles, függőlegesen többszörösen bordázott szalagfűl töredéke. Sz.: alul 21 mm, felül 27 mm, V.: alul 3,65 mm, felül 5 mm. XVII. sz.

179. Ltsz.: 88.1.89. Palacktöredék

Áttetsző, színtelen üvegből készült palack benyomott feneke,

függőleges oldal töredékével. A fenéken jól látszik a köldök. Átm.: 91 mm. XVII. sz.

180. Ltsz.: 88.1.90. Nyaktöredék

Halványzöld, kékeszöld színű, áttetsző üvegpalack hengeres nyakának töredéke. Átm.: 22 mm, H.: 26 mm. XVII. sz.

181. Ltsz.: 88.1.91. Fenéktöredék

Tiszta, átlátszó üvegből készült hengeres testű palack vagy pohár feneke, függőleges oldaltöredékkel. Halványan látszik a köldök is. Átm.: 55 mm, M.: 20 mm. XVII. sz.

182. Ltsz.: 88.1.92. Palacknyaktöredék

Halványzöld üveg. Rövid vállból induló, tölcseresen kiszélesedő, alacsony nyak töredéke. Átm.: 26—27 mm, M.: 17 mm. XVII. sz.

183. Ltsz.: 88.1.93. Peremtöredék

Tiszta, átlátszó üvegből készült széles szájú edény laposan kihajló széles szalagfűle. Színtelen. H.: 45 mm, Sz.: 16 mm. XVII. sz.

184. Ltsz.: 88.1.94. Palacktöredék

Kékeszöld, áttetsző üveg, érdes felület. Hasáb alakú palack L alakú oldaltöredéke. Szabálytalan falvastagság. M.: 23 mm. XVII. sz.

185. Ltsz.: 88.1.95. Pohártöredék

Áttetsző színtelen üveg. Viszonylag vastag falú, függőleges oldalú, hengeres testű pohár oldaltöredéke. Pereme élszedett. Kívülről enyhébben, belül erősebben köszörülve. M.: 40 mm, Sz.: 40 mm, V.: 3—3,5 mm. XVII. sz.

186. Ltsz.: 88.1.96. Pohártöredék

Halványzöld, áttetsző üveg. Hengeres testű, függőleges — vékony falú — legömbölyített peremű pohár oldaltöredéke. M.: 44 mm, Sz.: 51 mm, V.: 2 mm, szájátm.: 90 mm. XVII. sz.

187. Ltsz.: 88.1.97. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Felfelé szélesedő hengeres test. Vékony falú. Enyhén duzzasztott, legömbölyített peremű. M.: 43 mm, Sz.: 45 mm, V.: 2 mm, szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

188. Ltsz.: 88.1.98. Pohártöredék

Nagyon tiszta, átlátszó, színtelen üveg. Vékony falú, felfelé enyhén szélesedő hengeres test. Falvastagsága a perem felé kissé nő. Enyhén duzzasztott, lekerekített perem. M.: 35 mm, Sz.: 48 mm, V.: 2 mm, szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

189. Ltsz.: 88.1.99. Síküveg töredékek

Halvány mohazöld üveg, sok apró légzárvánnyal. A darabok anyaga és színe alapján a hatszögletű ablakszemek széleiről törhettek le, és nem nagyobb síküveg lapok töredékei. XVII. sz.

190. Ltsz.: 88.1.100. Pohártöredék

Áttetsző, színtelen üvegből készült vékony falú, legömbölyített peremű, felfelé enyhén szélesedő hengeres testű pohár két összeillő töredéke. Szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

191. Ltsz.: 88.1.101. Pohártöredék

Színtelen, átlátszó üveg. Vékony falú, lekerekített peremű, függőleges falú, hengeres testű pohár töredéke. Szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

192. Ltsz.: 88.1.102. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Vastag falú, felfelé enyhén szélesedő hengeres test. Pereme vízszintesen köszörült. Belső éle szögletesen letörve. Két darabból ragasztva. M.: 52 mm, szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

193. Ltsz.: 88.1.103. Oldaltöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Vékony falú, hengeres testű üvegedény oldaltöredéke. 38x27x2 mm. XVII. sz.

194. Ltsz.: 88.1.104. Pohártöredék

Átlátszó, színtelen üveg. Vékony falú, hengeres testű, függőleges falú. Legömbölyített pereme kissé zömített. 35x27x2 mm. XVII. sz.

195. Ltsz.: 88.1.105. Pohártöredék

Átlátszó, színtelen üveg. Vékony falú, függőleges oldalú, hengeres testű pohár, pereme lekerekített, zömített. M.: 32 mm, szájm.: 70 mm. XVII. sz.

196. Ltsz.: 88.1.106. Palacktöredék

Halvány barnászöld üvegből készült palack — feltehetően pincetokba való — váltótöredéke. Anyagában sok apró légzárvány. 86x50 mm. XVII. sz.

197. Ltsz.: 88.1.107. Kutrolf töredék

Mosatzöld színű, sok apró légzárványt tartalmazó anyagból készült ötsöves kutrolf két összeillő darabja. A csövek felső végénél, az egyesülésnél kiszélesedik, majd ívesen leszűkül, aztán ismét tölcészerűen kiszélesedik. Fogóval becsípott kiöntő csücsök. Az alsó kiszélesedésről enyhén kihajló, felfelé induló, ötszörösen tagolt lapos szalagfűlindítés látható. 2 db. XVI—XVII. sz. (1. kép 3)

198. Ltsz.: 88.1.108. Kutrolf töredék

Nagyon halványzöld árnyalatú színtelen üvegből készült ötsöves kutrolf nyaktöredéke. Anyagában sok apró légzárvány. M.: 66 mm, átm.: 31 mm. XVI—XVII. sz.

199. Ltsz.: 88.1.109. Palacktöredék

Mosatzöld színű, tiszta üvegből fűjt, kúposan benyomott fenékű palack fenéktöredékei. Három összeillő darab. XVI—XVII. sz.

200. Ltsz.: 88.1.110. Palacktöredék

Világos mosatzöld, tiszta üvegből készült palack váltótöredéke. Alakja után ítélve pincetokba való palack volt. A nyak indításánál a formázó tárgy nyomai láthatók. H.: 58 mm, Sz.: 38 mm. XVI—XVII. sz.

201. Ltsz.: 88.1.111. Palacktöredék

Halvány mosatzöld, tiszta, átlátszó, sok apró légzárványt tartalmazó üvegből készült palack keskeny téglalapokkal függőlegesen bordázott oldaltöredékei. 78 db. XVI—XVII. sz.

202. Ltsz.: 88.1.112. Szalagfűltöredék

Kékeszöld üvegből készült szalagfűl vízszintes darabja. Felső lapja bordázott. Függőleges része hiányzik. Bokály(?) füle lehetett. H.: 56 mm, Sz.: 25 mm, V.: 6—11 mm. XVI—XVII. sz.

203. Ltsz.: 88.1.113. Palacktöredék

Halványzöld, átlátszó üveg, sok apró légzárvány. Alul félgömb vagy ahhoz hasonló testű, vékony falú edény töredéke. Feljebb téglalapra emlékeztető tagolással. Két összeillő töredék. XVI—XVII. sz.

204. Ltsz.: 88.1.114. Edénytöredék

Vastag falú, barnászöld színű, áttetsző, nagyon sok apró légzárványt tartalmazó üvegből készült edény töredéke. H.: 47 mm, Sz.: 36 mm, V.: 4,5 mm. XVI—XVII. sz.

205. Ltsz.: 88.1.115. Palacktöredék

Barnászöld, áttetsző, sok apró légzárványt tartalmazó üvegből fűjt pincetokba való palack oldaltöredéke. H.: 74 mm, Sz.: 52 mm, V.: 4 mm. XVI—XVII. sz.

206. Ltsz.: 88.1.116. Pohártöredék

Nagyon vékony falú, felfelé szélesedő, halványzöld árnyalatú, anyagában sok apró légzárványt tartalmazó pohár két összeillő töredéke. XVI—XVII. sz.

207. Ltsz.: 88.1.117. Üvegtöredék

Vékony falú, színtelen üvegből készült kisméretű töredékek (8

db). XVII. sz.

208. Ltsz.: 88.1.118. Üvegtöredék

Palack vagy pohár halvány fűzöld színű, vékony falú, néhány függőleges légzárványt tartalmazó, két összeillő töredéke (2 db összeragasztva). XVII. sz.

209. Ltsz.: 88.1.119. Palacktöredék

Halvány olajzöld színű, vékony falú, átlátszó, néhány légzárványt tartalmazó palack fenék-, oldal- és váltótöredéke (3 db). XVI—XVII. sz.

210. Ltsz.: 88.1.120. Üvegtöredék

Vékony falú, halványzöld színű, átlátszó, függőlegesen (banánhéjszerűen) bordázott, ezen belül a fűvásból eredően ferde, közel vízszintes bordázat látszik az anyagban. Sok az apró, az előbbiekben leírt módon fekvő légzárvány is az anyagban. XVII. sz.

211. Ltsz.: 88.1.121. Palacktöredék

Halványzöld, áttetsző, sok kerek, apró légzárványt tartalmazó hasáb alakú palack fenéktöredéke. XVI—XVII. sz.

212. Ltsz.: 88.1.122. Palacktöredék

Barnás-olajzöld, áttetsző, sok apró légzárványt tartalmazó vékony falú, hasáb alakú palack oldaltöredéke. XVI—XVII. sz.

213. Ltsz.: 88.1.123. Palacktöredék

Halvány barnászöld, áttetsző, függőleges légzárványokat tartalmazó kisméretű palack váltótöredéke. XVI—XVII. sz.

214. Ltsz.: 88.1.124. Edénytöredék

Halványzöld, áttetsző, sok vízszintes légzárványt tartalmazó, pamutgombolyagra (turbánra?) emlékeztető, vízszintesen tagolt gömb alakú edény váltótöredéke. XVI—XVII. sz.

215. Ltsz.: 88.1.125. Pohártöredék

Halványzöld árnyalatú pohár fenéktöredéke. A fenék kúposan felfelé nyomott. Alul a köldök jól látszik. A pohár teste felfelé szélesedő hengeres test. Talpa lefelé ugyanúgy szélesedő hengeres test. Két összeillő töredék. XVI. sz. Velencei típus. (2. kép 4)

216. Ltsz.: 88.1.126. Pohártöredék

Vékony falú, áttetsző anyagú, méhsejtmintázatú, alul félkörívesen induló, felfelé szélesedő pohár hat összeillő darabja (4 összeragasztva). XVI. sz.

217. Ltsz.: 88.1.127. Üveggömbtöredék

Sötétzöld, vastag falú gömb töredékei. Kettő összeillő. (4 db.) XVII. sz.

218. Ltsz.: 88.1.128. Pohártöredék

Vékony falú, átlátszó sok apró légzárványt tartalmazó, lekerekített szélű, függőleges oldalú pohár. (3 db, kettő összeillik.) XVII. sz.

219. Ltsz.: 88.1.129. Üvegtöredék

Színtelen, áttetsző anyagú pohár vagy palack benyomott fenékű töredéke. Fenékm.: 65 mm, M.: 41 mm. XVII. sz.

220. Ltsz.: 88.1.130. Üvegtöredék

Halványzöld, átlátszó, tiszta üvegből készült tölcésér alakú tárgy töredéke. Pereme köszörült (lehet, hogy az alja?!), alatta enyhén ívelt. 36x35x2 mm. XVII. sz.

221. Ltsz.: 88.1.131. Pohártöredék

Színtelen, átlátszó üvegből készült, 13 mm széles, banánhéjszerűen ívelt lapokkal tagolt oldalú pohár oldaltöredéke. Fenékm.: 45—50 mm, XVII. sz.

222. Ltsz.: 88.1.132. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üvegből készült pohár keskeny (8 mm széles), hosszú lapokkal tagolt oldaltöredéke. 33x28x2 mm. XVII. sz.

223. Ltsz.: 88.1.133. Pohártöredék

Színtelen, átlátszó üvegből készült pohár banánhéjszerű, dombo-

rú lapokkal tagolt oldaltöredéke. 52x12x2 mm. XVII. sz.

224. Ltsz.: 88.1.134. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült pohár oldaltöredéke. Oldala ferdén felfutó, domború bordákkal lapokra tagolt. A lapok szélessége 14 mm. Szájátm.: 45–50 mm. 33x27x2 mm. XVII. sz.

225. Ltsz.: 88.1.135. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült pohár töredéke. Palástját függőleges bordák keskeny (10 mm) lapokra tagolják. Szájátm.: 60 mm. 30x22x2 mm. XVII. sz.

226. Ltsz.: 88.1.136. Pohártöredék

Vékony falú, átlátszó, szintelen üvegből készült. Pereme lekerekített. Enyhén felfelé szélesedő oldaltöredék. Szájátm.: 85 mm. 52x41x2 mm. XVII. sz.

227. Ltsz.: 88.1.137. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült függőleges oldalú pohár oldaltöredéke. Pereme lekerekített. Peremtől lefelé fokozatosan vékonyodik. Szájátm.: 65 mm. 37x30x3 mm. XVII. sz.

228. Ltsz.: 88.1.138. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült vékony falú, függőleges oldalú pohár töredéke. Pereme lekerekített. Lefelé fala egyre vékonyodik. Szájátm.: 80 mm. 33x31x2–1 mm. XVII. sz.

229. Ltsz.: 88.1.139. Peremtöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült pohár peremtöredék. 27x21x2 mm. XVII. sz.

230. Ltsz.: 88.1.140. Szintelen, átlátszó üvegből készült vékony falú, lekerekített peremű oldaltöredék. 29x20x2 mm. XVII. sz.

231. Ltsz.: 88.1.141. Kehelytöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült, tölcésesen kiszélesedő vékony falú kehely oldaltöredéke. Pereme lekerekített. Szájátm.: 75 mm. 36x18x1 mm. XVII. sz.

232. Ltsz.: 88.1.142. Pohár(?)töredék

Világos, kékeszöld színű átlátszó üvegből készült függőleges falú pohár oldaltöredéke, lekerekített peremmel. Anyagában nagyon sok apró légzárvány és vízszintes, formázáskor keletkezett vonal is látható. Peremtől lefelé fokozatosan vékonyodik. Szájátm.: 100 mm. 42x26x2 mm. XVII. sz.

233. Ltsz.: 88.1.143. Pohártöredék

Kobaltkék, tiszta, átlátszó üvegből készült vékony falú, lekerekített peremű pohár oldaltöredéke. 24x13x1,5 mm. XVII. sz.

234. Ltsz.: 88.1.144. Edénytöredék

Halvány, irizáló üveg. Benyomott fenék. A talp és pohár teste külön-külön készült. Melegen préselték össze. Három összeillő darab. Kettő összeragasztva. XVI. századi velencei típus. XVI–XVII. sz. (2. kép 3)

235. Ltsz.: 88.1.145. Edénytöredék

Nagyon tiszta, szintelen üveg. Függőlegesen keskeny és széles bordákkal — banánhéjszerűen — bordázott. XVII. sz.

236. Ltsz.: 88.1.146. Edénytöredék

Halvány kékes árnyalatú, szintelen üveg. Felülete irizáló. Függőlegesen — banánhéjszerűen — bordázott. Mértani és ornamentális festéssel díszített. Fehér, halványzöld, téglaszínű és cinóber-sárga festéket használtak díszítésre. Alul a befelé hajló fenékindítás töredéke látszik. (4 db, nem összeillők.) XVII. sz.

237. Ltsz.: 88.1.147. Pohártöredék

XVI. századi velencei pohártípus kerek talpának töredéke. Irizáló. Átm.: 105 mm. XVI–XVII. sz.

238. Ltsz.: 88.1.148. Üvegtöredék

Irizáló, ismeretlen rendeltetésű vékony falú edény peremtöredéke. Két összeillő darab. Szájátm.: 60 mm. XVII. sz.

239. Ltsz.: 88.1.149. Pohártöredék

Kerek talp töredéke, irizáló felülettel. Átm.: 90 mm. XVII. sz.

240. Ltsz.: 88.1.150. Pohártöredék

Kerek talptöredék, irizáló felülettel. Átm.: 110 mm. XVII. sz.

241. Ltsz.: 88.1.151. Üvegtöredék

Szintelen üveg, felülete fehéren—csontüvegszerűen irizáló. Ismeretlen rendeltetésű töredék. Hullámos tárgy. XVII. sz.

242. Ltsz.: 88.1.152. Pohártöredék

Fehér csontüveg — opál — poharak töredékei. Függőleges bordákkal tagolt az oldaluk. Két perem- és egy oldaltöredék (3 db). XVII. sz.

243. Ltsz.: 88.1.153. Ablakszemtöredék

Kékes árnyalatú szintelen üveg, nagyon sok apró légzárvánnyal. Kiterített síküveg. XVII. sz.

244. Ltsz.: 88.1.154. Töredék

Moszatzöld színű, vékony falú üveg. Ívelt. Egyik felén sok apró dudorral (6 rücsők). XVII. sz.

245. Ltsz.: 88.1.155. Töredék

Opálosan irizáló szintelen üveg. Pohár(?) oldaltöredéke. Vízszintesen bordázott. Vékony falú. XVII. sz.

246. Ltsz.: 88.1.156. Pohárperem-töredék

Halványzöldes, átlátszó üveg, sok apró, vízszintesen elnyúló légzárvánnyal. Külső fele dudorokkal díszített. XVII. sz.

247. Ltsz.: 88.1.157. Üvegtöredék

Áttetsző, szintelen — anyagában apró légzárványok — üveg. Ún. hólyagos vagy habos üveg. XVII. sz. (?)

248. Ltsz.: 88.1.158. Edénytöredék

Szintelen áttetsző üveg. Felületén fehéren irizáló. Függőleges hengeres testű edény, pohár vagy bokály töredékei. Oldalán vízszintesen körbefutó kék üvegszál díszítéssel. Nem összeillő darabok (5). Szájátm.: 55 mm. XVII. sz.

249. Ltsz.: 88.1.159. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üvegből készült, felfelé szélesedő talpas pohár fenéktöredéke. Szár felett kiugró peremből induló vastag fenék. Üvegpestis roncso! XVII. sz.

250. Ltsz.: 88.1.160. Pohártöredék

Szintelen, áttetsző talpas pohár szártöredéke. XVII. sz.

251. Ltsz.: 88.1.161. Pohártöredék

Velencei pohár. Olajos színű, áttetsző üveg. Többszörösen tagolt, belül üreges pohárszár. Több (5) darabból összeragasztva. XVI–XVII. sz. (2. kép 5)

252. Ltsz.: 88.1.162. Pohártöredék

Velencei, ún. szárnyas pohár szártöredékei. Két összeillő darab. Kerek, vékony talpból induló talpgyűrű, felette egy szárgomb, majd egy szélesebb vízsepp alakú gomb fölött újabb gyűrű, majd ötszörösen — golyószerűen — tagolt vékonyabb szár. Ebből indulnak a „szárnyak”, lapos szalagok. A végén ismét gyűrű. Az egész függőlegesen bordázott. XVII. sz. (2. kép 1)

253. Ltsz.: 88.1.163. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vastag falú, függőleges oldalú pohár. Pereme belülről kifelé letört. Díszítése: két, a peremmel párhuzamosan körbefutó vonal mellett rizsszem alakú, ferdén dülő pontsor. XVII. sz.

254. Ltsz.: 88.1.164. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó, nagyon tiszta üveg. Függőleges oldalú pohár oldaltöredéke. Pereme vízszintesre köszörült, kívül-belül letört. Díszítése: két párhuzamos, a peremmel is párhuzamosan futó köszörült vonal. Az alsó szélesebb. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

255. Ltsz.: 88.1.165. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vastag falú, függőleges oldalú pohár. Pereme legömbölyített. Díszítése: a peremmel párhuzamosan körbefutó vonal mellett rizsszem alakú, ferdén dülő pontsor. Szájátm.: 75 mm. XVII. sz.

256. Ltsz.: 88.1.166. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vékony falú, nagyon enyhén felfelé keskenyedő pohár oldaltöredéke. Pereme legömbölyített. Díszítése: a peremmel párhuzamosan körbefutó vonalra szögben ráfutó vonalak. Fenyőágszerű dísz. Alakos díszítés: egy hátrafelé figyelő állat (medve?) feje, tőle jobbra egy fa (erdő?) részlete látszik. Szájátm.: 75 mm. XVII. sz. (3. kép 2)

257. Ltsz.: 88.1.167. Pohártöredék

Szintelen átlátszó üveg. Pereme legömbölyített. Peremmel párhuzamosan futó vékony vonal alatt egy ágon két szembenéző madár. Szájátm.: 85 mm. XVII. sz. (3. kép 1)

258. Ltsz.: 88.1.168. Pohár töredéke

Szintelen, átlátszó üveg. Cuppája felfelé szélesedik. Alján két diszkosz alakú gomb, az alsó kisebb. Ebből indul a vastag szár. Díszítése: két-két pontsorról közrefogott vékony vonal határolja a mezőt alul és felül. Ezen belül újabb vékony vonal, majd szőlővessző fut körbe, fűtőkkel, levelekkel és indákkal. XVII. sz. (3. kép 3)

259. Ltsz.: 88.1.169. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg oldaltöredéke. Pereme legömbölyített. Virágmotívumokkal díszített. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

260. Ltsz.: 88.1.170. Pohártöredékek

Szintelen, átlátszó üvegből készült poharak töredékei. Legömbö-

lyított pereműek. A peremmel párhuzamosan vékony vonal fut körbe. A kettő közt hullámvonal díszítés. XVII. sz.

261. Ltsz.: 88.1.171. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Legömbölyített perem. A peremmel párhuzamosan vékony vonal fut körbe. A kettő közt hullámvonaldísz. A töredék bal oldalán a vonal alatt díszítés töredéke látszik. Fölfelé szélesedő cupa. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

262. Ltsz.: 88.1.172. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Legömbölyített perem. A perem és a vele párhuzamosan futó vékony vonal közt hullámvonal dísz. Az egész töredéket betöltő virágdíszítés. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

263. Ltsz.: 88.1.173. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vékony vonal mellett kétoldalt pontsor díszítés látszik, és további díszítés töredéke. 36x11x1 mm. XVII. sz.

264. Ltsz.: 88.1.174. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Egész felületén növényi díszítés látható. 32x18x3 mm. XVII. sz.

265. Ltsz.: 88.1.175. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Három rizsszemsor között két vékony díszítés. 22x14x2 mm. XVII. sz.

266. Ltsz.: 88.1.176. Üvegedény-töredék

Szintelen, átlátszó üveg. Domború oldalú edény (palack?) oldal-töredéke. Díszítése: háromfelé ágazó nád vagy gyékénybuga. 47x29x2 mm. XVII. sz.

Die Glasfunde von der Burg Lenti

Die aus militärischem und wirtschaftlichem Gesichtspunkt wichtige Burg Lenti ist auch in architektonischer Hinsicht ein bedeutendes Werk des 16.—17. Jh.s.

Für die Bewertung des Baus stehen auch die zahlreichen Glasfunde (266 Stück), welche in der 1976—78 von L. Vándor durchgeführten Ausgrabung vorkamen.

Das Material ist in seiner Bestimmung und Material sehr unterschiedlich. Vom einfachen Fensterglas bis zum Venediger Flügelglas ist alles vertreten. Das trifft auch für die Qualität zu. Die einheimischen Nachahmungsversuche waren einfach, die deutschen und tschechischen Produkte waren schon besser gearbeitet, die venetianischen Gläser dagegen beinahe vollendet.

Diese Gegenstände beweisen, daß die Burgherren sich mit der Burgverschönerung befaßt haben. Die größte Änderung bedeu-

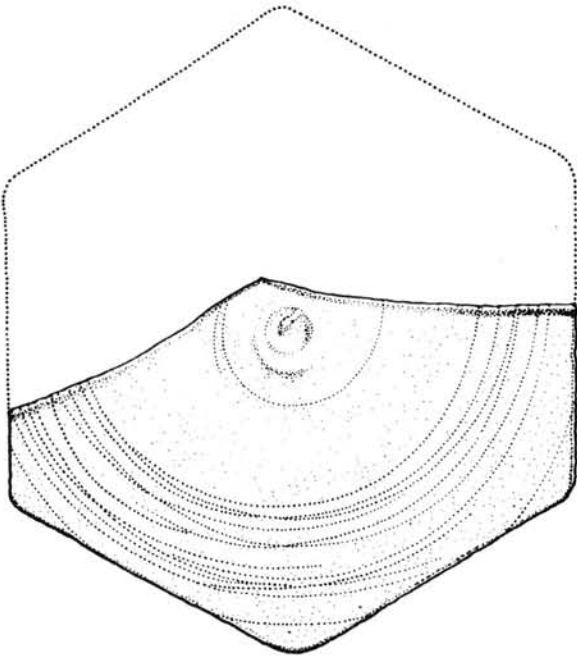
tete Ferenc Nádasdy in der Geschichte der Burg. Seine Liebe zu Pomp und Kunst drückte den Umbauten den Stempel auf.

Die neuere Umbauphase Anfang des 18. Jh.s betrifft diese Gläser nicht mehr.

Über ihre Zerstörung haben wir keine genauen Angaben, wir können nur annehmen, daß das nach der Entlarvung des Komplotts des Magnaten Wesselényi (1671) passierte.

Die Existenz der Gläser ist Beweis dafür, daß sich auch bei uns die Gläser schnell verbreiteten. Und neben den sündhaft teuren ausländischen Exponaten sind auch die billigeren Gläser, die auch von schlechterer Qualität waren, erschienen, um sich nach vielen Versuchen im 19. Jh. (wenn die Umstände dafür gegeben waren) in voller Schönheit zu entfalten.

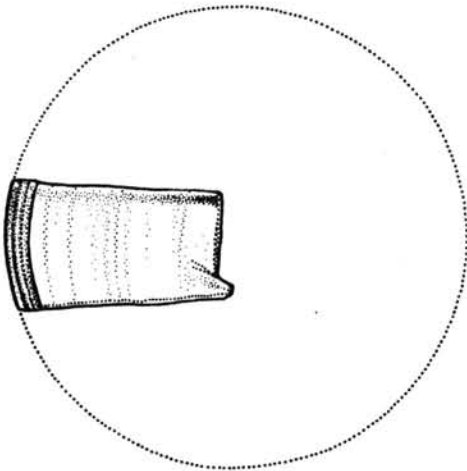
Molnár L.

1

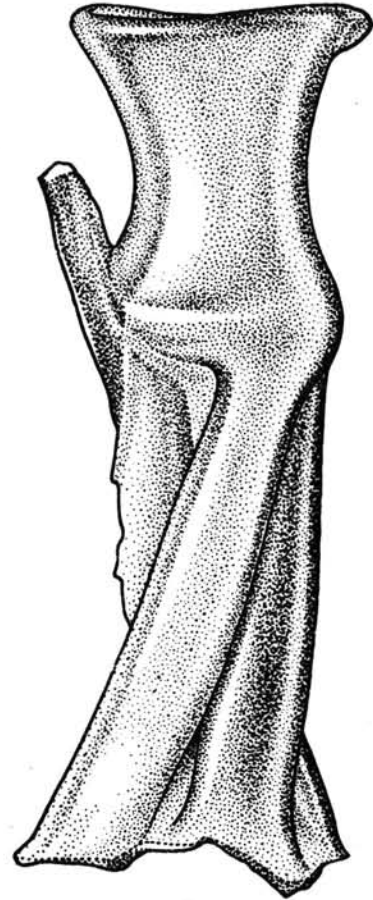
0 5 cm

2

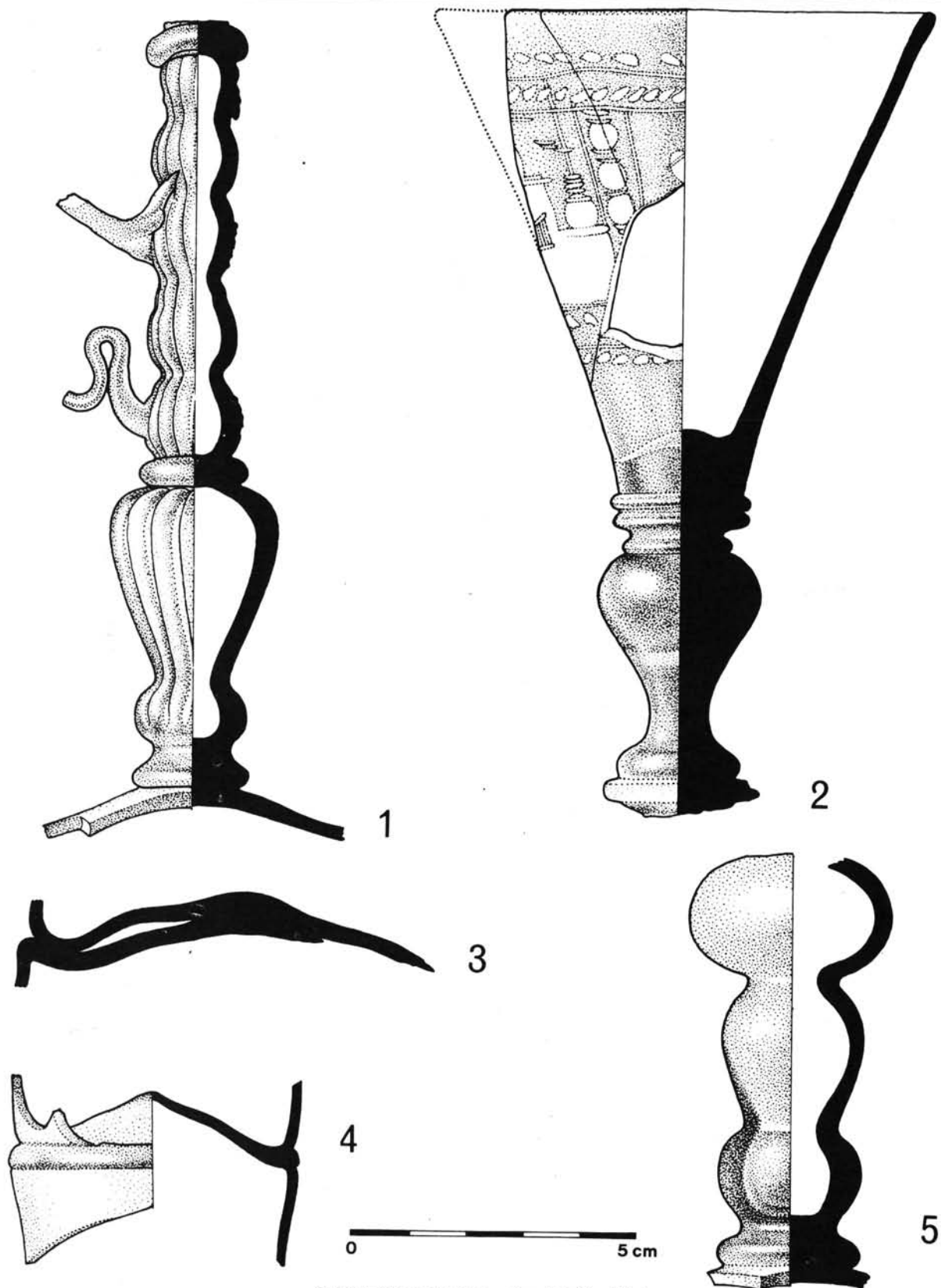
0 5 cm

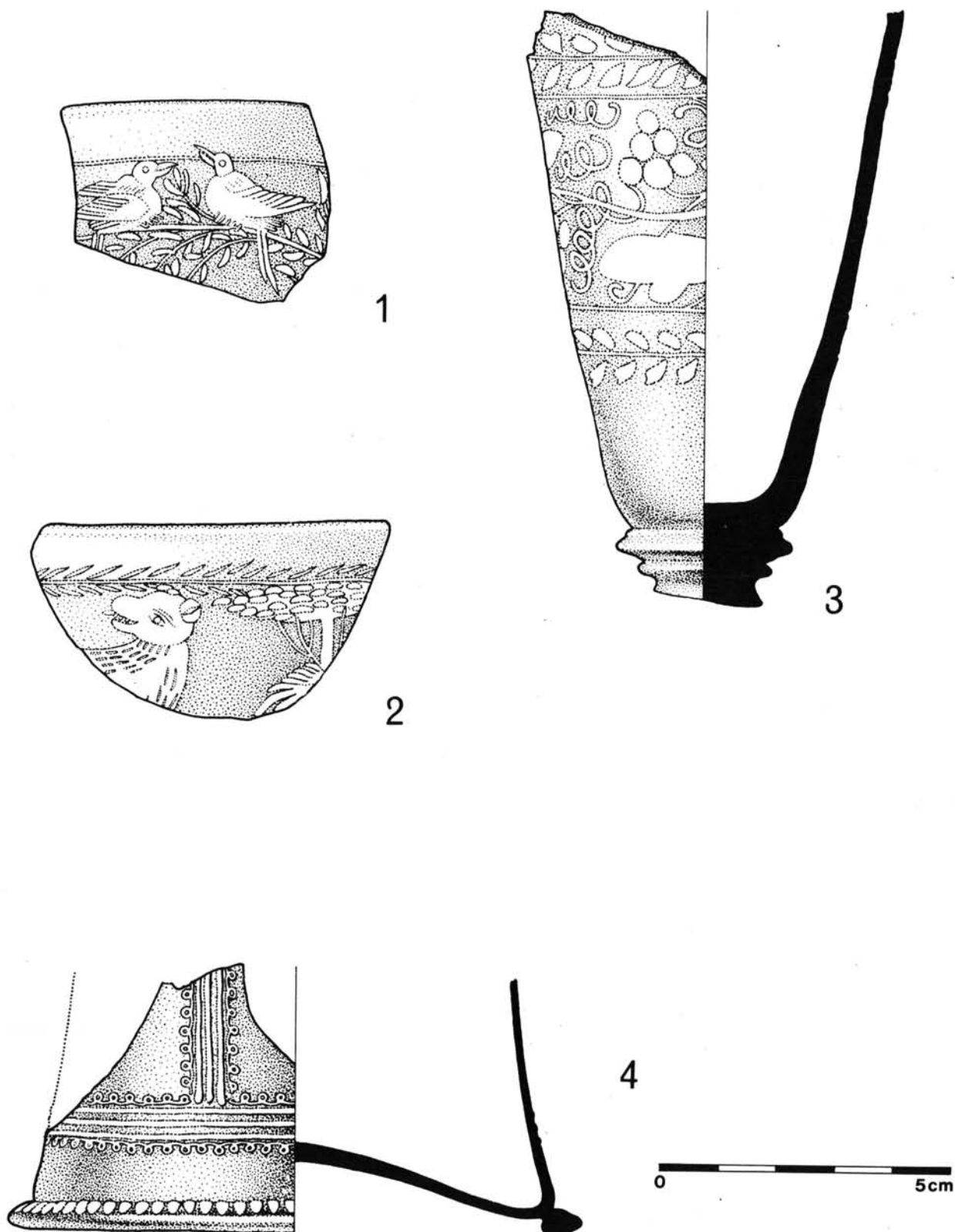
3

0 5 cm

1. kép: Kutrolf- és ablakszemtöredékek
(1 = kat. 91., 2 = kat. 92., 3 = kat. 197.)
Kutrolf- und Fensterfachbruchstücke

2. kép: Velencei kehely- és pohártöredékek
 (1 = kat. 252., 2 = kat. 32., 3 = kat. 234., 4 = kat. 215., 5 = kat. 251.)
 Venezianische Becherbruchstücke

3. kép: Pohártöredékek
(1 = kat. 257., 2 = kat. 256., 3 = kat. 258., 4 = kat. 166.)
Becherbruchstücke

Kostyál László:

Adatok a Szent István-ikonográfiához néhány zalai ábrázolás alapján

A látomásban megjelenő Szűz Mária és gyermeke előtt térdelő, koronáját neki felajánló, gyakran adoráló angyaloktól kísért Szent István király közismert ábrázolása a 18. század első felének talán leggyakoribb oltárképe. Minden más képtípusnál teljesebben fejezte ki e kor uralkodó — ámbár az eltérő érdekek szerint különbözőképpen hangsúlyozott — eszmevilágát. A katolikus templomok nagy részében megtalálható volt, jelentése jóval túlnőtt a mindennapi áhítat alapjául szolgáló szentképen, illetve az oltárképeken. Első királyunk óta a Boldogságos Szűz Magyarország patrónája és védelmezője minden külső és belső ellenséggel szemben. A katolikus magyar királyság közös védőszentjéről van szó, úgy Máriának, a Boldogasszonynak, mind a felajánlást tevő, a magyar kereszténység atyjaként számon tartott uralkodónak, Szent Istvánnak esetében is. Általánosan kötelező együttes kultuszuk egyben a nemzeti jámborság meghatározója is. A jelenet mögött rejlő elméleti koncepciónak alapvetően török- és reformációellenes éle volt, és e két — nemcsak a harctereken, hanem eszmei síkon is megvívott — küzdelemből győztesen kikerülve alakította ki e végső szintézist jelentő képtípust, mellyel saját diadalát (is) ünnepelte.

E koncepciónak különböző aspektusaira már többen többször rámutattak (KAPOSSY 1931, HOFFMANN 1944, GALAVICS 1971, 1973 és 1975, SZILÁRDFY 1984, TAKÁCS 1989.) Vitathatatlan azonban, hogy az ábrázolás nem egyetlen változat alapján terjedt el az országban, hanem különböző variációk fordulnak elő, melyek — ha nem is alapvetően — jelentéstartalmát némiképpen módosíthatják. Nem vállalkozhattam frásomban országos kitekintésre — habár ez eszme- és kultúrtörténeti jellege miatt nem kis jelentőséggel bírna — csupán egy, a 18. század óta alaposan megváltoztatott határok közé szorult földrajzi egység, Zala megye ma még fellelhető emlékeit veszem számba, utalok egy-két érdekesnek tűnő párhuzamra, majd a képtípust kialakító elképzelés néhány vonatkozására kívánok rávilágítani.

Zala a 18. században nem (vagy inkább: sem) számított művészeti központjaink közé. Az itt működő oltárkép- és freskófestők többségét nem ismerjük. Csupán a század

második felében Cimbal (KOSTYÁL 1987) és Dorffmaister (GARAS 1955, 213—214) tevékenysége követhető többé-kevésbé nyomon. Néhány festőről egy-egy falképgyűttesük vagy oltárképük alapján tudunk (J. A. Mölck, J. M. Schmidt, J. Pöckl stb.). Az alkotások nagy többsége provinciális színvonalon veszi át a metszeteken vagy vázlatfüzetek révén elterjedt képsémákat. A koronáját Szűz Máriának felajánló Szent István ábrázolásai sem képviselnek kiemelkedő kvalitást, a variációk számbavétele ennek ellenére fontos, s közülük egyik-másik ikonográfiai újdonsággal is gazdagítja ismereteinket.

1. GUTORFÖLDE, r.k. templom, főoltár, o.v. 1770—1780, festője ismeretlen.

A kép alsó részén, kissé jobbra térdel a szürke szakállas, középkorúnak ábrázolt István király. Széles aranszínnű övvel összefogott zsinóros kék mentét és prémes szegélyű barna bársonypalástot visel. Felfelé irányuló tekintettel ajánlja a kezében vörös bársonypárnán tartott koronát és jogart a baloldalt egy felhőn megjelenő Máriának és a gyermek Jézusnak. A korona csak nagy vonalakban hasonlít a magyar szent koronához. Bár szerkezetét követi, arányai mások, a zománcképek hiányoznak róla, helyettük többszörös gyöngysort festett rá mestere, ki az eredetit aligha ismerhette. Mária viselete a szokásos hosszú piros ruha és kék palást, mely a keble alatt van megkötve. Fején, mint az Ég Királynéja, koronát visel, felemelt jobb kezében kormánypalcát tart. A derekán kis lepellel ruházott Jézuska mindkét kezét a felajánlást tevő felé nyújtja, s olyanra előrehajol, hogy szinte kiesik anyja öléből. Ez a mozdulat teszi élővé a képet, hisz mind István, mind Mária testtartása és arckifejezése ünnepélyesen merev. A sötét háttérben sejtelmesen gomolygó felhők még misztikusabbá teszik a jelenetet. A kompozíció erős diagonalitását a jobb felső sarokban megjelenő két puttófej világosabb foltjával próbálta a festő feloldani, ill. egyensúlyba hozni.

2. LETENYE, r.k. templom, bal oldali mellékoltár, o.v., 1765, festője ismeretlen.

Az előtérben kétlépcsős kis emelvény szélén szokatlan testtartásban térdelő Szent István a kép főalakja. Mária gyermekével a Schott-féle metszethez (1692, GALAVICS

1971, 4. kép) hasonlóan csak távolról tűnik fel a bal felső sarokban. István aranyszínű csizmát, testhez simuló piros nadrágot és aranyszínű mentét, valamint hátul arannyal dúsan hímzett kék palástot visel. Rövid barna szakálla javakorabeli embert mintáz, feje körül sugárkoszorú. Ezáltal nem koronáját ajánlja fel, hanem a glóbuszon látható országtérképet — e vonás az árpási főoltárkép hasonló motívumára emlékeztet. A szent király kinyújtott jobb kezével a térre mutat, míg balját a szívére szorítja. Tekintetét szintén az ország képére fordítja, Szűz Mária jelenléte — úgy tűnik — a festő interpretációja szerint nem valóságos. Erre utal az a körülmény is, hogy a király mögötti angyal, aki a kék vánkoson pihenő koronát és jogart tartja, nem az égi vízióra, hanem Istvánra szegezi a tekintetét. A korona itt még kevésbé hasonlít az eredetihez, felső része kiszélesedik és a valóságosnál jóval magasabb, zománcképek helyett ezúttal is csak gyöngyosor díszítést kapott.

A felhők közt feltűnő Szűzanya ölében tartja a ruhátlan kisdedit, s nem tekint a hozzá oltalomért könyörgőre. Csak a kis Jézus nyújtja ki játékosan kezét, de az sem biztos, hogy feléje. Az előtérben fohászkozó szent, a megszólító, és a háttérben feltűnő megszólított között így szinte semmiféle kapcsolat nincs, s ez mélységében kettészakítja a képet. Ezt a benyomást még csak fokozza az István mögött leomló, aranyszínűrokkal, bojtokkal ékesített nehéz, barna bársonyfüggöny is, mely szinte elválasztja egymástól a földi és a mennyei szférát, pedig azokat a koronát tartó angyalfigurának kellene összekapcsolni. A jelenet tágabb környezete nem határozható meg. Architektúrális elem nem szerepel a képen, a durván ácsolt emelvény és a drága függöny formai ellentéte a háttérben füstszerűen kavargó felhőkkel meglehetősen sematikus.

3. MIHÁLYFA, r.k. templom, mennyezetfreskó a szentélyben, 1790 k. festője ismeretlen.

Igen rossz állapotú, művészileg alacsony színvonalú kép, közepén egy modern lámpatesttel áttörve. A mennyezetet illuzionisztikus módon megnyitja, ami ebben a korban erőltetetten archaizálónak hat. Nézőpontja sem egységes, bár e tökéletlenség talán kis méreteivel magyarázható. Jobboldalt egy párkány szélén térdel a szürke, rövid szakállas Szent István király, aranyszínű palástban. Két, enyhén kitárt karjával a lábánál elhelyezett valóságghú koronára, országalmára és kardra mutat. A párkány szélén a magyar címerpajzs látszik. Itt szokatlan módon csak derékképe jelenik meg a Madonnának, az ovális képmező hosszabb oldalán. Figurája merev, mindkét kezével átöleli gyermekét, aki balját áldásra emeli István fölé. Ez a mozdulat az egyetlen, mely az anya és gyermeke, illetve a szent közötti kapcsolatra mutat, mivel a helytelen térbehelyezés következtében a király felfelé fordított tekintete a semmibe vész el. Mária feje fölött puttófej látszik. A kompozíció teljesen széteső, a képmező nagy része üres, festője a mesteriség alacsony fokán álló falusi piktor lehetett.

4. ZALAAPÁTI, egykori bencés monostor temploma, mennyezetfreskó, Josef Adam Mölck 1760 k.

A Tirolban, majd Stájerországban és Alsó-Ausztriában dolgozó bécsi művész már tirolai udvari festőként, minden bizonnyal az apáti bencések göttweigi kapcsolata révén került hazánkba s festette meg egyetlen itteni — főművei közé nem sorolható — falképciklusát.

Az illuzionisztikus freskón játszódó jelenet ezúttal jól térbehelyezhető. Szent István lépcsős emelvény közepén az oltár előtt térdel, s felsőtestével hátradőlve, égre szegezett tekintettel ajánlja fel bársonypárnán nyugvó koronáját a gomolygó felhőn feltűnő Boldogsasszonynak. A király az ünnepi alkalomhoz méltó fehér ruhát és hosszú fehér palástot visel. A háta mögött családjának és udvartartásának néhány tagja áll. Közvetlen mögötte egy szakállas férfi nagy kettős keresztet tart. A félrehajtott fejű ifjú Imre a szűzesség liliomát fogja kezében, mellette kék ruhában talán anyja, Gizella áll, mögötte pedig, hozzánk legközelebb, egy páncélos lovas, pásztorbotját tartó főpap s egy apáca következik. A király itt sem Máriára tekint, az ő jelenléte nem evilági. Két kezével a kis Jézust tartja magasra, így feje az övé fölé magasodik. Mindketten a fohászkozó szentre tekintenek, jelezve, hogy buzgó könyörgése meghallgatásra talál. A Szűzanya és István között — mintegy közvetítőként — kiterjesztett szárnyú angyal lebeg. A Mária trónusaként előbukkanó felhő alján négy puttófej kandikál ki. Az oltár felett cselegyes, freskókkal borított kupola (kép a képben!) emelkedik archaizáló stílusban. A cselegyben kiterjesztett szárnyú angyalfigura áll, a kupolában középkori itáliai mintára az apostolok alakjai sorakoznak.

A felhő átlósan, nagyjából a kép közepén húzódó szélé két jól elkülönülő részre, égi és földi szférára osztja az ábrázolást, az ellentétes irányú diagonális vonal (az angyal lába) pedig a kapcsolatot biztosítja a két képfél között.

5. ZALAEGERSZEG, Szent Mária Magdolna plébániatemplom, bal oldali mellékoltár freskó, Johann Ignaz Címbal 1769.

A bécsi akadémikus festészetet provincializáló Címbal Magyarországon főleg a veszprémi egyházmegyében tevékenykedett (1777-ig Egerszeg is ehhez tartozott), s a székesfehérvári (mai) székesegyház után a második itteni megbízását teljesítette a zalai megyeszékhelyen.

A bécsi mester kopasz fején hosszú, ősz szakállal ábrázolta István királyt, jobban ragaszkodva a legenda szó szerinti szövegéhez. Az öreg uralkodó bársonypárnás térdepelőjén már csak féltérdre ereszkedik. Aranyszínű csizmát, kék nadrágot és mentét, vállán pedig bíbor palástot visel. Bársonypárnán kezében tartja koronáját és jogarát (ez utóbbit a festmény alapján a művész még metszetről sem ismerte), s égre emelt szemmel ajánlja az ünnepi oltár fölötti felhőben megjelenő Boldogságos Szűznek. Az agg király mögött a fehér ruhát s palástot viselő, fején fehér virággal koszorúzott, liliomot tartó Imre herceg szívére

szorított kézzel ajánlja önmagát az ország Patrónájának (e kettős felajánlás ábrázolása nem túl gyakran fordul elő). Az Imre mögötti barna ruhás, kardos nemesúr felemelt kézzel mintegy tanúskodik a jelenetnél.

Mária és a gyermek Jézus figurája könnyed és finom. A Szűzanya letekint az egekből a hozzá könyörgőkre, kezével könnyedén megemeli a gyermeke által éppen ledobott fehér kendőt. A kisdedhez nem illő komolysággal ülő gyermek Megváltó áldó mozdulata ismétli anyját, így a két szent imájára két hasonló mozdulat a válasz. E kettősség kölcsönzi a kép határozottan érezhető ritmusát. A kompozíció központjában a szűz kísérőjeként egy angyal lebeg. Azért, hogy hangsúlyos elhelyezése ellenére se vonja túlságosan magára a figyelmet, a festő a háttértől alig elütő színezéssel alakította ki figuráját, ellentétben István, illetve Mária ruhájának erőteljes kék és élénk piros színeivel. Alakja a festő martonvásári mennyezetfreskóján ismétlődik (GARAS 1955, L. tábla). A felső részen két kis puttó tekintet ki a felhőkből.

A jelenet helyszínét az oltár egyértelműen kijelöli. A háttérben ugyanakkor olyan architektúrák részletek látszanak, melyek nem romosak, de nem is tartoznak épülethez, mert mind felfelé, mind hátrafelé a kék égre nyílnak meg, ottlétük így konkrét környezet helyett a festő teatralitására, dekoratív hajlamaira utal.

6. ZALAEGRSZEG, Göcseji Múzeum, ltsz.: 54.10, 177x136,5 cm, o.v. 1770-es évek, festője ismeretlen.

A múzeum állandó kiállításán látható festményen a háromlépcsős emelvény szélén féltérde ereszkedő, őszhajú és -szakállú Szent István van a középpontban. Aranyrámás piros csizmát, barna nadrágot, aranyzsinóros és hímezéses díszes mentét, valamint világos palástot adott rá festője. Koronáját és jogarát bársonypárnán tartva ajánlja a fölötté megjelenő Mária oltalmába. A korona alig hasonlít az eredetihez, csaknem megegyezik viszont a letenyei oltárképen látottal. A királyi kard az emelvény felső lépcsőfokán, az uralkodó lábánál fekszik.

István mögött a világi urak, előtte pedig az egyházi méltóságok egy csoportja áll. Közvetlen mellette, a túlsó oldalon a prémes szegélyű dolmányt viselő Imre kissé időtlenre sikeredett figurája térdel szívére szorított kézzel. Az öt főnemes áhítattal teljes csodálkozással figyeli az eseményt. Az előtérben egy díszes, piros mentét viselő úr a jelenés láttán térdre ereszkedik, balját kissé teátrálisan maga elé emeli, mögötte egyik társa imára kulcsolt kézzel térdel. Hátrébb még hárman állnak. Egyikük, a felénk háttal lévő, kezét emeli fel meglepetésében. Az egyháznagyok közül a két közelebbi díszes ruhát s ornátust, a harmadik egyszerű szerzetesi csuhát visel, a negyediknek csak a feje látszik. Kezüket ők is csodálkozással emelik fel, s leborulni készülnek.

Felül Mária puttók kíséretében, fején égi koronával jelenik meg. Ölében ülő gyermekével együtt kegyesen tekint az oltalmában bízókra, a kis Jézus megáldja a felajánlást

tevőt. A Szűz hosszú kék palástja nemcsak a trónusául szolgáló felhőt borítja be, hanem a köpenyes madonnák mintájára oltalmazóan terül a jelenlévők fölé, s velük jelképesen az egész országra.

Az esemény klasszikus elemekből álló architektúrák térben játszódik, a háttérben templomapszis látszik benne két oszloppal, bal oldalt a félrehúzott kék bársonyfüggöny s annak bojtos zsinórja mutat újabb kapcsolódási pontot a letenyei oltárkép felé.

7. ZALAKOMÁR, r.k. templom, mennyezetfreskó, Dorffmaister István 1793.

A zalakomári Dorffmaister-kompozíció (melyet a festő a pozsonyi generális szeminárium megrendelésére készített, lásd GALAVICS 1971, 63.), monumentálisabb a többinél. A csehboltozatot illuzionisztikusan megnyitó ábrázolás fókuszában az oltár előtt térdel Szent István, s a felhőről letekintő Máriának s gyermekének ajánlja fel az oltáron nyugvó koronát, jogart és országalmát. A király alakjától már messze van a képsémát kialakító ellenreformáció alázata. Féltérde ereszkedett, kifordított bal kezét combjának feszíti, fejének felfelé tekintő mozdulatában az áhítat büszkeséggel keveredik. Csizmát, fehér nadrágot és mentét visel díszes aranyhímzésű kék palásttal, lába előtt az oltárnak támasztva a magyar címerpajzs látszik. Istvánt középkorú, barna hajú, szakállas férfiként festette meg mestere. Mögötte püspöki ornátusban, pástorbottal egy főpap áll szívére tett kézzel, majd néhány alacsonyabb rangú, már térdelő vagy ehhez készülődő udvaronc. Az előtérben egy zsinóros kék mentét és fehér palástot viselő, ősz szakállú főúr térdreborulva hódol kitárt karral, tőle jobbra egy fiatalabb áll, fején tollas süveggel, meglepetésében felemelt bal kézzel.

A kép másik oldalán, az oltártól balra a szolgálk egy csoportja szemléli a jelenetet, de aktívan nem vesznek részt benne, a jelenés számukra láthatatlan marad. Közvetlen az oltár mellett idősebb katona ül, fiatalabb társa kardjára támaszkodva áll, s csodálkozva figyeli az urak áhítatát. Mellette egy kőkerítésen ülő apród felfelé mutat, valamit talán megértvén a történetekből, a háttérből még néhány társa értetlenkedő alakja tűnik fel.

Az oltár felett megjelenő, gyermekét tartó Szűzanya látomáshoz illően halványabb a földi embereknél. Itt nem piros, hanem egyszínű kék ruhát visel, s előrehajolva figyeli a szent király imáját, míg a kíséretében lévő angyal kinyújtott kézzel mutat az oltáron fekvő koronára. Mária felett kitárt szárnyakkal, áldó kéztartással egy másik angyal lebeg, tőle jobbra kis puttók egészítik ki az Ég Királynéjának kíséretét. Az egész jelenet a szabadban játszódik. Az oltárt körülvevő természeti környezetben, fák és bokrok között még természetesebbnek hat a felhőtrónján alászálló Szűzanya.

Az ismertetett hét alkotás — egy megyét véve alapul — nem túl sok, s valószínűleg itt sem képvisel teljességet. E néhány szempont alapján történő összehasonlítás azonban

feltétlenül indokolt még akkor is, ha esetleg csupán helyi megfigyelésekkel járul hozzá a magyar barokk ikonográfiai kutatásához. A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a koronafelajánlás-képséma többféle változatban, itt-ott eltérő eszmei hangsúllyal szerepel e többnyire provinciális alkotásokon. A hangsúlyeltolódások a falusi templomokban már aligha játszottak szerepet. Jelentőségük elsősorban a készítettők és a kivitelező grafikusok esetében van, az ő ízlésüket és felfogásukat tükrözi, s fontos támpontot jelentenek egy eszmerendszer teljesebb megértéséhez.

Elsőként vegyük szemügyre az ábrázolt jelenet szereplőit. Alapvető Szent István, valamint Mária és a gyermek Jézus jelenléte — mint a mitikus esemény el nem hagyható főszereplői. Rendszerint angyalok és puttók egészítik ki a kompozíciót (Mihályfa, Gutorföldre, Letenye). Szent Imre hangsúlyos megjelenése ritka, Cimbál zalaegerszegi plébániatemplomban lévő oltárképének eszmei háttérében a templomépítető Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Imre herceg iránti egyéni áhítata állhat. Őröla közismert, hogy a veszprémi Szent György templomban ajánlotta magát Szűz Máriának. Padányi Bíró Veszprémet Gizella királyné és Szent Imre püspökségének aposztrofálta (PEHM 1934, 175.). A képeken több alkalommal előfordul még az udvari nép (Zalakomár) és az országnagyok (Zalaapáti, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum) jelenléte (közéjük vegyülve feltűnhet az ifjú Szent Imre is). Ugyanez a szerepe a Cimbál-kompozíció háttérében álló magányos úrnak is. Alapvető befolyással — az eseményt leíró Hartvik-legenda szövegétől függetlenül — az bírhat, hogy a felajánlás misztikumát vagy az ország egészére kiterjedő közösségi voltát akarták hangsúlyozni.

Kevésbé koncepcionális (a letenyei oltárképet kivéve), inkább ikonográfiai jelentősége van a korona elhelyezésének. Többnyire bársonypárnán nyújtja a szent király Mária felé. Dorffmaister zalakomári képén az oltáron fekszik, Mihályfán Szent István lába előtt. A letenyei oltárképen szintén párnán látható, amelyet egy angyal tart kezében, a hangsúly azonban nem erre, hanem a felajánlás tárgyát képező országtérképre esik. E rendkívül ritka motívum révén a kép kivételes helyet tölt be a hasonló témájú ábrázolások sorában. Egyértelmű ugyanis, hogy festője nem ismerte a korona közjogi szimbolikáját, ezért jelképezte az országot a glóbuszra festett térképpel. Itt maga a korona sem a „szentistváni” uralkodói szimbólum, inkább a hercegi, illetve az Európában szokásos fejedelmi koronához hasonlít. A király öltözetének magyaros jellege ezen a képen kapja a legerősebb hangsúlyt. Az uralkodó testhelyzetével szinte „spontán szándékoltsággal” mutatja mentéje aranyszínű zsinórdíszét. A barokk theatrum sacrum szcenikus jelenetével hat a félrehúzott bársonyfűgöny, mely az evilági és a túlvilági szféra közötti határt érezteti a szemlélőben. A Szűzanya szokatlanul kisléptékű figurája is arra enged következtetni, hogy képünket aligha készítette az ábrázolási sémát jól ismerő s azt meg is értő

hazai festő. Inkább olyan osztrák kismesterre kell gondolnunk, aki kevés konkrét ismerettel rendelkezett, s képszerkesztésének mintáját inkább ábrázolásunk ausztriai párhuzamában, a Szent Lipót-ikonográfiában találta meg.

A Szent Lipót-kultusz a Habsburg-tartományokban, de elsősorban Ausztriában lényegileg ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a Szent István-tisztelet Magyarországon. Fellendülésében ugyanúgy az ellenreformáció és a Habsburgok önlegitimizáló törekvése volt a legfontosabb momentum (KOVÁCS 1985). Franz Sigrist 1780 körül festett képe (Szent Lipót az Istenanya előtt, Klosterneuburg, apátsági templom, in: RÖHRIG—STANGLER 1985, 289.) minden fontos vonásában megegyezik ábrázolásunkkal, csupán térkép helyett a szent őrgrof attribútumaként templommodell szerepel rajta. Közvetlen előképként ez nem szolgálhatott, de sémájának adaptálásával és adott viszonyok közé ültetésével a letenyei oltárkép egyedi típusa levezethető. Így a többi képtől eltérő jellegzetességek magyarázatot nyernek. Analógiaként említem meg Martino Altomonte 1740-ben készült olajképét, mely a Madonna előtt térdelő Szent Lipótot ábrázolja (Wien, Nö. Landesmuseum, uo. 285.). A bársonypárnán nyugvó fejedelmi korona előtt térdelő s hódolattal felfelé tekintő szent alakja — Mária nélkül ugyan — Anton Cebej Szent Lipót-képén is megtalálható (1760—65, Narodna galerija, Ljubljana, in: ŠERBELJ 1991, 142, 22. kép).

Anélkül, hogy egymásra hatásuk vizsgálatával itt foglalkoznánk — jöllehet a szentistváni felajánlás eszmei és formai kompozíciója már jóval korábban kialakult — meg kell állapítanunk, hogy István és Lipót kultusza a két szomszéd nép körében a nemzeti identitást a képzőművészet nyelvén is ki tudta fejezni. A Lipót-képeket ihlető kultusz a társadalom minden rétegét nem hatotta át olyan mélységében, mint a magyarságot a Regnum Marianum- illetve a szentkorona-eszme, de feltétlenül reflektál rájuk, vizuális megfogalmazásuk szempontjából pedig — elsősorban a nyugati országrészben — inspiratív kölcsönhatásban álltak. Megjegyzendő még, hogy a Szent István-tisztelet a török hódoltság felszámolása után éppen a bécsi udvartól kapott erőteljes ösztönzést, különösen akkor, midőn Lipót király és császár Szent István utódként 1693-ban Bécsben ünnepélyesen megújította Magyarország s a Habsburg örökös tartományok felajánlását (SZILÁRDFY, 1984, 31. kép).

A zalai Szent István-képek többségén nemcsak a korona, hanem a többi koronázási jelvény (legtöbbször a jogar, néha az országalma és a kard) is feltűnik, megjelenésük azonban csak járulékosnak tekinthető. Egyértelmű, hogy ezek a korona nélkül önálló szimbolikus jelentőséggel nem rendelkeztek. Ábrázolásuk gyakran hibás, úgy tűnik, az őket ábrázoló metszetek (GALAVICS 1971. 20. kép) nem mindenhol voltak ismertek. Ez a korona egyes megjelenéseinél is megfigyelhető. A magyar királyi korona hiteles ábrázolását az országban alkotó művészek jelentős része

nem ismerte, ezzel magyarázható a számtalan sematikus, illetve erősen stilizált koronaváltozat Szent István kezében. Szily János szombathelyi püspök éppen ezt megelőzendő küldte el a készítendő Szent István-képhez a korona egy általa jónak tartott másolatát Dorffmaister Istvánnak 1792-ben. Azt is pontosan leírta, hogy milyen legyen a szent ruhája, hogy a magyar király felségét a díszruha is érzékeltesse (FÁBIÁN 1935, 314.). A megrendelő tehát beleszólhatott — bele is szólt — a mű megfogalmazásába, a falusi templomok és oltárképek esetében azonban ez már kevésbé valószínűsíthető.

A koronafelajánlás jelenete többnyire zárt térben, templombelsőben játszódik. Az esemény misztikumához és intimitásához ez illik a legjobban. A környezetre néha (Letye, Mihályfa, Gutorföldre) semmilyen utalás nem történik, a király ezeken inkább mintegy elragadtatásban jelenik meg, s nem konkrét térben. Ritka típust képvisel a zalaikomári Dorffmaister-kompozíció, ahol a háttérben feltűnő növények szabadtéri környezetre utalnak. A köből épített oltár itt egy kicsit furcsán is hat. A zalai megyehatárhoz közeli Vas megyei ALSÓÚJLAK templomából származó koronafelajánlási jelenet (jelenleg a Szombathelyi Püspökségen) szintén a szabad téren játszódik, a háttérben a pozsonyi vár képével (1770–90 körül). Nem törvényszerű tehát az architektúrális tér mint helyszín, de ez mondható a legáltalánosabbnak.

A zalaegerszegi Göcseji Múzeum Szent István-képén egy, a 18. században már szokatlan ikonográfiai típus, a köpenyes Madonna jelenik meg. Az egyébként gyenge kvalitású, valószínűleg Cibbal-követő festette képen a felhőn trónoló Szűzanya kék köpenye oltalmazóan borul a király és a ország nagyjai fölé, amint ezt a középkori műveken láthatjuk, vagy ritka kivételként a nagyszombati eredetű 17. századi oltárképen az árpási templomban.

A koronafelajánlás jelenetének ikonográfiai vizsgálata után a felsorolt festmények koncepcionális vonatkozásaira is utalunk. Ezek az ábrázolások a 18. század embere számára egy egész eszmerendszert jelenítenek meg. A négy fő elem — három szereplő személy és a magyar szent korona — sohasem hiányozhatott a képről. A gyermek Jézus mint a világ Megváltója van jelen, akinek minden hatalom átadatott mennyen és földön. Gyermekként is ő az örök bíró, aki kezében tartja az ország sorsát. Szűz Mária az ő édesanyja, a szeplőtelen, mindenkor Szűz Közbenjáró szent fiánál. A Megdicsőült Boldogasszony ég és föld Királynéja, első királyunk végrendelkezése nyomán nagyhatalmú patrónánk is, Magyarország védelmezője. Szent István az idők távolából is ragyogó, szinte már misztikus hős, államalapító és egyházszervező, országának apostoli oltalmazója. Tőle eredeztették az ország alkotmányos jogait s a rendiség legitimitását. A jelenet szerint tehát a szent király, mint népének atyja jár közben az Istenanyánál, hogy ő legyen mindenkor oltalmazó védőpajzsa. Ez a Regnum Marianum eszmei gyökere.

Nehezebben értelmezhető a minden ábrázoláson szükségképpen szereplő korona jelentősége. A késő-középkortól ismerünk olyan ábrázolásokat, melyen a készített (donátor) védőszentje Szűz Mária oltalmába ajánlja. Ezek logikája szerint jelenetünkön a szent koronának az országot kell jelképeznie, s ez így is volt.

Az ország legfontosabb közjogi szimbólumának számító koronát a 17–18. században még egyértelműen Szent Istvánénak tartották. Évszázadok folyamán kialakult elméletének legnagyobb hatású rendszerezője és egységbe foglalója, Werbőczy István (1514) kimondja, hogy a király és a nemesek kölcsönösen ruházzák egymásra a hatalmat, egymásra vannak utalva, és együtt tekintendők a szent korona tagjainak. A nemesek jogalapja eredendően hadi érdemeikből, ebből kifolyólag királyválasztó és -koronázó voltukból, valamint a törvényhozó hatalomban való részvételükből fakad:

„...a nemesítésnek, következésképpen a nemesi birtok adományozásának... teljes joga és hatalma, a főuralommal és kormányzással együtt, a nemzet közösségéről és a közösségnek akaratából az ország szent koronájának joghatóságára, tehát fejedelmünkre és királyunkra ruháztatott vala át, a kitől most már, a kölcsönös átruházás és a viszonyos kapcsolat folytán, minden nemességnek eredete mindenkor oly annyira függ, hogy tőle azt elkülöníteni és elválasztani nem lehet, és egyik a másika nélkül nem gondolható.” A „...nemesek az imént magyarázott kapcsolat és részese-
dés alapján a szent korona tagjainak tekinde-
ndők, s a törvényesen megkoronázott királyon kívül senki másnak hatalma alatt nem állnak.” (WERBŐCZY 1894, 68. és 69, I. rész 5. cím 1. és 6. cím 1.§)

A korona így a rendi Magyarország szimbóluma, amely kifejezi a királyt is magába foglaló magyar államot. A főhatalom ezek alapján nem a király, hanem a szent korona hatalma, és ezt a király a nemzettel (nemesek) együtt gyakorolja. „Az állami felségjogok nem a király, hanem a szent korona jogai.” „Az ország földje nem a király magántulajdona, hanem a szent koronáé, amely az adományozásból ered, és amelyre kihalás esetén visszaszáll.” (NAGY 1938, 290–291, 294.)

A Werbőczy logikailag tökéletes érvelésén alapuló elmélet a 17. században részben visszafejlődött, s gyakran egy korábbi változathoz hasonlóan ismét a királyi hatalom jelentésére helyeződött súly, és nem az állam személyiségére. A korona és a rendek kettéválnak, s már külön említik őket. Más forrásokban, elsősorban törvényekben tovább él Werbőczy elmélete is, amely tulajdonképpen az egymással évszázadokon keresztül párhuzamosan fejlődő két szűkebb látókörű koronafelfogásból (király, illetve organikus államtest jelentés) kialakult szintézis. A 16–18. században végig élt a szent koronának az állam területére, ennek egységére és sérthetetlenségére vonatkozó jelentése is (ECKHART 1941, 196–222.). Ez utóbbi különösen

fontos esetünkben, hisz Szent István felajánlásával az ország területi egységének megtartását is kérte.

A 17. de főleg a 18. században Werbőczy tana volt ugyan a leginkább elfogadott, mégis más nézőpontból szemlélte a korona szimbolikáját a király, a nemesség, az egyház és az egyszerű nép. Szent István esetében a szent jelző nemcsak vallási jelentést hordozott, hanem nagyságának világi elismerését is jelentette. Az egyház számára az áhítatra ösztönző apostoli szent volt, a királyok erőskezü elődjüket és tetteik igazolóját látták benne. A korona éppen az ő nagyságára emlékezve kapta a „szent” jelzőt (KARDOS 1988, 226.). A király a koronában az ő erejére és nagyságára meg a saját hatalma és atyai gondoskodása alatt álló országra tekintett, s a legfontosabb szimbólumban éppen ezt a hatalmat látta. A nemesség Werbőczy alapján továbbra is a korona organikus, királyt és a nemeseket magába foglaló, minden hatalmat és jogot összefogó államtest jelentését hangsúlyozta. A katolikus egyház a korona felajánlása által a mindenkori király katolicizmusát és a hozzá való feltétlen lojalitást tartotta jelentősnek. A nép számára a korona-szimbolika legfontosabb eleme egyrészt a szentistváni ország területi egysége és sérthetetlensége, másrészt a felajánlás által örökérvényűvé lett katolikus volta.

A Szent István koronafelajánlása-ábrázolás eredeti mondanivalóját csak a fentiek figyelembe vételével érthetjük meg úgy, amint ezt a 18. században értelmezték. Ezeket összegezve a következő jelentéstartalmakat emelhetjük ki:

1. erős kezű és nagyhatalmú nemzeti király tisztelete:
 - a) nosztalgikus visszatekintés az „ideális” szentistváni berendezkedésre,
 - b) a katolikus uralkodó iránti feltétlen lojalitás,
 - c) az uralkodónak méltóvá kell válnia a szentistváni örökséghez (szentség és világi nagyság)
 2. a király és a nemesség mennyei eredetű kiváltsága (legitimitásuk megerősítése)
 3. az ország a szentistváni koronafelajánlástól kezdve Szűz Máriáé, vagyis minden tekintetben katolikus (ellenreformáció)
 4. az ország területi egységének és függetlenségének helyreállítója és védelmezője a Szűzanya mint Patrona Hungariae, az ő tiszteletének biztosítása emiatt is elmaradhatatlan (törökellenesség)
 5. az uralkodó által — az ő mennyei kapcsolata révén — Mária közbenjárásával maga Krisztus király kormányozza az országot.
- E jelentésrétegek rámutatnak, hogy ábrázolásunk

mennyire szorosan kötődik a szent koronáról a 17–18. században vallott nézetekhez. Ezek mindegyike megtalálható valamelyik jelentésrétegben, tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy a koronáját Szűz Máriának felajánló Szent István jelenete nem egyedül a Regnum Marianum gondolatkörnek, hanem a szent koronáról a köztudatban élő elképzelések összességének is képi megfogalmazása. Rajta a korona el nem hagyhatóan fontos motívum, amely igazi jelentőségét a kompozícióban azáltal nyeri el, hogy a felajánlás tárgyává válik, amelyre az egész esemény irányul, s nem marad meg az uralkodó fején viselt hangsúlytalan attribútumnak. A fejről való lekerülés pillanatában válik a Szent István felismerését segítő ismertetőjelből az egész országot szimbolizáló nemzeti jelképpé, s mint ilyen, a jelenet középpontjává.

A koronáját a Boldogságos Szűznek felajánló Szent István ábrázolása a 18. század első felének legnépszerűbb képzőművészeti kompozíciója. Gyökereit a Mária- és a Szent István-kultuszban kell keresnünk, tartalmi szempontból a Regnum Marianum-gondolatkör és a magyar koronaeszme képi lecsapódásának tekinthető. A már a 14. század közepén is kimutathatóan meglévő sémája (Újbánya pecsétnyomója) párhuzamosan élt és fejlődött a szomszéd népek identitástudatukat erősítő nemzeti uralkodókultuszának vizuális megfogalmazásával, és — miképp az ausztriai Szent Lipót-ábrázolásokkal — azokkal inspiratív kapcsolatban állhatott. A 17. században még csak egyike volt a kor uralkodó eszméit legadekvátabb módon kifejezni törekvő próbálkozásoknak. A maga nemében egyed-uralkodóvá a török kiűzése és a szentistváni felajánlás I. Lipót által történő megismétlése, valamint első királyunk ünnepének az egész egyházra való, pápa általi kiterjesztése után a 17. század legvégére vált. A létrehozójaként meghatározható gondolati rendszer (elsősorban a Regnum Marianum-eszme) ebben az időben kezdi elveszteni (győzelemre vitt) török- és protestánsellenes élet, tartalmilag így az uralkodó osztályok legitimitás-eszméjének kifejezőjévé válik.

A jelenet alapkompozíciója állandó, ezt nem érintő módosulások viszont megfigyelhetők rajta. A 18. század közepe után a Szent István-ábrázolások hierarchiájában meglévő vezető szerepét elveszti, ezzel párhuzamosan megtermékenyítő hatása más jelenetekre egyre érezhetőbb (példaképpen itt elegendő az életét Máriának ajánló Szent Imre megjelenítéseire utalnunk). Mindazonáltal kedvelt téma marad, amely a múlthoz sokszor visszanyúló szakrális művészetben ma is fellelhető.

Irodalom:

- ECKHART 1941 Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története, Bp. 1941.
- FÁBIÁN 1935 Fábián Mária: Dorffmaister István művészi munkássága a szombathelyi egyházmegyében, I. rész, in: Vasi Szemle II. (1935) 296—316.
- GALAVICS 1971 Galavics Géza: Program és műalkotás a 18. század végén, Művészettörténeti füzetek 2, Bp. 1971.
- GALAVICS 1973 Galavics Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben, in: Ars Hungarica I. (1973), 97—125.
- GALAVICS 1975 Galavics Géza: Hagymány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben — XVII. század, in: Magyarországi reneszánsz és barokk, művészettörténeti tanulmányok, szerk. Galavics Géza, Bp. 1975, 231—277.
- GARAS 1955 Garas Klára: Magyarországi festészet a 18. században, Bp. 1955.
- HOFFMANN 1944 Hoffmann Edith: A felajánlás a Szent István ábrázolásokon, in: Lyka Károly emlékkönyv, Bp. 1944, 168—187.
- KAPOSSY 1931 Kaposy János: A barokk mennyezetfestés emlékei Székesfehérvárra, in: Magyar Művészet 1931, 437—467.
- KARDOS 1988 Kardos József: A szentistváni állameszme és a szentkorona-tan, in: Szent István és kora, szerk. Glatz Ferenc—Kardos József, Bp. 1988, 226—230.
- KOSTYÁL 1987 Kostyál László: Johann Ignaz Cimbala Zala megyében, in: Zalai Múzeum I. (1987), 179—189.
- KOVÁCS 1985 Elisabeth Kovács: Der heilige Leopold und die Staatsmystik der Habsburger, in: RÖHRIG—STANGLER 1985, 69—83.
- NAGY 1938 Nagy Miklós: A szent korona eszméje, in: Szent István emlékkönyv II, szerk. Serédi Jusztinián, Bp. 1938, 267—307.
- PEHM 1934 Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora, Zalaezerszeg, 1934.
- RÖHRIG—STANGLER 1985 Floridus Röhrig—Gottfried Stangler: Der heilige Leopold, Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung, Stift Klosterneuburg 30. März—3. November 1985.
- SERBELJ 1991 Ferdinand Serbelj: Anton Cebej 1722—1774, kiállítási katalógus, Ljubljana, Narodna galerija 1991.
- SZILÁRDFY 1984 Szilárdfy Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon, Bp. 1984.
- TAKÁCS 1989 Takács Imre: „Rosa inter lilia rubinosa” A zágrábi káptalan 1371. évi pecsétjének Szent István képéhez, in: Sub minervae nationis praesidio (Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára) Bp. 1989, 20—25.
- WERBŐCZY 1894 Werbőczy István: Tripartitum, Bp. 1990, az 1894. évi kiadás utánnnyomása.

Angaben zur Ikonographie des Heiligen Stephan auf Grundlage einiger Abbildungen aus dem Komitat Zala

Die Abbildung des, seine Krone der Heiligen Jungfrau anbietenden Heiligen Stephans ist in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts ein beliebtes Thema der bildenden Kunst. Seine Wurzeln sind im Marien- und Heiligen Stephan-Kult zu suchen, inhaltlich ist es ein Ausdruck des Regnum-Marianum-Gedankenkreises und der ungarischen Kronenidee. Dieses bereits Mitte des 14. Jahrhunderts aufzeigbare Schema (Stempeldruck von Ujbánya) existierte und entwickelte sich parallel mit der Abbildung des Herrschaftskultes benachbarter Völker, die damit ihre nationale Identität verstärkt haben. Es mag zwischen ihnen eine inspirative Verbindung bestanden haben, wie beispielsweise mit den österreichischen Abbildungen des Heiligen Leopold. Im 17. Jahrhundert war dieses nur einer der Versuche, die herrschenden Ideen des Zeitalters adäquat auszudrücken. Dieser Kult wurde zum Ende des 17. Jahrhunderts hin dominierend nach der Vertreibung der Türken und der Wiederholung des Anbetungsaktes des Heiligen Stephan durch Leopold I., und erfuhr Unterstüt-

zung als der Papst die Feiern für den ersten ungarischen König auf die ganze Kirche erweiterte. Bei seiner Entstehung noch bestimmenden Gedankengut (in erster Linie die Regnum-Marianum-Idee) beginnt zu dieser Zeit seine Türken- und Protestantengefährlichkeit zu verlieren und wurde so inhaltlich zum Ausdrucksmittel der Legitimitätsideen der herrschenden Klassen.

Die Grundkomposition der Szene ist immer gleich, nur kleinere Variationen sind zu verzeichnen. Nach der Mitte des 18. Jahrhunderts verlieren die Abbildungen des Heiligen Stephan ihre führende Rolle, damit parallel kann man ihre Wirkung auf andere Szenen verfolgen (z.B. sei hier auf die Abbildungen des sein Leben der Maria anbietenden Heiligen Emmerich hingewiesen.) Es blieb aber durchaus ein beliebtes Thema, das in der, oft auf die Vergangenheit zurückgreifenden, sakralen Kunst auch heute noch gebräuchlich ist.

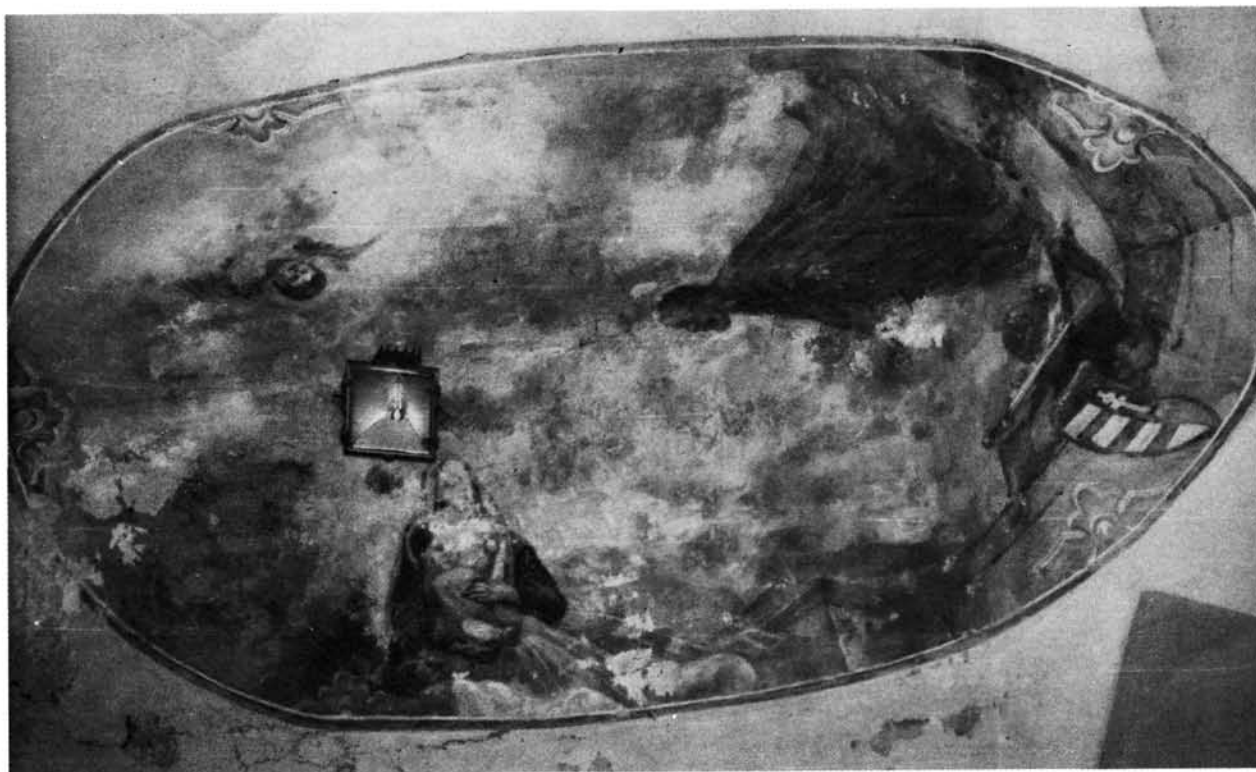
Kostyál L.

1. kép: Gutorföldre, plébániatemplom, főoltárkép.
Gutorföldre, Pfarrkirche, Hauptaltarbild.

2. kép: Letenye, plébániatemplom, mellékoltárkép.
Letenye, Pfarrkirche, Nebenaltarbild.

3. kép: Mihályfa, plébániatemplom, a szentély mennyezetfreskója.
Mihályfa, Pfarrkirche, Deckenfresko im Chor.

4. kép: Zalaapáti, volt bencés templom, mennyezetfreskó.
Zalaapáti, ehemalige Benediktiner Kirche, Deckenfresko.

5. kép: Zalaegerszeg, Szent Mária Magdolna plébániatemplom, mellékoltár-freskó.

Zalaegerszeg, Pfarrkirche der Heiligen Maria Magdalena, Seitenaltarfresko.

6. kép: Zalaegerszeg, koronafelajánlás-ábrázolás a Göcseji Múzeum gyűjteményéből.

Zalaegerszeg, Abbildung der Kronenanbietungsszene aus der Sammlung des Göcseji Múzeum.

7. kép: Zalakomár, plébániatemplom, mennyezetfreskó.
Zalakomár, Pfarrkirche, Deckenfresko.

Kunics Zsuzsa:

A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében

A Deák tér Nagykanizsa talán legkarakterisztikusabb tere, a városunkra különösen jellemző háromszög alaprajzú, kelet–nyugati tájolású terek jó példája.

Változásai szervesen követték Nagykanizsa város fejlődését. A mai tér területén húzódhatott a középkori város-mag északi határa.

1702-től, hadászati jelentőségének elvesztése után közlekedésföldrajzi helyzete fejlesztette a várost.

Nagykanizsa öt irányba ágazó postautak keresztezési pontjában fekszik, kiépülése így a legegyszerűbb, sugaras település. Az öt út hosszában egymástól messze elágazó, a határba hosszan kinyúló utcák keletkeztek, kezdetben összekötő utcák nélkül. Az elsődleges szerepet az utcahálózat kialakulásában a bécsi–légrádi és a varasdi–pécsi út játszotta.

Az 1753-as „Belsőségek birtok-íve” szerint már 14 utcája van Kanizsának.¹

A Deák tér a központi szerepet betöltő Piarci, később Fő utcának nevezett út mentén — annak szintjétől kb. 6 méterrel magasabban fekvő területen — alakult ki fokozatosan.

Egy 1822-ből származó, a posta-, kereskedelmi utakat és fontosabb épületeket feltüntető térképen is jól látszik, hogy a pesti út („Rétsei utza”) villásan kapcsolódik a pécsi úthoz („Sopronyi utza”), így jön létre a háromszög alakú Eötvös tér, s a szentgyörgyvári út becsatlakozásánál a Deák tér. A „Piaristák temploma” mellett a térkép már feltünteteti „Apotheca” felirattal Lovák Ferdinánd gyógyszerész házáat, s a későbbi Takarékpénztár utca helyén „Gr. Széchényi Házát”-t, a tér közepén pedig egy kút, s mellette „magasin” (raktár) található a rajz szerint.²

A tér első épülete a Nepomuki Szent János tiszteletére 1764-ben emelt barokk stílusú római katolikus templom, mely eredetileg temetőkápolna volt. A Ferences templomtól való megkülönböztetés miatt nevezték el Felsőtemplomnak, a piaristák gondozták.

Bajzáth József veszprémi püspök 1778. évi kánoni visitációja során³ az „atyatemplom” (Szent József plébánia-templom) mellett megvizsgálta a plébánia nyolc „nyilvános kápolná”-ját is, melyek közül három a városban volt

található. A „nagyobbik Kanizsán lévő Nepomuki Szent Jánosról nevezett” kápolnáról a következőket állapítja meg: „erős anyagokból 1764-ben a városi közösség által minden adomány nélkül emelve; el van látva ... hordozható, ép kövekkel és három sértetlen terítővel valamint oltár-elővel ellátott 4 oltárral.”

Három harangját említi a templomnak, „egyik nyom 3 mázsát és 12 fontot, a másik 1 mázsát és 62 fontot, a harmadik 79 fontot”,⁴ kegytárgyaiként pedig az alábbiakat sorolja fel: „3 kehely ugyanennyi ostyátányérkával, 3 misekönyv, 3 miseruha valamennyi tartozékkal, 3 karing, 3 deréköv, 3 vállkendő, 3 kehelyfedő, 3 ostyaabrosz, amelyek mindegyikét tisztán és épségben őrzik meg.”

Kurbély György veszprémi püspök 1816 májusában tett látogatásának jegyzőkönyvéből⁵ megtudhatjuk, hogy a kápolnának „van kórusa és sekrestyéje szolid anyagokból, továbbá prédikálószéke deszkából készítve és színes szövettel bevonva. Zárt kriptája a szentély alatt.” Kurbély György püspök már nem négy, hanem öt oltárról számol be: „az első Nepomuki Szent János tiszteletére, a második a Szent Kereszt, a harmadik a Szenvendő Szűzanya, a negyedik Szent Anna, az ötödik Segítő Mária tiszteletére. Egyik oltár sem privilegizált.” A templom előtt állt csaknem 100 évig a város szégyenoszlópa. Amikor 1758-ban Inkey Boldizsár a Szentháromság-szobrot „felajánlja Nagy-Kanizsa város díszére, a piac közepén lévő szégyenoszlop helyére”,⁶ az oszlopot a Deák téren helyezték el, ahol szétbontásáig, az 1840-es évek elejéig állt.

A XIX. sz. elején térről, de a mai értelemben vett utcáról sem nagyon beszélhetünk.

A fiatal orosz tengerésztiszt, Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij útleírásában⁷ 1810-ben nem fest kedvező képet a városról: „Ezt a csúf házhalmozatot nem merészném városnak nevezni, ha tiszteletre méltó útikalauzunk nem erősködne, hogy ez valóban város és valaha igen kiterjedt volt. Képzelnék el olvasóim két meredek között egy nagy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik... A mellékutcák tervszerűtlenek, girbe-gurbák. Ezekben a pokoli bűzű alacsony sikátorokban a házak úgy épültek, ahogy az a tulajdonosnak éppen eszébe jutott.”

A lokálpatrióta Halis István is úgy jellemzi ezt az időszakot, hogy „olyan sárosak valának ugyanis ez időben a város utczái, hogy falábakon szoktak a sáron keresztül járni az utcák tulsó oldalára.”⁸

Az első útjavítási munkák 1810-ben kezdődtek, amikor kitégelték elsőként az Ispítal utcát (Ady E. u.).

A város külső képét tekintve, a városiasodásnak ugyan csak a csíráit fedezhetjük fel, azonban vásártartó jogának köszönhetően már a XVIII. sz. végétől igen élénk üzleti élet folyt a városban. Kanizsa fokozatosan kereskedelmi központtá vált, gabonagyűjtő hely volt Stájerország, Horvátország és Trieszt felé. „Fontosságát” és „piacközponti szerepét” a XIX. sz. eleji városkép elmarasztalása mellett a nyugati utazó, Richard Bright is elismeri.⁹ Tiszta vonzásterületének népessége az 1830-as években már meghaladta a 120 ezer főt (122.581 fő), az ún. megosztott vonzáskörzetének népessége pedig — ahol más piachelyek vonzása is érvényesült — a 37 ezer főt (37.781 fő), amikor is a város népessége mindössze 5897 fő volt.¹⁰

Kanizsa elsősorban nem kézművesiparával, hanem vásárai révén gyakorolt vonzást a környék népességére. A Helytartótanács rendeletére elvégzett statisztikai jellegű leírás, a „Zala útkönyve” („Az ország utak tabelláris leírása”) 1831-ben így jellemzi a várost: „szerdán és pénteken tartatik Héti Vásár, — naponként pedig minden féle Életszereket és Majorságokat lehet kapni a Piártzon, — Országos Vásár szinte 6 tartatik.” Az „empóriumot” (piac, vásárhely) tekintve — a jelentés szerint — az „első Classisbéliék közé méltán számlálhatni” a várost. Ennek bizonyítására, a vásárok fontosságának jellemzésére felsorolja a résztvevő kereskedőket: „Mind ezen vásárokon meg szoktak jelenni a Bécsi — Sopronyi — Keőszeghi — Szombathelyi — Körmenyi — Egerszeghi — Pápai — Győri — Pesthi — Fejér vári — Weszprémi — Szümeghi — Keszthelyi — Eszéki — Pétsi — Kaposvári — Verőczi — Possegei — Körösd és Kapronczai — meg is zábrábi, — Varasdi — Csáktornyai, úgy nem különben Potoli — Ormosi — Máhrburgi — Leibachi — Graetz — és Regedei Kalmárok és Kereskedők.” Néhány év múlva, 1836-ban Fényes Elek így ír a város „állapotjáról”:¹² „ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyák országok közt feküdvén kereskedése nagy fontosságú, sertés, marha, gabona vásárai felette híresek, s a török országai sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezenkívül csak nem egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikátumokat és a coloniális portékát.” Kereskedelme a század közepére a Dunántúl egyik legjelentősebb településévé növelte. Az 1828. évi összeírás szerint Somogy megye 279 települése közül 146 Kanizsát jelölte meg piacaül.¹³

A városközpont egyre szaporodó polgárai számára kisinek bizonyult a Felsőtemplom, így 1824-ben négy ölnyivel megnagyobbították és egy kétemeletes tornyot építettek hozzá. (1. kép) A toronyépítés szükségességét már az

1816. évi „Canonica Visitatio”-ban¹⁴ említi Kurbély György veszprémi püspök: „Ez a nyilvános kápolna adósságoktól nem terhes, azonban különösen rá van szorulva egy torony megépítésére.”

A Városi Tanács 1823. márciusában hozta meg a kápolna megnagyobbítására vonatkozó határozatát, az ünnepélyes talpköletétel szeptember 27-én volt.

Az építkezés költségeit a város támogatása mellett lakossági adományokból és kölcsönökből fedezték. 1824. év végén az építkezés befejezéséhez „Laszner Miklós zsidótul 2.000 frt. és később egy pécsi polgártul 3.000 frt” kölcsönt szavazott meg a város.¹⁵

Ekkor készítette el Hicelberger Ferenc (Hicelberger Gábor Dunántúlon híres órásmester fia) a toronyórát 1825-ben.¹⁶ Lovák Ferdinánd gyógyszerész templomgondnoksága alatt avatták fel a „városi tanács beccses ajándéka”-t is, a 400 kg-os új harangot, melyet a város címere díszített. Az oldalán olvasható felirat szerint Eberhard Henrik pesti harangöntő mester készítette 1825-ben.¹⁷

A templom szomszédságában kereskedők kezdték építeni emeletes lakóházaikat.

Az első ilyen a klasszicista stílusú ún. Axenti-ház (Deák tér 5.). (2. kép.) Axenti György bőrkereskedő 1817-ben építtette a kapu feletti záróköbe vésett évszám tanúsága szerint. Több mint negyedszázadon át (1845–1872 között) az emeletén működött a Nagykanizsai Takarékpénztár.

A földszinten nyitott ügyvédi irodát 1865-ben Kaán Vilmos (Kaán Károly, az Alföldfásító erdész édesapja).¹⁸

A század végéig az Axenti család tulajdonában volt a ház, utolsó örököse 1887-ben Axenti Helen (Bosnyák Miklósné) „körösi” (horvátországi) lakos.¹⁹

Tőle 1891. áprilisában Reichenfeld Gyula magnagykereskedő és exportőr vette meg az épületet,²⁰ s nyitotta meg kereskedését, mely több mint ötven évig működött itt. Reichenfeld Gyula városi képviselőtestületi tag, az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara levelező tagja volt. Cégét 1879-ben alapította, mely „egyedülálló volt egész Dunántúlon.”²¹ Szaktekintélyének köszönhetően létesítettek Nagykanizsán 1912-ben magvizsgáló állomást. Az 1930-as években a kor egyik legmodernebb magtisztító üzemével rendelkezett, melyet 1937-ben fia, Rajki István vett át, s bővítette az üzletet egy olajkereskedéssel. Édesapja halála után, 1946-ban ő örökölte a házat is, s kezelte az államosításig, 1952-ig.²²

A XIX. sz. első felében (az Axenti-ház építésekor) kőből, téglából épült, zsindelytetős épületeket ugyanakkor csak a belvárosban, a piac táján találhatunk. Ezenkívül a házak vályogból, fából, elvéve alul téglából épültek. A kis zsúptetős házak minden rendszer nélkül sorakoztak egymás mellett, köztük néhol nagy foghíjak, beépítetlen telkek voltak. A belváros jellegzetes megmagasított padlásterű kereskedőházai között szerényen húzódott meg néhány földszintes kis üzlet. A Deák tér arculatára ebben az időben még ezek a jellemzők, mint a ma is álló Deák tér 9.

sz. épület. (3. kép) A kis barokk oromfalas földszintes polgárház a XVIII. sz. végén építették, a múlt század közepén Velisch Sámuel fűszerkereskedő tulajdona volt, majd 1901-ben Rosenthal Jakab vegyeskereskedő vette meg, s működött benne kis szatócsboltja egy férfiszabóműhely mellett.²³ Rosenthal 1923-ban ugyan eladta Pongrácz Sándor bérlőnek a házat, de boltja tovább működött az 1930-as évekig, amikor Kelemen Rezső vette át az üzletet, s nyitotta meg fűszer-, csemege- és gyarmatáru-kereskedését.²⁴ Ugyanezen az oldalon több ilyen földszintes, ill. megmagasított padlásterű lakóház állt.

A mai Önkiszolgáló Étterem helyén (Deák tér 11–12. sz.) (4. kép) egykor állott, egybeépített két kis földszintes házat a tulajdonos Polai György, majd örökösei²⁵ az 1800-as évek közepétől iparosoknak, kiskereskedőknek, cipészeknek, majd henteseknek, mészárosoknak adták bérbe üzlethelyiségnek. Az 1920-as évektől — aranyműves, lakatos, cipész és szíjgyártó műhely mellett — itt működött Samu József és fia, Samu Lajos „modern, villanyerőre berendezett rézműáru-üzeme”.²⁶ Vállalatuk 1826-ban alakult, „mindennemű rézáru”-t gyártottak: szeszyári berendezéseket, pálinkafőző üstöket, vízmelegítőt, fürdőkályhát, kávéházi berendezéseket.

Samu Lajos Budapesten főiskolát végzett, tanári szakvizsgát tett, s ezután, 29 évesen vette át apja rézműves üzemét 1922-ben. Mindketten voltak elnökei a nagykanizsai Ipartestületnek, Samu József 1893–1895 között, fia, Samu Lajos 1931-től töltötte be hosszú ideig s eredményesen az elnöki funkciót, 1938-ban harmadízben, mint járási ipartestületi elnököt választották meg.²⁷

A földszintes házak szomszédságában (a mai Kölcsey utcai taxiállomás helyén) állt egykor egy egyszerű emeletes, háromszög oromfalas épület, az 1836-ban alapított Polgári Egylet háza. (5. kép) Az épületről nyerte elnevezését — egy rövid időre — a szomszédos, a Deák térbe torkolló kis utca is, mely az 1864. évi kataszteri felmérésben és térképen „Szeglet utca”-ként szerepel,²⁸ de az 1873. október 21-i tanácsi rendelkezés már „Egylet utcá”-ról ír, mint régi elnevezésről, s változtatja azt meg Kölcsey utcára.²⁹

Az Egylet-házat 1885-ben az Ipartestület vette bérbe. Ez lett székháza, földszintjén a Polgári Vendéglővel, majd 1900. decemberében 1400 koronáért meg is vették az épületet. Itt találkoztak az iparosok 1933-ig, amikor az Ipartestület megvette a Polgári Egylet Sugár úti székházát. Az „Iparosszálló és vendéglő” tulajdonjogát 1938-ban Hány János vendéglős, majd 1942-ben Vajda Sándor (vendéglős) szerezte meg.³⁰ Az épület szomszédságában (a mai OTP-székház helyén részben) egy földszintes épület állt, Lovák Ferdinánd háza. (6. kép) Itt működött 1814-től a Kapronczai útról (ma Ady u.) átköltöztetett városi patika 1875-ig, amikor a szomszédos Babócsay-házba helyezték át. Az épületet „Apotheca” felirattal feltünteti az 1822. évi Posta-

és kereskedelmi utak térképe, s 5. sorszámu városi házként („Apothek” jelöléssel) az 1864. évi kataszteri térkép is.³¹

Kanizsa fénykoráról, a város hatalmas arányú fejlődéséről az 1860-as évektől kezdődően beszélhetünk.

1860-ban a prágierhoi, 1861-ben a pesti, 1865-ben a sopron—szombathelyi, majd 1868-ban (az 1866. évi olasz—osztrák békeszerződés értelmében, hogy a pécsi szénmedence és Trieszt összeköttetését megteremtsék) a barcs—murakeresztúri vasútvonalak megnyitása megsokszorozta az eddig is élénk kereskedelmi életet. A lakosság száma 1870-ben már 15.125 fő (több mint 2,5-szerese az 1828. évinek), 1880-ban 18.398 fő.³² Az átmenő kereskedelem következtében nagymértékben nőtt az iparosok, kereskedők száma is. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentésében 617 „önálló vállalkozó” tevékenységéről számol be Nagykanizsán (ebből 387 iparos, 175 kereskedő, 4 pénz-, hitelélettel foglalkozó, 51 egyéb vállalkozó), ugyanebben az időben Keszthelyen pl. 237, Szentgrót mezővárosban 196, Zalaegerszegen 174, Tapolcán 157, Sümegen 155 önálló vállalkozó működött. Nagykanizsáról származott Zala vármegye összes „jövedelmi vagy kereseti adó”-jának több mint egyötöde.³³

A felhalmozódó tőkék lehetővé tették a városkép polgárisodását is. A módos kereskedők és iparosok sorra kezdték építeni romantikus, később eklektikus stílusú emeletes lakóházaikat, új utcákat nyitottak meg (1870-ben a Deák tér nyugati oldalán a Takarékpénztár utat, s 1883-ban a Sugár utat), de beépültek a város belterületén még meglévő foghíjak is. A városiasodási folyamatot az alaprajzok négyesződése és a házak felfelé emelkedése (azaz a „vertikális besűrűsödés”³⁴) mutatja. Az 1860-as években már 57 utcája, s több mint 1700 háza volt a városnak.³⁵

Ebben az időben jött létre a mai Kanizsa egyik legszebb s legjellemzőbb utcaképe a Deák tér déli oldalán; ekkor kezd kialakulni a mai tér.

Az Axenti-ház szomszédságában 1860. táján két kereskedőház is épült, melyek Grünhut-házakként ismertek. A Deák tér 2. sz. alatti lakóház (7. kép) különös figyelmet érdemel, a város legszebb romantikus épülete. Igen szép a gótikus elemeket idéző emeleti középerkélye, felette mérműves rozettákkal, faragott homokkő oroszlánfigurákkal díszítve. Igen érdekes udvari homlokzata, ahol a hajdani gabonaraktár egyik eredeti kapuja ma is látható. A házat Grünhut Fülöp módos kereskedő és neje, Dobri Lujza építtette.³⁶ Itt működött gabonakereskedésük, de a földszinten bérelt üzlethelyiséget az 1860-as években Keller Ignác cipész is, akit a Zala—Somogyi Közlöny „iparosaink egyik tekintélyes, derék tagja”-ként emleget.³⁷ A házat 1900. augusztusában, Grünhut Fülöp halála után gyermekei, Alfréd, Henrik és Szelina örökölte. A két fiú „Grünhut Fülöp fiai” néven továbbra is fenntartotta a gabonakereskedést. Grünhut Alfréd kereskedő, bankár s műgyűjtő volt egy személyben. 1918-ban a város által meg-

vásárolt, ill. adományul kapott híres numizmatikai és met-szetyűjteményét ma a városi múzeum őrzi.³⁸

Haller Jenő „levelében”, a Zalaiban 1912. januárjában így számol be a Grünhut Alfrédnél tett látogatásról: „száz meg száz csatakép, sok régi fegyver, százados arcképek egész sorozata elevenedik meg szemünk előtt... Felvonul most előttünk egész légiója a magyar pénznemeknek... Kanizsa város büszke lehet Grünhutra, erre az érdemes, szorgalmas, dilettáns-tudósra, aki nem kímél pénzt, fáradságot, hogy gyűjteményét gyarapítsa.”³⁹

A gyönyörű, romantikus épület a Grünhut család kezén maradt 1952-ig, a ház államosításáig. Az 1920-as évektől (Grünhut Alfréd és Henrik halála után) cukrászműhely, majd Brandl Sándor és Fia varrógép- és kerékpárszaküzlete, s Grünhut Elemér rádió-, műszakicikk-kereskedése működött az épületben.⁴⁰ A kereskedőház emeletén helyezkedett el a lakórész, földszintjén — az 1922-ben, Sternberber Ignác kereskedővel kötött bérleti szerződés szerint — három, egymásba nyíló üzlethelyiség, az udvaron két raktár, felettük padlások, ezekhez kapcsolódó istálló, kocsiszín és szénapadlás volt.⁴¹ A másik, 1860. táján épített ún. Grünhut-ház (Deák tér 4.) (8. kép) ugyancsak romantikus stílusú épület. Eredeti arculatát azonban ma már csak a kapu kőkerete, az ablakok feletti kagylódíszek és az emeleti középerkély konzoljai őrzik. A ház építettségének az eddig megjelent helytörténeti munkák a Grünhut családot tartották.⁴² A telekjegyzőkönyv alapján megállapítható tulajdonos ezzel szemben 1865-ben özv. Horseczki Mórinczné (Lakenbacher Júlianna), az orvosdoktor és tanár (1852-től rendőrorvos) Horseczki Mórincz özvegye. Majd több tulajdonos, 1880-tól Lessner Henrik nagykanizsai, 1890-től Clement Lipót „igriczei” (Zalaigrice) lakos után Grünhut Alfréd csak 1898. április 30-án vette meg 28.500 koronáért.⁴⁴

Az építettség Horseczki és a Grünhut család közötti rokoni kapcsolat bizonyítására adat nem áll rendelkezésünkre. 1926-ban Grünhut Alfréd halála után lánya, Luczia (dr. Gross Rezsőné) a földszinti üzlethelyiségeket Halics Lipót szállítmányozónak és iparosoknak (kárpitós, műszerész) adta bérbe, majd 1940-ben eladta a Nagykanizsai Római Katolikus „Jézus Szíve” Egyházközségnek. Az épület jelenleg is a plébániának ad otthont.

A két „Grünhut-ház” között is emeletes kereskedőház épült, később a századfordulótól ügyvédi iroda és cipész-műhely mellett itt működött a Hild-féle temetkezési vállalat. (9. kép) Hild Ferenc „soproni illetőségű nagykanizsai lakos” 1875-ben kapott iparigazolványt a „kőfaragóipar megindításáról”.⁴⁵ Fiával együtt 1882-ben alapította meg a Hild-féle „első nagykanizsai temetkezési vállalat”-ot. Műhelyük és raktárhelyiségük a Király utcában volt, üzlethelyiségük a Deák tér 3. sz. házban. A nagyrabecsülés jeleként 1926-ban jótékony célú egyesületet hoztak létre a város polgárai „Néhai Hild István emlékére alapított nagykanizsai temetkezési egyesület” néven. Alakuló közgyű-

lésüket 1926. május 2-án tartották.⁴⁶ A Hild-féle vállalat mellett itt működött az 1920-as évektől a Sugár útról átköltözött Gazdák Biztosító Szövetkezete. A Szövetkezet 1925. októberében Antal Jenő vendéglőstől (a Szarvas Vendéglő és a Vasúti Vendéglő tulajdonosa) megszerezte az épület tulajdonjogát. 1949-ben „életbiztosítási díjtartozás fedezési kötelezettségének átruházása” jogcímén a házat az Állami Biztosító Nemzeti Vállalat budapesti cégnek adta át, melyet az az államosításig birtokolt.⁴⁷

A tér déli oldalán álló jellegzetes kereskedőházor tehát az 1860-as években épült ki, az északi és keleti oldalon ugyanakkor — a kataszteri felmérés szerint — még a földszintes házak az uralkodóak, köztük kisebb foghíjjakkal.⁴⁸

Az 1867-ben jóváhagyott első városrendezési terv és építési rendszabály jól jellemzi az időszak problémáit.⁴⁹ Célja, hogy a rendszabályok által a „gyakori tűzveszélyek okai elháríttassanak, élet és vagyonbátorlét ügy egészségi szempontból a városi lakosoknak java és nyugalma, különösen pedig a városnak kül csinosodása, s eké a házaknak értéke előmozdíthatassék”. A szabályozás eredményeként a telektömböket négyszögesítették, levezették a „város vizeit”, megfelelő összeköttetést létesítettek az utcák között; megtiltották új építkezéseknél a náddal, zsúppal történő tetőfedést, előírták a háztulajdonosok számára a kőből vagy téglából történő járdakészítést. Az utak „járható karban tartását” azonban nem tudták megoldani, a kavicsozás nem segített. A Zala-Somogyi Közlöny jegyzeteinek visszatérő témája a kanizsai utak tarthatatlan állapota. „Városunk főutcájára mint látjuk, kavicsot hordanak — s ezt a közönség jó szemmel nézi, hisszük, hogy ha rendszeren fog öntöztetni nem leend oly nagy por, mint a múlt évben. Aki a rossz utak non plus ultra-ját akarja látni, s érezni, mint törődik össze az ember teste, annak: ajánlunk egy kis kocsizást a Vaspálya állomásig.” — írják 1864. tavaszán.⁵⁰ Ugyanebben az évben, egy decemberi számban a következőket olvashatjuk: „Sikamlós jéggé fagyott utakra, melyen aggok, ifjak, gyermekek alig képesek magukat fönn tartani, a legkisebb figyelem sem fordítatik. Jelenleg pedig, hogy a fagy felengedett, városunk en min a tur Velence, csak az a különbség e kettő közt, hogy azok utcái víz, emezéi pedig egy sártenger.”⁵¹

1870-ben határozták el, hogy hasznosítva a város téglagyárait, klinkertéglával (kongótéglával) rakják ki az utakat, tereket, köztük a Deák teret is. A munkálatok több mint tíz évig tartottak.

Belus József polgármesterségének köszönhetően 1872-ben rendeződött a piacok kérdése is. Megtiltották a járdán történő árusítást, s szabályozták a különböző áruk vásárlásának helyét és idejét. Ekkor szabályozták a Deák téri piac rendjét is. (10. kép) A tér közepén húzódó fasort a köznyelv a mai napig Suszterallénak hívja, mivel hetivásárok és nagyvásárok alkalmával általában a cipészek és csizmadíák árusítóhelye volt. Az 1872-es rendelet a térre helyezte a kása- és gyümölcspiacot. A fapiac helyét az Eötvös téren

jelölték ki, de hetivásáros napokon a fakereskedők a Felsőtemplom előtt is árultak. Itt sorakoztak a templomtól jobbra a kékfestők sátrai is. Árultak a járdák mentén a kötélverők, a szíjgyártók, a gelencsérek, s a bábosok (mézeskalácsosok) is. Délután két óra után azonban tilos volt az árusítás.⁵²

A Deák tér a város egyik legforgalmasabb piactere volt tehát, a Piac tér (Erzsébet tér) és az Eötvös tér mellett, de helyet kaptak az egyházi ünnepélyek és politikai rendezvények is. (11–12. kép)

A Felsőtemplom előtti téren Úrnapján (Szentháromság ünnepe utáni csütörtökön) és a védőszent Nepomuki Szent János ünnepén (május 16-án), majd 1942-től Jézus Szíve napján (június 2-án) impozáns méretű búcsúkat, körmeneteket tartottak. A Nepomuki Szent János napi processzióról Kurbély György is említést tesz az 1816. évi „Canonica Visitatio”-ban: „az istentiszteletek rendje a kegyes tanítórendi atyák által teljesítetik, mind ünnep- és vásárnapokon, mind hétköznapokon a kegyes tanítórind főnöke (főnök igazgató) által előírt módon különös tekintettel a védőszent ünnepére, amikor az anyateplomból (Szent József plébániatemplom) 9 órakor körmenet vezettetik az említett kápolnához (Nepomuki Szent János kápolna) és itt plébániai misét mondanak ugyanolyan szabályok szerint, mint az anyateplomban szokták.”⁵³

Századunkban — a korabeli fényképek tanúsága szerint — a tér az egyházi ünnepségek mellett a „hazafias ünnepélyek színteréül szolgál”,⁵⁴ számos politikai megemlékezést, gyűlést, katonai felvonulást rendeztek itt.

Belus József városrendező intézkedései közé tartozott, hogy 1873-ban az utcák új nevet kaptak, számtáblákat helyeztek el a házakon. A rendelet előtt a városi lakóépületeket nem utcánként, hanem folyamatosan sorsámozták (a Deák tér északi oldalának házait pl. az 5–10, a Felsőtemplom melletti kis házakat a 416–417, a déli oldal lakóházait a 457–461. sorszámmal jelölték⁵⁵), ill. a tulajdonosaik nevében tartották nyilván (pl. Grünhut-ház, Theodorovics-ház), így szerepeltek a kataszteri térképeken, a nyilvántartásokban és az újsághírekben is.

Az 1873. évi tanácsi rendelettel nyerte el új nevét többek között a Zrínyi (korábban Kis Német u.), Kazinczy (Kapronczai u.), Kisfaludy (Kerti u.), Teleki (Pécsi vagy Soproni u.), Petőfi (Pesti u.), Kölcsey utca (Egyet u.), de az Eötvös tér (Séta tér), Széchenyi tér (Szent János tér) és a „Deáktér” is, mely utóbbit Felsőtemplom térnek vagy gyakran Főtérnek nevezték korábban.⁵⁶

1879-ben a templommal szemben medencés kutat állítottak fel, az ún. Törökkutat. A néphit szerint a törökkori várban állt nyolcszögletű medencéje, innen származik az elnevezése. Középső részét négy, homokkőből faragott, a négy égtáj felé néző, vizet köpő oroszlánfej díszíti. Tetejére klasszicista oszlop került faragott angyalkával. Felállításának híret örömmel fogadta a lakosság, mint írták: „váro-

sunk egyik legélénkebb terét csinosságban ez új alkotmány ugyancsak emelni fogja”.⁵⁷ (1. kép)

A nehéz pénzügyi helyzet ellenére az 1880-as években óriási mértékben fellendültek a magánépítkezések, s kölcsönöket vett fel a város is a meglévő középületek bővítésére, újak építésére. (Zsinagóga, kórházépület, 20-as és 48-as gyalogezred laktanyái stb.)

A Főtéren (mai Erzsébet tér) már csak kétemeletes épület emelhető, az ún. II. övezetben — ahova a Deák tér is tartozott — „utcai vonalra egy emeletesnél alacsonyabb épület nem emelhető”, s „csakis téglá vagy kőből engedték meg az építkezés” — írja elő az 1880. évi Építési Szabályrendelet.⁵⁸ A fejlődés ütemét jól érzékelteti, hogy 1886–1890. között 3 kétemeletes, 8 egyemeletes, 125 földszintes ház épült a városban, s 56-ot nagybővített meg, ill. építettek át.⁵⁹ Az új ízlés, az eklektika jegyében született újjá a város. A modern építészet kezdetei óta divatos dolog volt elmarasztalni az eklektikát.

Van egy terület azonban, ahol minden előző korszakot felülmúlt: a városépítészet. Szentkirályi Zoltán megfogalmazása szerint: „A városhoz fűződő képzeletünk java része még ma is eklektikus.”⁶⁰

A Deák téren is megjelentek az eklektikus paloták. 1870-ben nyitották meg Széchenyi István házának elbontásával a Takarékpénztár utat. Még ugyanebben az évben elkészült a Nagykanizsai Takarékpénztár impozáns székházának Takarékpénztár utcai (ma Csengery u.) része, majd — az 1867-ben Németh János szücsmestertől megvett földszintes ház helyén — 1879-ben a kupolás sarokrész.

A székház szomszédságában a Deák téren az emeletes Wlassics-ház állt, Wlassics Antal városbíró (a jogtudós, kultuszminiszter Wlassics Gyula édesapja) tulajdona. A házat 1886-ban vásárolta meg a Takarékpénztár; átépítették, megmagasították, 1888-ban készült el a székház sarokrészével teljesen egyezően.⁶¹ (13–14. kép) A Nagykanizsai Takarékpénztár a megye első, s 20 éven keresztül egyetlen bankja, az országban is első között volt, a tizennegyedik. 1845-ben alakult, a székház felépítéséig Axenti György házában működött. Első főigazgatója Tárnok Lajos, a Batthyány-uradalom kormányzója volt, első 36 tagú választmányában ott találhatjuk Deák Ferencet és Csány Lászlót is.⁶²

A székházban kapott helyet az Osztrák–Magyar Bank nagykanizsai fiókja is (1879–1902. között), a Bankpalota felépítéséig.⁶³ Ez szintén egyike volt az ország legelső Osztrák–Magyar Bankfiókjainak. Az első öt fiókot 1878–1879-ben Győrben, Kolozsváron, Nagykanizsán, majd Pozsonyban és Szegeden állították fel.

A székház földszintjét a századfordulón cukrászműhely, mezőgazdasági gépkereskedés, drogéria, a Duna Biztosító Társaság irodája foglalta el, itt volt üzlete ifj. Wajdits Józsefnek⁶⁴ is, aki könyv-, papírkereskedő, könyvkötő és nyomdász volt egyszemélyben, s kiadótulajdonosa egy ideig a Zalai Közlönynek. Már nagyapja is „kompektor”

(könyvkötő és könyvkereskedő) volt, 1832-ben telepedett le Nagykanizsán, az ő üzletéből fejlődött ki az 1860-as évek elején létesült „Wajdits József gyorsajtója”,⁶⁵ s könyv-, papírkereskedése, mely mellett már 1866-ban több mint 2000 kötetes (magyar és német nyelvű) kölcsönkönyvtárat tartott fenn. A könyvkereskedés az 1870-es évektől működött a Wlassics-ház földszintjén.

Ifjabb Wajdits 1915-ben eladta a lapot a Gutenberg nyomdának, de könyv-, papírkereskedését fenntartotta az 1930-as évek elejéig, amikor „Wajdits József utóda”-ként Ofenbeck Vilmos vette át az üzletet.⁶⁶

Az idősebb kanizsaiak Szomolányi-sarokként is emlegetik az épületet, mivel a két világháború között (először a Csengery u. 2. sz. házban, majd a Csengery u. 1. sz. saroképületben) működött Szomolányi Gyula női és férfi divatruháza.

A Takarékpénztár utca után (a tér északnyugati oldalán) 1883-ban a Babócsay-ház elbontásával nyitották meg a Sugár utat. (13. kép) A szomszédos Lovák-ház tulajdonosai ekkor (1876 óta) Lovák Károly gyógyszerész gyermekei, Károly és Karolina. A ház körüli telekből 100 négyszögölt 1883-ban az utcanyitáskor a városi tanács sajátította ki, majd 1885-ben a Sugár úti székház építésekor egy kisebb területet a Polgári Egyletnek adtak el.⁶⁷ Földszintes házuakat lebontatták és egy szép, emeletes, eklektikus épületet emeltek helyébe. (15. kép) 1884-ben a Zalai Közlöny is beszámol róla, hogy „a Lovák-féle ház emeletre vételét már megkezdték.”⁶⁸

Az örökösök a sarokházat 1912-ben eladták Singer József divatruka-kereskedőnek (az Erzsébet tér 22. sz. alatt működött jónevű divatruháza), majd 1917. októberében Blankenberg Imre déligyümölcs- és gyarmatruka-kereskedő vette meg, és családja tulajdonában volt az államosításig.

Az emeletet 1901-től a Társaskör vette bérbe (korábban a Bazárudvar egy emeleti helyiségében találkoztak) a földszinti házmasterlakással és az udvarral együtt, s tartotta itt rendezvényeit, gyűléseit 1916-ig.⁶⁹

Az 1920-as évektől számos üzlet működött a ház földszintjén: ruha-, bőr-, fegyver- és sportkereskedés, borbéli-, órásműhely, később az 1930–1940-es években aranyműves, ékszerész, kalapos, gépkereskedő, dohány- és hírlapárus bérelt itt helyiséget.⁷⁰

Az 1890-es években újra fellángolt a harc a Felsőtemplom újjáépítéséért. Hertelendy Béla ügyvéd (a Nagykanizsai Takarékpénztár elnöke) és dr. Szekeres József kórházi igazgató főorvos elnökletével „Építő-bizottság” alakult, melynek célja — szabályzata szerint —, hogy a „Felsőtemplom helyett, amely kicsinynek bizonyult és már roskadozó állapotban van, társadalmi úton eszközlendő pénzgűjtés és saját önkénytes hozzájárulások útján egy új templomot építenek”.⁷¹ 1894-ben sikerült egy 620 kg-os nagyharangot vásárolniuk, mely a soproni „Seltenhofer Frigyes Fiai császári és királyi udvari harangöntőde” ezre-

dik harangja volt. Oldalán a 145. „Dicsőség a segítő Istennek” című ún. Alleluja-zsoltár kezdő sorai olvashatók: „Dicséretet mondok az én Istenemnek, valamig leszek.”⁷²

A templom felújítása azonban elmaradt, az első világháború meghiúsította az építési terveket. 1916-ban a többi haranggal együtt a Felsőtemplom értékes harangjait is összetörték és beolvasztották.

A század végére elkészült a város és a Deák tér villanyvilágítása. Utcai világításról 1821. óta beszélhetünk, amikor a Piac téren 34 kereskedő saját költségén éjjeliőröket fogadott. Később állandó lámpákat állítottak fel a fontosabb középületek, üzletek előtt. 1893-ban még 240 petróleumlámpa látta el a város közvilágítását.

Az üzembe helyezett villanyvilágítást 1894. nyarán adták át hivatalosan. Kivitelezője Franz Lajos, a kanizsai gőzmalom tulajdonosa volt. 12 ívlámpát és 280 izzólámpát szereltek fel ekkor a városban.⁷³

A villamos üzem próbáját 1894. január 27-én tartották, amikor a Kereskedő Ifjak Önképző Egylete megrendezte a Polgári Egylet nagytermében az első „villamos fényes” mulatságot.⁷⁴ 1894. nyaratól fa villanyoszlopokra helyezett izzólámpák világították meg a Deák téri fasort és az üzletek kirakatait is. (16. kép) Korabeli fényképek alapján tudhatjuk, hogy lámpaoszlop s ívlámpa került a Törökvút klasszicista oszlopára az angyalok helyébe, ezzel biztosítva a felsőtemplom előtti tér megvilágítását. (17. kép)

A millennium körüli években, majd a századelőn újabb fellendülés következett a város életében. Ekkor alapították a város gyárainak nagy részét: 1893-ban a Sörgyárat, Franz Lajos és Fiai gőzmalmát, 1901-ben a Mechanikai Kefegyárat és a Mercur Vasművet, 1903-ban a Dunántúli Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt.-t, 1909-ben Franck Henrik és Fiai Pátia-Pótkávégyárat. Újabb pénzintézetekkel gazdagodott a város: a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztárral és a Néptakarék Rt.-vel. (A század elején már tíz pénzintézet működött a városban.) Fellendültek a köz-, s magánépítkezések, sorra épültek be a belvárosban ekkor még nagy számban található üres telkek. 1890–1900 között pl. 849, 1900–1910 között 222 új lakóház készült el.

A vályogból, sárból készült épületeket — különösen a belvárosban — elbontották, helyettük téglából, kőből épült lakóházakat emeltek.

Az építőanyag és a lakóházak minőségének javulását jól érzékeltetik az alábbi statisztikai adatok:⁷⁵

Lakóházak száma Nagykanizsán	1900.	1910.
Kőből vagy téglából készült	2312	2533
Kő- vagy téglalappal vályog vagy sárból	23	311
Vályog vagy sárból	497	246
Fából vagy más anyagból	100	64
Összesen:	2932	3154

A Deák téren is hasonló fejlődés figyelhető meg. A Felsőtemplom mellett ebben az időben földszintes épületek álltak még, a Weiss- és Wusztli-házak. (18. kép) Helyükre épült fel az ún. König-ház, s később az Osztrák–Magyar Bank palotája eklektikus stílusban. A templom mellett a múlt század elején emelt épület tulajdonosa Wusztli Alajos volt. 1895-ben örökölte fia, Wusztli Lajos szappangyáros, s építtette fel 1898-ban nemes szlavóniai anyagokból a ma is látható emeletes lakóházat. (19. kép) Emeletét szépen tagolják az ion pilaszterek, s díszítik a baluszteres erkély és a füzérdíszek. A Wusztli családtól 1916-ban vette meg a házat dr. König József fogorvos.⁷⁶ 1927-ben az ő megrendelésére készítette el Éber Sándor festőművész a ház bejáratánál látható freskót, mely Szent Apollóniát, a fogászok védőszentjét ábrázolja.

A Deák tér — Fő úti saroktelket a múlt század eleji földszintes házzal 1901. decemberében az Osztrák–Magyar Bank vásárolta meg a Weiss (Lugosi) családtól 39.500 koronáért.⁷⁷ A Bank a székházat „nagyobb szabásúra tervezi, amely díszére fog válni városunknak”.⁷⁸ A Városi Mérnöki Hivatal 1902. júniusában a terveket építésre alkalmasnak találta. (20. kép)

Az Osztrák–Magyar Bank 32 magyar fiókindezeteének — így a kanizsai székháznak is — Hubert József budapesti építész volt a tervezője.⁷⁹ A Bank 1904-re költözött át régi helyéről, a Takarékpénztár-székházból, s az új Pénzügyi Palotában működött 1924-ig. Azóta is pénzintézeteknek ad otthont az épület: 1924-től a Nemzeti Banknak, majd 1987-től a Magyar Hitel Banknak.

A tér északi oldalán 1896-ban Pollák József, korának jónevű bórkereskedője építkezett. A Deák tér 10. sz. alatti földszintes épületet Theodorovich György, városi tanácsos építtette, majd 1889-től Kohn Lipót lisztkereskedő tulajdonosa volt. Tőle 1894-ben vette meg Pollák József; 1896-ban az „ősdi épületet lebontatván, szép, emeletes házat emeltet ennek helyébe.”⁸⁰ (21. kép) A szép, szecessziós erkélyű, harmonikus térhatású, eklektikus palota tervezője Ludwig Schöne bécsi építész, aki az 1880-as években több éven keresztül Nagykanizsán dolgozott. Ő tervezte a Fő út 9. sz. alatti Weiser-házat, a Csengery u. 4. és 6. sz. alatti lakóházakat, s többen a Kaszinó épületét is az ő művének tulajdonítják.⁸¹

Pollák bórkereskedésén kívül megalakulása óta (1896) itt működött a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár, kisebb műhelyek és ügyvédi iroda mellett a század elejétől itt bérelt üzlethelyiséget a könyvkötő, nyomdász és papírkereskedő Schless család. Az 1920-as évektől a „Schless Testvérek” fiókküzletet hoztak létre a Horthy Miklós utcában” (ma Ady u.), melynek vezetője Schless Gyula lett. Az 1938-ban megjelent „Zala Aranykönyve” elsősorban nem kereskedőként, hanem „szavalóművész”-ként emeli ki Schless Gyulát, aki „iskolát teremtett a költemények interpretálására terén”.⁸² Nagykanizsán a Katolikus Legényegylet, az Iparoskör ünnepélyein, az Irodalmi Kör liceális

előadásain, városi ünnepségeken lépett fel, de budapesti meghívásokat is kapott. (Az Ereklýs Országzászló Bizottság 1936. augusztus 20-i országos ünnepségén is ő szavalt az ünnepi költeményt.)

A Pollák-ház egy földszinti „négy nyílású bolthelyiség”-ében működött 1922-től az Órangyal gyógyszerár, melynek Scheiber József, később Déry gyógyszerész volt a tulajdonosa.⁸³ (Ma is gyógyszerár található az épület földszintjén egy járműalkatrészbolt mellett.)

Nem messze tőle, a Fő út és a Kölcsey utcai saroktelken álló kis földszintes, Fleischacker-házat is a millenniumot követő fellendülés időszakában bontották le. 1900-ban Haas Vilmos fűszerkereskedő vette meg, majd tőle 1903 februárjában Bajer Vince cukrász, s még ugyanebben az évben megkezdte emeletes lakóházának építését.⁸⁴ Bár az épületet azóta többször felújították, a szecessziós jegyeket máig őrzi. (22. kép) A sarokház az államosításig Bajer Vince és leánya, Bajer Mária (Ring Imréné) tulajdona volt. (23. kép) Bajer Vince üzletét később, az 1920-as évektől is híres cukrászda, a Makoviczky követte. (Ma a földszintjét a Muskátli Cukrászda foglalja el.)

A cukrászda melletti üzlethelyiségben volt Haas Vilmos (a korábbi háztulajdonos) fűszerkereskedése, majd a Valics és Deutsch-féle fűszer- és gyarmatárkereskedés.⁸⁵ A ház egy emeleti lakását 1906-ban, a megalakulásakor a Néptakarékpénztár Rt. (a „magyar országos Központi Takarékpénztár” leányintézete) vette bérbe irodahelyiségnek, s működött itt hat éven keresztül.⁸⁶

Az északi oldal eklektikus, szecessziós stílusú emeletes lakóházai közül utolsóként készült el a Bankpalotával szemben az ún. Bogenrieder-palota. (A teret lezáró utolsó épület az északkeleti oldalon, bár házszáma — ma Fő út 13. — szerint a Fő úthoz tartozott.)

Helyén a Rózsa Szálló állt, melyet 1896-ban 18 ezer koronáért Bogenrieder József vendéglős és szállodás vett meg. A szálló vezetője továbbra is özv. Kéész Józsefné maradt, Bogenrieder a nagyobb forgalmú Korona Szállodát bérelte Batthyány-Strattmann Ödön hercegtől. A Zalai Közlöny 1914. február 19-i híradásából megtudhatjuk, hogy Bogenrieder a „rég stílusú” Rózsa Szálló helyébe „egy modern két emeletes nyaralószerű palotát óhajt állítani”.⁸⁷ A szép szecessziós lakóház építését már a tavasszal elkezdték. Az Új-Rózsa Szállót özv. Kéész Józsefné a Fő út 21. sz. alatt nyitotta meg.

Bogenrieder József 1922-ben bekövetkezett halála után a ház tulajdonjoga feleségére, majd 1925-ben hat gyermekére szállt. A család legismertebb tagja Bogenrieder Frigyes gyógyszerész, aki az 1920-as években az Erzsébet tér 21. sz. alatt működő Megváltó gyógyszerár tulajdonosa volt. Az örökösöktől a palotát több részletben (1930–1933. között), az utolsó 4/6 részt árverésen dr. Hoch Oszkár ügyvéd vette meg, majd 1943-ban 165 ezer pengőért Ritter Andrásnak, a Ritter Úri-Női Divatáruház tulajdonosának adta el.⁸⁸ A földszinten Krausz Sándor és Társa vaskeres-

kedése, majd az 1930-as évek végétől Gyarmati György könyvnyomdája és Horváth István és Fia Temetkezési Vállalata volt található. A bérlők hirdetéseikben az új tulajdonosok ellenére is a „Bogenrieder-palota” elnevezést használták, s az épületet ma is így ismerik a kanizsaiak. (24. kép)

Az első világháborút lezáró trianoni béke meggyengítette Kanizsát, „határváros” lett, legfontosabb piacait, gazdasági vonzáskörzetének háromnegyed részét elvesztette. Átmenő kereskedelme erősen csökkent, számos kereskedő és iparos tönkrement. Ennek ellenére nem torpant meg a város fejlődése. A városi vezetés következetes, belterjes városfejlesztési politikát folytatott. Ennek szellemében készítették el Wargha László budapesti műszaki tanácsossal az 1927. évi városrendezési tervet.

Feladatként jelölte ki a terv: a forgalom zavartalan lebonyolítása érdekében alul- és felüljárók építését, utak szélesítését, új utcák nyitását, piac és vásárterek biztosítását. Az Erzsébet teret a város reprezentatív központjává kívánták fejleszteni. Előírták belvárosi parkok, gyermekjátszóterek, parkosított utcabeugrások, parksávok kialakítását.⁸⁹

Átadták az új Postapalotát, bérházakat emeltek a Kosuth téren, a Sugár úton, kibővítették a gimnáziumot, a kórház épületeit. 1927-ben a Városi Színházat, 1930-ban két új iskolát, majd a Gábor Áron Laktanyát adták át, 1933-ban avatták a városi strandfürdőt, 1934-ben az új református templomot. A lakóházak száma 20 év alatt 1910–1930. között több mint 10%-kal nőtt, míg 1910-ben 3154 ház, 1920-ban 3281, 1930-ban 3533 lakóház állt a városban. Ezek közül 3058 kőből vagy téglából épült, s közülük 146 egyemeletes, 41 a kéteemeletes, s 9 a több emeletes házak száma.⁹⁰

A városi fejlődést meghatározó víz- és csatornaművek kiépítése is ekkor valósult meg.

Az első terv 1894-ben született, mely szerint a Balatont és a Murát csatornával kötik össze, ennek révén látják el Kanizsát vízvezetékkel, s egyben fürdőhellyé fejleszthetik. A költséges tervet végül elvetették, s egy másik megoldást választottak: kutakat fúrtak a Principális-völgyben. 1913-ban voltak az első próbafúrások, de csak 1915-ben találtak két bővizű és a Károlyi-laktanya építésénél egy kisebb forrást.⁹¹ Király Sándor városi mérnök ezekre alapozva tervezte meg Kanizsa vízvezeték-rendszerét 1921-ben, majd 1926-tól megindult a korszerű csatornarendszer fokozatos kiépítése is. A csatornázott utak, terek között van a Deák tér is. A munkálatok során erősen megrongálódtak az útburkolatok, így 1929-ben a város elhatározta, hogy útjait átépítteti. A munkát versenytárgyalás során a Magyar Aszfalt Rt. nyerte el, s 1931-re fejezte be. A burkolatokat a forgalom és a városiasság szempontjai szerint választották ki. Szükségessé vált a Deák tér kopott, hiányos és a forgalom szempontjából már nem megfelelő kongótéglaburkolatának kicserélése is. A tér egy részét

homokaszfalttal, más részét felületi kezeléssel és bitumacburkolattal látták el.⁹²

A városrendezési terv szerint a Deák térrel szemben fennálló „forgalmi igények kielégítésén kívül” gondoskodni kellett a tér „esztétikai szempontból való megoldásáról” is.⁹³ Barbarits Lajos 1929-ben monográfiájában még így ír Nagykanizsáról, hogy „ama ritka városok közé tartozik, melyeknek semmiféle köztéri szoborműve nincs”.⁹⁴ Néhány évig kellett csak várni a város első köztéri szobrainak leleplezésére. Dr. Krátty István polgármestersége idején, rövid idő alatt, 1930–1934. között négy szoborral gazdagodott a város. Közülük három — a 20-as honvéd gyalogezred és a 48-as gyalogezred emlékművei, a Turulmadár újból — Nagykanizsát díszíti ma is. A tervek szerint a város egy „monumentális” közös emlékművet szeretett volna felállítani a két ezred elesettjeinek emlékére. A volt 20-as honvédek és családtagjaik nagyarányú gyűjtést szerveztek, szobor pályázatot írtak ki, melyet Hybl József nyert meg „Dalolva mentek csatáról csatára” jellegű alkotásával. A bronz emlékszobrot 1930. június 1-én avatták fel az Erzsébet tér délkeleti, Fő út felé eső szakaszán.⁹⁵ (A szobrot 1965-ben szállították át a Széchenyi térre, majd a Művelődési Központ építésekor mai helyére, a Sétakertbe.)

A 20-as gyalogezrednek állít emléket a Felsőtemplom főbejárata mellett a falban elhelyezett emléktábla is, melynek felirata: „Az idegenben nyugvó Húszas Honvéd Hősök emlékének az ezred tűzkereszttségének V. évfordulóján 1918. VIII. 28.” Az általános hősi emlékmű terve a 20-as szobor leleplezésével megghiúsult. Nagykanizsa lakossága a „hősi-szobor kérdés” mielőbbi megoldását, a 20-as után a 48-as emlékmű felállítását sürgette.

„Vajon a 48-asok más halált haltak?”, „a 20-as emlékművet a 20-asok és családtagjai állítják, a város feladata, hogy emléket állítson az összes kanizsai hősnek” — olvashatjuk a Zalai Közlönyben.⁹⁶

A 20-as ezredhez hasonlóan a 48. gyalogezred megmaradt tagjai is emléktáblát helyeztek el a Felsőtemplom falában I. világháborús tűzkeresztységük 10. évfordulóján 1924. aug. 23-án. Felirata: „A 48-ik közös gyalogezred hőseinek emlékére, akik a világháborúban hazájukért életüket feláldozták.” Az ezred emlékművének avatására azonban csak — négy évvel a 20-as szobor leleplezése után — 1934-ben kerülhetett sor. 1934. áprilisában a Deák térről a Törökutat „áthelyezték a törvényszék elé az Erzsébet tér északi oldalára”.⁹⁷ A kút helyén állították fel Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotását, — a helyi sajtó szerint — „a magyar vidék legszebb hősi szobrát”-t. (25. kép)

„Zuhogó esőben is impozáns ünnepe volt Nagykanizsának a 48-as hősi emlékmű leleplezése” 1934. szeptember 2-án.⁹⁸ A terv szerint József főherceg adta volna át a szobrot, de fontos közügyek távoltartották, így megbízásából Pacor József ny. altábornagy, egykori ezredparancsnok mondta a szoboravató beszédet.

Az avatáson katonai méltóságok mellett részt vett többek között Gyömörey György főispán, Bódy Zoltán alispán, dr. Kállay Tibor és gr. Somssich Antal országgyűlési képviselő, dr. Plihál Viktor felsőházi tag, s az alkotó Kisfaludi Strobl Zsigmond is.

A kompozíció Petőfit ábrázolja egy első világháborús kéziránátos magyar katonával. (Az 1798-ban Veronában alakult ezredben szolgált 1838–40. között 18 hónapig Petőfi Sándor is.) A bronz szobor talapzatán Petőfi-idézetek olvashatók, s a gyalogezred nevezetes fegyvertényeit is megörökíti az emlékmű 1799-től 1918-ig.

A 12 ezer hősi halott emlékére emelt szobor — dr. Krátzky István polgármester gondolatait idézve — „a 20-as szoborhoz hasonlóan, nem a lemondó, kétségbeeső gyászt tükrözi, hanem a küzdő, a haza védelmében meghalni is kész zalai bakát, a magyar nemzet élni akarását”.⁹⁹

Az emlékmű előtti kertészeti kiképzés az 1930-as években az irredentizmus jegyében született: az előtérben virágokból kirakva a Szent Korona és Nagymagyarország címere volt látható, melyet a „Vesszen Trianon” jelmondat vett körül félkör alakban.¹⁰⁰

A 48-as gyalogezred emlékműve mellett egykor állott Országzászló s turulmadár hosszú hanyattatás után ma ismét a Deák teret díszíti.

1932. tavaszán a Katolikus Legényegylet közgyűlését követő vacsorán hangzott el Boda Károly (az Országzászló Bizottság tagja) javaslata, hogy Nagykanizsán is emeljenek országzászlót. A Zalai Közlöny segítségével nagyarányú gyűjtést szerveztek, s az ebből származó első 1200 pengőért vették meg Istók János bronz turulmadarát.

A Ketting Ferenc és Noll József rajzai alapján hímezett díszlobogót — melynek egyik oldalát az angyalos magyar címer, másik oldalát a Zrínyi-címer díszítette — a kanizsai nőegyletek készítették. A zászló melletti selyemszalagokat a polgári leányiskola növendékei hímezték. Az állandó lobogó a Schütz-cég adománya volt.

Az Országzászlót — előtte állt Istók János felrepülni készülő bronz turulmadara, talapzatán a kiscímmel — 1933. június 4-én, pünkösdvasárnap avatták fel a Deák tér nyugati oldalán, a Fő út, a Csengery út és a Sugár út kereszteződésében. (26. kép) A Zalai Közlöny híradása szerint az ünnepségre „a téren körös-körül impozáns rendben tízezerfőnyi tömeg” gyűlt össze. Az Országzászló előtt felállított tábori oltárnál a misét a megyéspüspök képviselőként dr. Simon György prelátus-kanonok pontifikálta, s szentelte fel a zászlót. A lobogót megáldották az evangélikus, református s izraelita felekezetek lelkészei, s ezután került sor a lobogó ünnepélyes felvonására. (Trianon emlékére félárbocon lengett mindvégig, amíg a szobor a téren állt.) A kormányt Gyömörey György főispán képviselte. Az avató beszédet Urmánczy Nándor, az Ereklés Országzászló Bizottság országos elnöke mondta, miután a zászló tövében lévő urnában a történelmi Magyarország 63 vármegyéje földjét helyezte el.

A „páratlanul impozáns” ünnepségen a frontharcosok, a leventék s a cserkészalakulatok díszőrségei váltották egymást a beszédek s a műsor alatt.¹⁰¹

Sajnos a II. világháború után az emlékművet lerombolták. A bronz turulmadarat és az országzászló egy darabját azonban sikerült megmenteni, a Thúry György Múzeum őrizte őket. A szobor várt, újbóli felállítására 1990. pünkösd vasárnapján, június 3-án került sor Nagykanizsa Város Tanácsa és a Városszépítő Egyesületnek köszönhetően.

A téren központi helyet elfoglaló Felsőtemplom a II. világháború alatt, 1942-ben nyerte el végleges formáját. Gazdagh Ferenc püspöki biztos 1923. január 1-én vette át a piaristáktól a Felsőtemplom igazgatását, s az épületet alaposan restauráltatta. Az I. világháborúban elpusztult harangok helyett 1925. október 4-én avatták fel a 4 új harangot.¹⁰² A korábban összegyűjtött több mint 100 ezer koronát a világháború megsemmisítette, így az 1930-as években a Felsőtemplomépítő Bizottság újra megindította a gyűjtést a templom átépítésére.

„Nincs város, amely templom tekintetében olyan szegény lenne, mint Nagykanizsa. Épp ezért templomot akarunk építeni, számarányunknak megfelelőt és városunkhoz méltót... E nemes célt előmozdíthatjuk nagyobb adományokkal, kisebb havi hozzájárulásokkal, ékszerekkel, régi arany, ezüst pénzekkel, festményekkel, szőnyegekkel, terményekkel vagy akármi tárggyal, amit értékesíteni vagy kisorsolni lehet.” — olvashatjuk egy 1937-es felhívásukban.¹⁰³

A gyűjtést „templomépítő papunk”, Longauer Imre hit-tanár, a „Római Katolikus Felsőtemplom újjáépítésére alakult bizottság” ügyvezető elnöke szervezte.

1941. őszén kezdték el a templom hajórészének bontását; 1942-ben a XVIII. századi részek lebontása után az eredetinel jóval nagyobb alapterületű, kereszthajós, modern részt építettek a XIX. századi toronyhoz és hajórészlethez. (27–28. kép) A lakosság örült a templom kibővítésének, de a „két stílus és két világ keveredését” sokan nem tartották jó megoldásnak. Kelemen Ferenc, a Nagykanizsai Takarékpénztár igazgatója „Tabula rasa a felsőtemplom építkezésénél” címmel a Zalai Közlönyben az „épület vonalaival és architektúrájával összhangban álló átépítés”-t szorgalmazta. A cikk szerint: „Kibővíteni akartuk a barokk építészeti szépségeit őrző, nemes vonalú, de megrepedezett falú régi felsőtemplomunkat, s építetünk hozzá egy új stílusú templomot, de meghagytuk a Deák térre néző, domináló homlokzatot, ... a finom vonalú ... templomtornyot is. Ez a kényszermegoldás a stílus egyiségére törő művészi alkotás esztétikai szempontjainak bizonyára nem használ... A stílusnak ezen a kettőzöttségén okvetlenül sürgősen változtatni kell, ha meg akarjuk menteni az oly sok fáradsággal és annyi áldozatkészséggel tettő alá hozott új templom művészi egységét és szépségeit.”¹⁰⁴

A Felsőtemplom „modern, nagy templom”-má vált, az

összhangot azonban a régi és új részek között nem tudták megteremteni.

A Deák tér mai képe az 1970-es években alakult ki, amikor az északi oldalon további változások következtek be. Lebontották a Kölcsey utca sarkán álló egyemeletes házat, a volt Ipartesületi Székházat, az akkor még jó állapotú Lovák-ház helyére 1972-ben felépítették az új OTP-székházat. Majd a földszintes üzlethelyiségek helyére (Deák tér 11–12.) az utcaképbe nem illeszkedő Önkiszolgáló Étterem „modern” épülete került.

Azóta többször folytak felújítási munkák a téren, de szerencsére nagyobb arányú változásokra nem került sor. A jelenleg folyó rekonstrukciós munkálatokat már a tér múltjának figyelembevételével tervezik meg.

A Deák tér különböző stílusú, mégis harmonikusan illeszkedő épületei jól mutatják a város életében bekövetkezett egyes fellendülési időszakokat.

Funkciója az idők folyamán sokat változott, az egykori piac, az egyházi ünnepélyek, politikai rendezvények, gyűlések színteréül szolgáló tér ma is fontos helyet foglal el a város életében. Különböző ünnepségek mellett minden évben a téren, a 48-as emlékmű előtt emlékezik meg Kanizsa lakossága március 15-re; s a köznapokon a kanizsaiak kedves pihenőhelye.

A tér számos épületét, a déli oldal lakóházait és a Felsőtemplomot városképi jelentőségű, ill. műemlék jellegű épületté nyilvánították. A védett épületek száma azonban sajnálatosan az 1952. évi városképi és műemléki vizsgálat óta erősen csökkent.¹⁰⁵

Mégis joggal nevezhetjük Nagykanizsa legjellemzőbb és legszebb terének.

Jegyzetek:

- ¹ Barbarits Lajos: Nagykanizsa, Bp. 1929. 110. old.
- ² Situations und niveau Plan der Gross-Kanisaer Post und Commerciellen Strassen mit Constructions Infilen 1822. Thúry György Múzeum történeti dokumentációs leltára (a továbbiakban: TGYM Okm.) 75.485.1.
- ³ Canonica visitatio ecclesiae et parochiae Canisaiensis 1778. Zala M. Levéltár XII. 7. A nagykanizsai ferences rendház iratai 1696–1950.
Fordította: dr. Rózsa Miklós. (Kézirat, 1989.)
- ⁴ Az 1816. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyve (Visitatio Canonica Parochialis Ecclesiae Kanisaiensis 1816. 13. §) u.c.sak három harangról ír, de egy 328, egy 162 és egy 79 fontosról.
- ⁵ Visitatio Canonica Parochialis Ecclesiae Kanisaiensis 1816. 13. §. Zala M. Levéltár XII. 7. A nagykanizsai ferences rendház iratai 1696–1950.
Fordította: dr. Rózsa Miklós. (Kézirat, 1990.)
- ⁶ Halis István: A ferencrend kanizsai zárdája, Nagykanizsa, 1899. 54. old.
A Szentháromság szobrot 1867-ben az Eötvös térre, majd 1934-ben jelenlegi helyére, a Kossuth térre helyezték át.
- ⁷ Vlagyimir Bronyevszkij: Utazás Magyarországon. (1810.) Bp. Új Könyvtár Sorozat, 27. old.
- ⁸ Halis István: Színes mozaik Nagy-Kanizsa történetéből. Nagykanizsa, 1893. 45. old.
- ⁹ Richard Bright utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém M. Múzeumok Igazgatósága, 1970. 64. old.
- ¹⁰ Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. sz. elején, Bp. 1988. 198. old.
- ¹¹ Országos Levéltár S.81. Vízrajzi Intézet iratai. Zala Útkönyve 28–29. kötet.
A forrást közli Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban, Zalai Gyűjtemény, 23. sz. Zalaegerszeg, 1986. 133. old.
- ¹² Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. kötet. Pest, 1836. 481. old.
- ¹³ Antalfy Gyula: Reformkori magyar városrajzok, Bp. 1982. 61. old.
- ¹⁴ Lásd 5. jegyzet.
- ¹⁵ Barbarits Lajos i.m. 240. old.
- ¹⁶ Halis István: A ferencrend ... i.m. 42. old.
- ¹⁷ A harang felirata: „Ex Voto Inditi Magistratus Canisaiensis. Sub Ferdinando Lowack Ecclesiae Curatore, 1825. Fudit Henrikus Eberhard Pesthini Die. 24. augusti 1825.”
Zalai Közlöny (a továbbiakban: ZK.) 1925. szept. 30.
- ¹⁸ Zala-Somogyi Közlöny (a továbbiakban: Z-SK.) 1865. nov. 10.
- ¹⁹ Nagykanizsai Földhivatal /691/6164. betétszámú telekjegyzőkönyv (a továbbiakban: Nk.F. ... bsz.tjkv.)
- ²⁰ Lásd 19. jegyzet.
- ²¹ Benedek Rezső: Zala Aranykönyve, Nagykanizsa, 1938. 103. old.
- ²² Lásd 19. jegyzet.
- ²³ Nk.F. /275/5066. bsz.tjkv.
- ²⁴ Benedek Rezső: Nagykanizsa m.v. címtára, 1937. 44. old. (a továbbiakban: Nk. címtára, 1937.).
- ²⁵ Nk.F. /273/5064. bsz.tjkv. és Füredi János: Nagykanizsa város lak- és címjegyzéke, Nagykanizsa, 1908. (A továbbiakban: Nk. címjegyzéke, 1908.).
- ²⁶ Kempelen Béla: Nagykanizsa r.t. város címtára, 1926. 24. old. (a továbbiakban: Nk. címtára, 1926) és Nk. címtára 1937. 43. old.
- ²⁷ Benedek Rezső: Zala ... i.m. 93. old.
- ²⁸ Nagykanizsa — Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. 23. tábla, 105. old. TGYM.Ok. 83.79.3.
- ²⁹ Z-SK. 1873. okt. 26.
- ³⁰ Nk.F. 7891. bsz.tjkv.
- ³¹ Lásd 2. és 28. jegyzet.
- ³² Zalamegye 1870-ik évi népszámlálásának eredménye. Összeállította: Döme Géza, Zalaegerszeg, 1871. 14. old. és 1910. évi népszámlálás, M. Statisztikai Közlemények 42. k. Új Sorozat, Bp. 1912. 529. old.

- 33 Nagykanizsa adója 20.550 ft. 54 kr., Zala vármegye összes jövedelmi adója 91.768 ft. 24 kr.
A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M.K. Földmívelési, ipar- és kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876. évi statisztikai jelentése, II. rész I. füzet. Sopron, 1878.
- 34 Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Nagykanizsa, 1934. 26. old.
- 35 Lásd a 32. jegyzetet és Horváth Gyula: Kanizsa város története és annak jelen viszonyai. Kanizsa, 1861. 53. old.
- 36 Nk.F. /758/6172. bsz.tjkv.
- 37 Z-SK. 1867. szept. 20., ZK 1884. május 8.
- 38 H. Kerecsényi Edit: A Thúry György Múzeum története. A nagykanizsai TGYM Jubileumi Évkönyve 1919–1969. 9. old.
- 39 Zala, 1912. jan. 16.
- 40 Lásd 26. jegyzet.
- 41 Nk.F. /758/6172. bsz.tjkv. Teherlap.
- 42 Kiss Judit: Városnéző sétá. Kézirat, 1976. TGYM.A. 1196/81. 8. old. és Dénes Gyula: Sétá a 100 évvel ezelőtti Nagykanizsán. Kézirat, 1980. TGYM.A. 1230/81. 13. old.
- 43 Horschetzky Mór orvosi diplomája, 1811. TGYM.Okm. 72.365.3.
Horschetzky Mór rendőrorvosi megbízó levele, 1852. jún. 18. TGYM.Okm. 72.245.3.
- 44 Nk.F. /757/6165. bsz.tjkv.
- 45 Hild Ferenc iparigazolványa, TGYM.Okm. 81.614.1.
ZK. 1926. május 1.
- 46 Nk.F. /10675/6171 bsz.tjkv.
- 47 Lásd a 28. jegyzet.
- 48 A nagykanizsai város építési rendszabálya, 1867. TGYM.Okm. 72.403.1.
- 49 Z-Sk. 1864. ápr. 20.
- 50 Z-Sk. 1864. dec. 20.
- 51 Ferenczi István nyug. tanítóintézeti tanár visszaemlékezései, TGYM.A. 285/68. 28. old. és Barbarits Lajos i.m. 115. old.
- 52 Lásd 5. jegyzet.
- 53 Városhatár, 1935. márc. 15. 70. old.
- 54 Lásd 28. jegyzet, 23. tábla, 105., 107., 110. old.
- 55 Nagy-Kanizsa város utcáinak régi és új elnevezése, 1873. okt. 21. Tan.rend. Z-SK. 1873. okt. 26.
- 56 ZK. 1879. szept. 28.
- 57 Nagy-Kanizsa város építkezési szabályrendelete, 1880. TGYM.Okm. 72.403.3.
- 58 Barbarits Lajos i.m. 128. old.
- 59 Szentkirályi Zoltán: Az építészettörténet, II. k. Bp. 1980. 319. old.
- 60 Nk.F. /759/6178. bsz.tjkv.
- 61 Kelemen Ferenc: Takarékpénztáraink a közgazdaság és a kultúra szolgálatában. Nagykanizsa, 1927. 49. old.
- 62 ZK. 1879. szept. 11.
- 63 Nk. címjegyzéke 1908.
- 64 Barbarits Lajos i. m. 361. old.
- 65 Z-SK. 1866. jan 20., ZK. 1879. jún. 19. és Nk. címtára, 1937.
- 66 Nk.F. /261/0/5051/0. bsz.tjkv.
- 67 ZK. 1884. május 8.
- 68 Lásd 67. jegyzet.
- 69 Lásd 26. jegyzet.
- 70 A nagykanizsai Szent János egyház újjáépítésére alakult építőbizottság közleményei, Nagykanizsa, 1907. 9. old.
- 71 ZK. 1925. szept. 30.
- 72 Székely Nándor: A villamos világítás kérdése Nagykanizsán, Nagykanizsa, 1907. 3., 27., 46. old.
- 73 ZK. 1894. febr. 3.
- 74 1900. évi népszámlálás, M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat I. k. Bp. 1902. 178–179. old.
- 75 1910. évi népszámlálás, M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 42. k. Bp. 1912. 96–97. old.
- 76 Halis I.—Hoffmann M.: Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra, Nagykanizsa, 1896. 36–37. old.
- 77 Nk.F. /753/6180/0. bsz.tjkv.
- 78 Nk.F. 2859./megszűnt/tjkv. és /8064/6181. bsz.tjkv.
- 79 Horváth Csaba—Lovrencsics Lajos: Az MNB nagykanizsai fiókja, Bp. 1979. 20. old.
- 80 Hubert József (Pozsony, 1846–1916. Bp.). Zürichben tanult, Budapesten működött. Fő műve a Pálffyak bajmóci várkastélyának restaurálása és átépítése.
- 81 Nk.F. /274/5065. bsz.tjkv. és Zala, 1896. márc. 15.
- 82 Kiss Judit—Rihoczky J.—Boros A.—Dénes Gy.: Városnéző sétá. Kézirat, TGYM.A. 1197/81. 20. old.
- 83 Benedek Rezső: Zala... m. 120. old.
- 84 Nk.F. /274/5065. bsz.tjkv.
- 85 Nk.F. /7362/5063. bsz.tjkv. és Zala 1903. febr. 22.
- 86 Nk. címjegyzéke, 1908. és Zieger Ferenc: Zalavármegyei általános közigazgatási, kereskedelmi és ipari címtár. 1921.
- 87 Nk.F. /7362/5063. bsz.tjkv. Teherlap.
- 88 ZK. 1914. febr. 19.
- 89 Nk.F. 7219/megszűnt/bsz.tjkv.
- 90 Nagykanizsa városrendezési tervének ismertetése, 1927. TGYM.Okm. 72.403.11.
- 91 Makoviczky Gyula i.m. 54. old.
- 92 Barbarits Lajos i.m. 135–136. old.
- 93 Nagykanizsa r.t. város főútjai átépítése, 1929. (térkép) TGYM.Okm. 81.657.1. és
Waligurszky Béla: Nagykanizsa útburkolásai. Városhatár, 1935. márc. 15. 84. old.
- 94 Lásd 89. jegyzet.
- 95 Barbarits Lajos i.m. 369. old.
- 96 ZK. 1930. jún. 3.
- 97 ZK. 1929. okt. 2.
- 98 ZK. 1934. ápr. 13.
- 99 ZK. 1934. szept. 4.
- 100 ZK. 1934. szept. 4. 2. old.
- 101 Erős Rezső: Nagykanizsa virágkultúrája és erdőgazdasága. Városhatár, 1935. márc. 15. 87. old.
- 102 ZK. 1933. jún. 2., jún. 3., jún. 4., és jún. 7.
- 103 ZK. 1925. szept. 17. és szept. 30. és Barbarits Lajos i.m. 245. old.
- 104 „Katholikus testvérek” címmel 1937. okt. 19-én megjelent szórólap, TGYM.Okm. 82.784.2.
- 105 ZK. 1942. júl. 8.
- 106 A Deák tér védett épületeinek száma és a védettség „fokozata” is erősen csökkent.

	1952. évi vizsgálat	1975. évi m.jegyzék	1988. évi m.jegyzék
Műemlék	1	—	—
Műemlék jellegű	3	1	1
Városhatár jellegű	2	3	3
Összesen:	6	4	4

Die Geschichte des Deák-Platzes in Nagykanizsa im Spiegel der Entwicklung der Stadt

Der Deák-Platz ist der charakteristischste, schönste Platz der Stadt Nagykanizsa und ein gutes Beispiel für die in Nagykanizsa besonders charakteristischen Ost-West ausgerichteten Plätze.

Er entwickelte sich allmählich entlang der Piarci, der späteren Hauptstraße (Fő út), die eine zentrale Rolle besaß.

Seine Veränderungen folgten der Entwicklung der Stadt. Die trotz ihrer unterschiedlichen Stile eine harmonische Einheit bildenden Gebäude zeichnen getreu die Aufschwungsphase der Stadt nach.

Das bestimmende Gebäude des Platzes ist die dem Heiligen Johann von Nepomuk im Jahre 1764 gestiftete barocke Kapelle (Felsőtemplom), die später vergrößert und 1942 zu einer modernen Kirche mit Kreuzschiff umgebaut wurde.

Anfang des 19. Jahrhunderts konnte man noch nicht von einem Platz sprechen. Neben einigen aus Stein und Ziegeln gebauten, mit Schindeln gedeckten, Gebäuden standen systemlos kleine strohgedeckte, ebenerdige Lehmhäuser, unterbrochen von unbebauten Grundstücken. Die ebenerdigen Wohnhäuser der Nordseite (Deák-Platz 9, 11–12) und das Gebäude des Gewerbeverbandes (Ipartestületi ház) bewahrten bis an den Anfang der 70er Jahre unseres Jahrhunderts ihren Charakter.

In der Blütezeit der Stadt Nagykanizsa, in den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts, wurde die Häuserreihe der Händler an der Südseite gebaut, so z.B. neben dem klassizistischen Axenti-Haus die romantischen Grünhut-Häuser und das Hild-Haus. Durch die

Kapitalakkumulation gewann die Stadt ein bürgerliches Antlitz. In den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts und in der Phase des Aufschwungs nach dem Millennium wurde der Platz eklektizistisch neugestaltet. In dieser Zeit wurden an der Kreuzung des Platzes mit neu eröffneten Straßen neue Häuser errichtet, so das Haus der Sparkasse Nagykanizsa, das neue Lovák-Haus, im Jahre des Millennium das Haus des Lederhändlers József Pollák sowie neben der Johann von Nepomuk-Kirche, anstelle der ebenerdigen Häuser, das König-Haus und das imposante Gebäude der Österreichisch–Ungarischen Bank.

Ein charakteristisches Zeugnis des Jugendstils ist die Konditorei Vince Bajer, aber besonders der Bogenrieder-Palast, der den Platz abschließt. Die Funktionen des Platzes haben sich im Laufe der Zeit oft geändert. Im vergangenen Jahrhundert war er ein bewegter Marktplatz, der auch den kirchlichen Feiern Platz bot. An den Feiertagen des Schutzpatrons der Kirche Johann von Nepomuk und aus anderen religiösen Anlässen wurden große Kirmes oder Prozessionen vor der Kirche abgehalten. In unserem Jahrhundert wurden auf dem Platz außerdem große politische Veranstaltungen, militärische Aufmärsche u.ä. organisiert. Der Platz erfüllt auch heute noch eine wichtige Rolle im Stadtleben, bei Feiern und Andenken und ist er ein beliebter Rastort der Kanizsaer.

Kunics Zs.

1. kép: A Felsőtemplom 1880-ban. Előtérben a Törökkút, klasszicista oszlopán az anyukával.
Die Obere Kirche (Felsőtemplom) 1880. Im Vorraum Türkenbrunnen, mit Engel auf seiner klassizistischen Säule.

2. kép: A Deák tér 5. sz. alatti Axenti-ház.
Deák-Platz 5, Axenti-Haus.

3. kép: A Deák tér 9. számú, ma is álló barokk oromfalas épület.
Deák-Platz 9, heute noch stehendes, barockes Giebelgebäude.

4. kép: Az északi oldal hajdani földszintes házai (Deák tér 11–12.).
Die ehemaligen ebenerdigen Häuser der Nordseite (Deák-Platz 11–12).

5. kép: A Kölcsey utca sarkán álló egykori Egylet-ház, a későbbi Ipartestületi Székház.
Ehemaliges Vereinshaus an der Ecke der Kölcsey-Straße, später Vereinshaus des Gewerbeverbandes.

6. kép: A tér az 1870-es években. (Jobb oldalon az első épület az Egylet Székház, mellette Lovák Ferdinánd földszintes háza.)
Der Platz in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts (rechts als erstes Gebäude das Vereinshaus, daneben das ebenerdige Haus von Ferdinand Lovák).

7. kép: A romantikus stílusú Deák tér 2. számú Grünhut-ház.
Deák-Platz 2, das Grünhut-Haus im romantischen Stil.

8. kép: A Deák tér 4. számú Plébániaház („Grünhut-ház”).
Deák-Platz 4, Pfarrhaus („Grünhut-Haus”).

9. kép: Század eleji felvétel a térről, bal oldalon a Hild-ház.
Aufnahme über den Platz vom Anfang des Jahrhunderts,
links das Hild-Haus.

10. kép: A „Suszteralle” a század elején a vásárra érkező sze-
kerekkel.
Die „Suszteralle” Anfang des Jahrhunderts mit auf dem
Markt eintreffenden Fuhrwerken.

11. kép: Úrnap körmenet 1864-ben. A háttérben a Deák tér
11–12. számú egykori földszintes ház, tőle jobbra a Pollák-
ház elődje, az ún. Theodorovich-ház.

Fronleichnamsprozession 1864. Im Hintergrund Deák-Platz
11–12, ehemaliges ebenerdiges Haus, davon rechts der Vor-
gängerbau des Pollák-Hauses, das sog. Theodorovich-Haus.

12. kép: Katonai felvonulás a múlt század végén.
Militärparade Ende des vergangenen Jahrhunderts.

13. kép: A Fő tér az 1860-as években. (Bal oldalon az első épület a Wlassics-ház, mellette Németh szücsmester földszintes, majd gr. Széchenyi emeletes háza. A jobb oldalon félig látszik a Lovák-ház, mellette az emeletes Babócsay-ház áll.)
Der Hauptplatz (Fő tér) in den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts.

14. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár székháza a megnyitott új utcával.
Sitz der Sparkasse von Nagykanizsa mit der neueröffneten Straße.

15. kép: Az 1883-ban megnyitott Sugár út, jobb oldalon a Lovák-házzal.
Die 1883 eröffnete Sugár-Straße, rechts mit dem Lovák-Haus.

16. kép: Az átadott villanyvilágítás a Deák téren a múlt század végén.
Die neue elektrische Beleuchtung auf dem Deák-Platz Ende des vergangenen Jahrhunderts.

17. kép: A Deák tér madártávlatból a század elején. (A Török-kút klasszicista oszlopán az angyalka helyett ívlámpa áll.)
Der Deák-Platz aus der Vogelperspektive Anfang des Jahrhunderts (auf der klassizistischen Säule des Türkenbrunners steht anstelle des Engels eine Bogenlampe).

18. kép: A Felsőtemplom melletti Weiss- és Wusztli-házak az 1890-es években.
Die Weiss- und Wusztli-Häuser neben der Oberen Kirche (Felsőtemplom) in den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts.

19. kép: A Fő út a századfordulón. Háttérben a Felsőtemplom és a König-ház, amely mellett még a földszintes Weiss-ház áll.

Die Hauptstraße (Fő út) zur Jahrhundertwende. Im Hintergrund die Obere Kirche (Felsőtemplom) und das König-Haus, woneben noch das ebenerdige Weiss-Haus steht.

21. kép: A Deák tér 10. számú Pollák-ház.
Deák-Platz 10, Pollák-Haus.

23. kép: A Bajer cukrászda üzlethelyisége.
Der Innenraum der Konditorei Bajer.

20. kép: Az Oszták—Magyar Bank palotája a König-házzal az 1910-es években.

Der Palast der Österreichisch—Ungarischen Bank mit dem König-Haus im zweiten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts.

22. kép: Bajer Vince cukrászdája a századelőn.
Die Konditorei Vince Bajer am Anfang des Jahrhunderts.

24. kép: A Bogenrieder-palota.
Der Bogenrieder-Palast.

25. kép: A 48-as gyalogezred emlékműve.
Denkmal des Infanterieregiments von 1848.

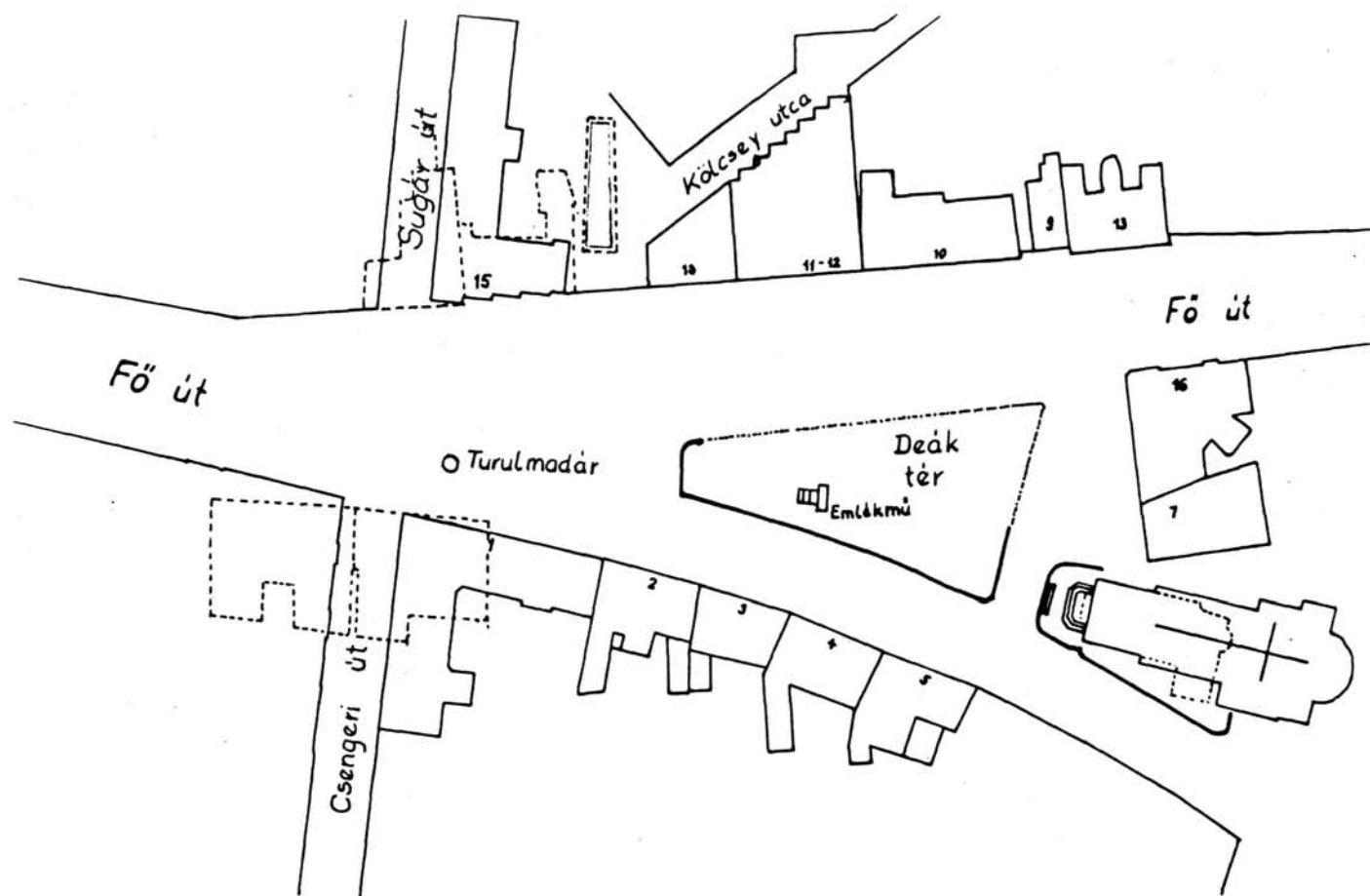
26. kép: Az Országzászló a turulmadárral az
1930-as években.
Die Landesfahne mit dem Turulvogel aus den
30er Jahren des 20. Jahrhunderts.

27. kép: Az átépített Felsőtemplom a megma-
radt 19. századi toronnyal.
Die umgebaute Obere Kirche (Felsőtemplom)
mit dem erhalten gebliebenen Turm aus dem 19.
Jahrhundert.

28. kép: A Felsőtemplom új kereszthajós része.
Das neue Kreuzschiff der Oberen Kirche (Felsőtemplom).

- 1870. és 1883. évi utcanyitások alkal-
 mával lebontott épületek
 _____ a tér mai épületei
 ===== a lebontott Ipartestületi Székház

29. kép: Helyszínvázlat
 Grundriß des Platzes

Rózsa Miklós:

Vándorkönyvek a Nagykanizsai Thúry György Múzeumban

(A vándorkönyvek típusai, rendeltetésük és forrásértékük Magyarországon)

I.

A vándorló mesterlegénynek adott bizonyítvány (Kundschaft)

1. A céhes kézművességeknél a XIV. sz. óta kialakult szokás volt, s a XVI. században a mesterré válás általános előfeltételévé vált, hogy a mesterlegény a tanuló helyén kívüli munkavállalással, ilyen munkahelyekre vándorlással bővítse szakmai ismereteit. Egy 1726. évi német molnár-ipari szakkönyvben találóan fogalmazták meg, hogy a vándorlás azért szükséges, „weil man in einer Werkstatt nicht alles erlernen kann”.¹

A hamburgi tímárok 1375. évi szabályzata a vándorlást még mint egyéni kedvtelést és nem mint kötelezettséget szabályozta.² A lüneburgi vargák 1389. évi szabályzata úgy rendelkezett, hogy az a legény, aki a remekje készítésekor nem felelt meg, annak még egy évig vándorolnia kell.³ Az alsó-ausztriai Tulln város múzeumában őrzött XV. századi forrásban 1459-től van adat vargalegények vándorlásáról. Bécsben a vándorlási kötelezettség a XV. sz. végétől jelenik meg; általános kényszerként a legtöbb kézművességnél csak a XVI. században jött létre.⁴

A vándorlási kötelezettség a magyarországi céheknél is kialakult. Egyik legkorábbi említése 1429-ből való.⁵ A soproni német szabók 1477. évi szabályzata az esztendőnek a szabályzatban meghatározott időszakaira már tiltotta is a legények vándorlását.⁶ Ez arra utal, hogy náluk ekkorra már rendszeressé vált. Némileg későbből, a XVI. sz. elejéről van adat arról, hogy a pozsonyi vargalegények rendszeresen vándorútra keltek.⁷ A XVII. századi magyarországi kézművesipari termelésben más hazai városokat felülmúló és ennek megfelelően ez időben 45 céhhez rendelkező Pozsonynak a XVI–XVIII. sz. különböző éveiből való céhstatutumai gyűjteményének áttekintése nyújt lehetőséget annak megfigyelésére, hogy amíg a XVI. és XVII. századi statutumok egyik része még nem, másik része viszont már tartalmazza — ezek közül legkorábbiakként a takácsok 1579. évi és a kalaposok 1599. évi statútuma — a mesterré válás feltételeként a vándorlási kötelezettséget, illetve annak teljesítése megtörténtét.⁸ A Városi Tanács

által a kalaposoknak 1575. május 26-án adott céhszabályzat 5. pontja szerint *Soll kein Gesell zu dem Maisterstuckh zugelassen werden, er sei ... auf dem Handwerk 4 Jahr lang gewandert.* A takácsoknak 1579. június 5-én adott céhszabályzat 2. pontja szerint *Wann ein Lehrjunger volkhomenlich ausgelernet und freigesagt worden, soll er 2 Jahr, ein Maistersohn aber allein 1 Jahr lang in die Fremde ziehen und ausser dieser Zech wandern.*⁹ A vándorlás intézményének alakulásáról tudósító két, összehasonlításra alkalmas adat: a nagy hírnevű augsburgi aranyművesek céhének 1702. évi rendtartása a városban mesterré válni akarók közül a helybeli aranyművesek, valamint polgárok fiaitól nem követeli meg, de lehetségessé teszi számukra a vándorlást, az idegenből jötteknek pedig feltételként írja elő.¹⁰ Ezzel szemben a pozsonyi aranyművesek céhszabályzatának 1732-ben újabb rendelkezésekkel történt kiegészítése szerinti változata nem szól a vándorlásról.¹¹

2. A különféle céhszabályzatokban szabályozott legényvándorlás a német államokban és birodalmi városokban 1731-ben az egész birodalomra kiterjedő általános érvényű szabályozást kapott. 1731. augusztus 16-án írta alá VI. Károly császár a Szent Római Birodalomban a kézműves céheknél elterjedt különféle helytelen szokások megszüntetését elrendelő 1731. június 22-i birodalmi gyűlési határozatot, a *Reichshandwerksordnung*-ot, a birodalmi kézműves rendtartást.¹² Ennek 2. §-a szerint az inas szegődtetésekor keresztlevelét (vagy származását igazoló más érvényes okmányát, mely vagylagos lehetőséget a továbbiakban külön nem említünk) annak a kézműves szervezetnek, céhnek a ládjába kell helyezni, amelyiknél szegődtették. Az inas felszabadításakor pedig a céhládjába kell tenni a keresztlevelét és a felszabadító levelét (*Lehr-Brief*), s ezeket itt kell őrizni addig, amíg a felszabadított — s ekként már legény — magát vagy abba a céhbe, amelynek ládjában iratait őrzik, vagy más városbeli céhbe mesterként felvenni nem kéri. Amikor a legény vándorútra kel, akkor a keresztlevelét és felszabadító levelét őrző céh ezeknek az okmányoknak az *Ober-Meister* aláírásával és a céh pecsétjével hitelesített másolatát köteles — büntetés terhe mellett

— legfeljebb 45 krajcár írásdíj megfizetése ellenében a legénynek kiadni. Egyúttal köteles neki további ellenszolgáltatás nélkül a magaviseletéről szóló, és a következő minta szerinti nyomtatott bizonyítványt — amint a Rendtartás megjelöli: *ein gedrucktes Attestat seines Verhaltens* — adni.

Wir geschworene Vor- und andere Meister des Handwercks derer N. in der Stadt N. bescheinigen hiemit dass gegenwärtiger Gesell Namens N. von N. gebürtig so ... Jahr alt und von Statur ... auch Haaren ... ist bey uns allhier ... Jahr ... Wochen in Arbeit gestanden und sich solcher Zeit über treu fleissig still friedsam und ehrlich wie einem jeglichen Handwercks-Purschen gebühret verhalten hat, welches wir also attestieren und desshalben unsere sämtliche Mit-Meister diesen Gesellen nach Handwerks-Gebrauch überall zu fördern geziemend ersuchen wolten. N. den etc.

(L.S.) N. Ober-Meister

(L.S.) N. Ober-Meister

(L.S.) N. Als Meister wo obiger Gesell in Diensten gestanden.

3. A birodalmi Kézműves-Rendtartás ezt az okmányt első alkalommal történő említésekor, mint láttuk, a magaviseletről szóló *Attestat*-nak nevezi. A Rendtartás 2. §-ának további részében *Handwerks-Attestat*-ként, *Kundschaft* und *Attestat*-ként, majd megint csak *Attestat*-ként említi, majd mint *Attestat des Wohl-Verhaltens*, később pedig csak *Kundschaft* megnevezéssel szerepel. A latin *attestatum*-ból származó és a német nyelvben idegen szóként meghonosodott *Attestat* tanúsítványt, bizonyítványt jelent. A *Kundschaft* szót többféle jelentése közül a Rendtartás a valamiről meglévő ismeret alapján adott *felvilágosítás, tudósítás, tájékoztatás* jelentéssel használja. Ezzel átvitte a szó jelentését a vándorúton levő mesterlegénynek munkaviszonyai megszűnésekor adott tájékoztatásokra, tudósításokra s az azt tartalmazó bizonyítványokat *Kundschaft* und *Attestat*-nak, *tudósításnak* és *bizonyítványnak* nevezte, ami odavezetett, hogy a *Kundschaft* szó eredeti jelentése, fogalmi köre kibővült a mesterlegénynek adott bizonyítvány jelentésével. Ennek eredményeként a *Kundschaft* szó a vándorló mesterlegény részére a céh által adott bizonyítvány megjelölésére szolgáló szóvá vált, eleinte azonban csak úgy, hogy magyarázatként megemlítték az *Attestatum* megnevezést is. Ennek korai példáját nyújtja a berlini asztalosok 1734. évi privilégiumlevele, amelynek I. articulusában a bizonyítvány *des guten Verhaltens wegen erhaltene Kundschaft oder Attestatum* megnevezéssel szerepel.¹³ A XVIII. sz. közepére a *Kundschaft* szónak a vándorúton levő kézműveslegény részére adott és jó magaviseletét tanúsító bizonyítványt magába foglaló jelentéstartalma annyira kialakult és meggyökeresedett, hogy lexikon-címszóként szerep-

lésekor az ehhez kapcsolódó tájékoztató szerint ezt a bizonyítványt jelenti.¹⁴ Ilyen jelentéstartalommal használja a szót az 1794. február 5-én kiadott Porosz Általános Magánjogi Törvénykönyv, mely szerint annak, aki mester szeretne lenni, annak felszabadító levelét és *seine Kundschaft der Zunft* kell bemutatnia.¹⁵ Ugyanezen időben a jogi nyelvben olyan többszörös összetételű szó, a *Handwerksgezellen'kundschaft* szó utótagjaként találkozunk vele, amelynek előtagja fejezi ki, hogy kézműveseknek adott bizonyítványt jelöl.¹⁶

A *Kundschaft* szó jelentésének itteni vizsgálatát az tette szükségessé, hogy a vele jelölt bizonyítvány rendelkezésre állását a XVIII. sz. közepén megkövetelő magyarországi céhszabályok a bizonyítványt e szó használatával nevezik meg. Így pld. a pozsonyi fésűkészítőknak 1741-ben, a szegkovácsoknak 1742-ben, a bádgosoknak 1754-ben és a könyvkötőknek 1760-ban adott német nyelvű céhszabályzat.¹⁷ A debreceni csizmadialeányek 1753. évi rendtartása pedig már úgy rendelkezik, hogy „... ha Levele nintsen nem lehet Műhelyt adni nékie és Kundschaftja.”¹⁸ Ezek az adatok arra utalnak, hogy a *Kundschaft* meglétének követelménye a kézművesség helyi hatályú szabályozásaiban megjelent, amivel bevonult mind szóként, mind fogalomként a magyarországi jogi szaknyelvbe. Fontosabbnak tartottuk viszont a *Kundschaft* szó jelentésének vizsgálatát azért, mert, mint látni fogjuk, a vele jelölt okirat, később, a XIX. sz. elején az egész országra kiterjedő hatályú szabályozás tárgya lett, amelynek magyar fordítása szövegébe került megnevezései mellett, ezek magyarázataként a *Kundschaft* szót olvashatjuk, ami azt jelenti, hogy a kézművesek körében ez lett a neve a vándorló mesterlegények részére adott bizonyítványnak, illetve, hogy ez a szó ezt a bizonyítványt és nem a kézművesnek más bizonyítványát (így pld. nem az inasi tanviszonyból történt felszabadításkor kapott felszabadító levelet, mint egyesek hiszik) jelölte.

4. A birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-a szerint a magaviseletről szóló bizonyítványt a legénynek, amikor munkavállalás miatt egy másik városba érkezik, s e végett az ottani céhnél jelentkezik, fel kell mutatnia annak a mesternek, aki őt alkalmazza. Ha a felkeresett helységben a legény számára munkalehetőség nincs, akkor a magával hozott bizonyítványra az itteni céh *Obermeister*-ének — ellenszolgáltatás nélkül — rá kell jegyeznie, hogy nem volt mester, akinek legényre szüksége volt. Az ilyen legénynek tovább kellett vándorolnia. Ha volt olyan mester, aki az érkezett legényt alkalmazni kívánta, akkor a legénynek munkája megkezdésekor keresztlevele és felszabadító levele magával hozott másolatát és a magaviseletéről magával hozott bizonyítványt megőrzésre a céh ládjába kellett tennie, s ott kellett hagynia, amíg majd tovább vándorol. A céh ládjába tett bizonyítvány a tovább vándorláshoz nem volt érvényes.

Tovább vándorláskor a keresztlevélnek és a felszabadító

levélnek a céh ládájában levő másolatát a legény részére ki kellett adni, s a céh köteles volt legfeljebb 15 krajcár díj fizetése ellenében neki a magaviseletéről új bizonyítványt is adni. Abban az esetben, ha az előző munkahelyéről magával hozott — érvénytelenné vált — bizonyítványt saját ismeretei céljára és örömeire el kívánta tenni, megkaphatta, de rá kellett jegyezni, hogy az érvényét veszített, s hogy mely napon kapott egy újat.

Az olyan legénynek, akinek keresztleveléről és felszabadító leveléről másolata nem volt, annak — 20 birodalmi tallér büntetés terhe mellett — egyetlen mester sem adhatta munkát.

A tovább vándorolni akaró legénynek a szándékolt elutazását legalább 8 nappal korábban be kellett jelentenie mesterének, s minden követelést, amelyet a hatóság vagy más vele szemben támasztott, rendeznie és teljesítenie kellett. Ugyanakkor a mestereknek ügyelniük kellett, hogy a legény elbocsátása egy elkövetett, de még ismeretlen bűncselekményre tekintettel megengedhető-e. Ha volt ilyen, azt a hatóságnak — büntetés terhe mellett — jelenteniük kellett. A legény magaviseletéről szóló bizonyítványt viszont ilyen esetben tilos volt kiadni, s őt az ügy tisztázásáig vissza kellett tartani. A törvény meghatározza, hogy az ilyen ügyekben az eljárás kiknek a hatáskörébe tartozik.

Rendelkezést tartalmaz a Rendtartás 2. §-a arra nézve is, hogy milyen megtorló intézkedést kell foganatosítani akkor, ha a legény, akinek bizonyítványát visszatartották, szitkozódna, vagy a visszatartó céh ellen bosszút állni merészelne. (A szitkozódást, gyalázkodást a városban tudatosítani kellett, s a cselekmény súlyának megítélésétől függően börtönnel, fenyítőházzal vagy erődtési munkára ítéssel volt büntethető.)

Ha a legény idegen országba menekült, s kiadatása nem volt elérhető, az eljáró hatóságnak értesítenie kellett a legény születési helyét s az ugyanottani bíróságnál mind az ő már meglevő vagyonát, mind várható örökségét zár alá kellett véteni, ha pedig a legény külföldi volt, őt az ottani uralkodóhoz intézett értesítéssel infamisnak kellett nyilvánítani és nevét az akasztófára kellett kifüggeszteni.

Császári elhatározás folytán az osztrák és cseh örökös tartományokban a birodalmi Kézműves Rendtartásnak 1733. január 1-ével kellett hatálybalépnie.¹⁹

5. A Rendtartás ismertetett rendelkezéseiből egyértelmű, hogy az ezekkel elérni kívánt cél a legények vándorlásának ellenőrzés alá vonása volt. Ezt a célt szolgálta annak elrendelése, hogy a legény vándorútra indulásakor kezébe kellett adni, s neki magával kellett vinnie keresztlevelé és felszabadító levele másolatát. Ezek az iratok szolgálták személyazonosságának, a felszabadító levél pedig annak a ténynek az igazolására is, hogy az azt felmutató tulajdonosa, az abban megnevezett személy vándorúton levő kézműveslegény. Jogszabályalkotói szándék volt azonban az is, hogy az úton levő legényről megállapítható legyen, hol dolgozott utoljára, tehát útja honnan vezet, új munkavi-

szony létesítésekor pedig ismeretessé váljék, hogy korábbi munkahelyén mettől meddig dolgozott, s ez alatt milyen magatartást tanúsított. E célokat szolgálta a bizonyítvány rendszeresítése és a legény által magával vitelének kötelezővé tétele. A bizonyítvány nélküli alkalmazás tilalmának a mesterek terhére előírása az alapvető cél: a vándorlás ellenőrzés alatt lebonyolódása érvényre juttatását előmozdítani hivatott rendelkezés volt. A bizonyítvány megállapított feltételek fennforgása esetére elrendelt visszatartása a bűncselekmény gyanújába esett s e miatt eljárás alá vont vándorlegény továbbvándorlásának, s ezzel a felelősségrevonás alóli menekülésének megakadályozása volt.

A birodalmi Kézműves-Rendtartás az ismertetett 2. §-beli rendelkezésekkel a legény vándorlást a kibocsátásával követett célnak megfelelően — a közrendet, a közbiztonságot szolgálni hivatott rendészet körébe vonta. A munkaviszony megszűnésekor adott bizonyítvány, annál fogva, hogy tartalmából kitűnő rendeltetésén kívül tulajdonképpen az úton levőnek az igazolására is szolgáló, tehát úti okmány is volt, a mai útlevél különféle elődeinek egyikeként is figyelembe jön. A bizonyítvány adásának céhbeli tisztségviselők és a munkaadó mester feladatává és jogává tétele, és az előírt tartalma, továbbá a munkavégzésre anélkül történő alkalmazás tilalma, valamint kiadásának a megállapított esetekre történt megtiltása, s ilyenként a munkaviszonnyal kapcsolatos rendelkezések is, a mai jogági tagolódás szerint a munkajog körébe tartoznak. Viszont, mint láttuk, e rendelkezések rendészeti érdekek érvényesülését voltak hivatottak biztosítani, s ekként a bizonyítvány adása, munkaviszony létesítésénél megkövetelése, s ezzel meglétének ellenőrzése, valamint kiadásának megtagadása rendészeti tevékenységek. Annál fogva, hogy a jogszabály e tevékenységek végzését nem hatóságokra bízta, hanem céhbeli tisztségviselők és kézműves mesterek kötelességévé, s ekként feladatává teszi, ezzel őket rendészeti hatáskörrel ruházta fel, amivel subsidiarius rendészeti szervekké tette őket.

6. A *Kundschaft*, mint okmányfajta, a birodalmi Kézműves-Rendtartás kiadását röviddel követően, meghonosodott Magyarországon is. A vele kapcsolatos tennivalókat már 1733-ban meghatározták. Ezt követően az elkövetett visszaélések észlelése folytán került sor az ezeket megakadályozni hivatott többrendbeli részletrendelkezésekre. 1780. november 20-i keltű terjedelmes rendelkezésében a Helytartótanács átfogóan szabályozta a *Kundschaft*, mint rendészeti igazgatási ellenőrzési eszközzel kapcsolatban az akkori követelmények szerint mind a céheknél, mind a hatóságoknál követendő tennivalókat.²⁰ Magyar mesterlegénynek az országhatáron kívüli vándorlásához a *Kundschaft* 1794-től kezdve nem volt elegendő. A Helytartótanács úgy rendelkezett, hogy Magyarországnak az ún. német örökös tartományok felé való elhagyásához és azokban a tartományokban való vándorláshoz a vándor-

megye vagy a városi tanács által kiállított útlevele, az azon kívüli külföldön való vándorláshoz a Helytartótanács vagy a Magyar Udvari Kancellária által kiadott útlevele volt szükséges.²¹

Az említett 1780. november 20-i szabályozást mind megelőző, mind követő időkben használt *Kundschaft*-nyomatványokon a bizonyítvány szövege — tartalmilag jelentéktelen néhány eltéréssel — azonos a birodalmi Kézműves-Rendtartással megállapított szöveggel. Erről tudósít az a viszonylag nagy számú *Kundschaft*-nyomatvány, amelyek a rajtuk levő városkép miatt fővárosunk vedutáinak fejlődését bemutató, nagy értékű kiadványnak köszönhetően publikusak.²²

7. A birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-abeli rendelkezések, s így a *Kundschaft*-ra vonatkozóak is, átkerültek a magyarországi kézművesség viszonyait a XIX. sz. elején országos hatállyal rendező normatív szabályba is. Így a Helytartótanács 7262/1813. sz. rendelkezésével kiadott *Generales Articuli Caehales pro Contuberniis et Caetibus Regni Hungariae*, egykorú magyar fordítás szerint A' Magyar Ország Mester-Egyesületeket, vagy is Czéheket illető Közöségi Cikkelyek, amelyek tulajdonképpen céhszabályzat-mintául szolgáltak,²³ a birodalmi Kézműves-Rendtartás céljával azonos céllal és ennek megfelelő részletrendelkezésekkel, s ennél fogva úgyszólván azonos rendelkezéseket tartalmazóan — egyrészt a közel évszázados időmúlás folytán szükséges változtatásokkal, másrészt a hazai viszonyokhoz igazítottan — ültették át a magyar jogba a német-római birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-abeli rendelkezéseket.

A Községi Céhbeli Cikkelyek bevonták a kézműves legények vándorlása rendészeti ellenőrzésének rendszerébe a nem céhes mesternél alkalmazásban álló kézműves legényeket is. Így az urasági szolgálatban álló mesterlegény is, mesterré válási szándéka közlésekor „nem csak uraságától tartozik jó magaviseletének bizonyosság levelét előmutatni, hanem azon utolsó tanúság levelét is (Kundschaft), melyet uraság' szolgálatyába lépve kapott, hogy kitudógyék, ha mesterét, kinél utolszor dolgozott, meg nem károsította-e vagy valamely elkövetett csejért nem üzetett-e el.” (XV. cikkely).

Gondolt a Helytartótanács azokra a közrendvédelmi követelményekre is, egyben azonban iparigazgatási és a munkaviszonnyal kapcsolatos érdekekre is, amelyek olyan mesterlegények vándorlásának ellenőrzésével, egyben a legénynek választott pályáján boldogulásával összefüggésben jelentkeznek, akik azokon a vidékeken megtelepedett mestereknél állnak alkalmazásban, hol céhek nincsenek. Az ilyen *céhen kívüli* mesterek legényeinek „a' tovább menetelők esetében, tanúságlevelét, melyet mesterök nem adhat [mert céhen kívüliek! — Szerző megjegyzése], a földes Uraság, vagy helybeli előjáróság fog kiadni”, s az ilyen tanúságlevelét a céhek is ellenkezés nélkül elfogadni voltak kötelesek. (XXXIII. cikkely.)

8. A *Kundschaft*-nak a Községi Céhbeli Cikkelyekben használt megnevezése változó. Első helyen a mesterlegény „erkölcsiségének, 's mesterségben járatosságának tanu-levelé”-ként, majd „tanúság levelé”-ként szerepel, utóbbihoz tájékoztatásként illesztve zárójelbe között a *Kundschaft* szót, majd a „bizonyosság-levelé” megnevezéssel találkozunk. (X. cikkely). Későbbi szövegben „tanúság bizonyossága (Kundschaft)”, majd újból „tanúság levelé” és „tanúság levelé (Kundschaft)” megnevezés szerepel. (XII. cikkely.)

Zavaróan hat és téves megállapításokra vezetett, hogy a Községi Céhbeli Cikkelyeknek egy XIX. sz. eleji közzétételében²⁴ a vándorló legénynek munkaviszonyai megszűnésekor „erkölcsi magaviseletéről, 's mesterségben való járatosságáról szolló tanulevelé”-et „tanulásáról szolló Levelé”-nek is nevezve és úgy említve találjuk, hogy e megnevezés után olvasható zárójelbe között a *Kundschaft* szó. Ugyanebben a kiadványban a mesteriség megtanulását és ez alapon történt felszabadítást igazoló okmányt, melynek német neve *Lehrbrief*, — félreértést nem eredményezően — „felszabadításról szolló bizonyosság levelé”-nek nevezik.

A zavart növelte, hogy a szabadságharc utáni neoabszolutizmus idején az akkori ún. Magyar-koronaország iparviszonyait szabályozó és rövidítve *Provisorische Gewerbeordnung*-nak nevezett szabályozás hivatalos magyar nyelvű fordításában,²⁵ a német szövegbeli *Kundschaft* szót „felszabadító levelé (Kundschaft)” szavakkal fordították.²⁶

A vándorló mesterlegénynek munkaviszonya megszűnésekor adott bizonyítvány céhtörténeti irodalmunkban különböző megnevezésekkel szerepel. Ennek illusztrálásaként említünk néhány példát. Szádeczky Lajos klasszikusként kezelt céhtörténeti művében idézőjelek közé téve *kundschaft*-ként említi, és magyarázatként odailleszti zárójelbe a *bizonyítvány* szót. Amikor pedig egy ilyen bizonyítvány faximilejét közli könyve illusztrációjaként, akkor *vándorlegény ajánló levelé*-nek nevezi.²⁷ Richter M. István „a céhvilág mesterlegényeiről lehetőleg teljes kép” nyeresét célul tűző cikkében vélhetően a forrásul használt különböző szabályozások közötti tartalmi összhang kellő vizsgálata hiányában az egyik helyen „a mesterségben való járatosságról szóló bizonyosságlevelét (Kundschaft)”-ot más helyen „bizonyítvány (vándorlevelé)”-ként említi.²⁸ Teljesen rossz vágányra tévedt Gerendás Ernő, aki a vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítványt *mesterlevelé*-nek hitte és ilyeneket egyik helyen ez alatt az alcím alatt sorol fel, másik helyen pedig *Kundschaft*-ként a vándorkönyvet említi.²⁹ Eperjessy Géza egyik művében a vándorló mesterlegénynek munkaviszonyáról adott bizonyítványt helyesen említi *Kundschaft*-ként, másik művében pedig — nyilván csak *linguae lapsus*ként — *Kundschaft*-nak az inas felszabadításáról adott bizonyosságlevelét nevezi.³⁰

A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának

katasztere a vándorló mesterlegénynek adott bizonyítványokat kundschaftoknak nevezve, a tanulólevelekkel, felszabadító levelekkel, mesterlevelekkel, ajánlólevelekkel együtt a *bizonyosságlevél* gyűjtőnév alá vonva mutatja ki. Figyelemre érdemes, hogy az erről szóló tájékoztató szöveg német fordításában a *bizonyosságlevél* gyűjtőnevet *Kundschaft*-nak fordítva találjuk, mégpedig azzal, hogy ez alá tartoznak az előbb felsoroltak, így a felsorolásban az ötödik helyen említett kundschaftok, amelyeket a német nyelvű tájékoztató ugyancsak *Kundschaft*-ként említ. Eszerint a gyűjtőnévnek a német fordítás szerinti megfelelője azonos az általa felölelt írásos emlékek egyikének, a vándorló-legényeknek adott bizonyítvány német nevével.³¹

Az említett XIX. sz. eleji publikációbeli, majd az *Ideigenes Iparrendtartás*-beli szóhasználatokból lehetséges zavarok, félreértések lehetőségének kizárására törekvéstől vezetve használtuk eddig is a *német nyelvben Kundschaft* szóval nevezett okirat nevéként a *vándorló legénynek adott bizonyítvány* megjelölést. A továbbiakban ugyanígy nevezjük, bár ez egy kicsit hosszabb, de egyértelmű, vagy *Kundschaft*-ként említjük, s mert e szó nyelvünk jövevényszavává vált, amikor ilyenként használjuk, kis kezdőbetűvel írjuk.

9. A Községes Céhbeli Cikkelyek-be foglaltan írta elő a Helytartótanács, hogy a „tanúság levél (Kundschaft) e' formán készíttessék el:

Mi czéhmaster, és egyéb czéhbeli mesterek

városában ezeknek erejével tudtuk adgyuk, hogy e' jelenlevő levelünket előmutató legény, ki született esztendő

termetű haju,

nálunk itt városában

esztendeig hétig a' mesterségben

dolgozott légyen, és ezen időközben magát serényen, hiven, csendesen, békésen, 's becsületesen viselte, a' mint egy mesterlegényhez illik. Melynek bizonyosságát tehát néki kiadni méltónak ítéltetik, közönségesen és egyenként megkérvén Mestertársainkat, hogy czéhbeli szokásaink szerint elősegíteni, 's mennyire kívántatik, gyámolítani ne terheltessenek.

(P.H.)

N.N. Czéhmaster

N.N. Mester, kinél dolgozott.”

A vándorló mesterlegények részére adott bizonyítványnak a Községes Céhbeli Cikkelyek szerinti mintáját az újkori oklevél- és irattannak H. O. Meissner által lefektetett rendszerében³² vizsgálva és a megállapításokat a birodalmi Kézműves-Rendtartás szerinti formulával egybe vetve, a következőket látjuk. A birodalmi Kézműves-Rendtartás azt írja elő, hogy az *Attestat* nyomtatott legyen, ami azt jelenti, hogy annak céljára nyomtatott űrlapot kell használni. A Községes Céhbeli Cikkelyekben erre vo-

natkozó rendelkezés nincs. Valószínűleg azért, mert már korábban meghonosodott nálunk a bizonyítványnak nyomtatott űrlap felhasználásával való kiállítása.³³ A hazai formula szerinti bizonyítvány bevezető részébe foglalt *intitulatio* azonos a birodalmi Rendtartás szerintivel. A Községes Céhbeli Cikkelyekben látható minta szerinti bizonyítvány tárgyaül szolgáló tények közlését kifejező *promulgatio*-ban a bizonyítványt kiállítók „tudtul adják” a tényeket. A birodalmi Rendtartás által adott minta szerint a kiállítók azokat „*bescheinigen*”, tehát tanúsítják, bizonyítják. A két mintában azonos a bizonyított tények szövegmintája, hasonlóképpen a legénynek a mestertársak részére ajánlása. A leírt tények bizonyítási módjaként magára az okiratra való utalás, a *corroboratio* mindkét mintában az *intitulatio*-t magába foglaló bevezető részt követően helyezkedik el. A Községes Céhbeli Cikkelyekkel megállapított minta zárórészében a birodalmi Kézműves-Rendtartás szerintivel szemben azt a két eltérést találjuk, hogy míg az utóbbi felhívja a figyelmet arra, hogy a kiadásra kerülő bizonyítványt kelettel kell ellátni, és két *Ober-Meister*-i aláírás helyét jelöli meg, addig a Községes Céhbeli Cikkelyek szerinti mintában dátumra utalás nincs, és a minta a bizonyítványnak csak a céhmester által való aláírását írja elő.

10. A birodalmi Rendtartással bevezetett *Kundschaft* a kézműves legények vándorlása rendészeti ellenőrzésének, egyben a kézművesipar-igazgatásnak eszköze volt. Ugyan-ezek eszköze volt Magyarországon a vándorló mesterlegényeknek adandó bizonyítvány, amint az kitűnik a reá vonatkozó rendelkezéseknek és a bizonyítvány előírt tartalmának a birodalmi Kézműves-Rendtartással bevezetett *Kundschaft*-ra vonatkozó rendelkezésekkel való megegyezéséből.

11. A gazdasági élet XIX. sz. elejére kialakult adottságai és az uralkodó társadalmi viszonyok mellett a *Kundschaft* már nem felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket vele szemben a mesterlegények vándorlásának ellenőrzése érdekében az állam támasztott.

A XIX. sz. első fele Európájának politikai jelenségei, egyben ellentétes eszményképei voltak az abszolutizmus és a liberalizmus. Mindkét politikai irányzat erőteljesen befolyásolta a mesterlegények helyzetének alakulását. Az államhatalom pedig mind erőteljesebb rendészeti ellenőrzés alá törekedett vonni a mesterlegények vándorlását. E törekvésnek megfelelő hatékonyságú ellenőrzés folytatásához a *Kundschaft* és a hozzá kapcsolódó ellenőrzési rendszer már nem volt kielégítő. Új típusú ellenőrzési eszközre volt szükség. Ennek folytán került sor a *Kundschaft* helyébe Svájcban 1810-től fokozatosan lépett vándorkönyvnek³⁴ egyes német államokban is történő rendszerezésére. Ez pl. Szászországban 1810. december 7-én, Mecklenburgban 1815-ben kiadott jogszabály alapján történt.³⁵ Hannoverben a belföldi mesterlegényeknek csak egy 1826. május 9-i rendelet folytán kellett magukat ván-

dorkönyvvvel ellátniok,³⁶ Schleswig-Holsteinban pedig csak 1830-ban vezették be a vándorkönyvet.³⁷

A németországbeli mesterlegények XIX. századi helyzetét vizsgáló társadalomtörténeti művében Hartwig Bopp azt a megállapítást teszi, hogy a vándorkönyvnek a *Kundschaft* helyett történt rendszeresítése következtében a vándorló legény az egész országot átszövő háló fogságában volt, melynek szűk lyukain nem könnyen tudott átbújni. Ha pedig nem volt vándorkönyve, eleve csavargóként kezelték. Vándorkönyvnek — ezt elkerülendő — igénylésével viszont alávetette magát a rendészeti hatóságoknak, mert a vándorkönyvek kiállítása ezek hatáskörébe tartozott. Ezek viszont ettől kezdve szemmel tartották. Akárhogyan vállalt munkát, köteles volt a rendőrhatalomnál a vándorkönyvvvel be- és kijelentkezni. Azt, hogy ilyenkor pl. a bécsi Rendőrigazgatóságon milyen sorsa volt, azt Bopp egy egykorú műből idézett megállapítással illusztrálja. Eszerint: „Az aki egyszer a bécsi Rendőrigazgatóságon egy délelőtt járt, jól fog emlékezni, hogy hány száz vándorlegény zsúfolódott össze egy szűk folyosón, s volt kénytelen a vándorkönyvére várni, miközben a rendnek egy őre karddal vagy bottal a kezében, mint egy rabszolga hajcsár felügyelt rájuk.”³⁸

II.

A vándorkönyv rendszeresítése és használata Magyarországon

1. 1816. június 16-án 21.080 sz. alatt a m. kir. Helytartótanács a következőket közölte a törvényhatóságokkal:

„A Czéheknél megkívántató jó rendnek béhozatala végett, de azért is: hogy ama rendetlenségek, visszaélések, és faggatások, mellyeknek a' Mester-Legények akkor, midőn Mesteri állapotra kívánnak jutni, a' Czéhek által gyakorta kitétetnek, — elháríttassanak: Ő Felsége' Parancsolatjából meghagyatik: hogy minden Czéheknél vándorló Könyvecskék, mellyekben nyilván föl kelletik jegyezni: hogy a' Mester-Legény hol, mikép, és meddig dolgozott? 's azon idő alatt mikép viselte légyen magát? — hozatassanak bé; — mely Kegyelem[es] Kir[ályi] Rendelés olly meghagyással közöltetik a' Törvényhatóságokkal, hogy a' hoz képest a' kebelőkben levő Czéheknél szükséges rendeleteket megtegyék.”³⁹

E rendelet nem tesz említést arról, hogy a vándorkönyv rendszeresítése folytán céhbeli bizonyítványok és útlevél is szükségesek-e? Egy 1816. évi rendelet szerint, amely több ugyanilyen tárgyúnak a megismétlése, az osztrák örökös tartományokon kívüli országokba vándorolni kívánó mesterlegénynek a Helytartótanácsától vagy a Magyar Udvari Kancelláriától útlevelet kell kérnie.⁴⁰ Hasonlóképpen rendelkeznek későbbi rendeletek is.⁴¹ Az 1826. évi 22.491. sz. rendelet kifejezetten megmondja, hogy a vándorkönyvet útlevél helyett elfogadni nem lehet.⁴²

1829. április 15-i kelettel adja ki a Helytartótanács azt a rendeletet, mely első ízben tesz említést arról, hogy a vándorkönyvek a jövőben útlevélként is fognak szolgálni. Ugyanebben a rendeletben olvasható az is, hogy a vándorkönyv az az előtt szokásban volt céhbeli bizonyoságlevelek (*Kundschaft*) helyett, a vándorlásbántóítottévekbizonyítására alkalmas. A Helytartótanács visszautalva az 1826. március 28-i 8369/1826. sz. rendeletére, mely szerint a vándorkönyvnyomatványokat a nyomdászok csak az illetékes törvényhatóság által meghatározott számban, s saját nevük, mint előállítók nevének feltüntetésével nyomtathatják, s csak a törvényhatóságoknak adhatják el,⁴³ felhívta a törvényhatóságokat, gondoskodjanak arról, hogy a nyomtatványokba nyomtassák bele a következőket:

a) Az olyan külföldi mesterlegények, akiknek vándorkönyve nincs, „tartoznak Inasi felszabadulásukról vagy a' Czéhtől kapott bizonyító Leveleket *Kundschaft*jokat a' leg közelebbi határhelyen levő Törvényhatóságnak általadni, és azok helyett magoknak Vándorló Könyvecskéket, mellyekbe az említett Bizonyoság leveleket feljegyezni kelletik, adatni”.

b) Az olyan mestert, aki mesterlegényt vándorkönyv nélkül felfogad, keményen meg kell büntetni.

c) A vándorkönyv kiadásáért mérsékelt, tehát csak a nyomtatásért és bekötésért, nem különben az aláírásért és pecsétért való taksát lehet szedni.

d) Minden legény akkor, amikor szolgálatba lép, köteles vándorkönyvét a mesterének megőrzésre átadni. Szolgálatából kilépésekor pedig azt magához veheti, s a mester köteles abban a munkaviszony idejét elismerni, s a legény ügyességéről, serénységéről és magaviseletéről bizonyoságot tenni.

e) Ha a vándorkönyv a törvényhatóságok bejegyzésével (Visa) és egyéb bizonyítványokkal megtelne, a legénynek új vándorkönyvet kell adni, a korábbiak folytatásaként.

f) Ha a legény a vándorkönyvet elvesztené, köteles ezt azon törvényhatóság tisztviselőjének, ahol elvesztette, bejelenteni, az pedig köteles a szükséges vizsgálatot, amennyiben lehetséges, megtenni, és hogy ha a legény előadását megalapozottnak találja, a könyv elvesztéséről bizonyítványt adni, amelynek ellenében a legény azon törvényhatóságtól, amely az eredetét kiadta, másolatot kaphat.

g) Az olyan mesterlegénynek vándorkönyvét, aki valamely rendellenességet, vagy olyan vétket követett el, amely büntetést von maga után, minekutána azt kiállotta, részére vissza kell adni.⁴⁴

Még a 2355/1825. sz. rendelet⁴⁵ alapján azt is bele kellett nyomtatni a vándorkönyvbe, hogy „az a' ki az illyes Könyvetskét érdekesebb részeiben meghamisítani bátorlodna, mint nyilvánvaló csalárdságnak elkövetője, keményen meg fog fenyítetni”.

1829. július 21-i 19271/1829. sz. rendeletével a Helytartótanács a fenti c) pont szerinti taksát 1 váltó forintban állapította meg. Egyben tájékoztatást adott a Helytartótanács a törvényhatóságoknak, hogy a vándorkönyv-nyomtatványok Budán „az Universitas könyvnyomtató Intézetében igen mértékletes áron megszerezhetők”.

2. A 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelet bevezetőjében írtakból érzékelhetően a vándorkönyv rendszeresítésében nagyobb szerepet játszott azoknak a visszaéléseknek a megszüntetésére törekvés, amelyeknek a mesterlegények, amikor mesterré kívántak lenni, a céhek részéről ki voltak téve, mint az indoklásban előbbre helyezett másik törekvés: a céheknél megkívánt jó rend behozatala. Ez a fogalmazás felveti a kérdést, hogy milyen rendellenességek megszüntetésének alkalmas eszközeként ígérkezett a vándorkönyv? Ugyanakkor: egyfelől abból a rendelkezésből, mely szerint a legény vándorlása alatti egyes munkaviszonyokról a vándorkönyvbe ugyanazt kellett bejegyezni, amit a legény egyes kundschaftjaiba, másfelől az ismertett későbbi rendeletekből egyértelmű, hogy a vándorkönyvvel elérni kívánt cél Magyarországon is azonos volt a *Kundschaft* annak idején történt bevezetésének céljával. A vándorkönyvnek is az volt a rendeltetése, mint a *Kundschaft*-nak: a mesterlegények vándorlása közbiztonsági, közrendészeti, s e mellett ipari-gazgatási szempontból való ellenőrzéséhez használt eszköz volt.

A két okmány közötti különbségek egyike az volt, hogy a vándorkönyv alkalmasabb volt az azt felmutató személyazonosságának megállapítására, mert tulajdonosának több személyi adata szerepelt benne, mint a kundschaftokban (s ha tudott írni, akkor aláírása is, ami fokozta a személyazonosság megállapításának lehetőségét). A másik különbség, hogy a kundschaft csak egy munkaviszonyról tájékoztatott, ezzel szemben a vándorkönyv azt az előnyt nyújtotta, hogy valamennyi munkaviszonyról szóló igazolás és a vándorlás alatti valamennyi hatósági ellenőrzés bejegyzése folytán azonos iratban volt figyelemmel kísérhető a mesterlegény vándorlásának iránya, az egyes helységeken időzése, munkavállalásainak helye, időtartama és az ez alatti magatartása. Aki végignézett egy vándorkönyvet, többet tudott meg belőle annak tulajdonosáról, mint a kundschaftjaiból, — még akkor is, ha ezekből több is állt azonos helyen és időben rendelkezésre.

3. Felvetődhet a kérdés, mi az oka annak, hogy a vándorkönyvnek, mint iratfajtának Magyarországon 1816-ban történt rendszeresítése utáni időből is maradtak fenn vándorló mesterlegényeknek magyar céhek által adott kundschaftok. A kérdés megválaszolásakor abból kell kiindulni, hogy csak 1829-ben került sor oly normatív szabály kiadására, mely szerint a vándorkönyv alkalmas a kundschaftok helyett a vándorlásban töltött évek bizonyítására.⁴⁶ Arra — érthető okból — nem volt módunk, hogy

számbavegyük, mely céhek és összesen hány kundschaftot állítottak ki a vándorkönyv 1816. évi rendszeresítése után. Rendelkezésünkre áll azonban kundschaftokról a mi vizsgálódásunk tárgykörétől teljesen eltérő célból készült két adatgyűjtemény, amelyek annál fogva, hogy az egészhez viszonyítva csak részleges adatokat tartalmaznak, s így a belőlük levonható következtetések csak megközelítő pontosságú érzékelésre adnak lehetőséget, a következtetéseket azonban alkalmasnak látjuk a valóság megközelítésére, legalábbis a tendenciák észlelésére. A bécsi *Tischlerinnung* történeti iratgyűjteményében az 1804—1825 évekből 39 magyarországi helységben kiállított 106 db kundschaftot őriz. Ezek közül az 1817—1825 évekből 20 (19%) való, amelyeket 15 helységben állítottak ki.⁴⁷ A 20 Kundschaftból 14 (70%) kelt 1817—1819-ben. A 106 Kundschaftnak az előbbiekre szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a vándorkönyv 1816. évi bevezetését követő 3 évben még viszonylag szélesebb körben nem tudatosodott Magyarországon a vándorkönyv kundschaft-ot helyettesítő funkciója, de volt olyan asztalos céh, amely még közel egy évtized múlva is állított ki kundschaftot (1824-ben a zimonyi, 1825-ben az iglói).⁴⁸ Budapest régi látképeit bemutató mű szerint az 1763—1824. évekből Budán vagy Pesten kiállított 28 db olyan kundschaft és kundschaft-nyomtatvány ismeretes, amelyeket budai vagy pesti látkép díszít. Ezek között is vannak 1816-nál később kiállítottak, így 1824-ből való is.⁴⁹ Ha még oly jelentős városokban, mint Buda, Pozsony és Győr is állítottak ki még 1816 után is kundschaftot, amint ez a most említett két forrásunkból kitűnik, akkor nem szabad csodálkozni azon, hogy a forgalomtól távolabb eső, s így eseményekről, változásokról bizonyára csak később értesülő Sümeg városának szabó céhe még 1829-ben is adott kundschaftot, mégpedig a saját szervezte részére nyomtatott és szövegével ezt igazoló — magyar nyelvű — űrlap felhasználásával. Volt céh, mégpedig éppen egy Zala vármegyei, a kiskomáromi⁵⁰ takács céh, amely még 1842-ben is adott ugyanígy saját részére készített olyan űrlap kiállításával kundschaftot, amelyen a mezőváros látképe van.⁵¹

Az ismertett adatok azt igazolják, hogy a vándorkönyv a bevezetése után még két évtizedet meghaladóan sem szorította ki a kundschaftot. Arra a kérdésre, hogy az ilyen kundschaft szerinti munkaviszonyról a kundschaft adásával egyidejűleg az azt adó céh a vándorkönyvbe is írt-e be bizonyítványt, csak akkor lenne mód válaszolni, ha annak a mesterlegénynek, aki a kundschaftot kapta, a vándorkönyve is fennmaradt, és az a kutatás során ismertté, s az egybevetés céljára rendelkezésre állóvá válik.

4. A további kutatásra váró feladat annak felderítése, mely hatóságok és milyen megállapításai, milyen tényekről érkezett jelentések, a politikai, társadalmi és közbiztonsági viszonyok mely adottságai és jelenségei, mely külföldi előképek és milyen hivatalnoki megítélések készítették a Helytartótanácsot 1816-ban arra, hogy a vándorköny-

vet Magyarországon rendszeresítse. Az osztrák tartományokban csak 11 évvel később, az 1827. február 24-én kelt patenssel vezették be a vándorkönyvet, amikor is ez, az erről tudósító forrásunk szerint, a Napoleon uralkodása alatti Franciaországban követett gyakorlat példáján alapult.⁵²

Ugyancsak a további kutatásra vár annak megállapítása, miként jött létre, hogy a vándorkönyv-nyomatványok csekély eltérésektől eltekintve azonos tartalmúak és szerkesztettek. A vándorkönyvet rendszeresítő helytartótanácsi rendelet közzétett szövege nem szól arról, hogy a vándorkönyv-nyomatványok mikénti elkészítéséhez a Helytartótanács valamilyen előírást adott volna. Ha valóban nem adott, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a budai egyetemi nyomdában nyomtatott könyvek a Helytartótanács által adott kézirat alapján készültek, s lettek majd a többi nyomda által készítteteknek mintái.

5. Az 1849. március 4-én közzétett olmützi oktrojált alkotmány megszüntette Magyarország önálló államiségét. Megindult az ország közigazgatási beolvasztása az ausztriai birodalomba, s az elmaradottabb magyar gazdaságnak a fejlettebb osztrák gazdasághoz, a Birodalom többi részében hatályos iparpolitikai és iparigazgatási alapelvekhez igazítása. A császári Kereskedelmi, Ipar- és Közmunkaügyi Minisztériumban úgy ítélték meg, hogy elengedhetetlen, s ennek következtében folyamatban is volt „a magyar országrészek számára, ahol egy ilyen tárgyú szabályozás halaszthatatlanná vált, egyelőre olyan rendelet kibocsátása, amely a német és szláv korona-tartományokban hatályos ipari normáknak megfelel.”⁵³ A minisztérium utasítást adott a magyar koronataromány iparviszonyainak — egy egységes birodalmi iparrendet felölelő magas szintű jogszabály alkotása kellő elkészítettségének hiányában, ugyanakkor ilyen jogszabály várható kibocsátása miatt csak ideiglenes jellegű — jogszabállyal való rendezésére. Ennek eredményeként bocsátotta ki Karl Freiherr von Geringer, a cs. k. Helytartóság ideiglenes főnöke 1851. február 6-i hirdetményével (Kundmachung) a cs. k. Kereskedelmi Minisztérium jóváhagyásával a *Provisorische Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn* című utasítást, amely magyar és német nyelven került közzétételre.⁵⁴ A történeti irodalomban *Ideiglenes Iparrendtartás* néven szereplő *Instruktion* — magyar fordítása szerint utasítás — a „Magyarkoronaország”-i iparviszonyok kodifikatorius szabályozása,⁵⁵ s ilyenként hazánkban az első.

Az *Ideiglenes Iparrendtartás* fenntartotta a vándorlás intézményét. Úgy rendelkezik, hogy engedélyhez kötött iparok (*conzessionierte Gewerbe*) gyakorlásához, függetlenül attól, hogy az ipar céhes vagy nem céhes (azaz céhen kívüli, vagy céh nélküli, ami nem azonos), egyik általános kötelességként jól töltött, legalább hat legény- és vándorlási év szükséges. (80., 95. §-ok.) Az ennek megléte igazolására szolgáló okmányt a jogszabály „*Arbeits- (Wander-) Buch*”-nak, magyar fordítása „munka- (vándor-) könyv”-

nek nevezi, amelybe bejegyzésre került, hogy a legény hol, kinél, meddig és milyen eredménnyel dolgozott (95. §). Ennek megfelelően az *Iparrendtartás* előírja, hogy minden legénynek munka- (vándor-) könyvvvel kell rendelkeznie. A könyvek alakját és a vezetésükre vonatkozó intézkedéseket illetően pedig úgy rendelkezik, hogy azokat a fennálló rendszabályok foglalják magukba. (135. §.) Kinyilvánítja az *Ideiglenes Iparrendtartás*, hogy a munka- (vándor-) könyv a *Kundschaft*-ot, munkabizonyítványt és útlevelet helyettesíti, s hogy a munka- (vándor-) könyvbe bejegyzettnek kell lennie az illetékes hatóság által a bel- és külföldi vándorlásra adott engedélyeknek. (135. és 192. §-ok.) Azt, hogy melyek azok a fennálló rendszabályok, amelyek a munka- (vándor-) könyvek alakját és a vezetésükre vonatkozó intézkedéseket tartalmazzák, az *Ideiglenes Iparrendtartás* nem jelöli meg. A rendelkezésünkre álló adatok szerint:

a) a belföldiek vándorkönyveit a megyei hatóság, rendelt tanácsú városokban pedig a városi hatóság állította ki a honossági bizonyítvány alapján. Külföldre utazás esetén az útlevelekre vonatkozó szabályokat kellett követni. Azokban a helységekből, amelyekben a vándorló mesterlegény dolgozott, a községi előjáró láttamozta a vándorkönyvet, ha a községben nem volt külön rendőrhatalóság. A hatóságoknak az általuk kiállított és láttamozott útiokmányokról és vándorkönyvekről külön kimutatásokat kellett vezetniük;

b) a külföldi kézműveslegények vándorkönyvét nemcsak a Birodalom határán át történő belépéskor, hanem munkavállalásuk helyén is láttamoztatni kellett. Ugyancsak láttamoztatniok kellett minden olyan városban való tartózkodásukkor, ahol városkapitányság, vagy rendőrhatalóság létezett, valamint akkor, ha vándorlásukat más koronaországban kívánták folytatni, mint ahol a Birodalom területére léptek.⁵⁶

6. 1860. május 1-i hatállyal az *Ideiglenes Iparrendtartás* az 1859. december 20-án kelt császári patenssel kiadott *Gewerbe-Ordnung*⁵⁷ váltotta fel. A magyar nyelvű fordítás szerint *Iparrendtartás* című szabályozás⁵⁸ minden, a hatályba lépéskor érvényes rendelkezést, amely a kézművesipari jogosítványok elnyerését szabályozta, valamint a kézműipar üzéséről szól, és az *Iparrendtartással* összeegyeztethetetlen, hatályát veszti. (A császári patens III. pontja.) Így megszűnt a kézműveslegények vándorlásának kötelezettsége is. Az *Iparrendtartás* a *kézműveslegényeket bevonja, a kereskedelmi segédek, a gyári munkásokat és a hasonló szolgálai viszonyban álló női segédmunkásokat felölelő segéd fogalomba*. (73. §.) Ebből következően az *Iparrendtartás*nak azok a rendelkezései voltak reájuk nézve irányadók, amelyekkel az a *segédeknek* e minőségükből fakadó viszonyait szabályozta. Ennek megfelelően minden kézműveslegénynek munkakönyvvvel (*Arbeitsbuch*) kellett rendelkeznie. E nélküli alkalmazásuk pénzbüntetést vont maga után. (74.

és 133. § a) pont.) A munkakönyvre vonatkozó részletes szabályokat az *Iparrendtartás* függeléke tartalmazza.

Az *Iparrendtartás* (és függeléke) nem tartalmaz rendelkezést sem arra nézve, hogy kell, sem arra nézve, hogy nem kell munkakönyvet beszereznie annak a kézműveslegénynek, aki a 21.080/1816. évi helytartótanácsi rendelkezés vagy az *Ideiglenes Iparrendtartás* alapján kapott vándorkönyvvel már rendelkezett. Arról sincs rendelkezés az *Iparrendtartásban* (és függelékében), hogy a kiadott vándorkönyvek használhatók-e munkakönyvként.

III.

A vándorkönyvek vizsgálatánál eddig általában már követett, valamint az eddig még figyelembe nem vett szempontok

1. A mesterlegények vándorkönyveit az ipartörténetírás a legényvándorlás módszeres vizsgálatához kínálkozó és ehhez szükséges források egyik csoportjaként kezeli. Elsősorban a céhes kézművességek legényei vándorlása alatt követett útirányokról, valamint a munkavállalások helyeiről és időtartamáról tudósító forrásokként tartják azokat számon. Ilyenkénti felhasználásuk a kézművesség-történet körébe tartozó több értékes tanulmány létrejöttét és publikálását eredményezte.⁵⁹ Ugyanakkor a céhen kívüli és a céh nélküli kézművesek viszonyainak vizsgálatához is elengedhetetlen források.

Nem találkoztunk azonban olyan tanulmánnyal, amely a vándorkönyv, mint iratfajta magyarországi meghonosodásával, rendeltetésével, a hozzá használt nyomtatvány rendszerével, a vándorkönyv, mint okmány irattani jellegével, használata szabályaival és ezek változásaival, végül, mint használatos okmányfajta megszűnésével és ennek okaival foglalkozott volna. Nem került még sor a vándorkönyvnek az iparigazgatásban, a rendészeti igazgatásban és a mesterlegények munkaviszonya alakulásában betöltött, majd — a szabadságharc utáni abszolutizmus ideje alatt — a hadkötelezettséggel kapcsolatos szerepének vizsgálatára és megvilágítására.

Indokolt azonban megemlíteni azt is, hogy a vándorkönyvek a vándorlason, mint a kézművesképzés egyik intézményén, és az iparigazgatás tárgykörén kívüli egyéb kézművességtörténeti adatokat is őriznek. Így pld. olyan kézműves szervezetről és annak vezetőiről, amelynek létezéséről, ill. akik személyéről más források alapján nem volt tudomás. Nyújtanak a vándorkönyvek hivaltörténeti, ezen belül ügyviteltörténeti, továbbá archontológiai, pecsétani és címetani adatokat is. A vándorkönyvek által közvetített forrásadatok közül a bennük található nagyszámú céhpecsétlenyomatok egyben újabb értékes céhszerkezeti adatokat is szolgáltathatnak.

Célunk a vándorkönyvek bizonyos mennyiségének vizsgálatán keresztül bemutatni a vándorkönyvnek, mint ok-

mánynak a sajátosságait és többirányú rendeltetését, valamint felhívni a figyelmet egyrészt olyan kérdésekre, amelyek megvizsgálásra még nem kerültek, másrészt arra, hogy további vándorkönyvek vizsgálata milyen eredményeket hozhat. Egyben szolgálni kívánjuk azt a törekvésünket, hogy a vizsgált vándorkönyvek adatait publikussá tegyük.

Számolunk olyan megítéléssel, hogy elhanyagolható részletkérdésekkel foglalkozunk, periferikus kérdéskomplexumot vizsgálunk. Álláspontunk, hogy az általunk fentebb felsorolt szempontok szerinti vizsgálatok eredményei figyelembe vételének mellőzése korlátozza a vándorkönyvek kézművességtörténeti és ezen belül céhtörténeti, továbbá életrajzi, de pld. még helytörténeti forrásként való kezelését is, és a belőlük kitűnő adatok múltbeli valóság-nak megfelelő megítélését.

Amit leírtunk, napvilágra hozza azt, amit tudunk, de azt is, hogy még mit nem tudunk. Vizsgálódásaink eredményei részben további teendőkre is figyelmeztetnek.

2. A céhes kézművesipar forrásanyaga 1972—1973. évi számbavételének a Céhkataszterben közzétett eredménye szerint a történeti Zala vármegyében 46 helységben, valamint 15 egyéb területi egységben 180 céhes szervezet működött.⁶⁰ E szervezetek közül 3 kanizsai és 1 keszthelyi céhhez kapcsolható, összesen 4 db vándorkönyvet a nagykanizsai Thúry György Múzeum, 1 gelsei és 1 sümegi céhhez kapcsolható 1-1 vándorkönyvet a szombathelyi Savaria Múzeum őriz. A számbavételkor tehát a 180 Zala vármegyei céhes szervezethez kapcsolható vándorkönyvek száma 6 db volt.⁶¹ Az 1972—1973. évi számbavételt követően újabb 6 vándorkönyvet leltároztak a kanizsai múzeumban. Így valamely Zala vármegyei céhes szervezethez kötődő 12 vándorkönyv ezen az őrzőhelyen, 2 pedig a szombathelyin, összesen tehát csak 14 van. Ezt a számot esetleg módosította valamely egyéb köz- vagy magángyűjteménybe az 1973-ban befejezett számbavételt követően került olyan vándorkönyv, amely egyik vagy másik Zala vármegyei céhhez kapcsolható. Ilyenről tudomást szerezni nem volt mód. A történeti Zala vármegyének akár céhes helységei és egyéb céhes területi egységei számához (61), akár céhes szervezetei számához (180) viszonyítjuk az említett munkakönyvek számát, sajnálkozással kell megállapítanunk a kedvezőtlen arányt.⁶²

A vándorkönyvek alacsony száma azt a feltételezést engedheti, hogy az az azok alapján megállapítható sajátosságok és a belőlük kitűnő adatok általánosokként kezeléséhez nem elegendő. Kétségtelen, hogy több vándorkönyv vizsgálata inkább lehetségessé teszi az azonos jelenségeknek az egészre jellemzőként, tipikusként fennforgására következtetést és inkább nyújtna módot nagyobb számú forrásadat közrebocsátására. Ugyanakkor azonban a könyvek kis mennyisége is lehetőséget nyújt a fentebb hiányolt szempontok és a célkitűzések szerinti vizsgálatok eredményt hozó elvégzésére.

A mondottaknak megfelelően *feladatul tűztük* a vándorkönyv irattani külső ismertetőjelek alapul vételével történő bemutatását, a kiállításukhoz időszakonként és helyenként változóan használt nyomtatványok, továbbá az ezek kiállításánál követett gyakorlatok és ezek változásainak, valamint a kiállítás utáni bejegyzések és ezek különbözőségének, végül mindezek nyomán a vándorkönyv rendeltetése alakulásának ismertetését. Számba vesszük kézművességtörténeti szempontok alapul vételével a vándorkönyvekből kitűnő adatokat, s összegezzük azokat. Feltárjuk a vándorkönyveinkből kitűnő azokat az adatokat, amelyek eddig nem ismert céhszervezetekről tudósítanak, vagy ilyenek iránti további kutatásokra indítanak. Végül ismertetjük a rendelkezésre álló azt a néhány adatot, amelyek csekély számuknál fogva csak adalékként tájékoztatnak a vándorkönyvek rendeltetésszerű használatát követő sorsukról.

IV.

A vándorkönyv Magyarországon rendszerezése és a vándorlási kötelezettség megszűnése közötti időből származó vándorkönyvek részletes vizsgálata

1. A nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött vándorkönyvek a következők:

Sótonyi János	takácslegénynek	1839-ben, ⁶³
Hodits István	fazekaslegénynek	1844-ben, ⁶⁴
Kaszap Mihály	kovácslegénynek	1845-ben, ⁶⁵
Csillag András	szabólegénynek	1847-ben, ⁶⁶
Roland, Anton	szabólegénynek	1854-ben, ⁶⁷
Nováczky Imre	csizmadialegénynek	1855-ben, ⁶⁸
Haas, Johann	lakatoslegénynek	1855-ben, ⁶⁹
Hajdu János	takácslegénynek	1862-ben, ⁷⁰
Kelemen János	kovácslegénynek	1864-ben, ⁷¹
Szívós Imre	csizmadialegénynek	1865-ben, ⁷²
Betze József	kovácslegénynek	1866-ban, ⁷³
Bedenek, más néven Jakopancz János	molnárlegénynek	1867-ben ⁷⁴

adott vándorkönyv.

A 12 könyvet a szerinti 3 csoportra osztva vizsgáljuk, hogy a vándorkönyvekre vonatkozó szabályozások közül melyiknek a hatálya idején adták ki azokat.

2. Az *Ideiglenes Iparrendtartás* 1851. április 1-i hatálybalépése előtti időből való a Sótonyi Jánosnak, Hódits Istvánnak, Kaszap Mihálynak és Csillag Andrásnak adott vándorkönyv.

a) Irattani külső ismertetőjelük szerint ezek a vándorkönyvek 18,5 x 11,5 cm nagyságú, kemény kötésű, 1–32 oldalszámozású lapokat magukba foglaló, álló alakú könyvecskék. Sótonyi János és Csillag András könyvének kötetstáblái már nincsenek meg. Csillag András vándorkönyve 32. oldalának beteltekor, ezekhez, a méretükkel azonos további lapokat fűztek, s így az ő vándorkönyve 64 oldalas

lett. A könyvecskék első 5 ill. 8 oldalán (attól függően, hogy melyik nyomda volt az előállító), található nyomtatott szöveg. Sótonyi János vándorkönyvébe nyomtatott szöveg csak magyar nyelvű, a többi három a magyar szöveg német megfelelőjét is tartalmazza. A nyomtatott szövegű oldalakat követő, üres oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) Sótonyi János vándorkönyvét Pécsen Knezovits Istvánnál, a másik hármat Pesten az Urak utcája 453. sz. (ma V. ker., Petőfi Sándor utca 3.) alatt volt Trattner és Károlyi Nyomdában nyomtatták. Károlyi István 1827-ben vette át a nyomda vezetését apósától, Trattner Mátyástól, miből következően e vándorkönyvek nyomtatásának éve 1827 utánra esik.

A Pécsen nyomtatott vándorkönyvben nincs, a Pesten nyomtatottak 1. oldalán két oldalról lombdísszel övezett koronás magyar nagycímer látható. Ennek külső pajzsa közepét egy kisebb belső pajzs fedi, amely Magyarország ún. kis címere. A külső pajzs a kisebb belső pajzs felett két függőleges vonallal háromfelé, ez alatt pedig egy függőleges vonallal ketté osztott, s e vonaltól jobbról is három, balról is három mező helyezkedik el. Ezek Magyarország akkori társországainak és hajdani tartományainak címerai.

d) A 4 vándorkönyvbe nyomtatott szöveg azzal kezdődik, hogy a könyvecske „Vándorló Könyv, Melly a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak 1816-dik Esztendőben 16 dik Juliusban 21080 dik szám alatt költ Rendeléséhez képest Czeh által kiadott.” Sótonyi János takácslegényét a kaposvári takácscéh, Csillag András szabólegényét a püspök-váci⁷⁵ magyar szabó céh adta ki. Hódits István fazekaslegény vándorkönyvében kihúzták a „czéh által kiadott” nyomtatott szöveget, az előtte levő üres hely pedig, ahová be kellett volna írni, hogy mely céh adta ki, üresen maradt éppúgy, mint Kaszap Mihály kovácslegény vándorkönyvében. Az ezek utáni helyekre jegyezték be, hogy a könyvet kinek a részére adták ki, majd következik a vándorkönyv tulajdonosa személyi adatainak bejegyzésére szolgáló nyomtatott szöveg. Ez a tulajdonos a) vezetékneve, b) keresztnéve, c) mestersége, d) születési helye, e) életkora, f) vallása, g) családi állapota, h) nagysága, i) testi állása, j) haja, k) szakállá, l) arca, m) annak színe, n) különös ismertetőjele bejegyzését igényli. Ezt követően üres hely van a vándorkönyv tulajdonosának keze aláírása részére. Sótonyi nem tudta aláírni a nevét, Hódits, Kaszap és Csillag aláírta.

A Pécsen előállított könyv 3–5. oldalain, a Pesten nyomtatottaknak pedig 6–8. oldalain 13 pontba foglaltan olvashatók a vándorkönyv tulajdonosának szóló tájékoztatóként „Törvények, Mellyeket minden Vándorló Mester-Legény Vándorlása ideje alatt, ezen Vándorló Könyv értelméhez képest megtartani köteleztetik”. A tájékoztatás a Pesten nyomtatott könyvekben „Regeln, welche jeder wandernde Geselle während seiner Wanderzeit zu beachten hat” címmel németül is ki van nyomtatva.

A tájékoztatás 1. pontja szerint a vándorkönyv a 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelet alapján az addig szokásban volt vándorló levél (mely szó után zárójelek között szerepel a *Kundschaft* szó) helyett szolgál bizonyítékkul.

A 2. pont tartalmazza azt az előírást, hogy a vándorló legény minden városban és mezővárosban, ahol munkát keres, vagy amelyen keresztül utazik, köteles a könyvet az arra kirendelt hatóságnak vagy a hely tanácsának bemutatni és vidimáltatni (= láttamoztatni).

A 3. és a 4. pont tiltja a koldulást, a minden cél nélküli „ide 's tova való járkálás”-t, valamint az arra rendelt előjárók, vagy a hely tanácsa által a vándorkönyvben kimutatott út elhagyását.

Az 5. pont kilátásba helyezi, hogy idegen név felvétele, más vándorkönyvének használata, a könyvben történő hamisítás, vakarás és kihúzás az ezekről szóló törvények szerinti büntetés alá esik.

A 6. pont szerint az illetékes céhek voltak kötelesek bejegyezni, hogy a legény hol, mely mesternél és meddig dolgozott, s hogy ez alatt milyen magatartást tanúsított. A céh által történt bejegyzést az illetékes tisztviselőnek vagy tanácsnak helyben kellett hagynia. Ezt úgy értelmezzük, hogy a céh által történt bejegyzést az illetékes vármegyei tisztségviselőnek vagy helyi tanácsnak jóváhagyása kifejezésre juttatásaképpen ugyancsak alá kellett írnia.

A 7. pont arra vonatkozó tájékoztatást tartalmaz, hogy a vándorkönyv Magyarországon és a Szent Koronához tartozó tartományokban útlevelel helyett szolgál.

A 8. pont szerint az osztrák Császárság örökös tartományaiban való vándorláshoz a vándorkönyvön kívül „még egy más rendes úti passzusra” is szükség volt. Azt, hogy ezt kitől kellett kérni és ki állítja ki, a tájékoztatás nem tartalmazza.

„Az idegen, azaz: az Ausztriai monarchián kívül fekvő tartományokba” való kimenetelhez, olvassuk a 9. pontban, a Magyar Udvari Kancellária által kiállított útlevelel szükséges, és a legény az abban meghatározott időre büntetés terhe alatt volt köteles hazatérni.

A 10. pont felhívja a vándorló legény figyelmét, hogy a „majsztárság” eléréséhez az előírt 3 vándorév letöltése szükséges, s hogy ezek letöltése csak a vándorkönyvvel igazolható. Ezért figyelmezteti, hogy könyvét el ne veszítse, azt el ne lopják, s az meg ne rongálódjék.

A 11. pont tartalmazza a könyv elveszése esetén követhető eljárást. E szerint a legény köteles az elveszést a legközelebbi hatóságnak bejelenteni, elegendőképpen elfogadhatóvá tenni, s magának egy új könyvet kérni, amelybe kiállító hatóságnak be kell jegyeznie a régi könyv elveszését.

A 12. pont a vándorkönyv megtelése esetére azt a tájékoztatást tartalmazza, hogy a legénynek ahhoz a hatósághoz kell újért fordulnia, amelynek működési területén a könyv megtelt, s visszajövele után a régi könyvet az újjal

együtt kell majd bemutatnia ott, ahol lakni vagy mesterjogot elnyerni szándékozik.

A 13. pont a 2355/1825. számú helytartótanácsi rendeletre hivatkozással figyelmeztet arra, hogy a vándorkönyv meghamisítása szigorú büntetést von maga után.

Az 1. pont ellentétben állónak látszik azzal, hogy a vándorkönyvnek a kundschaft helyébe lépését első alkalommal a Helytartótanács 10492/1829. sz. rendelete enun-ciálta.

A 2. pont a 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelet 5. pontja szerinti láttamozásokra utal.

A 3., 4. és 6. pont a 10.492/1829. sz. rendeletet követő időben kiadott rendelkezésen alapulónak látszik.

Az 5. pont a 13. ponttal van összefüggésben.

A 7. pont a 10.492/1829. sz. rendeleten alapszik. A 8. pont az örökös tartományokba távozásnak a 10.276/1818. számú — és a 29.587/1821. szám alatt megismételt — helytartótanácsi rendeletben írt rendelkezéseit tartalmazza. A 9. pont a 22387/1816. és a 6575/1817. sz. rendeletek szerinti előírásra figyelmeztet.

A 10., 11. és 12. pont a 10.492/1829. sz. rendelet 5. és 6. pontjairól szóló tájékoztatások.

Sótonyi János és Csillag András vándorkönyvében levő tájékoztatás végére nyomtatott „Jegyeztetett” szóhoz kapcsolva olvasható a vándorkönyv kiállítójának aláírása. Hódits István vándorkönyvének e helyén látható bejegyzés arról tudósít, hogy a könyvet hol és ki adta ki, Kaszap Mihálynak ugyane helyén pedig csak az, hogy hol adták ki. Abban a 4 városban, ahol a 4 vándorkönyvet kiállították és kiadták, az ezzel járó ügyintézésnél, és ebből következően a könyvek előnyomott szövege most említett részeinek kitöltésénél *eltérő volt a gyakorlat*. Sótonyi József vándorkönyvét a kaposvári takács céh adta ki és az „Jegyeztetett” egy — olvashatatlan vezetéknevű — Somogy vármegyei esküdt és céhbiztos által. Csillag András vándorkönyve 2. oldalán levő szöveg szerint a könyv „M[agyar] szabó czéh által kiadott”. E szöveg alatt pedig az olvasható, hogy „Kiadta Thenzer (?) vár[o]skap[itány]”, viszont „Jegyeztetett” Medvey (?) István Püspök-Vác város főjegyzője által. Hódits István vándorkönyvének e helyén „Kiadott Szücs Gergely Keszthely városi jegyző által”, Kaszap Mihály könyvének e helyén pedig csak az olvasható, hogy „Kiadott Adony Mező Városban”.⁷⁶ Az utóbbi két bejegyzés mellett pecsét nincs.

A mondottak csak a vándorkönyv-nyomtatvány kitöltésekor, ill. a könyv kiadásával járó ügyintézéskor követett gyakorlat eltéréseiről tanúskodnak. Az ellenben, hogy Csillag András vándorkönyve betelésekor ahhoz újabb lapokat fűztek, az a többször hivatkozott 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelet 5. pontjabeli rendelkezés megszegése volt. A szabálytalanság felett a hatóságok szemet hunytak, amikor a hozzáfűzött lapokra — még a rendőrhathóságok is — bejegyzéseket vezettek.

A vándorkönyvekbe nyomtatott tájékoztató szövegek

utáni bejegyzésekkel ill. aláírásokkal befejeződött a vándorkönyvnyomtatvány kitöltése és ezzel a vándorkönyv kiállítása, amivel az azt kérelmező mesterlegény vándorlásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására alkalmas okmánná vált. A vándorkönyv már az eddig ismertettek szerinti tartalmánál fogva bizonyos egyedi jellegű sajátossággal rendelkező irat, s mint ilyen *önálló irattípust* képvisel.

e) A most tárgyalt 4 vándorkönyvnek a kiállítás utáni bejegyzésekre szolgáló üres lapjain a tulajdonos munkaviszonyai helyéről, időtartamáról és ez alatti magatartásáról szóló, valamint a könyvnek a vándorút alatti láttamozásra történő bemutatásait bizonyító bejegyzések vannak.

ea) Kaszap István vándorkönyvében az első bejegyzés annak bizonyítása, hogy hol, kinél és mennyi ideig állott tanviszonyban, s mikor szabadították fel. Hódits István vándorkönyve első munkaviszonyról szóló bejegyzésének szövegzője szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a bizonyított munkaviszony a felszabadítást követően jött létre. A másik két vándorkönyvben az inasi tanviszonyról szóló, erre vagy a felszabadításra utaló bejegyzés nincs. A Kaszap- és Hódits-féle vándorkönyveknek az inasi tanviszonyról szóló, ill. ezt megemlíteni szükségesnek tartó bejegyzése azt valószínűsítik, hogy azok vagy annak a hiánynak az áthidalása érdekében történtek, hogy e két legény a felszabadításkor nem kapott felszabadító levelet, vagy az a vándorkönyv kiállításakor valamilyen oknál fogva nem állt rendelkezésre. Hódits István vonatkozásában e mellett szól, hogy amikor vándorútja 1852. évi befejeztét követően mester kívánt lenni, akkor csak 1851. december 29-i keletű felszabadító levelet csatolt arról, hogy „4 egész évekig inas képpen szolgált” és hogy 1843. augusztus 6-án szabadították fel.⁷⁷

eb) Az Ideiglenes Iparrendtartás hatálybalépéséig terjedő idő alatti bejegyzések követik a kundschaftok szövegét. Szolgáljon ennek illusztrálásul 1-1 magyar nyelvű bejegyzés:

a)

„Miszabados pápavárosbe[li] Takátsok bizonyítgyuk hogy Bötsületes Takáts legény nevezet Szerént Sotonyi János itt nálunk a mi mester Társunknál Bodo Györgynély méhelyben Dolgozott 12 hétig a mely üdő alatt magát Jámboroly hiven Bötsöletessen viselte mint egy Bötsületes mester legényhez illik légyen. Költ 1840 26 oktoberben

Ceh mester

Kantor Mártony s.k.

Atja mester Gyalokay József s.k.

Bejáró mester Tóth István s.k.

Céh jegyzője Varga József

Töredezett viaszpecsét

b)

Hogy a' nevezett Ifju Fazekas legény Hodits István

Mihaldi Vig Imre Mester társ Czéhmasterünknel egy évig mühelben dolgozván magát hiven szorgalmatosan viselte légyen hitelesittyük.

Miháldon.⁷⁸ Junius 28 án 1848

Czeh Mester Vig Imre

Atya Mester Gál János

„Miháldi fazekas czéh pecsétje”

köriratú viaszpecsét.

Általam Bor József s.k. jegy[ző]

c)

Hogy ezen Bötsületes Kováts Legény Név szerént Kaszap Mihály iten nálunk 11 hetekig dolgozott, az üdő alatt magát jámborol és jól viselte a mind egy Legénynek illik.

Költ Székesfehérvárot Septemb[er] 13 kan 1846 Évben

Szepelt Ignatz s.k. fő Czéh Mester

Ausernik Antal s.k. al Czéh Mester

Töredezett viasz-céhpecsét

d)

Hogy ezen betsületes Ifi[u] név szerint Csilag András a mi Városunkban a Mi Ché béli Társunknál Mintzér Urnál Két hétig munkában lévén azon idő alatt magát betsületesen viselte bizonyetjuk Kelt Gyöngyös Máj: 27 1856

Fő Ché Mester

Sopronyi Páll s.k.

Kopott (szöveg nélküli)

viasz-céhpecsét

A bejegyzett többi munkaviszony-igazolás egy része magyar, másik része német nyelvű.

A bejegyzett igazolások néhány kivétellel tartalmazzák a munkaadó mester nevét. A munkaviszony időtartamát évben és (a hónap, mint naptári egység mellőzésével) hetekben számolva jegyezték be. A bejegyzéseket a céh képviselésében aláírók száma nem azonos. Van, amelyet hárman, a céhmester vagy főcéhmester, az atyamester és a bejáró mester, van, amelyet csak a főcéhmester írt alá. Egyes bejegyzéseket aláírt a céh jegyzője is. Egy igazolás nem céhtől, hanem a munkaadó mestertől származik, de mert ő meg analphabeta volt, az igazolást a falu jegyzője jegyezte be a könyvbe. Az aláírások mellé piros viaszpecségeket helyeztek. Sajnálatos, hogy ezek egy része teljesen töredezett és hiányos, vagy szövegük ma már olvashatatlan, ami miatt az ilyeneknek céhszervezeti forrásadatokkénti hasznosítására nincs lehetőség.

ec) Az 1839–1843 években csak Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben vándorolt Sotonyi János vándorkönyvében a könyv hatósági láttamozásáról szóló bejegyzés nincs. Hasonló a helyzet az 1844–1851. években csak Zala vármegyében és ennek határa menti egyik So-

mogy vármegyei faluban munkában volt Hodits István vándorkönyvével. Az 1846-ban vándorútra kelt Kaszap Mihály vándorkönyvében 1847–1848 években történt győri, pozsonyi, soproni, pesti és mosonmagyaróvári vidimáltatásokat bizonyító bejegyzések vannak. Ezek tartalmazzák a továbbutazás irányának bejegyzését is. Csillag András vándorkönyvébe 1849-ben Kecskeméten írtak be továbbutazás irányát megjelölő bejegyzést. E bejegyzések nem mindegyikét aláírónak a neve és a használt viaszpecsét vagy festékes bélyegzőlenyomat nem mindegyikének szövege olvasható. Sopronban a városkapitány jegyezte be a továbbvándorlás irányát és „Sz. K. Sopron Város Kapitánysága” köriratú, városcímeres, fekete festékes bélyegzőt használt. Pesten egy kapitányi hivatali írnok jegyezte be a továbbutazás irányát és szintén városcímeres, de elmosódott köriratú, fekete festékes bélyegzőt használt. Mosonmagyaróváron az útiránybejegyző csak nevét írta alá, de tisztségét nem. Az általa használt körbélyegzőben vízszintesen elhelyezett szöveg: „Magyaróvár Ungar. Altenburg”.

ed) Sótornyai János vándorútja 1843. december 3-án befejeződött. Hódits István vándorlása 1851. december 27-éig, Kaszap Mihályé 1857. december 23-áig, Csillag Andrásé 1860. szeptember 24-éig tartott. Hármójuk vándorévei átnyúltak a szabadságharcot követő neoabszolutizmus idejére.

Az ez alatti munkaviszonyokról szóló azok a bejegyzések, amelyek valamely céhtől származnak, tartalmilag megfelelnek a vándorkönyvet rendszeresítő 21.080/1816. sz. helytartótanácsi rendeletben előírtaknak. Szövegezésük ez időben is követi a *Kundschaft* szövegét. A bejegyzés aláírásának módja ugyanúgy változó, mint az előző időszakban, most azonban mind több az olyan munkaviszonyigazolás, amelyet csak a céhelöljáró írt alá. A céhektől származó bejegyzések aláírása mellé még most is viaszpecsétet nyomtak. Van olyan munkaviszonyigazolás, amelyet nem céh adott, hanem szolgabírótól, városi tanácstól vagy jegyzőtől vagy rendőrhatóságtól származik. A bejegyzések nyelvi szempontból megoszlanak. Egyik részük magyar, másik német.

ee) A neoabszolutizmus idejére átnyúlt vándorlások alatt használt vándorkönyveink arról tudósítanak, hogy a császári hadsereg szükségesnek tartotta a mesterlegények vándorlásának saját szervei által való ellenőrzését. Egyes bejegyzésekből úgy tűnik, hogy a mesterlegény köteles volt egyes városok elhagyására irányuló szándékát a városban levő illetékes cs. kir. katonai szervnek a továbbvándorlás tervezett irányára közlésével bejelenteni. A katonai szerv a bejelentés megtörténtét és a továbbutazás irányát bejegyezte a vándorkönyvbe. Lehet, hogy ez a vándorútnak a tervezett irányba akadálytalanul folytatásához szükséges előfeltétele volt. Kaszap Mihálynak, amikor 1849 nyarán pozsonyi munkaviszonya megszűnését követően Bécsbe törekedett, és vándorkönyvébe céhelöljárója 1849. július

8-án már bejegyezte munkaviszonya helyét és időtartamát, vándorkönyvét láttamoztatnia kellett a Városi Tanáccsal. Miután ennek — a beosztását a neve alá nem írt — hivatalnok ugyanaznap bejegyezte, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Bécsbe utazik, az akkori hadihelyzet miatt láttamozásra be kellett mutatnia a könyvet a *K.K. Pressburger Militaer Platz Commando*-nál is ugyanaznap, s csak miután itt láttamozták a könyvet, indulhatott Bécs felé. Bécsi munkaviszonyairól az 1850. szeptember 20-án adott igazolást a Bécsi Városi Tanács azzal záradékolta, hogy Magyarországra utazása miatt jelentkezni köteles a cs. kir. Városparancsnokságon. A *Centralcommision der k.k. Stadt Commendatur* szeptember 23-i keltű bejegyzéssel vette tudomásul Kaszap Magyarországra utazását.

Hasonló volt a helyzete 1851 májusában Selmecbányán Csillag Andrásnak. A munkaviszonyának az ottani céhelöljáró által május 19-i kelettel történt igazolása után a Városi Tanácsnál — az ilyen ügyekben eljáró városkapitánytól —, majd a császári Térparancsnokságtól is kellett kérnie a láttamozást, amelyet ugyanaznap meg is kapott annak beírásával, hogy hová utazik. Amikor Kaszap Mihály vándorkönyvébe 1852. december 4-én a Cs. K. Fejér Megyei Főnök⁷⁹ helyettese bejegyezte, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Pestre megy, a Pestre utazás feltüntetését tartalmazó láttamozást jegyezte be a székesfehérvári Térparancsnokság is.

1852. decemberében Csillag András Neszmélyről⁸⁰ jövet átutazott Esztergomon. Vándorkönyvében december 29-i láttamozás van mind az Esztergomi Tanácstól, mind az ottani *K.K. Stadt Com[man]do*-tól (cs. kir. Városparancsnokságtól).

Sem Kaszap Mihály, sem Csillag András vándorkönyvében nincs az említetteken kívüli városokban működött katonai szervektől származó bejegyzés. Ezt 1854. május 1-e utáni viszonylatban érthetővé teszi, hogy e nappal megszűnt az ostromállapot.

ef) A mesterlegények vándorlásának közbiztonsági és közrendészeti szempontból való ellenőrzése cs. kir. államrendőrség működésének Magyarországon 1850–1851. években megkezdésétől kezdve elsődlegesen államrendőrségi feladat lett. Vándorkönyveink közül Hodits Istvánban van egy Nagykanizsán 1851. december 27-én kelt bejegyzés, amelyet egy önmagát *K.K. Polizei Actuar*-ként megjelölő itteni rendőrhivatalnok írt alá. A bejegyzés nem csak arról szól, hogy a vándorkönyv tulajdonosa hova utazik, hanem ebben került igazolásra az is, hogy mely mesternél és mennyi ideig dolgozott. (Erről a munkaviszonyról céh által adott igazolás nincs a vándorkönyvben, holott Kanizsán az időben volt fazekas céh.)

Pesti és budai munkaviszonyokról és azok időtartamáról, valamint a Pestről távozás irányáról szóló bejegyzést vezetett 1852. november 23-án Kaszap Mihály vándorkönyvébe a *K.K. Polizey Direction zu Ofen Pest*, (Buda-

pesti cs. kir. Rendőrigazgatóság), melynek székhelye Pesten volt.

1857. augusztus–október hónapokban a *K. K. Polizei Commissarioit in Arad* (= Aradi cs. kir. Rendőrbiztosság) csak azt jegyezte be Csillag András vándorkönyvébe, hogy Temesvárra, majd a *K. K. Polizei Direction in Temesvár*, (= Temesvári cs. kir. Rendőrigazgatóság), hogy Nagyszebenbe utazik. A *K. K. Polizei Direction in Hermannstadt* (Nagyszebeni cs. kir. Rendőrigazgatóság) Csillag megérkezését követően — úgy látszik — ellenőrizte tevékenységét, mert beírta a vándorkönyvbe, hogy „*In Arbeit*”, tehát, hogy munkaviszonyban áll. Amikor munkaviszonyának megszűnéséről és időtartamáról adott bizonyítvány megerősítésképpen erről szóló igazolást vezetett a munkakönyvbe a Nagyszebeni Városi Tanács, akkor az ottani Rendőrigazgatóság csak azt írta be, hogy Brassóba távozik. A *K. K. Polizei Direction Kronstadt* (= Brassói cs. Rendőrigazgatóság) is bejegyezte a munkaviszony létrejöttét. Az ennek megszűnéséről az itteni német szabó céh által 1857. október 31-én adott igazolást követő és a városból távozás irányát feltüntető rendőrhatalmági láttamozás viszont nem került a vándorkönyvbe. Ezt követően 1 és 3/4 évig nincs sem céh által, sem közigazgatási hatóság által, sem rendőrhatalmási által adott bejegyzés a könyvben. 1859. augusztus 13-án viszont *K. K. Polizei Commisär zu Szeged* (= Szegedi cs. kir. rendőrbiztos) igazolja az esztendő június hava 13-ától fennállott munkaviszonyt azzal, hogy Csillag Pécsre távozik.

A vándorlás rendészeti ellenőrzése jegyében történt bejegyzésnek tartjuk, illetve a rendészeti ellenőrzéskor támadható megalapozatlan feltevések elleni védekezésként kérelmezett bejegyzésnek véljük a Csillag András vándorkönyvébe 1852. november 8-i kelettel a községi jegyző, a bíró és a [törvény] bíró aláírásával vezetett és viaszpecséttel megerősített azt a bejegyzést, mely szerint Csillag „Keszegen”,⁸¹ mint született helyén megjelent és 14 napig ott helyben, mint szüleinél tartózkodott.”

eg) A neoabszolutizmus idején Magyarországon a vándorkönyv a katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos polgári közigazgatási tevékenységbe is bevont ellenőrző eszköz, az ellenőrzéskor pedig bizonyítékként szolgáló eszköz is volt, amint ez Hódits, Kaszap és Csillag vándorkönyveinek bejegyzéseiből kitűnik.

A nagykanizsai rendőrhivatalnok említett 1851. december 27-i vándorkönyvi bejegyzése szerint Hódits István azért utazik Keszthelyre, hogy a vándorláshoz engedélyt kapjon. 1852. április 30-án Keszthely városbírája oly bejegyzést írt a vándorkönyvbe, hogy annak tulajdonosát katonakötelezettségi évének túllépése miatt (1852-ben 26 éves volt) a helyhatóság elbocsátotta, amit azzal közölt vele, hogy az illetékes cs. kir. rendőrhatalmágnál jelentkeznie kell.

Kaszap Mihály vándorkönyvébe 1851. december 4-i székesfehérvári kelettel a Cs. K. Fejér Megyei Főnök he-

lyettese azt jegyezte be, hogy a székesfehérvári sorozóbizottság vizsértágulat (*Kramfader*) miatt (ekkor 25 éves volt) minden tábori szolgálatra alkalmatlannak találta, s erre tekintettel 3 évre szóló engedélyt kapott a cs. kir. koronaországokban való vándorlásra. 1856. október 26-i keletű bejegyzés szerint a Székesfehérvári Szolgabírói Hivatal a vándorlási engedélyt az „*Österreichische Monarchie*”-ba szólóan 2 évre meghosszabbítja.

Csillag András munkavállalási helyének, Aszódnak jegyzője 1853. február 17-én (amikor 24 éves volt) „mint besorozás alá tartozandó”-t szülőfalujába utasította. A sorozásról a vándorkönyvben nincs bejegyzés, 1853. március 10-én a Nógrád megyei cs. kir. nógrádi kerületi főszolgabíró bejegyezte, hogy a Magyar koronaországban való vándorlásra az engedélyt 1 évi időtartamra megadta, majd 1855. június 24-én a következő sorozásig terjedő időre meghosszabbította, 1856. május 6-án pedig, mert katonai kötelezettségének mindenkorra megfelelt, 3 évre hosszabbította meg. Még ennek lejártá előtt a *Praesidium der kk. Statthaltereij Abtheilung zu Pressburg* (= Pozsonyi cs. kir. Helytartósági Osztály elnöksége)től 1858. augusztus 16-án származó bejegyzés szerint a dunai fejedelemségekbe (a német nyelvű bejegyzésben *Donaufürstentümer*), tehát Havasföldre valamint Moldvába valamint Törökországba kapott 3 évre szóló vándorlási engedélyt.

A katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos közigazgatási hatósági bejegyzések és a vándorlási engedély megadásáról szóló bejegyzések közötti összefüggések azt a látszatot keltik, mintha a vándorlási engedély megadása attól függött, hogy a legények eleget tettek-e a sorozáson való megjelenésük kötelezettségének. Ezzel szemben a vándorlási engedély megadásáról szóló bejegyzések nem ezért, hanem azért kerültek a vándorkönyvbe, mert az *Ideiglenes Iparrendtartás* így rendelkezett. (135. §.) Más kérdés, hogy ezt a rendelkezést a közigazgatási hatóságok arra használták fel, hogy az engedélyt csak akkor adták meg és jegyezték be a mesterlegények vándorkönyvébe, ha a sorozáson megjelentek.

eh) A négy vándorkönyv közül egyedül Hoditséban van bejegyzés arról, hogy vándorkönyve a népszámláláskor — mégpedig Keszthelyen 1850. július 20-án láttamozásra került. A keletből következik, hogy a bejegyzés az 1850 nyarán kezdett és 1851 nyarán befejeződött magyarországi népszámláláskor⁸² a vándorkönyv tulajdonosának születési helyén történt láttamozást igazolja.

ei) A vándorkönyvbe nyomtatott szövegek utáni bejegyzésekkel és aláírásokkal, mint említettük, létrejött egy, a mesterlegény vándorlásához szükséges és személyazonossága megállapítására alkalmas okmány, amely már ezzel a tartalommal létrejőve, önálló irattípust képvisel.

A vándorkönyvnek az azt kérő mesterlegény részére történt kiadása után a munkaviszonyok helyéről, időtartamáról és a legény ez alatti magatartásáról adott bejegyzéseket irattani szempontból vizsgálva azt kell megállapí-

tanunk, hogy ezeknek mindegyike éppúgy egy-egy külön-külön bizonyítvány, mint amilyen a vándorkönyv rendszeresítése előtt használt *Kundschaft*. A vándorkönyvbe vezetett ezek a bizonyítványok ugyanolyan irattani belső ismeretjelleggel rendelkező okmányok, mint a *Kundschaft*-ok. A velük szembeni eltérés csak az, hogy amíg a *Kundschaft*-ok mindegyike külön-külön papírra írt, vagy külön-külön papír felhasználásával készült nyomtatvány kitöltésével kiállított, aláírt és pecséttel megerősített okmány, addig a vándorkönyvekbe bejegyzett bizonyítványok könyv alakban összefüggő papírokra írt okmányok, amelyek csak együttesen tarthatók, mozgíthatók és tárolhatók. Ennél fogva bizonyítványként használásukkor is együttesen és úgy vannak jelen, hogy egymástól csak rendeltetés elleneesen (a könyvecskéből kitépéssel) különíthetők el és használhatók fel, mi által viszont elvesztik hitelességüket, s így érvényességüket.

A vándorkönyvekben levő többi bejegyzések, így a vándorlás ellenőrzése céljából történt bemutatáskor ennek a vándorkönyv megtekintéséről, vidimálásáról a könyvbe történő hatósági bejegyzés, hasonlóképpen a katonai szolgálati kötelezettségekkel összefüggő bejegyzések, ugyan-csak tényeknek az arra hivatott hatóság által és az erre előírt módon történő igazolását tartalmazzák, s ekként ugyancsak bizonyítvány jellegűek.

Mindezek alapján azt kell megállapítanunk, hogy a vándorkönyv egyedi jellegű sajátosságokkal rendelkező irat, amely egyrészt a tulajdonos mesterlegény vándorlásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására alkalmas útiokmány, másrészt munkaviszonyairól, ezek időtartamáról és a legény az alatti magatartásáról szóló több bizonyítványt magába foglaló, harmadrészt a vándorlás többszöri hatósági ellenőrzésének megtörténtét, majd 1850 után a mesterlegény egyes katonai kötelezettségei teljesítését is igazoló több hatósági igazolást magába foglaló irat. Tartalmánál fogva a rendészeti és iparigazgatás, valamint 1850-től a katonai szolgálattal kapcsolatos polgári közigazgatás eszköze. A vándorkönyv a technikai előállításának eredményeképpen létrejött külső megjelenésénél fogva a vándorló mesterlegények magatartási megnyilvánulásai kedvezőtlen alakulása folytán az állam által mind hatékonyabban gyakorolni kívánt rendészeti ellenőrzés minél eredményesebb érvényre jutását jobban segítő, és ilyenként a rendszeresítése idején jelentkezett igények oldaláról nézve, a korábbival szembeni fejlődést képviselő, tehát korszerűbb iratfajta, mint az ugyancsak elsősorban rendészeti célból közel 100 évvel korábban bevezetett elődje, a *Kundschaft*.

ej) Szükségesnek tartjuk szólni arról, hogy a neoabszolutizmus idejéből való polgári hatósági bejegyzések kevés kivétellel, a katonaiak és rendőrhatalmások pedig mind, már nem viaszpecséttel, hanem fekete vagy zöld színű bélyegzőlenyomattal megerősítettek. A bélyegzők alakja eltérő: kör alakú, álló vagy fekvő ellipszis alakú bélyegző

lenyomatok mellett tompított sarkú négyszögletes lenyomatokat is láthatunk a vándorkönyvekben. A viaszpecsétek helyett festékes bélyegzők használata az ügyintézés gyorsítása érdekében történt irodai technikai fejlesztési törekvések ez idő alatti megvalósításáról és terjedéséről tudósít. A bécsi Rendőrigazgatóság 1856-ban már olyan bélyegzőt használt, amelynek a vándorkönyvbe ütésével egyszerre került a könyvbe a „*Zur Reise nach*” szöveg, hogy e mellé kézzel csak azt kelljen beírni, hogy a vándorlegény mely helységbe történő utazási szándékot jelölt meg, de ugyanakkor e bélyegző beütésével a könyvbe került a „*K. K. Polizey Direction Wien*” köriratú, kétféjű sasos bélyegzőlenyomat is. Ennek a bélyegzőnek a használata csökkentette a rendőrhivatalnok munkáját, gyorsította az ügyintézt, és ezzel megrövidült a vándorlegényeknek a Rendőrigazgatóság folyosóján való várakozása.

3. Az *Ideiglenes Iparrendtartás* 1851. április 1. és 1860. május 1. közötti hatálya idején A) a történeti Magyarország területére esett öt koronaország valamelyikében kiállított vándorkönyv a Thury György Múzeumban egyetlen egy van. Ez a Nováczky Sándor csizmadialelegénynek 1855-ben adott vándorkönyv. Ezen kívül van egy, amelyet Galícia és egy, amelyet Tirol koronaországban állítottak ki. Ezek B) Antal Roland szabólegénynek 1854-ben, és C) Johann Haas lakatoslegénynek 1855-ben kiállított vándorkönyvek.

A/a) A Nováczky Imrénék kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint egy 17,7x11,3 cm nagyságú, 1–48 oldalszámú lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző fekete-sárga színű sodort zsinag végét a vékony kartonkötés elülső táblája belső oldalán a könyv kiállítójának szárazbélyegzőjével ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv első 9 oldalán található magyar és német nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő üres oldalak a könyvnek a kérelmező részére való kiadása után történő bejegyzések céljára valók.

b) A könyvet 1852-ben Budán „*in der kais [erlichen] königlich[en] Universitäts Buchdruckerei*” nyomták.

c) A könyv címlapja felső részén középen kétféjű sasos címer, amely a „Magyar-Ország” tulajdonnév két tagja között helyezkedik el, tudtul adva ezzel azt, hogy a könyvet az olmtüzi alkotmány szerinti Magyar Koronaországban nyomtatták, és fogják majd kiállítani. Ugyanakkor a címlapdal német szövegében Magyar-Ország nem „*Kronland Ungarn*”-ként, hanem „*Königreich Ungarn*”-ként szerepel.

d) A címlapdal magyar szövege szerint a könyvecske „Vándorkönyv az 1816-ik július 16-án kelt helytartósági intézvény s más későbbi rendeletek következtében”, az ez alatt olvasható német szöveg szerint „*Wanderbuch in Folge hoher Statthalterey-Verordnung vom 16. Juli 1816. und der nachträglichen Verordnungen*”.

Az „1816-ik július 16-án kelt helytartósági intézvény” a könyvecske, mint nyomtatvány előállítása előtt 4 évvel — az 1848: III. tc-kel — feloszlott m. kir. Helytartótanács,

a *Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*, németül: *Königlicher Ungarischer Stadthalterey-Rath* által 1816. július 16-án a törvényhatóságokkal 21.080. sz. a. közölt az a rendelkezés, amely elrendelte, „hogy minden Czéhek-nél vándorló Könyvecskék... hozassanak be”. Nováczky Sándor vándorkönyve céljára felhasznált nyomtatvány kéziratának készítője — feltehetően az akkori politikai légkör-höz igazodásul — a rendelkezést kibocsátó központi igazgatási szervet ennek neve mellőzésével, a nyomtatás idején volt Magyar Koronaország igazgatási központja, a működését 1851. április 10-ével megkezdett *K. K. Statthalterei für Ungarn* és ennek magyar nyelvi megfelelője „Magyarországi cs. kir. helytartóság”⁸³ nevének használatával, — s éppen ezért hibásan — nevezte meg az idézett 1816. évi rendelkezés kibocsátóját.

Az ügyiratkezelés körébe tartozó újszerűség, hogy a vándorkönyv címdalán előnyomott szöveg jelzi a kiadásra kerülő vándorkönyv nyilvántartásba vételére használt jegyzék megfelelő számának feltüntetésére szolgáló helyet. Az ismertetett korábbi vándorkönyvek közül csak egyre, a Keszthelyi Városi Tanács által kiállítottokra írták rá a nyilvántartási számot — Nováczky Imre vándorkönyvét a Nagy Kanizsai cs. k. rendőrbiztosság 428. szám alatt vette nyilvántartásba.

A könyvecske 2. oldalán magyarul, 3. oldalán németül látható a személyi adatok bejegyzésére szolgáló nyomtatott szöveg és ennek kézírással történt kitöltése. Az előnyomott szöveg részletezőbb az eddig vizsgált vándorkönyvekénél. Ebbe az 1852. évi előállítási vándorkönyv-nyomtatványba a születési hely után be kellett írni, hogy az mely koronaországban (a német szövegben: *Kronland*), annak melyik járásában (a német szövegben: *Bezirk*) van, továbbá a tulajdonosnak nem életkorát, hanem születési évét, valamint illetőségi községét (a magyar szövegben: honi község, a német szövegben: *Heimatsgemeinde*), és azt, hogy az mely koronaország mely járásában fekszik, továbbá a tulajdonos mesterségét (a német szövegben: *Profession*), családi állapotát, természetét, milyen volt arca, haja, szeme, orra, szája, és milyen különös ismertetőjegye volt. Nem volt előnyomott szöveg a vallás bejegyzéséhez. Ezért látjuk Nováczky vándorkönyvében a különös ismertetőjegyek bejegyzésére felhívó nyomtatott szöveg alatt kézzel írva, hogy „Hite” (a német szövegben ugyancsak kézzel beírva, hogy „*Religion*”).

A személyi adatok után van üres hely a tulajdonos név-alírása számára. Nováczky aláírása igen alacsony fokú íráskészségről tanúskodik. Ez után következik a vándorlás engedélyezett irányának és időtartamának bejegyzésére felhívó nyomtatott szöveg és ez után kézzel írva, hogy a vándorkönyv „érvényes egy évig a cs. k. aust[riai] Koronatarományokban”.

A 4. oldalon magyarul, az 5-en németül van nyomtatva a „Minden bel- és külföldi hatóságokhoz” intézett megkeresés, hogy „ezen vándorkönyv előmutatójának gátolatlan

vándorlást engedjenek, s lehetőleg segítségére legyenek”. E felhívás emlékeztet az 1731. évi birodalmi Kézműves-Rendtartással rendszeresített *Kundschaft* szövegébe foglalt ajánlásra, mégis azzal a változtatással, hogy nem a mestereknek szóló ajánlasként, hanem hatósági megkeresésként a bel- és külföldi hatóságokhoz intézi.

E szöveget követően van hely annak bejegyzésére, hogy a vándorkönyvet ki adta, azaz ki állította ki. Nováczky vándorkönyvét a „Nagy Kanizsai cs. k. Rendőri biztosság”, németül *K. K. Polizeier Kommissariat zu Gross-Kanizsa* 1855. július 5-én adta ki.

E bejegyzéssel befejeződött a vándorkönyv-nyomtatvány kitöltése, ami által az a kérelmező mesterlegény, esetünkben Nováczky Imre vándorlásához mind rendészeti igazgatási, mind iparigazgatási szempontból szükséges, s személyazonosságának megállapítására is szolgáló okmánnyá vált. — A kiadásról szóló bejegyzés sem aláírva, sem lepecsételve nincs.

A 4., 6. és 8. oldalra nyomtatottan olvasható az „Oktatás a vándorkönyvekről”, az 5., 7. és 9. oldalra nyomtatva pedig ugyanez németül, „*Belehrung in Betreff der Wanderbücher*” cím alatt. E tájékoztatást összehasonlítva az eddig ismertetett vándorkönyvekbe nyomtatottal, azt látjuk, hogy ez utóbbiakban levő szöveg szerinti szabályoktól némileg eltérő szabályok váltak irányadókká a vándorkönyvek kiállításához és használatához.

A tájékoztatás 1. pontja szerint a vándorkönyvet az illetőségi bizonyítvány (a magyar szövegben: Honlevél, a németben *Heimatschein*) alapján oly városokban, ahol cs. k. rendőrigazgatóság (k. k. *Polizei-Direction*) van, ezek, olyan helységekből, amelyeknek rendezett tanácsuk van, ez utóbbiak, egyébként pedig a megyei főnökök (*Komitats-Vorstand*) adják ki.

A 2. pont tájékoztat arról, hogy a vándorkönyv kiadásakor ennek nyomtatásáért 15 krajcárt, bélyegilletékül pedig 6 pengő krajcárt kell fizetni. Az ismertetett korábbi magyarországi vándorkönyvekért fizetendő összegről az ezekben nyomtatott tájékoztatás nem szól. Az 1829. július 21-i 19271. sz. helytartótanácsi rendelet a vándorkönyvek kiadásáért szedhető taksát 1 váltóforintban állapította meg. Bélyegilleték szedésének elrendelésére, mint látni fogjuk, csak 1850-ben került sor.

A 3. pont ad tájékoztatást az arra vonatkozó szabályozásról, hogy

— a mesterlegénynek a vándorkönyvet a munkába lépéskor megőrzés végett át kell adnia a munkaadó mesternek;

— a munkából kilépéskor a munkaadónak a legénnyel, s a vándorkönyvével a községi elöljáróhoz kell mennie, és ott az időt, amely alatt a legény munkában állott, pontosan bejelentenie, s ha a legény magát ügyesen, serényen és híven viselte, e tulajdonságokat bizonyítani volt köteles; a községi elöljárónak pedig mindezt a vándorkönyvbe be

kellett írnia. „Ha a bizonyítvány eme tulajdonságok tekintetében nem kedvezőleg ütne ki, csak a munkaidőt vagy a tapasztalt tulajdonságok fölötti bizonyítványt, illetve csak azt kell felvenni, ami a legénynek hasznára szolgál”. A bizonyítványt a munkaadó mesternek saját neve aláírásával kellett ellátnia, az aláírást pedig a községi előjárónak kellett hitelesítenie.

A 4. pont szól arról a szabályról, mely szerint — abban az esetben, ha a legény a vándorkönyvet azon kívüli koronaországba vándorláshoz is kívánja használni, mint amelyre azt a könyv kiállításakor engedélyezték, akkor a könyvet ennek megfelelő láttamozással kell a megyefőnöknek, illetve ahol cs. kir. rendőrigazgatóság van, ez utóbbinak ellátnia. Ahhoz pedig, hogy a vándorkönyv külföldi, tehát az Osztrák Császárságon kívüli országba utazáshoz útlevélként szolgáljon, a főispánnak (*Obergespan*)⁸⁴ kellett azt láttamoznia. Ez a rendelkezés lényegében összhangban van a megelőzővel. Eltérés a láttamozási, tulajdonképpen az utazás-engedélyezési jogkör gyakorlójának a császári politikai közigazgatás szervezeti felépítéséhez igazításában jelentkezik;

— olyan helyeken, ahol a mesterlegény munkában állott, miután a mester a legény munkaidejét és viselkedését beírta, a vándorkönyvet a községi előjáróságnak láttamoznia kellett, ha helyben rendőri hatóság nincsen. Ez a rendelkezés fenntartja a korábban már elrendelt láttamozást, csak ennek gyakorlási jogát igazítja hozzá az új közigazgatási szervezeti rendhez;

— az olyan legény, akinek vándorkönyvében levő legutolsó láttamozás 6 hétnél régebbi, az a legény „többé nem tartozik eléggé igazoltnak, s vele a fennálló rendőri szabályok szerint kell bánni”. Ez a rendelkezés a korábbi szabályozás szerint is már tilos, cél nélküli „ide s tova való járkálás”-ban a közbiztonságra jelentkező veszély hatékonyabb megelőzését szolgálni hivatott, egyben az ilyen magatartás esetén bekövetkező rendészeti intézkedést kilátásba helyező, tehát a korlátozást szigorító és a tilalom megszegése miatti represszáliát megjelölő rendelkezés;

— az engedélyezett vándorlási időt és területet „különböni felelet terhe alatt átlépnie nem szabad”. E rendelkezés célja a rendészeti ellenőrzéshez fűződő államérdeknek a mesterlegények vándorlása vonatkozásában való hatékonyabb érvényesülése, illetve ennek előmozdítása.

Az 5. pont az arra vonatkozó tájékoztatást tartalmazza, hogy mit kell a legénynek tennie, ha a vándorkönyvben üres hely már nincsen;

a 6. pont pedig arról szól, mi a teendő a vándorkönyv elvesztésekor.

Az ezekre az esetekre érvényes szabályozások egyeznek a korábbi vándorkönyvekbe másolt tájékoztatás szerintivel.

A sorrendben utolsó tájékoztatás a 7. pontba foglalt, amely arra figyelmeztet, hogy a vándorkönyv hamisítása, az azzal való minden visszaélés a fennálló törvények sze-

rinti büntetést vonja maga után. Ilyen tájékoztatás a korábbi vándorkönyvekben is van.

e) A vándorkönyv kiállítása utáni bejegyzések közül az első a vándorkönyvet kiállító nagykanizsai cs. kir. rendőrbiztos (*kk. dirigirend[er] Polizeil Commissar*) által a könyv kiállítása napján, 1855. július 5-én történt bejegyzés. A német nyelvű bejegyzés annak kinyilvánítására irányult, s egyben annak igazolására is szolgált, hogy a vándorkönyv tulajdonosa a cs. kir. koronaországokba 1 évig való vándorlásra kapott engedélyt. A rendőrbiztos az engedély megadásának előzményeként bejegyezte azonban azt is, hogy Nováczky a felszabadító levele szerint hol, kinél tanulta szakmáját, hogy mikor szabadult fel, s hogy azóta segédként több itteni mesternél megelégedésre dolgozott”.

A Thúry György Múzeum őrzi azt a sajtáságos iratot, melynek alapján a rendőrbiztos a munkaviszonyokat igazolta. Ennek az iratnak címe „Tanuló Levél”, keletje azonos a rendőrbiztos által a vándorkönyvbe írt bejegyzés keletjével. Ugyanekkor a „Tanuló Levél” szerint a nagykanizsai csizmadiacéh 1853. december 18-án tartott Czéh ülése alkalmával szabadították fel Nováczky Imrét, amiről „ezen” bizonyáglevelet kapta (a felszabadítást követő 1 év 6 hónap 27 nap után!!). A „Tanuló Levél”-et kiadó céh ezen a „Tanuló Levél”-en azt is igazolja — az előző szöveg folytatásaként és ugyanazzal a kézírással (!) —, hogy Nováczky a felszabadítás után, azaz 1854 januártól kezdve 1855. július 1-ig mely két nagykanizsai mesternél volt segéd.⁸⁵ Egy következő és még egy további bejegyzés szövege szerint a rendőrbiztos igazol munkaviszonyt.

A vándorkönyvben van munkaviszonyról szóló két olyan, az 1850-es évekből származó bejegyzés, amelyeket a munkát adó mester céhe adott. Ezek a munkaviszonyigazolások is éppúgy, mint az ilyen korábbiak, a magyarországi kundschaftok szövegének egyszerűsített változatai. Illusztrálásul a két egyező szerkezetű bejegyzés egyike:

Bizonyítvány

Hogy Nováczky Imre nevezetű csizmadia Segéd nálunk 1, azaz egy évig munkában volt mely idő alatt magát illendően visellé légyen.

Költ Palotán Január 3-án 1858.

Cz. M. Komáromi Gábor s. k.

At. M. Butsuházi Károly s. k.

Jegyz. Nader Joseff s. k.

„Csizmadia-céh Palota”

köriratú piros viaszpecsét;

középen 1782. évszám”.

Van a vándorkönyvben egy olyan bejegyzés is, amellyel egy városi tanács igazolja a munkaviszonyt. Ez azonban már a vándorlási kötelezettséget és a vándorkönyvet megszüntető, s a munkakönyvet rendszeresítő, 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* idejéből való. Szövege:

Produzent hat hierorts von 7ten Jänner 1859. biss 18. August 1860. mit Fleiss und guten betragen gearbeitet.

Fünfkirchen am 19ten August 1860.

Olvashatatlan aláírás s. k.
„Magistrat der Königl. Freistadt Fünfkirchen”
szövegű körbélyegző lenyomata.

Egy adalék ahhoz, hogy a 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelettel rendszeresített vándorkönyv 1860. május 1-e után használható volt a munkaviszony-megszűnéseknek az idézett patenssel bevezetett munkakönyvbe való bejegyzései teljesítésére.

f) Nováczky Imre vándorkönyvében három olyan bejegyzés van, amelyek arról adtak az ellenőrzést végzőknek tájékoztatást, hogy a vándorkönyv tulajdonosa mely helységbe indulását mondta be az ezt bejegyezni kötelesnek. Mindhárom bejegyzés Nováczkynak szülővárosából indulásakor történt, s azokat *Nagykanizsa rendőrbiztosa* írta be.

g) Amint már említettük, a neoabszolutizmus idején Magyarországon a vándorkönyv a katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos polgári tevékenységbe is bevont eszköz. Ennek jegyében került Nováczky vándorkönyvébe a Palota mezővárosi hatóságnak 1858. január 3-i bejegyzése, mely szerint az akkor segédként ott dolgozó és 21. életévébe lépő Nováczkyt, mint sorkötelest szülőhelyére utasította.

Ezt követi a nagykanizsai Szolgabírói Hivatal — ugyan csak német nyelvű — 1858. április 1-i bejegyzése arról, hogy a munkakönyv tulajdonosa katonai kötelezettségének egyszer és mindenkorra eleget tett.

Ennek következménye, hogy 1858. december 29-én az osztrák koronaországokba való vándorlásra 3 éves engedélyt jegyzett a vándorkönyvbe a nagykanizsai cs. kir. rendőrbiztos.

h) A rendőrhatalmási és a politikai hatalmási bejegyzések éppúgy, mint a korábban tárgyalt vándorkönyveknek a neoabszolutizmus idejéből való polgári hatalmási és rendőrhatalmási bejegyzései nem viaszpecséttel, hanem fekete vagy zöld színű bélyegzőlenyomattal megerősítettek. A Nováczky könyvébe bejegyző két polgári közigazgatási hatalmási kör alakú, a kanizsai rendőrbiztos álló ellipszis alakú bélyegzőt használt, melynek közepén kétféjű sasos címer van.

B/a) Az Anton Rolandnak kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint egy 16,8x11 cm nagyságú, 1—80 oldalszámú lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző zsinag végéig az utolsó lap második oldalán szárazbélyegzővel ellátott zárócímké ragasztja le. A könyv kemény kötésének táblái ma már nincsenek meg. A könyv első 7 oldalán található német és lengyel nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) A könyvet 1853-ban Lembergben a K. K. *Provinzial-Staats Druckerei*-ben nyomták.

c) A könyvbe semmilyen címer nincs nyomtatva.

d) A vándorkönyvbe nyomtatott német szöveg azzal kezdődik, hogy a „*Wanderbuch in Folge des A[ller] h[öchsten] Patentes von 24. Februar 1827 und der bezüglichlichen nachträglichen Verordnungen*” (Vándorkönyv az 1827. február 24-i legfelsőbb Patens és a vonatkozó kiegészítő rendeletek alapján.) A hivatkozott császári patens szövege rendelkezésünkre nem áll. E jogszabály rendelkezése az ausztriai tartományokban a mesterlegények vándorkönyvvel való ellátását. A vándorkönyv megnevezése a lengyel szövegben: *Książka wedrownicza*. A címet követik és a 2. oldalon folytatódnak a személyi adatok bejegyzésére szolgáló nyomtatott szavak mindkét nyelven. Az e célra előnyomott szöveg szerint olyan személyi adatokat kellett bejegyezni, mint amilyeneket a Nováczky részére kiállított vándorkönyv-nyomtatvány szerint kellett. Ebbe a Lembergben előállított vándorkönyv-nyomtatványba is a születési hely után be kellett írni, hogy az mely koronaország mely kerületében van, továbbá a tulajdonosnak nem az életkorát, hanem születési évét, valamint illetőségi községét, és azt, hogy az mely koronaország mely kerületében fekszik, továbbá a tulajdonos foglalkozását, családi állapotát, természetét, milyen volt arca, haja, szeme, orra, szája, és milyen különös ismertetőjele volt. Nem volt előnyomott szöveg a vallás bejegyzéséhez. Ez az oka annak, hogy Roland vándorkönyvébe is a címoldalon lévő neve alá írták, hogy milyen vallású.

A vándorkönyvben a személyi adatok után van üres hely a tulajdonos névalírása számára, melyet a vándorlás engedélyezett irányának és időtartamának bejegyzésére szolgáló üres hely követ. Ez alá van nyomtatva a valamennyi bel- és külföldi hatósághoz intézett az iránti megkeresés, hogy a vándorkönyv felmutatójának akadálymentesen engedélyezzék a vándorlást, s neki minden lehetséges segítséget adjanak meg.

A vándorkönyv 3—6. oldalán két-két hasábra szedve, a bal hasábrban németül, a jobb hasábrban lengyelül olvasható 7 pontba foglalva a vándorkönyvre vonatkozó tájékoztatás. (*Belehrung Betreff der Wanderbücher. — Informacya w do ksiazek Wedrownicznych.*)

E tájékoztatás megegyezik az 1852-ben a budai Egyetemi Nyomda által előállított Nováczky-féle vándorkönyvbe nyomtatottal, természetesen azokkal az eltérésekkel, amelyek a két koronaországban (Magyarország és Galícia) fennállott közigazgatási különbségekből származnak.

Az 1. pont szerint a vándorkönyvet a koronaország kerületi főnöke (*Bezirkshauptmann*), a tanáccsal (*Magistrat*) rendelkező helyeken a tanács állítja ki az illetőségi bizonyítvány alapján.

A 2. és a 3. pont megegyezik a budai Egyetemi Nyomdában előállított Nováczky-féle vándorkönyvbe nyomtatott „Oktatás” 2. és 3. pontjában olvashatókkal.

A 4. pont szerint abban az esetben, ha a legény a vándorkönyvet úti okmányként egy másik koronaországba utazáshoz akarja felhasználni, ezt a kerületi főnökkel láttamoztatnia kell. Külföldre utazási szándék esetében a vándorkönyvet a kerületi elnöknek (*Kreispräsident*) vagy a helytartónak (*Statthalter*) kell láttamoznia.

A 4. pontnak a láttamozásról szóló bekezdése a legutóbbi láttamozás óta eltelt 6 hetesnél hosszabb következményeiről, valamint az engedélyezett vándorlási idő és terület átlépésének tilalmáról szóló bekezdései összhangban vannak a budai Egyetemi Nyomdában nyomtatott vándorkönyvbeli „Oktatás” 4. pontjában ugyanezekről adott tájékoztatással.

Az 5., 6. és 7. pont is megegyezik a Nováczky-féle vándorkönyvbeli ugyanilyen sorszámú pontokkal.

Anton Roland vándorkönyvében a tulajdonos keze aláírására hagyott üres helyen az ő saját kezű névalírása van.

A bel- és külföldi hatóságokhoz intézett megkeresést tartalmazó nyomtatott szöveggel azonos oldalon kezdődő, de csak a bilingvis tájékoztatást követően, tehát a 7. oldalon befejeződő kéziratos szövegből állapítható meg, hogy ezt a vándorkönyvet Biala szabad város⁸⁶Tanácsa 1854. december 29-én adta Anton Rolandnak Teschenben⁸⁷ vagy Troppauban⁸⁸ két hónapon át történő munkavégzéshez szükséges tartózkodásra. Az ezt tartalmazó bejegyzés 1855. április 19-én kelt és a városi *Synd[icus]* kiadmányozta. Neve mellett „*Magistrat der Königlichen Freystadt Biala*” köriratú, zöld színű körbélyegző-lenyomat.

A Galícia koronaországban használt vándorkönyvnyomtatvány a budai Egyetemi Nyomda által előállítottól a csekély méretbeli eltérésen kívül — elsősorban a nyomtatott szövegek nyelvén, de a szövegek elhelyezésében is, főként pedig abban tér el, hogy más jogszabályi rendelkezés alapján készült.

Az ügyiratkezelés körébe tartozó megegyezés, hogy a Galiciában használt nyomtatványon is előnyomott rövidítés jelzi a kiadásra kerülő vándorkönyv nyilvántartásba vételére használt jegyzék megfelelő számának feltüntetésére szolgáló helyet.

e) A vándorkönyv üres lapjain galíciai és sziléziai rendőrhatalósági, stájerországi és magyar koronaországi közigazgatási hatósági láttamozásokat, magyar koronaországi munkaviszonyoknak céh által történt tanúsítását látjuk. A vándorkönyvben lévő utolsó bejegyzés szerint a bialai *Bezirksamt* (Járási Hivatal) a *Bezirks Vorsteher* (Járási főnök) aláírásával 1860. március 2-án a vándorkönyv érvényét „für sämtliche k. k. oesterreichische Staaten” (valamennyi osztrák államra szóló érvényességgel) és 1861. február végéig (!) meghosszabbította. Tette ezt a vándorkönyvről szóló rendelkezéseket hatályon kívül helyező 1859. december 20-i keletű, és Galícia területére is hatályos *Gewerbeordnung* 1859. december 27-i kihirdetését követő több, mint két hónappal, mégpedig a *Gewerbwordnung* 1860. május 1-ével kezdődő hatályának egy időszaká-

ra (1860. május 1—1861. február végéig) szólóan is. Ez vagy arra utal, hogy a bialai járási főnöknek nem volt tudomása a jogszabályváltozásról, vagy annak feltételezésére kényszerít, hogy Galícia területére hatályos valamilyen (átmeneti vagy végrehajtási) rendelkezés lehetővé tette a vándorkönyvnek útiokmánykénti vagy a *Gewerbwordnung* rendszeresített munkakönyvkénti vagy e két célra egyaránt történő használatát. A vándorkönyvben külföldi munkavállalásról szóló bizonyítvány nincs.

A rendőrhatalósági láttamozások vagy *Polizeyamt*, vagy *Polizei Commisariat* által történtek. A Stájerország keleti határánál fekvő Fürszenfeldben levő Járási Hivatal jegyezte be, hogy Roland Nagykanizsára vándorol. A Magyar Koronaország területén történt láttamozás járási szolgabírótól származik. A Zalaegerszegen fennállott munkaviszonyról a céh által adott igazolás német nyelven történt bejegyzését a céhjegyző írta alá.

Ebben a vándorkönyvben katonai szerv által történt láttamozásról szóló bejegyzés nincs. Ez arra utal, hogy abban az időben és azokban az országrészekben, amikor és ahol Roland vándorolt, a hadsereg nem tartotta szükségesnek a vándorló mesterlegények szemmel tartását. Nincs Roland vándorkönyvében a hadkötelezettség teljesítésével kapcsolatban polgári közigazgatási szerv által tett intézkedésről szóló bejegyzés sem, szemben a magyar mesterlegények vándorkönyvében található ilyen bejegyzésekkel.

C/a) A Johann Haasnak kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetője szerint 16x10,5 cm nagyságú, kemény kötésű, 1—80 oldalszámú lapokat tartalmazó, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző zsinag végéig az első kötetábla belső oldalán szárazbélyegzővel ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv első 5 oldalán van német nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) Impresszum hiányában a könyvnek sem előállítási éve, sem az azt nyomtató nyomda nem ismeretes.

c) Amint a Lembergben előállított vándorkönyvnyomtatványba, úgy ebbe sincs semmilyen címer nyomtatva.

d) A könyvbe nyomtatott szöveg azzal kezdődik, hogy „*Wanderbuch in Folge des allerhöchsten Patents vom 24. Hornung 1827. für...*” s itt következnek a tulajdonos neve és személyi adatai, valamint a tulajdonos névalírása. *Hornung* ófelnémet eredetű megnevezése február hónapnak. Ennél fogva a felhívott patens azonos a lebergi nyomdában nyomtatott vándorkönyvben szereplő patenssel. A patensre Johann Haas vándorkönyvében történő utalás tehát forrásadat számunkra arról, hogy a Nagykanizsára érkezett galíciai és tiroli mesterlegény azonos jogszabályon alapuló vándorkönyvvel rendelkezett.

A személyi adatokhoz előnyomtatott szöveg részben azonos a Roland-féle vándorkönyvben levővel. A születési év helyett azonban életkort kell beírni, viszont be kell írni

a lakhelyet és van rovat a vallás feltüntetéséhez is. Nincs azonban kijelölt hely az illetőségi helység beírásához.

A személyi adatokat a valamennyi bel- és külföldi hatósághoz intézett megkeresésnek a lemergi nyomdában előállított vándorkönyvben levővel azonos tartalmú szövege követi. Ez alatt van az előnyomtatott szöveg a vándorkönyvet kiállító szerv neve, a kiállítás helye és ideje bejegyzésére. Ez után olvasható egy kivonat az 1828. december 13-i 24795/4006 számú circulareből, amely 6 pontba foglaltan ad tájékoztatást a vándorkönyv használatának szabályairól. Ezek szerint.

Az 1. pont megegyezik a Roland-féle vándorkönyvbe írt tájékoztatás 3. pontjával.

A 2. pont mind a bel-, mind a külföldi utazások esetére arra hívja fel a figyelmet, ami eddig az egyik vidékről (*Provinz*) a másikba, valamint a külföldre utazáshoz szükséges útlevelek vonatkozásában elő volt írva. Változatlanul fennmarad az eddigi hatóságok láttamozási jogköre és kötelessége.

A 3. pont tartalmazza a vándorlegénynek a vándorkönyv hatóságok előtti felmutatási kötelezettségét, valamint hatóságoknak a kijelölt útvonal megtartásának ellenőrzésére vonatkozó kötelezettségét.

A 4. pont a vándorkönyv betelése, az 5. pont pedig a vándorkönyv elvesztése esetén követendő eljárást az eddig tárgyalt vándorkönyvekbe nyomtatottakkal egyezően ismerteti.

A 6. pont arra hívja fel a figyelmet, hogy a vándorkönyv meghamisítása csalás bűncselekményeként került elbírálásra és büntetésre.

Végül megjegyzésre kerül, hogy a REICHSGESETZ UND REGIERUNGS-BLATT 1850. évi XXII. darabjában 50. sz. alatt kihirdetett 1850. február 9-i patens szerint a vándorkönyv kiállításáért 6 váltó krajcár illetéket kell fizetni.

A Tirolban használatos vándorkönyv-nyomtatványba nyomtatott tájékoztatás, amint látjuk, sokkal szűkebb tárgykörű, mint a másik koronaországban, a Galíciában használt.

A tájékoztatás szövegét követően jegyezték be Johann Haas vándorkönyvébe, hogy korábbi vándorkönyve hivatalos levélváltással történt megállapítás szerint tönkrement. E bejegyzés alatt található e bejegyzésnek, egyben a könyv kiállításának keletje, a kiállító aláírása és egy „K. K. Bezirksamt Glurns”⁷⁸⁹ köriratú fekete színű bélyegzőlenyomat.

Az ismertetettek szerint lett a vándorkönyv-nyomtatványból Johann Haas vándorlásának folytatásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására szolgáló második útiokmány.

e) Az okmány létrejötte után az üres lapokra fokozatosan került bejegyzések közül az első 1856. január 26-áról való. E szerint a brixeni⁹⁰ *Kreis Behörde* (Kerületi hatóság) egy évi időtartamra engedélyezte Johann Haasnak a

cs. kir. osztrák koronaországokban és a német szövetségi államokban (*deutsche Bundestaaten*)⁹¹ való vándorlást. Felhívta azonban figyelmét, hogy amennyiben porosz királyi államokba kíván menni, ehhez a porosz királyi követségtől vízumot kell kérnie. A további 8 bejegyzés csak a vándorkönyv láttamozásra bemutatását igazoló járási hivatali és rendőrhatalósági bejegyzés. Ezek szerint Haas két hónapon át csak vándorolt egyik helységről a másikba, de nem állott munkaviszonyban. Úgy látszik megelégedte ezt a St. Pölten-i Járási Hivatal, mert azzal jegyezte be Haas Bécsbe távozását, hogy munkahely keresésére is kötelezte. A bécsi *Polizey Direction* Mohácsra utazásra jogosító bejegyzést vezetett a könyvbe, mégpedig erre szolgáló szövegű bélyegző felhasználásával.

A következő bejegyzés az eddig megismertekkel szemben teljesen újszerű: meg nem nevezett szerv nevében egy olvashatatlan aláírású személy villányi 1856. augusztus 23-i kelettel azt igazolja, hogy a vándorkönyv tulajdonosa annak utolsó láttamozásakor (hogy ez mikor és hol történt, a bejegyzésből nem tűnik ki) a Mohács—Pécs közötti vasútnál⁹² dolgozott, és egészségesen távozott. A pécsi Polgármesteri Hivatal által 19 nappal később beírt igazolás szerint a pécsi kórházban 8 napig betegként kezelés alatt állott. A bejegyzés azzal zárul, hogy a vándorkönyv tulajdonosa hova távozik. Ez az utolsó bejegyzés 1856. szeptember 11-i keletű.

f) Haas e vándorkönyvében nincs a vándorút alatt katonai hatóság által történt ellenőrzéséről szóló bejegyzés. Ugyancsak nincs a hadkötelezettség teljesítésével összefüggésben polgári közigazgatási szerv által tett bejegyzés sem. (Haas a vándorkönyve kiállításakor már 33 éves volt.)

D) Mind Roland, mind Haas vándorkönyvében a láttamozatások megtörténtét igazoló bejegyzések aláírásai — egy kivétellel — olvashatatlanok. Az aláírók sem mindegyike tüntette fel rangját. Az aláírások mellett zöld vagy fekete színű bélyegzőlenyomatok vannak. Viaszpecsétet csak a zalaegerszegi szabócéh nótáriusa alkalmazott.

V.

A vándorlási kötelezettség megszűnését követő idő alatt kiállított vándorkönyvek részletes vizsgálata

1. A mesterlegények vándorlási kötelezettsége az 1859. december 20-i patenssel kiadott *Iparrendtartás* 1860. május 1-i hatálybalépésekor megszűnt és hatályba léptek az *Iparrendtartással* rendszeresített munkakönyvre vonatkozó rendelkezések.⁹³ A vándorkönyvekről az *Iparrendtartás* rendelkezést nem tartalmaz. Ugyanakkor a Thúry György Múzeum gyűjteményébe 5 db olyan vándorkönyv tartozik, amelyeket az 1860. május 1-ét követő időben adtak ki, majd használtak rendszeresen fel.

Az 5 vándorkönyv A) a Hajdú János takácslegénynek, Kelemen János kovácslegénynek, Betze József kovácslegénynek adott vándorkönyvek, valamint B) a Szívós Imre csizmadialegénynek és C) Bedenek más nevén Jakopanecz János molnárlegénynek adott vándorkönyv.

A/a) Az első három az irattani külső ismertetőjelük szerint 16–18 cm magas és 11 cm széles, kemény kötésű, 1–48 oldalszámozású lapokat tartalmazó könyvecske, amelyeket összefűző nemzeti színű zsinag végeit a kötés első vagy hátsó táblája belső oldalára piros viaszpecséttel erősítették. Kelemen János könyvének kötéstáblái már nincsenek meg.

b) Ezeket a vándorkönyveket 1861-ben nyomtatták, Pesten Bucsánszky Alajosnál voltak kaphatók és bizonyára az ő nyomdájában is nyomták azokat.⁹⁴

c) A 3 vándorkönyv első kötéstáblája és címlapja közé fűzve 15,9 cm magas, 32 cm széles, és kétszer behajtott lapon „Pest-Budai Lánchíd — Pest-Ofner Kettenbrücke” című fametszet nyomdai levonata van, amely a hidat a pesti Lánchíd tér (ma Roosevelttér) felől ábrázolja. A téren és a hídon gyalogos, hátszlovas, fogatos, szekeres forgalom, a Dunán gőzhajó és más vízijárművek, háttérben a budai Várhegy a királyi palotának az 1849. évi ostrom utáni újjáépítésekor kapott alakjában, a Katonai Szertár (*Zeughaus*), és a folyam jobb partján az alsó-vízivárosi házakkal.⁹⁵ Vedutának vándorkönyv-nyomtatvány egyik lapjára nyomtatása annak a gondolatnak a nyomtatvány alakjához igazított átvétele, továbbélése, amelynek eredményeként a vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítvány, a *Kundschaft* céljára szolgáló nyomtatványokat készítették városképes változatban is. — Hajdú János könyvében a kép már nincsen meg.

A Bucsánszky Alajostól származó könyvecskek első 7 oldalán van nyomtatott szöveg, mégpedig magyar és német nyelvű. Ezeket az oldalakat a tulajdonos részére történt kiadás utáni bejegyzések céljára szolgáló üres oldalak követik.

A könyv kétnyelvű címlapja közepén magyar címer és annak felső széle felett a magyar királyi korona van. A címer a heraldikai jobb oldalon tölgyfa, a bal oldalon babérág övezi, melyeken 2–2 kisebb alakú címer (a jobb oldalon) Szlavonia és Dalmácia, illetve (a bal oldalon) Erdély és Horvátország címere van.

d) A vándorkönyvbe nyomtatott szöveg az 1851. előtti 4 magyar vándorkönyvbe nyomtatott szöveg kezdő részének némileg módosított változata és úgy szól, hogy „Vándorló-Könyv, mely a legfelsőbb Rendeléshez képest a nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak 1816-dik évi Július 16-kán 21080-dik szám alatt költ Kegyelmes Rendszabása következtében kiadatott.” Ez után a szöveg után, de külön cím feltüntetése nélkül következnek a könyv tulajdonosának szóló tájékoztatások, mégpedig a 2. és folytatólag a 4. oldalon magyarul, a 3. és folytatólag az 5. oldalon pedig németül. A tájékoztatás számozott pont-

jait megelőző felhívás szerint a könyvet „jó karban tartozik fenntartani annak tulajdonosa.”

Az ezt követő 1. pont szerint a legény útirányát csak olyan helyekre vegye, ahol a szakmája szerinti mesterek vannak, ahol pedig munkát nem kapott, ott hatósági engedély nélkül nem tartózkodhatik. Azokban az esetekben, amikor munkát nem kap, s ezért kénytelen tovább vándorolni, ezt a helybeli céhmester vagy helyettese, ahol pedig céh nincs, ott egy mester a vándorkönyvbe bejegyezni köteles annak feltüntetésével, hogy volt-e számára munka, vagy sem, s ha volt, de nem vállalta el, mi okból tette ezt.

A 3. pont szerint tilos a vándorlegénynek a cs. kir. örökös tartományokat erre jogosító külön hatósági engedély nélkül elhagynia.

Kötelessége a legénynek vándorlása idejét hasznos munkával tölteni, és munkaviszonyáról, valamint ez alatti magatartásáról mesterétől bizonyítványt kérni, és az előjárói igazolásokat a vándorkönyvbe beírni.

A 4. pont arról tájékoztat, hogy a Helytartótanács 1835. január 25-én kelt 2355. számú rendelkezése szerint tilos a vándorkönyv meghamisítása, vakarása vagy igazítása, mert ez mint csalárdság esik büntetés alá. (A rendelkezés kiadása évének 1835-ben közlése sajtóhiba. A rendelkezést a Helytartótanács 1825. január 25-én 2355. sz. alatt adta ki.)⁹⁶

A tájékoztatás után található a személyi adatok bejegyzésére szolgáló magyar és német szöveg. A beírandó személyi adatokat jelölő nyomtatott szöveg a vándorkönyv tulajdonosának a) neve, b) mestersége, c) születési helye, d) vallása, e) életkora, f) termete, g) arca, h) haja, i) szemöldöke, j) szeme, k) homloka, l) orra, m) szája, n) bajusza vagy szakállja és o) különös jegyei bejegyzését igényli, s mint ilyen a Roland-féle vándorkönyvbeli adatigényhez áll legközelebb, de a testi sajátosságokat illetően annál részletesebb, tehát a személyazonosság megállapításához a korábbi előállítási vándorkönyvekével szemben alkalmasabb. A személyi adatok németül történő bejegyzéséhez előnyomott szöveg mind a három könyvben kitöltetlen, vélhetően vagy azért, mert a könyvet kiadó szántói járási alsó vidéki szolgabírói hivatalnak nem volt németül tudó munkatársa, ill. a zalaegerszegi szolgabíró nem tudott németül, avagy úgy ítélték meg, hogy a 3 vándorkönyv tulajdonosainak egyike sem fog olyan helységbe menni, ahol nem tudnak magyarul. Ez utóbbi vélelmet a későbbi vándorkönyvi bejegyzések igazolták.

A személyi adatok után hagyott hely szolgál a könyv tulajdonosa saját kezű aláírása céljára. Hajdú János és Kelemen János aláírása benne van a könyvükben, Betze József könyvében az aláírás helyét kihúzták.

Mind a három vándorkönyvben a személyi adatok után a könyvet kiadó hatóságok a kiadással összefüggő valamilyen megjegyzést tartalmazó bejegyzése olvasható. Hajdú János könyvébe a szolgabírói hivatal a könyv 1862. március 23-i kiadásakor azt jegyezte be, hogy Hajdú a könyv ki-

állításának helyéről „mestersége tovább folytatására” hová utazik, s hogy „ellenében legkevesebb kétely, erkölcsi viseletét illetőleg fennforog.” Kelemen János 1864. április 1-én azzal kapta meg vándorkönyvét, hogy „vándorolhatása mai naptól számítva 1, azaz egy év[re] megengedtetik”. A könyvet ugyanaz a közigazgatási szerv, és ennek azonos hivatalnok adta ki, a záradékoló szöveg mégis különböző tartalmú. Lehet, hogy ennek oka a két könyv kiadása közötti két év különbség. Betze József vándorkönyvét a zalaegerszegi szolgabíró 1866. február 7-én azzal a meghagyással adta ki, hogy az ugyanazon évi március havi katonai újoncállításakor magát születési helyén előre bejelenteni köteles. (A könyv kiadásakor 24 éves volt.) Kelemen és Betze könyvébe vezetett e bejegyzések felett nyilvántartási szám olvasható. Ez lehet a szolgabírói hivatal által kiadott vándorkönyvekről vezetett nyilvántartó jegyzéknek, vagy ilyennek hiányában a hivatal általános ügyirat-nyilvántartó (iktató) könyvének iktatószáma.

B/a) A Szívós Imre csizmadialegénynek adott vándorkönyv külső ismertető jele szerint 17,5 cm magas és 10,3 cm széles, 1–80 oldalszámozású lapokat tartalmazó, álló alakú könyvecske, amely következtethetőleg kemény kötésű volt. E kötés ma már nincs meg. A lapokat nemzeti színű sodort zsineggel fűzték össze. A könyvecske első két oldala hiányzik. A 3–7. oldalon van nyomtatott szöveg. A 3., 5., és 7. oldal szövege német, a 4. és a 6. oldalé magyar nyelvű. A nyomtatott szövegű oldalak utáni üres oldalak a vándorkönyv kiadása után történő bejegyzések céljára szolgálnak.

b) A könyvet előállító nyomda ismeretlen, mert a könyv első lapja, amelyen feltehetően az impresszum volt, ma már nincs meg.

c) Az 1. lap hiányzása folytán nem állapítható meg, hogy ezt a vándorkönyv-nyomtatványt díszítette-e címer.

d) A 3. oldalon a vándorkönyv tulajdonosa személyi adatainak bejegyzéséhez előnyomott német nyelvű szöveg van, mely szerint ugyanazokat az adatokat kell bejegyezni, mint a Johann Haasnak adott vándorkönyvbe, azzal az eltéréssel, hogy életkor helyett születési évet kell beírni.

A személyi adatok bejegyzéséhez előnyomott szöveg utolsó sora jelzi a tulajdonos névaláírása céljára szolgáló helyet. Szívós Imre aláírása nincs a vándorkönyvében. Az aláírás helyét követően olvasható német nyelvű szövegből tudható meg, hogy mikor, és mely szerv adta ki a könyvet. Szívós Imre vándorkönyvét a Nagykánizsai Városi Tanács adta ki.

A 4. és 6. oldalon „Utasítási szabályok” szövege olvasható, melyek német változata *Verhaltens-Vorschriften* cím alatt az 5. és 7. oldalon van. Az itt ismertetett előírások azonosak azokban a tájékoztatásokban foglaltakkal, amelyeket a vándorkönyv (mint okmány) vonatkozásában Anton Roland vándorkönyvébe nyomtattak. Eltérés van azonban két vonatkozásban. Az egyik az, amely abból a közigazgatás-szervezési különbségből és ennek megfelelő

hatáskörkülönbségekből fakad, amelyek Galícia-Koronaország és Magyarország között fennállottak. Galíciában a vándorkönyv kiállítása a járás főnöke (*Bezirkshauptmann*), tanáccsal rendelkező városokban a tanács hatáskörébe tartozott. Ezt a hatáskört Magyarországon — a Szívós Imre vándorkönyvébe nyomtatott tájékoztatás szerint — a rendezett tanáccsal bíró városokban a tanács, különben pedig a szolgabírák gyakorolták. A galíciai mesterlegénynek akkor, ha külföldre, tehát a Habsburg uralom alatt álló területeken kívüli országba kívánt vándorolni, vándorkönyvének a kerületi elnök (*Kreispräsident*), vagy a helytartó (*Statthalter*) által való láttamozását (*Vidirung*) kellett kérnie. A magyarországi mesterlegénynek a külföldre vándorlási szándéka esetében a m. kir. Helytartótanács által történő láttamozás volt szükséges.

A galíciai hatóságok részére az 1850-es években készített vándorkönyv-nyomtatványba nyomtatott szövegek szerint a könyv vándorkönyv. A magyarországi hatóságok részére készített abban a nyomtatványban, amelynek egyik darabja felhasználásával állították ki Szívós Imre vándorkönyvét, a könyvet hol „munkakönyv”-nek, hol „vándor- vagy munkakönyv”-nek nevezik. Ez utóbbi az előírt vándorlási idő meglétének igazolására szolgáló okmánynak az 1851. évi *Ideiglenes Iparrendtartás* által „munka- (vándor-) könyv”-ként (*Arbeits- (Wander-) Buch*;) említésére emlékeztet.

A külföldre vándorláshoz szükséges láttamozásnak a Szívós Imre vándorkönyvébe nyomtatottak szerint a m. kir. Helytartótanács hatáskörébe tartozásáról adott tájékoztatás hozzásegít e vándorkönyv-nyomtatvány előállítási idejének, ha nem is évponosságú, de legalább időspaciumban történő megállapításához. A „vándor- vagy munkakönyv” szóhasználat és a könyvbe nyomtatott tájékoztatások tartalmának Magyarországon 1851. április 1. előtt kiállított vándorkönyvekben olvasható tájékoztatások tartalmától való részbeni eltérése folytán egyértelmű, hogy Szívós Imre vándorkönyvét 1851. április 1-e utáni időben nyomtatták. A külföldre vándorláshoz szükséges láttamozási hatáskörnek a m. kir. Helytartótanácsához tartozásáról adott tájékoztatás folytán pedig azt kell megállapítanunk, hogy a nyomtatvány 1860. október 30-a után készült. Ez az a nap, amikortól kezdve a magyar koronaországát öt Helytartósági Osztály összevonásával 1860. július 1-ével — budai székhellyel — létrejött cs. kir. Helytartóság (*K.K. Statthaltereien für Ungarn*) már mint m. kir. Helytartótanács működött. Szívós Imre vándorkönyvét 1865. április 18-án állították ki. Az ehhez felhasznált nyomtatvány tehát 1860. október 30. és 1865. április 18. közötti időspaciumban készült. Sietünk megjegyezni, hogy ugyanakkor ez a nyomtatvány nem azonos az 1860. május 1-én hatálybalépett *Iparrendtartással* rendszeresített munkakönyvnek e jogszabály függelékében meghatározott nyomtatványával.

e) A vándorkönyvnek a kiállítás utáni bejegyzésekre szolgáló lapjain Szívós Imre inaséveiről és felszabadításá-

ról — tanító „mesterének személyesen tett tanúsítása” alapján — a vándorkönyvet kiállító városi tanácsnok által a kiállítással egyidejűleg bejegyzett igazolás, valamint két munkaviszony befejeződésekor az illetékes céh nevében a munkaviszony időtartamáról és Szívós ez alatti magatartásáról bejegyzett bizonyítvány található. Ezeket mindkét céh képviselőjében a főcéhmester, az atyamester és a céh-igyező írta alá.

C/a) Az 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* idejéből való ötödik — s az összes közül időrendileg az utolsó — vándorkönyv a Bedenek, vagy másképpen nevezve Jakopanecz János molnárlegénynek adott vándorkönyv.

Irattani külső ismertetőjelei szerint ez a vándorkönyv 17x11 cm nagyságú, kemény kötésű, 1–48 oldalszámozású lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, melynek lapjait átfűző zsinag végén szárazbéllyegzővel ellátott címke ragasztja az első kötéstábla belső oldalára. A könyvbe nyomtatott szöveg magyar és német nyelvű. Az oldalszámozás számjegyekkel, de mind magyar, mind német nyelven betűkkel is kiírva történt. (Ezzel a megoldással az összes vándorkönyvünk közül egyedül Szívós Imréében találkoztunk.) A kétnyelvű címdalt követően a páros számú oldalakon a magyar, a páratlan számúakon a német szöveg helyezkedik el. A 10. oldallal kezdődő üres oldalak szolgálnak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára.

b) A könyv az impresszum szerint Nagykanizsán Wojdics János polgári „könyvkötő ’s könyvárusnál” volt található (azaz beszerezhető). Az impresszumban 1847 évszám szerepel, amit a nyomtatás évének tartunk. Ha Wojdics János későbbi adatok szerinti nyomdájára már ekkor megvolt, a könyvet nemcsak beszerezni lehetett árudájában, hanem nála is nyomtatták.

c) A címdal utáni oldalon kezdődő szöveg szerint a nyomtatvány „Vándorló Könyv, a’ Nagy Méltóságú Királyi Magyar helytartó Tanácsnak 1816. esztendő Július 16-án 21080 sz. alatt közre bocsájtott Rendelése szerint”. Ezt a szöveget követően van hely annak bejegyzésére, hogy a könyvet kinek a számára állították ki. Ugyanaz olvasható a 3. oldalon németül.

A 2. oldal közepén a magyar koronás kis címer, a 3. oldal közepén kétfejű sasos címer. Erre az oldalra ragasztottak egy 10 és egy 5 krajcáros illetékbélyeget. Ezeken az értékjelző szám alatt egészen kis méretű kétfejű sasos címer látható, ami jelzi, hogy e vándorkönyv kiállítása idején nálunk még osztrák kibocsátású illetékbélyeg volt használatban.

d) A 4. és 6. oldalon magyarul, az 5. és 7. oldalon németül van a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomott szöveg, amelyben a Pesten Bucsánszky Alajosnál beszerezhető vándorkönyv-nyomtatványokban a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomottal azonosan szerepelnek a személyiségi jegyeket jelölő szavak, de attól némileg eltérő sorrendben. A könyv tulajdonosának keze aláírása céljára

szolgáló helyen kézírassal bejegyezve az olvasható, hogy „nem tud”.

A 6. és 8. oldalon magyarul, a 7. és 9. oldalon németül olvashatók a 8 pontba szedett „Szabások, melyeket a Vándorló Mesterlegény érdemlendő büntetésnek elkerülése mellett szorosan tartani köteles”.

Az 1. pontban írtak arra hívják fel a vándorlegényt, hogy a könyvet jó állapotban őrizze meg, s ha elvesztené, köteles ezt a legközelebbi hatóságnak bejelenteni.

A 2. pontban van a vándorkönyv hatósági láttamozásra történő bemutatása kötelezettségére történő figyelmeztetés.

A 3. pont tartalmazza azt a kötelezettséget, mely szerint a legénynek többnyire olyan helyek felé kell útjának irányát vennie, ahol szakmája szerinti munkát talál.

A 4. pont azt a felhívást tartalmazza, hogy a vándorlást a cs. kir. örökös tartományokra kell korlátozni, mert ezeket „különös Felső Engedelem nélkül elhagyni nem szabad”.

Az 5. pont „céliránytalan” kóborlást és a koldulást tiltja.

A 6. pont oly rendelkezést tartalmaz, amilyent a tárgyalat többi vándorkönyvbe nyomtatott tájékoztatásokban nem találunk. E szerint a vándorlegény köteles hollétéről a születés helye szerinti hatóságot vagy legalább szüleit évente tájékoztatni.

A 7. pont a vándorkönyvnek a munkába lépéskor a munkaadó részére és általa való megőrzésre átadás, valamint a munkaviszony megszűnésekor ennek időtartama és az ez alatti magatartás beírásának kötelezettségét tartalmazza.

A 8. pont szól a vándorkönyv meghamisítása esetén beállító büntetőjogi következményekről. Itt az 1851 előtti, valamint az 1860 után kiállított vándorkönyveinkbe nyomtatott tájékoztatások ugyane tárgyú pontjaiban olvashatókkal ellentétben nem csak a 2355/1825. sz., hanem a 8369/1826. sz. helytartótanácsi rendelkezésre utalást is találunk.

A vándorkönyv-tulajdonos tájékoztatására a könyvekbe nyomtatott szövegek összehasonlításának eredményeképpen az állapítható meg, hogy a kanizsai könyvkereskedőnél beszerzett vándorkönyv-nyomtatványban olvasható „szabások” és a Pesten Bucsánszky Alajosnál forgalomba hozott nyomtatványban közzétett tájékoztatás szövege áll legközelebb egymáshoz.

Bedenek molnárlegény vándorkönyvében a „szabások”-at követően a nyilvántartási szám feltüntetésével magyarul és németül jegyezték be, hogy a könyv „Érvényes mint igazolási okmány Három (3) évre”. Ez a Nagy Kanizsán 1867. november 23-án kelt bejegyzés „Főszolgabíró úr hivatalából” származik és azt egy — olvashatatlan aláírás — megyei esküdt írta alá.

2. Az 1860. május 1-én hatálybalépett *Iparrendtartás* idejéből való 5 vándorkönyv közül 4-nek a kiállítója szolgabírói hivatal, egyé pedig városi tanács. Hajdu János vándorkönyvét kiskomáromi⁹⁷ keltezéssel a szántói járás

alsó-vidéki szolgabírói hivatala, Kelemen Jánosét szintén kiskomáromi keltezéssel ugyanaz a szolgabírói hivatal adta ki, s az ezt igazoló bejegyzést mindkettőben az e hivatal nevében eljáró megyei esküdt írta alá. Betze József vándorkönyvét novai keltezéssel a zalaegerszegi járás szolgabírája, Bedenek alias Jakopanecz Jánosét nagykanizsai keltezéssel a kapornaki járás szolgabírája állította ki. Szívós Imre vándorkönyvét Nagykanizsa város Tanácsa adta ki, s annak nevében az egyik városi tanácsnok írta alá.

3. A most tárgyalt 5 vándorkönyv közül 4-nek a kiállítása utáni bejegyzései összehasonlító vizsgálatának eredményeképpen azt kell megállapítanunk, hogy a vándorkönyv mint okmány megtartotta eddigi rendeltetését, nevezetesen azt, hogy ennek az okmánynak az üresen maradt oldalaira bejegyezték a vándorkönyv tulajdonosa munkaviszonyairól és ez alatti magatartásáról szóló bizonyítványokat. Ezeket Hajdu János takácslegény vándorkönyvéből kitűnően 1862-ben, 1863-ban Kiskomáromban és Zalabérben, valamint 1866-ban Zalabérben az illetékes takácscéh, viszont 1866-ban Pécsen a város kapitányi hivatala, Siklóson pedig a szolgabíró, mint céhbiztos adta. A céhektől származó bejegyzések aláírói — korábbi gyakorlatot követve — a céhmester, az atyamester és a bejáró mester, de Kiskomáromban aláírta a bejegyzést a „céhfelügyelő”-ként eljáró jegyző is, Zalabérben pedig a céhjegyző is. Kelemen János kovácslegény vándorkönyvébe a munkaviszonyairól írt bejegyzések közül az 1864. évi keletű kistradai⁹⁸ az illetékes céh a főcéhmester, alcéhmester és egy esküdt aláírásával, az 1866-ban Bátaszéken⁹⁹ bejegyeztet az ottani céh a főelőjárói aláírásával adta. Az 1865. évi kaposvári munkaviszonyt viszont az ottani Városbírói Hivatal igazolta. Szívós Imre csizmadialegény 1864—1865. évi viszonyáról az itteni, 1865—1866. évi pesti munkaviszonyáról pedig az ottani csizmadia céh adott bizonyítványt. Mindkettőt a főcéhmester, az alcéhmester és a céh jegyzője írta alá. Betze József kovácslegény 1865—1866. évi pákai¹⁰⁰ munkaviszonyáról szóló bizonyítványt az illetékes céh biztosa, az 1866. évi zalaegerszegi munkaviszonyát igazolót pedig a főcéhmester adta. A 4 vándorkönyv közül egyedül Betze Józsefében van olyan munkavállalásáról szóló bejegyzés, melynek aláírója nem céhbéli mester, hanem a lenti urasági kovácsmester volt, aki vizsgázott gyógykovácsként is írta alá magát. A bátaszéki céh főelőjárója és a lenti urasági kovácsmester által aláírt bizonyítvány német, a többi magyar nyelvű.

Bedenek alias Jakopanecz János vándorkönyvében munkaviszony időtartamáról és az az alatti magatartásról szóló bejegyzés nincs.

4. A munkaviszonyokról a vándorkönyvekbe vezetett bizonyítványok éppúgy, mint a korábbiak, általában követik a magyarországi kundschaftok szövegét. E bizonyítványokban a munkaviszonyok időtartamának bejegyzésénél az a fejlődés tapasztalható, hogy már több az olyan bejegyzés, amely az időtartamot nem naptári időegységek meny-

nyisége, hanem az időtartam kezdő és befejező napja közlésével tartalmazza. Ugyanakkor észlelhető a bejegyzések szövegének egyszerűsödése is. Szolgáljon illusztrálásul 1—1 magyar nyelvű bejegyzés.

a)

Hogy Ezen Ifju nevezett szerint Hajdu János Takács segéd itt nálunk Zalabében¹⁰¹ Sós György műhelén 39 hétig munkában dolgozott és egy más mester társunknál nevezett szerén Németh Lajosnál kilentz hétig dolgozott mely idők alatt magát bötsületesen viselte miegy mester legént illeti bizonyítjuk

Kelt Zalabérben martzius 5 kén 1863-dik Évbe.

Cze[h] M[ester] Koltai Bernát s.k.

A[lcéh] M[ester] Radács József s.k.

Hordosi István B[ejáró] M[ester] s.k.

Koltai János s.k. C[éh] Jegyző.

Takácscéh-címeres
viaszpecsét

b)

Jelen könyv tulajdonosa, helybelyi Kendrovits György kovats mesternél folyó évi October hó 1 től egész a mai alulírott napig munkában állott, hivatalosan tanusítatik; Kaposvár városbírói hivatal által 1865. évi Dec[em]ber 4 én

Olvashatatlan aláírás s.k.

„Kaposvár” szövegű,
fekvő ellipszis alakú,
zöld színű bélyegző-
lenyomat.

c)

Jelen Ifiu Szívós Imre mind Csizmadia Segéd a ki Városunkban Topolits József Mester társunknál Egy Évig és tiz holnapig munkában volt melly idő el folása alatt magát Betsületesen viselte légyen, Bizonyítjuk és Czéhünk szokat első Petsétivel erősítünk.

Kelt Nagy Kanizsán Ápril 19-én 1865.

Fő Céh mester

Nusetz János s.k.

Atya mester Ballás Lajos s.k.

Kollarits János mind Czéh Jegyzője.

Töredezett
viaszpecsét.

d)

Hogy Becze József Kovács legény mult 1865 ik évi Május hó 28 ikától 1866 ik évi martius hó 14 ikéig mint legén Pákán Mendl József Kovács Mester Műheljében dolgozván magát becsületesen viselve, mesterségében szorgalmas volt.

Kelt Pákán 1866. martius 14.

Tóth József czéh biztos s.k.

Teljesen elmosódott,
fekete színű bélyegző-
lenyomat.

5. A vándorkönyvet az 1860-at követő években a hatóságok éppúgy, mint korábban, felhasználták a hadkötelezettséggel összefüggő bejegyzésekre is. Hajdu János vándorkönyvébe 1863-ban, amely évben 21 éves volt, március 30-i kelettel a Kanizsán történt sorozáson való megjelenésével kapcsolatos — német nyelvű — bejegyzés került. Három évvel később, 1866. február 14-én a szántói járás főszolgabírája a keltezésből következően Keszthelyen azt jegyezte be, hogy Hajdu, miután katonai kötelezettségének eleget tett, a vándorlási engedélyt egy évre megkapta. Az engedélyt meghosszabbító bejegyzés a könyvbe nem került.

Szivós Imre vándorkönyvébe 1865-ben, amikor 22 éves volt, azt jegyezte be nagykanizsai keltezéssel az itteni főszolgabíró, hogy katonai kötelezettségének az 1864. évi „főavatás” (*Hauptstellung*) alkalmával egyszer mindenkorra eleget tett. Betze József a vándorkönyvnek részére kiadásáról szóló 1866. évi bejegyzés szerint, amikor 24 éves volt, február 7-i kelettel a könyvet — mint láttuk — azzal a meghagyással kapta meg, hogy az ugyanazon évi márciusi újonccáállításkor köteles születési helyén jelentkezni. Úgy tűnik, jelentkezett, és ezzel eleget tett a katonai szolgálattal kapcsolatos kötelezettségének, mert márciustól május végéig munkát végzett, és június 19-én 1867. március 1-ig szóló engedélyt kapott a Magyarország területén belüli vándorlásra. Az engedély elnyerését követően munkát vállalt 4 hétre, s az erről szóló 1866. július 15-i bejegyzést követő bejegyzés, így a vándorlási engedély meghosszabbításáról szóló azonban nincs vándorkönyvében.

Kelemen János 1864-ben, amikor 18 éves volt, azzal kapta meg vándorkönyvét, hogy vándorlási engedélyben 1865. április 1-éig terjedő 1 évre szólóan részesült. Az engedélyt az illetékes szolgabíró 1865. szeptember 11-én egy további évre, tehát 1866. szeptember 11-ig hosszabbította meg. Ezt követően még volt két munkaviszonya, közülük a második 1866. május 20-án megszűnt, s az erről szóló igazolást követő bejegyzés vándorkönyvében nincs. Az életadottságok sajátos időbeli egybeesése, hogy a most említett négy iparossegéd, kik közül kettő annak ellenére, hogy 1867 első két hónapjában még jogosult volt vándorolni, 1866-ban abbahagyta a vándorlást, legalábbis erre enged következtetni, hogy vándorkönyvükben ezt követő időből sem munkavállalásról szóló, sem a vándorlást engedélyező bejegyzés nincs. Ez utóbbiból nem szabad azonban oly következtetést levonni, hogy megszűnt a vándorkönyv, mint használatos okmányfajta. Bedenek János vándorkönyve arról tanúskodik, hogy Nagykanizsán 1867. november 23-án történt kiadásakor 3 évig érvényesként adták ki, ennek az időnek az eltelését követően pedig Nagykanizsán 1871. március 28-án további 3 évre meghosszabbították érvényét. A következő bejegyzésből úgy tűnik, hogy Bedenek alis Jakopanecz János nem sokat törődött vándorkönyve érvényességének 1874. március 28-i lejártával. A horvátországi Virje¹⁰² előjárósága által a könyvbe 1877.

május 1-én — horvát nyelven — bejegyzett láttamozás szövegéből az következik, hogy Bedenek akkor (és ott?) munkában állott. A virjei előjáróság pedig felfigyelt az érvényesség hiányára, mert értesítette a nagykanizsai szolgabírótságot (nyilván mint Bedenek születési és illetőségi helye szerinti hatóságot) a láttamozás megtörténtéről. 1877. szeptember 27-én a nagykanizsai szolgabíró — ezúttal is 3 évre — meghosszabbította a vándorkönyv érvényét. Ezt követő bejegyzés ebben a vándorkönyvben nincs.

Nem szabad, hogy elkerülje a figyelmet, mindhárom nagykanizsai bejegyzés szövegében olvasható az a hatósági enunciatio, amely szerint a vándorkönyv mint igazolási okmány érvényes. Ez azt juttatja kifejezésre, hogy a vándorkönyv már nem a munkaviszonyok helyéről, időtartamáról és az azok alatti magatartásról szóló bizonyítványok bejegyzésére szolgál, hiszen e tényeket az *Iparrendtartás*al rendszeresített munkakönyvbe kell bejegyezni, hanem csak a személyazonosság igazolására. Az, hogy Hajdu, Kelemen, Szivós és Becze vándorkönyvében mind céhtől, mint hatóságtól származó munkaviszony-igazolások vannak, s Bedenek vándorkönyvének bejegyzései eltérőek, arra a megállapításra vezet, hogy a gyakorlat nem volt egységes.

A vándorkönyvnek az 1860-as években és az 1870-es évek elején mind a munkaviszonyról szóló igazolás, mind a vándorlási jogot megadó hatósági engedély bejegyzésére való használatáról tudósítóként említjük, — mint az ilyen használat igazolására egyik példaként kiemelt vándorkönyvet — a svájci Graubünden kantonból Magyarországra bevándorolt Caflisch Kristóf cukrász részére a kantoni hatóság irodája (*Die Kanzlei des eidgenössischen Standes Graubünden*) által 1866. december 19-én öt évre szóló érvényességgel 1926. sz. alatt kiállított vándorkönyvet. Ebbe a Krassó vármegyei Lugos város hatósága 1868. április 21-én az akkor megszűnt közel öt éves munkaviszonyról szóló igazolást, Pécs sz. kir. város Kapitányi Hivatala pedig 1873. szeptember 11-én „a vándorlási jog továbbra is kiterjesztetik” szövegű engedélyt írt be.¹⁰³

6. Az 5 Zala vármegyei és az előbb példaként említett vándorkönyv ismertetett bejegyzéseiből kitűnő ellentmondások oly tények, amelyek a vándorkönyvnek az 1860-ban hatálybalépett *Iparrendtartás*, mi több, az 1872. március 16-án hatálybalépett 1872:VIII. tc.-be foglalt ipartörvény hatálya idején betöltött szerepe, elsősorban az 1860. május 1. és 1872. március 16. között rendszeresítve volt munkakönyvhöz¹⁰⁴ való viszonya mikénti szabályozottsága további kutatással való feltárásának szükségességére hívják fel a figyelmet.

7. Az 1860-as évekből való 5 vándorkönyvünkben a munkaviszonyokról szóló bizonyítványokon a hadkötelezettséggel kapcsolatos, valamint a vándorkönyv érvényességi időtartamát meghosszabbító hatósági bejegyzéseken kívül más tényekről bejegyzés nincs. Így, szemben az 1860-ig kiállított és kezelt vándorkönyvekkel, az 1860 utá-

ni könyvekben közigazgatási polgári hatóság vagy államrendőrség által a vándorút alatt történt láttamozások nincsenek.

8. Az 1860. május 1-e utáni legényvándorlással kapcsolatos közigazgatási hatósági tevékenység színvonalát tükrözi, hogy az ez időből való 5 vándorkönyvet az illetékes 4 Zala megyei hatóság 3-féle vándorkönyvnyomtatvány felhasználásával állította ki. A 3-féle nyomtatvány közül az egyik még 1842-ből való, s ekként a vándorlással és a vándorkönyvvel kapcsolatos azokról a szabályokról szóló tájékoztatást tartalmazza, amelyek akkor voltak hatályban. Az 1861-ből való nyomtatványba nyomtatott tájékoztatás az összes többi vándorkönyvben olvashatókkal szembeni feltűnő szűkszavúsággal tájékoztatja a vándorújtára kelő mesterlegényt. Az 1860. október 30. és 1865. április 18-a közötti időpáciumban készült, tehát a harmadik féle nyomtatvány már az 1850 utáni szabályozáson alapul és ennek megfelelően a lakóhelytől távolabbi munkavállalással kapcsolatban benyomtatott tájékoztatás is az 1850 utáni szabályozást tükrözi. A vándorútra kelt legények tehát a vándorkönyvükbe nyomtatott részben eltérő tájékoztatásban részesültek a vándorlás alatti jogaik és kötelezettségeik tekintetében.

Amennyire különböző volt a Zala vármegyei közigazgatási gyakorlat a mesterlegényeknek vándorkönyvvel való ellátásában, ugyanolyan eltérő gyakorlatot mutatnak a könyvekben levő bejegyzések. Mindez az 1860-as évek alatti politikai helyzetnek a közigazgatásban jelentkezésére és ezen belül az iparigazgatásban és a kézműves-szervezeteknél országos viszonylatban fennállott állapotokra vezethető vissza. Az 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* maradéktalanul nem jutott érvényre. Ellenkezéssel fogadták és nem mindenhol alkalmazták. A Habsburg-abszolutizmus szemből állók alkotmányos és nemzeti érzületüket sértőként kezelték, az 1861-ben visszaállított municipalis hatóságok nagy része pedig nem is tekintette kötelező erejűnek.¹⁰⁵

Mindezeket célszerű figyelembe venni az 1860. május 1-e utáni időből való vándorkönyveknek forráskénti értékelésénél, valamint akár kézműves-ipartörténeti, akár közigazgatástörténeti forrásként való használatánál.

9. Az 1860. május 1-e után kiállított vándorkönyvek bejegyzéseinek aláírásai mellé a céhek még mindig viaszpecsétet, a közigazgatási hatóságok azonban már általában festékes bélyegzőlenyomatokat helyeztek. Ezek színe vagy fekete vagy zöld. Volt azonban Zala vármegyei szolgabíró-ság, amelytől származó bejegyzést aláíró is még a hivatali viaszpecséttel erősítette meg aláírását. Az ügyintézés egyszerűsítését és ezzel gyorsítását szolgálni alkalmas technikai fejlődési eredmény a korábban alkalmazott megoldást, a viaszpecsétet a közhivatali egyszerű ügyek esetében sem szorította még teljesen ki.

VI.

A vándorkönyvek kézművességtörténeti adatainak vizsgálata

1. Minden vándorkönyv a tulajdonosa egyes személyi adottságairól, egyben életének egy szakaszáról tudósít. A vándorkönyvből kitűnő adatok a mesterlegény életkoráról, születési helyéről, vallásáról, családi állapotáról, írástudásáról vagy ennek ellenkezőjéről tájékoztatnak, vándorútja irányának nyomon követésére, egyes munkaviszonyai időtartamának, de ugyanakkor a munkavállalás nélkül tett idők számbavételére is adnak módot. A vándorút folyamán a vándorkönyvbe írt bejegyzések adatainak együttesége a legény élete alakulását befolyásoló vagy éppen meghatározó események megörökítője is. Ekként a vándorkönyv a tulajdonosa életútjának a vándorlás idejére eső, az esetek egy részében ezt megelőző szakaszának is nyomon követését teszi lehetővé. A vándorkönyvek ugyanakkor a kézművességtörténet és ennek révén a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a közigazgatás- és hivataltörténet forrásadatainak is lelőhelyei. Valamely nagyobb együttesük szélesebb körben előfordult jelenségekre hívja fel a figyelmet. Több vándorkönyv azonos jellegű adatainak áttekintése és egybevetése az egészre jellemző tipikus jelenségek megállapítását eredményezheti. Kevesebb erre a lehetőség a vándorkönyvek kisebb számának együttese alapján. Ha ez általánosan fennállott jelenségek megállapítását, vagy ilyenekre következtetést nem is tesz lehetővé, azért az adatok kisebb száma is kínál bizonyos tendenciák megfigyelésének és megállapításának lehetőségét.

2. A vándorkönyvekben szereplő személyi adatoknál olvasható életkor, ill. három helyen születési év alapján az állapítható meg, hogy az 1851. előtt, valamint az 1851–1860 között kiállított, együttesen 7 vándorkönyv tulajdonosai az 1816–1837. években, a többiek az 1842–1846. években születtek.

3. A 12 vándorlegény születési hely szerinti megoszlása:

MAGYARORSZÁG		10
Zala megye		7
Galambok	1	
Keszthely	1	
Kiskomárom	1	
Kissziget	1	
Kollátszeg ¹⁰⁶	1	
Nagykanizsa	1	
Zalabér	1	
Fejér megye		1
Gárdony	1	
Nógrád megye		1
Keszeg	1	
Tolna megye		1
Regöly	1	
KÜLFÖLD		2
Galícia	1	

Biala ¹⁰⁷	1		
Tirol		1	
Stilfs ¹⁰⁸	1		
	12	12	12

4. Vallási megoszlás szerint 11-en voltak római katolikusok és 1 (Kaszap Mihály) református.

5. A vándorkönyv kérésekor életkoruk:

18 éves volt	5,	23 éves volt	1,
19 éves volt	1,	24 éves volt	2,
20 éves volt	1,	33 éves volt	1,
22 éves volt	1,		

mely legutóbbi számot annak megfelelően kell értékelni, hogy az általa képviselt legény ebben az életkorában a második vándorkönyvét kapta.

6. A vándorkönyv kérésekor 9 legény nőtlen családi állapotú volt. Az 1860. május 1. után kiállított vándorkönyvvél rendelkezők közül 3-nak a könyvében a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomtatott szavak között a családi állapot bejegyzésére felhívó nincs.

7. A 12 legény közül 8-an alá tudták írni a nevüket, 3-an nem. (Sótonyi, Betze, Bedenek.) Egynek a vándorkönyvében a névalírásnak hagyott hely üres (Szívós).

8. A vándorutak iránya és időtartama a következő volt.

A dőlt betűvel szedett helységnevek munkavállalási helyek, a többi helység csak a vándorkönyv láttamozásának, vagy más hivatali bejegyzésnek a helyei.

A vándorutak időtartamának ismertetésénél azoknál a munkaviszonyoknál, amelyek kezdő és befejező idejét nem a naptári napok megjelölésével jegyezték be a vándorkönyvbe, hanem csak az év és a hét, mint naptári egységek mennyiségének közlésével, a kezdő napot a bejegyzés kelte szerinti naptól (mint a munkaviszony befejező napjától) visszafelé számítva állapítottuk meg.

Az időtartamoknak a vándorkönyvbe bejegyzése az esetek egy részében elnagyolt és ezért pontatlan. Ez a megállapítás azon alapszik, hogy egyes munkaviszonyok bejegyzett, vagy kiszámítható kezdő ideje az előző munkaviszony bejegyzett időtartamának néhány utolsó napjával ölelkezik. Ilyen esetben az előző munkaviszony befejező napját tekintettük helyesnek, s az ezt követő munkaviszony időtartamát innen kezdődőként számítottuk.

A Tolna megyei Regölyben született Sotonyi János tákácslegény vándorútja: *Kaposvár* — *Ireg¹⁰⁹* — *Veszprém* — *Pápa* — *olvashatatlan nevű helység* — *Kisrada¹¹⁰* — *Pölöskefej*.¹¹¹

Az első munkaviszony kezdőnapja a bejegyzés erről szóló sora betűinek elmosódottsága miatt ma már nem állapítható meg. A következő munkaviszony kezdőnapjából következően az első munkaviszony valamivel 1839 március közepe előtt végződött. A bejegyzett utolsó munkaviszony 1843. december 3-ig tartott. E szerint a vándorlás időtartama 3 év és közel 9 hónapos. Sotonyi János 7 helységben járt és mindegyikben dolgozott.

A Keszthelyen született Hodits István fazekaslegény

Keszthelyen történt felszabadítása utáni első munkaviszonyának helye és vándorútjának iránya: *Keszthely* — *Sümege* — *Tapolca* — *Miháld¹¹²* — *Nagykanizsa* — *Keszthely* — *Nagykanizsa*. Az első munkaviszony kezdete 1843. augusztus 6., az utolsónak befejező napja 1851. december 27. Tehát 8 évig és közel 5 hónapig volt vándorúton. Hodits István 5 helységet keresett fel és mindegyikben dolgozott.

A Fejér megyei Gárdonyban született Kaszap Mihály kovácslegény Újfaluban¹¹³ 1845. május 12-én történt felszabadulása után ugyanott volt munkaviszonyban. Vándorútjának állomásai: *Székesfehérvár* — *Győr* — *Pozsony* — *Sopron* — *Szombathely* — *Pest* — *Magyaróvár* — *Pozsony* — *Bécs* — *Pest* — *Buda* — *Székesfehérvár* (ahol a sorozáson alkalmatlannak találták és ahol 3 évre szóló vándorlási engedélyt kapott) — *Pest* — *Pécs* — *Székesfehérvár* (ahol 2 évre szóló engedélyt kapott a cs. kir. ausztriai Monarchiában való vándorlásra) — *Székesfehérvár*.

Az első munkaviszony kezdete: 1845. május vége, az utolsónak befejező napja: 1857. december 22. A vándorút időtartama 12 év és 7 hónap. Kaszap Mihály a vándorútja alatt a vándorkönyv szerint 10 helységben járt és közülük 9-ben dolgozott.

A Nógrád megyei Keszegen született Csillag András magyar-szabó legény a vándorkönyve Püspök-Vácon történt kiváltása előtt ugyanott dolgozott. Vándorútjának iránya: *Kecskemét* — *Aszód* — *Cegléd* — *Gödöllő* — *Selmecbánya* — *Vác* — *Cegléd* — *Aszód* — *Keszeg* (ahol szüleinél tartózkodott) — *Hercegfalva¹¹⁴* — *Győr* — *Komárom* — *Tata* — *Neszmély¹¹⁵* — *Esztergom* — *Aszód* (ahonnan sorozás alá tartozóként hazájába utasítják) — *Nógrád megye nógrádi kerülete főszolgabírájának olvashatatlan nevű működési helye* (ahol a Magyar Koronaországban való vándorlásra 1 évre szóló engedélyt kap) — *Hatvan* — *Domony¹¹⁶* — *Kisfalud¹¹⁷* — *Mohács* — *Újbecse¹¹⁸* — *Nagykikinda¹¹⁹* — *Nagyoroszi¹²⁰* (ahol a következő sorozásig szóló vándorlási engedélyt írtak könyvébe) — ismeretlen hely(ek) — *Nagyoroszi* (ahol ez alkalommal 3 évre szóló vándorlási engedélyt jegyeztek be) — *Gyöngyös* — *Szeged* — *Új-Arad¹²¹* — *Arad¹²²* — *Temesvár* — *Nagyszében* — *Brasso* (ahol végzett munkája utáni ismeretlen helyen tartózkodása idején engedélyezte számára Pozsonyban az ottani Helytartósági Osztály Elnöksége, hogy a Dunai Fejedelemségekbe és Törökországba vándoroljon, de ezzel az engedéllyel éléséről a vándorkönyvben bejegyzés nincs) — *Szeged* — *Pécs* — *Eszék* — *Zágráb*.

A vándorútra indulás előtti munkaviszony utolsó napja 1847. augusztus 13. A vándorút alatti első munkahelyére e nap és 1847. szeptember 27-e között érkezett. A vándorlás alatti utolsó munkaviszony 1860. szeptember 24-éig tartott. A vándorút időtartama tehát néhány napos hibával 13 évben állapítható meg. Ez alatt összesen 35 alkalommal, 33 helységben történt Csillag András munkakönyvébe bejegyzés. Közülük 18-ban dolgozott.

A nyugat-galíciai Wadowicei kerületben (*im Kreise*) le-

vő Bialaban született Anton Roland szabólegény vándorútjának iránya: Biala város — Babicei¹²³ Fővámhivatal — Biala város — Olmütz — Hainburg¹²⁴ — Fürstenfeld¹²⁵ — Zalaegerszeg — Biala város.

Az út a vándorkönyvnek Bialán 1855. április 19-én történt láttamozásával kezdődik. Az utolsó zalaegerszegi munkaviszony 1855. november 22-ig tartott. A vándorút kezdete és az az alatti utolsó munkaviszony vége közötti időszak csak 7 hónap. Az ezt követő legközelebbi, egyben utolsó bejegyzés a vándorkönyvben a Bialai Kerületi Hivaltól 1860. március 2-án 1 évre szólóan adott vándorlási engedély. Arról nincs adat, hogy Roland a közbülső 4 és 1/4 év alatt mi tévő volt, merre járt. Vándorkönyvében 7 helységről van bejegyzés, közülük csak 1-ben dolgozott.

A Nagykanizsán született Novaczky Imre csizmadialegény a vándorkönyv Nagykanizsán történt kiállítása előtt ugyanitt volt segéd. Vándorútjának iránya: *Nagykanizsa — Palota* (ahonnan vándorlási engedélyének meghosszabbítása végett Nagykanizsára jött) — *Palota* (ahonnan sorozáson való megjelenés végett Nagykanizsára utasították) — *Nagykanizsa* (ahol 3 évre szóló vándorlási engedélyt kapott) — *Pécs*.

A vándorlásra indulás előtti munkaviszony első napja 1853. december 19., utolsó napja pontosan nem állapítható meg. Ugyanígy nem állapítható meg pontosan a vándorlás alatti első munkaviszony első napja. A bejegyzések egybevetése alapján a vándorlás előtti munkaviszony utolsó napja 1856. január 28-ra, a vándorlás alatti első munkaviszony első napja február 1-re tehető. A vándorút alatti utolsó munkaviszony 1860. augusztus 18-áig tartott. E szerint a vándorutat is magába foglaló segédi munkaviszonyok együttes időtartama 6 év 8 hónap 18 nap, amiből 4 év 5 hó 18 nap a vándorútra esik. Novaczky a vándorútja alatt csak abban a 3 helységben tartózkodott, ahol dolgozott. Más helységben történt láttamozás nincs a vándorkönyvében. A 3 helység közül az egyik a szülő- és egyben felszabadulási helye.

A tiroli Stilsben¹²⁶ született Johann Haas lakatoslegény a tiroli Glurnsban¹²⁷ 1856. január 26-án kapott második vándorkönyve szerinti útját van csak módunk követni. Útjának iránya: Brixen¹²⁸ — Lienz¹²⁹ — Feldkirchen¹³⁰ — Judenburg¹³¹ — Bruck¹³² — Mariazell — St. Pölten — Krems¹³³ — Bécs — Mohács — *Pécsi vasútépítés Villányban volt munkavezetőségéhez tartozó ismeretlen munkahely* — *Pécs* (ahol kórházban ápolták).

Az út 1856. január 26-án kezdődött, s a pécsi kórházi ápolás 1856. szeptember 11-ig tartott, mely időtartam összesen 7 és 1/2 hónap. Ez alatt a vándorkönyvet 11 helységben láttamozták, de csak 1 helyen dolgozott.

A Zala megyei Kiskomáromban¹³⁴ született Hajdu János takácslegény a vándorkönyv Kiskomáromban 1862. március 23-án történt kiváltása után az abba március 27-én történt bejegyzés szerint 1859. január 27-től Kiskomáromban dolgozott. Vándorútja alatti első munkaviszonya Zala-

bérben 1862. április 9-én kezdődött. Vándorútjának iránya: *Zalabér* — Nagykanizsa (ahol sorozáson volt) — ismeretlen helyen katonai szolgálatot teljesített — Keszthely (ahol 1 évre szóló vándorlási engedélyt írtak könyvébe) — *Kiskomárom* — *Pécs* — *Siklós*.

A vándorlás 1862. április elején kezdődött, 1863. március 5-én a katonai szolgálat miatt megszakadt, 1866. február 14-e után folytatódott, s 1866. június 26-áig, tehát összesen csak 15 és 1/2 hónapig tartott. Ez alatt az idő alatt a vándorkönyvbe 6 helyen történt bejegyzés, közülük 4-ben dolgozott.

A Zala megyei Galambokon született Kelemen János kovácslegénynek a vándorkönyv Kiskomáromban 1864. április 1-én történt kiváltása és ugyanakkor 1 évre szóló vándorlási engedély elnyerése után a vándorkönyvébe vélelmezhetően ezt rövidebb követően történt bejegyzés szerint 4 évig tartott kiskomáromi inaskodása. Az ezt követő első bejegyzés az 1865. szeptember 11-én Keszthelyen kapott 1 éves vándorlási engedély. Kelemen János vándorlásának iránya: *Kaposvár* — *Bátaszék*.

A vándorút 1865. szeptember 11-ét követően kezdődött és 1866. május 20-án fejeződött be. Időtartama tehát: mintegy 7 hónap, mely alatt Kelemen csak 2 helységben kapott munkakönyvébe bejegyzést, mindkettő munkavállalásról szóló bizonyítvány.

A Zalabérben született Szívós Imre csizmadialegénynek a vándorkönyv Nagykanizsán 1865. április 18-án történt kiváltása után abba ugyanaznap történt bejegyzés szerint a mesterségét „rendesen tanulván”, 1863. Úrnapján¹³⁵ Nagykanizsán szabadult fel, s azóta ugyanott legényként dolgozott.

A vándorkönyv kiállítása után 1864. június 19-től 1865. április 19-éig *Nagykanizsán*, ez után 1866. június 20-áig *Pesten* dolgozott. Vándorútja tehát csak Pestre vitte. Az itteni munkaviszonyáról szóló bizonyítványt követő bejegyzés a vándorkönyvében nincs. E munkaviszony időtartama tehát 14 hónap.

A Zala megyei Kisszigeten született Betze József kovácslegénynek a vándorkönyv Nován 1866. február 7-én történt kiállításakor, és ezt követően fennállott munkahelye Páka¹³⁶ volt. Vándorlásának iránya: *Lenti* — *Nova* (ahol vándorlási engedélyt írtak vándorkönyvébe) — *Zalaegerszeg*.

A vándorút alatti első munkaviszony 1866. március 15-én kezdődött, az utolsó 1866. június 15-ig tartott. A vándorlás időtartama csak 4 hónap, amely idő alatt 2 helységben töltött munkaviszonyáról van csak vándorkönyvében bejegyzés.

A Zala vármegyei Kollátszegen¹³⁷ született Bedenek alias Jakopanecz János molnárlegény vándorkönyvében csak egy bejegyzés van, amely arra utal, hogy 1877-ben — de nem tűnik ki a bejegyzésből, hogy mióta és meddig — a horvátországi Virjében¹³⁸ dolgozott.

9. A vándorutakat, azok időtartamát, és az azok alatti

munkavállalásokat a szerint kell elkülöníteni, hogy a vándorlási kötelezettség fennállásának idejére, vagy az utánra, tehát 1860. május 1. utánra esnek.

A vándorlási kötelezettség idején vándorolt Sotonyi János *takácslegény* 3 év 9 hónapos vándorlása arra enged következtetni, hogy csak a mesterré váláshoz szükséges 3 éves vándorlási idő meglétére törekedett. Ez alatt csak Somogy, Tolna, Veszprém és Zala megyében járt és dolgozott.

Hodits István *fazekaslegény* születési és inaskodási vármegyének, Zala vármegyének 4 helységében vállalt munkát, s a vármegye határát vándorútja alatt csak akkor lépte át, amikor a szomszédos Somogy vármegyének a vármegyei határhoz közeli falujába, Miháldra ment.

Kaszap Mihály *kovácslegény* rövid Fejér vármegyei munkavállalások után az ország nyugati része felé törekedett, 14 hónapot meghaladó ideig Bécsben is, majd 2 évet meghaladóan Pesten és Budán is dolgozott. A Duna vonalát csak akkor lépte át, amikor Magyaróvárból jövet Pozsonyba ment.

Csillag András *magyar-szabó legény* arra használta fel a vándorlási kötelezettséget, hogy országot is lásson. A kötelező vándorlási idő megkésztetésével járt a Duna–Tisza-közén, a Felvidéken, a Dunántúlon, a Délvidéken, Erdély déli részén, törekedett a Kárpátoktól keletre és délre eső külföldre is, meg is kapta erre az engedélyt. Járt-e ott, arról adat nincs. Erdélyből visszatérése után útját Horvátország fővárosában fejezte be.

Anton Roland *szabólegény* vándorútjának iránya azt mutatja, hogy hazájából dél felé törekedett, s út közben nem is vállalt munkát. Érdekes lenne tudni, hogy Stájerországnak Magyarország felé eső határa előtt, Fürstenfeldben miért azzal láttamoztatta vándorkönyvét, hogy Nagykanizsára utazik? Öt nap múlva Zalaegerszegen vállalt munkája után 2 hónap múlva miért fordult Pest felé? S miként jutott hazájába 4 és 1/4 év múlva úgy, hogy útközből láttamozás nincs könyvében. Talán még érdekesebb lenne tudni, hogy 1860 márciusi otthonléte után miért, mikor és hova jött újból Magyarországra úgy, hogy vándorkönyvében ez időből egyetlen láttamozás sincs.

Novaczky Imre *csizmadialegerény* következtethetőleg csak a legény- és vándorlási időnek az *Ideiglenes Iparrendtartás* 95. §-a szerint szükséges együttes 6 évi időtartama meglétére törekedett. Ez az ezt előíró rendelkezés, az *Ideiglenes Iparrendtartás* hatályban léteig, 1860. május 1-éig meg is volt neki. Az ezt követő 2 hónap 18 napot követő időből, tehát 1860. augusztus 18-a utánról vándorkönyvében bejegyzés nincs.

Johann Haas *lakatoslegény* vándorútjából az látható, hogy dél-tiroli szülőföldjéről hosszú távot beutazva munkavállalási szándék (vagy lehetőség?) nélkül érkezett Bécs-

be. Vele kapcsolatban is felmerül a kérdés: mi indította arra, hogy a bécsi rendőrhatalóságnál történt jelentkezésekor azt közölje, hogy Mohácsra utazik? Talán hallott a mohács–pécsi vasút építéséről, s ezért törekedett ide? További kérdés, hogy a pécsi kórházban ápolása után abbahagyta a vándorlást? Avagy az ezt követő munkavállalásai már nem kerültek a vándorkönyvbe?

A vándorlási kötelezettség megszűnése utáni időből való mind az 5 vándorkönyvünk tulajdonosa Zala vármegyei születésű volt. Hajdu János *takácslegény*, Kelemen János és Betze József *kovácslegények* Zala vármegyei első munkahelyeiket követően más Zala vármegyei helységben, majd közülük ketten Somogy, Tolna és Baranya vármegyei helységben, valamint Pécssett levő munkahelyet választottak. Szívós Imre *csizmadialegerény* Zala vármegyei első munkahelyét követően csak Pestre ment dolgozni. Betze József el sem hagyta Zala vármegyét. Munkavállalásaik rövid időtartama kiváló illusztrációja annak, hogy megszünt a 6 éves kötelező legényi és vándorlási idő, mint az önálló vállalkozásban való iparűzéshez előírt feltétel.

A 12 vándorkönyv-tulajdonos közül a két külföldi születésű a szülőhazájától már igen hosszú utat tett meg, amikor átlépte Magyarország határát. A 10 magyarországi születésűnek a vándorútját áttekintve, figyelmet felkeltő, hogy a 7 Zala vármegyei születésű közül 1 a saját megyéjéből egyáltalán nem, kettő csak a szomszédos vármegyének (Somogy, ill. Belovár vármegyének) a szülőhelytől nem távoli helységébe, kettő pedig a Dél-Dunántúlnál távolabbra nem vándorolt. Egy volt köztük, aki Pesten keresett és talált munkát. Ezzel szemben az a két legény, akik két püspöki város, Székesfehérvár és Vác közelében s ekként gazdasági vonzáskörzetében születtek, s felszabadulásuk után e városokban dolgoztak, azokat bizonyára az itteni kulturális adottságoktól szélesebbé vált látókörük távolabbi vidékek városi munkahelyei felkeresésére ambicionálta. A 10 magyarországi születésű mesterlegény közül csak 1 lépte át nyugat felé az országhatárt, az is csak Bécsig ment. Lehet, hogy ebben annak is volt szerepe, hogy következtethetően német nyelvtudással rendelkezhetett annak folytán, hogy inasidejét és első munkaviszonyának idejét német nemzetiségű lakossággal is rendelkező mezővárosban (Adony) székhellyel bíró céhhez tartozó, német családi nevű s így bizonyára e nyelvet is beszélő mesternél töltve, legalábbis valamelyes német nyelvtudásra volt módja szert tenni. A többi 9 magyar mesterlegény születési helyéből a kézművességüknek az országhatáron kívüli ismeretszerzéssel is történő színvonal-emelésére inspiráló látókör, valamint a születési helyből és családi nevükből az országhatáron kívüli sikeres mozgást, megélhetést előmozdító német nyelvtudás nem valószínűsíthető.

VII.

A vándorkönyvek eddig nem ismert céhszervezetekről tudósító adatai

1. A Céhkataszter szerkesztői a vándorkönyvekben levő azok közül az adatok közül, amelyek céhekről tudósítanak, a céhpecsétlenyomatokat helyezték előtérbe. Vizsgált vándorkönyveinkben levő céhpecsétlenyomatok egy részének állapota miatt ezek szövege nem, vagy csak hiányokkal olvasható. Ugyanakkor a vándorkönyvekbe a munkaviszonyokról bejegyzett azok a bizonyítványok, amelyeket valamely céh nevében adtak és írtak alá, következtetni engedik, hogy a bizonyítvány keletjében írt helységben volt a vándorkönyv tulajdonosának szakmája szerinti céh. Van a vándorkönyvekben, mint láttuk, munkaviszonyról szóló olyan igazolás is, amely nem céhtől, hanem hatóságtól származik. Egyfelől a céhekről tudósító adatok ellenőrzésének szükségességétől vezetve, másfelől a bizonyítványok egy részének nem céhtől származása okát keresve, egybevetettük a vándorkönyvek céhről tudósító, vagy céh hiányát feltételezni engedő bejegyzéseinek adatait a Céhkataszter adataival.

2. A vizsgálat eredménye a következő:

a) Sótónyi János takácslegény a vándorkönyvében olvasható 1839. január 2-i kaposvári bizonyítvány szerint Sönyeg (?) József kaposvári mesternél állott munkába. A bizonyítványt aláíró céhmester és atyamester neve melletti viaszpecséten a széles körben elterjedt takácsjelvény, a háromszög alakban összerakott három takácsvetélő van, ami arra utal, hogy az aláírók takácscéhnek voltak előjárói. A Céhkataszter a kaposvári eredetű forrásanyagok között nem jelez ottani takácscéhtől valót. Ez arra a következtetésre indít, hogy Sótónyi vándorkönyvének szóbanforgó bejegyzése olyan céhről tudósít, amelytől származó forrás nem ismeretes. A bejegyzést új céhszervezeti adatként azonban nem kezelhetjük, mert Szádeczky Lajos a már idézett művében kétszer is említi a céh 1735. évi kiváltságlevelét.¹³⁹

b) Sótónyi János vándorkönyvében olvasható 1842. július 9-i keletű bizonyítvány szerint Poklos József kisoradai takácsmester, mint munkaadó mester ad bizonyítványt Sótónyinak. A bizonyítványt Balogh György jegyző (nem céhjegyző!) adta ki. Annak okát, hogy a bizonyítvány miért a munkaadó mestertől származik, egyfelől abban látjuk, hogy Kisoradán nem volt takácscéh, másfelől abban, hogy a munkaadó mester nem volt tagja sem a közeli Kiskomárom, sem Komárváros¹⁴⁰ takácscéhének. A Céhkataszterből kitűnően e két helyen volt takácscéh, de kisoradai forrásanyagról nem szól. A bizonyítványnak a jegyző által történt adása is arra utal, hogy Kisoradán nem volt takácscéh. Ugyanis, mint láttuk, a Községes Céhbeli Cikelyekbe foglalt előírás szerint (XXXIII. cikkely) a helybeli előjáró hatóság olyan helyeken adja a bizonyítványt, ahol a legénynek munkát adó mester céhen kívüli.

c) Sótónyi János 1843. december 3-i szentbalázsi¹⁴¹ kelettel két céhbeli előjáró és a céhnótárius által aláírt bizonyítványt kapott arról, hogy Pölöskefőjében¹⁴² Bognár Imre nevű társuknál dolgozott. Ez a bizonyítvány arról szolgáltat adatot, hogy a pölöskefői takácsmester a szentbalázsi takácscéhhez tartozott. A vándorkönyvi bejegyzésből nem tűnik ki, hogy ez milyen céh volt. A Céhkataszter szentbalázsi takácscéhtől fennmaradt forrásanyagot nem, hanem csak Szentbalázsról való 1863. évi biznyságlevelet közöl, annak megjelölése nélkül, hogy az milyen szervtől származik. Ezt megvizsgálva megállapítottuk, hogy az egy felszabadítólevél,¹⁴³ melynek szövege nem tartalmazza sem azt, hogy a felszabadított milyen kézművességet tanult, sem azt, hogy a felszabadító mely kézművességnek volt mestere, de azt sem, hogy az azt aláírók milyen céh előjárói voltak. Az okmányon levő bélyegzőlenyomat szövege alapján állapítottuk meg, hogy annak adója a Szentbalázsi takácscéh volt. Ekként Sótónyi vándorkönyvének ez a bejegyzése is olyan céhszervezetről tudósít, amely eddig nem volt ismert.

Kaszap Mihály kovácslegény vándorkönyvébe 1845-ben és 1846-ban adonyi kelettel írt bejegyzésekkel Georg Fischl (vagy Pischl ?) *Huff Schmidt Meister Obervorsteher* (patkolókovács, főelőjáró) ad bizonyítványt arról, hogy Kaszap Mihály Újfaluban¹⁴⁴ Georg Cechmeister *Schmidt Meister*-nél volt inas, majd nála állott munkaviszonyban. A főelőjáró által használt pecsétlenyomó szövege: „A Sár-melléki Kovács Lakatos és Bognár Egyesült Czéhnek Petsétje 1818.” A Céhkataszter Sár-melléki Asztalos Bognár Kovács és Lakatos Céh forrásanyagairól, köztük ilyen nevű céh 1818. évi pecsétlenyomójáról közöl adatokat. Közli azonban Sár-melléki Bognár Kovács Lakatos Céhtől fennmaradt anyagok adatait is. A két elnevezés közötti különbség oka eddig feltáratlan. A különbségből szervezeti változásra következtettünk. A Georg Fischl által aláírt bejegyzés egyrészt arról tudósít, hogy az általa vezetett céhnek a székhelye 1845-ben és 1846-ban Adonyban volt, másrészt arról, hogy az újfalui kovácsmester ehhez a céhhez tartozott.

e) Kaszap Mihály 1852. december 12-től 1856. október 8-áig Pécssett Stumpf Ferencnél végzett munkájáról nem céh írt bizonyítványt a vándorkönyvbe, hanem a bizonyítvány olvashatatlan aláírása mellett látható „*Bürgermeister-Amt der K. Freistadt Fünfkirchen*” szövegű körbélyegzőlenyomattól következően a Polgármesteri Hivatal. A Céhkataszterből kitűnően volt Pécssett kovácscéh. Privilegiuma 1701 évi, s fennmaradt az 1829–1855 években vezetett mesterkönyv is. Felvetődik a kérdés, hogy 1856-ban nem azért igazolja-e a munkaviszonyt a Polgármesteri Hivatal, mert a céh már nem működött? Avagy azért, mert a munkavégzésről és ez alatti magatartásról adott igazolás csak folytatódólagos s ekként kiegészítő szövege az arról szóló bejegyzésnek, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Gár-

donyba utazik, aminek bejegyzése viszont hatósági hatáskörbe és nem céh jogkörbe tartozott.

f) Csillag András magyar-szabó legény 1852 novemberében 3 hétig Hercegfalván Sufan (?) József szabómester-nél dolgozott. Erről a vándorkönyvbe írt bizonyítványt az ottani jegyző írta alá. Ez arról tudósít bejegyzés, hogy az időben Hercegfalván nem volt szabócéh és hogy az ottani szabómester nem volt tagja valamely más székhelyű céhnek.

g) Csillag András 1853. október első három hete alatti újbecsei alias törökbecsei munkaviszonyáról a vándorkönyvbe vezetett bizonyítványt az ottani céhelöljáró írta alá. A Céhkataszter szerint a Tokaji Helytörténeti Múzeumban van egy újbecsei szabó-vándorkönyv, de ottani szabó céhhez kötődő más forrást a Céhkataszter nem említ. Ez azt a vélelmet váltotta ki, hogy Csillag András vándorkönyvének újbecsei bejegyzése olyan forrásadat, mely az eddig nem tudott újbecsei szabócéhről tudósít. Az újbecsei vándorkönyvnek a vélelem alapos vagy alaptalan mivolta megállapítása végett történt megismerésekor¹⁴⁵ azt kell látnunk, hogy a német nyelven kiállított vándorkönyv egy *Seilergesell*-é (kötélverőlegényé), és nem egy *Schneidergesell*-é (szabólegényé) volt.¹⁴⁶

Ezek szerint Csillag András vándorkönyvének újbecsei bejegyzése nem egy újbecsei szabócéhre utaló forrásadat. Ennek az adatnak kritikusan történt kezelése és ennek során az említett vélelem helyt- vagy helyt nem állóságára törekvésünk viszont azt eredményezte, hogy a Céhkataszterben Újbecsénél tévesen szerepel egy, az e városhoz kötődő szabó-vándorkönyv, mert az egy kötélverő legény vándorkönyve volt.

Vizsgálódásunk során módunk volt megállapítani, hogy a Tokaji Múzeumban őrzött vándorkönyvbe 1843. szeptember 19-én Újbecsén történt bejegyzés egyik aláírója „*Josep Rochits Seilermeister Obervorsteher*”; kinek neve alatti körbélyegzőlenyomat elmosódott szövegéből annyi kiolvasható, hogy az egy vegyes céh bélyegzőjének lenyomata. A Céhkataszter szerint Újbecsén működött egy vegyes céh, amelynek privilégiuma 1822-ben kelt. Csillag András újbecsei munkaviszonyáról a vándorkönyvbe 1853. október 24-én írt bejegyzés egyik aláírója „*Anton Rosits Ober Vorsteher*”, aki vélhetően a fia volt a Tokaji Múzeumban őrzött kötélverő vándorkönyvben szereplő Joseph Roschtsinak. A Csillag András vándorkönyvébe írt újbecsei bejegyzés aláíróinak neve melletti sérült pecsét szövegéből csak egy évszám: 1823 olvasható ki. Ez arra utal, hogy a pecsét az 1822-ben privilégiumot nyert újbecsei vegyes céh 1823-ban készített pecsétnyomójától származik.

Mindezek alapján az állapítható meg, hogy Csillag András szabólegény vándorkönyvének újbecsei bejegyzése nem egy ottani szabócéhtől, hanem az ottani vegyes céhtől származik, amelynek tagja volt a Csillagnak munkát adó újbecsei szabómester.

h) Csillag András 1857. évi brassói munkaviszonyáról szóló bejegyzés szerint az ottani német-szabó céhnél állt munkában. A Céhkataszter a brassói céhforrásanyagok között anélkül említi egy szabó céh privilégiumát, hogy feltüntetné, német-szabó céh volt-e az? A kérdés annak nyomán vetődik fel, hogy Brassóban két szabó céh volt. Az egyik a német-szabóké, a másik a szász-szabóké.¹⁴⁷ Csillag vándorkönyvében levő bizonyítvány annak vizsgálatára indítékot adó forrás, hogy a Céhkataszter szerinti szabó céh a kettő közül melyik.

i) Anton Roland 1855. évi zalaegerszegi munkaviszonyáról a vándorkönyvbe írt bejegyzést aláíró Sipos Vince céhjegyző neve mellett „Váltómives Szabo C[eh] Pöts[étje] Z[ala] Egerszeg” köriratú pecsétlenyomat van, amelyben 1753-as évszám is látható. A Céhkataszter szerint Zalaegerszegen volt egy céh, amelynek magyar-szabók is és német-szabók is tagjai voltak. E céh első privilégiuma 1676. évi. Fennmaradt az 1752–1886. években vezetett jegyzőkönyve is. E források áttekintésével megvizsgálásra vár, hogy a Céhkataszter szerinti céh és a Rolandnak munkaviszonyáról igazolást adott céh azonos-e? Ha nem, akkor vándorkönyve egy eddig számba nem vett céhről tartalmaz forrásadatot.

j) Betze József kovácslegény a vándorkönyvbe 1866. március 14-én bejegyzett bizonyítvány szerint 1865. május 28-tól Pákan Mendl József kovácsmester műhelyében dolgozott. A bizonyítványt Tóth József céhbiztos írta alá. Az aláírása melletti bélyegzőlenyomat szövege teljesen elmosódott. A Céhkataszternek pákai kovácscéhtől származó 1864. évi biznyságlevélről szóló adata alapján az volt vélelmezhető, hogy Tóth József az ottani kovácscéh biztosa volt. Az okmány megtekintése a vélelem megalapozottságát igazolta. Az okmány éppen Becze József kovácsinasnak 1864. január 24-én adott felszabadítólevél,¹⁴⁸ melynek szövege szerint az abban foglalt tényeket „a Pákai helységben törvényesen fennálló kovács czéh fő- és al-czéhmesterei” adják tudtul, s az azt aláírók egyike Tóth József céhbiztos. Becze József Egyed Mihály szolgabíró által 1866. február 7-én Nován kiállított és a zalaegerszegi járási szolgabírói bélyegző lenyomatával ellátott — a Céhkataszterbe még be nem kerülhetett — vándorkönyvének pákai keletű bejegyzése adott indítékot annak a mondottak szerinti módon történt megállapítására, hogy létezett pákai kovács céh. A Céhkataszterbe „biznyságlevél” gyűjtőszóval jelölten került felszabadulólevélén kívül a pákai kovácscéhtől fennmaradt más forrás sajnos nem ismeretes — bizonyára mert vagy megsemmisült, vagy lappang.

k) Kelemen János kovácslegény kaposvári munkaviszonyáról 1865. december 4-én a Kaposvári Városbírói Hivatal jegyzett be igazolást a vándorkönyvbe. Hajdu János takácslegény pécsi munkaviszonyáról 1866. április 25-én „Sz. Kir. Pécs Városa Kapitányi Hivatala” szövegű bélyegzővel lebélyegzett igazolás, ugyanazon évi siklósi munkaviszonyáról pedig Kis József szolgabíró, mint céhbiztos ál-

tal aláírt igazolás látható a vándorkönyvben. Ugyanakkor Kelemen János 1866. évi bátaszéki munkájáról a vándorkönyvbe írt bizonyítványt céh adta, amint ez az aláíró neve alatt olvasható *Obervorsteher* szóból és a „*Schmidt-Wagner-Zunft Bataaszék*” feliratú bélyegzőlenyomatból látható. A Céhkataszter szerint Kaposváron volt a kovácsoknak — a puskaművesekkel és a szíjgyártókkal közös — céhük. Pécssett volt takácscéh, Siklóson pedig a takácsokat — a német-szabókkal, üvegesekkel és német-vargákkal együttesen — tömörítő céh. Megállapításra vár, mi lehetett az oka annak, hogy a vándorkönyv tulajdonosának szakmája szerinti céh e helyeken létezése ellenére a városi közigazgatási hatóság valamely szervétől, ill. a járási közigazgatási hatóság munkatársától, utóbbtól úgy is mint céhbiztos-tól származó igazolás került a vándorkönyvekbe.

VIII.

A vándorkönyvek „utóélete”

1. A vándorkönyvek a rendeltetésük szerinti felhasználást követő utóéletük első szakaszában, ha tulajdonosuk nem semmisítette meg őket, akkor személyi iratai egyik darabjaként maradtak meg, majd ezt követően az örökösök valamelyikénél — ha ő sem semmisítette meg azokat — a családi iratokat őrző bútorfiókba kerültek. Van eset, amikor üres oldalait a tulajdonos emlékei megörökítésére használja. Az ilyen vándorkönyvek tulajdonosuknak a vándorlás utáni időszakáról tudósító adatokat is őrző írásos emlékeként maradtak fenn. Volt mesterlegény, aki a vándorkönyvét dalok szövegének feljegyzésére használta. Ezzel információt hagyott arról, hogy az ő környezetében mely nótákat énekelték, melyek voltak a feltehetően kedveltek. Van, amikor a legény a vándorkönyvet fontosabb családi események bejegyzésére használja. Ez által az ilyen vándorkönyv éppúgy családtörténeti adatgyűjteménnyé is válik, mint az a vándorkönyv, amelynek üres oldalaira az örökös jegyzi fel a felmenők születési és házasságkötési adatait.

A vándorkönyvek egy része már eredeti tulajdonosuk által felajánlottként, más részük az örökösöknek az eredeti tulajdonos iránti tisztelete és reá emlékezése, vagy a múlt maradványai iránti megbecsülés egyik kifejezéséeként közgyűjteménybe került.

2. A tulajdonos által később jegyzőkönyvecskeként használt vándorkönyv Sotonyi Jánosé. Sotonyi nem tudta aláírásával ellátni a vándorkönyvét annak erre kijelölt helyén. Ezért a könyv rendeltetészerű használata után abba került feljegyzéseket valamely ismerőse számára tollbamondottnak kell tartanunk. Hacsak nem azzal állunk szemben, hogy a vándorkönyv kiállításakor annak aláírására kapott hatósági felhívás teljesítése alól kibújt, holott, ha kezdetlegesen is, de tudott írni. Ez esetben viszont a

vándorkönyvében levő magánbejegyzések az ő kezétől származóak.

Időrendben első ilyen bejegyzése az utolsó munkaviszonyához a Pölöskefej faluban töltöthöz kötődőnek tűnik. Az itt illetékes által a vándorkönyvbe írt bizonyítvány egyik aláírója Dömötör József céhmester, a másik pedig Dömötör vezetéknévű céhnótárius volt (kinek keresztnéve nem olvasható). Sotonyinak kettőjük közül valamelyikkel valamilyen kontroverziája lehetett. Ez érzékelhető az általa aláírt bizonyítványt követő oldalra írt szövegből, mely a két Dömötör közül az egyiket így apostrofálja: „Dömötör a ki a tilosba betör”. E mondóka alá jegyzett versecske is valamilyen keserűség kifejezője:

„Szép az élet méreggeltelt évei,

Boldog ki azt könnyű szívvel türheti.”

Tíz üres oldal követően naplószerű bejegyzés kezdődik, amely annak primitív szövegezése és kifejezőmódja, valamint írásának kezdetlegessége folytán csak részben követhető, viszont éppen e sajátosságainál fogva így is tolmácsolója a múlt század első fele egyik falusi eredetű kézműveslegénye tanultsági szintjének és érzelmvilága egy sávjának. Ez a bejegyzés úgy kezdődik, hogy „Más hasonló felett 1849 Évből Örömmel napja bezzeg foly derült ma mindenszentek havának [= október] 21 napjára tegnap hivatattam vig lakodalomra”, majd úgy folytatódik, hogy „Tisztaságos szüzek társoká fogatok egyenként foly kelyvén nekem kezecskéket ... tapsolva vigatok.” Ezt követően betegségére emlékezik. Az ez utáni szöveg pedig nehezen olvashatóan írt, és zavarosan, már nem érthetően fogalmazott.

3. Kaszap Mihály vándorkönyvébe, annak első kötet-táblája belső oldalára és az azt követő oldalra unokája, az 1910-ben Palinban született dr. Kaszap Mihály jegyezte be mindkét ági nagyszüleit, valamint szülei nevét, születésük és házasságkötésük idejét, s mert vallásukat is és a keresztelest és házasságkötés helyét is bejegyezte, ezzel támpontokat hagyott hátra a leszármazási táblához szükséges pontos adatoknak mely plébániákon és lelkészségeknél való kereséséhez.

4. Szívós Imre 1866. június 20-án befejeződött pesti munkaviszonyáról szóló bizonyítványt követő második és harmadik oldalra, tehát e két oldalon át írva Leitlinger lelkész azt jegyezte be, hogy „Szívós Imre megnősült Nagy Kanizsán 1869-ben”. Az ezt követő oldalakon maga Szívós nap pontosságával jegyezte be, hogy mikor nősült, ez után pedig 5 gyermeke születésének, s közülük kettő elhalálzásának napját írta be.

Két üres oldal után kezdődik a dal-szövegek feljegyzése.

A dalok a következők:

- a) Vékony héja, de vékony héja van a piros almának...
- b) Zug, bug a szél, kergeti a felleget...
- c) Mint ha csak az agáczfa virágzik...
- d) Felhő közül egy szép csillag néz le rám...
- e) S eh, nem bánom én, hogy ha én meg is halok...

- f) Lánggal égő teremtette...
- g) Viszontagság az életem...
- h) Eh, a sirás nem kenyerem...

5. Tizenkét vándorkönyvünk közül három még 1926 előtt, egy 1948-ban a Nagykanizsai Városi Múzeumba került. A többi hét már ennek szervezeti utóda, a Thúry György Múzeum gyűjteményét gyarapította. Ez utóbbiak közül Csillag Andrásét 1966-ban unokája, Székelyhidi

Sándorné szül. Csillag Erzsébet nagykanizsai, Ady Endre út 4. sz. a. lakos ajánlotta fel a múzeumnak.¹⁴⁹ Nováczky Imre vándorkönyvét fiának, Lajosnak (ki ugyancsak csizmadia volt) unokahúga, Meilinger Mária nagykanizsai, Magyar utca 51. sz. a. lakos adta a múzeumnak.¹⁵⁰ Szívós Imre vándorkönyve Szívós Gyula, Nagykanizsa ny. állomás-elöljárója, nagykanizsai, Somogyi Béla út 5. sz. a. lakostól került a múzeumba.¹⁵¹

Jegyzetek:

¹ A molnáripari szakkönyvből idézi Isenberg, Heinrich: Das Gesellenwandern und was damit zusammenhing. Münster é. n. 36–38.

² Rüdiger, Dr., Otto: Die ältesten Hamburgischen Zunftrollen und Bruderschaftsstatuten. Hamburg 1874. 87.

³ Bodemann, Eduard: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Lüneburg. Hannover 1883. 229.

⁴ Jaritz, Gerhard: Gesellenwanderung in Niederösterreich im 15. und 16. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Tullner Schuhknechte. In: Somkuti, Éva — Éri, István — Nagybakay, Péter (Redig.): Internationales Handwerksge-schichtliches Symposium Veszprém 20–24. II. 1978. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Veszprémer Akademi-sche Kommission. 1979. 50–61.; Otruba, Gustav: Wanderpflcht und Handwerksburschenwege im Spiegel Wiener und niederösterreichischer Zunftarchivalien. U.o. 43–49. Magyarul: Éri István és tsai (szerk.): Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. — Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimposium, Veszprém 1978. november 22–24. Veszprém 1979. 37–46., 33–36.

⁵ Dr. Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon. I–II. Budapest 1913. I. 40.

⁶ Dr. Winkler Elemér: A soproni céhek története a XV–XIX. században. Sopron 1921. 24.

⁷ Király J.: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894. Függelék. 439.

⁸ Špiesz, Anton: Štatúty Bratislavských cechov. Dokumenty. Bratislava 1978. Nemecké resumé — Zusammenfassung. 501–503.

⁹ U.o. 153., 443.

¹⁰ Rathke-Köhl, Sylvia: Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Augsburg 1964. 110–126. A rendtartás 25. és 26. pontja.

¹¹ Špiesz i.m. 465–469.

¹² „Kayserliche Allergründigste Verordnung, Die Abstellung deren in Heil. Römischen Reich Bey denen Handwercks-Zünften Vielfältig Eingeschlichenen Missbräuchen Betreffend, 1731.” A Mainz-i Staatsarchiv-ban levő szöveget közli Stürmer, Michael: Herbst des Alten Handwerks. Quellen zur Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts. München 1979. 54–71. — A Szászországban publikált szöveget és a publikáció első oldalának reprodukcióját közli Wissel, Rudolf: Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I–II. Berlin 1929. I. 553–568.; II. tábla. — A császári aláírással birodalmi törvényné vált szabályozás kihirdetése és kezdeti végrehajtása elég nehézkesen ment. Wissel, I. 569–578.)

¹³ General-Privilegium und Gülde-Brief des Tischler-Gewercks in der Chur- und Marck Brandenburg dies- und jenseits der

Oder und Elbe, insonderheit des Tischler-Gewercks in Berlin. De Dato Berlin, den 5. Maji 1734. Art. I. Lásd: Stürmer i. m. 75.

¹⁴ Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtsprache) I–VIII. (továbbiak még nem jelentek meg) 1914–1988. Hgb. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften, ab 1939 von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, ab 1955 von der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. VIII. kötet. 98. oldalán C. G. Ludovici kereskedői lexikonából vett idézet.

¹⁵ U.o. a hivatkozott törvénykönyvből vett idézet.

¹⁶ Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. 18 Bde. Wien 1785–1790. III. 2, 298.

¹⁷ Špiesz i. m. 113., 143., 149., 167.

¹⁸ Vámosi Nándor: A debreceni csizmadiaák céh- és műszavai. Debrecen 1942. 115.

¹⁹ Wissel i. m. I. 571.

²⁰ Cópia des von einem ... Königl. Hungarischen Stadthalterey-Rath an dem Magistrat der ... Hauptstadt Ofen in Betref der Handwerkern ... dem 20ten Nov. 1780 ergangenen ... Befehls, welcher ... in die deutsche Sprache ist übersetzt worden. — (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 384/2/1780. II. 20.)

²¹ 21.650/1974., 12.458/1795., 18.936/1810., 16.304/1812., 26.075/1814. számú helytartótanácsi rendelkezések. Lásd: Kassics Ignác: A Magyar Országí Mester-Embereket, ezeknek Legényeit és Tanítványait, nemkülönben a' Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs 1835. 2., 3., 51., 59. és 171.

²² Rózsa György: Budapest régi látképei (1493–1800). Budapest 1963. Katalógus 33–33/d, 34/a, 81/a, 83/a, 84., 92/a–92/e, 93–93/o sz., valamint a LXXXVI. és LXXXVII. sz. táblák. A katalógusban a Kundschaftok változóan vándorlevél vagy céhlevél megnevezéssel szerepelnek. A katalógus 34. sorsz. és a LXXXVII. táblán b) jel alatt látható, s vándorlevélnek nevezett okirat a szövegéből kitűnően nem vándorlevél, hanem inasnak adott felszabadítólevél. További magyarországi Kundschaft-nyomtatványokat tesz közzé Prof. Dr. Klaus Stopp: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsstätten wandernder Handwerksge-sellen 1731–1830. című 17 kötetes művének (:Stuttgart 1982–1990(?):) a magyarországi kundschaftokat tárgyaló 12. és 13. kötetében. A mű egyes kötetét ismerteti Nagybakay Péter az ETHNOGÁFIA 1983. évi évfolyamában (641–643. old.), 1988. évi évfolyamában (272–273. old.) és vagy 1990. évi vagy 1991. évi évfolyamának megjelenésre még váró valamelyik számában.

²³ Ez a hivatalos gyakorlatban Generalia principia néven emle-

- getett szkéma 1813-ban önálló kiadványként „Közönséges Czehbeli Czikkelyek a' mesterségűzés végett való társaságok és czehek számára” címmel kiadásra is került. (Buda 1813. Nyomtatott a' Királyi Magyar Univers[itas] betűivel.
- ²⁴ Kassicsi. m. 99—130.
- ²⁵ Közzétéve: LANDESGESETZ UND REGIERUNGS-BLATT FÜR DAS KRONLAND UNGARN — MAGYAR-ORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS TÖRVÉNY ÉS KORMÁNYLAP II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22., kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.
- ²⁶ 135. §
- ²⁷ Dr. Szádeczky i. m. II. 236.
- ²⁸ Richter M. István: A mesterlegények a céhvilágban (I—II.) ETHNOGRAPHIA (NÉPELET) 1930. 38—47., 177—199.; 41., 43.
- ²⁹ Gerendás Ernő: Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, különös tekintettel a Fővárosi Könyvtár céhirtaira. Klny. a Fővárosi Könyvtár évkönyve X. kötetből. Budapest 1940. 48., 49. és a 34. old. után illusztrációként közölt két Kundschaft képaláírása.
- ³⁰ Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) Budapest 1967. p. 98.; u. ö.: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest 1988. 174.
- ³¹ Éri István — Nagy Lajos — Nagybákay Péter (szerk.): A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere I—II. Budapest 1975. (továbbiakban: Céhkataszter) I. 35., 37., 55.
- A külföldi szakirodalomban sem találkozunk sajnos egységes megnevezés-használatokkal. A helyes megnevezéseket az Erlangeni Városi Múzeum Handwerkskundschaften mit Veduten 1740 bis 1810 című kiállításának Johannes E. Bischoff erlangeni városi levéltáros és városi múzeumvezető által összeállított és kiadott katalógusa bevezető szövegében olvashatjuk. (Stadtmuseum Erlangen. Ausstellungskatalog Nr. 21.; 35. Sonderausstellung von 13. 5. bis 18. 9. 1977., 3—5.)
- ³² L.: Meissner, H. O.: Urkunden und Aktenlehre der Neuzeit. Leipzig 1952.
- ³³ L. 20. sz. jegyzet.
- ³⁴ Wüthrich, Lucas: Kundschaften und Wanderbücher als Beläge für die Gesellenfahrten. Somkuti—Éri—Nagybákay i. m. 76—79.
- ³⁵ Bräuer, Helmut: Gesellenmigration in der Zeit der Industriellen Revolution. Karl-Marx-Stadt 1982., 12., 33.
- ³⁶ Wissel i. m. I. 587.
- ³⁷ Bräuer i. m. 33.
- ³⁸ Bopp, P. Hartwig: Die Entwicklung des deutschen Handwerksgegentums im 19. Jahrhundert unter dem Einfluss der Zeitströmungen. Paderborn 1932., 55., 57.
- ³⁹ Kassicsi i. m. 179.
- ⁴⁰ 18.936/1810., 16.304/1812., 26.075/1814., 22.387/1816. — Kassicsi i. m. 51., 60., 172., 179.
- ⁴¹ 6375/1817., 10.276/1818., 29.587/1821., 21.583/1824. — Kassicsi i. m. 185., 186., 192., 221.
- ⁴² Kassicsi i. m. 230.
- ⁴³ 8369/1826. — Kassicsi i. m. 227.
- ⁴⁴ 10.492/1829. — Kassicsi i. m. 237.
- ⁴⁵ Kassicsi i. m. 225.
- ⁴⁶ 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelkezés. — Kassicsi i. m. 237.
- ⁴⁷ Közülük egyet 1821. november 6-án Nagy-Kanizsán.
- ⁴⁸ Szabolcsi, Hedvig: Tischler aus Ungarn in den Materialien der Wiener Tischlerinnung. Somkuti—Éri—Nagybákay i. m. 62—75. Anhang.
- ⁴⁹ Lásd 22. sz. jegyzet.
- ⁵⁰ Kiskomárom mezőváros, majd község Zala megyében, amely 1969-ben Komárvárossal Zalakomár néven egyesült.
- ⁵¹ Mindkét okmány a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. Leltári számuk: 71.92.1., ill. 70.1272.1.
- ⁵² Otruba i. m. 33.
- ⁵³ Czoernig, Karl Freiherr von: Oesterreichs Neugestaltung 1848—1858. Stuttgart 1858. 185—186., 201.
- ⁵⁴ L. 25. sz. jegyzet. — A magyar nyelvű szöveg nem a német nyelvűvel párhuzamosan szövegeztetnek, hanem a német nyelvű nem mindenben hű fordításának tűnik. A rendelkezések teljes értelmének megismeréséhez a német szöveg használata hasznosabb, a jogalkotói szándék megközelítéséhez pedig elengedhetetlen.
- ⁵⁵ A cs. k. Kereskedelmi Minisztérium 1851. március 12-i utasítása szerint a szerb vajdasági és temesi bánsági, 1851. november 25-i utasítása szerint az erdélyi, és 1853. április 23-i utasítása szerint a horvát szlapon koronartartományban kellett ideiglenes jellegű jogszabállyal rendezni az iparviszonyokat.
- ⁵⁶ Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest 1965. 46.
- ⁵⁷ REICHS-GESETZ-BLATT FÜR DAS KAISERTHUM OESTERREICH Jhrg. 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dezember 1859.
- ⁵⁸ MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS KORMÁNYLAP. 1859. évf. Első rész. XLVI. db. Kiadott és elküldött 1859-diki december 31-én.
- ⁵⁹ A Somkuti—Éri—Nagybákay szerkesztésében megjelent és a 4. sz. jegyzetben idézett kiadványban közzétettek kivül megemlítjük Pollák, Róbert: Vandrovné knížky v zbierkach Vichodoslovenského Muzea c. tanulmányát. (: Sulc, Dr. Wiliam (red.): Historica Carpatica 16/1985. 235—261.; u. a. 17/1986. 203—216. :)
- ⁶⁰ A történeti Magyarországon — az Erdély vonatkozásában hiányos, egyébként viszonylag teljes felmérés szerint — 1011 helységben 4545 szervezet volt.
- ⁶¹ Céhkataszter I. 353., II. 175—177., 181., 184.
- ⁶² A példaként kiválasztott Csongrád, Sopron és Abaúj vármegyében az arány a következő: a Céhkataszter szerint a Csongrád vármegyében volt 6 céhes területi egység 58 céhes szervezethez kapcsolódó vándorkönyvek száma 135. Ugyanezek a számok Sopron vármegye vonatkozásában: 58, 252, 8.; Abaúj vármegye vonatkozásában: 10, 75, 1, mely legutóbbi szám a Kosice-i Vychodoslovenské múzeumban (Kassai Kelet-Szlovákiai Múzeumban) lévő 154 vándorkönyvvvel 155-re módosul. — (Pollák i. m. 2. rész. 203. old.)
- ⁶³ 73.440.2. lt. sz.
- ⁶⁴ 72.20.40. lt. sz.
- ⁶⁵ 82.786.1. lt. sz.
- ⁶⁶ 73.439.1. lt. sz.
- ⁶⁷ 73.441.1. lt. sz.
- ⁶⁸ 90.24. lt. sz.
- ⁶⁹ 72.20.41. lt. sz.
- ⁷⁰ 72.21.1. lt. sz.
- ⁷¹ 72.20.42. lt. sz.
- ⁷² 72.20.27. lt. sz.
- ⁷³ 72.20.43. lt. sz.
- ⁷⁴ 72.20.37. lt. sz.
- ⁷⁵ Vác város feletti földesúri jogát a püspök 1742-ben megosztotta a káptalannal. Ettől kezdve a püspök földesúri hatalma alatt maradt terület a Püspök-Vác, a másik pedig a Káptalan-Vác nevet viselte. A két város 1859-ben egyesült.
- ⁷⁶ Adony mezőváros, később nagyközség Fejér megyében, a Duna jobb partján.
- ⁷⁷ Thury György Múzeum 72.20.253. lt. sz.

- ⁷⁸ Miháld Somogy vármegyei falu. 1950. március 16. óta Zala megyéhez tartozó község.
- ⁷⁹ A megyei főnök az 1849. október 24-én közzétett „közigazgatási rendezet” szerint egy-egy megye politikai igazgatását vezető kormánybiztos, aki a „megyei főnök” címet viselte. (*Sashegyi i. m. 32., 33.*)
- ⁸⁰ Neszmély helység Komárom, majd Esztergom, majd újból Komárom megyében. 1977-ben Dunaalmással egyesítették Almásneszmély névvel. Komárom megye neve 1990. január 1-től Komárom-Esztergom megye.
- ⁸¹ Keszeg falu Nógrád megyében, közel Pest megye határához.
- ⁸² Lásd *Kovacsics József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest 1957. 24.
- ⁸³ *Sashegyi i. m. 217., 221.*
- ⁸⁴ A főispán az 1849. október 24-én közzétett „közigazgatási rendezet” szerint három-négy megyére kiterjedően szervezett polgári kerület politikai közigazgatását vezető kerületi főbiztos, aki a kerületi főispán címet viselte. — (*Sashegyi i. m. 32., 34.*)
- ⁸⁵ Thúry György Múzeum 90.26. lt. sz.
- ⁸⁶ Biala galíciai város Krakótól délnyugatra. Az első világháború után Lengyelországhoz került. 1950-ben Bielsko nevű várossal egyesítették. Az új városnév: Bielsko-Biala.
- ⁸⁷ Teschen város az egykori osztrák-Sziléziában; ma a városnak az Olza folyó jobb partjára eső része a tulajdonképpeni Teschen, Čieszyn névvel Lengyelországhoz, bal parti része pedig Český Tesyn néven Csehszlovákiához tartozik.
- ⁸⁸ Troppau az egykori Osztrák-Szilézia székhelye; ma Opava névvel csehszlovákiai város.
- ⁸⁹ Glurns község Tirolban Merantól Ny-ra az Etsch, olasz nevén Adige folyó mentén. Ma Olaszország.
- ⁹⁰ Brixen város Tirolban Merantól K-re az Eisack, olasz nevén Isareo folyó mentén. Ma Bressanone névvel Olaszországban.
- ⁹¹ Ezek az 1815. június 8-i szerződéssel laza szövetséggé egyesült államok, melyek szervezete az 1866. évi porosz–osztrák háború idején szűnt meg.
- ⁹² A Mohács–Pécs vasút építését az állam 1853-ban kezdte meg. A vonalat 1853. július 20-án megvette a Mohács–Pécsi Vasúttársaság. Haas munkavállalása idején a Villány és Mohács közötti szakasz épült. — (A Pallas Nagy Lexikona I–XVIII. Budapest 1893–1900. XII. 112. skk.)
- ⁹³ A patens I. és III. pontja, az Iparrendtartás 74. §-a és függeléke. — (Lásd 58. sz. jegyzetet.)
- ⁹⁴ Bucsanszky Alajos volt az a pesti nyomdász, aki 1864-ben átvette a vándorkönyv-nyomatványok készítésével már régebben is foglalkozó Trattner–Károlyi Nyomdát.
- ⁹⁵ A kép a tájat Clark Ádámnak Hawkins litográfiájában publikált rajzával azonos nézőpontból ábrázolja. A rajzot közli *Siklóssy László*: Hogyan épült Budapest? (1870–1930.) Budapest 1931. 49.
- ⁹⁶ Lásd *Kassics i. m. 225.*
- ⁹⁷ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ⁹⁸ Kisrada község Zala megyében, amelyet 1950-ben Garabonccal egyesítettek Garabonc néven.
- ⁹⁹ Bátaszék mezőváros, később nagyközség Tolna megyében.
- ¹⁰⁰ Páka község Zala megyében.
- ¹⁰¹ Helyesen: Zalabérben.
- ¹⁰² Virje község Bjelovar vármegyében, Gjurgjevactól ÉNy-ra.
- ¹⁰³ Caflisch Kristóf vándorkönyve. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum DB 89.32. lt. sz.
- ¹⁰⁴ Az 1872:VIII. tc. nem tartotta fenn, az 1884:XVII. tc.-be foglalt — második — ipartörvényünk újból kötelezővé tette a munkakönyvet.
- ¹⁰⁵ *Fest Imre*: A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar kir. minisztériumnak ötévi működése (1867-től 1872-ig) Pest 1872. 92.
- ¹⁰⁶ Kollátszeg falu Zala vármegyében, a Mura mentén, Keresztúr szomszédságában. Közigazgatási szervezeti helyzetének változásai és ezzel összefüggő helységnévváltozások után Keresztúrral egyesülve, jelenleg Murakeresztúr része.
- ¹⁰⁷ Lásd 86. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁸ Stils község Tirolban, Merantól Ny-ra. Ma Olaszországhoz tartozik és neve Stelvio.
- ¹⁰⁹ Ireg mezőváros, majd község Felsőireg névvel Tolna megyében. 1938-ban Szemcséddel egyesítették Iregszemcse névvel.
- ¹¹⁰ Lásd 98. sz. jegyzetet.
- ¹¹¹ Pölöskefej község Zala vármegyében. Mai neve: Pölöskefő.
- ¹¹² Lásd 78. sz. jegyzetet.
- ¹¹³ Újfalu a Fejér megyei Seregélyestől keletre fekvő Újfalu puszta, amely ma Zichüjfalu névvel Gárdonyhoz tartozik.
- ¹¹⁴ Hercegfalva község Fejér megyében. Neve 1951-től Mezőfalva.
- ¹¹⁵ Lásd 80. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁶ Domony község Pest megyében Aszódtól Ny-ra.
- ¹¹⁷ Kisfalud község Baranya vármegyében a Karasica folyó mellett, későbbi nevén Baranyakisfalud. Az első világháború után Jugoszláviához került.
- ¹¹⁸ Újbecse mezőváros Torontál vármegyében a Tisza partján. Másik neve Törökbecse. Az első világháború óta Jugoszláviához tartozik. Neve: Novi Bečej.
- ¹¹⁹ Nagyikinda város Torontál vármegyében. Az első világháború óta Jugoszláviához tartozik, neve: Kikinda.
- ¹²⁰ Nagyoroszi község Nógrád megyében.
- ¹²¹ Új-Arad mezőváros Temes vármegyében a Maros bal partján Ó-Arad királyi várossal átellenben. Új-Arad XIX. sz. végén nagyközség. Romániához kerülése után neve: Aradul-nou.
- ¹²² Ez az 1826-ban királyi várossá lett és a 121. sz. jegyzetben — az akkori szóhasználattal egyezően — Ó-Aradként említett város.
- ¹²³ Babice község Galíciában Krakótól Ny-ra, az akkori Porosz-Szilézia K-i határa közelében.
- ¹²⁴ Hainburg város Alsó Ausztriában, Béctől K-re a Duna mentén. Mai neve: Hainburg an der Donau.
- ¹²⁵ Helység Stájerország K-i határán.
- ¹²⁶ Lásd 108. sz. jegyzetet.
- ¹²⁷ Lásd 89. sz. jegyzetet.
- ¹²⁸ Lásd 90. sz. jegyzetet.
- ¹²⁹ Lienz város Tirolban a Dráva partján. Ma Kelet-Tirol fővárosa.
- ¹³⁰ Feldkirchen község Karintiában az Ossiacher Seetől ÉK-re.
- ¹³¹ Judenburg város Stájerországban a Mura mentén.
- ¹³² Bruck: Haas vándorútja irányából következően a Stájerországi Bruck an der Mur.
- ¹³³ Krems: Haas vándorútja irányából következően az alsó-ausztriai Krems városa a Duna bal partján.
- ¹³⁴ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ¹³⁵ 1863-ban Úrnappa június 4-én volt.
- ¹³⁶ Lásd 100. sz. jegyzetet.
- ¹³⁷ Lásd 106. sz. jegyzetet.
- ¹³⁸ Lásd 102. sz. jegyzetet.
- ¹³⁹ *Szádeczky i. m. II. 268–269.*
- ¹⁴⁰ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ¹⁴¹ Szentbalázs ma Zalaszentbalázs.
- ¹⁴² Lásd III. sz. jegyzetet.
- ¹⁴³ Nagykanizsai Thúry György Múzeum 72.20.13. lt. sz. A felzabadtólévéli Pesten Walzel Engel és Mandellonál 1859-ben nyomtatott díszes kivitelű nyomtatvány felhasználásával készült.
- ¹⁴⁴ Lásd 113. sz. jegyzetet.

- ¹⁴⁵ Ennek lehetőségéért e helyen is köszönetet mondok dr. Ben-
csik Jánosnak, a Tokaji Múzeum igazgatójának.
- ¹⁴⁶ A Tokaji Múzeum Adattárában csak 4 db vándorkönyv van.
Ezek közül témánk szempontjából csak a Gyöngyösi István
kötélverő legénynek Újbecsén, másik nevén Törökbecsén
1843. szeptember 14-én kiállított — és a múzeumban 82.3.1.
lt. sz. a. őrzött — vándorkönyv jön számításba.
- ¹⁴⁷ Lásd: *Binder, Paul*: Der Verfall und die Aufhebung der
Zünfte in der Stadt Brasov (Kronstadt). Közzétéve a
Somkuti—Éri—Nagybákay szerkesztésében megjelent és a 4.
sz. jegyzetben idézett kiadványban.

- ¹⁴⁸ Nagykanizsai Thúry György Múzeum 72.20.15. lt. sz. A fel-
szabadítólevél Veszprémben Ramazetter Károlynál 1862-ben
nyomatott, egyszerű kivitelű nyomtatvány felhasználásával
készült.
- ¹⁴⁹ A vándorkönyv mellett őrzött felajánló levél.
- ¹⁵⁰ A múzeum történész-muzeológusának, Kunics Zsuzsának e
helyen is megköszönt szíves adatközlése.
- ¹⁵¹ A vándorkönyv, mint gyűjteményi tárgy eredetéről tájékozta-
tó múzeumi feljegyzés a könyv mellett.

Képek forrásjegyzéke:

1. kép: Vándorló mesterlegénynek a leipzig-i mészárosceh által
1798-ban adott bizonyítvány (Kundschaft) — *Wissel* i. m.
II.
2. kép: Vándorló mesterlegénynek a kiskomáromi takácsceh ál-
tal 1842-ben adott bizonyítvány (Kundschaft). — Veszpré-
mi Laczkó Dezső Múzeum. 70.1272.1. lt. sz.
3. kép: 1827 és 1844 közötti időben Pesten készült vándor-
könyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címla-
dala — Nagykanizsai Thúry György Múzeum. 72.20.40.
lt. sz.
4. kép: Mihályi fazekascseh 1848-ban használt pecsétnyomójának
lenyomata.
- Nagykanizsai Thúry György Múzeum. 72.20.40. lt.
sz. vándorkönyve 13. old.
5. kép: 1847-ben Nagykanizsán készült vándorkönyv-nyomtat-
vány magyar és német nyelvű címloldalai — Nagykan-
izsai Thúry György Múzeum. 72.20.37. lt. sz.
6. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány cím-
oldala. — Nagykanizsai Thúry György Múzeum,
72.20.43. lt. sz.
7. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatványba fű-
zött városkép. — Nagykanizsai Thúry György Múzeum.
72.20.43. lt. sz.

Die Wanderbücher im György Thúry Museum zu Nagykanizsa (Typen, Funktion und Quellenwert der Wanderbücher in Ungarn)

In der Gewerbege-schichtsschreibung bilden die Wander-
bücher eine sich anbietende, notwendige Quelle für die Unter-
suchung der Gesellenwanderschaft. Die Wanderbücher legen in
erster Linie Rechenschaft über den Verlauf des Wanderweges,
über die Orte, von denen der Geselle Arbeit nahm sowie über die
Dauer der Arbeitsverhältnisse ab. Diese Verwendung der Wan-
derbücher als Quelle hatte in diesen Beziehungen schon die
Veröffentlichung mehrerer wertvoller Studien zur Folge.

Allerdings fehlt bislang eine solche Studie, die sich mit der
Einbürgerung und Funktion dieser Dokumentenart in Ungarn
befaßt hat, und die Wanderbücher aus der Sicht der Aktenlehre
und der Nutzungsregel untersucht hat, sowie das Aufhören der
Bestimmung und Benützung dieser Dokumentenart und dessen
Gründe erforscht hätte.

Der Verfasser machte sich zur Aufgabe, die Vorstellung der
Wanderbücher aufgrund ihrer äußeren aktenkundlichen Merk-
male darzustellen, die zu deren Ausstellung benutzten Vor-

drucke, die zeitlich und lokal unterschiedlich benutzt wurden,
weiter deren übliche Ausstellung und Abweichungen davon, u.a.
nachträgliche Eintragungen und deren Unterschiede, letztlich,
unter Beachtung all dessen, die Wandlung der Bestimmung der
Wanderbücher vorzustellen. Der Autor stellt die Wandlung der
Nutzungsregeln dar.

In der Einführung informiert der Verfasser über eine
Dokumentenart als Vorgänger der Wanderbücher mit gleicher
Funktion, die Kundschaft, die durch die Reichshandwerksord-
nung von 1731 für das gesamte deutsch-römische Reich eine all-
gemein gültige Regelung erfuhr.

Der Verfasser untersucht ebenfalls die Bedeutung des Wortes
Kundschaft. Das wurde deshalb notwendig, da die ungarischen
Zunftartikel Mitte des 18. Jahrhunderts das Vorhandensein eines
mit dem Wort *Kundschaft* bezeichneten Zeugnisses verlangte.

Die Reichshandwerksordnung von 1731 hat durch die Kund-
schaft die Gesellenwanderschaft in den Befugnissbereich der

Polizei für öffentliche Ordnung und Sicherheit gestellt. Gleiche Funktion hatte auch ihre Einführung 1733 in Ungarn.

Die Studie weist darauf hin, daß die Kundschaft auch in Ungarn für die wandernden Meistergesellen über ihr Betragen während eines Arbeitsverhältnisses Zeugnis ablegte, bzw. daß das Wort *Kundschaft* dieses Zeugnis und nicht andere Handwerkzeugnisse (wie z.B. nicht die Lehrbriefe, die die Lehrlinge nach Beendigung ihres Lehrverhältnisses erhielten und auch nicht die Meisterbriefe, wie irrtümlich angenommen wird) bedeutete.

Die auf die Kundschaft bezogenen Verfügungen der Reichshandwerksordnung gingen Anfang des 19. Jahrhunderts auf die Verhältnisse im ungarischen Handwerk über, mit landesweiter Wirkung in einer normativen Regel: mit der Ausgabe der Verordnung 7262/1813 des Königl. Ungarischen Statthaltereiraths über die allgemeinen Artikel für Innungen und Zünfte.

Die Kundschaft war, wie auf dem Wirkungsgebiet der Reichshandwerksordnung, so auch in Ungarn gleichzeitig einerseits ein Mittel der polizeilichen Kontrolle der Wanderschaften der Handwerksgelegen, andererseits der Verwaltung des Handwerksgebietes.

Unter den zu Anfang des 19. Jahrhunderts entstandenen wirtschaftlichen Bedingungen und den herrschenden gesellschaftlichen Verhältnissen entsprach die Kundschaft nicht mehr denen an sie gestellten Anforderungen, welche der Staat ihr gegenüber stellte. Ein neues Kontrollinstrument wurde notwendig. So entstand in einigen europäischen Staaten um 1810 ein neuer Dokumententyp, das Wanderbuch. In Ungarn wurde es mit der Verordnung 21.080/1816 des Königl. Ungarischen Statthaltereiraths eingeführt. Seine Ausstellung und sein Gebrauch wurden grundlegend von dieser Verordnung geregelt, welche durch spätere Verordnungen z.T. geändert, z.T. ergänzt wurden. Die Studie gibt diese bekannt.

Auch die Wanderbücher hatten die Funktion wie die Kundschaft: es war ein Kontrollinstrument aus den Gesichtspunkten der öffentlichen Sicherheit und Polizei und daneben der Gewerbeverwaltung über Wanderschaft der Meistergesellen.

Das Wanderbuch war gegenüber der Kundschaft geeigneter für die Feststellung der Personenidentität der Wanderburschen, da mehrere Angaben zur Person enthalten waren als in der Kundschaft. Die Kundschaft informierte lediglich über ein Arbeitsverhältnis. Ins Wanderbuch wurden Bestätigungen über alle Arbeitsverhältnisse und die Kontrollen, die Vidimierungen der Behörden während der Wanderschaft eingetragen. So kann man *anhand eines Schriftstückes* die Richtung der Wanderschaft des Meistergesellen, den Aufenthalt an einigen Stellen, die Orte der Arbeitsverhältnisse, deren Dauer und sein Benehmen unterdessen verfolgen.

In der Provisorischen Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn vom 1. April 1851, in der Industriegeschichtsschreibung kurz Provisorische Gewerbeordnung genannt, bekam die Wanderschaft und das Wanderbuch eine neue Regelung. Die mit dem Kaiserlichen Patent von 20. Dezember 1859 erlassene und mit

1. Mai 1860 in Wirkung gesetzte Gewerbeordnung hob den Wanderschaftszwang auf und führte das Arbeitsbuch ein. Die praktischen Auswirkungen dieser Regelung bedürfen noch weiterer Forschung und detaillierter Prüfungen. Das erste allgemeine ungarische Gewerbegesetz, Gesetzartikel VIII. vom Jahre 1872 hielt nicht an der Einrichtung des Arbeitsbuches fest, das zweite allgemeine ungarische Gewerbegesetz, Gesetzartikel XVII. vom Jahre 1884 hat neuerlich das Arbeitsbuch eingeführt.

Die Studie untersucht die Wanderbücher als Dokumentenart aufgrund der 12 Wanderbücher des György Thúry Museums in Nagykanizsa als Quellen. Die niedrige Zahl der Wanderbücher läßt die Annahme zu, daß auf ihrer Grundlage festzustellende Eigenheiten und die herausragenden Daten nicht verallgemeinerungswürdig sind. Zweifelsohne würde die Untersuchung von mehr Wanderbüchern die Möglichkeit bieten, durch gleiche Erscheinungen, die als für das Ganze charakteristisch bezeichnet werden könnten, Schlüsse zu ziehen. Allerdings öffnet die kleine Menge der Bücher die Möglichkeit, die in der Einführung als Manko erwähnten Gesichtspunkte und die Prüfung nach den Gesichtspunkten, die der Verfasser hervorhob, einen erfolgreichen Abschluß der Untersuchungen. Die Ergebnisse der Untersuchungen weisen auf weitere Aufgaben.

Von den 12 geprüften Wanderbüchern wurden 7 in Ungarn in der Zeit zwischen Einführung und Aufhebung des Wanderschaftszwangs (zwischen 16. Juni 1816 und 1. Mai 1860) und 5 zwischen hiernach und Inkrafttreten des Gesetzartikels VIII. von 1872 (vom 1. Mai 1860 bis 16. März 1872) ausgestellt und unterschiedlich lange benutzt.

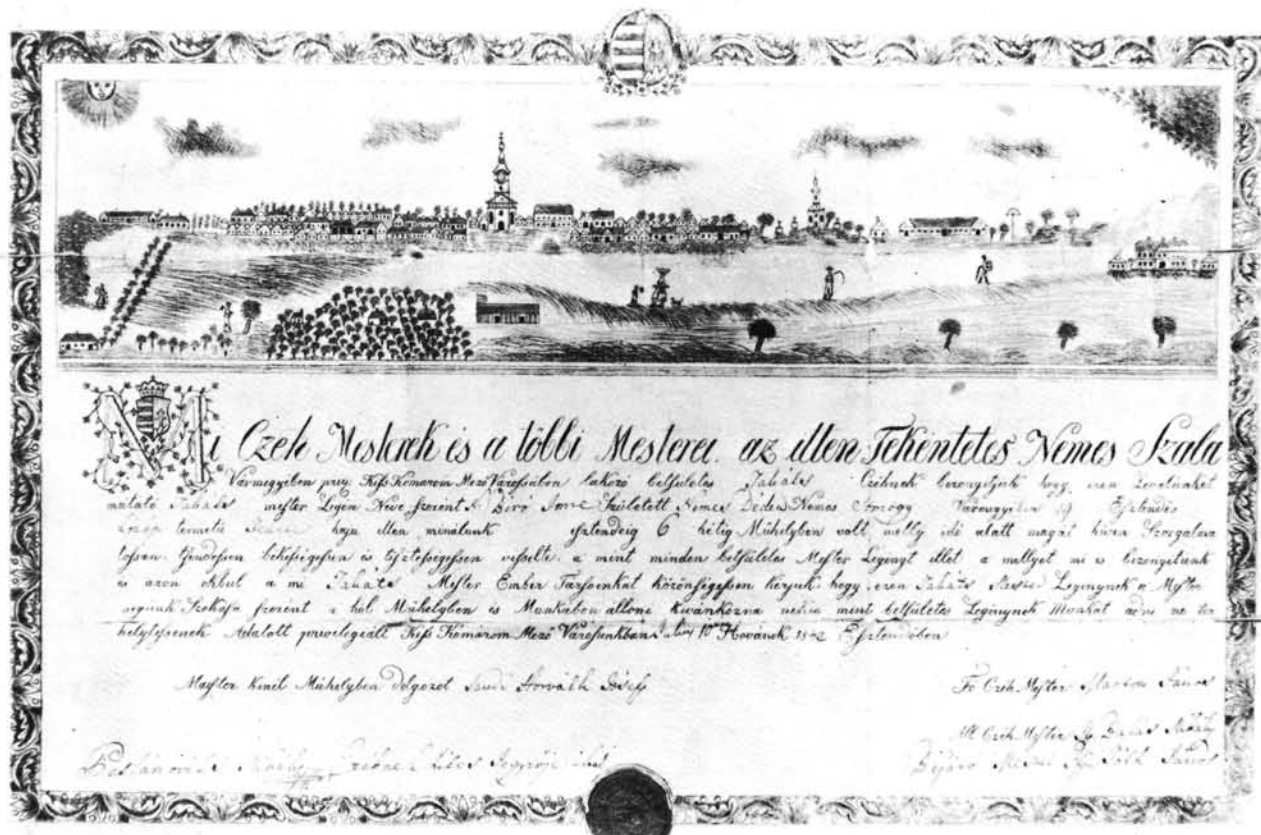
Die detaillierte Untersuchung der Wanderbücher erfolgt in der Studie unter folgenden Gesichtspunkten:

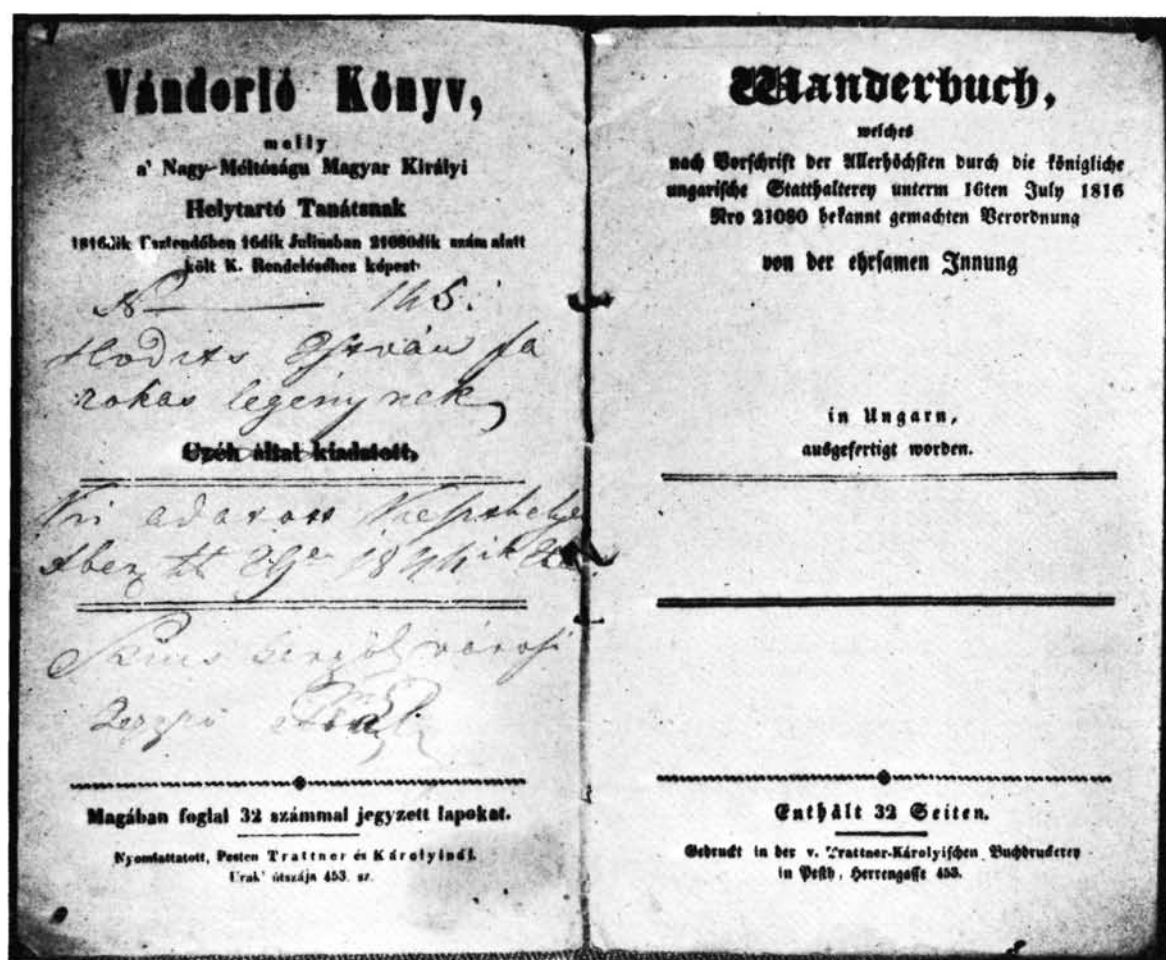
- a) aktenkundliche äußere Merkmale,
- b) Ort des Drucks, Herstellerdruckerei, Zeitpunkt des Drucks,
- c) Verzierung,
- d) Darlegung von gedruckten Texten der untersuchten Wanderbücher,
- e) Praxis bei der Ausstellung,
- f) Eintragungen nach der Ausstellung des Wanderbuches (Arbeitsverhältnisse und Zeugnisse über das Betragen in dieser Zeit, zivilbehördliche, militärbehördliche und polizeiliche Vidimierungen sowie mit der Wehrpflicht zusammenhängende Eintragungen),
- g) aus den Eintragungen hervorgehende Art der Bearbeitung, bürotechnische Entwicklungsbestrebungen.

In einem eigenen Kapitel behandelt der Verfasser die Daten der 12 Wanderbücher zur Handwerksgelegen. So werden die Eigentümer der Wanderbücher untersucht: nach a) Alter, b) Geburtsort, c) Religion, d) Familienstand, e) Schreibfertigkeit, f) Richtung seiner Wanderwege und g) Zeitdauer der Wanderschaft. Zum visuellen Verfolgen der Richtung der Wanderwege dienen die beigelegten Landkarten.

Das letzte Kapitel enthält interessante Daten über das, nach der bestimmungsmäßigen Benützung erfolgte, „Nachleben“ der Wanderbücher.

Rózsá M.

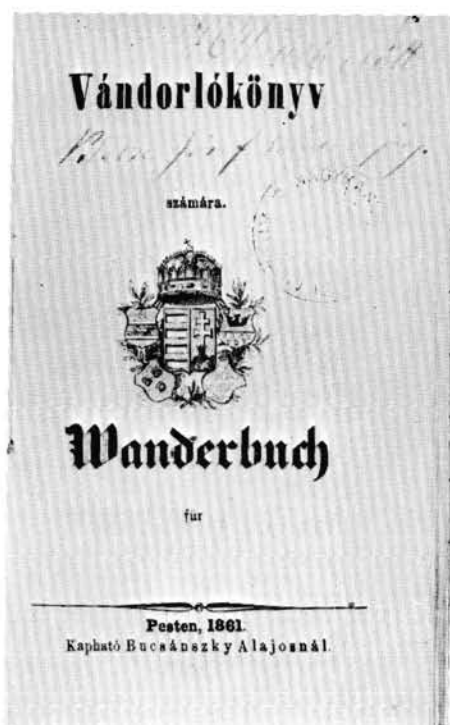
3. kép: 1827 és 1844 közötti időben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címlapja.
Ungarische und deutsche Titelseite eines in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars aus der Zeit zwischen 1827 und 1844.

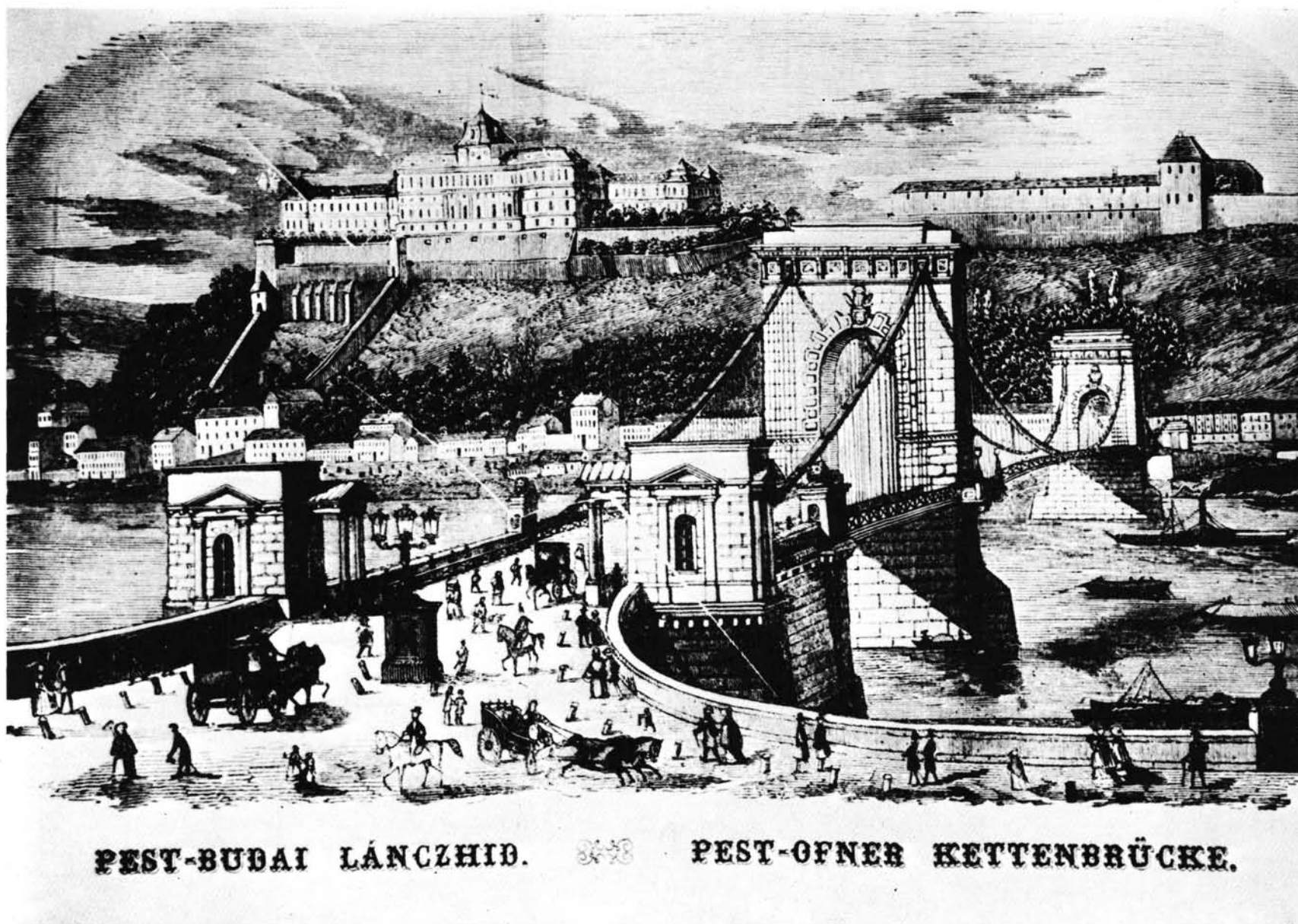
4. kép: Miháldi fazekascéh 1848-ban használt pecsétnyomójának lenyomata.
Siegelabdruck der Töpferzunft zu Miháld von 1848.

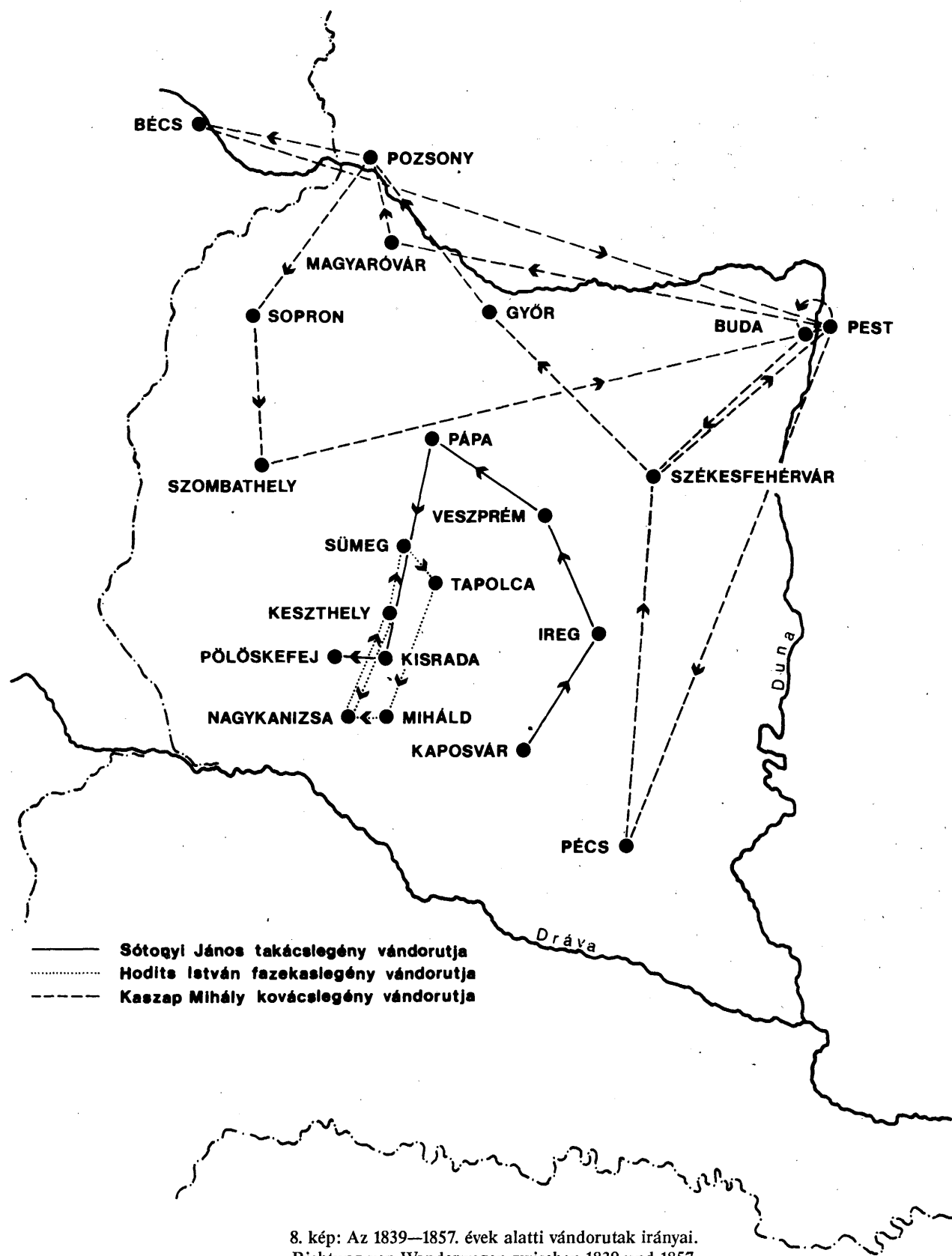
5. kép: 1847-ben Nagykanizsán készült vándorkönyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címdala.
Ungarische und deutsche Titelseite eines 1847 in Nagykanizsa gedruckten Wanderbuch-Formulars.

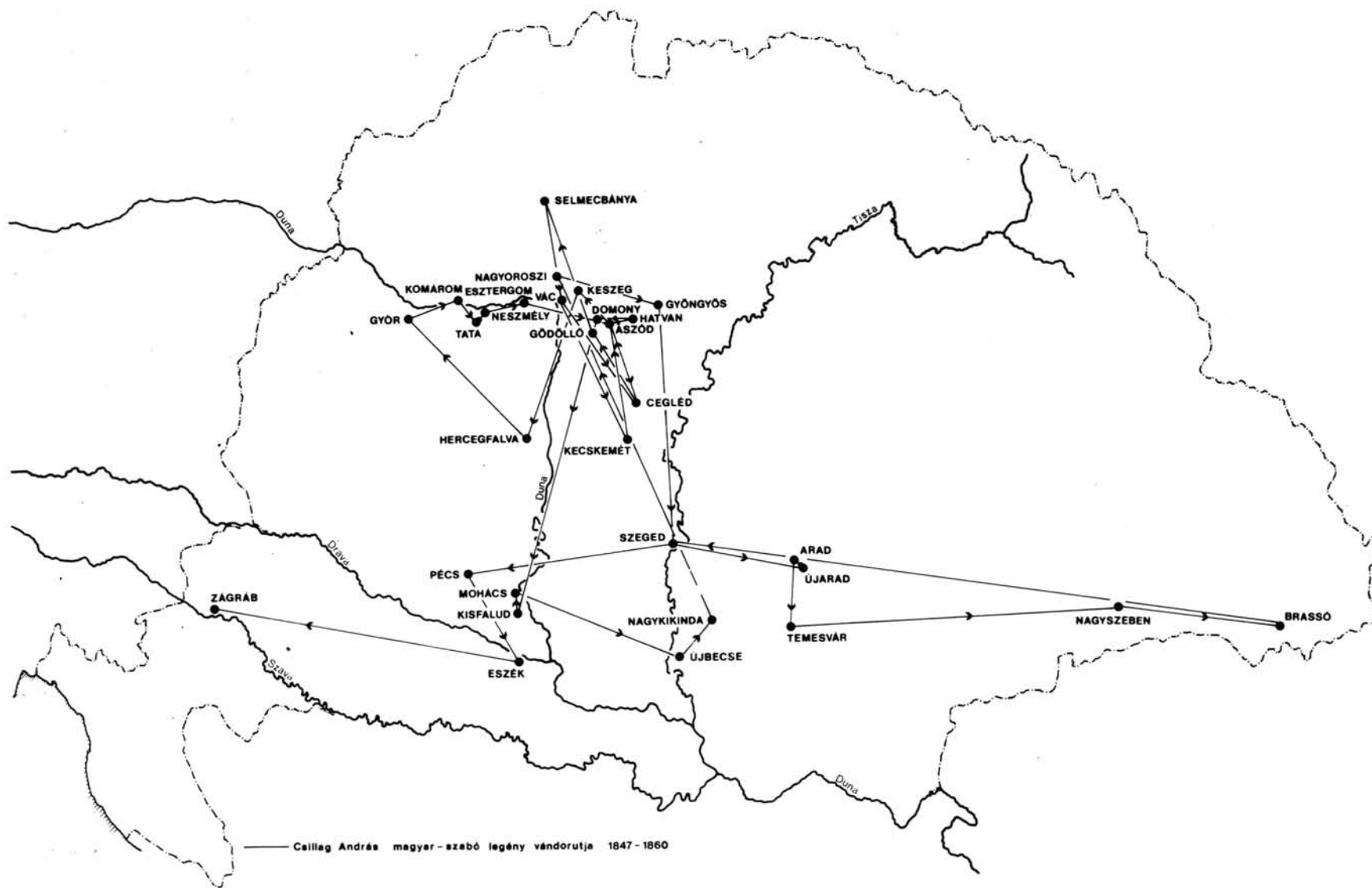
6. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány címdala.
Titelseite eines 1861 in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars.

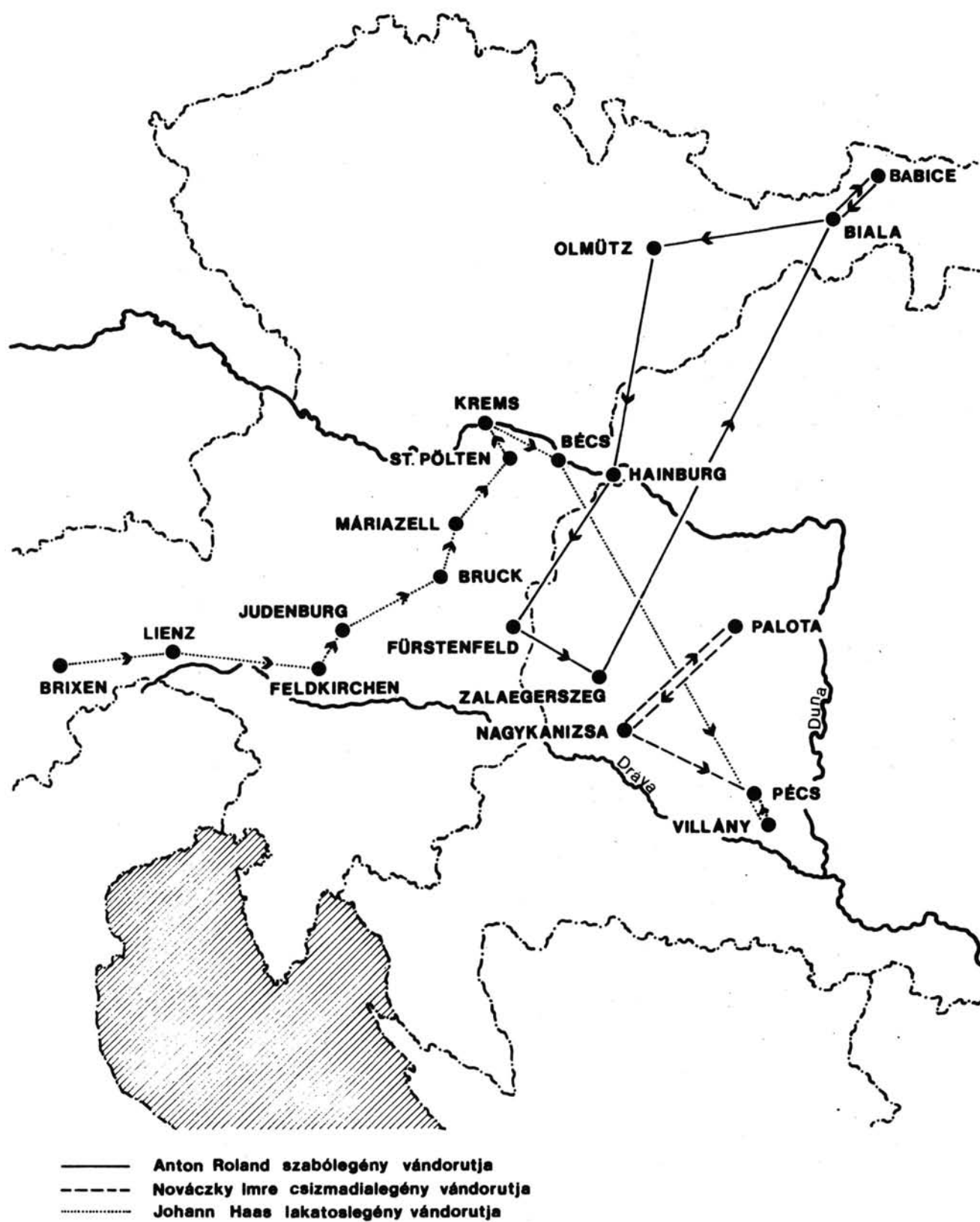
7. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatványba fűzött városkép.
Eingeheftete Stadtansicht eines 1861 in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars.

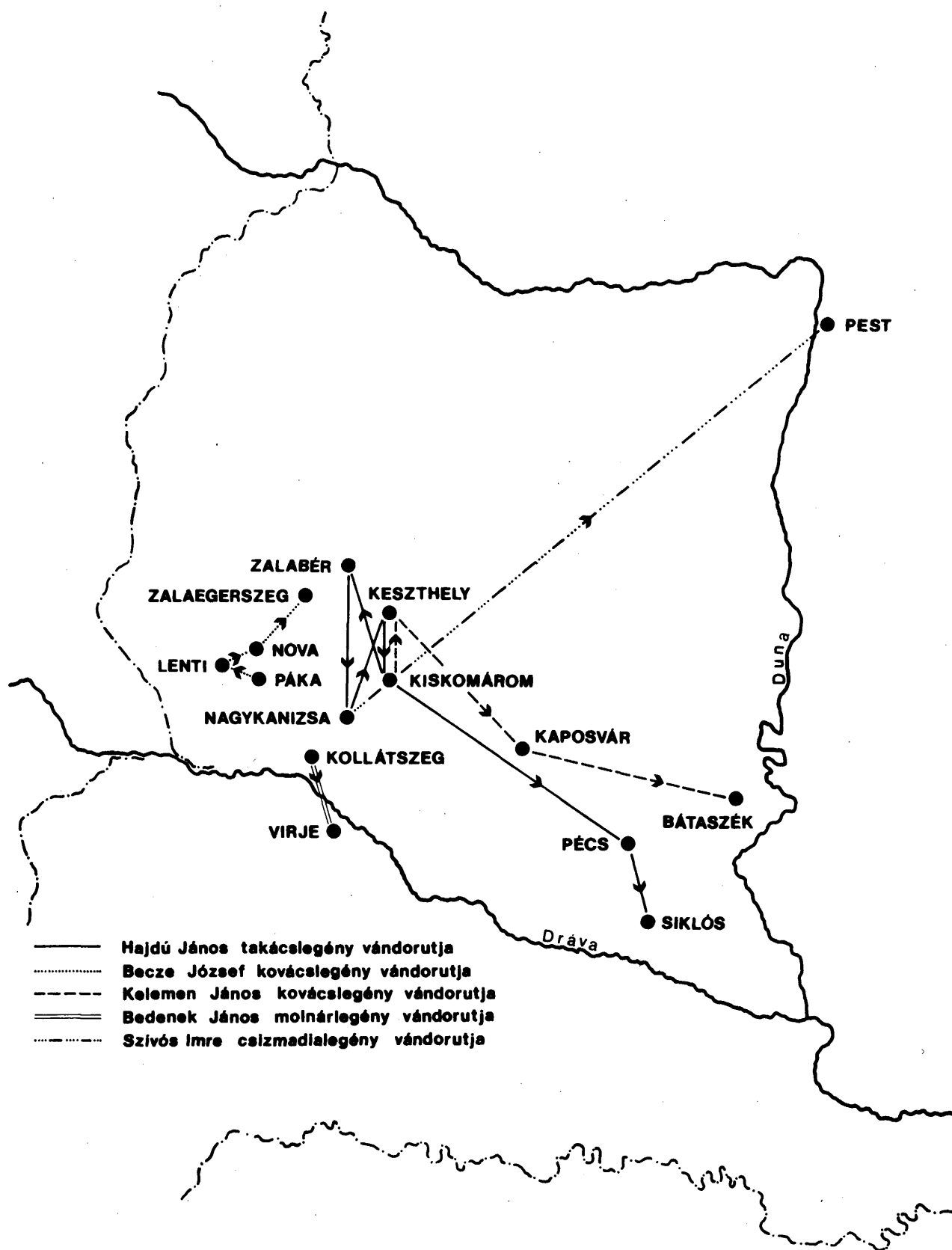
8. kép: Az 1839—1857. évek alatti vándorutak irányai.
 Richtung von Wanderwegen zwischen 1839 und 1857.

9. kép

10. kép: Az 1855—1860. évek alatti vándorutak irányai.
 Richtung von Wanderwegen zwischen 1855 und 1860.

11. kép: Az 1862—1866. évek alatti vándorutak irányai.
Richtung von Wanderwegen zwischen 1862 und 1866.

Kerecsényi Edit:

A kender termelése és feldolgozása Letenyén¹

II. A szövés és a késztermék

1. A szövés

A letenyei, de főleg az egyedutai és béci parasztasszonyok a házilag font kendert otthon szőtték vászonná. Ez a háziipari tevékenység az 1920-as évekig olyannyira általános volt, hogy e három helységben sem az 1770-es Zala megyei,² sem az 1828. évi országos összeírás,³ sem az 1876-os iparkamarai jelentés⁴ felvételekor nem találtak egyetlen takácsmestert sem.

1900-ban⁵ ugyan már működött egy takács Letenyén, sőt 1910-ben⁶ három is (közülük 2 Letenyén, 1 pedig Béccen), tevékenységük azonban nem járhatott érdemleges haszonnal, mert 1925-re valamennyien felhagytak az iparral.⁷ Ebből arra következtethetünk, hogy a háztartások vászonszükségletét a családok még akkor is otthon állították elő, esetleg a boltban vásárolták.

Az asszonyok általában újév után készülődtek hozzá a szövéshez. Persze, amely házban az előző évről sok fonál maradt, — vagy ahol egy neves *szűjőasszony* is élt —, már az őszi munkák befejeztével hozzákészülődtek ezen nagyhétig is eltartó női munkához. Először is felállították a még gerendás mennyezetű konyhában vagy szobában a vetőfát, azaz *vetőszöveget*, amit addig a pajta pallókból összerótt vagy deszkázott oldalába vert szegeken tartottak felakasztva.

A letenyei és a hazánk más tájain használatos vetőfák formája között nincs érdemleges különbség. Többnyire maga a gazda készítette őket jó minőségű, egyenes és száraz keményfából. A két *szárnyát* egy-egy kb. 180 cm magas és 6 cm vastag keret alkotta, amely mintegy 2 m magas hengerded tengely, a *rúd* körül egy-egy alul, ill. felül vízszintesen a szárnyakra kötözött *csíntartó fával* volt rögzíthető. A tengely hosszát aszerint szabták le, amilyen magasan azon helyiség mestergerendája volt, ahol azt fel szokták állítani. A rúd felső végét ugyanis ahhoz rögzítették erős bőrpánttal, alját ugyanakkor egy akác- vagy tölgyfából faragott *talpfa*, az *alla* vájlatába, *kőgyökébe* állították bele, amiben könnyedén foroghatott. A múzeumunk⁸ gyűjteményébe tartozó *vetőszög* (Lelt. sz.: 60. 93. 7. 1—2.) 196 cm magas, szárnyainak szélessége 144—144 cm. Az el-

adó szerint nagyapja talán még 1870 körül, fiatal házas korában csinálta. Bár már korhadtt volt, 1954-ig használták, hisz ez illeszkedett jól a mestergerendához.

1920 körül még csaknem minden olyan letenyei parasztházban volt vetőfa, ahol rendszeresen termeltek kendert. Gyűjtésünk idején, az 1950-es évek végén azonban a mintegy 150 házból álló Egyedután talán már csak 30, a kb. 100 házból álló Béccen pedig 20 vetőfa volt, a többi a gondos tárolás ellenére is lassacskán tönkrement. A még használható darabokat az asszonyok számon tartották, s vagy kölcsönkérték, vagy ott helyben vetették föl rá a fonalat.

A munka megkezdése előtt a ház asszonyai buzgón számították, hogy a rendelkezésre álló azonos minőségű *likas gombolagokból* — a gombolyítóról ilyenbe tekerték a láncfonalnak szánt fonalat — milyen széles és hosszú vásznat lenne jó szőniük. A fiatal menyecskék nem voltak még járatosak e számítgatásban, ezért egy gyakorlott szomszéd vagy rokon segítségét kérték, hisz a *fonál vetőszög*re *hajtása*, majd onnét *láncba való levétele* is 2 embert igénylő tevékenység volt.

Az asszonyok tehát kimérték 2 szál olyan hosszú fonalat, amilyen hosszú vásznat szőni szándékoztak. Ennek végét kezdőszálként a csíntartó fába csapolt két faszeg közül az *első felső csínfához* kötözték, majd a kimért szálát körbe-körbe addig *hányták a vetőszög*re, míg az az alsó csíntartó fába csapolt első csínfáig nem ért el, mert ez a távolság adta a vászon tervezett hosszát. Ha rövidnek bizonyult, gyorsan visszapörgették a vetőszöveget, és kicsit szélesebb hézagokkal újra tekerték, ha pedig hosszúnak, sűrűbbre vették a közőket. (1. kép) E fonálhosszt nevezték *egy mérésnek*. Ez igen változó volt, néha csak 15, máskor akár 40 rőf is lehetett. Munka közben gondosan ügyeltek arra, hogy a csínfáknál — miként a 2. és 3. képen látható — a fonál útja hurok alakzatú legyen, azaz *nyolcasban forduljon*. Ha a fonál vezetésekor hiba történt — *kereszt került bele* — a vetőszöveget mindaddig vissza kellett pörgetni, amíg azt ki nem javították. Aki a vetőfát hajtotta, ügyelt arra, hogy a *vető* a *likas gombolagokból* kihúzott 2 szálát egyenletesen, feszesen vezesse. Hogy a gombolyagok a fo-

nál fogytával ki ne ugorjanak a melencéből, babot vagy kukoricát öntöttek a közepükbe. (2. és 3. kép)

A fonál fölvetésekor már a szövés számítási egységeiben gondolkodtak. Eszerint *három szál fonál* volt — függetlenül annak hosszúságától — *egy ige, és 40 ige, azaz 120 szál 1 kötet vagyis pászma. 1 szálon mindig páros szálat értettek!* Némely háznál 10 igit számítottak egy kötetnek, ott azonban a fölvető szálak, a láncfonal, azaz a vászon *melléki* kiszámításakor természetesen négyes szorzót használtak.

Munka közben némely asszony — ha hosszú vásznat akart szőni — minden 10 rőfnyi távolságra egy-egy tyúktollat tett a fonál közé *gyelnek*, majd az alsó csínfánál minden kötetet — azaz 120 szálat — sodrott kőcszineggel átkötözték, nehogy szélesebb vagy keskenyebb legyen a vászon a kelleténél. Virágos kenderből, a *szálából* általában 14 kötet, azaz 1680 szál, a magosból 12 vagy 10, a kőcből pedig 8 kötet, azaz 960 szál szokott a vetőfára kerülni.

Ha együtt volt a vászon szélességét biztosító *kötetszám*, a gyakorlottabb asszony *láncba leszedte* — e munkát az alsó csínfánál kezdték — a fonalat. S ha kevés volt a helyük, vagy kölcsön kapták a vetőfát, nekiálltak még egy vagy akár több *mérést* is *fővetni*, vagy félretették a vetőszegget, amíg a leláncolt fonalat meg nem szőtték. (A láncba leszedett, *tekerésre váró* fonalat gondosan lepedőbe takarták, nehogy összekuszálódjon.) Szétszerelés előtt szokás volt a vetőszeg szárnyaira ráültetni a család kicsinyeit, hogy őket azon néhányszor körülforgassák, *megbózsállák*.

A szövőszéket a füstökonyhás házakban az *első szobában* állították fel, mert a hátsóban kevés lett volna számára a hely. A már kéményes, újabb házakban azonban legszívesebben a konyhában szőtték, mivel az is elég nagy volt, és napközben úgyis ott tartózkodott a család. 1960-ban már csak konyhákban felállított szövőszékeket találtam.

A letenyei szövőszékek *talpas* vagy *lábás* típusúak voltak. Én főleg talpasakat láttam, az tekint vissza nagyobb múltra is. Az egykori gazda vagy egy ezermesterkedő szomszéd, rokon csinálta őket, s valamennyi a készítő kiváló anyagismeretéről és kézügyességéről tanúskodott. A legtöbb kizárólag keményfából készült. Díszítést rajtuk csak elvétve találtam. Az esztergályozásban is jeleskedő Soós Ferenc paraszt ács azonban feleségének és egy-két módos gazdának készített néhány esztergályozott díszű szövőszéket is, melyek közül Patakiékét a 4. számú képen be is mutatom. A közölt felvételeken is gerendatalpas szövőszékek láthatók, melyek 1960-ban 50–60 évesek voltak már. A megvizsgált szövőszékek mérete és formája egyaránt kisebb-nagyobb különbségeket mutat. E különbségek a szövés technikai alapelveit nem érintették, céljuk a kényelmesebb és gyorsabb munkavégzés volt. Gyergyákné például 1930-ban azért faragtatott a férjével új vászonfeszítő szerkezetet, mert a régi *nem állt a kezére*.

Gyűjteményünkben egy gerendatalpas és egy lábás szövőszék található. Itt inkább az előbbit ismertetem röviden.

(Lelt. sz.: 60. 95. 5. 1–18.) Készítette idős Tóth István 1900 körül fiatal házasságában keményfából, jobbára fejével és *szívőszéken*. (H: 158 cm, Sz: 108 cm, M: 150 cm.) Formája némileg eltér a munkafotókon láthatóktól. Vázát két erős gerendán nyugvó keményfa keret alkotja, melyek egyúttal a szövőszék két oldalát is képezik. A merőleges *szárfák*on vésett nyílások és fűrt lyukak, valamint ferdén bevert vaskos faszegek találhatók. Előbbiekbe illeszkednek a két keretet egymáshoz rögzítő *összekötőfák*. Az első és a hátsó pár szárfába vert faszegekre helyezték az *első és hátsó futtatófát*, melyekre a láncba leszedett fonálnak a szövőszékre való feltekerésekor volt szükség. Utóbbi fölött fekszik a *fonalas durung*, míg szövéskor a *vásznas durung* kerül az első futtatófa helyére. A fonalas és vásznas durungot egy-egy ötletes szerkezet: a *feszítőlapicka*, a *feszítőfa* és a *feszítőszeg* rögzíti szorosan. Utóbbit úgy illesztették a lapicka egyik vagy másik lyukába, hogy a vászon mindig feszesen álljon. A két oldal *felső keresztfája tartotta a nyújtartót* a *csikatikarikatartókkal*, melyekről madzagon lógott alá a két nyüst, azaz a *licse*.⁹ A licse előtt nyugszik a *bordatok*, benne a *bordával*.¹⁰ A fonalas durung alatt a két oldal aljához csapolták a *lábítót*, melynek faszeg tengelyén könnyedén mozoghat a két egymással párhuzamos *lábítófa*, melyeket egy-egy vékony kötél rögzít a két licséhez. A szövőasszony többnyire csupasz lábbal nyomta le hol az egyik, hogy a másik lábítót, hogy az így létrejött szádnyláson *átdobálhassa a vetélt*.

Újabb típusa a letenyi szövőszékeknek az a *lábás szövőfa*, melyet Héder József földműves készített szintén fiatal házasságában felesége részére. (Lelt. sz.: 60. 94. 5. 1–20.) Ez olyan keményfából ácsolt és faragott, négy lábbon álló, az előbbinél könnyedebb és magasabb szerkezet, melynek vázát a két, lábakon nyugvó oldalsó keret alkotja. Ezeket a fonalas- és vásznasdurung, valamint faragott összekötőfák rögzítik egymáshoz. Különbözik a talpas szövőszéktől abban is, hogy az első két láb mintegy 50 cm-re a keret elé nyúlik, s csupán derék magasságig ér, és a vásznasdurung tartására szolgál. (H: 157 cm, Sz: 121 cm, M: 168 cm.) E szövőszék lábait a szövés kezdete előtt erős *facővekekkel* — melyeket a konyha földjébe mélyen beleverték — *beékeltek*, hogy munka közben ne csúszkálhasson, s ezáltal a vászon ne deformálódjon. (A talpas szövőszékek talpfájára ugyanezen célból köveket vagy beton darabokat helyeztek.) Mivel ezen is kétnyüstös vásznat szőtték, lábítójába két lábítófát szereltek.

Ha a szövőszéket szilárdan *beállították*, hozzákezdhetek a fonál *tekeréséhez, fölvetéséhez*. A vetőfáról láncba leszedett fonálnak a *fonalas durungra* hajtása nagy figyelmet és három asszony közreműködését igénylő munka volt, melynél kölcsönösen kisegítették egymást a szomszédok. „Holnap szeretnék tekerni, eljönnél segíteni, Mari?” — kérdezték egymástól és viszont. Tóth Andrásné így részletezte a munka menetét: „Először fölötözzük a szűjfára a két futtatófát. Egyiket ide tesszük az első szárfákra a nagy

faszegekre, a másikat meg a fonalas durung alá, és a szárfákba fúrt lyukakon át hozzákötözzük a szőfa lábaihoz. Aztán megbeszéljük, hogy ki mit csinál. Ezután aki a láncot engedi, leül a szűjőfa elé, és kibontja a láncnak azt a végét, amelyik a vetőszeg csinjánál volt, ahol elköttöztük a köteteket. A két segítség a csínfák helyére mindjárt behúzza a csinpálcákat, aztán a fonalat átvezetjük az első és a hátsó futtatófán. Ott a két segítség a fonalat kötetenként szépen elrendezi olyan szélességben, ahogy a nyüst megkívánja. Ezután a fonálfogó a fonalat ráhúzza a fonalas durungra, és a fonálfeszítő pálcát beszorítja a fonalas durung árkába, és lassan elkezd a fonalat a durungra felhajtani. A láncot én szoktam lassan ráengedni a két futtatófára. Mert a két futtatófa csak arra való, hogy a fonalat elrendezhessük és egyenletesen, feszesen tekerhessék a fonalas hengerre. Közben nagyon figyelik, hogy minden szál szép sorban megvan-e párban, mert ha valahol elszakadt volna egy, azt mindjárt meg kellett keresni és összekötözni, hogy hibás ne legyen a vászon.” (5. és 6. kép)

A csinpálca vagy vezérpálca három 80 cm hosszú, spárgával párhuzamosan egymáshoz kötözött bot, ami nélkülözhetetlen a szövőszék felvetésénél. A két szélső csinpálca a vetőszeg két csinjának a helyére került, úgy, hogy két-két páros szál egyszer a pálca alá, azután meg föléje kerüljön. A középső csinpálcára pedig úgy szedték rá a fonalat, hogy az szétválassza az alulra-felülre szétnyíló szálakat. Így megállapíthatták, hogy minden szál megvan-e. Szövéskor, a *fonál eresztésekor* a csinpálcákat néha meghúzták, meghuzogatták, — mert az a fonállal együtt csúszott a nyüst felé —, hogy a szálak ne tapadjanak egymáshoz, s rendben, párhuzamosan haladjanak. (7. kép)

Ahogy a *hajtófával* lassan tekerték a fonalat a fonalas durungra, az egyik segítség minden rőf után — más házaknál minden *szőfa hosszánál* — egy-egy *fonálpálcát*, régebbi szóval *foklát* tett a fonál közé, hogy az egyre vastagodó köteg szálai egymásba ne akadjanak, de azért is, hogy szövés közben ellenőrizhessék, hány rőf fonál van még a hengeren. Némely háznál keskeny rozsszalmakötegeket használtak erre a célra. (6. kép)

Ha a fonál teljes mennyisége a hengeren volt már, leemelték a helyéről, és keresztben feltették a szövőszék tetejére. Majd eléje akasztották a nyüsttartó szerkezetet: a *csikatikarikatariót*. Erről a kb. 115 cm hosszú és 6 cm átmérőjű rúdról két vékony kötélen lógott le az a két faragott rúd, melyek közepén fatengely körül egy-egy peremén árkolt karika forog. Ezekre kötötték a két nyüstöt, azaz a *licsepárt*.

A nyüst szerepe a szövésben az, hogy az addig párban számolt fonalakat alsókra és felsőkre válassza szét. Ha a licseket a fonalas hengerrel párhuzamosan felkötötték már, kezdetét vehette a munka következő mozzanata: a fonál *licsébe szedése*. Ez is nagy figyelmet és két személy munkáját igényelte. Egyikük volt az *adogató*, a másik, aki a licse túloldalán ült, a *fogdozó*. „Gyere, adogasd be a fonalat, én

meg beszödzöm a licsébe.” — szokták mondani. Vagy „gyere, bedolgozzuk a fonalat a licsébe.” E munka lényege az, hogy aki a nyüst előtt ül, kezével a nyüst szeméit kitágítja, hogy a nyüst mögött ülő asszony, aki egyszer egyszer csak *egy pár szálát* fog a kezében, az alsó szálát átdughassa a hátsó nyüst szemén, a felső szálát pedig az elülsőn. „És ezt minden pár szálnál így kell csinálni, eltéveszteni nem szabad” — mondták. (8. és 9. kép)

Ha valamennyi szál sorban a helyére került, következett a két nyüstlevélbe fűzött fonalpár együttes, a *fonál bordába szedése*. Itt is egyik asszony volt az *adogató*, a másik a *beszödző*. Mivel azonban a *bordafogak* köze szűk, a *befogdosást* konyhakéssel, *pároskéssel* végezték. A borda szélessége, fogainak száma nagyjából azonos volt a nyüstével. A finomabb fonál szövéséhez 12-es, 14-es nyüstre és bordára volt szükség, a kőcfonál szövéséhez azonban csak 6-os, esetleg 8-asra. Ha az utolsó pár fonalat is átadogatták már a bordafogak között, feltették a fölső keresztfára a nyüsttartó elé a bordatokat is, kis faszegekkel beállították annak magasságát, és behelyezték a bordát. (10. kép)

Mindezek után az immár feleslegessé vált első futtatófa helyére feltették a *vásznasdurungot*, melyen anyagtakarékosság céljából korábban rajta hagytak egy darab *végzős vásznat*, melynek a borda felé eső végén szabadon lógtak a láncfonalak. Ezekhez kötötték a bordán átadogatott szálakat. A láncfonalat a *vászonfeszítő-lapicka* és a *vászonfeszítő-kulcs* segítségével feszesre húzták, végül egy hosszú faszeggel rögzítették. Efféle végző vásznakat csaknem minden letenyei háztartásban tartottak, hisz alkalmazással az asszonyok több, mint fél méter hasznos vásznat nyertek. (12. kép)

Ennek befejeztével kukoricalisztból és reszelt krumpliból egy kis zsíros vízzel pépet, *pépöt* főztek. Ha kihűlt, egy széles kefével megkenték vele a fonalat, hogy *ne maradjon szőrös*. Amíg a fonál száradt, a szövőszék aljába beépített két *lábítóhoz* sodrott kőcspárgával hozzákötötték a két nyüstöt. A szövő asszony ugyanis a lábítók váltakozó nyomkodásával emelte ritmikusan hol az egyik, hogy a másik nyüstöt, s nyitott ezáltal rést az alsó és felső fonálsor között a vetülékszálakat, a *bélit* tartalmazó, *csévével* ellátott *vetélőnek*. (A szád kifejezést Letenyén nem ismerik.)

A cséve töltésére mindig egy régiebb, *csévöllős rokkát* használtak, melynek leemelték a szárnyát, s helyére egy vastengelyre szerelt, házilag faragott *csévöllőt* illesztettek. A csévét a tengely kiálló végére húzták. (Lelt. sz.: 60. 94. 2. 1—4.) Bodzafából vagy nádból készült; az előbbi belét tüzes vassal égették ki. A csévék töltésével egy idősebb családtag foglalkozott. Néki kellett ügyelnie arra, hogy a *csévetartó szakajtóból* a fonállal *töltött* cséve ki ne fogyjon. Amikor a csévéről *lefogyott a fonál*, a szövő asszony a vetélőben lévő tengellyel, a *vöggel* együtt kiemelte és *teli csévére* cserélte. A vögy némely házban már drótból, régente azonban szilvafa vékony gallyából készült. (11. kép)

A vetélőt a legtöbb asszony vásáron vagy esztergályostól vette, de némelyik gazda maga is elkészítette.

A szövés megkezdése előtt az eredményesebb munka érdekében a licsék elé még két egymáshoz kötözött pálcát, *csíptetőt* is helyeztek a fonálra. Közülük a felső a fonálsoron feküdt, a másik pedig vele párhuzamosan 5–6 cm-rel alatta. Az alsó pálca azt a célt szolgálta, hogy az esetleg elszakadó szálát felfogja.

Amikor az összes előkészületen túl voltak, mondtak egy fohászt. Az asszonyok azon voltak, hogy első alkalommal, az *első ülésre* minél nagyobb vásznat sikerüljön szőniük, remélvén, hogy akkor gyorsan lefogy az egész *mérés*.

A szövés közben megfigyelt asszonyok mind nagy rutinnal tettek tanúságot. Gyorsan, határozott mozdulatokkal *dobálták a vetélőt* jobbról balra, majd a lábító váltásával balról jobbra. Utána megragadták a bordatokat, és egy-két erőyes rántással *hozzáverték* a már megszőtt vászonhoz. Percenként 10–15-ször is átdobálták a vetélőt, majd a bordatokat is ráverték a vászonra, hogy az jó sűrű legyen. Egyes asszony — ha az egyéb házimunkák alól a család mentesítette — egy hét alatt 30–40 rőf *sima*, vékony kender- vagy vegyevásznat is megszőtt.

Ha a fonalas durungról lefogyott a fonál, helyére egy sodrófát tettek, aminek végeire egy-egy kötelet kötözték. Ezeket aztán rátekerték a durungra, hogy a fonált tovább engedhessék a nyüst felé, és kevesebb anyag menjen veszendőbe. Mivel azonban ez a *végzővászon* már gyenge, laza vásznat adott, belőle csak *rostosvégű*, köznapi törülközőt vagy tőrősszákat szoktak varrni.

A főlshedett készítése.

A főlshedett hímeket vidékünk asszonyai — így a letenyiek is — ősi módon, a vetélőt félretéve, fejtővel befűzött, fából faragott *főlshedőtű*vel, (lelt. sz.: 66. 76. 2.) kézi szálvezetéssel készítették. Többnyire egy előttük lévő szőtesről számolták le, hogy mikor, hányadik szálnál kell a főlshedőtűt a láncfonál alatt átbújtatni, majd fölötte vezetni, hogy a kívánt mintát megkapják. Ez a művelet kitűnő szemet és nagy figyelmet igényelt, mert ha rosszul vezették a fonalat, a főlshedett sávban nem a kívánt minta jelent meg. Mivel Letenyén főleg a középtengelyes motívumsávokat kedvelték, a tűvel csak a sávok közepéig számolták le a mintát, mert közben egy segítség, aki akár a szövő asszony iskolás leánya is lehetett, *deszkázott*.

E munkafolyamat lényege a következő volt: amikor a szövő végig befűzte már a láncfonalak közé a fejtőt, megemelte vele a felvetőszálakat, melyek a nyüst mögött is szétnyíltak. Akkor a *segítség*, az *állító* egy hosszú, nyeles *főlshedő deszkával*, a *lapickával* (lelt. sz.: 63. 23. 1.) a két nyüst mögött az alsó és felső szálát, a szádat tágabbra nyitotta, s bedugott oda egy pálcát, miközben a szövő a piros fejtővel befűzött tűvel — miként egy vetélővel — visszavezette a szálakat. A nyüst mögé bedugott pálca a továbbiak-

ban mai szóval a minta memóriájaként szolgált. Minden változó mintájú sornál újabb és újabb pálca került a nyüst mögötti fonálsorok közé, mindaddig, míg a szövő el nem ért a szedéssel a motívum közepéig. Ennek alapján emlegettek egyesek 10, 25, sőt 50 *pálcás* mintákat is. (16. kép)

A középtől a megfelelő pálca és a lapicka segítségével, s persze a két személy közreműködésével már gyorsabban ment a munka. Az állító emelgette fordított sorrendben a deszkát, a szövő pedig csak dobálgatta a vetélőt jobbra meg balra az éppen aktuális mintasorok között. A szövő ilyenkor tehát két vetélővel dolgozott, mert amikor egy-egy mintasor leszámolása után a tűt fétette és az állító a lapickát leengedte, a szövő a vetülékfonalat tartalmazó vetélővel is oda-vissza dobálta a keresztszálat, hogy a vászon *parasztja* is növekedjen. És ez így ismétlődött a főlshedés során mindvégig.

2. A késztermék

a) A vászon anyag szerinti és a felhasználás módjaként való osztályozása:

A kendervászon

A *finom kendervászon* szövésekor a vékony, virágos *szőszfonalat* vetették fel láncfonalként a fonalashengerre. Az lett a vászon *melléke*, *melléki*, és a kevésbé finom, rövidebb szőszből készült vetülékfonál adta a *bélit*, vagyis azt csévézték. A vékony vásznat általában 14-es bordába szőtték.

Kb. 1910-ig ilyenből varrták kézzel az egyenes szabású pálhás-vállfoltos férfiingeket, a köznapi *két szeles*, valamint az *ünneplős négy szeles*, alul rojtos *gatyákat*. Az utóbbiakhoz illő ingek mellrészét és közelőjét többkevesebb fehérhímzés is díszítette. Ezeket azonban a *bőgatyával* együtt eltemették az öregekkel, vagy elszakadtak már. Vékony vászonból varrták a nők rövid derekú, egyenes szabású pálhás ingeit, a *péntőket* (alsósoknyát), a süttőkötényt, a főlshedett *vőfélykendőt* és a többi hímes lepelruhát.

A magos kender szőszéből, illetve a kevésbé szépen font virágos kenderből 12-es bordába szőtték a használati törülközők, abroszok, lepedők, *szakasztóruhák*, a durvább gatyák és péntők, valamint a jobbfajta vázontarisznyák anyagát. A kékfestőhöz is e vásznakból vitték festetni az ágyterítőnek, szoknyának, női és férfiköténynek való anyagot. A festésért liszttel, tojással, csirkével fizettek, csak ritkán pénzzel.

A *durva kendervászon* a mellék- és bélkőcből készült. Itt a virágos kőc fonalat tekerték fel a durungra, s a magosat szőtték bele. E vászonból készült a zsák, a szalmazsák azaz *bődöc*, a ponyva, a takarmányhordó lepedő azaz *kő-*

cőle, a borsószedő és az egyéb mezei használatra szánt vázontarisznya, a durva, konyhai törölrüha stb.

Valamennyi itt felsorolt rendeltetésű terméket magam is láttam még az egyes háztartásokban, közülük azonban csak a legjellegzetesebbek kerültek be a nagykanizsai múzeumba. Sajnos, a terjedelem korlátozott volta miatt nem ismertethetem őket részletesebben.

A vegyevászon, azaz pamutos vászon

Az 1880-as évektől az igények növekedése és a pénzgazdaság fejlődése folytán mindinkább terjedt a *pamukos vászon* készítése. Többnyire a szövőfonalat vetették fel a szövőszékre, s a pamutot szőtték bele vetülékként. Ritkábban *masinafonál* került a durungra, és a szövőt használták bélinek. Ez esetben természetesen előzőleg a pamutfonalat is fel kellett vetni a vetőfára.

A századfordulón már mind gyakrabban készült pamutos vászomból a férfiing és a gatyá, a női alsóing és a pöntő, valamint a finom kendervászonnál már felsorolt többi lepelruha: főleg a nagy becsben tartott hímes vásznak, a *fölszedettek*. Utóbbiakkal a következő fejezetben foglalkozom.

Mivel az I. és II. világháború idején nem lehetett pamutot venni, s hiánycikk volt számos ruházati termék is, a kényszer hatására ismét szőtték kenderből szoknyának, réklinek, köténynek sőt férfinadrágnak való vásznat, ám ezeket a már régebből ismert növényi festékekben házilag — esetleg a kékfestőnél — sötét színűre festették.

A pamutvászon

Bár munkám célja elsősorban a kenderfeldolgozás ismertetése, mégis szólnom kell a pamutvászonról, hisz ugyanazon nők, ugyanazon szövőszékeken készítették ezt is. A fölszedett lepelruhák motívumainak szerkesztését és kompozíciós rendjét sem az alapanyag kender vagy pamut volta, hanem a díszek változásai befolyásolták.

A pamutvászon 1900 után kezdett elterjedni. Akkortájt ugyanis többféle minőségű szövőfonalat árusítottak már viszonylag olcsón. Legdrágább a szövőcérna volt, ám a módos családok azt is szívesen vásárolták ruházati darabok, hímes törölköző, kosárruha, abrosz anyagául. Többnyire ezt *vetették fel* láncfonalként, s az olcsóbb pamutot *hányták bele* bélinek. Tiszta cérnavásznat csak elvétele szőtték.

Az 1960-as évek elején, amikor a kendertermelés végleg megszűnt Letenyén és környékén, az asszonyok még megszőtték a megmaradt fonalat. Pamutvásznat és fölszedett azonban akkor már csak Kovács Ferencné szőtt. Egyedután, akinek munkáját filmre is vettük.

b) A lepelruhák síkonszótt díszítése

A kender anyagú keskeny és széles törölközők, abroszok, kosár- és szakajtóruhák legegyszerűbb díszítő eleme a különféle szélességű és sűrűségű, többnyire ritmikusan ismétlődő, piros vagy bordó pamutfonállal a vászonba szőtt, *síkonszótt* cifrázás. A mintát tehát a vetelővel átdobott színes belfonál adja. A törölközőnél ez általában a kendő alsó, rojtos végétől kb. 10 cm-re kezdődik, s 2 keskeny sáv között egy szélesebből áll, vagy váltakozva ismétlődő szélesebb-keskenyebb csíkokból. Illusztrálásként a 28. képen egyetlen ilyen törölköző fotóját közlöm.

A *szakajtó*- azaz *kenyerruháknak* csupán a két szélét díszíti több-kevesebb *mintázat*, a *kosárruháknak* és *kisruháknak* azonban gyakran az egész felületét sokféleképpen variált, középtengelyesen szerkesztett bordó vagy piros sávok tagolják.

A két szélből összevarrt *kőznapi* és *rétesabroszokat* általában 10 centinként ismétlődő 1–1,5 cm széles sávok, illetve azok variációi díszítik. Aki adott magára, az az abrosznak való vászon szövésekor egy fécskából mértéket metszett, hogy szövéskor az egyes sávok közötti *parasztja* vagyis a sima vászon mindenütt azonos szélességű legyen, s így ezáltal a két szél összevarrásokor a sávok találkozasának. De ha ez mégsem sikerült, nem zavarta őket különösebben.

A fehér vászon *sütőkötény* alját szintén a váltakozva ismétlődő és gazdagon variált *síkhím* díszítette.

Gyergyák Györgyné említette. Egyedután, hogy az első világháború alatt nem lehetett piros fonalat kapni. Ezért édesanyja egy régi piros kartonszoknyát repegetett vékony csíkokra, és azokat szőtte bele a törölközőkbe, hogy legalább egy kevés díszítés kerüljön rájuk.

c) A hímes fölszedett vásznak

Gyűjtőútjaim során több mint 400 kétnyüstös szövésű, *fölszedőtűvel* és *deszkázással* készített, több-kevesebb motívumból összeállított, *fölszedett* lepelruhát tanulmányozhattam. Ezek alapján bizton állíthatom, hogy e hímes vásznak esztétikai értékét a motívumok sokfélesége és gazdagsága mellett főleg a díszítőelemek kiérlelt kompozíciós rendje, a hímes sávok nemes aránya, ritmikus ismétlődése vagyis a szerkezete adja meg leginkább. Az abroszok szépségét a hímes sávokon túl igen emeli a két szél összevarrásának módja, illetve a gyakorta alkalmazott betétcsík, a törölközőkét pedig a széleken található szálszorító öltéssorok, a változatos rojtkötés stb.

A letenyei házakban látott — múzeumunk részére részben meg is vásárolt — hímes szötteket a használat célja szerint csoportosítva ismertetem. Először a kender, majd a kender és pamut, végül a csak pamut anyagú darabokat veszem sorra. A 27 legjellegzetesebb szöttest fotón is bemu-

tatom, rövid leírásukat, készítőjük nevét s használati adataikat pedig az összefoglaló ismertetés után, a kép sorszáma-ra való hivatkozással közlöm.

A legrégebb datálható fölszedett lepelruha 1855 táján készült. Az idős adatközlők azonban mind azt állították, hogy már nagyanyáik is mesterei voltak a hímes szövésnek, ők is őriztek tulipános ládáikban fölszedett vászonneműt. Sajnos, Letenyén hagyatéki leltárakat nem találtam, így ezen állítást csak az valószínűsíti, hogy a XIX. század derekán készült hímes vásznak mintaszerkesztése olyan nyira érett már, hogy az feltétlenül korábbi előzményekre utal.

Ezen legrégebb darabok mintázata könnyen leszámolható, bár gyakran igen széles, néha 10–11 cm-es ismétlődő, geometrikus motívumsorokból áll. A mintázáshoz használt *pamutfejtő* akkor még szinte kizárólag piros színű volt. A bordó fejtő csak 1900 körül kezdett terjedni, majd vált uralkodóvá. A letenyei fölszedettek tehát egyetlen színnel mintáztak. Csak elvétve találtam szegélymintaként kevés fehér pamutos fölszedést, s csupán az 1910-es évek nagy tekintélyű szövőasszonya, Pusztai Pösörke Böske szőtt Alsóletenyén a bordó mellett kék fejtővel is sajátosan élénkített fölszedetteket. Újítása azonban csupán néhány követőre akadt, már csak azért is, mert az általa használt motívumokat nagyon nehéz volt másnak leszöni. Munkáiból a 32–33. képeken adunk ízelítőt.

Sajnos, az egyes motívumok elemzésével a megszabott terjedelem miatt nem foglalkozhatom részletesen. Külön címszó alatt, az ábécé betűi alapján felsorolom azonban azok népi nevét hivatkozván a motívum sorszáma-ra (63–112. kép). Ha pedig a 20–62. számú képeken közltem volna a szöttes teljes fotóját, illetve mintarajzát, jellem annak számát is (pl.: 83/23), hogy a tárgyleírásokban visszakereshető legyen a készítő neve és a szöttes jellege.

A letenyei szöttesek szokatlanul bőséges választékát 1961-ben készített 19. számú felvételemmel szeretném illusztrálni. Ezen egy közepes anyagi helyzetű letenyei parasztasszony szekrényének polcos fele látható mintegy 80 háziszöttes vászonruhával. Ezek a következők voltak: 10 kétszeles abrosz (ebből 5 fölszedett pamutosvászon, 5 pedig kendervászon több-kevesebb ismétlődő, *síkonszött* piros sávval). Kenyértéshez 12 szakajtóruha szintén *síkonszött* sávokkal, 16 különböző méretű és anyagú, több-kevesebb *síkonszött*, illetve fölszedett mintázatú kosárruha és kisoruha, 16 egyszeles használati törülköző, melyek közül a durvábbakat konyhai kéztörülőknek használták, míg a szebbeket az ünnepekre vagy vendégeknek tartogatták. Állt még a polcokon 4 paszitos kisoruha, 4 hosszútörülköző, 4 halottaslepedő, 16 kétszeles lepedő, végül a legal-són 2 teljes vég azaz *türet* kendervászon s egy részben már szétvágott. Mindezek többségét a háziasszony édesanyja, sőt nagyanyja szötte még. Közülük számos soha nem volt használva, *letevő ruhaként* öröklődtek egyik nemzedékről a másikra. A háziasszony által szétterítve bemutatott (40.

kép), különlegesen pompás, bordó hímes lakodalmas abroszt pl. még édesanyjától kapta *staférungba*, az ajtóra tett hosszútörülközőt azonban Kovács Istvánné maga szötte 1930-ban. (19. kép)

1989-ben ismét felkerestem e családot. Szerettem volna az abrosz mintáját lerajzolni, ám nem sikerült. A házat ugyanis időközben kétszeresére bővítették, a szobákba modern szekrény sor került, az egykor megőrkített szekrény pedig a kamrában árválkodott. Kovácsné a szép szötteseket szétosztotta gyermekei közt, csak a számára legkedvesebbeket tartotta meg.

20 további szöttes motívumsorainak csupán a rajzát közölhetem. (47–62. kép) Ezeket Bokros Tiborné rajztanár 1958-ban szakdolgozata illusztrálására készítette a pécsi pedagógiai főiskola hallgatójaként. Az értékes tartalmú dolgozat az idők során, sajnos, mind a szerzőnél, mind a főiskolán elkallódott. Az 1960-ban lefényképezett mintarajzokat azonban szerencsére közkinccsé tehetjük, velük is igazolva e település szövés mintakincsének gazdagságát.

Most következzen az egyes hímes szöttesfajták összefoglaló, majd a fényképeken ábrázolt darabok egyedi ismertetése, végül az egyes motívumok, motívumpárok fotójának bemutatása népi elnevezésükkel!

A hosszútörülköző, vőfélykendő

A letenyei parasztház szekrényeinek emberemlékezet óta ezek talán a legjelesebb kincsei. Miként számos más vidéken, úgy itt is nyakuk körül átvett, félszélességű, hosszú, fölszedett kendőkkel vitték be a vendégeknek a lakodalom alkalmával a vőfélyek a tálakat, miközben az egyes fogásokhoz különféle rigmusokat mondtak. A vőfélykendő szövésekor minden asszony igyekezett tudása legjavát adni, hisz e jeles alkalmi daraboknak mindig sok csodálója volt. A falusi közösség számon tartotta, a szomszédok, rokonok pedig esetenként kölcsönkérték őket, hisz egy nagyobb lakodalomban néha 6–8 kendő is használatban volt.

Közülük egy-egy kevésbé őrzött darabot a hagyományos, sarokpados elrendezésű szobákban köznap is a falon függő tálas rúdján tartottak. Nagy ünnepeken díszesebbre cserélték, ezzel is hangsúlyozva jelentőségüket. (17. kép)

A vőfélykendőket szinte kivétel nélkül úgy készítették, hogy a vég vászon felszabásakor a levágott, még teljes szélességű, kb. 115 cm hosszú vásznat — melyet váltakozó szélességben több-kevesebb sáv ékesített — hosszában felébe vágták, majd a felső végeket egymáshoz illesztve díszítő öltésekkel vagy horgolt csipke közbeiktatásával egymáshoz varrták. Ezt követően a hosszanti szélt a vágás mentén beszégték, majd az így létrejött hosszú kendő két végének szálait vagy egyszerűbb — díszesebb rojba, *roszba* kötötték, vagy pedig, miután eldolgozták, horgolt, fehér csipkével díszítették. Megállapítható, hogy a régiebb

darabok a változatosabban rojtozottak, és a fiatalabbak végein található a horgolt csipke.

Az I. világháború előtt az asszonyok nagy súlyt helyeztek arra, hogy a kendő belfonalak menti szegett végeit fehér pamutfonállal 2—3 soros szálszorító öltéssel is rögzítsék, ami egyúttal a kendő szépségét is növelte. E kendőnek tehát mindkét fele ugyanazon méretű és fölszedésű volt. Csak elvétve találtam néhány olyan darabot, melyeknél szövéskor úgy döntöttek, hogy a hossza egyben maradjon (Lelt. sz.: 66. 43. 4.), de a későbbi hosszában félbevágott kendő két végének fölszedett mintázata ezeknél is azonos volt.

Több mint 100 vőfélykendő összehasonlítása eredményeként bizvást állíthatom azt is, hogy a legrégebbi kendők fölszedését könnyebben leszámolható, geometrikus motívumokból állították össze, a fölszedéshez kizárólag piros fejtőt használtak. 1900 táján a hímes sávok szerkezeti elrendezése — amint a fotók is bizonyítják — igen változatosá vált. Az I. világháború után hosszútörülközőt már csak néhányan szöttek, a legutolsó 1930 körül készült.

20. kép 62. 22. 1. vőfélykendő

Anyaga még lenvászon. A két félszél három-három soros szálszorító öltéssel szegték be, majd keskeny végein háromsoros huroköltéssel öltögették egymáshoz. Mindkét felén régies, piros fölszedéses sávok. Végeire egyszerű mintázatú, fehér-piros sávos vert csipkét varrtak. H: 256 cm, Sz: 29 cm.

Szötte Mikó Miklósné 1855 táján Letenyén. Utoljára 1943-ban adták kölcsön egy lakodalomba. Amíg a szobában a sarokpad felett függött a tálas, nagy ünnepeken arra akasztották.

21. kép 65. 67. 3. hosszútörülköző

Anyaga vegyesvászon. A két félszél háromsoros huroköltéssel, vízfolásos huroköltéssel varrták egymáshoz. Mellette 3—3 szálszorítós öltéssor. A kendő végein 58,5 cm hosszan 7—7 sáv piros fölszedés. Végein csomózott rojtozás. H: 234 cm, Sz: 28 cm.

Szötte Mikó Györgyné 1881 körül Letenyén. „Ennek igen régies a hímje. Örököltém édesanyámtól még vagy 6 törülközőt, az is mind ilyen régies hímű volt...” Úgy mondta, hogy ezek takácshímes, takácshímes kendőről szötte le... — mondta az eladó.

22. kép 60. 104. 1. kendőruha, vőfélykendő

Anyaga vegyesvászon. A két félszél végét két-két sor szálszorító öltéssel díszítették, és fehér, horgolt pamutcsipkével varrták egymáshoz. Mindkét felén 54 cm hosszán régies, piros fölszedéses sávok. Végein a láncfonalat hosszú rojtba pödörték. H: 216 cm, Sz: 29,5 cm.

Szötte Varga Mária 1895 körül Letenyén. Novai lány volt, elképzelhető tehát, hogy egyik-másik motívumot onnét hozta.

23. kép 65. 68. 2 hosszútörülköző

Anyaga vegyesvászon. A két félszél huroköltéssel varrták egymáshoz. Mindkét végén 40 cm hosszán régies, pi-

ros fölszedéses és síkonszött hímekkel. Végein a láncfonalat rojtta pödörték és mintásra csomózták. H: 221 cm, Sz: 30 cm.

Szötte Máté Anna 1880 körül Egyedután. Utoljára 1961-ben lakodalomban használták.

24. kép 59. 64. 2. vőfélykendő, díszítőtörülköző

Anyaga finom szálú kendervászon. A két félszél fehérneműszegéssel öltögették össze; a varrás mellett szálöltéssel T M monogram. Mindkét felén 51 cm hosszán szélesebb-keskenyebb piros sávok. Végein fehér horgolt csipke. H: 228 cm, Sz: 30 cm.

Szötte a fölszedettek készítésében egykor nagy hírnévnek örvendő Belső Borbála Letenyén.

25. kép 66. 43. 5. vőfélykendőruha

Anyaga vegyesvászon. Hossza egy darabból van, de fél szélességű. Mindkét végén 35 cm hosszán azonos mintázatú piros fölszedéses sávok. Két végéről a horgolt csipkét lefejtették. H: 199 cm, Sz: 29,5 cm.

Szötte Vida Jánosné 1900 körül Letenyén.

26. kép 65. 68. 3. hosszútörülköző

Anyaga pamutvászon. A két félszél fehér pamutfonállal, háromsoros huroköltéssel varrták össze. Mindkét végén 43 cm hosszán bordó fölszedéses hímek, majd csomóra kötözött pödrott rojt. H: 230 cm, Sz: 29 cm.

Szötte Kovács Mária 1915 körül Egyedután. Utoljára 1962-ben adták kölcsön egy lakodalomba.

27. kép hosszútörülköző

Anyaga pamutvászon. A két félszél horgacsolással egymáshoz öltögetve. Végein sok sávú bordó fölszedés és kötött rost.

Szötte Kovács Istvánné Mikó Mária 1929-ben a stafírungháza Egyedután.

A díszítőtörülköző

Törülközőnek Letenyén a teljes szélességű, 100—130 cm hosszú kendőt nevezték, ami már a múlt század végén is a háztartás nélkülözhetetlen darabja volt. Közülük a hétköznapi darabok síkonszött mintázatúak voltak (28. kép), az ünneplősek azonban fölszedettek vagy hímezettek. Az egyszerűbb fölszedetteket a vendégek használatára szánták, a szebbek azonban az 1900-as évektől a már téglából épített, de még végoromfalas házakban széles kendőtartóra függesztve az első szoba díszítésére szolgáltak.

Ezen törülközők rúdon áthajtott felső végét csupán beszegték, s csak az alsót, ami látható volt, ékesítették 30—40 cm szélességben a váltakozva ismétlődő, fölszedett sávok. Miként korábban a vőfélykendőnél, ennél is igyekeztek az asszonyok szövő tudásuk legjavát adni. Ezen egyszeres törülközők mintaszerkesztése azonban már más, mint a vőfélykendőké volt. Csaknem kivétel nélkül bordó hímesek és számos új motívum jelenik meg rajtuk. Ekkor vált pl. közkedvelté a lazán, levegősen szött, szinte szecessziós hatású gyurgyinás, árvácskás, szedres majd a kü-

lönb rózsás vagy *szaggatott rózsás* motívum. E dísztrüklők az 1950-es évektől kerültek le fokozatosan a falról, leginkább olyankor, ha új asszony és új bútor került a házba.

Formáját tekintve az egyszeres trüklők közé sorolható a *halottas trüklő*, *keresztre való ruha*, *keresztágruha*. 1860-ban már szokás volt Letenyén, hogy temetéskor, mielőtt a menet elindult a háztól, egy hímes trüklőt akasztottak az elhunyt keresztjére, amit egyik alkalommal a papnak, a következőn a kántornak szántak megemlékezésül. Némely idős asszony előre összekészítette a temetésre szánt *halottaslepedőt*, *keresztágra való ruhát*, sőt azt a testi ruhát is, amit utolsó útján akart viselni, ám ezen elképzelésen néha ő maga is változtatott. A 29. sz. képen látható *keresztre való ruhát* pl. 1966-ban az akkor 70 éves Vida Józsefné e megjegyzéssel adta el: „Odaadom még ezt is, ne tegyenek a keresztmre már semmit csak azért, hogy a papszakácsnénak még több köténye legyen...” E megjegyzés hátterében az állt, hogy Vidáné a vászonruhák *két-asszonynap* közötti szokásos szellőztetések előző évben irigykedve nézegette Péter Kurucék — a papszakácsné családja — udvarán a sok szép szőtttest, amit nyilván a plébánostól kaptak ajándékba odaadó munkájukért.

Pedig a takarékos letényeiek nem feltétlenül a legszebb trüklőket akasztották a keresztre... Éppen ezért évtizedeken át emlegették azt az egyedutai asszonyt, aki egyetlen fiúk tragikus halálakor egy különlegesen pompás kendőt akasztott annak keresztjére.

Mióta nem háztól temetnek, keresztre való kendőt nem adnak.

A fényképeken látható széles trüklők:

28. kép 65. 68. 4 *Türüklő*

Anyaga vegyevászon. Alsó szélén *síkonszött* 9 keskeny sáv bordó pamutfejtő. Végén még kötözetlen kenderrojt. H: 96 cm, Sz: 65 cm.

Szötte Kovács Mária 1915 körül. Mesélte, hogy egyszerre egész mérés trüklőt szőtt akkor... mondta leánya. Még mindig szegetlen, nem használták.

29. kép 66. 43. 5. *Türüklő, keresztre való ruha*

Anyaga cérvászon. Alsó végén 25 cm hosszan beleszött fölszedéses hímek. Alatta csupán pödrött rojt van. Felső vége még szegetlen. H: 95 cm, Sz: 66 cm.

Szötte Vida Józsefné *párban* 1930 körül Letenyén. A saját és férje keresztjére szánta őket.

30. kép *Türüklő, keresztágra való ruha*

Anyaga pamutvászon. Végein a visszahajtás 3—3 szálszorításos öltéssorral és 2 soros tűzőöltéssel szegett. Alsó végén 42 cm hosszan újdivatú motívumsorokból álló sötétpiros fölszedés, valamint fehér gyári csipke. H: 121 cm, Sz: 56 cm.

E mintát először Pusztai Pösörke néni szötte 1910 körül. Tőle tanulta *leszöni* Bedő Józsefné Mikó Rozália.

31. kép *Dísztrüklő*

Anyaga cérvászon. A kendő alsó végén *újdivatú*, lazán szőtt, piros pamutból fölszedett sávval. Felette két *gyertyatartó* között *oltáriszentség* motívum. Alján kötött rojt. H: 116 cm, Sz: 60 cm.

Készítette özv. Gyergyák Józsefné 1930 körül Egyedután. Ezen tanult fölszedett szőni, ezért sok hiba van még benne, mondta mentegetőzve. Fölszedése jellegzetes példája az 1930-as évek kompozíciós és motívumdivatjának.

32. kép *Dísztrüklő, rúdra való trüklő*

Anyaga cérvászon. Felső vége szegett, az alsó pödrött rojtban végződik. Felette 53,5 cm széles sávban váltakozva ismétlődő bordó és kevés kék fölszedés. H: 132 cm, Sz: 62,3 cm.

Szötte Skoda Károlyné Vida Éva Egyedután 1910 körül. A mintát Pusztai Pösörke néni egyik kendőjéről *szötte le*. Ez a párosmadaras-fás motívum az 1930-as évekig volt közkedvelt, noha a madaras sávot végig le kellett számolni.

33. kép *Dísztrüklő*

Anyaga cérvászon. Felső vége szegett, az alsót 3 soros, piros tűzőöltéssel dolgozták el, majd a láncfonalat hosszú rojtta pödrötték. Felette 67 cm-nyi sávban zömében bordó, kis mértékben kék színű fölszedés. H: 102 cm, Sz: 59,5 cm.

Szötte Pusztai Pösörke néni 1910 körül Alsóletenyén. Mivel nagy tetszést aratott vele, sok módos család rendelt nála e motívumokkal különféle lepelruhákat.

A kosárruha, kisruha

Az 1870-es évektől kb. 1940-ig a kelengye jelentős tartozéka volt. Egy-egy módosabb lány 10—12 különféle célt szolgáló kosárruhát vitt a házasságba. A legszebbeket a paszitos fejké, a *körbec* befedésére használták, s a falitükröt takarták le vele, ha halott volt a házban. Tervezésekor, készítésekor elemében volt minden híresebb szövőasszony. Az egyszeres, 75—90 cm hosszú kendő közepére került mindig a legszeleesebb hím, s tőle jobbra-balra szimmetrikusan egy keskenyebb, egy szélesebb és így tovább. A keskeny hímek többnyire ismétlődtek, a szélesek pedig a középtől távolodva párban keskenyedtek. A körbec letakarásakor gondosan ügyeltek arra, hogy a középső sáv jól érvényesüljön. Hogy ez milyen általános érvényű volt, az alábbi eset tanúsítja:

1960-ban Bécen egy kollekció szőttessel gyűjteményünkbe került a 37. képen látható kosárruha. Az eladó szerint „a körbecre tettük köröszötléskor, mikor a komakosarat vittük...” Évekkel később azonban feltűnt a kendő szokatlanul szerkesztett sávazása. Visszavittm Letenyére, hogy ennek okát megtudjam. Csak akkor árulta el a volt tulajdonos, hogy a szőttes eredetileg halottaslepedőnek készült, de mivel azt többet is talált az anyós házában, ko-

sárruha pedig a szükséglethez képest kevés volt, a hímes végeket levágták, és kosárruhaként használták az akkor már általánossá vált karkosáron, illetve kukoricacsuhéból kötött cekkerekén. (A megmaradt sima vászonból lepedőket varrtak.)

Egyszerűbb kosárruhával takarták a körbecet s a kézikosarat, ha abban ebédet vittek a mezőre, vagy ha vásárra mentek. A régebbi kosárruhák két végét a kézi szegés mellett szálszorító öltéssorok is díszítették. A gépi szegés az 1930-as évektől vált általánossá.

A kenyérszakajtóba helyezett szakasztóruhát másként díszítették. Mivel annak csak a két vége látszott ki a szakajtóból, 3–4 sáv piros vagy bordó síkhímet szöttek a két végükre. Csak azokat a darabokat díszítették a két szélen és középpütt keskeny fölszedéssel, melyek a megszegett kenyer letakarására szolgáltak.

A tükörtakaró

Ha meghalt valaki a háznál, a gazdaasszony rögvést elővette a halottaslepedővel többnyire garnitúrába szőtt tükörtakarót, vagy egy, a tükör lefedésére alkalmas méretű kisruhát. Régen hittek ugyanis abban, hogy aki ilyenkor a tükörbe néz, meglátja benne a halált, mások szerint megvakul a tükör. A látott tükörtakarók méretben azonosak a paszitokendőkkel. Talán csak az a különbség közöttük, hogy emezek szélesen fölszedett sávjai nem keskenyednek fokozatosan a kendő végei felé.

A Letenyén használatos vagy használt kisruha jellegű lepelruhákat a 34–38-as fotók illusztrálják.

34. kép 65. 68. 6. Kosárruha, kisruha

Anyaga pamutvászon, a két vége kézzel szegett. A középtengelyes szerkesztésű 15 sáv bordó, s csaknem a teljes felületét kitölti. H: 73 cm, Sz: 56 cm.

Szötte Kovács Mária Egyedután 1915 körül. Ha búcsúra mentek, vagy ebédet vittek az aratóknak, ezzel takarták le a körbecet. 1940 óta nem szőnek kisruhát, használatát kiszorította a damaszt szalvéta.

35. kép 66. 43. 6. Kisruha, tükörtakaró

Anyaga pamutvászon, a két vége kézzel szegett. A beleszótt 11 bordó, fölszedéses sáv középtengelyes szerkezete mindkét célra alkalmassá teszi. H: 92 cm, Sz: 62 cm.

Szötte Szabó Mária 1910 körül Letenyén. Főleg ravatalozáskor használták egy hasonló motívumokkal ékes abrosszal és halottaslepedővel együtt. De használták paszit alkalmával vagy aratáskor a körbec letakarására is.

36. kép Kosárruha

Anyaga pamutvászon, végei géppel szegettek. Közepén 35 cm szélességben összetömörített, középtengelyes 7 bordó fölszedett sáv. H: 63 cm, Sz: 56 cm.

Szötte Gyergyák Józsefné Egyedután 1942 körül. Karkosár befedésért szánta, azért tette középre a hímeket, mert csak ott látszott. Két ilyen kendőt szőtt.

37. kép 60. 104. 2. Kosárruha, kisruha

Anyaga pamutvászon, a két vége kézzel szegett. Kereszben beleszótt 4 széles és 3 keskeny, bordó fölszedéses him.

Egyik sarkában fehér fonállal varrt kerek tulajdonjegy. H: 81 cm, Sz: 59 cm.

Szötte Varga Mária kb. 1890-ben Bécen. A szokástól eltérően sávozása nem középtengelyes, ugyanis e szöttest halottaslepedő végének szánták. 1945-ben használták utoljára.

38. Kisruha, kosárruha

Pamutszötte, két vége géppel szegett. 5 sorban különbeleszótt bordó stílizált virágok. H: 62 cm, Sz: 56 cm.

Szötte Gyergyák Józsefné 1942-ben. A háború alatt ritkán lehetett szövőfejtőt venni, ezért takarékosan kellett bánni vele. Így kitalálták az asszonyok, hogy a szaggatott rózsás szöttestebe sokkal kevesebb pamut kell, — mondta az eladó.

Az abrossz

Legnagyobb becsben az ünnepek alkalmával használt, fölszedéses sávokkal ékes darabokat tartották. Mindig két szelesek, s 2–3 soros huroköltéssel, gyári díszítőszalag esetleg horgolt csipke közbeiktatásával dolgozták őket össze. Szövéskor ügyeltek, hogy a fölszedett sávok és a parasztja között azonos távolság legyen, s hogy a 2 szél összevarrásakor a hímek egymással találkozzanak.

Általában egyenletes távolságban elhelyezett, 7–8 azonos mintájú, 3–6 cm széles fölszedéses sáv díszítette őket. A legszebbet lakodalomkor az ifjú pár elé terítették, vagy szenteste takarták le vele az ünnepi asztalt. E legféltettebb abrosszt vették elő akkor is, ha halottat virrasztottak vagy tort ültek.

A legrégebbek mintázata könnyebben leszámolható, geometrikus, az 1900 után szötteké rózsás, csillagos, gyurgyinás mintázatú. Előfordul, hogy széles és keskeny hímek váltogatják egymást. Szabó Mária híres szövőasszony 1910 táján szőtt cérnávaszonzól 6 db 2 méteres, kihúzható asztalra való pompás, bordó hímes lakodalmas abrosszt is, melynek mását a 40. képen láthatjuk. A fölszedett abrosszat ma is nagy becsben tartják, s jeles ünnepeken használják is őket.

A témakör fotói:

39. kép 65. 68. 1. Abrossz

Anyaga vegyesvászon, 2 szélből három soros huroköltéssel összevarrva. 7 sáv azonos, egymástól 14–14,5 cm távolságba beleszótt, bordó fölszedéses hímmel. H: 164 cm, Sz: 125,5 cm.

Szötte Kovács Mária kb. 1914-ben. Az eladó édesanyjától 5 ilyen szélesen fölszedett és 10 egyszerűbb abrosszt örökölt, ő maga azonban már csak egyet szőtt 1942-ben.

40. kép Lakodalmas abrossz

Anyaga pamutvászon, 2 szélből szélesen fölszedett betétsíkkal, géppel varrták egymáshoz. A szokástól eltérően mindkét felének közepén három-három tömörített, széles, bordó fölszedés. H: 206 cm, Sz: 126 cm.

Szabó Mária fentebb említett abroszáról szötte le 1929-ben Mikó Mária. Mikor elkészült, az egyedutai asszonyok csodájára jártak, s többen elkérték, hogy lemásolják. Amikor az esküvőjük volt, úgy terítették meg az asztalt, hogy ők ülhessenek a sűrűn fölszedett rész előtt. Leánya esküvőjén is ezzel terítettek, majd az abroszt nekik ajándékozta.

A halottaslepedő

Az 1870-es évektől minden letenyei parasztlány stafírunghoz hozzátartozott 2 halottaslepedő, melyeket többnyire a menyasszony édesanyja szőtt. Asszony korában aztán ő is készített minden gyermekének egyet. Az elhunytat ugyanis ezzel ravatalozták fel, még pedig úgy, hogy a hímes rész kerüljön a fejhez. Vele emelték a testet a kopsóba.

E lepedőket is két szélből készítették, s pamutfonállal, többnyire háromsoros huroköltéssel varrták össze. A legrégibbek anyaga szálakender, amit fokozatosan a pamutvászonra, a pamut, illetve módos családoknál a cérnává szon váltott fel.

A legrégibb darabokat itt is könnyen leolvasható, ismétlődő, geometrikus mintázatú, bár széles fölszedéssel szőtték, a végüket pedig rojtba pödörték. A rojtozást 1890 körül kezdte felváltani a horgolt pamut majd gyári csipke, noha még 1940-ben is szöttek *rostos halottaslepedőt*.

Szokás volt a ravatalként használt ágyat halottaslepedőkkel körülvenni. Ha egy családban nem volt annyi, kölcsönkérték a rokonoktól, szomszédoktól.

Kb. 1925-ig a menyasszony ágyneműjét halottaslepedőbe kötözve kocsin vitték a vőlegényes házhoz. E szokás azonban lassan feledésbe merült, mivel a lányoknak már nem szöttek halottaslepedőt. A hagyományőrző Skoda család Erzsébet nevű leánya azonban még 1942-ben is két maga szötte, *ritka rózsás* cérnává szon halottaslepedővel ment férjhez. Készített hozzájuk garnitúrában egy-egy tükörtakarót és abroszt is. Az egyik lepedőt 1989-ben múzeumunknak ajándékozták (Lelt. sz.: 89. 6. 1.) mondván: A papa (Benkő József) nem akarja, hogy ezt tegyük alaja, inkább a múzeumra hagyja...

Némelyik szekrényben még ma is több, tán 100 évesnél is idősebb halottaslepedő lapul, várva, hogy múzeumba vagy magángyűjtőkhöz kerüljön.

A témakör fotói:

41. kép 59. 64. 1. *Halottaslepedő*

Anyaga vegyevászon, két szélből tűzőöltéssel varrták össze. Az egyik végén 83, a másikon 86 cm hosszan váltokozva ismétlődő régies, piros fölszedéses hímek. Fehér pamutfonálból horgolt csipke szegélyezi. H: 215 cm, Sz: 124 cm.

Szötte Belső Borbála kb. 1880-ban Letenyén.

42. kép 66. 43. 7. *Halottaslepedő*

Anyaga pamutvászon. Két szélből, két soros huroköltés-

sel összevarrva. Egyik végén 45 cm hosszan váltakozó szélességű, bordó fölszedett hímek. Kompozíciója közepentegyes. A lepedő végén a láncfonalat rojtta csomózták. H: 246 cm, Sz: 127 cm.

Szötte Szabó Mária Letenyén 1900 körül. „A két szél úgy van összehorgacsolva, a vége meg rostos.”

43. kép 60. 27. 1. *Halottaslepedő*

Anyaga vegyevászon. Két szélből három soros huroköltéssel összevarrva. Egyik végén 52 cm szélességben három különféle mintázatú széles, bordó, fölszedéses hímmel, közöttük pedig egy-egy keskenyvel. H: 212 cm, Sz: 122,5 cm.

Szötte Benke Józsefné Taródi Mária 1912 körül Egyedután. Híres szövőasszony volt, aki — kevés földjük lévén — évről évre eljárt a módosabb házakhoz fölszedettet szőni. A *ráklábos* sávjáért 1910 körül 5 krajcárt, a *gyurgyinásért* és *olvasósért* 10 krajcárt kért. Életében megszöött vagy 30 gazdagon hímes halottaslepedőt, de ebből csak ezt és még egy hasonlót maguknak.

44. kép *Halottaslepedő*

Két szél vegyevászonból varrták egymáshoz háromsoros huroköltéssel. Egyik vége szegett, a másikon 2 szál-szorításos öltéssor után pödrott és kötözött rojt. Ezen végétől 47 cm hosszan 5 egyre szélesedő, piros fölszedett sávval. H: 280 cm, Sz: 124 cm.

Szötte Pusztai Pösörke Böske kb. 1900-ban Alsóletenyén.

45. kép *Halottaslepedő*

Két szél pamutvászonból háromsoros huroköltéssel varrták egymáshoz. Egyik végén 54 cm szélességben pompás, fölszedett sávok. A középső párosmadaras-makkos sáv két szélét kevés kék fölszedés teszi változatosabbá. Ugyanitt kettős szálszorításos öltéssor és fehér horgolt csipke. H: 254 cm, Sz: 116 cm.

Szötte Bedő Józsefné Mikó Rozália 1908 körül Alsóletenyén. Mivel kilencen voltak testvérek, földjük pedig kevés, sok fölszedettet szőtt másoknak is pénzért és terményért.

46. kép 89. 6. 1. *Halottaslepedő*

Anyaga cérnává szon, a két szélt géppel varrták össze. Egyik végén 5 sorban beleszött, különálló mintákkal. A végét rojtba pödörték. H: 223 cm, Sz: 126 cm.

Szötte Benkő Józsefné Skoda Erzsébet 1942-ben saját stafírunghába. Férje örökségül hagyta a múzeumra, mivel nem akarta, hogy vele temessék majd el. Készített Benkőné ugyanezen mintával kisruhát, tükörtakaró kendőt és egy keresztre való törülközőt is, de azokat megtartották emlékebe.

d) Az egyes motívumok és elnevezésük

A keskeny fölszedett sávok többnyire ugyanazon motívumok ismétlődő sorából állnak. Közülük csak néhánynak említették a nevét: gyöngy, farkasfog, horgacsolás, lófog,

olvasós, vízföldös..., általában csak kishímnek, kiscifrának nevezték őket. Többségüket gyakorta alkalmazták szegélyhímként is, pl. a *lófog*, a *villás*, a *fordított tulipán* variációit.

A főhímeket szintén a változatok sora jellemzi, bár többségüket párkapcsolatokba szerkesztve alkalmazták. A 47–122. képeken ezen motívumokból látható egy sorozat. Közülük a 47–48. és a 63–70. képeken még múlt századi geometrikus, a többin a XX. század első felének jobbra növényi motívumai láthatók.

Amint korábban említettem már, a motívumok neve utáni sorszámok (pl. 50, 83) azok fotójának sorszámára, míg az esetenként / jellel hozzájuk tapasztott számok (pl. 118/31) a szöttes fotójának, illetve tárgyleírásának sorszámára utalnak. (Persze, ahol csupán motívumot fényképeztünk, ott a második számcsoport hiányzik.)

Munkámban a három településből egyesült, ma már városi rangú Letenye asszonyainak, leányainak 1960 előtti pompás, nagy múltú visszatekintő népi szövőkultúráját ismerttettem. Más dél-zalai falvak is dicsekedhetnek azonban hasonló tehetségű asszonyokkal. Hetés és Lendvavidek, Zebecke és Göcsej, valamint Pátró és vidéke szintén jeles területe a sajátosan egyéni jegyeket viselő paraszti folszedett szötteseknek. Ezek is megérdemelnék a letenyeihez hasonló elemző ismerttetést.

3. A motívumok neve:

<i>Ablakos</i>	50. és 83. kép
<i>Ágas és szíves</i>	51. kép
<i>Árvácskás</i>	118/31. kép
<i>Csetótos</i>	112/42. kép
Cifra: a keskeny hímek gyűjtőneve	
<i>Csillagos</i>	50., 91., 92/26., 93/34., 98/35. kép
<i>Csillagos, a két széle fogazott</i>	94/42. kép
<i>Dupla ablakos lófoggal</i>	22. és 87. kép
<i>Dupla villás</i>	36. és 58. kép
<i>Dupla csillagos</i>	95/35. és 108/27. kép
<i>Epres</i>	109. kép
<i>Farkasfogas</i>	25. kép
<i>Fenyőág</i>	56. kép
<i>Fordított tulipános</i>	80/34., 121/38. kép
<i>Fa és tojásos</i>	55. és 59. kép
<i>Gyertyás, a két széle macskakörömös</i>	117/32. kép
<i>Gyertyás és négyszirmú virág</i>	84. kép
<i>Gyertyatartó</i>	119/31. kép
<i>Gyöngy</i>	51. és 60. kép
<i>Gyöngyös</i>	56. kép
<i>Gyurgyinás</i>	27., 34., 43., 46. és

	122/38. kép
<i>Gyurgyinás, a széle vízföldös</i>	74/27. kép
<i>Hábetűs</i>	56., 92/26., 98/35.
<i>Hábetűs, felette gyurgyinás sor</i>	76/26. kép
<i>Hársfaleveles és kockás</i>	113. kép
<i>Hársfaleveles</i>	79/27. és 116/32. kép, 57. és 62. kép
<i>Hárslevelű és keresztes</i>	61. kép
<i>Hárslevelű és ollós</i>	57. kép
<i>Hárslevelű villás széllel</i>	52. kép
<i>Horvátos hím: ikszes és keresztes lófoggal</i>	106. kép
<i>Ikszes</i>	54., 64/20., 67/20., 68/20. kép
<i>Ikszes, felette duplavillás</i>	110/36. kép
<i>Két sor hábetű, közöttük meg kockás</i>	78/29. kép
<i>Két labdarózsa, ami egybe van engedve</i>	22. kép
<i>Keresztescsillagos</i>	46. kép
<i>Kiskeresztes</i>	58. kép
<i>Kiscifra: a keskeny hímek gyűjtőneve pl.</i>	73/36. kép
<i>Kishím: a keskeny hímek gyűjtőneve pl.</i>	73/36. kép
<i>Kiscsillagos</i>	37. kép
<i>Kistojásos</i>	56. kép
<i>Kisvirág</i>	50. és 60. kép
<i>Kockás</i>	46. kép
<i>Kelhes</i>	50., 54. és 61. kép
<i>Kockás és rózsás</i>	107/35. kép
<i>Koszorús és fás</i>	88/42. kép
<i>Körösztyös és olvasós</i>	101/24. kép
<i>Körülkoszorús</i>	97/43., 98/35. kép
<i>Labdarózsa és ikszes</i>	96. kép
<i>Láncos</i>	50. kép
<i>Létrás</i>	89/41. kép, 90. kép
<i>Lófog — kedvelt szélmintá és keskeny hím</i>	69/41., 70/23., 62., 83. kép
<i>Macskakörömös, közöttük horgacsolás</i>	111/29. kép
<i>Madaras</i>	58. kép
<i>Madaras és makkfás</i>	115/32., 53. kép
<i>Makkos</i>	71/27., 72. kép
<i>Ollós és hárslevelű</i>	57. kép
<i>Ollós és székfűs</i>	49., 57. és 60. kép
<i>Oltáriszentség</i>	120/31. kép
<i>Olvasós, közötte hársfaleveles</i>	100/37. kép
<i>Olvasós</i>	43. és 101/24. kép

Összefordított szűktulipá-

<i>nos, alatta hábetű</i>	75/26. kép
<i>Ráklábos</i>	105/24. kép és 86/22. kép
<i>Ráklábos és csillag</i>	114/43. kép
<i>Rózsás</i>	49., 51., 54., 56. és 61. kép
<i>Rózsa és fás</i>	51. és 60. kép
<i>Rózsa és hárslevelű</i>	57. kép
<i>Rózsás, benne tölgyleveles</i>	46. kép
<i>Szembelőfogás</i>	69/41. és 70/23. kép
<i>Szekfűs</i>	49., 57., 60. és 62. kép

<i>Szíves</i>	59. kép
<i>Szíves és szekfűs</i>	59. kép
<i>Széles csillagos és ikszes</i>	103/25. kép
<i>Takácsbím</i>	63/21., 66/21., 65. és 85. képeken
<i>Tojásos</i>	81/27., 99/37., 102/37., 49., 55., 59., 62. kép
<i>Tojásos és ikszes</i>	104/27. és 109. kép
<i>Széles tóthím</i>	77/34. kép
<i>Tulipános</i>	82/25. kép
<i>Villás</i>	51., 52., 59. és 60. kép

Jegyzetek:

- ¹ A kender termelése és feldolgozása Letenyén I. Az elvetett kendertől a fonálig című munkám a Zalai Múzeum 2. kötetében (Zalaegerszeg, 1990. 233–256. o.) jelent meg.
- ² Zala Megyei Levéltár = ZML Conscriptiones Universales = Conscr. Univ. Ö. 46/76.
- ³ ZML 1828. évi országos összeírás zalai adataiból. A letenyi járás 39 helységében még egyetlen ruházati iparost sem írtak össze.
- ⁴ A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának 1876. évi statisztikai jelentése. II. rész I. füzet. Sopron, 1878.
- ⁵ A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, II. kötet. 332–333. és 336–337. lap.

- ⁶ 1910. évi népszámlálás II. kötet 168–169. lap.
- ⁷ ZML A 123. 1925. évi Közigazgatási Tájékoztató.
- ⁸ Múzeumunk alatt mindig a nagykanizsai Thúry György Múzeumot értem, a hivatkozott leltári számok pedig annak néprajzi gyűjteményére utalnak.
- ⁹ A nyüsstöt az asszonyok többsége 1920 előtt felvidéki házalótóktól, Trianon után pedig göcseji, Vas vagy Somogy megyei *licsésektől* vásárolta. Néhány család házilag is elkészítette.
- ¹⁰ A bordát szintén a licsések árulták.
- A 20–46., valamint a 63–122. számú felvételeket Berentés Tamás, a többit a szerző készítette.

Irodalom:

- Kántor Mihály: Bodroghközi len- és kendermunkák, szőttesek. Sárospatak, 1961.
- Kerecsényi Edit: Dél-zalai hímes szőttesek I. Takácsszőttesek. Zalai Gyűjtemény, 25. sz. Zalaegerszeg, 1986. (243–272. o.)
- Kerecsényi Edit: A kender termelése és feldolgozása Letenyén I. Az elvetett kendertől a fonálig. Zalai Múzeum 2. kötet, Zalaegerszeg, 1990. (233–256. o.)
- V. Szathmári Ibolya—Varga Gyula: Szőttesek Hajdú-Bihar megyében. Debrecen, 1984.

- Szolnoky Lajos: A kender- és feldolgozója Kemencén. Ethnographia LX. évf. 1949. (182–219. o.)
- Kéziratok
- Németh Mária—Rácz Rózsa: A kender feldolgozása, szövés-fonás Bacsahelyen. Középiskolás néprajzi pályamunka. Thúry György Múzeum Adattára 262/68.
- Szomjas Zsófia: A nemespátrói cifraruha. Középiskolás néprajzi pályamunka. TGYM A/184–68.
- Virágh Béla: Hetés szőttesművészete. Göcseji Múzeum Adattára 163.

Hanfbau und -verarbeitung in Letenye, Ungarn

II. Weberei und Endprodukte

In Letenye, sowie in den angehörigen Dörfern, in Egyeduta und Béc, wovon ein Teil der Bauerinnen den gebauten Hanf zur Leinwand, bis zur Bildung der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften, noch zu Hause. Diese Leinwand wurde in verschiedenen Qualitäten hergestellt: Batist, grobe Hanfleinwand, Wergleinen. Im allgemeinen wurde der Schlagstab nach dem Neujahrstag aufgestellt, worauf die Garnmenge, die die Länge und die Breite der geplanten Leinwand sicherte, nach strengen technischen Vorschriften aufgespult wurde.

Der Schlagstab und der Webstuhl wurde meistens durch den Landwirt oder durch irgendeinen handfertigen Nachbar gemacht. Die Mehrheit der Webstühle von Letenye ist vom Sohlentyp und wurde mit zwei Litzen, sowie mit zwei, die Litzen bewegenden Fusstritthebeln verfertigt. Auf diesen Webstühlen wurden seit etwa 1900 verschiedene Materialien und auch Kretonne gewoben.

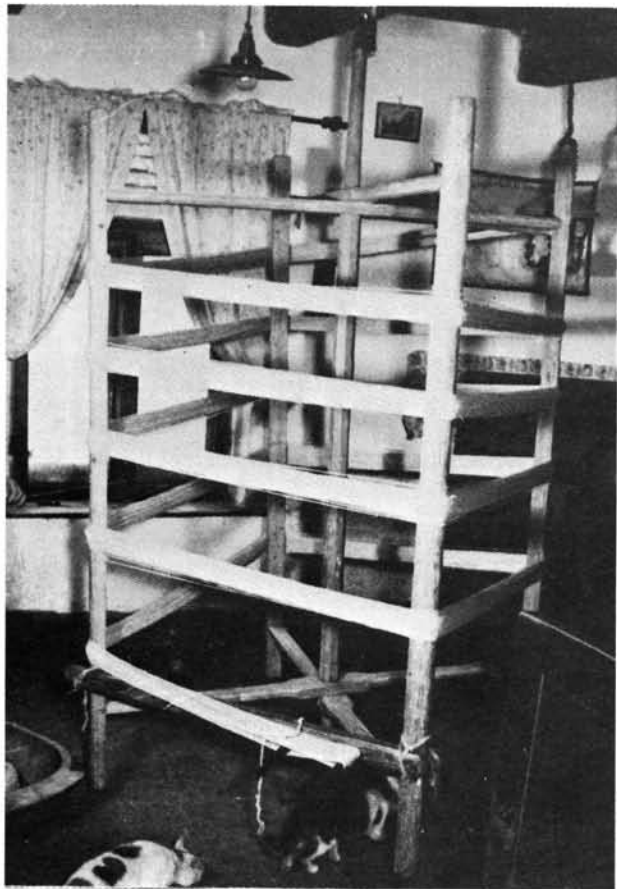
Die Frauen von Letenye verstanden vorzüglich das Zierweben. Die Weberin fädelt das zur Formung dienende rote oder bordorote Baumwollgarn in eine aus Holz geschnitzte, flache Webnadel ein und damit zählte sie das Muster aus. Bei den Spiegelbild-Motiven konnte eine Helferin die Arbeit erleichtern. Mithilfe eines mit Stiel versehenen Brettes setzte sie Stäbe zwischen das Garn, damit sie nicht alle Reihen des ganzen

Musters abzählen muss. Von der Hälfte des Musters musste die Helferin danach nur die Stäbe ausziehen, und die Weberin konnte das Muster nun schon ohne Abzählung weben.

In der Mitte des 19. Jahrh. wovon man die Brautführertücher, die Totenbetttücher, die Zierhandtücher, die verschiedenen Korb- und Brottücher, sowie auch die Tischtücher schon mit abwechslungsreich gemusterten Streifen. Die beliebte Farbe des Baumwollwebgarnes war damals noch das Rot; in unserem Jahrhundert bevorzugte man das Bordorot. In den Schränken mancher Frauen waren in den Jahren von 1960 noch 50 bis 60 verschiedene Homespins zu finden, die sie zum Teil von ihrer Mutter, Grossmutter und Urgrossmutter geerbt hatten.

Auf den Ziertüchern verschiedener Bestimmung kommen verschiedene Kompositionsordnungen zur Geltung. Diese Ordnungen haben sich während des vergangenen Jahrhunderts nicht wesentlich geändert, obschon die die Streifen formenden Motive beträchtlich umgewandelt und bereichert wurden. Die leicht abzählbaren geometrischen Motive wurden von den Jahren von 1900 an durch immer kompliziertere Motive abgelöst. Die Motive, deren Namen noch bekannt sind, und ihre Paarverbindungen werden auch an Photos vorgeführt, und ihre Namen in alphabetischer Reihenfolge dargelegt.

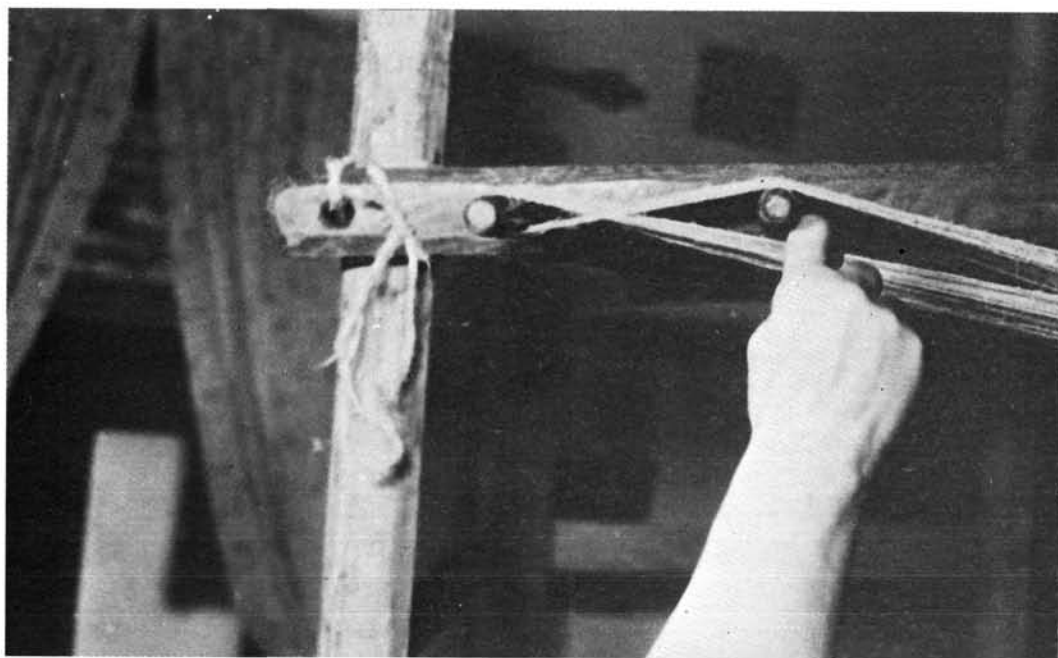
Kerecsényi E.

1. kép: Kenderfonállal fölvetett vetőszög.

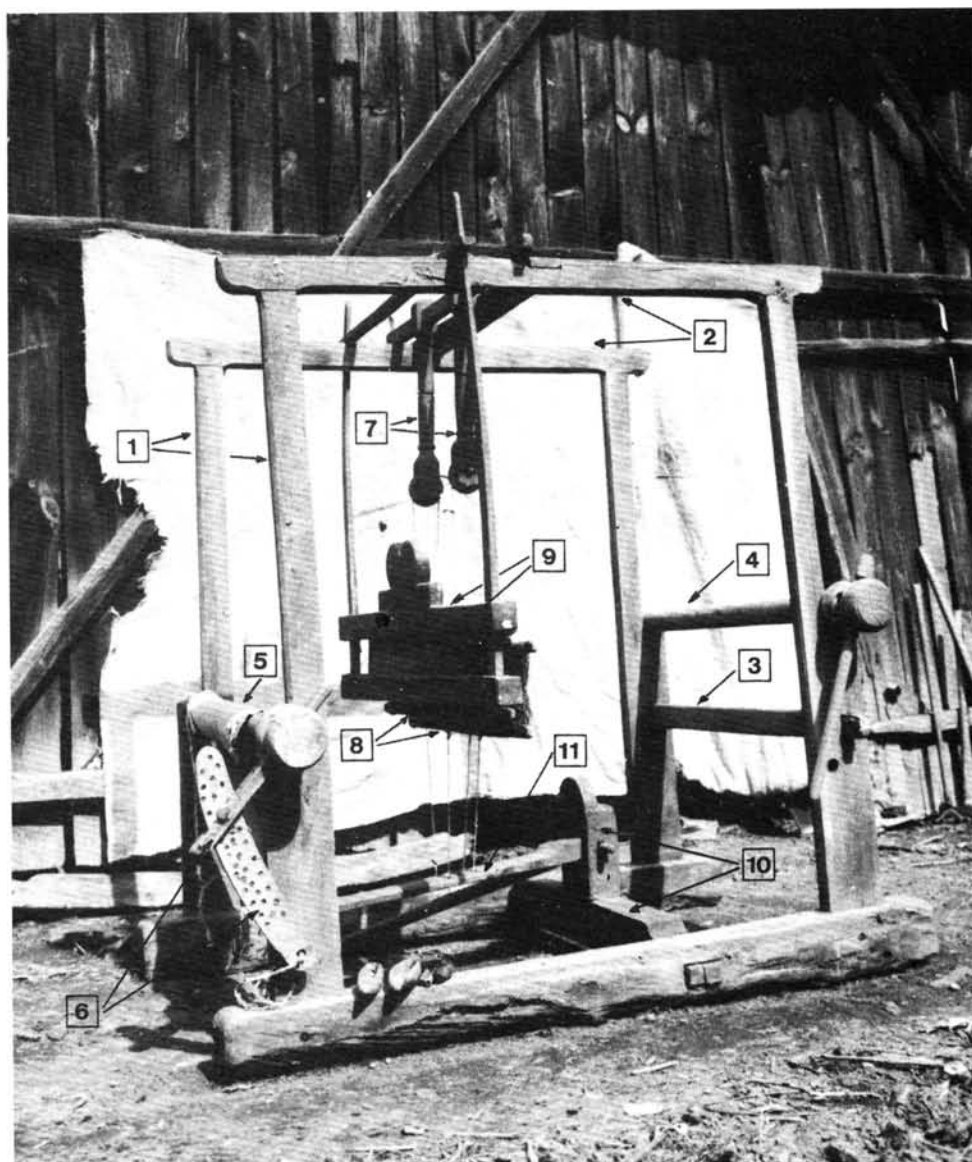
2. kép: A fonál keresztezése az alsó csínfáknál.

3. kép: A fonál körösztozése a főső csínfáknál.

A „bordatok fölé”-nek részlete

4. kép: A Soós Ferenc által 1939-ben készített esztergályozott szövőszék az egyes alkatrészek népi nevével.

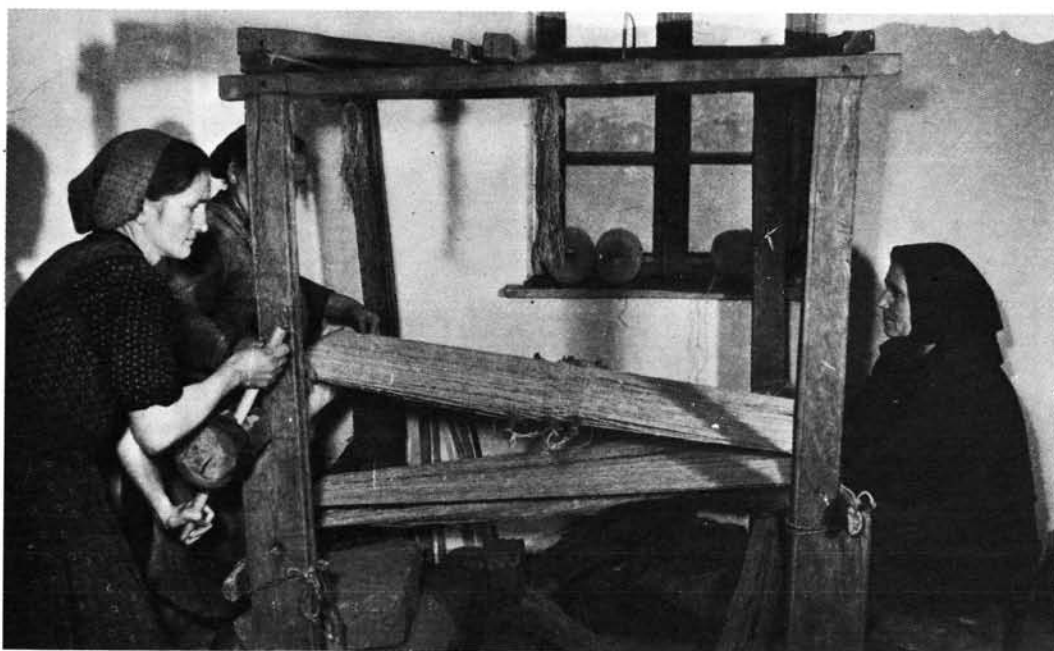
1. Szárfák, 2. Fősző keresztfák, 3. Futtatófa, 4. Fonals durung, 5. Vászinas durung, 6. Vászonszító lapicka és feszítőfa vagy feszítőkulcs, 7. Nyűsttartó és csikatikarikatartók, 8. Licsepár, licse vagy nyűst, 9. Bordatok, benne a borda, 10. Lábítófa, 11. Lábítók.

5. kép: A láncba leszedett fonalat feltekerik a szövőszékre.

6. kép: Minden szőfahossznál egy-egy fonáleválasztó pálcát tesznek a fonál közé.

7. kép: A fonalat a szövőszékre tekerik. Jól látszik a fonál közepén a 3 elemből álló csinpálca.

8. kép: A fonalat beszedik a licsébe.

9. kép: A fonalat beszedik a licsébe.

10. kép: A fonalat párban bordába szedik.

11. kép: Csévetöltés csévöllős rokkával.

12. kép: A szövés kezdetén.

13. kép: Pamutfejtő csévélése.

14. kép: Fölszedett készítése szedőtűvel.

15. kép: A fölszedett lapickázása.

16. kép: Fölszedett szövése: A lapicka állítása és a pálca behelyezése a fonál közé.

17. kép: Zsúpos ház első szobája. Az egykori sarokpad fölött megmaradt a tálas. Rúdján hosszú kendőruha. Egyeduta, 1961.

18. kép: Közepes anyagi helyzetű gazda első szobájának részlete 1961.

19. kép: Szekrényrészlet. A polcokon három nemzedék háziszőttesei.

20. kép: Vőfélykendő.

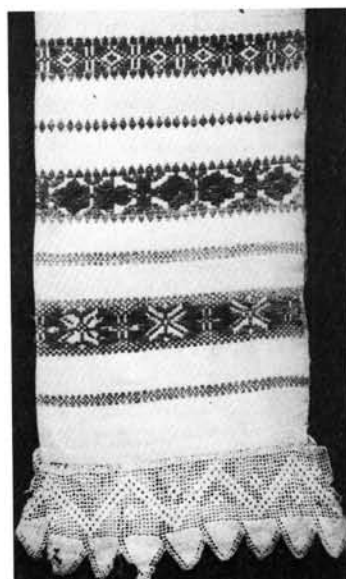
21. kép: Vőfélykendő.

22. kép: Vőfélykendő.

23. kép: Vőfélykendő.

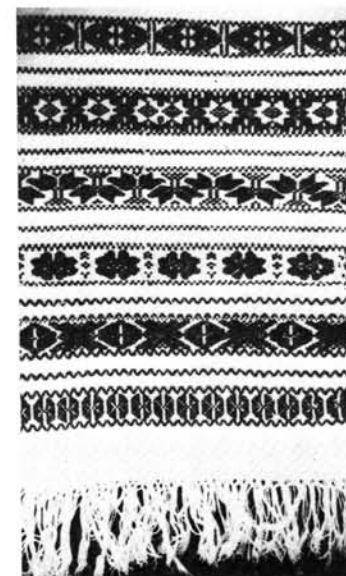
24. kép: Vőfélykendő.

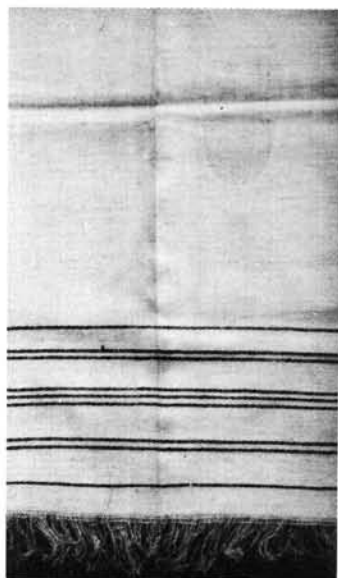
25. kép: Vőfélykendő.

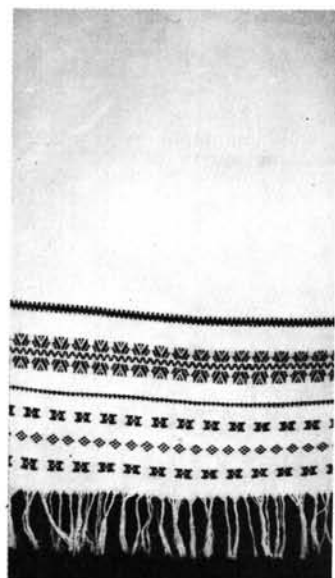
26. kép: Vőfélykendő.

27. kép: Vőfélykendő.

28. kép: Síkonszött törülköző.

29. kép: Keresztre való ruha, törülköző.

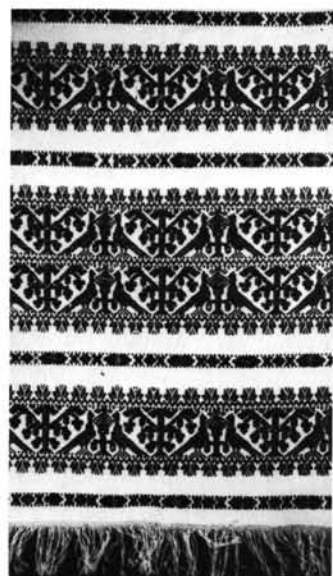
30. kép: Keresztágra való ruha.

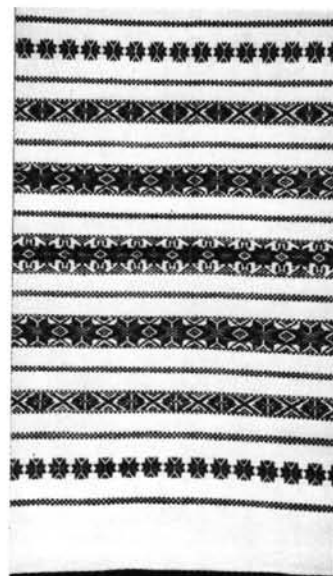
31. kép: Dísz törülköző.

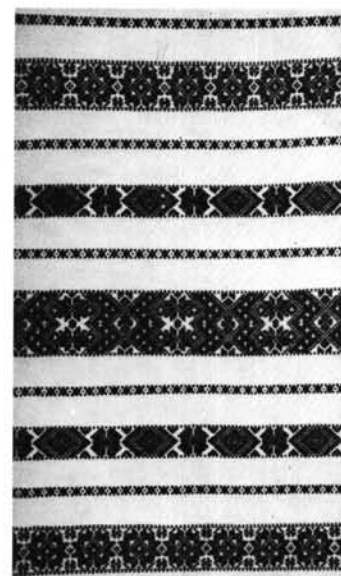
32. kép: Dísz törülköző.

33. kép: Dísz törülköző.

34. kép: Kosárruha, kisruha.

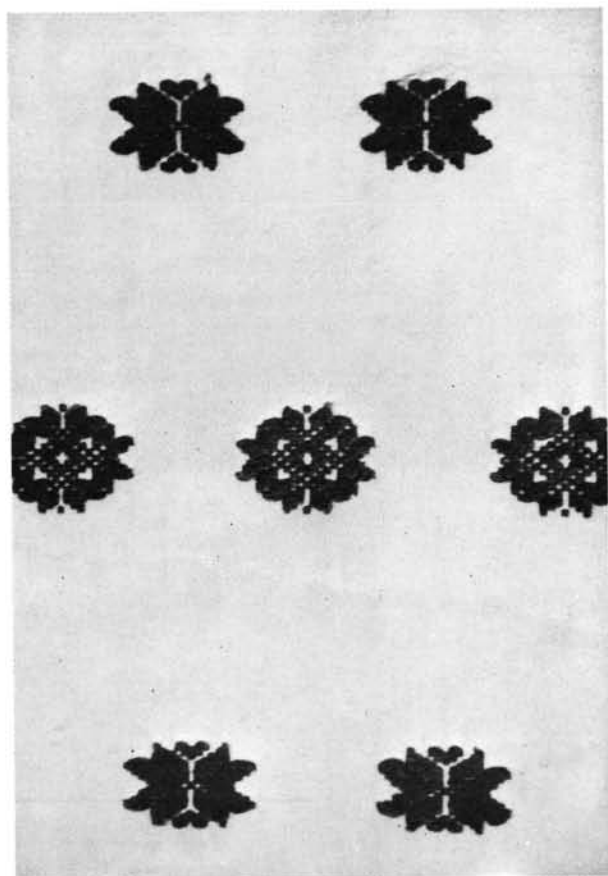
35. kép: Kisruha, tükörtakaró.

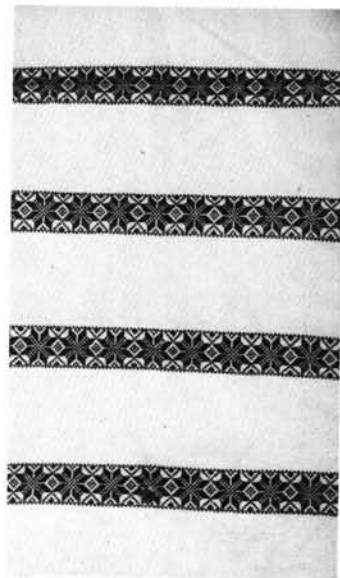
36. kép: Kosárruha.

37. kép: Kosárruha, kisruha.

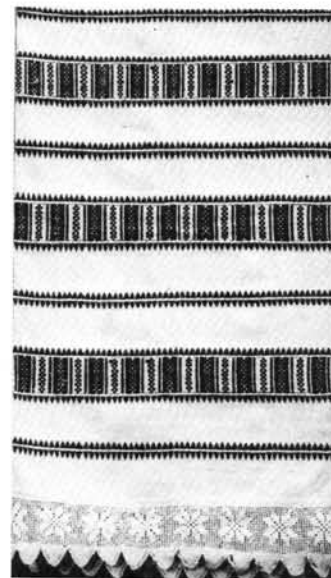
38. kép: Kosárruha, kisruha.

39. kép: Abrosz.

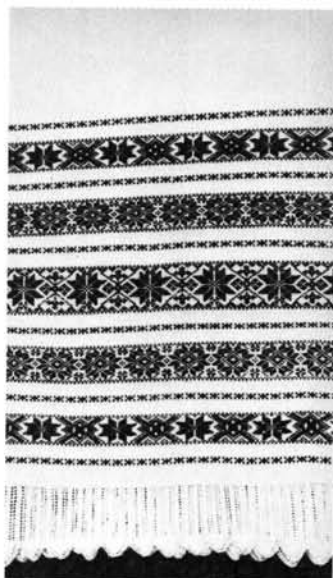
40. kép: Lakodalmos abrosz.

41. kép: Halottaslepedő.

42. kép: Halottaslepedő.

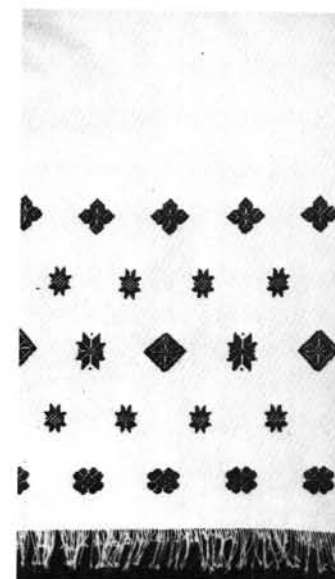
43. kép: Halottaslepedő.

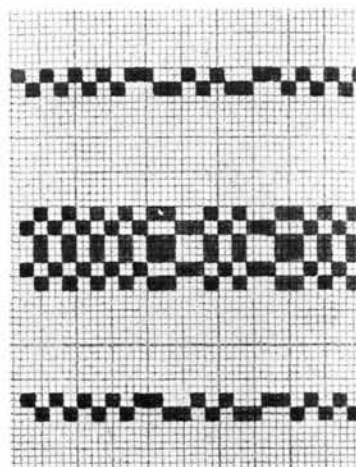
44. kép: Halottaslepedő.

45. kép: Halottaslepedő.

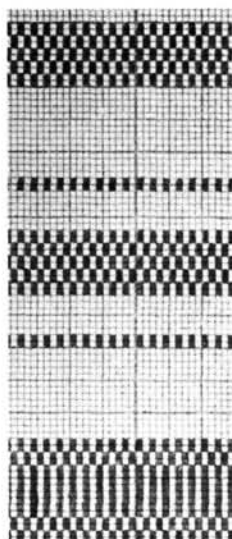

46. kép: Halottaslepedő.

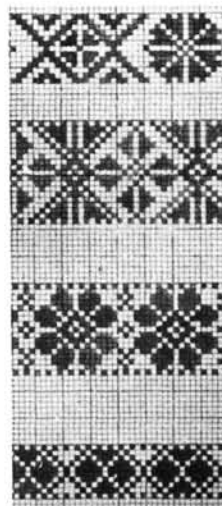

47. kép

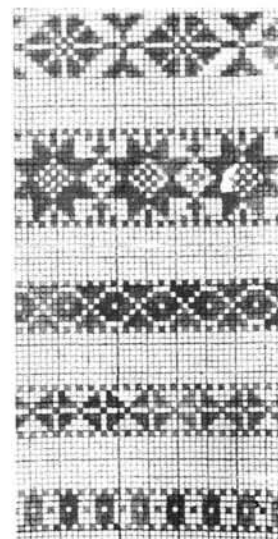
1880 körül szőtt kender-, illetve vegyesvászon törülköző fölszedettjeinek mintarajzai (Németh Jánosné munkája).

48. kép

49. kép: *Vőfélsruha* fölszedett mintarajza. (Szötte: Tizedes Rozália)

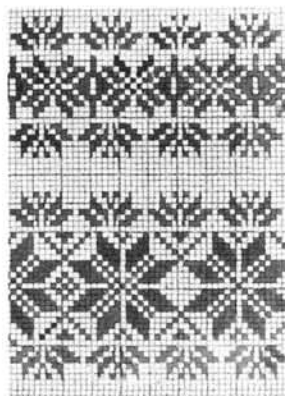

50. kép: Asztalterítő és *kisruha* mintarajzai. (Szötte: Tizedes Rozália)

51. kép

Vőfélkendő fölszedésének rajzai. (Szötte: Kovács Andrásné)

52. kép

53. kép

54. kép

Motívumok rajzai halotti lepedőkről kb. 1914-ből.

ollós
szekfűs

szekfűs
és gyertyás

rózsás

tojásos

kelhes

csillag

láncos

kisvirág

ablakos

rózsá
és fás

hárslevelű

villás szél

hárslevelű

madaras
és tölgyfa

ikszes
és rózsás

kelhes

ágas
és szíves

villás

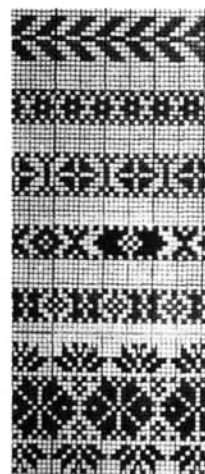
gyöngy

fás
és tojásos

cifra

tojásos
és fa

55. kép: Kisruha fölszedésének mintarajza. (Szötte: Skoda Bálintné)

fenyőág

gyöngyös

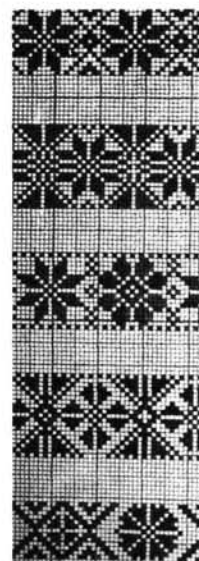
virág

kistojásos

H betűs

rózsás

56. kép: Kisruha mintarajza. (Szötte: Skoda Józsefné)

hárslevelű
ollós

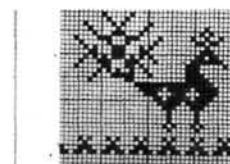
hárslevelű

rózsa
és hárslevelű

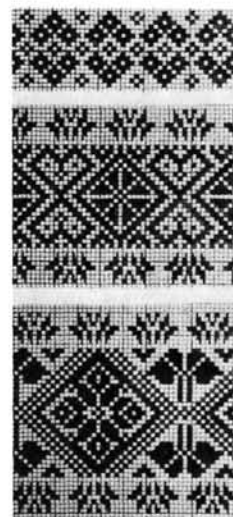
szekfűs

ollós
és szekfű

57. kép: Kisruha mintarajza. (Szötte: Skoda Józsefné)

58. kép: Madaras mintarajzok. (Benkő Józsefné kenyérruháiról)

szíves

szíves
és szekfűs

villás

tojásos
és fa

59. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Skoda Józsefné)

gyöngy

kisvirág

villás széle

ollós
és szekfűsrózsa
és fás

60. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Tizedes Rozália)

hárslevelű
keresztes

rózsás

kelhes

61. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Tizedes Rozália)

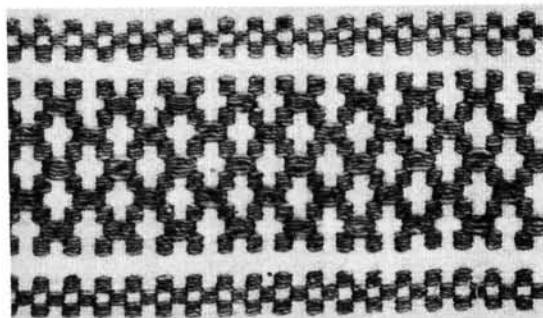
tojásos

lófog

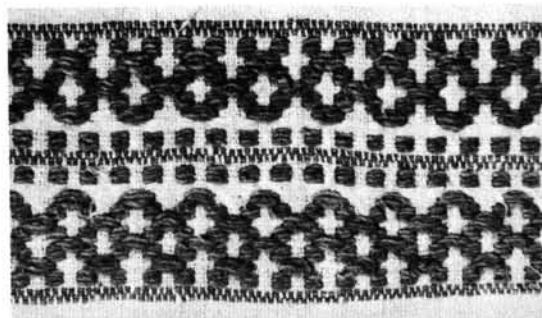
hárslevelű

szekfűs

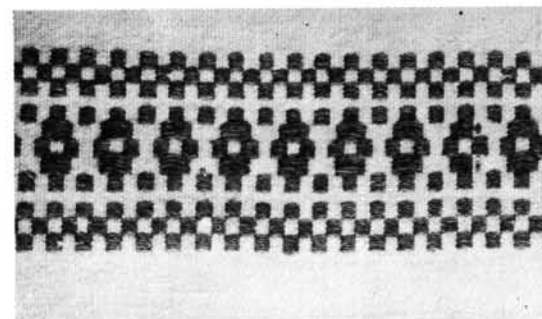
62. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Király Istvánné)

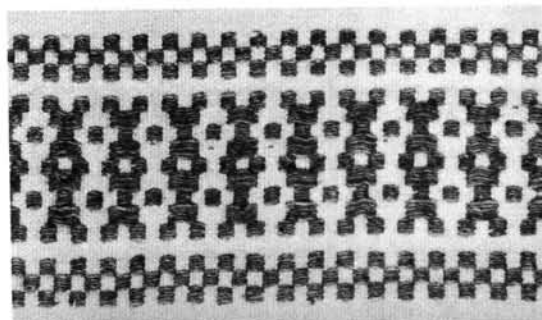
63. kép: Takácshím a 21. sz. hosszútörülközőről.

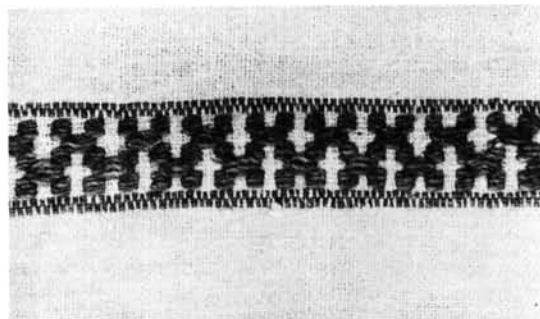
64. kép: Ikszes és kereszt a 20. sz. törülközőről.

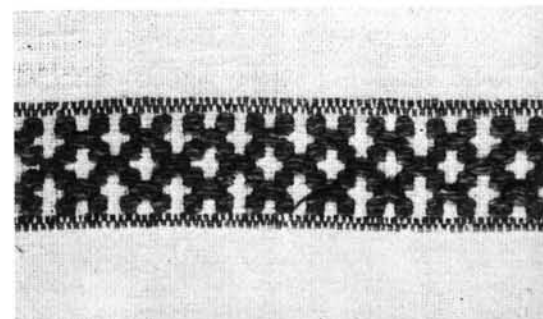
65. kép: Takácshím a 21. sz. vőfélykendőről.

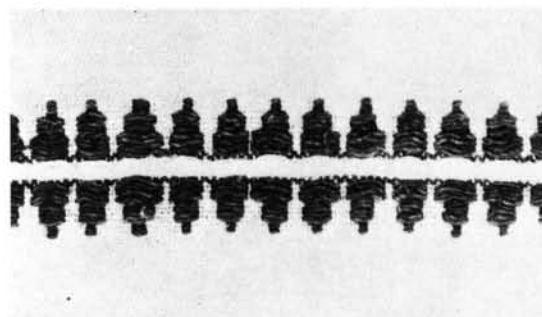
66. kép: Takácshím a 21. sz. vőfélykendőről.

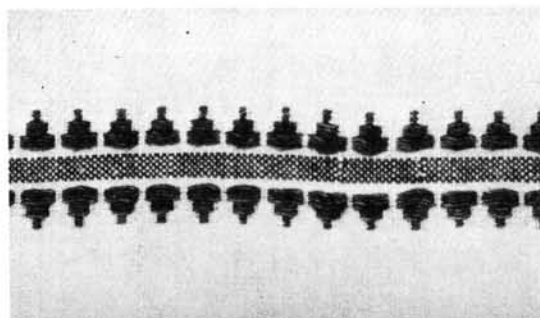
67. kép: Ikszes és kereszt a 20. sz. vőfélykendőről.

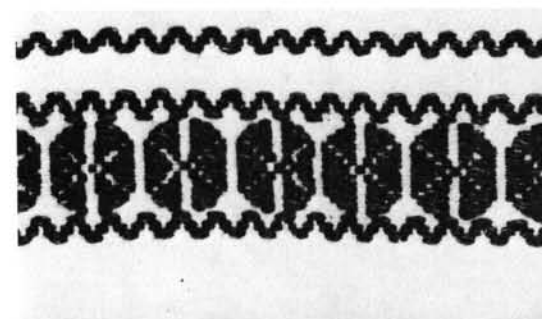
68. kép: Ikszes és kereszt a 20. sz. vőfélykendőről.

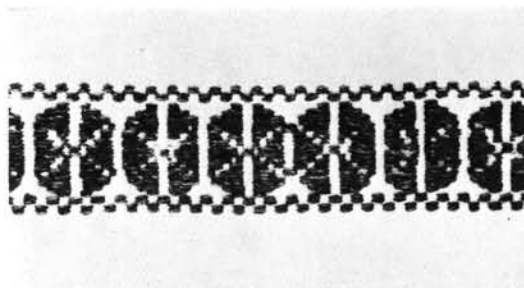
69. kép: Szembelőfogas a 41. sz. halottaslepedőről.

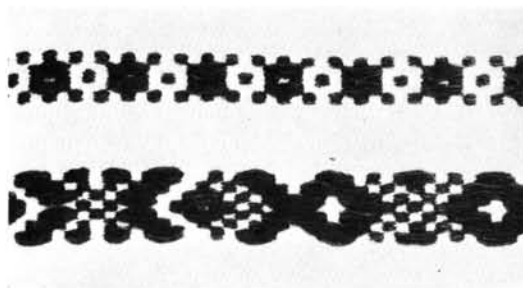
70. kép: Szembelőfogas a 23. sz. vőfélykendőről.

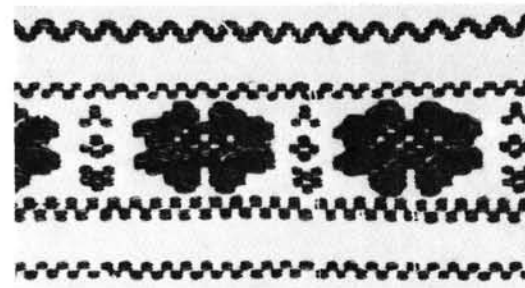
71. kép: Makkos a 27. sz. vőfélykendőről.

72. kép: Makkos motívum Kovácsné vőfélykendőjéről.

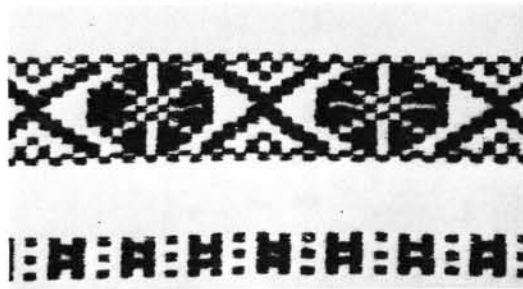
73. kép: Kiscifrák Gyergyákné kosárruhájáról.

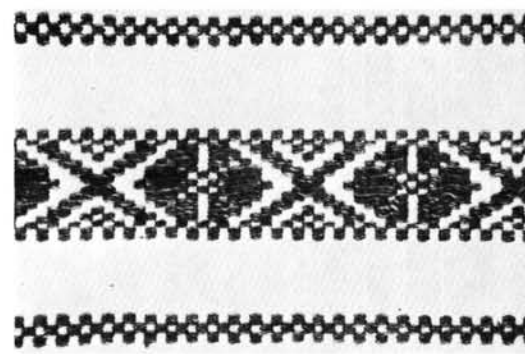
74. kép: Gyurgyinás, a széle vízfolásos a 27. sz. vőfélykendőről.

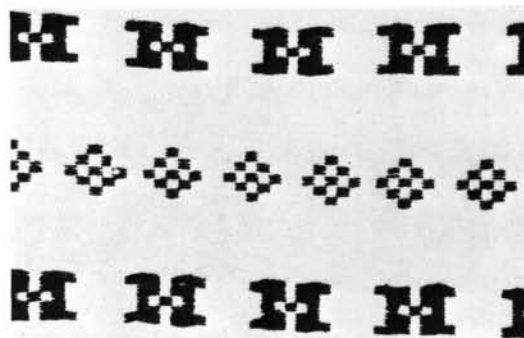
75. kép: Összefordított szűk tulipános alatta hábetűs a 26. sz. vőfélykendőről.

76. kép: Gyurgyinás sor alatta hábetűs a 26. sz. vőfélykendőről.

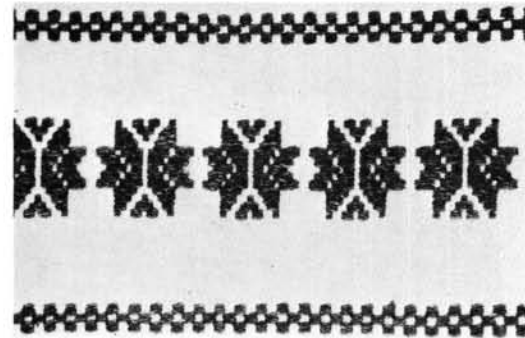
77. kép: Széles tóthím a 34. sz. kosárruháról.

78. kép: Két sor hábetű, közöttük meg kockás sor a 29. sz. halottastörülközről.

79. kép: Hársfaleveles a 27. sz. vőfélykendőről.

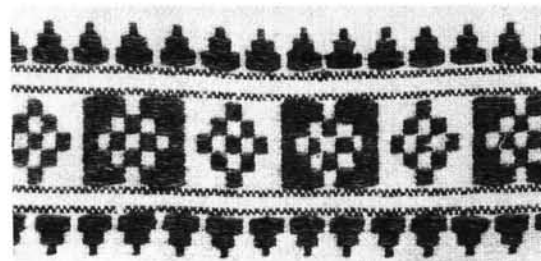
80. kép: Fordított tulipános a 34. sz. kosárruháról.

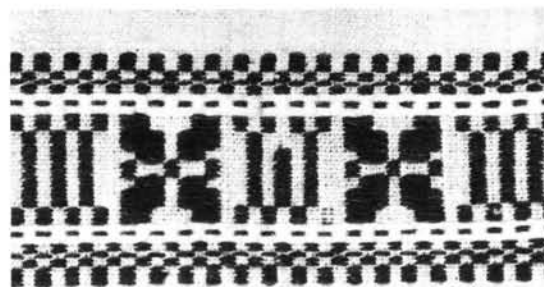
81. kép: Tojásos, alatta vízfolásos a 27. sz. vőfélykendőről.

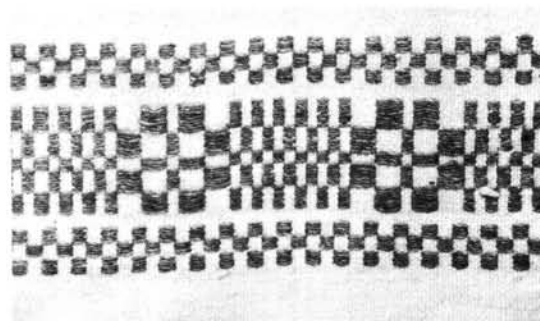
82. kép: Tulipános a 25. sz. vőfélykendőről.

83. kép: Ablakos, a szélén lófogas a 23. sz. vőfélykendőről.

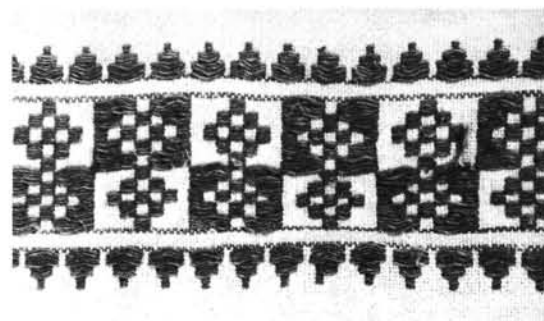
84. kép: Gyertyás és négyszirmú virágmotívum abroszról.

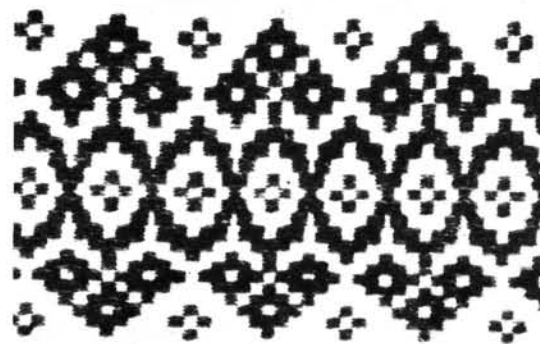
85. kép: Takácshímek a 21. sz. vőfélykendőről.

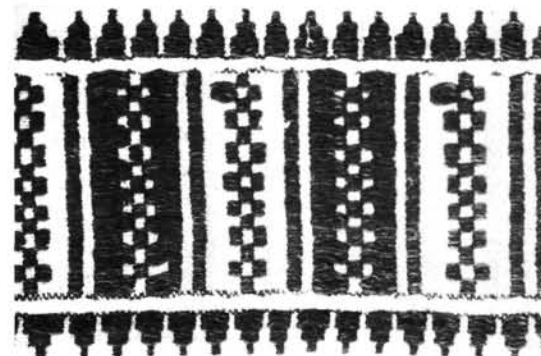
86. kép: Ráklábos a 22. sz. vőfélykendőről.

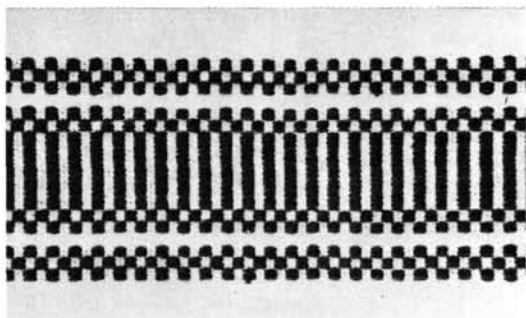
87. kép: Dupla ablakos lófoggal a 22. sz. törülközőről.

88. kép: Koszorús és fás a 42. sz. halotti lepedőről.

89. kép: Létrás a 41. sz. halotti lepedőről.

90. kép: *Létrás* motívum a kendervászon abroszról.

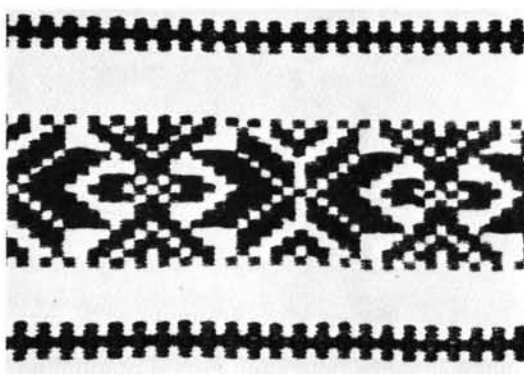
91. kép: *Csillagos* motívum vegyesvászon abroszról.

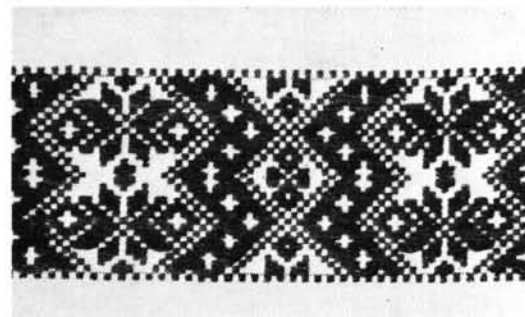
92. kép: *Csillagos* a 26. sz. vőfélykendőről.

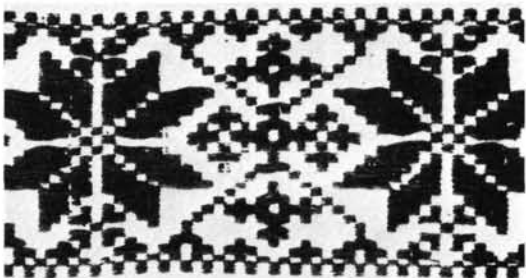
93. kép: *Csillagos* a 34. sz. kosárruháról.

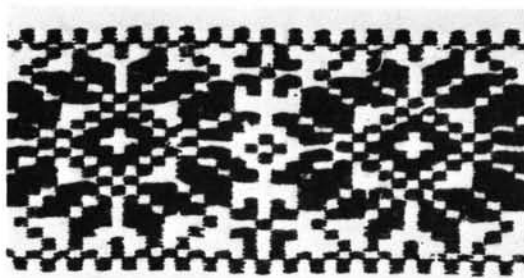
94. kép: *Csillagos*, két szélén fogazott a 42. sz. halotti lepedőről.

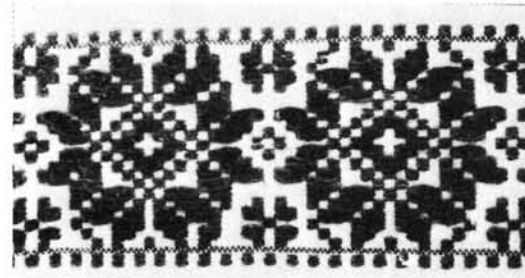
95. kép: *Dupla csillagos* a 35. sz. tükörtakaróról.

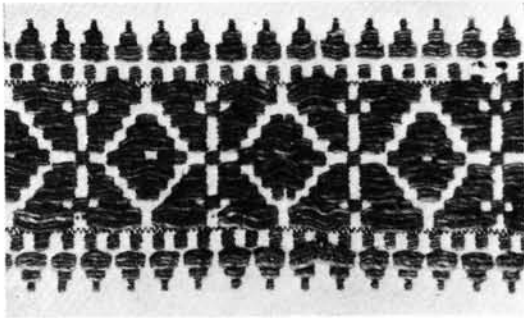
96. kép: *Labdarózsás és ikszes* motívum vegyesvászon abroszról.

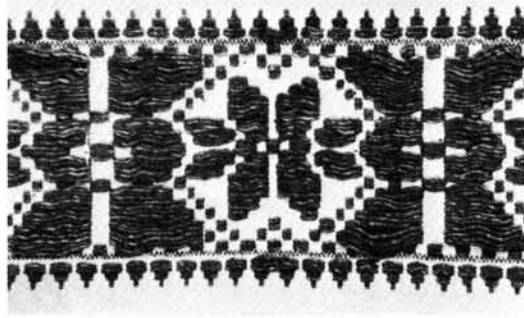
97. kép: *Körülkoszorús* a 43. sz. halotti lepedőről.

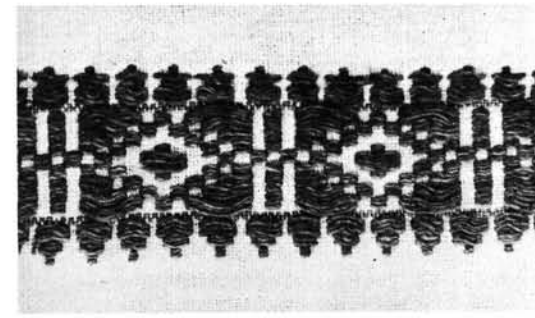
98. kép: *Csillagos vagy körülkoszorús* a 35. sz. tükörtakaróról.

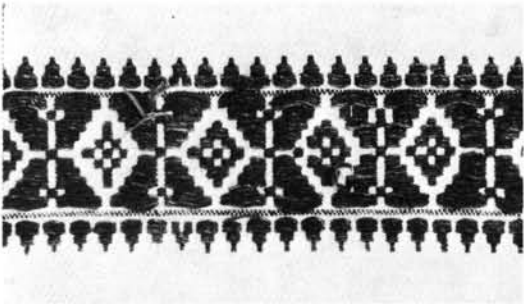
99. kép: *Tojásos* a 37. sz. kisruháról.

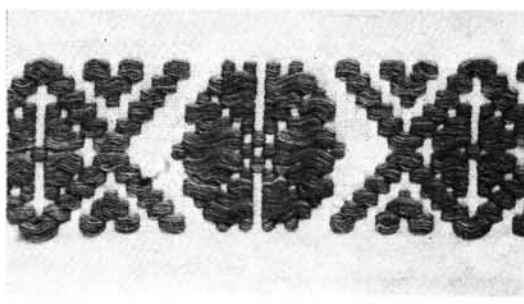
100. kép: *Olvasós* közötté hársfaleveles a 37. sz. kisruháról.

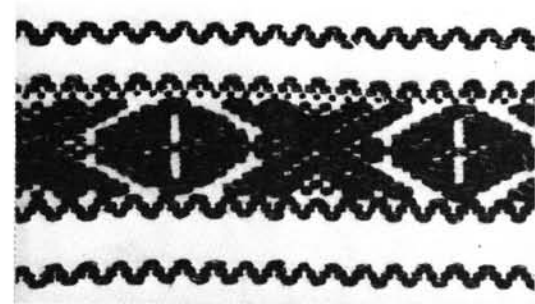
101. kép: *Köröszűs* és *olvasós* a 24. sz. vőfélykendőről.

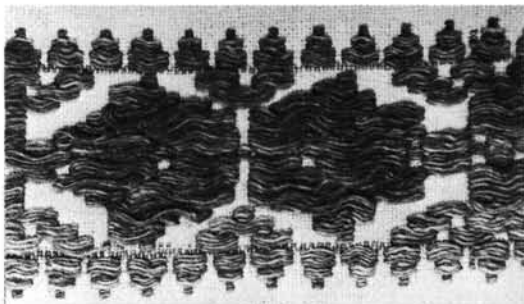
102. kép: *Tojásos* a 37. sz. kisruháról.

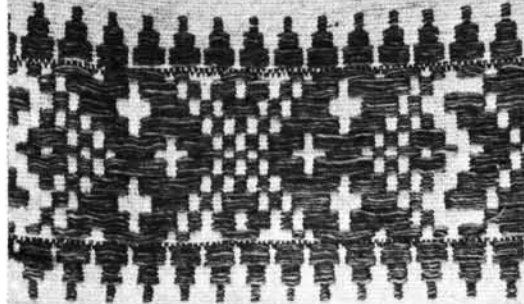
103. kép: *Széles csillagos* és *ikszes* a 25. sz. vőfélykendőről.

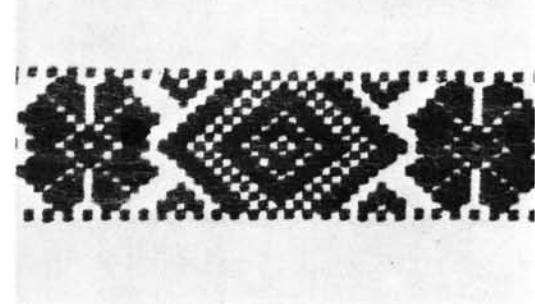
104. kép: *Tojásos* és *ikszes* a 27. sz. vőfélykendőről.

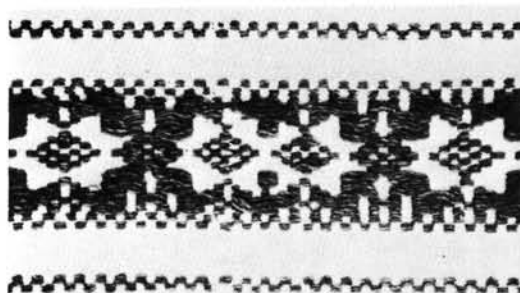
105. kép: *Ráklábos* a 24. sz. vőfélykendőről.

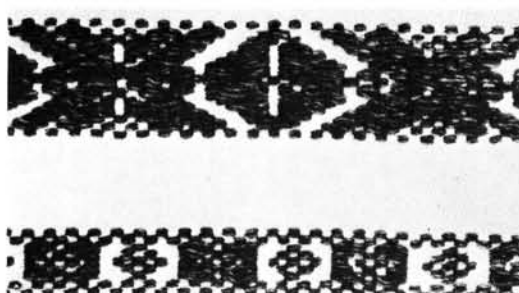
106. kép: *Horvátos hím*: *ikszes* és *keresztes* motívum vegyészapon abroszról.

107. kép: *Kockás* és *rózsás* a 35. sz. tükörtakaróról.

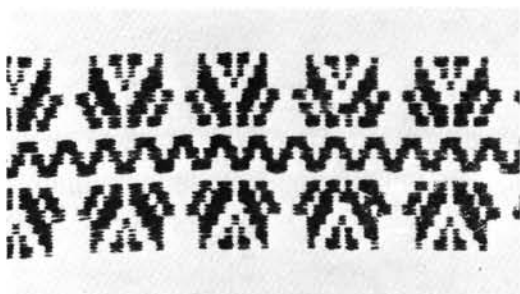
108. kép: Dupla csillagos, széle vízfólasos a 27. sz. vőfélykendőről.

109. kép: Tojásos és ikszes, alatta epres motívum kisruháról.

110. kép: Ikszes, felette duplavillás a 36. sz. kisruháról.

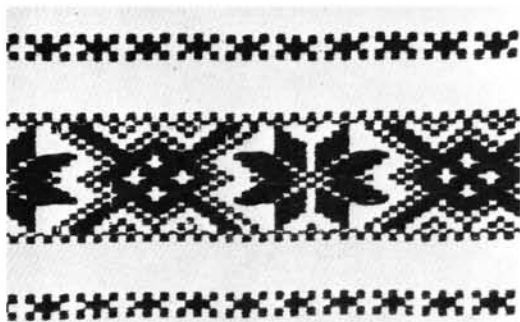
111. kép: Macskakörmös, közöttük horgacsolás a 29. sz. keresztre való ruháról.

112. kép: Csetótos a 42. sz. halotti lepedőről.

113. kép: Hársfaleveles és kockás vőfélykendőről.

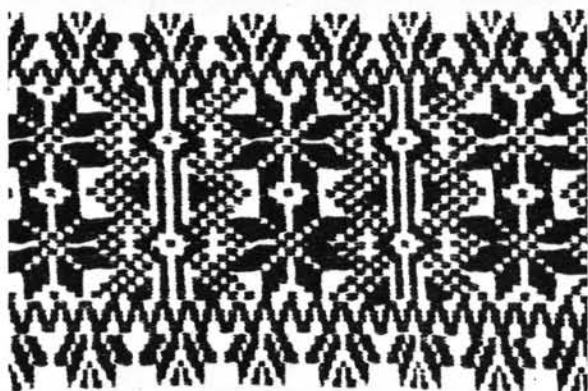
114. kép: Ráklábos és csillag a 43. sz. halotti lepedőről.

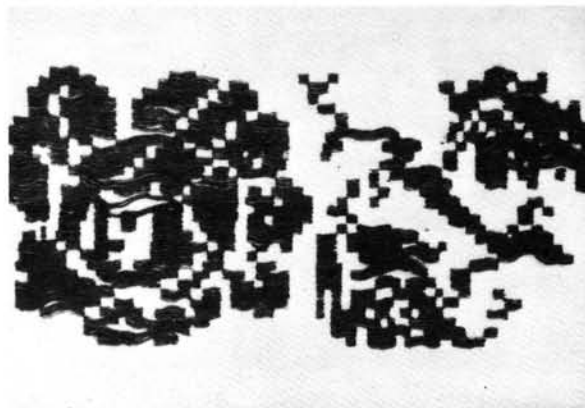
115. kép: Madaras és makkfás a 32. sz. dísztrüülközőről.

116. kép: Hársfaleveles a 32. sz. dísztrüülközőről.

117. kép: Gyertyás, a két széle macskakörmös a 32. sz. dísz-
törülközőről.

118. kép: Árvácskás a 31. sz. dísz-
törülközőről.

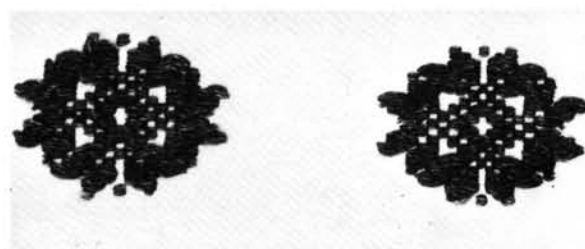
119. kép: Gyertyatartó a 31. sz. dísz-
törülközőről.

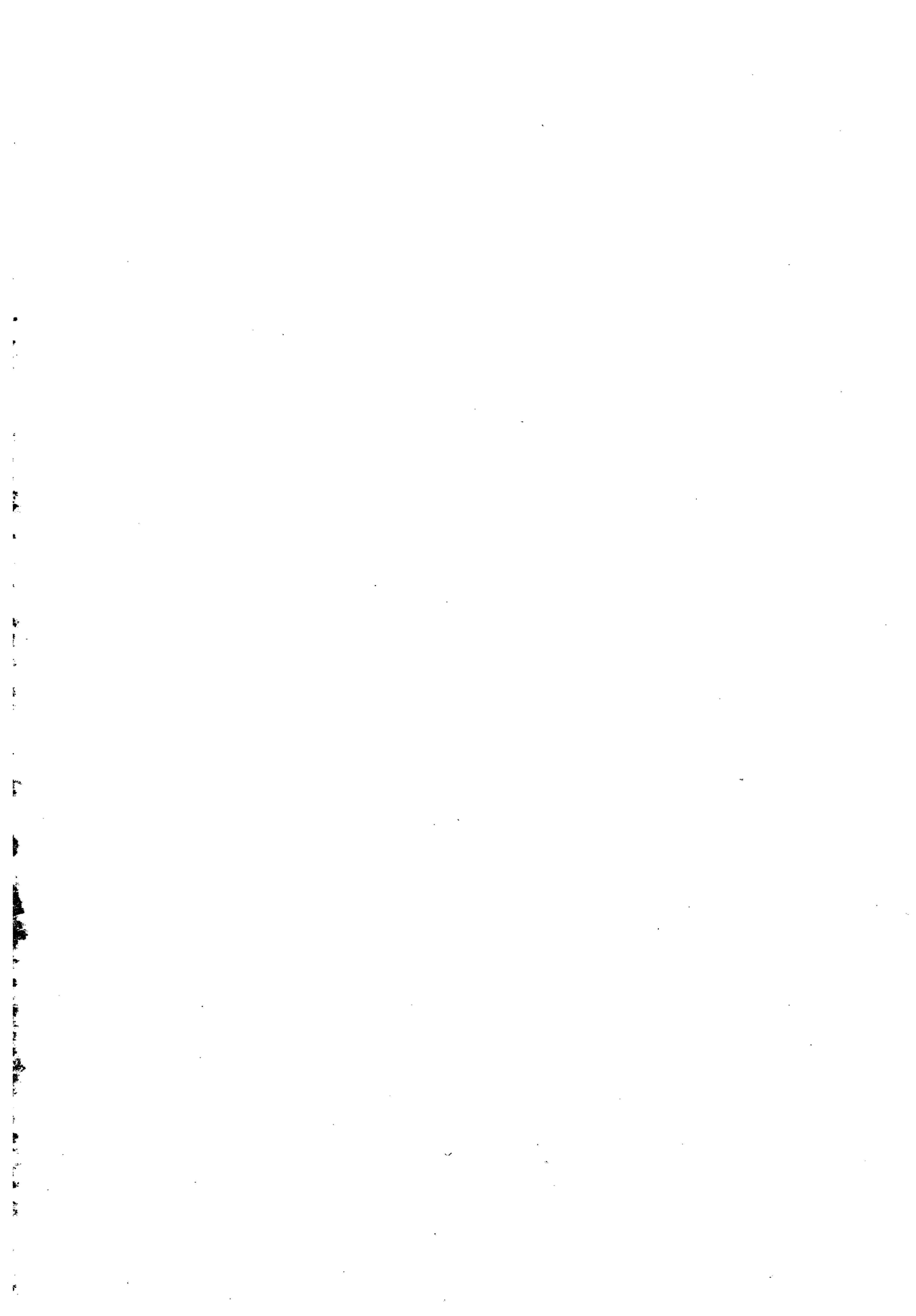
120. kép: Oltáriszentség a 31. sz. dísz-
törülközőről.

121. kép: Fordított tulipános a 38. sz. kisruháról.

122. kép: Gyurgyinás a 38. sz. kisruháról.

Szerkesztőség: 8900 Zalaegerszeg, Batthyány út 2.
Telefon: (92) 11-455, 14-537
HU—ISSN 0238—5139

Zalai Nyomda Rt. 92 34 o
Tördelés: **compugraphic** Integrator Series 19 rendszeren
Felelős vezető: Galla József vezérigazgató

